

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ,
МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ**

Монографія

ЛЬВІВ 2021

УДК [94(439:477)-192.2:323.15:304.2]"19/20"
Б 26

Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. Іван Патер; упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 454 с.

Схарактеризовано процес формування українсько-білоруського кордону крізь призму суспільно-політичних і військових процесів. Досліджено проблеми формування етнічної ідентичності (самоідентифікації) населення українсько-білоруського пограниччя. Проаналізовано значення кордону в щоденних практиках мешканців прилеглих територій, вплив соціокультурних, суспільно-політичних чинників на українсько-білоруські відносини. Вказано на особливості трансформації сприйняття кордону після відновлення української та білоруської державності. Доведено важливе значення культурної спадщини пограниччя у процесі кристалізації національної ідентичності, сучасних міждержавних відносин.

Для науковців, усіх, хто цікавиться новітньою історією України й українсько-білоруськими відносинами.

Belarusian-Ukrainian borderland: ethno-political, linguistic and religious criteria of self-identification of the population: monograph / Ed. Ivan Pater; Comps.: Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021. 454 p.

The process of formation of the Ukrainian-Belarusian border through the prism of socio-political and military processes is characterized. The problems of formation of ethnic identity (self-identification) of the population of the Ukrainian-Belarusian border are investigated. The importance of the border in the daily practices of the inhabitants of the adjacent territories, the influence of socio-cultural, socio-political factors on Ukrainian-Belarusian relations are analyzed. The peculiarities of the transformation of the perception of the border after the restoration of Ukrainian and Belarusian statehood are pointed out. The importance of the cultural heritage of the border in the process of crystallization of national identity, modern interstate relations is proved.

For scientists, all who are interested in the recent history of Ukraine and Ukrainian-Belarusian relations.

Рецензенти:

доктор історичних наук, академік Степан Павлюк
доктор історичних наук, доцент Володимир Качмар
доктор історичних наук, професор Володимир Комар

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 28 грудня 2021 р.)

*Монографія виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні
ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики»*

ISBN 978-966-02-9867-5

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (<i>Ігор СОЛЯР</i>).....	5
---	---

ЧАСТИНА I. БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН: ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Літописна країна Ятвягів: русько-ятвязьке пограниччя на тлі походів короля Данила Романовича середини XIII століття (<i>Ілля ПАРШИН</i>) . . .	11
Історія становлення українсько-білоруського кордону (<i>Юрій ПАВЛОВИЧ</i>)..	20
Усталявання савецка-польскай пагранічнай лінії ў 1921–1922 гадах (<i>Вольга БАРОЎСКАЯ</i>)	32
Межа, що розділяє: проблема міждержавного кордону в українсько-білоруських відносинах (<i>Тарас ПОЛЬОВИЙ</i>)	38
Делімітацыя беларуска-українскай мяжы і яе афіцыйнае афармленне (<i>Дзяніс ЮРЧАК</i>)	44
Українсько-білоруський кордон: особливості еволюції та функціонування (<i>Юрій ТИШКУН</i>)	52

ЧАСТИНА II. БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Українсько-білоруська контактна зона в XI–XVII століттях (<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i>)	67
«Оршанський тріумф» 1514 року: літописання і генеза дискурсу (<i>Олена РУСИНА</i>)	90
Мяшчанства беларуска-літоўскіх і українскіх губерняў падчас вайны 1812 года (<i>Кірыл МЯДЗВЕДЗЕЎ</i>)	102
Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX століття: період становлення (<i>Олександр РЕЄНТ</i>)	114
Максим Богданович і Галичина (<i>Іван ПАТЕР</i>)	123
Українсько-білоруські відносини в добу війн і революцій (1917–1923) (<i>Микола ЛИТВИН</i>)	136
Західна Білорусь у суспільно-політичному дискурсі Західної України (1920–1930-ті роки) (<i>Ігор СОЛЯР, Андрій БАГАН, Андрій ТРЕМБЕЦЬКИЙ</i>)	152
Унійні конференції в Пінську 1930–1937 років як пошук шляхів з'єднання українських і білоруських православних громад із Католицькою Церквою: проекти та реальність (<i>Наталія КОЛЬ, Ірина ОРЛЕВИЧ</i>)	166

Берестейсько-пінське Полісся між двома світовими війнами: українські маркери (<i>Руслана ДАВИДЮК</i>)	194
Арганізація і правядзенне Народных сходаў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны: параўнальны аналіз (на падставе афіцыйных дадзеных) (<i>Аляксандр БАРАНОЎСКІ</i>)	219

ЧАСТИНА III. ЕТНОГРАФІЧНІ, МОВНО-ЛІТЕРАТУРНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ІНДИКАТОРИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

«У пошуках предків»: етногенез слов'ян, балтів та інші етнополітичні міфи сучасної української і білоруської археології (<i>Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ</i>)	225
Самаідэнтыфікацыя вясковага насельніцтва сучаснага беларускага Палесся (<i>Вольга ІВАНОВА</i>)	276
Білоруське діяхронійне мовознавство другої половини ХХ – початку ХХІ століття: vocabulum et vocabularium (<i>Ганна ДИДИК-МЕУШ</i>)	298
Білоруський вектор у мовознавчих працях українських дослідників (<i>Ольга ЗАНЕВИЧ, Мирослава ГНАТЮК</i>)	312
Людина в буттєвих обрядах часу («Путіна» Бориса Петровича та «Щоденний жезл» Євгена Пашковського) (<i>Тарас ПАСТУХ</i>)	327

ЧАСТИНА IV. СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

Еміграція з Республіки Білорусь (2020–2021): причини, тенденції, наслідки для економіки (<i>Світлана ЛУК'ЯНЧЕНКО, Лілія СКОРИЧ</i>)	341
Томос про автокефалію Православної Церкви України: реакція Російської Православної Церкви та Білоруського екзерхату Московського патріархату (<i>Олег МУРАВСЬКИЙ, Ярослав МАРЧЕНКО</i>)	350
Російсько-білоруська військова співпраця в оцінці української суспільно-політичної думки (<i>Віталій ВИЗДРИК, Павло ТКАЧУК</i>)	359
Білорусь та Україна в політиці пам'яті сучасної Польщі: культурно-історичний аспект (<i>Любомир ХАХУЛА</i>)	365
Республіка Білорусь у зовнішньополітичних відносинах зі сусідніми державами Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття (<i>Олег ПІХ</i>)	378
Традиційная духоўная культура на беларуска-ўкраінскім памежжы: гісторыя і сучаснасць (на прыкладзе абраду «ваджэння Кўста») (<i>Вольга ШАРАЯ</i>)	405
Українське життя Берестейщини (гід українськими місцями Берестя) (<i>Павлина СКУРКО</i>)	435

ПЕРЕДМОВА

Колектив науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України продовжує працювати над дослідженням проблем українського пограниччя. Цього разу колективна монографія працівників інституту та запрошених фахівців присвячена аналізу питань українсько-білоруського пограниччя. Із задоволенням відзначаю активну участь білоруських дослідників у цій праці.

Повертаючись у недалеку історію, принагідно пригадаю, як кільком науковцям інституту у квітні 2014 р. пощастило взяти участь у Міжнародній науковій конференції у Вільнюсі, яку організував Європейський гуманітарний університет. Тоді ж вони ознайомилися з журналом «Перекрестки», що заінтригував своїм змістом багатьох учасників конференції, котрі вперше прибули на цей форум.

На конференції не було змоги обговорити Революцію Гідності. Білоруські колеги тоді переконували всіх і самих себе, що український шлях – це не білоруський. Вони підтримують українців у їхній боротьбі проти нав'язування Російською Федерацією її моделей розвитку, у протистоянні відвертій агресії східного сусіда, але до «майданних протестів», до національного спротиву не готові. Згодом історія розставить крапки над «і»...

Напевне, ця конференція підштовхнула до реалізації проєктів із дослідження пограниччя науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Щоправда, спочатку вдалося реалізувати два інші: «Польсько-українське пограниччя...»¹ (2019) й «Угорсько-українське пограниччя...»² (2020). І ось, нарешті, разом із білоруськими колегами напрацьовано «Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення».

Перед тим, як безпосередньо перейти до розгляду монографії, не можна не відзначити достатньо фахового методологічного інструментарію досліджень пограниччя у сучасній Україні в останні десятиліття, одним із наукових осередків якого є Інститут історії України НАН України. Зокрема, Ярослава Верменич у циклі кількох досліджень стверджує, що «пограниччя як специфічні простори, створені близькістю реальних чи умовних кордонів і вже в силу такого розташування менше прив'язані до певного центру, завжди були предметом уваги істориків, соціологів, економістів. Але нового дихання теорія і історія погранич набули у контексті антропологічно орієнтованої історії з її смисловим зануренням у сферу соціальної психології. Досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору

¹ Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2019с. 392 с.

² Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2020. 348 с.

взаємотяжіння й взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система бачення граней між “своїм” і “чужим” – далеко не завжди уявлення мешканців про такі грані співпадають із реальними кордонами чи демаркаційними лініями»³.

Треба також зазначити, що одними з перших досліджували проблеми білорусько-українського пограниччя Олена Боряк⁴, Лариса Вахніна⁵.

Питання пограниччя постійно привертають увагу також і тих науковців Білорусі, які віддалені від офіційної гуманітарної науки, що залишається під ідеологічним контролем цієї держави. Як «націю Пограниччя» розглядають Білорусь автори колективної монографії, яка побачила світ у межах проекту «Соціальні трансформації у Пограниччя – Білорусь, Україна, Молдова»⁶. На їхнє переконання, саме відчуття ситуації цивілізаційного пограниччя, своєрідна міфологія пограниччя визначають специфіку процесів націєбудівництва в Білорусі XIX – початку XX ст. Досліджуючи процес формування білоруської нації, автори обґрунтували формулу пограниччя як історичної долі Білорусі. Кордон у їхньому баченні виступає згустком різних трансакцій, а на пограниччі виникають своєрідні «гібридні товариства», у яких «спротив» і «лояльність», відчуття відчуженості й належності співіснують та переплітаються, створюючи парадоксальні ситуації притягання й відштовхування, симпатії й ненависті.

У пропонованій ж вашій увазі монографії «Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення» увагу зосереджено на кількох проблемах: 1) білорусько-українському кордоні: формуванні, особливостях трансформації; 2) білорусько-українському пограниччі в історичній ретроспективі; 3) етнографічних та мовних індикаторах самоідентифікації населення білорусько-українського пограниччя; 4) сучасних політичних, економічних і культурних проблемах пограниччя.

Перша частина книги присвячена аналізу питань, пов’язаних з особливостями формування і трансформації білорусько-українського кордону. Якщо Ілля Паршин приділив увагу русько-ятвязькому пограниччі на тлі походу короля Данила Романовича в середині XIII ст., то Юрій Павлович, Вольга Бароуская, Тарас Польовий, Дзяніс Юрчак з’ясовували історичні етапи формування кордону.

Друга частина розкриває проблему білорусько-українського пограниччя в історичній ретроспективі. Відомі українські й білоруські науковці – лідери в дослідженні певних історичних періодів Леонтій Войтович, Олена Русина, Кірыл Мядзведзей, Олександр Реєнт, Іван Патер, Микола Литвин, Ігор Соляр, Андрій Баган, Андрій Трембецький, Наталія Колб, Ірина Орлевич, Руслана Давидюк,

³ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67–90.

⁴ Боряк О. Українсько-білоруське пограниччя в полі соціогуманітарних досліджень. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 10. С. 115–126.

⁵ Вахніна Л. К. Сучасне бачення польсько-білорусько-українського пограниччя. *Слов’янський світ*: зб. наук. праць. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010. Вип. 8. С. 179–193.

⁶ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация пограничья. Вильнюс, 2011. 212 с.

Аляксандр Барановскі – із притаманною їм високою науковою культурою писання текстів проаналізували білорусько-українські взаємини на пограниччі та поза ним.

У наступній частині з'ясовано етнографічні й мовні індикатори самоідентифікації населення білорусько-українського пограниччя. Своїми науковими здобутками в цій темі поділилися Костянтин Івангородський, Вольга Іванова, Ганна Дидик-Меуш, Ольга Заневич, Мирослава Гнатюк, Тарас Пастух.

Завершує колективну монографію четверта частина, присвячена сучасним політичним, економічним і культурним проблемам пограниччя. У ній Лілія Скорич, Світлана Лук'янченко, Олег Муравський, Ярослав Марченко, Віталій Виздрик, Павло Ткачук, Любомир Хахула, Олег Піх, Вольга Шарая, Павлина Скурко застосували міждисциплінарний підхід до аналізу проблем сучасних білорусько-українських відносин.

Як показали дослідження, історія Білорусі й білорусько-українського пограниччя залишаються малодослідженими в Україні. Відтак можна констатувати, що назріла гостра потреба у створенні наукового осередку дослідження білорусько-українських взаємин у нашій державі.

Ігор Соляр
директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

**ЧАСТИНА I
БІЛОРУСЬКО-
УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН:
ФОРМУВАННЯ,
ОСОБЛИВОСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ**

ЛІТОПИСНА КРАЇНА ЯТВЯГІВ: РУСЬКО-ЯТВЯЗЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ НА ТЛІ ПОХОДІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА СЕРЕДИНИ XIII СТОЛІТТЯ

Історія ятвягів – маловивчений епізод минулого Центрально-Східної Європи. Брак археологічних матеріалів і відсутність місцевої писемної традиції лише ускладнюють дослідження цього таємничого народу. Відомо, що цей союз племен належав до балтійської групи. Межі їхнього розселення окреслювалися р. Німан на північному сході, Мазурськими озерами на південному заході, а на захід ареал розселення сягав р. Нарви (однієї із приток Вісли). Напевно, ці границі не були постійними та змінювалися відповідно до політичних реалій часу. Зокрема, на південному сході ятвяги контактували зі слов'янськими племенами й пізнішими руськими князівствами. Завдяки цьому деякі відомості про них усе ж потрапляли до літописних оповідей.

Відзначу, що Рюриковичів цікавили ятвязькі землі з погляду їхнього підкорення своїй владі. Отож літописці зафіксували передовсім збройні походи руських дружинників. Уже наприкінці X ст. перший переможний проти них здійснив київський князь Володимир Святославович, у 1038 р. подібну звиягу реалізував князь Ярослав Мудрий¹. Водночас від XII ст. ятвяги стали ворогами волинських правителів, а в XIII ст. цей політичний вектор успадкували Романовичі. Литовська (і ятвязька) політика останніх досліджена неповністю. Утім, завдяки висвітленню походів князя і короля Данила Романовича (1201–1264) можна одержати додаткові свідчення щодо умов життя ятвягів, їхнього суспільного та військового устрою.

Постійні загрози воєнних нападів призвели до того, що ятвяги створювали оборонні споруди-«тверді», що, напевно, мали вигляд городищ, які заселялися у разі появи ворога. Можливо, до таких пунктів утікало населення із незахищених територій, коли ворог ще не заглиблювався у ятвязькі землі. Разом із людьми тут могли переховувати також худобу, провізію, інше майно. На думку дослідників, це свідчить на користь застосування колективної оборони, що було доволі ефективним проти несподіваних набігів, які вчинялися з метою швидкого грабунку². У руському літописанні ятвяги згадані як певна спільність, що об'єднувала родинні племена. Очевидно, на час проведення кампаній вони створювали певні альянси або навіть конфедерації князів чи земель. Щоправда, наскільки можна встановити, жоден ятвязький князь ніколи так і не зміг перетворити це єднання на ширший політичний союз, вийти на перше місце серед своїх та стати кимось на зразок

¹ Синица Є. Ятвяги. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., НАН України, Інститут історії України. Київ, 2013. Т. 10: Т–Я. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Yatvahu>

² Штыхов Г. Ятвяги по Ипатьевскому летописному своду. *Lietuvos archeologija*. 2015. Т. 21. С. 101.

литовського князя Міндовга (1203–1263), який у 1253 р. навіть отримав королівську корону від Папи Римського.

Упродовж 1240–1250-х років Романовичі здійснили кілька виправ проти балтських племен. Перший із них відбувся у 1248–1249 рр., коли їхніми союзниками стали краківський князь Болеслав V Сором'язливий (1226–1279) та мазовецький володар Земовіт I (1215–1262). Місцем збору й вишколу війська став волинський Дорогочин. На північний захід від нього починалися ятвязькі землі, тому русько-краківсько-мазовецька коаліція мала на меті, напевно, захопити противників зненацька. Переправившись через Нарву, за якою починалися володіння ворогів, вони атакували злінцив (плем'я, володіння якого найближче примикали до Волині). Проте грабунки, які почали вчиняти польські союзники князів Данила та Василька, значно призупинили просування військ углиб території, з цієї причини, як свідчить літописець, уже протягом першого дня ятвяги зуміли організувати оборону³. До того ж їхні посланці на чолі з Небестою («Небаста», можливо, князем злінцив) почали з Романовичами переговори, пропонуючи їм залишити союзників й мирно повернутися до своїх земель. Князь Данило цю пропозицію відкинув, і вночі ятвяги («събраса вса земла ятвѣз[ь]скаа»⁴) атакували польський табір – лише вчасна допомога від русів не дала можливості оточити та знищити мазовецькі та краківські сили. Літописець відзначив руських стрільців, що «мнѣгы язвиша и мнѣгы оумориша стрѣлами»⁵. Зазначу, що князь Данило Романович міг відчувати певну неприязнь до поляків, тому що відправив допомогу тільки на прохання мазовецького князя, тоді як краківські воєводи до нього прохань про допомогу не надсилали (принаймні літописець цього не зауважив)⁶.

Наступного дня воєнні дії посилювалися. Князь Данило Романович разом із краківськими силами рушив углиб ятвязьких земель, а князь Василько (1204–1269) залишився із мазовецькими силами в таборі. Ятвяги вирішили використати цей момент, щоби вдарити на останніх (літописець вказав на «Ащелтоу», очевидно, ятвязького нобіля, що брав участь або керував своїми воїнами⁷). Якщо вірити літописцю, вони навмисно спалили свої поселення, щоб позбавити руського князя можливості їх захопити: «Въстав[ь]ше ж[е], заж[ь]гоша колимагы своа, рек[ь]ше станы»⁸. Старший Романович удруге врятував мазовецького володаря, вчасно повернувшись і ліквідувавши загрозу. Далі русько-польські сили рушили до р. Олег («Олеґь», напевно, р. Ленґ, притока Вісли), переправилися із боями через неї і зупинилися на рубежі літописної р. «Лоукъ»⁹. Тут готувалася вирішальна битви, до ятвягів долучилися чисельні контингенти з прийшлих воїнів «проусомъ и бортомъ». Досі не зрозуміло, які конкретні етноси літописець означив цими словами, але

³ Нагірний В. Ятвязький похід галицько-волинських князів 1248/1249 рр.: перебіг і результати. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2010. Т. 20. С. 3–5.

⁴ Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wyd.: D. Dąbrowski, A. Jusupović. *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*. Kraków; Warszawa, 2017. Т. 16. S. 302.

⁵ Ibid. S. 302–303.

⁶ Ibid. S. 303.

⁷ Ibid. S. 305, przyp. 804.

⁸ Ibid. S. 303.

⁹ Ibid. S. 308.

варто відзначити єдність, із якою союзники ятвягів виступили на їхній захист. Імовірно, зазначена коаліція готувалася завчасно: ятвяги володіли інформацією про збір руських та польських військ і, можливо, навіть приблизно знали про початок походу, бо інакше зібрати численне військо в цих землях було неможливо. З цієї причини Романовичам і їхнім союзникам не вдалося заскочити ятвягів зненацька.

Князь Данило на противагу ворогам шикував свої війська. Однак літописець про битву нічого не написав – руси і ятвяги розійшлися. Перейшовши Нарву, галицько-волинське військо пройшло через Визну й повернулося додому. Очевидно, такому вільному поверненню сприяли певні домовленості, про які літописець повідомляти не став¹⁰. Про територіальні надбання Романовичів не йшлося, хоча, з огляду на ймовірне захоплення майна, товарів і полонених, а також зменшення активності балтських племен у нападах на Волинь, похід мав позитивні результати.

Певні відомості про землі ятвягів збережено також при описі наступного походу Романовичів. Щоправда, обставини його проведення змінилися. Князь Данило 1253 р. унаслідок активних дипломатичних переговорів отримав королівську корону від Римського апостольського престолу¹¹. Можливо, це накладало на нього нові обов'язки – поряд із прагненням територіальних завоювань поставала потреба у християнізації язичницьких народів Європи. Коронація, що відбулася у Дорогочині, звідки починалися походи на ятвягів, мала й певне символічне значення – звідси виходила вся «північна політика» Романовичів. До того ж, маючи намір виступити проти монголів, король Русі був зацікавлений в економічному потенціалі ятвязьких земель. Так, на думку Леонтія Войтовича, їхні землі були багаті хутровим звіром, медом і воском – важливими торговими предметами XIII ст., які можна було отримати як данину¹². Тому експансія у цьому напрямку була важливим вектором зовнішньополітичної діяльності.

Новий похід готували ретельно і союзників підбирали краще. Найповніше «юридичні підстави» для проведення виправи описано в угоді 1254 р., складеній у Рачонжі між мазовецьким князем Земовітом I, віцемагістром Тевтонського ордену, та «першим королем русів» Данилом Романовичем («*Danieli primo regi Ruthenorum*»)¹³. За умовами цього договору, три сторони розподіляли між собою землі ятвягів, які ще потрібно було завоювати. Руський та мазовецький володарі повинні були й надалі допомагати ордену в боротьбі з пруськими язичниками. Водночас представники рицарської держави також зобов'язувалися надсилати допомогу у випадку конфлікту з ятвягами і, що дуже важливо, великий магістр не заперечував, щоб тевтонські рицарі наймалися на службу до Данила Романовича чи Земовіта I у випадку інших війн. Подібні «контракти» укладали аж до закінчення нових конфліктів, тобто рицар не мав права самовільно повернутися до земель ордену. Якщо мазовецький правитель міг використовувати таку домовленість у

¹⁰ Нагірний В. Ятвязький похід... С. 4.

¹¹ Див.: Паршин І. Дипломатія володарів Галицько-Волинської держави: європейські наративи джерела XIII–XV ст. Львів, 2018. С. 48–52.

¹² Войтович Л. Королівство Русі: реальність та міфи. *Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2013. С. 147.

¹³ *Codex diplomaticus Poloniae / wyd. J. Bałtoszewicz. Varsaviae, 1858. Т. 3. Nr 30; Матузова В., Назарова Е. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. Москва: Индрик, 2002. С. 366–367.*

протистоянні з іншими П'ястами, то для короля Русі, припускаю, актуальною була боротьба з монголами та литовським королем Гедиміном. Останнього волинський книжник вважав неправедним християнином, що відчувається у літописних оцінках¹⁴. Очевидно, такої позиції дотримувалися його світські патрони.

Занотований титул старшого Романовича, до речі, в українській історіографії одержав не так багато уваги. Наскільки сам король Данило ним послуговувався – невідомо. На думку Ярослава Ісаєвича, слово «*rex*» використовували відразу в кількох значеннях: широкому – як загальний титул потужних володарів (і звертання до них) та вузькому – як юридично визначений титул легітимних, належно коронованих осіб¹⁵. Дослідник вважав, що правителі Угорщини додавали до свого титулу Галицьке князівство і Волинь, але не зважилися на той час найменувати себе королями Русі. Зокрема, їм було відомо, що на королівство Русь (*regnum Russiae*) має законне право саме династія Рюриковичів¹⁶. Невідомо, однак, наскільки угорські Арпади зважали на права Романовичів чи інших князів. Зокрема, хоча Коломан володів короною і титулом короля Галичини, в одному з документів він використовував також титул «короля Русі». Так, до речі, між Руссю та Галицьким князівством було визнано тотожність, що треба брати до уваги при вивченні складних питань уявлень про кордони Русі¹⁷. Із другого боку, хибно було би, на мою думку, читати цей титул, як «Данилові I, королю Русі»¹⁸. Напевно, йдеться не тільки про те, що традиція «нумерувати» володарів з'явилася пізніше. У короля Данила Романовича не було іншого попередника – лише один сучасник, який мав таке саме ім'я (князь Данило Ярославович із Залісся). За таких обставин розуміти латинське «*Danieli primo*» як «Данилові I» не доводиться.

Олександр Головка вважав, що в тексті угоди наголошувалося на вищості Данила Романовича серед інших «королів» Русі, які, «однозначно, на офіційному рівні не були такими»¹⁹. Отже, угода в Рачонжі 1254 р., на його думку, не стала «свідомством проведення коронації Данила Романовича»²⁰. Щодо останньої тези дослідника можна сперечатися, тому що, крім літописних вказівок на подію, збереглися інші повідомлення. Ніколо де Кальві (†1273), францисканець та особистий духовник і сповідник папи Інокентія IV (1190–1254), у «Житті папи Інокентія IV»

¹⁴ Детальніше див.: Вилкул Т. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волинской летописи. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: faktas, kontekstas, interpretacija / red. kolegija: A. Dubonis (pirmininkas)*. Vilnius: LII Leidykla, 2007. S. 17–30.

¹⁵ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 10.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див.: Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 19. С. 43–104; Паршин І. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за «Книгою знань про всі королівства»). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2016. № 13 (338). С. 3–10.

¹⁸ Наприклад, див.: Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України: підручник. Київ: Ніка-центр, 2018. С. 127; *Kronika Halicko-Wołyńska...* Р. 364.

¹⁹ Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 207.

²⁰ Там само.

недвозначно записав відомості про коронацію старшого Романовича²¹. Відповідно, сумніватися у її проведенні в Дорогичині у 1253 р. не потрібно.

Водночас версія О. Головка про «першість» Данила серед інших Рюриковичів, на мою думку, заслуговує подальшого аналізу. Отож князівський титул для руської еліти тривалий час був найвищим у соціальній ерархії. Часто в літописі «король» використовували без якихось конкретних етнічних вказівок, бо в уяві літописця (насправді, також серед усіх тогочасних сусідніх країн) існував лише один король – угорський. Видається, Рюриковичі не переймалися тим, що в європейському соціумі особи з королівським титулом уособлювали всю повноту влади, а князі були зазвичай їхніми васалами з нижчим феодальним рангом. Європейські, зокрема німецькі та австрійські, хроністи титулували руських володарів «*reges*», тобто королями, але при ближчих контактах уживався значно автентичніший термін – «*herzoge*». Тут, на мою думку, можна простежити впливи історіографії римського часу, коли вождів чисельніших германських племен іменували «*reges*». Імовірно, що у випадку використання «*Danieli primo regi Ruthenorum*» наголошувалося саме на першості Данила Романовича (подібно до «великого князя»), а не тільки на його королівському титулі. Принаймні латинське «*primo*» дає змогу припускати таке трактування.

Зазначу також, у вказаному російському перекладі угоди в Рачонжі 1254 р., на мою думку, існує невелика похибка. Зокрема, йдеться про закінчення тексту документа, де вказано на скріплення його печатками: Андреаса, єпископа Плоцької церкви, Тевтонського ордену та «вищеназваних князів», тобто Данила Романовича й Земовіта I²². Якщо щодо мазовецького володаря таке формулювання може вживатися, то використання «першим королем Русі» князівської печатки виглядає дивним. Очевидно, що новий титул старшого Романовича мав би відображати його королівську гідність на такому важливому для Середньовіччя владному атрибуті. Навіть за відсутності збережених документів використання нового сфрагістичного знаку виглядало би цілком логічним. Зокрема, доступний вигляд печатки короля Русі Юрія Львовича, онука Данила Романовича, вказує на чималі західні впливи в його зображенні й безсумнівне використання монаршого титулу («*Rex Russiae et Dominus Ladimiriae*»)²³. В оригінальному латинському тексті пам'ятки вказано «*supradictorum principum*», що краще тлумачити не як «вищеназваних князів», а як «вищеназваних достойників». Латинське «*princeps*» дає змогу використовувати такий переклад, який у цьому випадку значно краще відображає реалії XIII ст.

Документ став наріжним каменем організації, по суті, хрестового походу до земель пруських язичницьких племен – дуже важливої кампанії для руських володарів²⁴. Виправа проти ятвягів розпочалася, як вважається, наприкінці 1254 р. – на

²¹ Паршин І. Дипломатія володарів Галицько-Волинської держави... С. 48–52.

²² Матузова В., Назарова Е. Крестоносцы и Русь... С. 368.

²³ На цю особливість звертав увагу ще М. Грушевський, вважаючи королівський знак Юрія Львовича доволі цікавим культурним документом, що ще потребуватиме вивчення: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur30107.htm>

²⁴ Войтович Л. Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2010. № 22. С. 10.

початку 1255 р.²⁵ і закінчилася швидкою перемогою короля Данила Романовича, про що натхненно писав руський книжник²⁶. Вдалий похід посунув кордони Галицько-Волинської держави на північ, що дало б можливість у майбутньому розширити політичний вплив Русі на інші балтські племена²⁷.

Зазначу, що похід був організований і проведений краще, ніж випава кількома роками раніше. Руські війська разом із союзниками були чисельними (достатньо, щоб «наполнити болота ѿтваж[ъ]скаа полкwm[ъ]»²⁸) і цього разу діяли стрімко. Складається враження, що король Данило прагнув провести кампанію у стислі терміни. Не дочекавшись навіть поки все його чисельне військо пройде густі лісові хащі до ятвязьких земель, він швидко відірвався уперед з малою кількістю людей, вдаривши кілька населених пунктів «Болдикыща», «Олыдикищъ», «Привища»²⁹. Навіть князь Лев Данилович, що брав активну участь у виправі, змушений був вказати батькові, що «никог[о] с тобою нѣс[тъ], азъ не едоу с тобою»³⁰. Водночас так само діяли і його сини. Намагаючись якомога оперативніше дістатися до батькового загону, князі Лев та Роман так відірвалися від своїх, що прибули до стану короля чи не наодинці. Літописець не забув відзначити сміливість молодших володарів, зазначивши, що його сини також прибували без серйозної кількості дружинників – «с[ы]нъ Левъ одинъ», «Романъ с[ы]нъ одинъ»³¹. Однак мала чисельність воїнів не завадила русам перемогти кілька племен: «... и злин[ъ]ци и крисмен[ъ]ци и покен[ъ] цѣ»³². Розбивши противників, король Данило Романович розосередив сили, щоби вони могли напасти на інші села «Таисевичи, и Боурала, и Раимочи, и Комата, и Дора, и градыѡ плѣнашех, и пач[е] двм[ъ]у Стенкытовъ заж[ъ]гоша»³³.

Старшого Даниловича у війнах на півночі було виокремлено особливо. В одному з походів саме він у перших рядах бився із ятвязьким князем злінців і поборов його: «Левъ Сътикента мечем[ъ] оуби и брата его прободє мечем[ъ]»³⁴. На знак своєї звитяги він приніс зброю переможеного до його ж будинку, де вже перебував король Данило³⁵. Після переговорів на «болотех[ъ]а въ островѣх[ъ]» за участю, напевно, ятвязького посланця на ім'я Юнділ («Юндил[ъ]»), руське військо з честю та полоном повернулося додому³⁶.

Літописна оповідь походу на ятвягів демонструє, що король Русі Данило перейняв у хрестоносців (зокрема Тевтонського ордену) деякі методи, які вони

²⁵ Котляр М. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 301; Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*. Kraków: Avalon, 2011. S. 281.

²⁶ *Kronika Halicko-Wołyńska...* S. 374–375.

²⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. III. С. 7. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur30107.htm>.

²⁸ *Kronika Halicko-Wołyńska...* S. 364.

²⁹ *Ibid.* S. 366–367.

³⁰ *Ibid.* S. 365.

³¹ *Ibid.*

³² Дослідники відзначають, що ці племена належали до найбільших у ятвязькому «світі»: *Ibid.* S. 369, *przyp.* 962, 963.

³³ *Ibid.* S. 371.

³⁴ *Kronika Halicko-Wołyńska...* S. 353.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.* S. 372.

використовували для підкорення земель інших балтійських язичників. Ідеться про утримання заручників із місцевого населення та зведення укріплених пунктів на захоплених землях. Як вказав руський книжник, ятвяги молили короля Данила, щоби він змилювався над полоненими³⁷. Отож старший Романович не вдовольнився військовими трофеями, а прагнув значно більшого – заволодіти завойованими землями та примусити місцевих до покори. Відповідно до переказаної літописцем мирної угоди, ятвяги давали заручників, обіцяли данину (хутро та, можливо, срібло), а також дозволяли «города роубити въ земли своей»³⁸. Складніше встановити, чи було засновано певний «град» для контролю над новими володіннями. Із джерел його назви ми не знаємо, але можна припустити, що для цього почали використовувати замок Визна. Це припущення добре корелюється з донесенням рицарів Тевтонського ордену, згідно з яким на середину 1320-х років укріплена фортеця належала до Русі³⁹. Розташування Визни на мазовецько-руському прикордонні, отже, мало би відповідати також розподілу ятвязьких земель і встановленню контактної зони.

Описуваний похід Данила відрізняється від інших війн Русі із ятвягами чи литовцями тим, що пруські язичники майже не чинили збройного опору ворогам. Навіть літописець Романовичів дивувався такій невизначеній реакції від язичників (що, за його словами, час до часу відзначалися хоробрістю на війні), хоча й радів малій кількості втрат у війську короля⁴⁰. Слабкий опір він намагався пояснити релігійною складовою: Бог уселив жах у серця поган, тому вони не виявили належного спротиву королю Русі. Частково його слова заслуговують довіри, тому що похід був надзвичайно жорстоким щодо ятвязького населення – старший Романович не пожалів навіть села свого провідника, хоча обіцяв не чіпати його. Очевидно, кампанія проходила по-середньовічному безжально, особливо беручи до уваги бажання короля Русі підкорити та, напевно, християнізувати ці землі. Останнє можна припустити на підставі неодноразових згадок літописця про Божу допомогу руському війську, яка «компенсувала» малу чисельність його дружинників⁴¹.

Звичайно, свою роль у залякуванні ятвягів міг зіграти релігійний чинник, однак значно важливішим, напевно, було те, що боротися пруським племенам доводилося на кількох фронтах. Приблизно тоді, коли руські війська почали похід на ятвягів, на півночі розпочався значно потужніший – європейського рицарства на чолі з чеським королем Оттокаром II Пржемислідом (1233–1278). Богемський правитель обіцяв Римському апостольському престолу, що здійснить виправу проти язичників, якщо його права на Австрійське герцогство визнає папа Інокентій IV. У тій боротьбі за Підальпійські землі його противником був князь Роман Данилович. Тож, коли чеський король почав атаку у Балтиці, вони зі своїм колишнім конкурентом (як, зрештою, також і з Данилом Романовичем, що на підтримку сина здійснив похід аж під чеську

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid. S. 373–374.

³⁹ Pritsak O. Die Rus'-Deutschen Beziehungen zwischen den 9. und 14. Jahrhunderten. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 1998. Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 528; Паршин І. Дипломатія володарів Галицько-Волинської держави... С. 73.

⁴⁰ Kronika Halicko-Wołyńska... S. 374–375.

⁴¹ Ibid. S. 352–374.

Опаву) стали вже союзниками. Зауважу, що чеська випава проводилася так само нещадно. З метою підкорити та християнізувати балтійських поган на захоплених землях було засновано м. Кенігсберг (тепер – Калінінград). За певною іронією долі, ятвяги в Опавському поході Данила Романовича були серед його війська.

Відзначу, що підготовка походу чеського короля мала би спричинити чимале занепокоєння серед пруських язичників. Можливо, це почуття єдності (особливо у протистоянні з Тевтонським орденом) у наступні роки створило підґрунтя для формування надзвичайно міцного Великого князівства Литовського, своєрідної язичницької імперії, що залишалася такою чи не до кінця XIV ст. Водночас зосередження чималої кількості європейських рицарів саме на півночі могло призвести до того, що ятвязьких воїнів закликали цього разу допомагати іншим племенам. Тож дивуватися зауваженням літописця про малу чисельність противників короля Данила не варто: розбивши прикордонні застави, старший Романович міг вільно пересуватися углиб ворожих земель. Напевно, з цієї причини він почувався у безпеці, рухався із малою кількістю воїнів та намагався якнайдалі без опору ввійти до володінь язичників. За таких обставин «єдність» пруських племен зіграла на руку руському війську.

Певно, успішна війна з пруссами-язичниками також зміцнила міжнародний авторитет короля Данила. У реґестах Чеського королівства збереглася інформація про грамоту від 19 липня 1255 р., яка мала сприяти налагодженню відносин між польськими князями, старшим Романовичем і богемським монархом Оттокаром II: «Пржемисл, король Богемії, за посередництвом Прандоти, єпископа Краківського, доходить згоди з князями Польщі та Данилом, королем Русі, які землі його, особливо околиці Опави, понищили»⁴² («*Přzemysl rex Bohemiae mediante Prandota episcopo Cracoviensi concordat cum principibus Poloniae nec non Daniele rege Russiae, qui terras eius, praesertim territorium Oppaviense, devastaverunt*»). Видавець реґестів, щоправда, покликався на інше видання – збірку австрійських актів давнішого видання⁴³. Тут було використано насамперед матеріали із Вроцлавського архіву та дослідження Матеуша Гладішевича⁴⁴, з якого неможливо встановити, чи справді Оттокар II намагався вкрати договір із руською стороною, тому що в опублікованих тут матеріалах про такий крок не йдеться. Напевно, не варто припускати, що джерелознавці XIX ст. свідомо фальшували дипломатичну політику впливового чеського монарха. Можливо, звістка про мир із «Данилом, королем Русі» запозичена саме з неопублікованої писемної спадщини.

Утвердилася думка, що вказаним документом чеський король Пшемисл-Оттокар II планував унормувати зв'язки передусім із польськими володарями, залученими королем Белою IV до боротьби за австрійську спадщину Бабенбергів у 1251–1253 рр.⁴⁵. Канцеляристи Богемії, щоправда, у титулатурі сусідніх правителів

⁴² Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / vyd. J. Emler. Praegae, 1882. Vol. 2. S. 23; Паршин І. Участь Данила Романовича у боротьбі за австрійську спадщину Бабенбергів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2012. Вип. 16. С. 44.

⁴³ Regesten zur Geschichte des Herzogthums Troppau (1061–1464) / von V. Kopetzky. *Archiv für Österreichische Geschichte*. Wien, 1871. Vol. 45. S. 116.

⁴⁴ Gładyszewicz M. *Żywot błogosławionego Prandoty z Białaczowa*. Kraków: wyd. F. Kojśiewicz, 1845. S. 199–201.

⁴⁵ Mika N. *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Racibórz: Wyd-wo WAW, 2008. S. 46.

плуталися рідко, тому згадка про намагання домовитися також з «Данилом, королем Русі», поряд із «князями Польщі» натякає на визнання впливовим чеським монархом королівського титулу старшого Романовича (особливо, якщо врахувати, що Данило на момент походу на Опаву ще не володів діадемою). Укладання мирної угоди, здається, не просто так відбулося саме влітку 1255 р. Вірогідно, важливу роль зіграло те, що війну проти язичницьких племен старший Романович вів так само активно, як і тогочасний сюзерен Богемії та Австрії.

Отож оповідь руського книжника дає змогу встановити, що болотяна країна ятвягів була привабливою ціллю для військового походу. Князь і король Данило Романович мав на меті встановити свою владу над місцевими племенами (назви яких можуть бути «зіпсовані» в літописанні), для чого використовував коаліцію союзників. Відзначу, що і ятвяги опиралися на наявні в балтійському світі союзи. Однак під час війни 1253–1254 рр. це було їм не на руку: через підготовку походу чеського короля чимало ятвягів, напевно, були прикликані їхніми союзниками на північ. Унаслідок цього руські воїни короля Данила (серед яких виокремлено князів Лева й Романа Даниловичів) здійснили зразкову виправу, завдавши противникам серйозних втрат та обклавши їхні землі даниною (хутром і, можливо, сріблом, якими була багата «Ятвягія»).

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО КОРДОНУ

Після здобуття Україною та Республікою Білорусь (РБ) незалежності виникає необхідність вибору обома державами зовнішньополітичного курсу та створення змістовної нормативно-правової бази міждержавних відносин. Основою для двосторонніх відносин є затвердження договірно-правової бази. З 1990-х років для України і РБ питання політично-правового оформлення відносин з іншими країнами було пріоритетним. Формування договірно-правової бази українсько-білоруських взаємин стає довготривалим процесом упродовж усього періоду становлення та розвитку двосторонніх відносин.

Один із пріоритетних завдань для зовнішньої політики кожної держави – договірно-правове оформлення державного кордону. Без цього неможливо забезпечити правосуб'єктність і суверенність, недоторканність та територіальну цілісність. Україна перебуває на перехресті геополітичних інтересів двох світів, які, як показує історія, часто вибирали її як «буферну зону» простору між Європейським Союзом (ЄС) і Росією. Складним завданням при становленні геостратегії України став вибір вектора зовнішньої політики. Проблеми делімітації та демаркації державного кордону з набуттям незалежності стали головним чинником для побудови міжнародних відносин зі сусідніми країнами. Упродовж 17 років між Україною та РБ відбувався діалог щодо делімітації та демаркації державних кордонів. Серед українських експертів у галузі міжнародної політики виділялися дві причини невирішення цього питання: фінансова та політична. Щодо фінансової частини цієї проблеми в одному з інтерв'ю Олександр Лукашенко заявив, що українська сторона гальмує процес ратифікації договору про державний кордон, навіть незважаючи на поступки білоруської, яка знизила суму державного боргу із 220 млн до 120 млн доларів¹. Політична причина у проблемі демаркації кордону між Україною та РБ простежується і до сьогодні: залежність Білорусі від Росії, яка через фінансові важелі чинить тиск на О. Лукашенка та намагалася перешкодити вступу України до ЄС і НАТО. На сьогодні кризь призму російсько-української війни можна стверджувати, що перспектива остаточно вирішити проблеми українських кордонів навіть після ратифікації договору РБ у 2014 р.² анулюється.

Для розуміння цих проблем потрібно повертатися в історію та розглядати основні етапи формування сучасних державних кордонів України під дією вагомих

¹ Гетьманчук О. Прикордонний нонсенс від сябрів. *ZN, UA*. 2003. 4–11 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/international/prikordonnii_nonsens_vid_syabriv.html

² Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про затвердження Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Білорусь. № 610 від 12.11.2014. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_195#n16

чинників. Протягом минулого століття українські землі зазнавали шкоди від виснажливих воєн і міграції українського населення з етнічних територій в Європу й Америку. Геополітика завдала удару по українському народу, оскільки «таємні» договори, примусові депортації без врахування етнічного та психологічного чинників похитнули українську національну свідомість і стали катастрофою у питанні належності українських земель та формування сучасного кордону.

Українські політики й експерти в питаннях зовнішньополітичних відносин та міжнародної політики стверджують про повну політичну й економічну залежність Білорусі від Російської Федерації (РФ) протягом останніх 20 років. Власне цей чинник нівелює завдання українських дипломатів налагодити українсько-білоруську співпрацю. Цю проблему часто піднімають українські засоби масової інформації (ЗМІ) у формі полеміки експертів, політиків, в одиночних виступах. Серед праць, які тематично стосуються аналізу делімітації та демаркації українсько-білоруських кордонів, можна виділити дослідження Сергія Шаправського, Володимира Дмитрука, Тараса Польового, Степана Василичина, Тараса Балди, Дмитра Борисова, Олени Гетьманчук, Володимира Кравченка, Олега Соскіна.

Найважливішими у двосторонніх стосунках України та РБ залишаються політичні питання. Міждержавні відносини визначають загальний клімат між країнами, потребують постійної уваги, аналізу та прогнозування розвитку. Політичні стосунки зі здобуттям незалежності Україною та РБ не одержали стабільної стратегії співпраці й були абсолютно залежними від зовнішніх обставин і процесів, що відбувалися в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ).

Після відновлення незалежності 24 серпня 1991 р. одним із найважливіших завдань постало формування та розбудова державного кордону. «Державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору»³. Кордони країни відображають територіальну цілісність, політичну й економічну незалежність, суверенітет і єдність України. Договірні-правове оформлення державної межі вважається одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики України, виконання якого має забезпечувати й суверенність та правосуб'єктність на міжнародній арені, гарантувати недоторканність і територіальну цілісність. Юридично оформлений державний кордон – одна з основних передумов стабільності в політичних, економічних і військово-оборонних відносинах сусідніх держав.

Сучасний етап виконаних завдань із делімітації і демаркації державного кордону України характеризується використанням різних даних про об'єкти кордону з просторовою локалізацією й інформації про просторове прив'язування даних до певного місця і простору, зокрема топографічних карт і планів, морських навігаційних карт, аеро- та космоснімків, ортофотопланів, протоколів-описів проходження лінії кордону, протоколів та каталогів координат прикордонних знаків, таблиць з інформацією про острови та їх належність, списків географічних назв, що трапляються у протоколі-описі договірних документів⁴. Проведення робіт із

³ Постанова Верховної Ради УРСР Про проголошення незалежності України. Київ. 1991. 24 серпня. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T142700?an=2>

⁴ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про затвердження Положення про демаркацію державного кордону...

делімітації та демаркації, правильність проходження лінії державного кордону – важливий чинник у формуванні міжнародних відносин.

Історія українсько-білоруського пограниччя починається ще з кінця X ст. У цей час на території сучасної Білорусі на основі родового правління полочан утворилося велике Полоцьке князівство. На півдні воно межувало з Київською державою, його князі вели протистояння з київськими, лінія кордонів постійно змінювалася. У 980 р. київський князь Володимир Святославович захопив Полоцьк – відбулося приєднання Полоцького князівства до Київської держави. Однак після князівства Ізяслава, сина Володимира Святославовича, воно відновило незалежність⁵. Варто згадати і про Турівське князівство, яке з другої половини X ст. перебувало під управлінням київських князів. Південні та західні кордони межували з Волинською, на сході – з Київською, а на півночі – з Полоцькою землями. Сьогодні землі колишнього Турівського князівства у складі РБ, південні райони – України, тобто належать до українсько-білоруської етнічної межі⁶.

Із другої половини XIV ст. українські землі (Чернігово-Сіверська (1357–1358), Подільська (1363), Київська (1362–1363)) переходять до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Білоруські й українські землі перебувають у складі однієї держави, та все ж залишається умовна лінія етнічного білорусько-українського кордону⁷.

Після підписання Люблінської унії 1569 р. українсько-білоруський кордон набуває близького до сучасного вигляду, в цих межах проходила лінія між Великим князівством Литовським, Руським та Жемайтійським і Королівством Польським. Під час поділів Речі Посполитої українські й білоруські кордони сформувалися так, що Київська губернія межувала з Мінською, а Волинська – з Гродненською⁸.

Наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. унаслідок напружених міждержавних відносин відбулися геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі – українські та білоруські етнічні землі переходять під владу Російської імперії. У процесі адміністративно-територіального поділу в Російській імперії (1796) утворилася Чернігівська, Київська, Волинська, Могильовська, Мінська та Гродненська губернії, які зберігали свої межі до Російської революції 1917 р.⁹

Новим етапом у формуванні та становленні українсько-білоруського кордону стали переговори 1918 р., які відбулися за ініціативи Народного секретаріату Білоруської Народної Республіки (БНР), проголошеної 25 березня 1918 р. БНР

⁵ Філіпович М. Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть. Київ, 2014. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002107>

⁶ Носевич В. Турово-Пінське князівство, Турівське князівство. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTE RMS=0&S21STR=Turovske_kniazivstvo

⁷ Шабульдо Ф. Ольгерд. Енциклопедія історії України. Київ, 2010. Т. 7. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Olherd

⁸ Дмитрук В. Договірні-правова база з питань кордону України та Республіки Білорусь у 1990-х–2000-х рр. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей. Київ, 2018. Вип. 12. С. 131–138.

⁹ Черевко О. Українсько-білоруський кордон: особливості формування в XIX–XXI ст. *Економічна та соціальна географія*. 2012. Вип. 64. С. 246.

домагалася перегляду північно-західного кордону УНР (Української Народної Республіки), який сформувався згідно із Брестським мирним договором УНР із державами Четверного союзу, підписаного 9 лютого 1918 р. Основна претензія білоруської делегації полягала в незаконному долученні до складу УНР Берестейського, Кобринського і частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії за Брестським мирним договором РСФРР із державами Четверного союзу, підписаним 4 березня 1918 р., аргументуючи тим, що на Брестській мирній конференції не було білоруської делегації. Однак, розуміючи слабкі позиції на міжнародній арені, білоруська сторона пішла на значні поступки, основні положення про українсько-білоруський кордон викладено у проєкті, запропонованому білоруською делегацією, «Прелімінарний договір між УНР і БНР у питанні про державні межі». Проте переговори про державний кордон припинилися за рішенням уряду гетьмана Павла Скоропадського. Постановою Ради міністрів Української держави вирішено приєднати Гомельський повіт до Чернігівської губернії, Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в Поліський округ з адміністративним центром у Мозирі¹⁰.

Наближеними до сучасного державного кордону між Україною та РБ залишилися межі з осені 1939 р. 2 та 12 листопада 1939 р. на сесія Верховних Рад СРСР та БРСР прийняли закони про возз'єднання Західної Білорусі з БРСР та входження до складу СРСР. Етнічною катастрофою для українців і стало рішення приєднати Подільське воєводство (Берестейщину), незважаючи на український національний вимір регіону, до БРСР. Кордон між УРСР і БРСР прокладено за адміністративною межею між Волинським та Поліським воєводствами, а не за етнічною українсько-білоруською. Винятком у цій ситуації стало приєднання до УРСР окремих сіл Дорогичинського, Кобринського та Камінь-Каширського повітів¹¹. У рішенні не взято до уваги думки місцевого населення – було ухвалене винятково на основі адміністративної належності регіону до складу попередніх держав (Берестейське воєводство перебувало у Великому князівстві Литовському, а Гродненська та Мінська губернії – у Віленському генерал-губернаторстві Російської імперії). Проти цього рішення в Бересті, Кобрині й Пінську відбулися демонстрації з проханням долучити ці землі до складу УРСР. 4 грудня 1939 р. замість Поліського воєводства створені Берестейська та Пінська обл. БРСР. Україна внаслідок такого поділу зазнала значних демографічних, територіальних і економічних втрат¹².

Новий етап у формуванні державних кордонів між сучасною Україною та РБ розпочав «Договір про кордони між УРСР і БРСР», підписаний 12 грудня 1990 р. Формально українсько-білоруське пограниччя існувало з моменту розпаду Радянського Союзу. Не було жодних відмінностей від кордону часу УРСР та БРСР.

¹⁰ Головченко В. Українсько-білоруські переговори про державний кордон 1918. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. 2019. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21STR=Ukr_bilorus_perehovory

¹¹ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 04.12.1939 «Про розмежування областей між Українською РСР і Білоруською РСР». URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Указ_Президії_Верховної_Ради_СРСР_від_04.12.1939_«Про_розмежування_областей_між_Українською_РСР_і_Білоруською_РСР»

¹² Там само.

Юридично Верховна Рада Білорусі постановою 11 червня 1993 р. закріпила статус державного кордону з Україною, загальна протяжність якого становить 1084,2 км¹³. Відділяє українські Волинську, Рівненську, Житомирську, Київську та Чернігівську обл. від білоруських Берестейської і Гомельської.

На жаль, останнім часом відносини між Україною та РБ погіршилися через відмінність зовнішньополітичних орієнтирів: Україна рухається в європейському напрямі, Білорусь ще більше поглинається Росією і дублює її позицію щодо політичних та економічних питань на міжнародній арені. Різка конфронтація стає найбільшою проблемою, що загрожує національній безпеці України. Український та білоруський народи повинні виражати підтримку один одному, а політикам варто утримуватися від різких випадів у сторону білоруського чи українського президентів. Ще донедавна Україна та РБ вважалися стратегічними партнерами, і це пов'язувало зі спільним кордоном. Білорусь для України була транзитним коридором, який давав можливість швидкого виходу до Балтійського моря та Скандинавських країн. Натомість білоруський бюджет збагачувався від збуту продукції на українському ринку.

Нагальним завданням на початковому етапі у формуванні українсько-білоруського політичного діалогу було налагодження діалогу між президентами країн. Незалежність стала випробовуванням для обох суспільств. Складність полягала в обранні вектора зовнішньої політики, відсутності досвіду в міжнародній діяльності, не вирішені фінансових питань із минулого (ще з СРСР), відсутності досвіду у формуванні адміністративного апарату. Стабільність у міжнародній діяльності забезпечується досвідом і знанням, розумінням внутрішньополітичної ситуації, яка склалася у країні на певному етапі, побудова державної стратегії – пріоритет для президента та його команди. Процес делімітації державного кордону між Україною та РБ мав кілька етапів.

Перший – у грудні 1992 р. прем'єр-міністр України Леонід Кучма підписав із республікою угоду «Про співробітництво з прикордонних і митних питань, а також безвізового перетинання кордону»¹⁴.

Другий – рішеннями урядів двох країн створено спільну комісію щодо делімітації державного кордону. Її роботу пришвидшило підписання договору «Про дружбу, добросусідство і співробітництво», яке відбулося 17 липня 1995 р.¹⁵ у межах візиту президента України Л. Кучми до Білорусі. Останнім етапом стало підписання 12 травня 1997 р. угоди «Про державний кордон»¹⁶.

¹³ Відкриття першого прикордонного знаку на українсько-білоруському державному кордоні. *Міністерство закордонних справ України*. Київ. 2013. 11 листопада. URL: <https://mfa.gov.ua/events/1329-vidkrittya-pershogo-prikordonnogo-znaku-na-ukrajinsyko-bilorusykomu-derzhavnomu-kordoni>

¹⁴ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про співробітництво з прикордонних і митних питань. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Київ. 1992. 17 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_074#Text

¹⁵ Про ратифікацію Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Київ. 1997. 16 травня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267/97-вр#Text>

¹⁶ Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Київ. 1997. 18 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_004#Text

Дипломатичні відносини між Україною та РБ встановлено 27 грудня 1991 р. А 30 червня 1992 р. відкрито посольство України в Білорусі, 12 жовтня 1993 р. – Республіки Білорусь у Києві¹⁷.

У грудні 1992 р. із першим офіційним візитом в Україну прибув прем'єр-міністр Білорусі В'ячеслав Кебич. Серед основних положень зустрічі – двосторонні економічні контакти між Україною та РБ із відмовою від радянського минулого. Вирішили питання безвізового режиму та вільної торгівлі, врегульовано фінансові та про співпрацю у військовій сфері.

Президенти Л. Кучма та О. Лукашенко 12 травня 1997 р. підписали Договір між Україною та Республікою Білорусь про державний кордон. Під час офіційного візиту президента України до Білорусі 17 липні 1995 р. підписано Договір між Україною та Республікою Білорусь про дружбу, добросусідство та співробітництво. Обидві сторони переконували, що майбутній розвиток і зміцнення міждержавних відносин відповідають інтересам українського й білоруського народів, сприятимуть миру, безпеці. Зазначалось, що Договір між Українською і Білоруською РСР від 29 грудня 1990 р. відіграв значну роль у розвитку добросусідських відносин між країнами, а новий – надасть нового імпульсу міждержавним відносинам та укріпить правову базу співпраці між Україною та Білоруссю¹⁸.

18 липня 1997 р. Договір між Україною і РБ про державний кордон ратифікувала Верховна Рада України. Білоруська ж сторона виставила певні вимоги українській, після виконання яких обіцяла затвердити, – розпочалася епопея з відкладання ратифікації¹⁹ (аж до 7 травня 2010 р.).

Договір складається зі семи статей. Зокрема зазначено, що демаркацію державного кордону між сторонами здійснює спільна комісія, яка функціює на підставі відповідного положення та затверджується урядами України й Білорусі.

За ст. 4 державний кордон між Україною та РБ визначається окремим договором, порядок користування земельними ділянками, розташованими поза його лінією, що перебувають у користуванні суб'єктів господарювання іншої сторони договору, – окремою угодою. Договір безтерміновий, однак набуває чинності з моменту обміну ратифікаційними грамотами, який відбудеться в Мінську²⁰. Цей міжнародний нормативний акт підтверджував, що жодна із країн не має територіальних претензій одна до одної, закріпив офіційно межі співпраці, непорушність наявних кордонів і домовленість сторін про невтручання у внутрішні справи²¹.

Значну увагу українських масмедіа привернула подія 9 травня 2002 р. – робоча зустріч президентів Л. Кучми й О. Лукашенка в Чернігові. Головні питання, які на ній розглядали, – українсько-білоруського кордону і товарообігу між державами. На сайті «Радіо Свобода» подано матеріал її прямого ефіру²².

¹⁷ Максак Г. Україна–Білорусь: горизонт 2020. Компас 2020. Київ, 2020. С. 1–4.

¹⁸ Про ратифікацію Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво...

¹⁹ Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон...

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Прямий ефір: Зустріч президента України Леоніда Кучми з білоруським президентом Олександром Лукашенком. *Радіо Свобода*. 2002. 30 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/890361.html>

Найбільша проблема білоруської влади, за словами Л. Кучми, – питання державного кордону між Україною та РБ. Відповідний договір був підписаний ще 1997 р., але до 2002 р. білоруський парламент його не ратифікував²³. Відтак не відбулося демаркації кордону, що призводить до інших проблем.

У 1994–2004 рр. політичний діалог України та РБ був здебільша стабільним – без вагомих рішень у зовнішньополітичній площині. Необхідно зазначити, що відносини України з Білоруссю на міждержавному рівні особливо динамічно розвивалися в період перебування при владі Л. Кучми – тоді відбувалися постійні зустрічі з О. Лукашенком²⁴.

На думку українського політолога, фахівця з питань міжнародних відносин Сергія Толстова, Україна підтримувала РБ, за винятком результатів більшості виборчих кампаній. Беззаперечно, були підстави визнавати, що Білорусь у зовнішній політиці України, як і Україна у РБ, займали вагомі позиції, хоч і конкурували в зовнішньому середовищі. Однак питання співпраці з РФ відрізнялися – країни рухалися в різних інтеграційних напрямках та різношвидкісному режимі²⁵.

Як уже зазначено, понад 13 років тривав процес ратифікації українсько-білоруського договору зі встановлення державного кордону. Основним фактом, на який покликала білоруська влада, було питання боргу України. За міжнародними нормами така позиція неправомірна і не є підставою для відмови ратифікації державного кордону. Юридично фінансове зобов'язання не підтвержене офіційними документами. Перекладання фінансових зобов'язань з періоду СРСР чи особистий інтерес білоруського президента О. Лукашенка не мали відношення до ратифікації міждержавного договору. Проблема крилася в О. Лукашенкові, точніше в бажанні тримати українську владу в напрузі та мати певний вплив у міждержавних відносинах. Таку стратегію він використовував під час закінчення каденції Бориса Єльцина у РФ. Ідея стати президентом об'єднаної країни, часті візити в Росію із пропагандою власної політики обернулися проти О. Лукашенка, оскільки до влади прийшов В. Путін та нівелював ці прагнення. Це стало приводом до переключення уваги на Україну, за якою, на думку О. Лукашенка, закріплені минулі борги. За його наказом, Національні збори Білорусі не отримали договору для ратифікації від виконавчої влади (яку перебрав на себе О. Лукашенко).

В українських ЗМІ часто з'являлася інформація, що Національні збори Білорусі готові закрити тему фінансових зобов'язань, якщо пакет документів надійде в парламент, однак проблема у виконавчій владі – в особистому інтересі О. Лукашенка. Протистояння білоруського президента та законодавства тривало недовго – результатом стала узурпація всіх гілок влади О. Лукашенком. Відтак головним завданням української дипломатії стало налагодження відносин з офіційним Мінськом задля форсування ратифікації українсько-білоруського договору про державний кордон. У кінці 1990-х років із приходом до влади В. Путіна змінюється вектор зовнішньої політики РБ. Вплив зі сторони Росії, що постійно зростав (особистий тиск В. Путіна на О. Лукашенка), викликав тривогу на міжнародній

²³ Соскін О. Українсько-білоруські відносини: сучасний стан і сценарії розвитку. URL: <http://soskin.info/ea/2006/9-10/20060911.html>

²⁴ Там само.

²⁵ Политолог Сергей Толстов: Лукашенко не остановит агрессию РФ в Украину. *Ua.News* URL: <https://ua.news/ru/politolog-sergij-tolstov-lukashenko-ne-zupinit-agresiyu-rf-proti-ukrayini/>

арені щодо України, яка так і не одержала відповіді щодо ратифікації та демаркації державного кордону – відчуття загрози територіальній цілісності.

Треба зазначити, що українські масмедіа неодноразово висвітлювали інформацію про ставлення О. Лукашенка до ратифікації договору про державний кордон між Україною та РБ. Президент РБ відкидав і претензії білоруських журналістів у зволіканні із процесом ратифікації. На сторінках «Дзеркала тижня» подано його висловлювання щодо українського боргу: «Ми, білоруси, швидко вирішили питання по державному кордоні з Литвою та Латвією. З Україною у нас був ряд питань, насамперед борг України Білорусі. Дійшли до вирішення цього питання, домовилися та затвердили суму, знизили свої борги, із 220 млн до 115 млн американських доларів, навіть знайшли методику. Однак, Україна відійшла від цих домовленостей»²⁶. Офіційно не відбувалося жодних зустрічей між представниками української та білоруської верхівки, документально також нічого не відображено, виникає запитання: з ким і про які домовленості говорив білоруський президент? Також у сумі державного боргу України, згідно з офіційними джерелами, боргу РБ не виявлено. Тобто, на сьогодні не має жодного офіційного документа з підтвердженням суми боргу України Білорусі.

На сайті «ZAXID.NET» опубліковано дані, отримані з українських дипломатичних кіл, щодо проблеми ратифікації Мінськом договору про державний кордон. Тут також сказано, що Мінськ не ратифікує угоди, оскільки вимагає від української сторони виплати в розмірі 130 млн американських доларів²⁷.

Експерт Валерій Чалий прокоментував ситуацію, яка склалася, так: «Українська влада навчилася робити борги і дуже складно розробляє схеми, як потім вирішувати ці питання»²⁸.

Із 2009 р. в українських масмедіа актуалізується інформація, пов'язана з проблемами українсько-білоруського кордону. Поширювалися чутки щодо зустрічі президентів України та РБ для вирішення проблеми навколо цієї ситуації. В Адміністрації президента Віктора Ющенка запевняли, що конструктивний діалог зможе відбутися лише під час особистої зустрічі з Олександром Лукашенком. Українські експерти запропонували схему, яка мала би вирішити міждержавний конфлікт у вигляді боргу (документально не визначеним) через продаж Україною електроенергії за нижчими тарифами, а РБ експортуватиме електроенергію у країни Балтики за власним тарифом. Незабаром цей договір подали для ратифікації в парламенти України та РБ.

У березні 2009 р. підписано Протокол Міжпарламентської комісії зі співробітництва Верховної Ради України та Національних Зборів РБ, що стало вагомим кроком у врегулюванні ситуації з українсько-білоруським кордоном. У підписанні взяли участь співголова Міжпарламентської комісії, заступник Голови Верховної Ради України Микола Томенко та співголова комісії, заступник Голови Палати представників Національних Зборів Республіки Білорусь Валерій Іванов²⁹.

²⁶ Гетьманчук А. Прикордонний нонсенс від сябрів...

²⁷ Білорусь відмовляється ратифікувати договір про кордон з Україною. URL: https://zaxid.net/bilorus_vidmovlyayetsya_ratifikuvati_dogovir_pro_kordon_z_ukrayinoyu_n1103811

²⁸ Прямий Ефір: Зустріч президента України Леоніда Кучми з білоруським президентом Олександром Лукашенком...

²⁹ У Верховній Раді України підписано Протокол другого засідання Міжпарламентської комісії зі співробітництва Верховної Ради України та Національних Зборів Республіки Білорусь.

У документі мовилося про основний пріоритет у роботі Міжпарламентської комісії – посприяти, удосконалити й уніфікувати законодавчі бази міжрегіональної та прикордонної співпраці України й РБ. Ще одним завданням стало вирішення проблеми взаємодії Міжурядової українсько-білоруської змішаною комісії з питань торговельно-економічного партнерства. Наступний етап – підготовка пакету документів для урядів України та РБ у вигляді листа з пропозиціями щодо можливості залучення представників Національних Зборів РБ та Верховної Ради України до групи Міжурядової комісії. Представники української влади вважали, що така стагнація у ратифікації договору про українсько-білоруський кордон Білоруссю – це тимчасове явище, однак як показала практика, О. Лукашенко не форсував події, очікуючи на сприятливіші політичні умови для Білорусі та критичніші для України, щоб під тиском у торговельно-економічній площині вимагати неіснуючого боргу.

Ще одним етапом до вирішення проблеми українсько-білоруського пограниччя став шлях реалізації регіонального проекту МАГАТЕ «Радіологічна підтримка реабілітації територій, що постраждали від катастрофи на Чорнобильській АЕС» (2006–2010) (Україна–Білорусь). Президент В. Ющенко, дублюючи його, видав документ під назвою «Загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 рр.»³⁰. Її мета – збереження здоров'я осіб, які постраждали внаслідок катастрофи, та їхніх нащадків, зміцнення і підтримка бар'єрів радіаційної безпеки, протирадіаційний захист населення, яке проживає на територіях України та Білорусі, що зазнали радіоактивного забруднення, максимальне можливе обмеження поширення радіонуклідів із зони відчуження³¹.

Цю програму на опрацювання мала би прийняти міжурядова комісія, яка б затвердила склад робочої групи з координації із питань національної безпеки та міжнародної проблеми й поетапно вирішувати завдання «Програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 рр.», водночас – проблеми регіональної та прикордонної співпраці, найперше – ратифікацію договору про державний кордон між Україною та РБ³².

На дипломатичному рівні велася дискусія щодо можливостей анулювання українського боргу білоруською стороною, однак зрушень не відбулося. Джерело «Корреспондент.net» повідомляло, що Білорусь купує електроенергію за заниженою ціною, що дає можливість отримувати високий прибуток від продажу її з власною націнкою в Балтику. Маніпуляція білоруської влади щодо України полягала у вимозі ще більше знизити вартість, що ставало неможливим через законодавчі обмеження України³³.

Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Київ. 2009. 26 березня. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/19342.html>

³⁰ Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки. *Верховна Рада України. Законодавство України.* Київ. 2006. 14 березня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3522-15?find=1&text=Республіка+Білорусь#w2_1

³¹ Там само.

³² У Верховній Раді України підписано Протокол другого засідання Міжпарламентської комісії...

³³ Білорусь вирішила заблокувати демаркацію кордону з Україною. *Корреспондент.net.* 2010. 3 червня. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/1082360-bilorus-virishila-zablokuvati-demarkaciyu-kordonu-z-ukrayinoyu>

Європейський Союз у межах програми «Східного партнерства» фінансуватиме демаркаційні роботи тільки за умови обміну ратифікаційними грамотами між Україною та РБ³⁴.

Керівник Державного прикордонного комітету РБ Ігор Рачковський у виступі на засіданні Постійної комісії з міжнародних справ і зв'язків Співдружності Незалежних Держав із палати представників Національних Зборів заявив, що роботи з демаркації українсько-білоруського кордону можуть тривати понад 10 років та оцінюються у понад 51 млрд білоруських рублів. Низка причин стала бар'єром до демаркації українсько-білоруського кордону. Перша – створення спільної комісії для початку демаркації. Друга – договір повинен визначати поняття держкордону на суші, воді, у надрах і повітряному просторі. Складність в укладанні протоколу із проходженням лінії державного кордону та в альбомі топографічних карт. Республіка Білорусь та Україна повинні обмінятися топографо-геодезичними відомостями, картографічними й аерофотографічними даними, необхідними для розробки договору про делімітацію, демаркацію кордону³⁵.

Наприкінці 2009 р. відбулася зустріч президента України В. Ющенко з президентом Білорусі О. Лукашенком, під час якої досягнута домовленість про направлення на ратифікацію до білоруського парламенту Договору про державний кордон. Щодо боргових зобов'язань для України, то це питання вирішили наданням пільгових цін на українську електроенергію, що постачалася до Білорусі³⁶.

Процес ратифікації українсько-білоруського державного кордону проходив у досить складний період, оскільки в Україні з 17 січня по 7 лютого 2010 р. тривали вибори президента³⁷. Для Білорусі ратифікація мала неабияке значення, а вибори в Україні – не надто сприятливий момент для цього, оскільки невідомий результат і переможець, навіть незважаючи на те, що Олександр Лукашенко зустрічався і з Юлією Тимошенко, і з Віктором Януковичем. Єдиним викликом для Білорусі могло би стати зближення майбутнього президента України з Москвою, а це призвело б до відсунення В. Путіним Білорусі на другий план.

Білоруський політолог Андрій Федоров стверджував, що вибори в Україні не повинні впливати на ратифікацію українсько-білоруського договору про державний кордон. Він зазначив, що демаркація кордону з країнами ЄС (Польщею, Литвою й Латвією) також відбувалася понад 10 років.

Експерт Роман Яковлевський також дотримувався позиції, що проблеми не повинні проходити крізь призму президентських виборів чи в Україні, чи в РБ: «Чи оберуть українці Віктора Януковича, чи Юлію Тимошенко потрібно в будь-якому випадку вирішити такі проблеми, як: питання ратифікації українсько-білоруського державного кордону, вартість та транзит електроенергії з України в РБ та реекспорт

³⁴ Там само.

³⁵ Коктиш О. Ставки Мінська на українських виборах. *День*. 2010. 22 січня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/stavki-minska-na-ukrayinskih-viborah>

³⁶ Левицька М. Співробітництво України з Республікою Білорусь в економічній сфері. URL: <http://vmv.kyvu.edu.ua/series/vmv/vipusk9/11.pdf>

³⁷ Про результати голосування у день виборів Президента України 17 січня 2010 року та про прийняте Центральною виборчою комісією рішення за цими результатами. *Верховна Рада України. Законодавство України*. 2020. 27 січня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001359-10#Text>

до Прибалтики та налагодження питання по торгівлі поблизу українсько-білоруського пограниччя»³⁸.

Палата представників Національних Зборів РБ 6 квітня 2010 р. прийняла на розгляд договір про державний кордон між Республікою Білорусь та Україною. Президент О. Лукашенко 7 травня 2010 р. підписав закон «Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон». У ньому зазначено, що «Україна і Республіка Білорусь, виходячи з принципів суверенної рівності, територіальної цілісності держав і непорушності кордонів, керуючись цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, положеннями Гельсінського Заключного акта та інших документів Організації з безпеки і співробітництва в Європі, ґрунтуючись на положеннях Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь від 17 липня 1995 р., поважаючи волю народів України і Республіки Білорусь до подальшого розвитку дружніх, добросусідських відносин, бажають встановити державний кордон між Україною і Республікою Білорусь»³⁹.

У Луцьку 14 березня 2013 р. голови прикордонних відомств Олександр Боечко, Микола Литвин, Домінік Трач за вказівкою урядів Республіки Білорусь, України та Республіки Польща підписали Угоду про місце перетину державних кордонів. Відтоді закінчилася робота з позначення лінії українсько-польського державного кордону на місцевості та розпочато роботу з демаркації українсько-білоруського⁴⁰.

Договір набув чинності 18 червня 2013 р., у Києві білоруська й українська сторони обмінялися ратифікаційними документами та підписали відповідний протокол⁴¹. У Чернігівській обл. на кордоні України з Білоруссю 13 листопада 2013 р. поблизу монумента Дружби народів, розташованого неподалік від населеного пункту Сеньківка⁴². Спільна українсько-білоруська демаркаційна комісія підготувала потрібний пакет документів і спільними зусиллями досягнуто домовленості про встановлення першого прикордонного знака на стику державних кордонів України, РБ та РФ⁴³. У заході взяли участь міністри закордонних справ України Леонід Кожара і РБ Володимир Макей також голови прикордонних відомств Микола Литвин та Леонід Мальцев⁴⁴. На стовпі прикріплено державні герби обох країн.

У Чернігові 30 липня 2014 р. відбулася церемонія підписання угоди між Кабінетом Міністрів України й Урядом Республіки Білорусь про затвердження Положення про демаркацію державного кордону. Документ підписали посол з особливих доручень МЗС України Леонід Осаволюк та начальник Управління делімітації і демаркації державного кордону Державного прикордонного комітету РБ

³⁸ Кокшиш О. Ставки Мінська на українських виборах...

³⁹ Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон...

⁴⁰ Перший прикордонний знак на українсько-білоруському кордоні встановили 13 листопада 2013 р. поблизу монумента... «Дружби Народів», який розташований неподалік від населеного пункту Сеньківка. *Державна прикордонна служба України. Офіційний вебсайт*. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/na-kordoni-ukraini-ta-bilorysi-vstanovili-pershij-prikordonnij-znak/>

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

Олександр Архипов. Україна його затвердила 12 листопада 2014 р.⁴⁵. У ст. 2 подана інформація щодо внесення змін до договору про державний кордон: жодна зі сторін в односторонньому порядку не може вносити зміни до договору про державний кордон, а тільки за спільною згодою. Сторони до цієї угоди можуть вносити зміни та доповнення тільки з оформленням окремих протоколів, що стануть її невід'ємною частиною та наберуть чинності у передбаченому порядку⁴⁶.

Важливим етапом у вирішенні проблеми українсько-білоруського пограниччя став процес демаркації державного кордону в Чорнобильській зоні відчуження. На XVII засіданні Спільної українсько-білоруської демаркаційної комісії, що відбулося в Луцьку 27 червня 2018 р., прийнято рішення про початок демаркаційних робіт між Україною та РБ у цій зоні. Сторони затвердили план на період 2018–2026 рр.: «Українська сторона вітає рішення Спільної комісії покласти початок демаркації українсько-білоруського державного кордону у зоні відчуження Чорнобильської АЕС у 2019 р. МЗС України вважає, що це рішення стане важливим кроком на шляху до відповідного договірно-правового оформлення державного кордону між Україною і Республікою Білорусь»⁴⁷. Євросоюз виділив фінансування на міжнародну технічну допомогу в межах демаркації⁴⁸.

Історія становлення українсько-білоруського пограниччя пройшла складний шлях. Однак процес розпочато, і 1084,2 км* державного кордону облаштовуються. Договір між Україною та РБ про державний кордон, укладений 1997 р. та введений у дію 2013 р., не лише завершив договірно-правове оформлення українсько-білоруського кордону, а й розпочав практичне вирішення проблем нелегальної міграції та незаконного переміщення товарів через кордон.

Згідно з чинними угодами, закінчення розраховане на кінець 2026 р. Та у світлі останніх подій – шості вибори президента Білорусі й політична криза в державі, криза українсько-білоруських відносин, спільні білорусько-російські навчання «Захід–2021»⁴⁹ та заяви О. Лукашенка про наміри розмістити на кордоні з Україною зенітно-ракетні комплекси С-400⁵⁰, які Мінськ отримає з РФ, – здобутки в напрямі побудови та зміцнення державного кордону України та РБ можуть бути зруйновані, відтак потребують додаткового переосмислення й аналізу.

⁴⁵ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про затвердження Положення про демаркацію державного кордону...

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Україна і Білорусь демаркують кордон в Чорнобильській зоні. *Слово і діло*. 2018. 27 червня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/06/27/novyna/polityka/demarkacziya-kordonu-chornobylskij-zoni-nazvani-daty>

⁴⁸ Україна і Білорусь демаркують кордон в Чорнобильській зоні. *Європейська правда*. 2018. 27 червня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/27/7083741/>

* Відкриття першого прикордонного знака на українсько-білоруському державному кордоні...

⁴⁹ Пагулич Р. «Захід-2021»: Росія і Білорусь тренуються воювати з НАТО. *Радіо Свобода*. 2021. 12 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rf-i-bilorus-trenuut-viyunu-z-nato/31456173.html>

⁵⁰ Лукашенко про С-400: «1200 кілометрів кордону з Україною. Нам доведеться закривати цей периметр». *Радіо Свобода*. 2021. 13 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lukashenko-s400-ukrajina/31457753.html>

УСТАЛЯВАННЕ САВЕЦКА-ПОЛЬСКАЙ ПАГРАНІЧНАЙ ЛІНІЎ Ў 1921–1922 ГАДАХ

Вызначэнне дзяржаўна-палітычнага статусу тэрыторыі Беларусі і Украіны і адначасова вырашэнне пытання іх тэрытарыяльнай канфігурацыі былі прадвызначаны агульным ходам савецка-польскіх перагавораў, сыходзілі з пазіцыі савецкага кіраўніцтва, якое выказвала згоду на тэрытарыяльныя саступкі за кошт беларускіх і ўкраінскіх зямель, за фактычную адмову Польшчы ад рэалізацыі федэралістычнай канцэпцыі, змяншэнне фінансава-эканамічных патрабаванняў. Папярэднія інструкцыі польскай мірнай дэлегацыі ў Рызе 11 верасня 1920 г. не прапаноўвалі канкрэтнай лініі размежавання, толькі вызначылі прынцыпы дзеяння дэлегацыі па тэрытарыяльным пытанням. Прадугледжвалася «стварэнне ўмоў для добрасуседскага суіснавання абодвух народаў, мяжа паміж абедзвюма дзяржавамі павінна была ўсталёўвацца на аснове гістарычнай рэвіндыкцыі абодвух бакоў, справядлівага ўзгаднення жыццёва неабходных інтарэсаў абодвух бакоў, што вядуць перагаворы»¹. Савецкім кіраўніцтвам у якасці магчымай была вызначана лінія: р. Шчара–Агінскі канал–р. Ясельда–р. Стыр–р. Збруч². Канкрэтызацыя пазіцыі абодвух бакоў адбывалася як падчас афіцыйных пасяджэнняў канферэнцыі, так і неафіцыйных («тайных») сустрэч кіраўнікоў дзвюх дэлегацый.

Польская тэрытарыяльная праграма, агучаная на другой неафіцыйнай сустрэчы, была паведамлена кіраўніцтву РСФСР. У выніку 4 кастрычніка 1920 г. быў падрыхтаваны праект пастановы Палітбюро ЦК РКП(б), паводле якога прадпісвалася Адольфу Абрамавічу Гофе «прыняць умовы і падпісаць прэлімінарыі з гэтай мяжой, калі ў 3–4 дні гарантуецца падпісанне прэлімінарыя і перамір'я»³. Савецкі бок нічога не супрацьпаставіў польскаму праекту: неспрыяльнае ваенна-аператыўнае становішча, выкліканае паспяховым контрнаступленнем польскіх войскаў, прымусіла моцна спяшацца са справай заключэння перамір'я, а значыць ісці на тэрытарыяльныя саступкі.

8 кастрычніка 1920 г. на пасяджэнні тэрытарыяльна-пагранічнай камісіі польска-расійска-ўкраінскай мірнай канферэнцыі была разгледжана справа рэктыфікацыі лініі размежавання. Польскімі прадстаўнікамі былі прапанаваны змены пагранічнай лініі: у раёне паўночна-ўсходняй часткі Дзісенскага павета (з уключэннем Дзісны ў склад Польшчы): р. Заходняя Дзвіна–Дразды–Арэхаўка–Празарова (усё на

¹ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich: w 41 t. / pod. red. W. Gostyńska / oprac. W. Gostyńska et al., przy współud. H. Adalińskiej et al. Warszawa, 1964. T. 3: kwiecień 1920 – marzec 1921. S. 419–422.

² Dański J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacja. Tajne układy z Joffem. Listy. Warszawa, 1931. S. 43.

³ Ленин В. И. Неизвестные документы, 1891–1922 гг. Москва: Росспэн, 1999. С. 398–399.

польскім баку)⁴. Па версіі Мечыслава Абезерскага, гэтыя рэдагаванні дазволілі б уключыць цалкам у склад Польшчы Прозараўскую воласць і Арэхаўку, якія здаўна належалі сям’і Забелаў. Таксама рэктыфікацыя прадугледжвалася ў раёне Глыбокае–Докшыцы з уключэннем Докшыц у склад Польшчы. Найбольш праблемным стаў участак у раёне Мінска: польскі бок патрабаваў далучэння Ракава, Волмы, Рубяжэвіч, дзе пераважала каталіцкае насельніцтва. У выніку пагранічная лінія выглядала б наступным чынам: Койданава–Узда–Капыль. Аднак расійска-ўкраінская дэлегацыя ў тэрытарыяльнай камісіі пад старшынствам Дзмітрыя. Захаравіча. Мануільскага, выказалася катэгарычна супраць пагранічнага размяшчэння Мінска і настойвала на перадачы Крайскага павета Мінскай губерніі, Радашковічаў, Койданава (Дзяржынск), Узды, Капыля савецкаму боку, каб мяжа на адзначаным участку прайшла па лініі: Ілля–Радашковічы–Коласава–недалёка ад Нясвіжа–р. Лань. У выніку быў выпрацаваны кампрамісны варыянт: расійска-ўкраінскі бок забяспечваў польскія патрабаванні ў раёнах: р. Заходняя Дзвіна–Дразды–Арэхаўка–Празарова і Глыбокае–Докшыцы, а польскі бок згаджаўся з савецкім праектам рэктыфікацыі мяжы ў раёне Мінска⁵.

12 кастрычніка 1920 г. быў падпісаны Дагавор аб перамяр’і і прэлімінарных умовах міра, у адпаведнасці з якім зацвярджалася лінія дзяржаўнай мяжы паміж Польшчай і савецкімі рэспублікамі Украіны і Беларусі. З аднаго боку, удзельнікі абавязваліся прызнаць самастойнасць і незалежнасць Беларусі. З другога боку, Прэлімінарны мірны дагавор прадугледжваў праходжанне беларуска-польскай і ўкраінска-польскай мяжы па лініі Збруч–Роўна–Сарны–Лунінец–на захад ад Мінска–Вілейка–Дзісна–р. Дзвіна, а значыць перадачу ў склад Польшчы значнай часткі тэрыторыі Беларусі і Украіны.

На другім этапе рыжскіх савецка-польскіх перагавораў (17 лістапада 1920 г. – 18 сакавіка 1921 г.) заўважаецца прамая ўзаемазалежнасць працэсу вырашэння фінансава-эканамічнай праблематыкі са з’явай ажыццяўлення рэктыфікацыі пагранічнай лініі. Савецкае кіраўніцтва жадала зменшыць агульную суму фінансавых патрабаванняў польскага боку (300 млн залатых рублёў) за кошт тых або іншых тэрытарыяльных саступак. Гэта вынікала з прапановы Эмануіла Іонавіча Квірынга, кіраўніка расійска-ўкраінскай часткі тэрытарыяльнай камісіі, ажыццявіць пэўныя змены ў лініі размежавання, замацаванай у Прэлімінарным мірным дагаворы. На пасяджэнні адзначанай камісіі 23 лістапада 1920 г. савецкая прапанова была станоўча сустрэта польскім кіраўніком Леонам Васілеўскім, аднак «значныя тэрытарыяльныя змены маглі насіць толькі рэкамендацыйны характар»⁶. У аснове дадзенай прапановы ляжаў стратэгічны разлік; за кошт пэўных тэрытарыяльных саступак польскаму боку зменшыць іх фінансава-эканамічныя патрабаванні, прымаючы ва ўзаемаразлік агульную каштоўнасць той або іншай тэрыторыі.

Пасля папярэдняга разгляду адзначанай справы польскім бокам быў прапанаваны праект тэрытарыяльных змен. Сярод асноўных участкаў, дзе павінны

⁴ Borzęcki J. Pokój Ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa, 2012. S. 210.

⁵ Obieziński M. Wspomnienia z polsko-rosyjskiej konferencji pokojowej ryskiej. Warszawa, 1938. S. 24.

⁶ Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі (далі – РДАСПГ). Ф. 63. Воп. 1. Спр. 191. Арк. 130.

былі адбыцца змены, вылучаліся тры раёны рэктыфікацыі: 1) зона злучэння Мінскай і Віцебскай губерній (р. Ушачы–в. Воран–р. Дзвінаса); 2) рэгіён Нясвіж–Цімкавічы; 3) р. Морач–р. Случ. Асноўнай аргументацыяй стала значная колькасць «польскага насельніцтва» ў першым і трэцім раёнах і прысутнасць у паўднёвай частцы другога раёна штучных водных збудаванняў, буйных водных сістэм, напрыклад, р. Прыпяці⁷.

Экспертам па тэрытарыяльных пытаннях Уладзімірам Мікалаевічам Ягор’евым, была агучана пазіцыя расійска-ўкраінскай дэлегацыі. Ажыццяўленне рэктыфікацыі прадугледжвалася толькі ў другім і трэцім раёнах. Згодна з савецкім разлікам, за кошт саступак у рэгіёнах Нясвіж–Цімкавічы і р. Морач–р. Прыпяць можна было б атрымаць кампенсацыі ў зоне злучэння Мінскай, Віцебскай і Віленскай губерній. Такім чынам, мяжа перасоўвалася на карысць расійска-ўкраінскага боку ў раёне р. Вілія–р. Рыбчанка–Леўковы–да злучэння Віленскай і Мінскай губерній–в. Селяўцы–р. Нёман каля вусця р. Турчанкі–далей ўмоўнай лініяй да дарогі Нясвіж–Цімкавічы. Аднак пасля падрабязнага вывучэння справы было вырашана, што вялікія тэрытарыяльныя саступкі не маглі стаць рэальнасцю па прычыне знаходжання тут значнай колькасці лясных багаццяў, разгляд пытання рэктыфікацыі ў раёне р. Прыпяць быў адкладзены на неакрэслены тэрмін⁸. У выніку працы тэрытарыяльнай камісіі абодва бакі так і не прынялі кампраміснага рашэння. Польскія дыпламаты адхілілі прапановы расійска-ўкраінскага боку па прычыне непрыняцця ва ўлік этнаграфічных паказчыкаў гэтых рэгіёнаў (наяўнасць там значнай колькасці польскага насельніцтва).

У ходзе дзейнасці тэрытарыяльнай камісіі польска-расійска-ўкраінскай канферэнцыі была разгледжана справа ліквідацыі так званага «калідора Грабскага». У выніку на карысць савецкаму боку было перададзена каля 10–12 (12,2 ці 13,5) тысяч квадратных вёрст тэрыторыі. Справа «калідора» ўзнікла яшчэ на першым этапе рыжскіх савецка-польскіх перагавораў (верасень–кастрычнік 1920 г.). Згодна са стратэгічных разлікаў польскага кіраўніцтва, стварэнне «калідора» было надзейным сродкам аддзялення тэрыторыі Літвы ад Савецкай Расіі ў геаграфічным плане⁹. У выніку абодва бакі прышлі да кампраміснага рашэння: ажыццявіць ліквідацыю «калідора Грабскага» шляхам тэрытарыяльнай або эканамічнай кампенсацыі з боку Савецкай Расіі. Тэрытарыяльныя кампенсацыі маглі адбыцца за кошт тэрыторыі Вальні. Пасля разгляду справы на асобным пасяджэнні Палітбюро ЦК РКП(б), у студзені 1921 г. польскаму боку было перададзена каля 3 400 квадратных вёрст тэрыторыі: часткова на Вальні, часткова на Палессі (на захад ад Турава), часткова ў раёне р. Віліі (землі вакол Радашковіч і Батурына)¹⁰.

Пытанне аб усталяванні мяжы паміж Польшчай з аднаго боку, Расіяй (і Беларуссю), Украінай з другога было адной з важных складаючых частак Рыжскага мірнага дагавора. Лінія дзяржаўнай мяжы была вызначана яшчэ Прэлімінарным мірным дагаворам, але яна патрабавала ўдакладненняў і правядзенні на канкрэтнай мясцовасці з устаноўкай пагранічных знакаў. Дадатковым пратаколам ад 21 лютага 1921 г. было пацверджана, што прадугледжаная артыкулам I дагавора

⁷ РДАСПГ. Ф. 63. Воп. 1. Спр. 191. Арк. 180.

⁸ Archiwum aktów nowych (далі – AAN). Zespół 390. Akta L. Wasilewskiego. Sygn. 48. S. 1–4.

⁹ Архіў знешняй палітыкі Расійскай Федэрацыі (далі – АЗП РФ). Ф. 04. Воп. 32. Спр. 52437. Арк. 37.

¹⁰ Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia... S. 168–174.

аб прэлімінарных умовах міра змешаная пагранічная камісія будзе створана адразу ж пасля заканчэння дэтальнага апісання дзяржаўнай граніцы, прыступіць да правядзення яе на месцы і ўстаноўкі пагранічных знакаў. Гэта пастанова была пацверджана і ў артыкуле II канчатковага мірнага дагавора ад 18 сакавіка 1921 г. Гэты артыкул абавязваў кожны з бакоў, якія дамаўляліся, не пазней чым у чатырнаццаці дзённы тэрмін пасля падпісання мірнага дагавора вывесці свае войскі і адміністрацыю з тых мясцовасцей, якія адышлі да іншага боку. Усё гэта патрабавала тэрміновага пачатку прац змешанай пагранічнай камісіі, тым больш што ў шэрагу месцаў мяжа праходзіла праз населеныя пункты і ў мірным дагаворы не была вызначана іх прыналежнасць таму або іншаму боку. Шмат непаразуменняў узнікала з-за недакладнасці картаў. Любое зацягванне ўстаноўленых тэрмінаў пагражала ўзнікненнем рознага віду непаразуменняў і пагранічных канфліктаў. Таму ў інтарэсах абодвух бакоў было патрэбна як мага хутчэй правесці гэту працу.

Змешаную пагранічную камісію (*Mieszana Komisja Graniczna*) з расійска-ўкраінска-беларускага боку ўзначальваў С. Пятскоўскі, у склад уваходзілі таксама У. Ягор'еў, Ю. Ляшчынскі-Ленскі, І. Шамякін (сакратар) і некалькі дзясяткаў тэхнічных працаўнікоў. На чале польскай дэлегацыі знаходзіўся Л. Васілеўскі. Яе членамі былі: Эдвард Малішэўскі, Ігнацы Матушэўскі, Леон Менджыевіч, Казімір Вышыньскі (сакратар). Першапачатковым месцам працы змешанай пагранічнай камісіі быў выбраны Мінск, які знаходзіўся геаграфічна блізка на плануемай мяжы і меў неабходныя тэлеграфічныя сродкі сувязі. 20 красавіка 1921 г. расійска-ўкраінская дэлегацыя прыбыла ў сталіцу БССР. Польская жа дэлегацыя, нягледзячы на дамоўленасць, прыехала туды толькі 1 мая. Пасля першага пасяджэння, якое адбылося 2 мая, польская дэлегацыя, спасылаючыся на неабходнасць правядзення кансультацый у Варшаве, патрабавала зрабіць перапынак у працы на месяц. Вярнулася яна толькі ў канцы ліпеня.

Змешаная пагранічная камісія складалася з Цэнтральнай (галоўнай) узгадняльнай пагранічнай камісіі, якая знаходзілася ў Мінску. Яна ажыццяўляла кантроль і кіраўніцтва падкамісіямі, праводзіла мерапрыемствы па папярэджванню канфліктных сітуацый, вырашэнне спрэчных выпадкаў, перададзеных на разгляд з падкамісій. У сваю чаргу вылучаліся ў структуры Змешанай пагранічнай камісіі мясцовыя падкамісіі: Полацка-Вілейская (Полацк), Мінска-Нясвіжская (Мінск, Нясвіж, Ракаў), Звягельска-Валынская (Роўна, Звягель), Палеская (Алевак, Лахва, пасля Лунінец)¹¹.

Праца Змешанай пагранічнай камісіі была дакладна рэгламентавана Дадатковым пратаколам ад 21 лютага 1921 г. Так як пагранічная лінія ў прэлімінарным (а пасля і ў канчатковым) мірным дагаворы была абазначана дастаткова схематычна, а ў асобных мясцовасцях праходзіла так званымі «нерэальнымі лініямі», то ў працы камісіі ўзніклі складанасці. Прадугледжвалася, што на месцах у спрэчных момантах і пры адсутнасці неабходных даных правядзенне граніцы павінна была адбывацца пры ўліку мясцовых гаспадарчых патрэб. Гэта значыць, што калі вёска (населены пункт), напрыклад, адыходзіла да польскага боку, то і пашы, і іншыя сельскагаспадарчыя ўгоддзі, эканамічна звязаныя з гэтай вёскай таксама належалі да Польшчы. Землі індывідуальных уладальнікаў уключаліся ў гаспадарчай цэласнасці

¹¹ АЗП РФ. Ф. 122. Воп. 4. Спр. 79. Арк. 14–17.

да бліжэйшых вёсак. Калі ж граніца праходзіла па дарозе, то яна адыходзіла таму боку, на якім знаходзіліся два населеныя пункты, якая яна звязвала. У выпадку, калі граніца праведзена пры дапамозе выразу «абыходзячы чыгуначную станцыю», то лінія будзе праходзіць у залежнасці ад тапаграфічных умоў, ад паўтара да трох кіламетраў ад першага семафора (калі ён адсутнічае ад першага скржавання), пры захаванні цэласнасці гаспадарчых адзінак, прылягаючых да чыгуначнай лініі.

Дастаткова спрэчным выглядала сітуацыя, калі ў выпадку ўзнікнення спрэчнай сітуацыі ад прыналежнасці таго ці іншага населенага пункта галоўным прызнаваўся этнаграфічны прынцып. Канкрэтная падкамісія павінна была пры прыняцці пэўнага рашэння ўлічваць меркаванне мясцовага насельніцтва. На практыцы гэты пункт сутыкаўся з прынцыпам рацыянальнай практычнасці мясцовых жыхароў. Дзякуючы нявызначанасці сітуацыі, людзі лічылі сябе, то польскімі, то савецкімі падданымі, глядзячы на тое, чыё падданства ў канкрэтных адрэзак часу было выгадным, адмаўляліся падпарадкоўвацца ўсялякім распараджэнням.

У дакладзе Мікалая Іванавіча Ірданскага, старшыні расійска-ўкраінскай дэлегацыі ПРУВУСК (Польска-расійска-ўкраінскай ваеннай узгадняльнай камісіі) з сярэдзіны лістапада 1920 г. па ліпень 1923 г., адзначалася, што праведзеная лінія мяжы па карце маштабу 25 вёрст у дюйме не ахоплівала і адной пятай усіх мясцовасцей, якія існавалі ў натуре¹². Акрамя таго, праведзеная ў многіх месцах прамымі лініямі з поўначы на поўдзень без прыродных ці штучных рубяжоў, месцамі ў натуре яна зусім не была пазначана, што ў сваю чаргу стварала ўмовы для бесперашкоднага пераходу граніцы як польскімі, так і войкамі Чырвонай Арміі. Менавіта таму, участкі пагранічнай паласы вельмі хутка зрабіліся месцам дэзерціраў і бандытаў рознага роду. Сыходзячы з вышэй прыведзеных прычын членамі змешанай пагранічнай камісіі было вырашана ўдакладніць мяжу на карце маштабам у 10 вёрст у дюйме, а пазней нават у 3 вярсты ў дюйме.

Згодна са справаздачай старшыні польскай часткі Змешанай узгадняльнай пагранічнай камісіі, Л. Васілеўскага ад 9 снежня 1922 г., аб агульным ходзе ўсталявання мяжы паміж бакамі, узнікалі шматлікія складанасці пры ўсталяванні пагранічных слупоў: схематычны характар вызначэння лініі размежавання ў мірным дагаворы 18 сакавіка 1921 г., існаванне адрозненняў у канфігурацыі мяжы на 10-вёрстнай (расійска-ўкраінскі варыянт) і 3-вёрстнай (польскі варыянт) картах, адсутнасць канкрэтных населеных пунктаў на прапанаваных картах, недакладнасці падчас вызначэння пагранічнай лініі на палескім участку, існаванне пытанне размежавання пахатнай зямлі паміж гаспадарамі і населенымі пунктамі, неабходнасць папярэдняга збору інфармацыйнага і картаграфічнага матэрыялу (планаў, карт пэўнай мясцовасці), патрэбнасць ва ўліку эканамічных патрэб і этнаграфічнай спецыфікі (факт паступлення на адрас змешанай пагранічнай камісіі просьб мясцовага насельніцтва аб далучэнні да Польшчы), існаванне праблем пры правядзенні пагранічнай лініі па рэкам Случ і Корчык, звязаныя з адрывам населенага пункта ад пахатнай зямлі. У выніку працы Змешанай пагранічнай камісіі (падкамісіі Полацка-Вілейская, Мінска-Нясвіжская, Валынская) было

¹² АЗП РФ. Ф. 122. Воп. 4. Папка 101. Спр. 4. Арк. 22.

ўсталявана 464 пагранічныя слупы (большасць на Полацка-Вілейскім участку мяжы – 263 слупы)¹³.

У адпаведнасці з пратаколам пасяджэння Змешанай пагранічнай камісіі ад 2 мая 1921 г. праца па правядзенню пагранічнай лініі павінна была складацца з трох этапаў: 1) збор неабходнай інфармацыі ў выглядзе тапаграфічных планаў, кадастральных карт і планаў; 2) на аснове сабраных дадзеных нанясенне на карты буйнога маштаба лініі размежавання; 3) дзеянні па ўсталяванні пагранічных слупоў¹⁴.

Пасля ўзнаўлення працы польская дэлегацыя, верагодней атрымаўшы ў Варшаве адпаведныя інструкцыі, нечакана высунула патрабаванне адсунуць у шэрагу месцаў граніцу на ўсход на 1–2, а дзесьці да 30 кіламетраў. Так, на полацка-вілейскім участку, у мястэчка Арэхаўна, яна патрабавала пераносу мяжы на ўсход на 6 кіламетраў. На мінска-нясвіжскім участку, ужо пасля ўдакладнення граніцы змешанай камісіяй, польская дэлегацыя раптам звярнулася з патрабаваннем правесці ўдакладненне зноў і так, каб да Польшчы адышлі ў мястэчка Ракаў дзве беларускія вёскі – Палікшты і Жукі; на палескім і валынскім участках пад рознымі прычынамі польская дэлегацыя зноў патрабавала, каб была адсунута граніца на ўсход на 10 і нават на 20 кіламетраў.

На працэс вызначэння канфігурацыі пагранічнай лініі аказалі ўплыў імкненне савецкага кіраўніцтва пэўным чынам зменшыць фінансава-эканамічныя патрабаванні польскай дэлегацыі за кошт ажыццяўлення пэўных пагранічных змен (рэктыфікацыі мяжы). Уплыў на ход вызначэння лініі размежавання прадстаўнікоў польскага мясцовага насельніцтва (у першую чаргу буйных землеўладальнікаў) шляхам накіравання петыцый і афіцыйных дэлегацый для польскіх кіруючых колаў быў нязначным і не прынёс жаданых вынікаў.

¹³ ААН. Zespół 390. Akta L. Wasilewskiego. Sygn. 46. S. 23.

¹⁴ Kowalski Z. G. *Granica Ryska. Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach* / red. M. Wojciechowskiego. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. S. 127–139.

МЕЖА, ЩО РОЗДІЛЯЄ: ПРОБЛЕМА МІЖДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Українсько-білоруські відносини відзначаються добросусідським і безконфліктним співіснуванням народів та відсутністю будь-яких суттєвих протиріч у минулому. Проте неоднозначність міждержавних відносин на сучасному етапі й часте взаємне несприйняття внутрішньополітичних реалій свого сусіда зумовлюють ситуацію, коли сторони залишаються повернутими одна до одної спинами. Не сприяє конструктивному діалогу й різна зовнішньополітична спрямованість, коли двосторонні відносини залежать від багатосторонніх у регіоні, внаслідок чого держави часто змушені виступати адвокатами союзників-патронів.

Такий стан справ періодично створює непорозуміння та напруженість по обидва боки кордону. Вираженням чого стала найбільша за всі роки криза відносин між Києвом і Мінськом. Щобільше, обидва сусіди почали розглядати один одного як потенційну загрозу. З одного боку – заяви Олександра Лукашенка про небезпеку із півдня¹, із другого – занепокоєння української влади розширенням російської військової присутності в Білорусі й інтеграційними процесами в межах Союзної держави. Відтак активне зближення Росії з Білоруссю створює потенційну загрозу і на українсько-білоруському кордоні. На думку колишнього Надзвичайного та повноважного посла України в Білорусі Романа Безсмертного, ситуація на пограниччі, особливо на Поліссі, лише офіційно виглядає спокійною, геополітично ж ця ділянка українського кордону найменш захищена².

Зважаючи на зазначене, не видається дивним, що за роки існування України й Білорусі як незалежних держав тема спільного кордону періодично виникала в інформаційному просторі та створювала труднощі у справі налагодження конструктивного діалогу. Оскільки в період існування СРСР між республіками існували лише адміністративні межі, то у зв'язку з дезінтеграційними процесами виникла проблема облаштування спільного кордону. Починаючи ще з 1990-х років, питання, пов'язані з делімітацією та демаркацією державного кордону, спричиняли перешкоди в розвитку співпраці, зумовлювали неузгодженість дій прикордонних відомств, гальмували процес розвитку інфраструктури, сприяли активізації потоків контрабанди та нелегальних мігрантів³.

¹ Беларусь планирует закупку российского вооружения более чем на \$1 млрд. *БЕЛТА*. 2021. 12 сентября. URL: <https://www.belta.by/president/view/belarus-planiruet-zakupku-rossijskogo-vooruzhenija-bolee-chem-na-1-mlrd-459424-2021/>

² Індюхова О. Кордон України з Білоруссю: чи є загроза з того боку. *DW*. 2021. 29 червня. URL: <https://www.dw.com/uk/kordon-ukrainy-z-bilorussiu-chy-ye-zahroza-z-toho-boku-video/a-58095620>

³ Засадко В. Проблеми ратифікації договору про українсько-білоруський кордон: перешкоди на шляху до євроінтеграції. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1 (10). С. 270–274.

Питання спільного кордону білоруська влада використовувала як інструмент впливу на Україну. Відмовляючись ратифікувати підписаний у 1997 р. Договір про державний кордон, вона натомість пов'язувала його з вимогою визнання та повернення Україною державного боргу в розмірі понад 100 млн доларів, існування якого довгий час заперечувала українська сторона⁴. Намагаючись урегулювати цю проблему, українська влада ще 2003 р. висувала ініціативу погасити 80 % заборгованості через облаштування кордону й будівництва прикордонних переходів, що не підтримав білоруський уряд⁵. Визнаючи у 2010 р. наявність заборгованості в сумі 134 млн доларів, тодішній Надзвичайний і повноважний посол України в Білорусі Р. Безсмертний зазначав, що білоруська сторона пов'язує два питання, які в принципі не можуть бути пов'язаними⁶. Так, використовуючи проблему кордону в політичних цілях, влада Білорусі розглядала його як предмет торгу, що негативно вплинуло на розвиток інфраструктури українсько-білоруської межі й не сприяло конструктивному розвитку двосторонніх відносин. Поза економічними аспектами, що стояли за труднощами у врегулюванні цієї проблеми, були й політичні. Українські експерти та аналітики схильні вважати, що вони зумовлені залежністю Білорусі від позиції Росії, яка, здійснюючи тиск на білоруське керівництво у справі демаркації кордону, гальмувала і перешкоджала інтеграції України в Європейський Союз (ЄС) та Організацію Північноатлантичного договору (НАТО).

Ще однією, не вирішеною упродовж тривалого часу, проблемою залишається розташування поряд з українським кордоном білоруського крейдового родовища «Хотиславське», розробка якого, за словами вчених, негативно впливає на екологію Шацьких озер та є предметом дискусій між фахівцями-екологами з обох сторін⁷. Окрім того, Україна звинувачує білоруську сторону в порушенні низки міжнародних документів, що забороняють дії, які можуть призвести до негативних змін екології, зокрема Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. Так, тема Хотиславського кар'єру вже багато років об'єкт інформаційного протистояння між українськими й білоруськими медіа як на національному, так і на регіональному рівнях.

Серйозніше питання спільного кордону постало після російського вторгнення в Україну. Відтоді його почали активно обговорювати на найвищому політичному рівні. Показовим у цьому плані став візит в. о. президента України, голови Верховної Ради Олександра Турчинова до Мінська 29 березня 2014 р., під час якого, з боку О. Лукашенка, прозвучали гарантії безпеки та запевнення, що «наші кордони – це кордони не розділення, а дружби»⁸. Ця тема піднімалася і 2017 р. під час зустрічі

⁴ Прем'єр-міністр України Юрій Єхануров заперечив існування боргу перед Білоруссю. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/937083.html>

⁵ Соскін О. Формування моделі євро інтеграційного розвитку Білорусі в контексті українсько-білоруського співробітництва: аналітична доповідь. URL: <http://soskin.info/ea/2007/1-2/200711.html>

⁶ Україна визнала борг перед Білоруссю. УНІАН. 2010. 18 червня. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/370250-ukrajina-viznala-borg-pered-bilorussyu.html>

⁷ У Білорусі вважають, що розробка Хотиславського кар'єру не впливає на обміння Світязя. Волинські новини. 2019. 10 вересня. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-bilorusi-vvazhaiut-shcho-rozrobka-khotyslavskoho-karyeru-ne-vplyvaye-na/>

⁸ Важно, что с территории Беларуси никогда не будет агрессии на территорию Украины. Посольство Украины в Республике Беларусь. 2014. 29 марта. URL: <https://belarus.mfa.gov.ua/ru/news/20875-vazhливо-shho-z-teritoriji-bilorusi-nikoli-ne-bude-agresiji-na-teritoriju-ukrajini>

президентів України й Білорусі, на якій Петро Порошенко висловив упевненість, що українсько-білоруський кордон був, є і завжди буде кордоном дружби, добросусідства, надійного партнерства. Кордоном миру. І ніхто й ніколи Україну та Білорусь не посварить⁹. У відповідь, О. Лукашенко запевнив, що Білорусь ніколи не буде використовуватися проти України, а україно-білоруський кордон ніколи не стане кордоном війни¹⁰. Так він закріплює за собою статус гаранта недоторканості українсько-білоруського кордону і неввторгнення російських військ в Україну з території Білорусі.

Незважаючи на зазначене, на тлі активних бойових дій під час російсько-української війни, періодично з'являлися заяви О. Лукашенка про перекидання через білорусько-український кордон зброї та озброєних осіб: «Ви нам не підкидайте більше бойовиків. Ми вже втомилися на кордоні їх затримувати – із гранатами, бітами, пістолетами, боєприпасами»¹¹. Під таким приводом білоруська пропаганда почала періодично розповсюджувати повідомлення про проникнення з України на територію Білорусі груп бойовиків та українських радикалів¹². Україну також згадували в сюжетах про затримання анархістських угруповань на території Білорусі неподалік українського кордону¹³ та у зв'язку із вилученням арсеналів зі зброєю при спробі перекидання в Білорусь.

Наслідки політичної кризи 2020 р. у Білорусі лише збільшували протиріччя. З цього ж періоду українські прикордонники почали нести службу в посиленому режимі¹⁴. Аналогічні заходи вжили й білоруські. А втім, попри спростування українським прикордонним відомством заяв білоруських політиків про потоки контрабанди зброї з території України, Александр Лукашенко звинуватив особисто президента України Володимира Зеленського в підготовці бойовиків, постачанні зброї та вибухівки

⁹ Президент: Лінія Київ–Мінськ – це вісь добра, дружби й миру. *Посольство України в Республіке Беларусь*. 2017. 27 апреля. URL: <https://belarus.mfa.gov.ua/ru/news/56760-prezident-linija-kijev-minsketo-osy-dobra-druzhby-i-mira>

¹⁰ Петро Порошенко. Українсько-білоруський кордон ніколи не стане кордоном війни. URL: <https://mobile.twitter.com/poroshenko/status/888385891764494336?lang=bg>

¹¹ Ёлкина А. Лукашенко призвал Украину «не подбрасывать боевиков» Беларуси. *DW*. 2015. 11 октября. URL: <https://www.dw.com/ru/лукашенко-призвал-украину-не-подбрасывать-боевиков-беларуси/a-18775540>

¹² «Тротил протеста» – как банда Автуховича хотела взорвать страну. URL: https://www.tvr.by/news/obshchestvo/trotill_protesta_kak_banda_avtukhovicha_khotela_vzorvat_stranu_10_02/?sphrase_id=1882242

¹³ Госпогранкомитет: вблизи украинской границы задержаны четверо анархистов с оружием. *СТВ*. 2010. 31 октября. URL: <http://www.ctv.by/gospogrankomitet-vblizi-ukrainskoj-granicy-zaderzhany-chetvero-anarhistov-s-oruzhiem>; За участие в преступной организации к уголовной ответственности привлечены анархисты. *БЕЛТА*. 2021. 29 января. URL: https://www.tvr.by/news/obshchestvo/za_uchastie_v_prestupnoy_organizatsii_k_ugolovnoy_otvetstvennosti_privlecheny_anarkhisty/?sphrase_id=188224; МВД сообщило о задержании брестских анархистов из международной преступной организации. *NAVINY. BY*. 2010. 5 марта. URL: https://www.tvr.by/news/obshchestvo/mvd_soobshchilo_o_zaderzhanii_brestskikh_anarkhistov_iz_mezhdunarodnoy_prestupnoy_organizatsii/?sphrase_id=188035; Правоохранители задержали брестских анархистов из международной преступной организации. URL: <http://www.ctv.by/novosti-bre-sta-i-brestskoy-oblasti/pravooхранiteli-zaderzhali-brestskikh-anarhistov-iz-mezhdunarodnoy>

¹⁴ Кількість затримань зброї на кордоні з Білоруссю зменшилася. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/kilkist-zatriman-zbroyi-na-kordoni-z-bilorussyu-zmensilasya>

на територію Білорусі¹⁵. Так, на фоні погіршення двосторонніх відносин Україну позиціоновано як осередок провокацій проти Білорусі та потенційне джерело нестабільності. З другого боку, українське керівництво схильне в безпековому плані сприймати Білорусь передусім як союзника Росії. Свідченням чого можуть бути слова міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби, що «якщо Росія поглине Білорусь у тій чи іншій формі, то отримаємо ще 1 000 км джерела небезпеки для суверенітету та територіальної цілісності України»¹⁶. У такому ж контексті можна розглядати повідомлення деяких українських медіа про наміри білоруської влади створити спільні розвідувальні пункти на кордоні з Україною, на яких нібито розмішуватимуться російські розвідувальна техніка й військовослужбовці¹⁷.

Розвиваючи інформаційне протистояння заявою про намагання диверсантів підірвати за допомогою української зброї розташований в Білорусі 43-й вузол зв'язку військово-морських сил (ВМС) Росії «Вілейка», Олександр Лукашенко повідомив про доручення перекрити спільний кордон з Україною та поінформувати Володимира Путіна про цей інцидент¹⁸. При цьому українська Державна прикордонна служба «не отримувала жодного офіційного повідомлення від білоруської сторони на підтвердження заяви щодо “перекриття кордону” з Україною»¹⁹. Такі звинувачення також супроводжувалися спростуванням з української сторони та висловленням сподівання, що північний кордон залишатиметься простором безпеки²⁰.

Ще одним інформаційним приводом, який свідчив про нестабільність як у міждержавних відносинах, так і навколо проблеми українсько-білоруського кордону, стало масове скупчення на пунктах пропуску паломників-хасидів, які намагалися потрапити з Білорусі в Україну. Попри те, що ці події відбувалися в обставинах закритих кордонів та карантинних обмежень, білоруська влада створювала сприятливі умови для їх транзиту у бік нашої держави. Реакцією на такі дії було повідомлення Офісу Президента України, в якому було закликано «білоруську владу припинити створювати додаткову напругу на кордоні з нашою державою та не поширювати неправдиві обнадійливі заяви для паломників»²¹.

¹⁵ Гетманец О. Лукашенко обвинил Зеленского в подготовке боевиков и поставках оружия в Беларусь. *Украинская правда*. 2021. 9 августа. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/08/9/7303217/>

¹⁶ Хилюк Д. «Ще 1000 км джерела небезпеки»: Кулеба про створення «союзної держави» Росії та Білорусі. *УНІАН*. 2021. 11 вересня. URL: <https://www.unian.ua/politics/shche-1000-km-dzherela-nebezpeki-kuleba-pro-stvorennya-soyuznoji-derzhavi-rosiji-ta-bilorusi-novini-ukrajina-11541307.html>

¹⁷ Білорусь створить з Росією спільні розвідувальні пункти на кордоні з Україною (Документ). URL: https://aspi.com.ua/news/politika/bilorus-stvorit-z-rosieyu-spilni-rozvidualni-punkti-na-kordoni-z-ukrainoyu-dokument?fbclid=IwAR2_luB5McVGFu23JXAE0kyb4pTYKJKVH5dFuJo0VF4A9QllQVz-nvQ3DJg#gsc.tab=0

¹⁸ Лукашенко поручил пограничникам полностью перекрыть границу с Украиной. URL: <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-poruchil-pogranichnikam-polnostjju-perekryt-granitsu-s-ukrainoj-448794-2021/>

¹⁹ Державна прикордонна служба України. URL: <https://www.facebook.com/DPSUkraine/posts/1953744278110644>

²⁰ Войтюк Т. «Зброя надходить з України в Білорусь». Лукашенко доручив повністю перекрити кордон. *Суспільне*. 2021. 2 липня. URL: <https://suspilne.media/144308-lukashenko-doruciv-povnistu-perekriti-kordon-z-ukrainou/>

²¹ Щодо ситуації з хасидами на українсько-білоруському кордоні. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shodo-situaciyi-z-hasidami-na-ukrayinsko-biloruskomu-kordoni-63661>

Говорячи про кризові явища у двосторонніх відносинах, треба звернути увагу на поступову радикалізацію риторики О. Лукашенка та зростання кількості інформаційних приводів на тему українсько-білоруського кордону, синхронних із погіршенням міждержавних відносин і зростанням залежності білоруського правителя від Росії. Влади України й Білорусі почали розглядати одна одну як потенційну загрозу для власної безпеки, що супроводжувалося підозрами у провокаціях на спільному кордоні. Показовою в цьому плані стала заява Державного прикордонного комітету Республіки Білорусь про обстріл білоруського прикордонного знака з території України²², після чого Слідчий комітет порушив кримінальну справу з приводу пошкодження знака з державним гербом за статтею про наругу над державними символами²³.

Тема захисту українсько-білоруського кордону піднімалася паралельно із проведенням спільних російсько-білоруських військових навчань «Захід-2021», під час яких О. Лукашенко заявив про розміщення на кордоні з Україною зенітно-ракетних комплексів С-400²⁴. На думку білоруського опозиційного політичного діяча Франака В'ячорки, такі наміри можуть свідчити про спільний білорусько-російський військовий союз проти України та той факт, що український кордон розглядається як нова лінія фронту, а Україна – як напрям військового протистояння²⁵. Варто, однак, зауважити, що придбання цього ракетного комплексу погано узгоджується із річним оборонним бюджетом Білорусі й вимагатиме суттєвого перегляду всього державного, що на фоні поточного економічного спаду можна вважати малоімовірним²⁶. У цьому ж контексті, одночасно зі згаданими заявами О. Лукашенка, було оголошено про формування в м. Барановічі навчально-бойового центру підготовки військово-повітряних сил (ВПС) і військ протиповітряної оборони (ППО) Білорусі й Росії, на якому, зокрема, розміщуються російські військові винищувачі, що вестимуть спільне бойове чергування та охорону спільних повітряних кордонів Союзної держави²⁷.

Затвердження в листопаді 2021 р. Білоруссю та Росією спільної військової доктрини Союзної держави стало новим етапом не лише в міждержавному зближенні, а й поставило під сумнів попередні гарантії О. Лукашенка про безпеку українсько-білоруського кордону. Зокрема, документ передбачає проведення узгодженої військової політики, співпраці в будівництві й розвитку збройних сил, підвищення рівня злагодженості та бойового вишкілу, а також взаємне використання об'єктів військової інфраструктури²⁸. Так, з огляду на політику російської влади

²² Белорусский погранзнак обстреляли с территории Украины. URL: <https://gpk.gov.by/news/gpk/122575/>

²³ Следственный комитет Беларуси. По факту повреждения белорусского погранзнака возбуждено уголовное дело. URL: <https://t.me/skgovby/5237>

²⁴ Беларусь планирует закупку российского вооружения...

²⁵ Franak Viačorka. During Zapad-2021 exercise Lukashenko made several statements about Ukraine that might mean. URL: https://twitter.com/franakviacorka/status/1437131097301819394?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1437131097301819394%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_%ref_url=https%3A%2F%2Fukrainian.voanews.com%2Fa%2Fnavchannjazapad-kordon%2F6224221.html

²⁶ С мечтой об С-400... *BSBLOG*. 2021. 27 января. URL: <https://bsblog.info/s-mechtoj-ob-s-400/>

²⁷ В рамках двухстороннего военного сотрудничества. URL: <https://vayar.mil.by/news/139647/>

²⁸ Шойгу рассказал о новой военной доктрине Союзного государства. URL: <https://ria.ru/20211020/doktrina-1755380712.html>

щодо України, прийняття спільної військової доктрини Росією і Білоруссю – потенційний чинник загрози для Української держави.

Інструментом дестабілізації стала інспірована білоруською владою міграційна криза на кордонах із Польщею та Литвою. Вона показала гібридність дій щодо сусідніх країн. Ситуація із нелегальними мігрантами на білоруських кордонах створює потенційні загрози і для України. За інформацією польських медіа, білоруські прикордонники можуть супроводжувати мігрантів на кордон з Україною²⁹. Такий розвиток подій і перенаправлення біженців через Україну на українсько-польський та українсько-словацький кордони розглядав і головнокомандувач Прикордонної охорони Польщі генерал Томаш Прага³⁰. Необхідність готовності до загрози втягнення нашої держави у штучно створену міграційну кризу та можливі провокації і диверсії на українсько-білоруському кордоні відзначали й українські аналітики³¹. З огляду на слабку інфраструктурну облаштованість українського кордону та специфіку прикордонної місцевості, Україна в подальшому цілком може розглядатися як новий напрямок для переміщення нелегальних мігрантів на кордони з ЄС.

Отже, аналізуючи конфліктогенний потенціал українсько-білоруського кордону, можна констатувати, що на цей момент протистояння ведеться здебільша в інформаційній площині. Із-поміж деструктивних чинників на українсько-білоруському прикордонні можемо виділити:

- поточний кризовий стан відносин між Україною і Білоруссю;
- створення білоруською стороною інформаційних приводів на тему нестабільності на кордоні;
- штучне створення білоруською владою осередків нестабільності на кордонах із сусідніми державами;
- розвиток російсько-білоруської військової кооперації;
- інтеграційні ініціативи в межах Союзної держави Білорусі та Росії;
- зростання політичного, економічного й військового тиску Росії на сусідні країни (передусім Україну та Білорусь) задля обмеження їхнього суверенітету.

Враховуючи зазначене, а також зважаючи на брак довіри та гібридність сучасних українсько-білоруських відносин, цілком імовірно, що тема спільного кордону й надалі виступатиме тригером для конфронтації.

²⁹ Były oficer białoruskiej policji zdradza tajny plan Łukaszenki. Teraz ma zaatakować z innej strony. URL: <https://www.fakt.pl/wydarzenia/polityka/tajny-plan-lukaszenki-byly-oficer-z-bialorusi-zdradza-ze-chce-zaatakowac-z-innej/xdp1hg?fbclid=IwAR2nLnbZ029wRAY-61wA81ncKsvdO0gvWMAqR0qKuJLzvWjjikcbWzgdB00>

³⁰ Szef SG: Bacznie przyglądamy się również granicy z Ukrainą. *Dziennik. Gazeta prawna*. 2021. 27 września. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8256605,straz-graniczna-sytuacja-na-granicy-polka-bialorus-migranci.html>

³¹ Авдєєва М., Панченко Ю. Шантаж мігрантами: чи оmine Україну гібридна атака Лукашенка. *Українська правда*. 2021. 25 жовтня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/10/25/7129399/>

ДЭЛІМАТАЦЫЯ БЕЛАРУСКА-УКРАЇНСКАЙ МЯЖЫ І ЯЕ АФІЦЫЙНАЕ АФАРМЛЕННЕ

Распад Савецкага Саюза і абвяшчэнне незалежнасці паставіла перад былымі рэспублікамі праблему размежавання: адміністрацыйныя межы нечакана для многіх сталі дзяржаўнымі. Але, калі раней лінія праходжання мяжы нікога не турбавала, дык цяпер выявіліся шматлікія спрэчныя пытанні, якія адмоўна ўплывалі на фарміраванне прыгранічнай інфраструктуры, паўсядзённае жыццё мясцовых жыхароў і г. д. Беларуска-ўкраінская мяжа не была выключэннем у гэтым плане і на пытаннях яе дэлімінацыі вярта спыніцца падрабязна.

Гэтае пытанне і сумежныя праблемы раней ужо станавіліся аб'ектам даследаванняў¹. У сваю чаргу мы на аснове пераважна архіўных дадзеных паспрабуем акцэнтаваць увагу канкрэтна на пытанні дэлімінацыі мяжы, а таксама звярнуцца да праблемы падпісання Дагавора аб дзяржаўнай мяжы паміж дзвюма краінамі.

Лінія цяперашняй дзяржаўнай мяжы паміж Беларуссю і Украінай ўяўляе сабою 1084-кіламетровы ўчастак ад месца ўпадзення канала Масціцкага ў Заходні Буг на захадзе да кургана Дружбы на ўсходзе. Мяжа праходзіць па лясах, каналах, азёрах, балотах, побач з асобнымі населенымі пунктамі. У многім яна насіла гістарычны характар і агульныя яе рысы склаліся яшчэ ў XVI ст., калі пад час Лівонскай вайны і ва ўмовах перамоў аб Люблінскай уніі украінскія землі былі вылучаны са складу Вялікага княства Літоўскага і перададзены Кароне Польскай. Больш дакладна лінія мяжы была вызначана ў 1940 г., калі фарміравалася мяжа паміж БССР і УССР.

Па стане на пачатак 1990-х гадоў адміністрацыйная мяжа не ў поўнай меры падыходзіла на ролю дзяржаўнай. Па-першае, яна не заўжды дакладна, асабліва на мясцовасці (з-за адсутнасці дэмаркацыі), вызначала лінію размежавання дзвюх краін. Па-другое, многія населеныя пункты, якія з'яўляліся арыенцірамі для ранейшай адміністрацыйнай мяжы і апісаныя ў адпаведных дакументах, або зусім перасталі існаваць, або набылі новыя абрысы, што, несумненна, нельга лічыць станоўчым фактарам.

Змяненне статусу мяжы з захаваннем ранейшых рубяжоў стварала шмат цяжкасцей для мясцовых жыхароў і ўплывала на іх паўсядзённае жыццё. У прыватнасці, у блізкасці ад лініі мяжы (на адлегласці да 1 км) з боку дзвюх рэспублік знаходзіліся каля 100 населеных пунктаў. Яшчэ адной памежнай праблемай было размяшчэнне на мяжы 30-кіламетровой зоны адчужэння вакол Чарнобыльскай АЭС.

¹ Архипов А. И. Деятельность Белорусского государства по делимитации государственной границы в 1991–1997 гг. *Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 1. История и археология. Философия. Политология.* Гродно, 2019. Т. 11. № 3. С. 117–128; Юрчак Д. В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. Витебск: УА«ВДУ ім. П. М. Машэрава», 2015. 295 с.

Плошча ўкраінскай часткі зоны адчужэння – 2 598 км². З поўначы да яе прымыкае беларуская частка зоны (каля 2 154 км²)².

Амаль трэць дзяржаўнай мяжы складаюць рачныя ўчасткі (325,9 км), якія праходзяць у тым ліку па такіх буйных рэках як Прыпяць, Днепр, Сож. Менавіта тут паміж краінамі ў 1990-я гг. і ўзніклі найбольшыя супярэчнасці. Прычынай іх стала тое, што былая адміністрацыйная мяжа паміж рэспублікамі часта была праведзеная з улікам папярэдніх умоў землекарыстання па старым рэчышчы рэк, якія на тэрыторыі беларускага Палесся з-за асаблівасцей глеб і рэльефу неаднаразова змянялі сваё рэчышча, утвараючы шматлікія рукавы і так званыя «старыцы». Некаторыя з іх існуюць да гэтага часу ў якасці праток, утвараючы шматлікія выспы на рэках. Іншыя змялелі і ператварыліся ў невялікія азёры і рачныя затокі. І менавіта па іх, а не асноўнаму фарватару, як гэта прынята ў сусветнай практыцы, у асобных месцах і праходзіла былая адміністрацыйная мяжа, якая ператварылася ў дзяржаўную. Тым самым, узнікала шмат зарэчных зямель, адрэзаных воднай перашкодай ад асноўнай тэрыторыі рэспублік

Рэалізуючы задэклараваны суверэнітэт, пытанні аб устанавленні міждзяржаўнай мяжы бакі ўпершыню закранулі яшчэ ў 1990 г. у Дагаворы паміж БССР і УССР, у якой прызналі тэрытарыяльную цэласнасць адзін аднаго ў існуючых рубяжах. Але для поўнага ўрэгулявання пытання неабходна было падрыхтаваць адпаведную юрыдычную аснову. І самым першым крокам ў гэтым накірунку павінна было стаць вызначэнне лініі мяжы на картах – дэлімітацыя.

Спачатку было праведзена вызначэнне персанальнага складу беларускай дэлегацыі на перагаворах па пытаннях устанавлення дзяржаўнай мяжы з ліку прадстаўнікоў дзевяці міністэрстваў і ведамстваў (МЗС, КДБ, Дзяржаўны мытны камітэт, Міністэрства лясной гаспадаркі, Галоўнае упраўленне пагранічных войскаў, Камітэт гeadэзіі пры Савеце Міністраў, Камітэт па зямельнай рэформе і землеўпарадкаванні пры Савеце Міністраў, Дзяржаўны камітэт Рэспублікі Беларусь па праблемах наступстваў катастрофы на ЧАЭС, Беларуская чыгунка), Гомельскага і Брэсцкага аблвыканкамаў, якое было здзейснена Вярхоўным Саветам Беларусі 7 снежня 1992 г. На чале дэлегацыі быў пастаўлены намеснік міністра замежных спраў А. Сычоў, якому было настойліва прадпісана «пры вызначэнні лініі праходжання дзяржаўнай мяжы кіравацца лініяй адміністрацыйнай мяжы з улікам межаў фактычнага землекарыстання»³.

Пазней, у пагадненні аб супрацоўніцтве па пагранічных і мытных пытаннях ад 17 снежня 1992 г. бакі дамовіліся ўтварыць ужо ў бягучым годзе Сумесную камісію па дэлімітацыі і дэмаркацыі мяжы. Аднак Кабінет Міністраў Украіны вызначыў склад сваёй дэлегацыі толькі 2 лютага 1993 г. Кіраўніком яе быў прызначаны першы намеснік старшыні Дзяржаўнага камітэта па справах аховы дзяржаўнай мяжы

² Жуков Б. Озверевшее пространство. Есть ли монстры-мутанты в зоне отчуждения Чернобыльской АЭС? *Губернск: Информационный портал* URL: <http://www.gubernsk.com.ua/news/obrazovanie/ozverevshee-prostranstvo-est-li-monstri-mutanti-v-zone-otchuzhdeniya-chernobilskoy-aes.html> (дата звернення: 30.11.2021).

³ О делегации Республики Беларусь на переговорах с Украиной по вопросам делимитации и демаркации государственной границы между Республикой Беларусь и Украиной: Постановление Президиума Верховного Совета Республики Беларусь от 7 декабря 1992 г. № 2003-ХІІ. *Эталон. Online*. Минск, 2004–2011.

Ю. Бабанські. У складзе ўкраінскай дэлегацыі былі прадстаўнікі пяці прыгранічных абласцей, МЗС, Міністэрства лясной гаспадаркі, Міністэрства абароны, Службы бяспекі Украіны, Дзяржаўнага мытнага камітэта, Міністэрства па справах абароны насельніцтва ад наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС, Дзяржаўнага камітэта па зямельных рэсурсах, Галоўнага ўпраўлення геадэзіі, картаграфіі і кадастру пры Кабінеце Міністраў Украіны, Украінскай чыгункі.

У пачатку работы было вызначана, што вынікам працы сумеснай камісіі стане адпаведная дамова паміж дзвюма дзяржавамі, неад'емную частку якой складуць пратакол апісання праходжання лініі дзяржаўнай мяжы і альбом тапаграфічных карт⁴.

У Кіеве 19–20 мая 1993 г. адбылася першая сустрэча дэлегацый, якія афіцыйна ўтварылі Сумесную беларуска-ўкраінскую камісію па дэлімінацыі і дэмаркацыі дзяржаўнай граніцы. Да гэтага часу завяршыліся ўсе падрыхтоўчыя працы: былі складзеныя тэхнічны праект 05.08.2320 «Паўднёвы» і каштарыс выдаткаў (зацверджаная ў памеры 43 091 тыс. руб.). Украіна па ўзгадненні з Белгеадэзіяй пачала праводзіць фатаграфаванне з паветра мясцовасці. У ходзе перагавораў бакі дамовіліся аб стварэнні сумеснай рабочай групы для нанясення праекта лініі дзяржаўнай граніцы на тапаграфічныя карты маштабу 1:10000. Першае яе пасяджэнне прайшло 25–26 лістапада 1993 г. у Роўна⁵.

Разам з тым, пабудова ўласнай дзяржаўнасці патрабавала найхутчэйшага рашэння пытання з вызначэннем мяжы. 11 чэрвеня 1993 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь у мэтах абароны палітычных і эканамічных інтарэсаў краіны да падпісання адпаведных дагавораў з суседзямі надаў усім былым адміністрацыйным межам прававы статус дзяржаўных⁶. У такіх умовах 20–21 красавіка 1994 г. адбылося другое пасяджэнне сумеснай працоўнай групы ў Гомелі. Потым у Мінску прайшло трэцяе пасяджэнне (21–22 верасня 1994 г.), на якім быў узгоднены праект дзяржмяжы на 192 тапаграфічных картах маштабу 1:10000⁷.

Наступная сустрэча па рашэнні двух бакоў была запланавана на 26–27 кастрычніка 1994 г. у г. Луцку, дзе бакі збіраліся ўзгадніць лінію мяжы ў межах Валынскай і Ровенскай абласцей Украіны, пачаць адпрацоўваць пратакол апісання праходжання дзяржаўнай мяжы і падрыхтаваць праект дамовы. Аднак, спасылаючыся на недахоп картаграфічных матэрыялаў і рэарганізацыю ўрадавых устаноў, новы кіраўнік беларускай дэлегацыі П. Бяляеў настаяў на пераносе сустрэчы⁸. У выніку чарговае пасяджэнне Сумеснай камісіі адбылося толькі 26–28 красавіка 1995 г. у Кіеве. Пасля яго бакі канстатавалі, што большая частка праекта праходжання дзяржаўнай граніцы ўжо ўзгоднена.

Паралельна аформіліся і асноўныя рознагалосі, якія датычыліся пытання праходжання мяжы па шашэйных дарогах (два выпадкі) і суднаходных рэках (Сож і Днепр). Для пераадолення названых праблем украінскі бок прапаноўваў

⁴ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 907. Воп. 2. Спр. 631. Арк. 312.

⁵ Там само. Спр. 238. Арк. 1–2, 35.

⁶ Аб наданні граніцы Рэспублікі Беларусь з Расійскай Федэрацыяй, Украінай, Літоўскай Рэспублікай і Латвійскай Рэспублікай прававога статусу Дзяржаўнай граніцы: Пастанова Вярхоўнага Савета Рэсп. Беларусь, 11 чэрв. 1992 г., № 2379-ХІІ. *Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэсп. Беларусь*. 1993. № 21. Арт. 264.

⁷ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 907. Воп. 2. Спр. 437. Арк. 120.

⁸ Там само. Арк. 163.

на водных участках правесці мяжу ў адпаведнасці з міжнароднай практыкай па галоўным фарватары, а па зямельных участках вакол фарватару заключыць асобнае пагадненне аб парадку землекарыстання. У выпадку рэалізацыі ўкраінскага варыянту ўтваралася б 17 зарэчных участкаў агульнай плошчай 3 325 гектараў (на тэрыторыі Украіны – 2 152 га беларускіх зямель, а ўкраінскіх у Беларусі, адпаведна, толькі 1 172 га).

Беларуская ж дэлегацыя настойвала на правядзенні мяжы па асноўным фарватары ў тых выпадках, дзе яна супадала з ранейшай адміністрацыйнай мяжой. А там, дзе не супадала, – па існуючых межах землекарыстання. Пры гэтым суднаходства па рэках меркавалася ажыццяўляць на падставе асобнага пагаднення. Асноўным довадам беларускай дэлегацыі пры гэтым была пастанова Вярхоўнага Савета, якая прадпісвае пры ўстанаўленні дзяржаўнай граніцы за аснову браць ранейшую лінію адміністрацыйнай граніцы. Пры рэалізацыі беларускага праекта колькасць зарэчных тэрыторый скарацілася б з 17 да 3 агульнай плошчай 406 га.

Па пытаннях змянення граніцы ў раёне шашэйных дарог прапаноўваўся абмен тэрыторыямі на парытэтных пачатках, змяненне лініі граніцы і правядзенне яе ўздоўж дарожнага палатна для зручнасці эксплуатацыі і цэласнасці замацавання прыгранічных участкаў аўтамабільных дарог. Пры гэтым участак шашы «Оўруч – Мазыр» (4 км) пераходзіў бы пад абслугоўванне Украіны, а ўчастак аўтадарогі «Глушавічы–Мілошавічы» (3,15 км) становіўся беларускім⁹.

Дадзеныя прапановы актыўна абмяркоўваліся і падчас наступных сустрэч, якія прайшлі 5–6 ліпеня і 9–10 жніўня 1995 г. у Луцку і Гомелі. Адначасова да восені падышоў да завяршэння і працэс падрыхтоўкі Альбома тапаграфічных карт дзяржаўнай мяжы, які вёўся на працягу 1993–1995 гг. Белгеадзэіі.

31 кастрычніка – 1 лістапада 1995 г. адбылося пасяджэнне рабочых груп Сумеснай камісіі ў Чарнігаве. На пасяджэнні бакі правялі праверку правільнасці пераносу лініі мяжы на новыя тапаграфічныя карты, вызначылі, што падрыхтоўка Пратакола апісання лініі дзяржаўнай мяжы будзе праводзіцца Украінай, а распрацоўка Альбома тапаграфічных карт – Беларуссю. Адначасова ўзніклі і новыя рознагалосці па праходжанні лініі дзяржаўнай мяжы па возеры Скорань¹⁰. Беларускі бок прапаноўваў адмовіцца ад лініі ранейшай адміністрацыйнай мяжы, якая падыходзіла да возера з усходу і захаду, але пры гэтым агінала паўночны бераг і поўнасю адрэзала падступ да вады з беларускага боку жыхарам бліжэйшых вёсак. Пры правядзенні па возеры прамой лініі мяжы, узяўшы за аснову месца праходжання мяжы па сушы, возера дзялілася б на дзве прыкладна роўныя часткі, якія знаходзяцца на тэрыторыі дзвюх краін.

У Брэсце 12–14 снежня 1995 г. адбылося чарговае пасяджэнне працоўных груп. У ходзе яго бакі вызначылі праходжанне лініі дзяржаўнай граніцы на раней не ўзгодненых участках. Ізноў узнімалася пытанне аб дзяржаўнай мяжы ў раёне воз. Скорань. Украінская дэлегацыя заявіла, што вернецца да гэтай праблемы, калі беларускі бок пагодзіцца з праходжаннем лініі граніцы па галоўных фарватарах рэк, а колькасць зарэчных тэрыторый будзе скарачана шляхам узаемавыгаднага абмену з наданнем ім асаблівага статусу. Настойлівасць Украіны прывяла да

⁹ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 907. Воп. 2. Спр. 630. Арк. 186–188.

¹⁰ Там само. Спр. 631. Арк. 330–331.

таго, што Беларусь пагадзілася разгледзець прапанову аб абмене зямель на ўзроўні абласцей¹¹.

Гомельскі аблвыканкам пагадзіўся з праходжаннем дзяржаўнай мяжы па фарватары рэк і падтрымаў прапанову Чарнігаўскай абласной дзяржаўнай адміністрацыі аб бязвыплатным раўнацэнным абмене зарэчнымі ўчасткамі. У прыватнасці, кіраўніцтва Гомельшчыны пагадзілася з прапановай Чарнігаўскай вобласці аб перадачы Украіне 11 зямельных участкаў (1 780 га) на левым беразе Дняпра і Сожа і выказала гатоўнасць прыняць у парадку кампенсацыі 8 зямельных участкаў (2 166 га) на правым беразе. Пры гэтым частка зямель, якія падлягаюць абмену, складалі тэрыторыі Лоеўскага і Брагінскага раёнаў, якія знаходзіліся ў зоне адчужэння каля Чарнобыльскай АЭС. А па сельскагаспадарчых угоддзях прапаноўваўся роўнавялікі бязвыплатны абмен¹². Аднак, дасягнуты кансэнсус на ўзроўні абласцей павінен быў знайсці адлюстраванне ў выніковай рабоце па дэлімінацыі.

Акрамя таго, у Брэсце бакі прыйшлі да высновы, што падпісваць кожны ліст карт (усяго 1 060) кіраўнікамі дзяржаў пры заключэнні дагавора дастаткова складана. Была дасягнута дамоўленасць аб тым, што карты будуць замацаваны падпісамі кіраўнікоў дэлегацый Сумеснай камісіі, а подпісы прэзідэнтаў выносяць толькі на тытульны ліст.

У 1996 г. на фоне агульнага пахаладання ў палітычных адносінах перагаворны працэс па пытанні аб дзяржаўнай граніцы запаволіўся. Паўза ў перагаворах дыктавалася і неабходнасцю стварэння ў Беларусі адзінай камісіі па дэлімінацыі і дэмаркацыі мяжы. 1 жніўня 1996 г. распараджэннем Прэзідэнта такая камісія была створана. У яе склад увайшлі дзесяць прадстаўнікоў ад рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і чатыры ад прыгранічных аблвыканкамаў¹³.

У ходзе рабочай сустрэчы А. Лукашэнка і Л. Кучма 17 студзеня 1997 г. пацвердзілі гатоўнасць падпісаць у бліжэйшы час дагавор аб дзяржаўнай мяжы. Пасля гэтага праца па дэлімінацыі зноў актывізавалася. 20 сакавіка 1997 г. на пасяджэнні двухбаковай змешанай камісіі ў Брагіне канчаткова быў узгоднены картаграфічны матэрыял і дамова была падрыхтаваная да парафіравання. Там жа бакі канчаткова разгледзелі пытанні праходжання мяжы па рэках Сож і Днепр, азёрам Скорань і Сосна¹⁴.

На жаль, вынікі гэтых дамоўленасцей невядомыя, бо адпаведныя дакументы адсутнічаюць ў адкрытым доступе. Толькі ўскосныя дадзеныя, такія, як, напрыклад, згода ўладаў Гомельшчыны на праходжанне мяжы па фарватарах рэк, дазваляюць выказаць здагадку, што гэтае прапанова Украіны была прынятая. У сваю чаргу, украінская дэлегацыя ў такіх умовах, на наш погляд, мусіла пагадзіцца са ўсімі прапановамі беларускага боку. Пра верагоднасць менавіта такога развіцця заключных перамоў кажа тое, што ў адным са сваіх інтэрв'ю пасол Украіны ў Рэспубліцы Беларусь У. Жаліба прызнаў ажыццёўлены краінамі абмен зямельнымі ўчасткамі¹⁵.

¹¹ Там само. Арк. 356–357, 361.

¹² Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці. Ф. 1174. Воп. 8. Спр. 2917. Арк. 25–26.

¹³ Государственная граница: правовое регулирование. *Государственный комитет пограничных войск*. URL: http://gkpv.gov.by/ru/state_border/regulation (дата звернення: 15.10.2021).

¹⁴ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 907. Воп. 2. Спр. 1469. Арк. 143.

¹⁵ Там само. Арк. 199.

Акрамя таго, з інтэрв'ю высокапастаўленых прадстаўнікоў Беларусі і Украіны ў перыяд ратыфікацыі дамовы можна зрабіць выснову пра тое, што было вырашана пытанне з праходжаннем дзяржаўнай мяжы ў раёне воз. Скорань, а таксама абмене сухапутных участкаў уздоўж дарог (пункт пропуску «Новая Рудня – Выступовічы», аўтадарогі Невель – Семіхавічы, Мілашэвічы – Глушкавічы) і змене лініі мяжы ў зоне адчужэння, праз прывязку яе да водных аб'ектаў.

Гэта ж можна пацвердзіць і шляхам выкарыстання такіх электронных сэрвісаў як «Публічная кадастравая карта Беларусі» (map.nca.by) і «Геопортал ЗІС» (<https://gismap.by/next/>). Прычым абодва рэсурсы выдаюць пры вялікім маштабе агульныя рысы праходжання былой адміністрацыйнай мяжы. Калі ж на публічнай кадастравай карце паставіць «слой», які дазваляе адлюстроўваць адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел рэспублікі, адразу можна заўважыць, што мяцца Гомельскай вобласці праходзіць па фарватары рэк, воз. Скорань дзеліцца мяжой на дзве часткі, а вакол участкаў, дзе адзіныя дарогі ў памежных вёсках праходзілі праз тэрыторыю суседняй дзяржавы, адбылося выпраўленне мяжы. На «Геопортале ЗІС» назіраецца прыкладна тая ж тэндэнцыя: карта, пакладзеная ў аснову, не адпавядае межам абласцей рэспублікі. Але апошнія цалкам супадаюць с прапановамі па праходжанні межаў на спрэчных участках.

Пасля вызначэння з лініяй праходжання мяжы паўстала пытанне замацавання яе ў базавым дагаворы, што павінна было стаць крокам да дэмаркацыі. Прапанаваныя Украінай тэрміны не задаволілі беларускі бок, і падпісанне дагавора аб мяжы ў пакеце з іншымі пагадненнямі адбылося толькі 12 траўня 1997 г. падчас афіцыйнага візіту А. Лукашэнка ў Кіеў. Беларуска-ўкраінскі дагавор аб дзяржаўнай граніцы стаў першым пагадненнем такога плана сярод краін-удзельніц СНД, што толькі падкрэслівала яго значнасць.

Бакі ўстанавілі дзяржаўную мяжу паміж краінамі ў адпаведнасці з пратаколам-апісаннем праходжання лініі дзяржаўнай мяжы і альбомам тапаграфічных карт з графічна нанесенымі на іх лініямі дзяржаўнай мяжы, якія з'яўляліся неад'емнай часткай дагавора. Акрамя таго, дагавор устанаўліваў, што дэмаркацыя граніцы будзе ажыццяўляцца сумеснай камісіяй на аснове Палажэння аб дэмаркацыі дзяржаўнай граніцы, зацверджанага ўрадамі дзвюх краін. Пытанне аб карыстанні зямельнымі ўчасткамі, размешчанымі за лініяй дзяржаўнай граніцы, але якія знаходзяцца ў карыстанні суб'ектаў гаспадарання другога боку, меркавалася вырашыць асобным пагадненнем¹⁶. Гэта падкрэслівала захаванне праблемы згаданых вышэй зарэчных тэрыторый.

Уступіць у сілу падпісаны дагавор павінен быў пасля ратыфікацыі парламентамі дзвюх краін і абмену ратыфікацыйнымі граматамі ў Мінску. Ужо 18 ліпеня 1997 г. украінскі МЗС накіраваў беларускаму боку ноту, у якой паведамляў аб ратыфікацыі Дагавора аб дзяржаўнай мяжы¹⁷.

Але Беларусь не спяшалася адказаць тым жа: 5 траўня 1998 г., выступаючы перад журналістамі, А. Лукашэнка заявіў, што, як толькі Украіна выканае ўсе

¹⁶ Дагавор паміж Рэспублікай Беларусь і Украінай аб дзяржаўнай граніцы: падпісаны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь, 12 мая 1997 г. *Вестник Министерства иностранных дел*. 1997. № 1. С. 63–64.

¹⁷ Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь. Ф. 907. Воп. 2. Спр. 1159. Арк. 18.

ўмовы, замацаваныя ў пакеце пагадненняў ад 12 мая 1997 г., у тым ліку пагашэнне запазычанасці ўкраінскіх суб'ектаў гаспадарання за 1992 г., наша краіна ратыфікуе дадзены дакумент¹⁸. На пакетным характары пагадненняў беларускія дыпламаты настойвалі першапачаткова. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць інфармацыя, размешчаная адразу пасля падпісання дамовы ў афіцыйным выданні МЗС Беларусі¹⁹.

У адказ на інтэрв'ю беларускага лідара ўкраінскі МЗС выступіў з даволі рэзкай заявай, але беларускае кіраўніцтва заняло непахісную пазіцыю, настойваючы на рэалізацыі ўсяго пакета пагадненняў і канчатковага вырашэння існуючых спрэчных пытанняў. У прыватнасці, адказваючы на пытанне карэспандэнта «Радзе Украіны» аб ратыфікацыі дагавора аб дзяржаўнай мяжы ў 2003 г., Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка заявіў: «Калі стала пытанне па мяжы, мы яго не тармазілі, мы вельмі хутка і прыстойна, як з прыбалтамі, вырашылі гэтую праблему, хаця яна гадамі вырашалася да Прэзідэнта Лукашэнкі і яшчэ шмат бы вырашалася ў іншых дзяржавах. Мы вельмі хутка гэта зрабілі. Але, у нас быў і шэраг пытанняў, у тым ліку і даўгі Украіны Беларусі і іншыя пытанні, да Украіны быў шэраг пытанняў. І мы дамовіліся ў пакеце вырашыць гэтае пытанне. Некалькі пытанняў беларусы, некалькі пытанняў украінцы. Пакетная дамова, у тым ліку і па мяжы. Дамовіліся, зацвердзілі лічбу, мы знізілі свае даўгі, ужо знайшлі методыку, з 220 прыкладна да 115 мільёнаў долараў. Так прасіў украінскі бок. Дамовіліся. Але Украіна потым адышла ад гэтых дамоўленасцяў. Таму Украіна сама затармазіла ратыфікацыю гэтай дамовы ў беларускім парламенце, паколькі гэта было пакетнае пагадненне. Пагадзіцеся, што да нас прэтэнзіі тут цяжка прад'явіць»²⁰.

У далейшым пытанне ратыфікацыі Дагавора аб дзяржаўнай мяжы неаднаразова ўзнімалася на розных узроўнях. 29 мая 2002 г. у ходзе рабочай сустрэчы двух прэзідэнтаў у Чарнігаве бакі пагадзіліся з неабходнасцю ўступлення ў сілу дагавора да 31 снежня 2002 г.²¹. Але гэтая дамоўленасць не была рэалізавана.

У выніку да 2011 г. Беларусь і Украіна з-за неўступлення ў сілу дакумента так і не змаглі перайсці да працэсу дэмаркацыі мяжы, хаця 17 мая 2000 г. была ўтворана беларуская частка Сумеснай камісіі па дэмаркацыі дзяржаўнай мяжы паміж Рэспублікай Беларусь і Украінай. Такім чынам, супярэчнасці наконт ратыфікацыі Дагавора аб дзяржаўнай мяжы становіліся перашкодай для далейшага паглыблення кантактаў.

Аднак актывізацыя палітычнага дыялогу ў 2009 г. істотна змяніла сітуацыю. 5 лістапада 2009 г. у час афіцыйнага візіту А. Лукашэнка ў Кіеў у ходзе сустрэчы з В. Юшчанка было дасягнута пагадненне аб ратыфікацыі Беларуссю ў бліжэйшы час Дагавора аб дзяржаўнай мяжы. Рэалізуючы дасягнутыя дамоўленасці, у студзені 2010 г. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь унёс у Нацыянальны сход для ратыфікацыі дагавор аб дзяржаўнай мяжы. 2 красавіка 2010 г., у першы дзень

¹⁸ За Вами – должок-с! *Белорусская деловая газета*. 1998. 7 мая. С. 6.

¹⁹ Официальный визит Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко в Украину. *Вестник Министерства иностранных дел*. 1997. № 1. С. 61–63.

²⁰ Интервью представителям белорусских и зарубежных средств массовой информации. *Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь*. URL: <http://president.gov.by/press29341.html>

²¹ Сустрэча прэзідэнтаў Беларусі і Украіны. *Вестник Министерства заграничных связей*. 2002. № 2. С. 24–25.

вясенняй сесіі, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь ратыфікавала дагавор 1997 г., 26 красавіка 2010 г. Савет Рэспублікі зацвердзіў рашэнне ніжняй палаты парламента. А 21 мая 2010 г. адпаведны дакумент аб ратыфікацыі падпісаў прэзідэнт Беларусі.

Для ўступлення беларуска-ўкраінскага дагавора аб дзяржаўнай граніцы ў сілу засталася адна фармальнасць – абмен ратыфікацыйнымі граматамі. Меркавалася, што дадзеная працэдура будзе праведзена падчас працоўнага візіту А. Лукашэнку ў Чарнігаўскую вобласць. Аднак гэты візіт быў адменены. Украінскія аналітыкі ўбачылі ў такім развіцці падзей чарговае абвастрэнне праблемы доўгу ўкраінскіх суб'ектаў гаспадарання за 1992 г.²². Што цалкам магчыма, улічваючы змены ў кіраўніцтве Украіны і тое, што ранейшыя дамоўленасці меліся з В. Юшчанка.

В. Януковіч і яго атачэнне цалкам маглі змяніць сваю пазіцыю па пытанні аб запазычанасці ўкраінскіх суб'ектаў гаспадарання за 1992 г. Гэта, у сваю чаргу, зноў прымусіла беларусаў шукаць рычагі ўздзеяння на Украіну ў мэтах абароны сваіх эканамічных інтарэсаў. Але афіцыйныя крыніцы дадзеную сітуацыю ніяк не каментавалі, што толькі падагравала існуючую цікавасць журналістаў да пытанняў аб мяжы і абавязку.

Дагавор аб дзяржаўнай граніцы паміж Украінай і Беларуссю ўступіў у сілу толькі 18 чэрвеня 2013 г. пасля абмену ратыфікацыйнымі граматамі. Першы памежны знак на беларуска-ўкраінскай мяжы ўстанавілі 13 лістапада 2013 г. паблізу манумента Дружбы Народаў²³.

Такім чынам, дзякуючы даволі працяглай і няпростай працы па дэлімітацыі дзяржаўнай мяжы ўжо да 1997 г. бакі змаглі ўрэгуляваць супярэчнасці, якія існавалі першапачаткова, але з-за складанасцяў з вяртаннем запазычанасці ўкраінскіх суб'ектаў гаспадарання перайсці да дэмаркацыі мяжы на працягу больш за 14 гадоў да 2011 г. так і не змаглі.

²² Беларусь заблакіравала ратыфікацыю дагавора о границе с Украиной. *TCH.ua*. URL: <http://ru.tsn.ua/ukraina/belarus-zablokirovala-ratifikaciyu-dogovora-o-granice-s-ukrainoy.html>

²³ В Беларуси утверждено положение о демаркации границы с Украиной. *Interfax.by: Информационно-справочный портал Беларуси*. URL: <http://www.interfax.by/news/belarus/1172427>

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИЙ КОРДОН: ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Утвердження і виживання Української держави неможливе без ефективного контролю її інститутів над усією міжнародно визнаною територією. Це вимагає надійного контролю держави над її кордонами. Один із них – північний, поліський, з Білоруссю, який упродовж усієї нашої історії, особливо в останні декілька сотень років, відіграє надзвичайну (військово-стратегічну) роль у гарантуванні безпеки столиці України та збереженні цілісності її території. Його етнографічним, зокрема мовним, характеристикам приділено чимало уваги. Натомість недостатньо приділено політичним і юридичним характеристикам, безпековому й символічному значенню для України зараз та в минулому, особливостям формування у сучасному вигляді, специфіці і наслідкам його функціонування.

Теоретична основа дослідження кордонів і територій навколо них (прикордоння, прикордонних зон, територій, регіонів) – лімологія (від лат. *limes* – межа, межовий знак, кордон, прикордонна лінія, границя, рубіж, прикордонний вал¹). Первісно, за Карлом Гаусгофером, це була історична субдисципліна, яка вивчала різновиди прикордонних оборонних споруд Римської імперії². Зараз вона вивчає кордони: їхнє функціонування і трансформації, «прикордонні території і ... процеси», міграційні та національні проблеми (зокрема становище нацменшин), вплив цих чинників на процеси і явища у прикордонні. Лімологія має такі складові: теоретичну (історія кордонів та прикордонних територій; форми взаємодії на прикордонних територіях; збереження національної ідентичності й самобутності населення прикордоння) і практичну (кордознавство; розвиток різних напрямів співпраці у прикордонні). Дослідження відбувається в різних фізичних просторах і вимірах (сухопутні, повітряні, водні тощо)³.

У межах традиційної лімології феномен кордонів пояснено політичними чинниками: зовнішні межі держави трактовано як віддзеркалення її могутності (військової, економічної тощо), межі якої візуально виявлялись у якихось природних бар'єрах для людської діяльності. Водночас, за Володимиром Колосовим, вплив глобальної і макрорегіональної ерархії держав (структури міжнародної системи) на їхні межі рідко брався до уваги. Світ-системний же підхід до аналізу кордонів відзначав, що конкретний державний кордон існує в системі глобальних, які відображають відносини країн у схемі центр людства з розвиненим господарством – економічно відстала глобальна периферія. У межах геополітичного існує школа аналізу впливу глобалізації

¹ Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *О геополитике: работы разных лет*. Москва, 2001. С. 43. Прим. 6.

² Там само. С. 43. Прим. 4.

³ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 25–26, 28.

та міжнародної інтеграції на межі держав. Згідно з нею, будь-яка межа керована і структурно «діє» назовні та всередину суспільства. Назовні – відділяє державу та її населення від сусідів, всередину – згуртовує соціальні групи всередині країни⁴.

Кордон – це і конкретна лінія між державами у просторі, і їхній соціальний інститут (згідно з Романом Коцаном). У першому випадку, за Оксаною Кашубою, це – точно фіксована (демаркаційна) лінія між країнами, яка визначає межі їхніх територій (як геополітичний атрибут, найважливіший компонент суверенітету держави, за Олександром Задорожним⁵), відокремлює суміжні території, засіб механічної фіксації їх наявних політико-географічних реалій⁶, невід’ємна складова існування територіальної держави як єдиного політико-географічного простору (за О. Черевко)⁷. Це – якнайвужча юридично і математично прокреслена лінія, згідно із Фрідріхом Ратцелом⁸. Міжнародне визнання кордонів певної держави, узгодження їх зі суміжними, за Стівеном Джонсом, охоплює такі етапи: 1) прийняття політичного рішення про розмежування території; 2) делімітація – визначення проходження лінії розмежування держав у договорі, судовому рішенні тощо (та/або максимально точного опису позначення їх на спеціальних картах⁹); 3) демаркація на землі (його фізичне проведення й відображення на місцевості, яка доповнюється відповідним описом у протоколах «Про демаркацію»¹⁰), встановлення адміністративного управління функціонуванням кордону. Ці дії між державами де-юре доповнюються їхніми діями де-факто – визнанням і підтриманням непорушності кордону та(або) демаркаційної лінії, згідно з принципом «*uti possidetis*» («як володієте») – збереження наявного стану речей¹¹.

У другій якості кордон – це соціальний (зокрема політичний) інститут, який забезпечує контроль певної держави над її зовнішніми міграційними потоками, регулює її міжнародну торгівлю (зокрема прикордонну), створює умови для встановлення прикордонних контактів й обміну результатами діяльності країн та їхніх суспільств у політичній, економічній та інших сферах¹². Належно встановлена межа сприяє партнерським відносинам, ефективному управлінню прикордонними місцевостями та використанню ресурсів, покращенню економічної ситуації на пограниччю¹³. Оскільки кордони й ідентичність пов’язані між собою, то створення і розбудова кордону також відображає розбудову централізованої держави, яка об’єднує території під єдиною політичною владою, і розбудову нації, цементує її самосвідомість та самоідентифікацію населення певної країни («національну ідентичність») – знакову

⁴ Колосов В. А. Теоретическая лимнология: новые подходы. *Международные процессы*. 2003. Т. 1. № 3. Сентябрь–декабрь. С. 44–45, 50.

⁵ Задорожній О. В. Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах в період від розпаду СРСР до підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство 1997 року. *Український часопис міжнародного права*. 2012. № 1–2. С. 8.

⁶ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімнології. С. 27.

⁷ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон: особливості формування в ХІХ–ХХІ століттях. *Економічна та соціальна географія*. 2012. Вип. 64. С. 245–246.

⁸ Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. С. 55.

⁹ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України. Історичний екскурс та сучасний стан. *Містобудування та територіальне планування*. 2014. Вип. 53. С. 182, 193.

¹⁰ Там само. С. 182, 193.

¹¹ Задорожній О. В. Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах... С. 9–11.

¹² Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімнології. С. 27.

¹³ Задорожній О. В. Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах... С. 9.

систему розпізнавання «свій–чужий», що дає змогу соціалізованим у модерному суспільстві індивідам визначати, на кого з них поширюються прийняті ними правила гри, а хто щодо них сторонній¹⁴. У такій якості це обов'язковий елемент формування єдиного державно-територіального організму. Тому встановлення чіткого кордону, що визначає суверенне право держави на організацію власної політичної та соціально-економічної системи, – основне її завдання¹⁵. Кордон і символічно та психологічно, і культурно розділяє національні політичні системи, і навпаки, всередині їх забезпечує контакти між різними соціальними й економічними групами¹⁶. З огляду на таке значення політичних та(або) адміністративних кордонів для кожної держави важлива така їхня характеристика як тривалість існування (вік), яка визначає «зрілість» або «стійкість». Адже історично «зрілі» обумовлюють політичну, культурну й соціальну цілісність регіону, який обмежують¹⁷. К. Гаусгофер це описував як «Limes, finis, terminus – поняття спільності долі всередині раз проведених кордонів» і пов'язані з ними «confinium, confinatio – поняття суміжного [для проживання людей] простору»¹⁸. «Стойкість» кордонів традиційна «лімологія» означувала формулою: немає стабільної політичної ідентичності всередині країни – немає стабільних кордонів, території, держави та політичної одиниці загалом¹⁹.

В обох випадках (і як лінія у просторі, і як соціальна інституція) кордон як штучно проведена лінія – на карті й у природному просторі, – згідно зі сучасним європейським розумінням, є інструментом політики, що абсолютизує штучність і нівелює природність²⁰.

Державний кордон виконує такі функції (за О. Кашубою²¹ і Р. Коцаном):

– бар'єрну (забезпечує відокремлення та закритість держави, її економічну ізоляцію);

– фільтрувальну (недопуск ззовні певних людей і окремих товарів для підтримки належного рівня національної безпеки);

– відкритості кордону або контактну (у ній головні контакти між людьми, транскордонна співпраця як складова міжнародної інтеграції).

Окрім того, кордон виконує другорядні функції: відокремлення, регулювання, зіставлення. Згідно із Наталією і Романом Коцанами, акцент держави на певній функції її кордонів залежить від «геополітичної ситуації»²², яка формується на конкретній межі. Тому «кордони – це важливі реалії конкретної геополітичної ситуації» (за Р. Коцаном)²³.

¹⁴ Кривицька О. Міграційні процеси в Україні: конфлікт ідентифікацій та ризики «відторгнення». *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 80–81.

¹⁵ Задорожній О. В. Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах... С. 9.

¹⁶ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 182.

¹⁷ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 245.

¹⁸ Хаусгофер К. Границы в их географическом и политическом значении. С. 34.

¹⁹ Колосов В. А. Теоретическая лимнология: новые подходы. С. 48.

²⁰ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 27.

²¹ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 182–183.

²² Коцан Н., Коцан Р. Особливості функціонування українсько-польського кордону в умовах розгортання процесу євроінтеграції (на прикладі Карпатського євро регіону). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Міжнародні відносини»*. Луцьк, 2013. № 3. С. 131.

²³ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 25.

За О. Кашубою, сучасні європейські межі пройшли шість етапів (фаз) еволюції, кожній з яких притаманний акцент держави на певних функціях. Фаза I – де військової як природної ландшафтної перешкоди для ворожих військ додалися економічна й цивільна функції. Фаза II – зниження ролі військової функції кордону при збереженні економічної (збір мит) та цивільної (ускладнення виїзду–в'їзду через запровадження паспортів і віз). Фаза III – поступове обмеження економічної та цивільної функцій через лібералізацію міжнародної торгівлі й паспортного контролю в межах економічної інтеграції при збереженні державою візового контролю над рухом осіб і товарів зі сусідніх країн. Фаза IV передбачає лібералізацію міжнародної торгівлі, згідно з планами економічної інтеграції (приклад – члени Європейського Союзу (ЄС)). На ній впроваджується безвізовий рух осіб та безмитний – товарів зі сусідніх держав при дотриманні контролю над їхнім рухом. На фазі V завдяки реалізації III етапу економічної інтеграції сусідніх країн – вільний рух товарів завдяки скасуванню більшості митних зборів між державами-учасниками інтеграційного проекту. Безвізовий рух осіб замінюється повною свободою переміщення, їх працевлаштування і зміни місця проживання. У фазі V прикордонний контроль між державами, у межах їхніх прикордонних територій, максимально спрощується та обмежується, що дає можливість повноцінно розвивати транскордонні коридори і створювати на своїх прикордонних територіях увесь набір інфраструктури, необхідної для їх (кордонів) функціонування. Фаза VI втілена в межах Шенгенської групи держав. У ній повністю ліквідовано прикордонний контроль, допускається перетин громадянами кордону будь-де на всій протяжності. Пункти пропуску – формально-наявні фізичні об'єкти (за О. Кашубою)²⁴.

Роль кордону в міжнародній (транснаціональній) інтеграції характеризують: рівень його проникності та пропускна здатність розташованих на ньому контрольно-пропускних пунктів, просторові характеристики прикордоння загалом. Тоді як існування і функціонування пунктів пропуску громадян та транспорту між державами-сусідами – передумова формування контактів цих країн і їхніх резидентів за умови взаємного визнання цих кордонів. Вважається, що відкритіші й коректніші стосунки між державами, то більша пропускна спроможність їхніх кордону²⁵ для людей, товарів і послуг.

Теоретичний та практичний розгляд сучасного українсько-білоруського кордону неможливий без врахування взаємопов'язаних чинників – підстав його виникнення, які первісно формували прикордонну зону обох країн: докільля (специфіки лісисто-болотистого Полісся) й етнографії (субкультури «тутешніх» або «тутейших» поліщуків). Вплив першого виявляється в тому, що вся межа двох держав проходить Поліссям – суцільною залісненою болотистою територією, де розміщені витoki рік басейну Вісли і Дніпра, передовсім Прип'яті. Впродовж історії ця територія малозаселена й економічно малорозвинена. Особливо у промисловому та інфраструктурному вимірах. Навіть зараз вона відносно малозаселена та господарськи недостатньо освоєна, порівняно з іншими регіонами обох країн, як через необхідність збереження докільля, а саме витоків цих річок як джерел води для кількох країн регіону в умовах глобального потепління, так і через обмеження

²⁴ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 195–196.

²⁵ Там само. С. 182, 193, 196.

діяльності людини через наслідки радіаційної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) у 1986 р. Тому Полісся видається класичним прикладом описаного К. Гаусгофером поясу незаселених болотистих земель, витоків рік, який формувався унаслідок поєднання особливостей регіону, невіддільних від поверхні його землі, зафіксованих «в рельєфі і будові місцевості, кліматі, водному і рослинному покриві», специфічного «співвідношення води і рослин», як його розумів цей німецький геополітик, що вплинули на формування кордонів України й Білорусі. У цьому плані Полісся – рідкісний і для України, і для Центральної Європи приклад «запозичених у природи» кордонів, як відзначав К. Гаусгофер²⁶.

Факт опори українсько-білоруського кордону на певну природно-зумовлену межу²⁷ (екологічну, зокрема гідрографічну, рослинного покриву тощо) анітрохи не означає, що вона для обох держав є тим, що К. Гаусгофер визначав «дієвою зоною захисту...» держави, її надійною передовою смугою оборони, яка допомагає затримати просування ворога. Межа Полісся такою ніколи не була, створюючи проблеми для тієї сторони, яка намагалася прикритись за цими лісами й болотами від ворога. Адже регіон у кількох напрямках перетинають судноплавні ріки (Дніпро, Десна, Прип'ять), які дають змогу стороні, що атакує, успішно долати цю природну перешкоду й забезпечувати постачання своєї армії, яка наступає. Тому успішний захист Полісся потребує контролю над його річковими комунікаціями, що вимагає від сторони, яка обороняється, не пасивного захисту, а наступу на противника для захоплення його річкових портів та переправ і в такий спосіб примушення до оборони на своїй території, а не наступу на чужу. Це доводить, зокрема, той факт, що князь Олег, користуючись річковою мережею Білорусі (Дніпром), досяг Києва і, скинувши місцевих князів Аскольда та Діра, об'єднав його з Новгородом в одне князівство. Згодом цим шляхом в Україну прийшли литовці, які поширили свою владу вздовж Дніпра до Чорного моря. Тому Богдан Хмельницький, воюючи проти Речі Посполитої, усвідомлював загрозу з Полісся – від армії Януша Радзивіла, польного гетьмана Великого князівства Литовського (ВКЛ) для Києва та Чернігова і північного флангу своєї армії загалом, зорієнтованої фронтом на захід. Щоб запобігти їй, Хмельницький у 1648–1649 рр. розгорнув проти ВКЛ вісім козацьких полків, котрі очолили, зокрема, Степан Подобайло, Ілля Голота та Михайло Кричевський, Прокіп Шумейко. Їхньою метою було встановлення контролю над річковими портами й переправами на Дніпрі, Прип'яті та Десні, що дали змогу водним шляхом оминати природні лісові й болотні перешкоди між Україною і Білоруссю. Козаки, випереджаючи дії Радзивіла, річками подолали Полісся й увійшли в Білорусь, намагаючись оволодіти портами та переправами Бихова, Гомеля, Лоєва, Загаля. Аналогічно під час кампанії 1651 р. полки Мартина Небаби і Степана Подобайла діяли під Гомелем, Лоєвим, Брагіним та Загалем, а в 1654 р. – під Старим Биховом і Пінськом. Правильність стратегічних міркувань Богдана Хмельницького щодо Полісся довів 1651 р. Януш Радзивіл, діючи з півночі вздовж Дніпра, зайнявши і спаливши Київ та ледь не захопивши Чернігів²⁸.

²⁶ Хаусгофер К. Границы в их географическом и политическом значении. С. 17.

²⁷ Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича. *Народна творчість та етнологія*. 2005. № 2. С. 78.

²⁸ Мицик Ю. А. Степан Подобайло. *Полководці Війська Запорозького: історичні портрети*. Київ: ВІК, 2004. Кн. 2. С. 123–128, 130–131, 135–136.

Пам'ять про ці події часів Хмельниччини, а також урахування того, що залізниці та пароплави суттєво зменшили природні перешкоди Полісся і збільшили його проникність для людей, зокрема армій, підштовхнула два підряд українські уряди, цілком відмінні між собою – Української Народної Республіки (УНР) і Української держави, – до встановлення кордону з Білоруссю у 1917–1918 рр. згідно з ідентичним військово-стратегічним (геополітичним) принципом. Як наслідок, український північний кордон у 1917–1921 рр. виявився єдиним, щодо якого наша держава свідомо відмовилася від етнографічного принципу встановлення. Міркування обох урядів були ідентичними – шанси на виживання незалежної Білоруської Народної Республіки (БНР) незначні, а загроза переходу її території під контроль Польщі та(або) Росії – висока. Українська еліта остерігалася переходу до ворогів портів на Дніпрі та Прип'яті і залізниці Брест–Кобрин–Луїнець–Гомель, а особливо останнього міста як вузла залізничних та річкових сполучень. Як зазначив із цього приводу глава Міністерства закордонних справ (МЗС) України Дмитро Дорошенко: «... ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей... нами керували інтереси самоохорони... питання про те, в чіх руках буде стратегічна лінія ... [поліської залізниці до Гомеля]... і самий Гомель цей ключ до Чернігова й Києва, було для нас питанням життя і смерті»²⁹. Щоб контролювати ці важливі для нашої національної безпеки етнографічні білоруські землі (частину Пінського, Мозирський, Річицький та Гомельський повіти), які вклинювалися між етнічними українськими землями за Прип'яттю і Дніпром, обидва українські уряди відправили війська, чиновників й отримали юридичний дозвіл німецького уряду на їхнє прилучення до України, користуючись тим, що німецький уряд і сам собою, і з огляду на Брестський (Берестейський) мир 3 березня 1918 р. із радянським урядом в Москві принципово не визнавав незалежності Білорусі³⁰.

Проблема північного кордону як безпекова постала із відновленням незалежності України в 1990–1991 рр. Тепер вона одержала два виміри – класичної «твердої» безпеки (військової) і сучасної «м'якої» (соціально-гуманітарної й екологічної). До того ж проблема «м'якої» безпеки сучасного українсько-білоруського кордону виникла відразу з його появою. Спершу як питання забезпечення контролю над територіями, забрудненими радіацією після аварії на ЧАЕС – зон відчуження та обов'язкового відселення людей, а також контролю над переміщенням через кордон в обидва боки опромінених матеріалів. Згодом – регулювання руху громадян обох держав через кордон, боротьби з контрабандою та нелегальною міграцією. Найперше постала проблема боротьби з масштабною нелегальною міграцією громадян держав Азії через білоруський кордон і далі на Північ та Захід України до наших західних кордонів з

²⁹ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 247–248; Цит. за: Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка: спроба налагодження добросусідських відносин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ, 2010. Вип. 4. С. 309, 313.

³⁰ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 247–249; Панасюк О. П. Зовнішньополітична діяльність Білоруської Народної Республіки у 1918–1925 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2013. № 21. С. 86–89; Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка... С. 309, 313, 315–317, 319, 323; Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 109–110, 114.

ЄС як місця призначення цих мігрантів³¹. Ця міграція криміналізує українське суспільство, ускладнює стосунки з ЄС, а в довготерміновій перспективі – кардинально змінює ринок праці України, її етномовну й релігійну ситуацію³².

Натомість проблема військової безпеки північного кордону для України виникла в лютому–березні 2014 р., у зв'язку з тим, що для нашого ворога – Російської Федерації (РФ) – Білорусь – де-юре союзник по «Союзній державі», Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) і Шанхайській організації співробітництва (ШОС). У такій якості Білорусь – евентуальна військова загроза Києву й ЧАЕС. Утім, її у березні 2014 – серпні 2020 р. успішно стримували як особисті стосунки української і білоруської правлячих еліт, так і економічна, моральна та дипломатична вигода, яку отримувала Білорусь від посередництва між Україною і Росією, останньою і Заходом. Лише з 9 березня 2020 р. – четвертих виборів президента Білорусі та протестів проти Олександра Лукашенка, однозначна опора останнього на підтримку Росії, переводить військову загрозу Україні з території Білорусі в потенційну, а у випадку втрати Лукашенком свободи дій щодо Володимира Путіна – в реальну. Проте, якщо сучасні «м'які» проблеми національної безпеки піддаються чіткому аналізу та прогнозу, то оцінити реальність і масштабність для нас воєнної загрози Росії, створеної через Білорусь, можна лише постфактум.

Інший наслідок існування Полісся як природної прикордонної зони, зі «своїм власним ландшафтом із власними умовами існування», у термінології К. Гаусгофера, – існування притаманної цьому регіону вкоріненої в часі та просторі автохтонної транскордонної субкультури – «тутешніх»/«тутейших», яку зовнішні спостерігачі у XVII–XX ст. назвали «поліщуками». Субкультури Полісся з явною локальною ідентичністю і розмитою етномовною ідентичністю³³, яка до того ж відзначалася перехідним між українським та білоруським етносами, специфікою говірок і культури населення, зокрема одягу, звичаїв, обрядів, співів тощо. Ця субкультура фіксувалася по обидва боки кордону ще за результатами польського перепису 1921 р. на заході України й Білорусі та радянського на сході країн у 1926 р.³⁴. Тривала відсутність у більшості місцевого населення етномовної ідентичності й перехідність цієї етноконтактної зони давали змогу обом національним рухам, а згодом обом державам в усіх їхніх інкарнаціях висувати претензії, якщо не на все Полісся, то на більшість його території і населення, розраховуючи, що згодом лікнеп, індустріалізація та поширення націоналізму остаточно змінять свідомість місцевого населення і заднім числом узгодять етнічні й мовні кордони регіону з державними. Так, представники БНР на переговорах з УНР, виходячи з етнографічного критерію і посилаючись на «Етнографічну карту білоруського племені»

³¹ Баб'як В. І. Соціально-політичні передумови формування пунктів тимчасового перебування мігрантів та осіб без громадянства в Україні. *Містобудування та територіальне планування*. 2012. № 45 (1). С. 31–32.

³² Платонов А. В. Протидія нелегальній міграції як чинник забезпечення національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01 / РНБО, Національний інститут проблем міжнародної безпеки. Київ, 2006. С. 11–12; Кривицька О. Міграційні процеси в Україні... С. 80, 83–85, 88.

³³ Венгерська В. О. Лінгвістичні та ідентифікаційні особливості Полісся та Поділля в XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2012. № 20. С. 290.

³⁴ Власюк О. Питання українських етнічних територій... С. 81.

Юхима (Єфимія) Карського, висували мінімальні претензії на частину Полісся: починаючи від Гремяча на впадінні р. Судості в Десну до Мельника на етнографічній межі Польщі й Білорусі. Щобільше, в межах максимальних вимог Білорусі III Статутна грамота БНР від 25 березня 1918 р. висловлювала претензії білорусів на «Чернігівщину і суміжні частини сусідніх губерній», що Володимир Головченко однозначно трактує як претензії на північно-західні території УНР і оскарження її кордону відповідно до Берестейської угоди. Аналогічно згодом Митрофан Довнар-Запольський як представник її делегації на переговорах із Україною висував претензії на все Полісся, особливо на басейн Прип'яті, як життєво необхідні для національного розвитку Білорусі³⁵. Український національний рух, покликаючись на той же етнографічний принцип визначення державної належності населення і його мішані говірки далеко на Північному Заході й Північному Сході Полісся та на ту ж таки етнографічну карту білоруських земель Юхима Карського, як це робив, наприклад, Володимир Кубійович, висував на Поліссі «мінімальні» претензії на його частину, окреслену від Рогачова до Вигоновського озера, від нього на Захід згідно з Берестейським миром. Чи, як це тлумачив В. Кубійович, від Лісної над Нарвою попри Грудин до Лоева над Дніпром³⁶. Тоді як «максимальні» претензії України охоплювали все Західне Полісся згідно з умовами Берестейського миру (Білгорай, Щебрешин, Краснастава, Пугачів, Радзін, Межириччя, Сарнаки, Мельник, Високе Литовське, Кам'янець Литовський, Пружани, Вигоновське озеро), а на схід від нього – на схід від Вигоновського озера – вздовж уже зазначеної залізниці Брест-Гомель до Дніпра незалежно від етнографічних меж³⁷.

Зрештою, відсутність у більшості поліщуків чіткої етномовної та громадянської свідомості на 1939 р. і відповідно їх суб'єктності при прийнятті рішення про національно-державне розмежування дала змогу Верховній Раді СРСР, Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) й особисто Йосипу Сталіну³⁸ поставити крапку у формуванні сучасного українсько-білоруського державного кордону, «згори» розмежувавши потенційні українські та білоруські етнічні землі між УРСР і БРСР після ліквідації Третім Райхом і СРСР міжвоєнної Речі Посполитої. СРСР встановив кордон двох республік у межах традиційної геополітичної константи, сформованої в часи укладення Люблінської унії і віками підтримуваної у формі адміністративних кордонів Королівства Польського («Корони») і Великого князівства Литовського («Литви»), а згодом російських губерній.

Після цього з вересня 1939 р. на українсько-білоруському прикордонні десятиліттями реалізувалася радянська національна політика, спрямована на формування нового типу людини – радянської³⁹. Відтак місцеві жителі-поліщуки асимілювались у межах більших національних масивів – жителів підрадянських України й

³⁵ Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка... С. 48.

³⁶ Власюк О. Питання українських етнічних територій... С. 76–84

³⁷ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 248; Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка... С. 310–311, 314; Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки... С. 107, 109–110, 112.

³⁸ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 250.

³⁹ Долгов О. В. Формування державної прикордонної служби України на рубежі ХХ–ХХІ ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія: «Політичні науки»*. Миколаїв, 2004. Т. 33, вип. 20. С. 140.

Білорусі. Водночас можна припустити, що саме масова русифікація білорусів, яка тривала на заході БССР із 1939 р., посприяла асиміляції поліщуків у білоруську спільноту, а не зашкодила їй. У республіках союзу русифікація мала перетворити громадянина на росіянина, але в переважно російськомовній Білорусі русифікований поліщук міг прийняти білоруську радянську ідентичність. Тому у випадку Полісся русифікація означала певною мірою білорусизацію. Так, завдяки мовній і національній політиці СРСР у Білорусі проблема узгодження українсько-білоруського державного й етнічного кордонів вирішилася.

Усвідомлення історії і чинників формування сучасної межі двох держав дає змогу розглянути те, як змінювалося функціонування цього кордону з часом. Так, майбутній адміністративний українсько-білоруський кордон виник під час підготовки Люблінської унії, коли король Польщі Сигізмунд II Август, користуючись конфліктом шляхти і магнатів українських воєводств ВКЛ й опираючись на підтримку шляхти останнього як впливової тут соціальної групи, одне за одним відокремлював Підляське, Волинське, Київське воєводства від «Литви» і передавав їх «Корони». Так виник праобраз кордону сучасних України та Білорусі, саме як адміністративний усередині однієї держави, який виконував винятково бар'єрну функцію – зміцнення самоусвідомлення спільнот, які опинились по різні його боки, – русинів/українців і литвинів – ідентичностей, носіями яких були політично активні групи того часу – шляхта, козаки й міщани. Також він сприяв згуртуванню українського суспільства та зміцненню його ідентичності за рахунок скасування іншого внутрішнього кордону створеної тоді Речі Посполитої – між Галичиною як частиною «Корони» й рештою України як колишнім володінням «Литви». Прозорий адміністративний кордон останньої з «Короною» протягом його існування перебував на V–VI фазі розвитку й виконував контактну функцію – економічної та соціальної інтеграції українських і білоруських земель між собою та з рештою Речі Посполитої. Він зберігався до 3 травня 1791 р., коли нова Конституція Речі Посполитої перетворила її з федерації на унітарну державу.

З появою 1648 р. Гетьманщини і протягом усього періоду її існування центральна та східна частини адміністративного кордону між ВКЛ та східними володіннями Королівства Польського стала де-факто державним кордоном, навіть фронтовою зоною. У цій якості границя між Гетьманщиною і білоруськими землями ВКЛ як північним воєнним плацдармом Речі Посполитої в операціях проти козаків перебувала на фазі I розвитку, виконуючи бар'єрну, фільтрувальну й військову функції. Після завершення поділів Речі Посполитої Російською імперією 24 жовтня 1795 р. і до прийняття II Універсалу Української Центральної Ради 3 липня 1917 р. та Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду в Україні 4 серпня 1917 р.⁴⁰ лінія кордону існувала латентно, винятково як внутрішня межа адміністративних одиниць Російської імперії, необхідна для зручності управління її територіями з центру, і в цій якості перебувала на VI фазі.

Після Лютневої революції 1917 р. у Росії, яка дозволила українському національному руху висунути свої етномовні й політичні вимоги, їх утілення набуло форми компромісу між Києвом і Петроградом – II Універсалу Української Центральної Ради та Інструкції Генеральному секретаріату Тимчасового уряду, наслідком

⁴⁰ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 246.

яких стало відновлення кордону українських і білоруських земель як північної межі керованих Генеральним секретаріатом українських губерній. На цьому етапі, як і за часів Речі Посполитої, цей внутрішній адміністративний кордон, що існував на VI фазі, виконував бар'єрну функцію – зміцнення ідентичності українського населення. Саме останнього, оскільки білоруси на північ від кордону на той момент (і до 1918 р.) не виявляли ні національних, ні державницьких прагнень⁴¹.

Більшовицький Жовтневий переворот у Петрограді й невизначеність ситуації в Росії дали можливість Центральній Раді проголосити III Універсал і створити УНР. Після цього необхідність захищати Україну від гібридної агресії радянської Росії з півночі та сходу і забезпечити населення країни продовольством через обмеження його вивозу в умовах дефіциту, спричиненого Першою світовою війною, змусили керівництво УНР розбудовувати охорону й оборону кордонів автономної республіки. З цього моменту українсько-білоруський кордон – не узаконений, але реально наявний, відображав I фазу, яскраво виявляв фільтрувальну й бар'єрну функції в інтересах національної безпеки. Зокрема, в економічній сфері – в умовах дефіциту, зумовленого воєнним часом недопущення вивезення з України матеріальних цінностей, особливо продовольства, палива, банківських металів. У військовій сфері ця бар'єрна функція українсько-білоруського кордону в умовах 1917–1918 рр. була комплексною й охоплювала: протистояння «традиційному» криміналітету, групам анархістів і солдатів – демобілізованих та просто дезертирів, дії яких мало відрізнялися від кримінальних; недопуск в Україну парамілітарних груп – білих офіцерів і козаків, які через нашу територію з озброєнням намагалися пройти на Дон та Кубань і тим порушити нестійке співіснування УНР із більшовицьким урядом Росії; забезпечення повернення в Україну через білоруський кордон репатріантів з інших земель колишньої Російської імперії, а також солдатів та офіцерів українізованих військових частин. Зрештою, недопуск із території Білорусі гібридної проксі агресії РСФСР. Після укладення Україною і Радянською Росією Берестейського миру з державами Четверного союзу, коли більшість території Білорусі до 27 серпня 1918 р. була окупована Німеччиною, більшовицька загроза для України на цьому напрямі тимчасово зникла, крім крайньої східної частини спільного кордону на Чернігівщині. Військова бар'єрна функція поліського кордону тоді зберігалася з огляду на умови Першої світової, яка тривала, російської громадянської війни і гібридного конфлікту України з радянською Росією. Однак її роль суттєво зменшилася на користь економічної (збір мит) і цивільної (обмеження в'їзду–виїзду людей) в умовах відновлення торгівлі між Україною та Білоруссю⁴². І навіть тоді цей кордон перебував на I фазі розвитку до Листопадової революції в Німеччині та Комп'єнського перемир'я між Антантою й Німеччиною, коли німецькі війська залишили Білорусь і на її територію зайшли радянські та польські.

Після поразки БНР і українських Визвольних змагань 1917–1921 рр. у межах СРСР у 1917–1991 рр. українсько-білоруський кордон як внутрішній, всередині федерації, знову перетворився на формальну адміністративну межу двох республік

⁴¹ Там само; Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка... С. 324.

⁴² Панасюк О. П. Зовнішньополітична діяльність Білоруської Народної Республіки у 1918–1925 рр. С. 87; Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка... С. 315–316, 319–322; Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки... С. 109, 111–114.

зі статусом вищим, аніж межа губерній в Російській імперії чи воєводств у сусідній міжвоєнній Польщі, але не меншим, аніж межа українських губерній за Інструкцією Тимчасового уряду чи кордон ВКЛ і Королівства Польського. На цьому етапі кордон перебував на VI фазі – економічна інтеграція двох республік, створення і розвиток транскордонної інфраструктури та транспортних коридорів у межах єдиних союзних (п'ятирічних) планів розвитку народного господарства; вільний (у межах, дозволених плановою командно-адміністративною економікою), рух товарів, послуг і робочої сили, вільний (у межах, дозволених тоталітарним режимом та інститутом прописки) рух людей, відсутність будь-якого прикордонного контролю та супутньої інфраструктури.

З 1990 р. (Договору УРСР і БРСР від 12 грудня про визнання спільного кордону) починається зворотний процес – відновлення повноцінного функціонування кордону двох республік як міждержавного і, відповідно, регресу транскордонних зв'язків територій, притаманних для радянських часів. Звести режим функціонування сучасного українсько-білоруського кордону з 1991 р. до якоїсь одної фази й функції складно. З одного боку, «найбільш політично нейтральні та деідеологізовані», прагматичні стосунки обох держав, за Денисом Мельянцевим і Андрієм Казакевичем⁴³, повна відсутність взаємних територіальних претензій між ними зумовлювали незначну (до 9 серпня 2020 р.) роль військової функції спільного кордону для обох держав, швидше властиву для II фази. З другого – інтенсифікувалися цивільна й економічна функції. Так, цивільна спершу виявилася в обмеженні в'їзду–виїзду людей у зонах відчуження та обов'язкового відселення ЧАЕС, а також громадян «III держав», на яких не поширювався українсько-білоруський режим безвізових поїздок із 12 червня 2009 р., а згодом у спробах обмеження руху нелегальних мігрантів, контрабандистів, останнім часом – копачів бурштину. Обидві країни намагаються реалізувати економічні заходи, які мали надати пограниччю рис III і IV фаз розвитку кордонів – спроби взаємної лібералізації двосторонньої торгівлі (транскордонної, зокрема в межах Єврорегіонів⁴⁴), проте без економічної інтеграції двох держав, які вибрали її відмінні вектори: Україна – ЄС, а Білорусь – інтеграційну матрешку (Союзна держава, Євразійське економічне співтовариство – ЄвразЕС та Митний союз з Росією і Казахстаном, ШОС)⁴⁵. Навіть ці обмежені спроби зменшити економічну (бар'єрну) функцію українсько-білоруського кордону час до часу наштовхувались на вже зазначену відмінність зовнішньоекономічних векторів розвитку обох держав і торгові конфлікти.

З початком російсько-українського конфлікту, як уже вказано, значення військової бар'єрної функції кордону з Білоруссю для нашої держави зросло. Ця функція важлива в силу близьких стосунків російських і білоруських силових структур, які дають змогу першим діяти в Україні через другі, і змушують українських

⁴³ Цит. за: Крет Р. Білорусь і Україна в реаліях Східної політики ЄС. *Словянський вісник. Серія: Історичні та політичні науки*. Рівне, 2010. Вип. 9. С. 127–130.

⁴⁴ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 251; Крет Р. Білорусь і Україна в реаліях Східної політики ЄС. С. 128, 133.

⁴⁵ Крет Р. Білорусь і Україна в реаліях... С. 127–128; Крет Р. М. Зовнішня політика Білорусі в умовах інтеграційних трансформацій Східної Європи: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. Київ, 2011. С. 2–3, 8–9, 13–14.

прикордонників звертати особливу увагу на цей потенційний фронт гібридної війни, через який в Україну можуть потрапити російські шпигуни та диверсанти. Також із 2014 р. для України парадоксально зросло значення економічної функції кордону з Білоруссю, зумовлене особливим значенням нафтопереробних підприємств цієї країни для постачання паливно-мастильних матеріалів у нашу державу, особливо для її агро-промислового комплексу (АПК) та силових структур.

Значення бар'єрної функції українсько-білоруського кордону зросло й через наслідки президентських виборів у Білорусі 9 серпня 2020р., які можуть повернути її під реальний контроль Росії і змусити в тій чи тій формі брати участь в агресії проти нас. І, отже, повернути функціонування цієї межі до I фази еволюції кордонів як природної перешкоди на шляху вторгнення російських та(або) білоруських військ у Північ України. Подальші перспективи розвитку цього кордону наразі незрозумілі, оскільки їх цілком визначають два чинники (екзогенний і ендегенний): можливість України як незалежної держави вистояти у протистоянні з Росією та здатність Білорусі (як держави, економіки, нації) відстояти власну свободу дій від Росії в умовах глибокої комплексної (взаємо)залежності, інтеграції обох держав.

Отже, українсько-білоруський кордон на Поліссі – одна із двох природних меж нашої країни поряд із Азовсько-Чорноморським. Наш поліський кордон, саме як адміністративна межа двох територій, демонструє дивовижну сталість протягом століть, щонайменше з часів Люблінської унії Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Проте факт сталості, традиційності цього адміністративного кордону, певною мірою зумовленого природою, упродовж більшості його історії не означав збігу з українсько-білоруським етномовним. Державна й етнічна межі на Поліссі успішно збігалися вже в ХХ ст. завдяки успішній асиміляції білоруським суспільством українських громад Берестейщини й Пінщини. Натомість раніше перехідне (в етнічному, мовному, культурному вимірах) Полісся, переважно локальна ідентичність його мешканців давали можливість обом національним рухам – українському й білоруському – і державам, які ті створювали, висувати претензії, якщо не на все Полісся, то принаймні на більшість його території.

У цих умовах саме відносна слабкість обох держав і національних рухів стосовно один одного, їхня нездатність нав'язати іншому свою волю щодо бажаних кордонів до утвердження в Україні й Білорусі радянської влади (до 1921 р. на їхніх сході та в центрі й до 1939 р. на заході), не давала змоги жодному з них нав'язати іншому своє бачення національного розмежування на Поліссі. Відтак це дало можливість СРСР, ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіну провести розмежування двох націй і республік по «середній лінії» історично сформованого адміністративного кордону, вигіднішого для Білорусі та її нації, аніж для України, з огляду на те, які міста й лінії комунікацій дісталися. Водночас русифікація північного Полісся в межах русифікованої Білорусі парадоксально спричинила те, що на північ від українсько-білоруського кордону перетворила поліщуків не на росіян, а зробила їх частиною переважно російськомовної білоруської нації, і цим зняла питання конкурентної української етномовної ідентичності Берестейщини й Пінщини, узгодивши, зрештою, кордони двох держав і націй за підсумками ХХ ст.

Водночас привертає увагу те, що північному кордону України традиційно відведено незначну увагу її науковою елітою, натомість державницька, звертаючи

увагу на цю геополітичну межу, не раз в історії (як за Хмельниччини, так і Визвольних змагань 1917–1921 рр. і зараз) акцентувала на безпековій (військовій) її функції, на захищеності нашого північного кордону та на його військово-стратегічній конфігурації з огляду на те, що непрохідність поліських лісів і боліт для армій противників України була та є оманливою. Небезпека для нашої держави з цього напрямку зумовлюється здатністю противників завдати прямого швидкого удару по Києву й комунікаціям держави, які єднають її Захід і Схід. Тому загроза окупації (або ефективного контролю) Білорусі будь-яким явним чи потенційним ворогом України або приєднання цієї держави до противників нашої держави становить постійну небезпеку. Водночас з кінця ХХ ст. традиційна безпекова (військова) функція поліського кордону доповнюється зростанням значення бар'єрної проти контрабанди товарів і забруднених радіацією матеріалів, нелегальної міграції. Натомість обмежені економічні функції, незважаючи на певні перспективи розвитку двосторонньої торгівлі⁴⁶, значною мірою через ідентичні можливості обох країн у сфері експорту й імпорту, через які вони є природними конкурентами.

⁴⁶ Черевко О. М. Українсько-білоруський кордон... С. 251; Крет Р. Білорусь і Україна в реаліях... С. 127–128.

**ЧАСТИНА II
БІЛОРУСЬКО-
УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ**

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКА КОНТАКТНА ЗОНА В XI–XVII СТОЛІТТЯХ

Початки білоруського етносу. Білоруський етнос сформувався на базі суперсоюзів племен *кривичів* та *дреговичів* і почав викристалізовуватися ще в період раннього Полоцького князівства X–XI ст. Чисельні племена кривичів сформували три суперсоюзи, які умовно можна назвати полоцьким, смоленським та псковським. Завдяки працям покоління археологів ці ареали досить точно визначені¹. Основна

¹ Див.: Сизов В. И. Раскопки в смоленской губернии. *Древности. Труды Московского археологического общества*. Москва, 1883. Т. 9, ч. 3. С. 243–247; Сизов В. И. Отчет о раскопках в Смоленской и Могилевской губ. в 1890 г. *Там само*. 1894. Т. 15, ч. 2. С. 403–409; Сизов В. И. О происхождении и характере курганных высочных колец преимущественно так называемого московского типа. *Археологические известия и заметки*. Москва, 1895. Т. 6. С. 177–188; Сизов В. И. Длинные курганы в Смоленской губ. *Труды XI Археологического съезда*. Москва, 1902. Т. 2. Доклады, сообщения и речи. С. 81–84; Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гнёздовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*. Москва, 1902. Вып. 28. 162 с.; Loeschcke G. Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen. *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1888. S. 200; Спицын А. А. Гдовские курганы в раскопках В. Н. Глазова. *Материалы по археологии России*. Москва, 1903. Вып. 29. 124 с.; Спицын А. А. Удлиненные и длинные русские курганы. *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества*. Москва, 1903. Т. 5, вып. 1. С. 166–202; Спицын А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И. С. Абрамовым в Смоленской губ. *Там само*. Москва, 1906. Т. 8, ч. 1. С. 185–207; Гамченко С. С. Исследование курганов у д. Сытенки на левом берегу р. Луги в 1908 г. *Там само*. Москва, 1914. Т. 9. С. 163–221; Кудряшов К. В. Отчет о раскопках 1911 г. в Гдовской уезде С-Петербургской губ. *Там само*. Москва, 1914. Т. 9. С. 241–264; Крейтон В. Н. Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течении лета 1913 г. *Труды Псковского археологического общества*. 1914. Т. 10. С. 7–24; Тищенко А. В. Отчет о раскопках 1910–1911 гг. в Новгородской губ. *Известия Археологической комиссии*. 1914. Вып. 53. С. 1–22; Окулич-Казарин Н. Материалы для археологической карты Псковской губ. *Труды Псковского археологического общества*. 1914. Т. 10. С. 131–292; Окулич-Казарин Н. Дополнения и поправки к «Материалам для археологической карты Псковской губ.». *Там само*. 1915. Т. 11. С. 143–158; Лявданский А. Н. Некоторые данные о городищах Смоленской губ. *Научные известия Смоленского университета*. Смоленск, 1926. Т. 3, вып. 3. С. 179–286; Лявданский А. Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. Смоленск, 1924. 60 с.; Ляўданскі А. Н. Архэолёгічныя досьледы ў Смаленскай губ. За 1918–1928 гг. *Працы катэдры архэолёгіі Беларускай АН*. Менск, 1928. Т. 1, кн. 5. С. 1–92; Ляўданскі А. Н. Архэолёгічныя досьледы ў Аршанскай акрузе. *Праці архэолёгічнай камісіі Беларускай АН*. Менск, 1930. С. 103–131; Ляўданскі А. Н. Архэолёгічныя досьледы ў Віцебскай акрузе. *Там само*. С. 132–150; Ляўданскі А. Н. Архэолёгічныя досьледы ў водозборах рр. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смалянскай губ. *Там само*. С. 151–174; Ляўданскі А. Н. Курганны магільнік каля в. Чаркасова Аршанскае акрузі. *Там само*. С. 175–335; Ляўданскі А. Н. Архэолёгічныя досьледы ў Смаленшчыне. *Працы сэкцыі архэолёгіі*. Менск, 1932. Т. 3. С. 5–67; Чернягин Н. Н. Длинные курганы и сопки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1941. Вып. 6. 154 с.; Тараканова С. А. Псковские курганы с трупосожжениями. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1951. Вып. 36. С. 142–147;

археологічна ознака кривицького – *культура довгих курганів*. Довгі кургани – це невисокі подібні на вали земляні насипи довжиною від 12–15 до 40 м при ширині 5–10 м і висоті 1–2 м. Трапляються й довжиною 50–100 м і більше. У кожному кілька урнових або безурнових тілопальних поховань. Ареал цієї культури спочатку займав територію басейну р. Великої і Псковського озера, верхів'я р. Ловати та довколишніх озер і частину басейну р. Мста. Цей ареал був густо заселений, тут зафіксовано більше половини довгих курганів. У VIII–IX ст. він помітно розширився, охопивши басейни рік Західна Двина та Дніпро за рахунок балтських племен *тушемлінсько-банцерівської культури*, які займали цю територію у попередній період. Дальша колонізація *кривичів* була спрямована на верхів'я Волги й Оки, де вона перехрещувалася з колонізацією *словен* і *в'ятичів*, одночасно просування кривичів у басейні Мсти зупинилося, будучи пригашене активністю *ільменських словен*².

- Тараканова С. А. Длинные и удлинённые курганы. *Советская Археология*. Т. 19. Москва, 1954. С. 100–107; Тараканова С. А. Псковские городища. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1956. Вып. 62. С. 37–40; Шмидт Е. А. Раскопки длинных курганов в Смоленской области. *Там само*. Вып. 54. 1954. С. 147–152; Шмидт Е. А. О смоленских длинных курганах. *Славяне и Русь*. Москва, 1968. С. 224–229; Шмидт Е. А. К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря из смоленских длинных курганов. *Материалы по изучению Смоленской области*. Москва, 1970. Вып. 7. С. 219–225; Шмидт Е. А. О некоторых особенностях курганных погребений XI–XIII вв. в земле кривичей. *Новое в археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию А. В. Арциховского*. Москва, 1972. С. 145–149; Шмидт Е. А. Некоторые особенности погребального обряда смоленских кривичей в период перехода от язычества к христианству. *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 91–97; Шмидт Е. А. Археологические культуры междуречья смоленского течения Западной Двины и Днепра в I тыс. н. э. *Древности Подвинья: исторический аспект*. Санкт-Петербург, 2003. С. 212–218; Шмидт Е. А. Кривичи Смоленского Поднестровья и Подвинья (в свете археологических данных). Смоленск, 2012. 168 с.; Седов В. В. Кривичи. *Советская Археология*. 1960. № 1. С. 47–72; Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.). Москва, 1960. 158 с.; Седов В. В. К исторической географии Смоленской земли. *Материалы по изучению Смоленской области*. 1961. № 4. С. 317–326; Седов В. В. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников*. Москва, 1974. Вып. Е1–8. 68 с.; Седов В. В. Смоленская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Москва, 1975. С. 240–259; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 28–57, 158–168; Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. Ленинград, 1963. 192 с.; Штыхов Г. В. Археология Полоцкой земли за 50 лет. *Древности Белоруссии. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969 г.)*. Минск, 1969. С. 118–129; Штыхов Г. В. Археологическая карта Белоруссии. Минск, 1971. Вып. 2. Памятники железного века и эпохи феодализма. 275 с.; Штыхов Г. В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). Минск, 1975. 136 с.; Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). Минск, 1978. 160 с.; Штыхов Г. В. Киев и города Полоцкой земли. Киев и Западные земли Руси в IX–XIII вв. Минск, 1982. С. 45–80.
- ² Початки культури довгих курганів датують VI ст. Думка Світлани Тараканової щодо II–III ст. підтримки не одержала (Тараканова С. А. Длинные и удлинённые курганы. *Советская Археология*. Москва, 1954. Т. 19. С. 77–110). Видається, що у процесі ранньої міграції *кривичі* зустріли в басейні р. Великої–Псковського озера на стику фінських і балтських племен найсприятливіші умови й тому саме звідси розпочалося дальше розселення їхніх племен. Від місцевого населення вони запозичили ритуал «очищення вогнем» місць спорудження курганів, свідченням чого служать зольні піднебіння товщиною від 2 до 30 см. В областях, які раніше заселяли фіни, трапляються кургани, в основі обкладені камінням, що теж свідчить про фінські впливи. Своїх покійників кривичі спалювали на стороні, спалені останки розсипали рівними шарами по більш-менш значній площі або ж навпаки насипали акуратно купкою чи поміщали в невеличку ямку. Часто залишки кремації складали в урну з

Цілком зрозуміло, що *кривичі* були прийшлим населенням у цих ареалах. Між культурою довгих курганів і попередніми існує певний розрив. «Первіми насельниці... вь Полотські кривичи»³. *Кривичі* – частина антського масиву, яких активність *готів* і *гунів* змусила до міграції вверх по Дніпру, внаслідок чого вони на рубежі V–VI ст. зайняли найбільш доступну нішу в районі басейну р. Великої та Псковського озера на стику балтського і фінського ареалів. У VII ст., одержавши підтримку нової хвилі слов'янської міграції – *словенів*, вони зуміли здолати опір балтів та фінів і почали перемагати у складних асиміляційних процесах, запанувавши «на верхь Волги, и на верх Двины и на верх Днепра...»⁴. Дмитро Мачинський пропонував уважати полочан, які осіли в басейні р. Полоти і на середній Західній Двині, відламом словенської міграції, що загубився серед кривицького ареалу⁵, але це швидше данина захопленню дослідника ільменськими словенами. Не даремно ж пізніші літописці називали полоцьких князів князями кривськими⁶.

Етнім *кривичі* виводять від міфічного родоначальника Крива. Давня гіпотеза про можливе західне походження кривичів⁷, яку підтримав Валентин Седов⁸, – похідна від гіпотези про надвіслянське походження слов'янства. Щодо *кривичів* її

кераміки або берести. Способи захоронення наявні трьох типів: на материк у або на зольному піднебінню кургану, у насипі на спеціальній площадці, іноді покритій тонким шаром глини, до того ж після захоронення курган досипали, і в уже готовому кургані. У третьому випадку останки хоронили в неглибоких маленьких ямках або навіть розсипали по вершині кургану. На Псковщині найбільше таких «пустих» курганів, на яких залишки кремації розсипали по вершині. На Смоленщині мертвих спалювали прямо на вершинах курганів, залишаючи там останки кремації. На Полоцькому Подвинні й у Подніпров'ї – 33–52 % поховань урнові, а на Псковщині – тільки 10–20 %. Кераміка уранових поховань має найближчі аналогії у празько-корчацькій кераміці, що засвідчує слов'янське походження її виробників. На Псковщині трапляються кераміка фінського типу. Загалом кількість захоронень у довгих курганах коливається від 1–2 до 22. Інвентар поховань бідний. Переважно це рештки жіночих прикрас у вигляді різних бус, пряжки із заліза та бронзи, бляшки з поясних наборів, персні й рідше вискові кільця з дроту. Трапляються прикраси притаманні для фінських і лівських племен. Усі ці предмети навіть при найкритичнішому підході дають можливість датувати кургани VI–IX ст., при цьому зазначивши, що окремі предмети, наприклад, бляшки-скарлупки чи бронзові пінцети, у VI ст. уже виходили з ужитку, тоді як верхній горизонт цих пам'яток сягає II ст. н. е. З IX ст. ознакою смоленських і полоцьких *кривичів* стають брестоподібні зав'язані вискові кільця.

³ Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 14.

⁴ Там само. Стб. 8.

⁵ Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии). *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва, 1981. С. 49–50.

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 304.

⁷ Büga K. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. *Streitberg Festgabe*. Leipzig, 1924. S. 33; Спицын А. А. Смоленские городища. *Праця Першого з'їзду дослідчккаў Беларускае архэалёгіі і архэаграфіі*. Менск, 1926. С. 27–30.

⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 105–108; Седов В. В. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников СССР*. Москва, 1974. Вып. V1–8. С. 41; Седов В. В. Восточные славяне VI–XIII вв. С. 58.

спростували Михайло Артамонов⁹ та Ернест Тинісон¹⁰. Мовна архаїка *кривичів* швидше відображає давні субстрати до розділення слов'ян на дві діалектні групи. Ймовірно також, що смоленські кривичі в VIII–IX ст. одержали підтримку з боку словенського племені *смолян*, частина яких у цей період перемістилися з південно-західної Болгарії до Верхнього Дніпра. Особливості ареалу смоленських *кривичів*, безперечно, – наслідок впливу попередніх балтських культур¹¹.

Полоцьке князівство утворилося у процесі асиміляції *кривичами* лівських племен і контактів з іншими балтами (латгалами та земгалами) й фінами (куронами). На той час скандинавські вікінги вже добре освоїли шлях із Балтійського в Чорне море, тобто знаменитий *шлях із варяг у греки*¹² повз о. Саарема, далі Ризькою затокою, Західною Двиною [Даугавою], її притокою р. Каспль, де на закінченні волоку з Касплі у Дніпро виникла потужна факторія вікінгів Хольмгард–Гнездово (курганні могиляники Гнездова IX–XI ст. займають площу 37,525 га, початково їх було зафіксовано 2 539¹³, пізніше – понад 5 000¹⁴, значна частина вже зруйнована варварськими розкопками). Триває дискусія навколо тотожності давнього Смоленська із Гнездовом і переміщення його в XI ст. на нове місце¹⁵ або ж паралельного

⁹ Артамонов М. И. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего поднепровья. *Советская археология*. 1974. № 1. С. 251–252.

¹⁰ Тиниссон Э. Монография о длинных курганах. *Известия Ан ЭССР. Общественные науки*. 1976. № 4. С. 300–305.

¹¹ Callmer J. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo. *From Goths to varengians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea* / ed. By L. Bjerger, J. H. Lind and S. M. Sindbak. Aarhus, 2013. P. 39–86.

¹² Войтович Л. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. праць*. Львів, 2005. Вип. 7. С. 25–35; Войтович Л. Рюрик: легенди и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова* / отв. ред. Ю. Алексеев, А. Дегтярев, В. Пузанов. Москва, 2006. С. 111–121; Войтович Л. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2009. Вип. 12. С. 79–101; Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 2. С. 142–188; Войтович Л. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин. Международный исторический журнал*. 2013. № 1 (31). С. 6–41, 168–193; Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. 2015. № 3 (522). С. 37–55; Войтович Л. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Ижевск, 2015. Вип. 1. С. 7–18; Войтович Л. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладужская земля*. Санкт-Петербург, 2015. Вип. 5. С. 148–183; Войтович Л. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип. 10. Святий Володимир Великий. С. 91–102.

¹³ Кислов М. Приёмы топографической съемки гнездовских курганов. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1952. Вип. 47. С. 117–124.

¹⁴ Лявданский А. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. *Труды смоленских музеев*. Смоленск, 1924. Вип. 1. С. 129–152.

¹⁵ Сизов В. Курганы Смоленской губернии. Санкт-Петербург, 1902. Вип. 1: Гнездовский могиляник близ Смоленска. С. 125; Спицын А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии*. Санкт-Петербург, 1905. Вип. 15. С. 7; Алексеев Л. Смоленская земля в IX–XIII вв. Москва, 1980. С. 138–152. Архангелогородський

існування обох міст із переходом основного центру до Смоленська після згасання епохи вікінгів у середині XI ст.¹⁶.

Невеликі, але добре озброєні загопи вікінгів місцеві еліти використовували як найману військову силу. Так, один із вождів такого загону Рогволод став полоцьким князем. Скандинавська етимологія імені Рогволод (Рагнвальд) безсумнівна – Rognvaldr, як і імені його дочки Рогнеди (Рагнгільд). Версія, що цей князь міг бути внуком Рагнвальда Олафсона Достославного, конунга у Вестфольді в південно-східній Норвегії (IX ст.)¹⁷ менш імовірна, ніж версія його походження від оркнейських ярлів¹⁸. Оркнейські острови в 874 р. конунг Норвегії Гаральд Харфарг передав своєму соратникові Рагнвальду Ейстейнсону (830/840–894). Його внуки, ярли Арнкель та Ерленд I Ейнарсони (близько 920–954), змушені були визнати зверхність прогнаного з Норвегії сина Гаральда Харфарга морського конунга Ейріка Кривавої Сокири і загинули в поході, який він організував на Англію. Оркнейським ярлом залишився їхній молодший брат Торфін Розколювач Черепів (910–963)¹⁹. Полоцький князь Рогволод (близько 920–980) найпевніше був Рагнвальдом Ейнарсоном, внуком Рагнвальда Ейстейнсона, молодшим братом оркнейських ярлів, якому вдалося утвердитися у Полоцьку під час одного зі східних походів Ейріка Кривавої Сокири (885–954) десь між 948–952 рр.²⁰.

Приєднавши до Полоцька землі мінських *дреговичів* і добившись гегемонії у басейні середньої течії Західної Двини, Рогволод (Рагнвальд Ейнарсон) здобув визнання місцевої еліти й надовго залишив по собі пам'ять доброго володаря. Володимир Святославич невдовзі відновив Полоцьке князівство, надавши його Ізяславу, синові Рогнеди та внукові Рогволода. Полоцька династія до XIII ст. наголошувала на зв'язку

літописець початку XVII ст. згадує Смоленськ уже під 862–865 рр. (Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1982. Т. 37: Архангелогородский летописец. С. 56). Це якраз період розквіту Гніздова. Серед інших знахідок тут була тамга смоленського князя Станіслава Володимировича (кінець X ст.). У Житті Бориса і Гліба зафіксовано, що лодь князя, яка стояла на Смядені, було видно з міста. Цей фрагмент, запозичений із розповідей очевидців (Тихомиров М. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 28–31), свідчить на користь версії, що Смоленськ у 1015 р. ще перебував у Хольмгарді-Гніздові.

¹⁶ Авдусин Д. К вопросу о первоначальном месте Смоленска. *Вестник Московского Университета. № 7. Серия общественных наук.* Москва, 1953. Вып. 3. С. 123–127; Авдусин Д. Гнёздово и Днепровский путь. *Новое в археологии.* Москва, 1972. С. 159–169.

¹⁷ Коновалов Ю. Русский княжеский дом в середине X века. *Историческая генеалогия.* 1994. № 4. С. 86–97.

¹⁸ Самсонова М. Рогволод – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторіі і культуры Еўропы.* Мінск, 2012. С. 72–78; Самсонова М. Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии. *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)* / отв. ред. А. Мартынюк. Москва, 2015. С. 8–26.

¹⁹ Morris C. Viking Orkney: A survey. *The Prehistory of Orkney BC 4000–1000 AD* / ed. C. Renfrew. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985. P. 210–242; Morris C. Viking and late Norse Orkney. An update and bibliography. *Acta archaeologica.* 1991. Vol. 62. P. 123–150; Lynch M. Oxford Companion to Scottish History. Oxford University Press, 2001. P. 467–469; Muir T. Orkney in the Sagas: The Story of the Earldom of Orkney as told in the Icelandic Sagas / ed. S. Callaghan. Kirkwall, 2005. 160 p.

²⁰ Collingwood W. G. King Eirik of York. *Saga-book of Viking Club Society for Northern Research.* London, 1900. Vol. 2 (1897–1900). P. 313–327; Sawyer P. The last Scandinavian rulers of York. *Northern History.* 1995. Vol. 31. P. 39–44; Downham C. Eric Bloodaxe – axed? The Mystery of the Last Viking king of York. *Medieval Scandinavia.* 2004. Vol. 14. P. 51–77.

з Рогволодом, даючи це ім'я своїм синам. Ранні спроби полоцьких князів позбутися київської опіки, попри початки формування білоруського етносу²¹, свідчать також, що правління Рогволода позитивно позначилося на розвитку й піднесенні цього князівства.

Традиція зберегла пам'ять про князя-вікінга Тура (X ст.), від якого начебто походить назва міста Туров і самої землі («перешель із заморья имаще волсть свою ... Турь Туровъ. От него же и Туровци прозвашася»²²). Скандинавська етимологія імені Тур достатньо очевидна: Торір (давньосканд. *Tórir*, норв. *Tore*). Нащадки соратника норвезького конунга Харальда Харфарга ярла Рагнвальда Ейстейнсона (830/840–894) здійснювали регулярні походи по Західній Двині та Німану. Один зі старших його синів мав ім'я Торір²³. Враховуючи традиції скандинавів давати старшому із внуків ім'я діда, можна припускати, що князь Тур був старшим внуком Торіра Рагнвальдсона. Цілком імовірний зв'язок Тури з полоцьким Рогволодом (Рагнвальдом), який походив із родини оркнейських ярлів.

Тур (Торір) міг прийти в землі *дреговичів* у басейні Прип'яті по цій ріці через Дніпро. Але, здається, що Туровське князівство було з'єднано з Балтикою Німанським шляхом: Німан – р. Шара (ліва притока, достатньо повноводна і широка) – волок довжиною близько 18 км, по якому у XX ст. прокладений Кончаловський канал до р. Бобрик, яка впадає у Прип'ять (ближче до гирла ширина ріки 40–50 м). Про активність вікінгів на Німанському шляху свідчать знахідки скарбів дірхемів у басейні Вілії, правої притоки Німану: близько 500 монет (найпізніші 823/824 р.) у Антонієнберзі (Мядельський р-н Мінської обл. Білорусі)²⁴ та 827 монет (найпізніші 952/953 р.) у Раковці (Сморгонський р-н Гродненської обл. Білорусі)²⁵.

Німанським шляхом можна було потрапити й у Західний Буг. Ліва притока Німану з промовистою назвою Россь через невеликий волок до 12 км з'єднується із р. Нарев, на якій трохи далі розташовувалося м. Сурож. Археологічні матеріали дають змогу датувати виникнення Сурожа не пізніше рубежу XII–XIII ст.²⁶.

Невелика **Туровська земля** сформувалася на базі земель *дреговичів* у басейні Прип'яті. Активність полоцьких князів закінчилася приєднанням мінського анклаву, а невдовзі і все Полоцьке князівство опинилося у складі Київської Русі. Перший військово-політичний союз між Польщею та Руссю був скріплений шлюбом Святополка Володимировича²⁷ з дочкою польського короля Болеслава Хороброго.

²¹ Довнар-Запольский М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. Киев, 1891. VIII+170 с.

²² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 63–64.

²³ Lynch M. Oxford Companion to Scottish History. Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 467–469.

²⁴ Рабцэвіч В., Стуканоў А. Манеты арабскага халіфата на тэрыторыі Беларусы. *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*. Мінск, 1974. № 4. С. 38.

²⁵ Там само.

²⁶ Musianowicz K. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlaszu we wczesnym średniowieczu. *Materiały wcześnieśredniowieczne*. 1960. Nr 5. S. 187–230; Jaskanis J. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963. *Rocznik Białostocki*. 1965. Nr 5. S. 97–123.

²⁷ Спроби довести, що Святополк був сином Ярополка Святославича, який народився по смерті батька (Котляр Н. Святополк – «окаянный»? *Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях*. Киев, 1990. С. 85; Назаренко А. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Москва, 1993. С. 141; Сотникова М. Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследование. Москва, 1995. С. 193; Белецкий С. К вопросу о правовом статусе Святополка Ярополчича в годы великого княжения Владимира Святого. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1998. С. 7–10), суперечать писемним джерелам. Сучасник подій

Частина дослідників пов'язують його з наслідком вторгнення Болеслава Хороброго на Русь у серпні–вересні 1013 р.²⁸. Але, найімовірніше, відбувся між 1008–1012 рр., ближче до першої дати²⁹. Наприкінці 1008 р. на Русь прибув цистеріанський проповідник місійний архієпископ Бруно з Кверфурта (970–14.02.1009)³⁰, який одержав дозвіл проповіді серед *печенігів*³¹ і сприяв укладенню миру між ними та Руссю. Для гарантії його безпеки заручником у печенігів був якраз Святополк Володимирович³². І саме після цієї поїздки укладено першу польсько-руську угоду, скріплену шлюбом Святополка Володимировича з дочкою Болеслава Хороброго³³. З польською княжною прибув Колобжезький єпископ Рейберн. Турівське князівство, яке тримав Святополк Володимирович, контролювало прип'ятський шлях і межувало з

німецький хроніст Титмар Мерзебургський (25.08.975–1.12.1018) прямо зазначив, що дочка Болеслава була видана за сина «Володимира, короля Русі» (Титмар Мерзебургский. *Хроника*: в 8-ми кн. 2-е изд., исп. Москва, 2009. С. 162 (VII, 72).

²⁸ Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений*. Ленинград, 1972. С. 283–296; Головки А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 20–22; Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского. *Князья доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015–2015. С. 167, 170.

²⁹ Roespell R. *Geschichte Polens*. Bd. 1. Hamburg, 1840. S. 145; Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. Lwów, 1925. S. 260, 293; Gotthold R. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, Kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Köln; Graz, 1955. Bd. 1: Im Miteralter bis zum Jahre 1401. S. 59; Grabski A. F. *Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku*. *Studia Orientalis*. 1957. T. 6. S. 173–178; Ильин Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Москва, 1957. С. 82; Vlasto A. P. *The Entry of the Slavs into Christendom*. Cambridge, 1970. P. 275; Щавелева Н. Польки – жены русских князей (XI – середина XIII в.). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1987 г. Москва, 1989. С. 51.

³⁰ Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром. Москва, 1856. 34 с.; Оглоблин Н. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II. *Университетские известия*. Киев, 1873. № 8. С. 1–15; Heine K. Der Heilige Bruno von Querfurt der Apostel der Petschenegen. Querfurt, 1877. 29 s.; Widajewicz J. Bruno z Kwerfurtu. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1937. T. 3. S. 24–26; List Brunona do Henryka II. *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*. Warszawa, 1966. S. 247–264; Orlick M. Kolumbus Osteuropas. *Wahre Geschichten um die Strase der Romanik*. Tauchaer Verlag, 2016. S. 71–80.

³¹ Зрозуміло, що Бруно з Кверфурту був проповідником і місіонером, а до розриву між Церквами жодна західна місійна діяльність не несла загрози та не сприймалася такою на Русі (Воронов А. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X–XI вв. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1879. С. 1–21; Ляскоронский В. К вопросу о месторасположении в пределах России района, в котором проповедовал Брунон в начале XI века. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1916. Август. С. 274–295; Королюк В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 223; Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии... С. 288.

³² Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. Lwów–Warszawa–Kraków, 1925. S. 252–253; Widera B. Brun von Querfurt und Russland: Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen um das Jahr 1000. *Jahrbuch für die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder*. Berlin, 1959. Bd. 3. S. 223–247; Ильин Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. С. 81; Плетнёва С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. Москва, 1968. С. 218; Grabski A. F. Boleslaw Chrobry: 967–1025. Warszawa, 1970. S. 52–53.

³³ Польська княжна народилася від третього шлюбу Болеслава Хороброго з Емнільдою між 991–1001 рр. (Balzer O. *Genealogia Piastów*. Kraków, 1895. S. 69), ближче до першої дати (Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 120–121). Тобто за віком її весілля явно більше підходить до 1008/1009 р., ніж до 1013/1014 р.

ятвзякими землями, які належало християнізувати³⁴. Цю місію, певно, покладено на Рейберна, який мав у цій царині досвід, бо його поморське єпископство було місійним. Бруно з Кверфурта, що після печенігів вирушив до прусів, чиїм відламом стали ятвяги, міг про цю місію домовитися на Русі.

Далі спроба київських князів зробити Туров центром усіх західних територій, разом із Волинню і Прикарпаттям, виявилася невдалою. Туровська земля зберегла невелику територію, яку тримала окрема династія нащадків Ізяслава Ярославича, старшого сина Ярослава Мудрого³⁵. Через фрагментарність збережених даних про цю територію окремі дослідники взагалі вважають її частиною Київської землі³⁶, незважаючи на те, що туровські князі вже з другої третини XII ст. проводили власну політику, а з XIII ст. вона взагалі стала значно ближчою до Володимира на Лузі, ніж до Києва³⁷.

Так базовою територією формування білоруського етносу стали Полоцька, Туровська і Смоленська землі, а ядром – власне Полоцька, князі якої вже в XI ст. демонстрували намагання звільнитися від зверхності Києва. Південні кордони цього ареалу межували з Волинською землею, однією з головних територій формування українського (руського) етносу як титульного в Київській Русі.

Формування українсько-білоруської контактної зони. На півдні та південному заході найдавніші білоруські землі межували з Волинською, яка сформувалася як суперсоюз волинських племінних союзів (*дулібів, волинян, бужан, лучан, черв'ян і танян*), приєднаний до Русі у другій половині X ст. *Дружинна держава* чи *військова держава (military government)*, яка характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує головню військова організація, – дружина чи аналогічна їй військова структура³⁸

³⁴ Лысенко П. Города Туровской земли. Минск, 1974. С. 23.

³⁵ Довнар-Запольский М. Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в. Киев, 1891. VIII+170 с.; Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв. Киев, 1901. 480 с.

³⁶ Тихомиров М. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 309; Толочко П. Киевская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Москва, 1975. С. 10.

³⁷ У Туровській землі можна локалізувати 11 міст: Туров (980), Копиль (1097), Пінськ (1097), Давид-городок (XI ст.), Слуцьк (1116), Ключеськ [Клецьк] (1127), Мозир (1155), Небль (1158), Дубровиця (1223), Несвіж (1223), Янів (1223). Центр землі переміщався з Турова в Пінськ і навпаки. Князівські престולי були у Турові (1008?–1018, 1042–1052, 1078–1240), Пінську (1142–1240), Ключеську (1119–1127), Слуцьку (1161–1168?).

³⁸ Schmid H. F. Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. 1926. N. s. 2. No. 2. S. 97, 101–113, 246; Vaněček V. Počátky práva a státu v československu. Praha, 1946. S. 25–40; Vaněček V. Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů. Praha, 1949. S. 90–93; Prochazka V. Organizace kultu a kmenového zřízení polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počátky Slovanů*. Praha, 1958. T. 2. S. 151; Соловьев К. Властители и судьи: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в. Москва, 1991. С. 29–30; Соловьев К. Потстарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в. Москва, 1998. 104 с.; Мельникова Е. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пацуто (Москва, 13–15 апреля 1992 г.)*. Тезы докл. / отв. ред. А. Новосельев. Москва, 1992. С. 40–45; Мельникова Е. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993*. Москва,

сформувалася на Волині, як і у Полоцькій, Туровській, Смоленській та інших землях Русі, ще в період племінних союзів. Основною археологічною ознакою початків такої держави служать залишки укріплених городищ, будівництво яких потребувало залучення сотень людей, котрих треба було зібрати на досить довгий період і організувати їхнє харчування. До прикладу, Зимнівське городище VI–VII ст. у Володимир-Волинському р-ні Волинської обл.³⁹. Оборонне будівництво велось за єдиним планом і, зрозуміло, було би не під силу якійсь одній общині. Поява подібних оборонних споруд і знаменувала початок нової державної організації – переходу від складного консолідованого вождівства *чіфдому* до *дружинної держави*.

Волинська територія увійшла до складу Русі, напевно, ще до 945 р., коли серед послів князя Ігоря був представник від тутешнього намісника «Іатъвагъ Гунаревъ»⁴⁰. Вже з волинської території у 983 р. Володимир Святославич здійснив похід на ятвягів, який закінчився людськими жертвоприношеннями в Києві з нагоди перемоги («Иде Володімирь на Іатъвагы и вза землю ихъ и преде къ Киеву и твораше требу кумиромъ»⁴¹).

За реформою Володимира Святославича вперше об'єднано волинські (разом із туровськими) та прикарпатські хорватські масиви з новим центром у Володимирі на Лузі, але наприкінці XI ст. це адміністративне об'єднання розпалося і з початку XII ст. сформувалася окрема власне *Володимирська земля* (історіографічна назва

1995. С. 20–23; Мельникова Е. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе. *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны (XI Чтения памяти В. Т. Пашуто)*. Москва, 2003. С. 20; Котляр Н. Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке). *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1995. С. 25–28; Пчелов Е. К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства. *Альтернативные пути к ранней государственности*. Владивосток, 1995. С. 117–127; Моця О. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі. *Давня історія України*. Київ, 2000. Т. 3. С. 477; Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 26–28; Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Там само*. 2003. № 4. С. 138; Никольский С. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. *Средневековая Русь: сб. статей*. Москва, 2004. Вып. 4. С. 5.

Запечерення Олександра Майорова, який вважає, що термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від подібних *рабовласницька, феодальна чи общинна* (Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 30) не виглядають обгрунтованими: у цьому випадку дружина виступає формою організації панівної еліти в окремих суспільствах (Пузанов В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. Ижевск, 2007. С. 16). Окрім того, автор незнайомий із засадничими працями з цієї проблеми, вважаючи, що її першою підняла Олена Мельнікова.

³⁹ Городище у формі неправильного трикутника завдовжки 135 м і завширшки в межах 14–65 м було захищене валом шириною в основі до 10 м, що зберігся на висоту 1,5–1,9 м, стінами з дерев'яних колод, закріплених вертикальними стовпами, перед якими на віддалі 3–5,5 м був частокіл із палів діаметром 0,18–0,2 м, нахилених у напільний бік на 65–75 град., а також трьома вежами і великою дерев'яною спорудою, прибудованою до стіни з внутрішнього боку (Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972. 123 с.; Ауліх В. В. К вопросу о раннеславянских городищах Северной Волыни и Полесья. *Slavia Antiqua*. 1984–1967. Т. 30. S. 87–91; Милан Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 235–248).

⁴⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. С. 35.

⁴¹ Там само. С. 32.

Волинська земля закріпилася швидше через необхідність розрізнення Володимира на Лузі від Володимира на Клязьмі, який дав назву *Володимиро-Суздальській землі*). Територія Волинської землі розширювалася у північно-західному напрямку внаслідок завоювання ятвязько-пруських земель у Західному Побужжі та Понім'анні. Ці території визначаються специфічними могильниками ятвязького типу. На відвоєваних землях утворилася Городенська волость у басейні Верхнього Німану. До початку XIII ст. Городенське князівство, що його після переможної війни з ятвягами в 1112–1113 рр. отримав Всеволодко Давидович (близько 1113–1141), при якому почалося піднесення і процвітання цієї волості⁴², перебувало у складі Волинської землі. Тут правили його сини Всеволодовичі: Борис (1146 – після 1169), Гліб (після 1169 – після 1170) та Мстислав (після 1170 – після 1183)⁴³. Їхніми нащадками були волковиський князь Гліб, згаданий у 1255–1260 рр., і свислоцький князь Ізяслав, згаданий у 1256 р.⁴⁴ Близько 1255 р. Олену Глібівну видали за сина короля Данила князя Романа Даниловича⁴⁵, який одержав уже як васал литовського короля Міндовга від останнього Новгородське князівство. Ця політична комбінація була результатом компромісу, який ініціював папа Інокентій IV для закінчення війни за спадщину Бабенбергів. Роман загинув у 1259 р. – вся територія колишнього Городенського князівства відійшла до Литви. Боротьба за ці території тривала з перемінним успіхом. Великий князь литовський Тройден після 1270 р. здобув Гродно⁴⁶ і Дорогичин⁴⁷. Після війни з Литвою у 1275–1277 рр. сюзерен Руського королівства Лев Данилович повернув Дорогичин та відновив Слонімське князівство, передавши його племінникові Васильку Романовичу. Проте спроби з допомогою ординського улус-бека Ногая повернути всю *Чорну Русь*⁴⁸ виявилися невдалими⁴⁹. Данило, син Василька Романовича, вже був першим князем острозьким⁵⁰.

⁴² Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. 119 s.; Jodkowski J. Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na Krolewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933. (Odbitka z: Przegląd historyczno-wojskowy. T. 12, zeszyt. 1). Warszawa, 1934. 17 s.; Jodkowski J. Świątynia warowna na Kołoże w Grodnie w świetle badań architektonicznych i archeologicznych, dokonanych w 1935 r. Grodno, 1936. 58 s.; Durczewski L. Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk, dokonanych w latach 1937–1939. [Odbitek z «Nieman». 1939. Nr 1]. Grodno, 1939. 18 s.; Воронин Н. Н. Материалы и исследования по археологии. Москва, 1954. Т. 41: Древнее Гродно. (По материалам археологических раскопок 1932–1938 гг.). С. 9–240; Кудряшов В. И. Гродно. Москва, 1960. С. 9–23; Малевская М. В. К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно. *Культура Древней Руси*. Москва, 1966. С. 146–151.

⁴³ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 339.

⁴⁴ Baumgarnen N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. *Orientalia Christiana*. Roma, 1927. Т. IX. No. 35. P. 17.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 831.

⁴⁶ Там само. Стб. 871.

⁴⁷ Там само. Стб. 874.

⁴⁸ Тобто як називали тогочасні джерела Північну Русь.

⁴⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 872–878, 911; Jodkowski J. Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem. *Kronika m. Grodna*. Grodno, 1928. Zesz. 1. S. 4–10.

⁵⁰ Войтович Л. Родина князів Острозьких. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 355–367; Войтович Л. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 44–59; Войтович Л. Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких. *Острозька давнина*. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 11–25.

Городенське князівство займало басейн верхньої течії Німану (без його витоків) із містами Городно (Гродно) (вперше згадане під 1112 р.⁵¹, при впадінні р. Городничанки в Німан (тепер – м. Гродно в Білорусі), Новгородок (Новогрудок) (1235⁵², тепер – м. Новогрудок у Білорусі), Волковиськ (1252⁵³, на р. Росі, лівій притоці Німану, тепер – місто в Білорусі), Турійськ на Німані (Турськ) (1253⁵⁴, тепер – с. Турейськ Щучинського р-ну Гродненської обл.), Слонім (1253⁵⁵, на р. Шар'я, лівій притоці Німану). Більшість цих міст значно старші за час першої згадки, як свідчать археологічні дослідження, зокрема Новогрудок розвивався з кінця X ст. і у XII ст. уже був класичним містом з укріпленням «окольным градом»⁵⁶. На цій території розміщувалися і названі Волковиське, Слонімське та Новогрудське князівства.

На північному заході вздовж кордону простягалася **Дорогичинська волясть**. Невеликий відтинку кордону з *ятвягами* пролягав уздовж правої притоки р. Нарви – р. Бебжі. На північ від цієї лінії перебували корінні ятвязькі землі з шерегом городищ, що їх виявили археологи⁵⁷. При впадінні Бебжі в Нарву стояв замок Візна⁵⁸. Від Візни на південь кордон проходив по р. Нарві до м. Сурожа, що лежав на правому березі. Між р. Нарва і р. Нурець кордон прикривав Бельськ, який розташовувався на р. Орлі, притоці Нарви. Місто вперше згадане під 1254 р.⁵⁹. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив церкву в Бельську та подарував їй книги⁶⁰. На р. Орлі, напевно, розташовувався й Орельськ (згаданий уперше під 1204 р.⁶¹). Далі кордон проходив по р. Нурець, де було м. Бранськ (кінець XII ст.⁶²), до її впадіння у Західний Буг. Від мазовецьких земель у районі р. Нарви і р. Нурець волинські землі відділяла смуга непрохідних боліт та густих лісів. Візна, Сурож, Бельськ, Орельськ і Бранськ були містами Дорогичинського князівства.

Сам Дорогичин (уперше згаданий під 1142 р.⁶³, археологічні матеріали з кінця VII ст.) на Західному Бузі, виходячи зі знахідок у понад 10 тис. свинцевих булл XI–

⁵¹ Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. I. Лаврентьевская летопись. Стб. 291.

⁵² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 776.

⁵³ Там само. Стб. 816.

⁵⁴ Там само. Стб. 819.

⁵⁵ Там само. Стб. 816.

⁵⁶ Гуревич Ф. Д. Детинец и окольный град древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956–1977 гг. *Советская археология*. 1980. № 4. С. 87–101; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок: посад. Ленинград, 1981. 160 с.

⁵⁷ Кучинко М. Проблема етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 191–192.

⁵⁸ У 1145 р. польський князь Владислав Вигнанець передав цей замок волинським князям за допомоги проти молодших Болеславичів (Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. Київ, 1991. С. 11). На підставі листа бальгійського комтура Тевтонського ордену від 14 листопада 1325 р. (Paszkwicz H. Jagiełłowie a Moskwa. Warszawa, 1933. S. 272–273) можна стверджувати, що Візна і надалі залишалася волинським прикордонним замком та крайнім північно-західним форпостом.

⁵⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 819.

⁶⁰ Там само. Стб. 925.

⁶¹ Там само. Стб. 720.

⁶² Musienowicz K. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlaszu we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne*. 1960. Nr 5. S. 187–230; Jaskanis J. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963. *Rocznik Białostocki*. 1965. Nr 5. S. 97–123.

⁶³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 310.

XIII ст., довгий час був, напевно, однією з головних митниць на західному кордоні Русі⁶⁴. Через місто проходив великий балтійсько-чорноморський (*буриштиновий*) міжнародний торговельний шлях. Тут перетиналися торговельні шляхи з Мінського й Полоцького князівств, які діставали предмети візантійського та східного експорту. У Дорогичині княжили представники молодшої гілки Волинських Мономаховичів Василько Ярополчич (близько 1180 – після 1182) та його син (до 1192 р.). Тут у 1253 р. коронований Данило Романович. Це князівство волинський князь Любарт-Дмитро Гедимінович передав старшому братові Кейстуту за його допомогу в боротьбі за Галицьку спадщину і з 1370-х років почалася його інкорпорація до Великого князівства Литовського (ВКЛ)⁶⁵. Від Дорогичина до Берестя кордон проходив по Західному Бугу, де на межі Дорогичинського й Берестейського князівств розміщувалося м. Мельник, у якому під 1260 р. згадана церква Пресвятої Богородиці⁶⁶.

Південніше Дорогичинського князівства розташовувалася **Берестейська волость**, що охоплювала басейни річок Лісної, Муховця і верхів'я Ясельди. За ці важливі у стратегічному плані землі йшла боротьба в періоди ослаблення Волині в останній чверті XII ст. та 1209–1217 рр., коли на них претендували пінські, мінські й мазовецькі князі. Найбільшим центром тут було Берестя (перша згадка під 1019 р.⁶⁷, при впадінні р. Муховця в Західний Буг, тепер – м. Брест у Білорусі). Каменець на р. Ліській, правій притоці Західного Бугу (перша згадка 1276 р.⁶⁸), став прикордонним містом на північному кордоні після захоплення Литвою Волковиська і Слоніма. Здитов на р. Ясельді, лівій притоці Прип'яті (перша згадка 1252 р.⁶⁹, тепер – с. Здитово Березовського р-ну Брестської обл. у Білорусі), був крайнім північно-східним пунктом на кордоні з Туровською землею. Берестейське князівство Любарт-Дмитро Гедимінович теж передав старшому брату Кейстуту, який підтримав його після поразки у війні з Польщею, Угорщиною та Мазовією у 1366 р. Мазовецький князь Януш I Земовитович у 1382 р. пробував здобути Берестя⁷⁰. У серпні 1384 р. великий князь литовський Ягайло Ольгердович передав Вітовтові Кейстутовичу Городно, Берестя і Дорогичин, а також Волковиськ, Мельник, Сурож та Каменець на Ліській⁷¹. Від рубежу XIV–XV ст. ці землі інтегрувалися до складу Литви.

⁶⁴ Авенариус И. В. Дорогичин надбужский и его древности. *Материалы по археологии России*. Санкт-Петербург, 1890. Вып. 4. С. 3–42; Леопардов Н. А. Набросок о дорогичинских свинцовых пломбах. Киев, 1890. 10 с.; Лучицкий Н. По поводу «Дорогичинских древностей». *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1892. Кн. 6. С. 73–104; Musianowicz K. Drohiczyn od VI do XIII wieku. Olsztyn; Białystok, 1982. 102 s.; Hanc-Maikowa E. Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*. Łódź, 1988. T. 8. S. 49–66; Liwoch R. Plomby z Drohiczyzna w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2013. Вип. 11. С. 105–113.

⁶⁵ Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 120–127.

⁶⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 848.

⁶⁷ Там само. Стб. 132.

⁶⁸ Там само. Стб. 874.

⁶⁹ Там само. Стб. 816.

⁷⁰ Леонюк В. Словник Берестейщини. Львів, 1996. Т. 1. С. 65–66, 349.

⁷¹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 141.

Прип'ятські болота розмежовували волинські й туровські землі. Останній туровський князь, якому вдалося не тільки стримати роздроблення землі, а й у період міжусобної боротьби за київський престол долучити дрібні волинські волості південніше Прип'яті, Юрій Ярославич (1148/1149–1150, 1151–1154, 1157–після 1166/1168)⁷² виділив молодшому синові Глібу Юрійовичу Дубровицьке князівство (Дубровиця на р. Горині, тепер – м. Сарненського р-ну Рівненської області). Як князь дубровицький Гліб Юрійович згаданий у 1182 р.⁷³ У 1190 р. він успадкував Туров, а Дубровицю отримав його син Олександр Глібович (1190–1223), який загинув на Калці⁷⁴.

У 1223 р. із Дубровицького князівства виділилося Степанське, яке отримав молодший син дубровицького князя Гліб Олександрович (1223–1240/1250), далі його тримали Іван Глібович (1240/1250–1289/1290), Володимир Іванович (1289/1290–?) і їх нащадки Семен (?) (до 1387 – до 1399) та Іван Семенович (до 1399 – початок XV ст.)⁷⁵.

Дубровицькі та степанські князі фактично зі середини XIII ст. були волинськими васалами. Після вигасання обох гілок династії останній сюзерен Волині, який носив титул великого князя литовського, Свидригайло Ольгердович передав обидва князівства литовським князям Гольшанським, які втратили свої володіння у Литві, підтримавши його в боротьбі проти Польщі. Ці землі тримали як уділи князі Гольшанські: Юрій Семенович (близько 1440–1457), Іван Юрійович (1457–1481), Семен Іванович (1481–1505), Юрій Іванович (1506–1536), Януш Юрійович (1536–1549) і Семен Юрійович (1549–1566)⁷⁶. Далі вони як приватні володіння роздробилися між спадкоємцями по жіночих лініях – дочках Юрія Івановича.

У грамоті від 10 жовтня 1388 р. згаданий князь Олександр Четвертня⁷⁷, батько якого князь Святополк-Михайло заложив м. Четвертня над Стиром на межі турово-волинських земель⁷⁸. Від Олександра Четвертні пішла родина князів Четвертинських і їхніх гілок Сокольських та Святополк-Четвертинських, які брали активну участь в українському житті Волині, білоруському – на Мінщині та підтримці православ'я аж до XVIII ст.⁷⁹. Ці князі були відгалудженням туровської гілки нащадків Святополка Ізяславича⁸⁰.

Загалом правителі Полоцької та Туровської земель ніколи не провадили агресивної політики щодо сусідів, переважно відбиваючись від київської і почасти чернігівської експансії. Київські князі протягом XI–XII ст. придушували всі спроби полоцької династії позбутися київського контролю, а чернігівські Ольговичі, які володіли Гомелем і територіями *радимичів*, пробували розширити межі свого впливу за рахунок

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2. С. 122, 187–188, 302, 307–308.

⁷³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 631.

⁷⁴ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux... P. 13.

⁷⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 360–365.

⁷⁶ Там само. С. 604–609.

⁷⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Górczaka. Lwów, 1886. Т. 1. С. 11.

⁷⁸ Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa, 1885. S. 35.

⁷⁹ Zabiecy F., Zabiecy K. Genealogia xx. Świętopełków-Czeywertynskich. Luck, 1793; Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 364, 368–370.

⁸⁰ Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1837. Т. 3. S. 259–272; Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. S. 35–37; Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 364.

ослаблених сусідів. Смоленська земля, яку опанували Мономаховичі, підтримувала зусилля Києва в його заходах проти полоцьких князів, водночас намагаючись взяти під контроль Вітебське князівство. Туровська земля теж не раз ставала жертвою під час усобиць сусідів. Так, у 1157 р. князь Юрій Ярославич витримав 10-тижневу облогу військами великого князя київського Ізяслава Давидовича, волинського Володимира Мстиславича, луцького Ізяслава Ярославича, дорогобужького Володимира Андрійовича, смоленської дружини Рюрика Ростиславича, галицької дружини, берендеїв і навіть полоцької дружини, яка змушена була до них приєднатися⁸¹. Але це забезпечило йому збереження землі. Туровські князі пробували використати проблеми волинських сусідів і поборотися за деякі їхні території, але ці спроби не призводили до різких загострень. Із XIII ст. сильно роздроблена Туровська земля рухалася у фарватері Руського королівства. У XIV ст. цьому сприяло і входження Туровської єпископії до юрисдикції Галицької митрополії, заснованої 1303 р.⁸²

У ВЛК старобілоруська мова була державною, нею користувалися і Гедиміновичі, які до реформ Ягайла Ольгердовича переважно були православними. Після смерті Свидригайла Ольгердовича в 1452–1471 рр. Волинь, Київщина та Брацлавщина були інкорпоровані до складу ВКЛ⁸³. В українських землях у плані суспільного життя, мови й релігії нічого не змінилося. Господарські та культурні зв'язки між білоруськими й українськими тільки зросли.

Частина волинських земель 29 серпня 1513 р. увійшла до новоутвореного Підляського воєводства, як і Дорогичинська, Мельницька й Більська землі, а також Берестейський, Каменецький та Кобринський повіти. У 1566 р. ці три повіти утворили окреме Берестейське воєводство. Після Люблінської унії 1569 р., коли обидва нових воєводства разом із Волинським, Київським і Брацлавським увійшли до Польського королівства, почав усе більше вимальовуватися певний незначний розрив культурних та господарських зв'язків між Підляшшям і Берестейщиною й рештою українських земель⁸⁴, а також українських та білоруських. Економічне життя українських воєводств Польського королівства було орієнтоване на експорт сільськогосподарської продукції, полотна, деревини й півфабрикатів із дерева у Західну Європу та імпорту звідти ремісничих виробів та сукна. Головною магістраллю їм служив давній бурштиновий шлях Сяну і Західного Бугу до Вісли та Гданська. Розвивалися також східні

⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2. С. 122, 187–188, 302, 307–308.

⁸² Голубинский Е. История Русской Церкви. Москва, 1998. Т. 4. С. 7–10; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 112–113; Назаренко А. В. Русская церковь в X – первой трети XV в. *Православная энциклопедия. Русская православная церковь*. Москва, 2000. С. 51; Паславський І. Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 203–227; Скориляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Львів, 2010. С. 195–204.

⁸³ Voitovych L. The role of Gediminovich in the struggle of the Ukrainian principalities in the 14th–15th centuries. *IV International conference «The Great Duchy of Lithuania and its heritage»* (Trakai (Lithuania), September 11–14. 1994). Vilnius, 1995. P. 21–24; Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкorporація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 153–168.

⁸⁴ Podlasie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa, 1887. Т. 8: Perepiatycha–Pożajście / red.: B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski. Warszawa, 1887. S. 411–418; Gloger Z. Województwo Podlaskie. *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków, 1903. S. 211–216; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941. 130 с.; Холмщина і Підляшшя: історико-єтнографічне дослідження / ред. В. Борисенко. Київ, 1997. 383 с.

й південі торговельні зв'язки через князівства Молдову і Валахію та Крим, а також менш інтенсивні з Московським князівством. Білоруські землі були більш орієнтовані на давній дніпровсько-двинський шлях та Ригу до Балтійського моря⁸⁵. Незважаючи на зміни конфігурації контактних українсько-білоруських зон протягом X–XVI ст., жодних міжетнічних чи міжконфесійних конфліктів тут не виникало.

Проект Йосифа Верещинського і спроби його реалізації. У 1594 р. Київський католицький єпископ, доктор богослов'я Йосиф Верещинський, намагаючись вгамувати соціальні, міжетнічні та міжконфесійні протиріччя у Речі Посполитій*, виступив із проектом передачі українському козацтву території від Запорожжя до Орші. Очолювати їх мав князь, якому підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав одержати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком – дислокуватися у Лубнах. Інші полки – мати свої центри в Пириятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі (тобто на частині тоді вже білоруських земель). Це військо, на утримання якого повинні були йти кошти, які Річ Посполита платила Криму за відмову від нападів, на думку єпископа, могло захистити східні та південні кордони від Кримського ханства й Московського царства. Реорганізоване під королівською опікою козацтво мало трансформуватися у лицарську шляхетську школу. Козаки нешляхетного походження – нобілізуватися за бойові заслуги⁸⁶.

Видається, що ці ідеї зародилися у колі Ружинських⁸⁷ і Вишневецьких князів, які стояли біля витоків козацької організації. У липні 1585 р. Карло Гамберіні,

⁸⁵ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1891. Т. 1. 807 с.

* Проблема полягала в тому, що королівський уряд, використовуючи козаків як зтяжне військо в численних війнах і авантюрах кінця XVI – початку XVII ст., намагався не зауважувати проблем, пов'язаних із ним. Земельні володіння козаків, які розширювалися за рахунок самочинної колонізації Дикого поля, не були узаконені, як і їхня самочинна організація та звичаєве право. В окремих прикордонних містах вони становили більшість населення, водночас подібно до шляхти не платили жодних податків та не несли жодних повинностей, окрім участі в обороні цих міст. Незважаючи на те, що козацька верхівка і складалася переважно зі шляхти, більшість козаків не були нобілітованими, хоча й нічим не відрізнялися від шляхти, особливо дрібної. Їхні ряди поповнювали переважно міщани. Хоча козацькі зверхники ділили плату між реєстровими і нереєстровими, її бракувало на утримання війська й закупівлю припасів. Тому морські походи в *турецьке озеро* (Чорне море) були джерелом самоутримання війська. Уряд через постійні погрози Османської імперії намагався заборонити ці походи аж до ліквідації самого козацтва, що покладав на прикордонних старост, які без цього війська не могли обійтися. До того ж сам уряд за потреби постійно закликав козаків до походів у своїх інтересах. А після цього марно намагався розпустити козаків знову. Така ситуація не могла не закінчитися вибухом, бо чисельність козацтва продовжувала зростати. Не тільки його очільники, а й рядові маси вимагали узаконення своїх прав, тобто зрівнення зі шляхтою.

⁸⁶ Стороженко А. В. Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540?–1598 гг.): его жизнь и литературная деятельность. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1911. Т. 1. С. 1–68; Стороженко А. В. Сочинения Иосифа Верещинского. *Там само*. С. 69–171; Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. *Przegląd powszechny*. Kraków, 1922. S. 120–125.

⁸⁷ Князь Остафій Ружинський до 1573 р. займав незначний уряд канівського і черкаського підстарости, потім став підвоєводою київським. Скориставшись із безкоролів'я, у вересні 1575 р. ординці вторглися на Поділля, у Галичину й на Волинь і забрали величезний ясир – 55 тис. людей та 150 тис. голів худоби. Серед жертв виявилася дружина князя Остафія та дружина його сина князя Богдана. Не знайшовши ніде підтримки, князь Богдан звернувся до

секретар Папського нунція у Речі Посполитій кардинала Болоньєтті, подав дозові та сенатові Венеції «Записку про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною». Радячи вступити у цей союз, він покликався на переговори з козацьким гетьманом, який йому заявив, що в умовах війни з Персією козаки в союзі з молдованами, болгарами і сербами легко могли би проникнути до Константинополя. Двоюрідний брат гетьмана (князь Абрагам або Стефан Ружинський) вручив папському дипломатові письмове підтвердження готовності до такого кроку⁸⁸. Свої ідеї єпископ Верещинський поширював у численних працях⁸⁹ та листах до польських достойників, зокрема і польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського⁹⁰.

До єпископа Верещинського польські достойники не спішили прислухатися, і невдовзі Річ Посполиту сколихнула козацька війна, яку очолив Северин (чи

козаків і ще до кінця року та протягом наступного здійснив кілька успішних походів у Крим. У 1576 р. під час облоги Іслам-Кермена загинув у підкопі при спробі підірвати порохову міну. У народній пам'яті він залишився як *Богданко-Чорний гетьман*, що дало підставу козацьким літописцям та деяким історикам вважати, що він одержав цей титул від короля Стефана Баторія. Про вручення гетьманської булави князю Богданові Ружинському згадує народна дума, яку навів Ізмаїл. Срезневський. Традиція пов'язувала з ним Баторієві реформи, визнання козацтва, передачу війську Трахтемирова, утворення шести полків: Черкаського, Корсунського, Чигиринського, Уманського, Полтавського і Миргородського та появу вищих козацьких урядів (Стороженко А. В. Стефан Баторий і днепровские казаки: исследование, памятники, документы и заметки. Киев, 1904. 343 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1907. Т. 7. С. 146–147, 575–576; Замлинський В. Богдан Ружинський. *Дніпро*. 1990. № 4. С. 130–132). Після загибелі Богдана Ружинського його родичі, які не мали значних володінь, теж пов'язали свою долю з козацтвом. Князь Остафій Ружинський очолював козаків у 1581–1583 рр. Князь Михайло Ружинський був козацьким гетьманом у 1584–1586 рр. При ньому козаки здобули і спалили Бендери (1584) й Очаків (1585) та здійснили успішні рейди у Крим (1585). Занепокоєний уряд відправив до козаків королівського комісара Глебовського зі строгою заборонаю кримських походів, але його переговори з козаками закінчилися тим, що комісара втопили у Дніпрі. Гетьман князь М. Ружинський пояснював загибель комісара неповагою у розмові з козаками. Він навіть схопив 11 козаків, ніби-то головних ініціаторів походів проти Криму, і відправив до намісника київського воєводи князя Матуша Вороницького, але вони при незнаних обставинах втекли з-під варті і гетьман не пробував їх шукати знову. Козацькими вождями були також князі Кирик і Роман Ружинські (Новицький І. П. Князя Ружинские (Памяти М. А. Максимовича). *Киевская старина*. 1882. № 4. С. 56–84).

⁸⁸ Батюк Т. В. Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. *Проблеми гуманітарних наук*. Дрогобич, 2006. Вип. 18. С. 84–93; Наливайко Д. Українське козацтво та західноєвропейський світ. *Народне мистецтво*. 2009. № 3–4. 2010. № 1–2. С. 6–21.

⁸⁹ Праці написані латинською мовою, як тоді було прийнято: «Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель лицарством королівства Польського» (1592), «Оголошення про фундування лицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до статуту мальтійських хрестоносців» (1594), «Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства» (1595), «Війську Запорозькому пресвітлий виказ» (1596) та «Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя» (1597) (*Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie / wyd. K. Turowski. Kraków, 1858. Poz. 6, 9, 11–12; Bibliografia Literatury Polskiej. Nowy Korbut. Warszawa, 1965. T. 3: Piśmennictwo Staropolskie. S. 383–385*).

⁹⁰ Сас П. М. Йосип Верещинський. Історія України в особах IX–XVIII ст. Київ, 1993. С. 169–175; Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVI ст. Київ, 2000. С. 407–409; Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал*. 2014. № 4 (517). С. 71–93.

Семерій⁹¹) Наливайко (†11.04.1597) – сотник надвірного війська князя Василя-Костянтина Острозького, рідний брат Дем'яна Наливайка (†1627), особистого духівника князя, священника його домашньої церкви, вченого та письменника, викладача Острозької академії, який залишився близьким співробітником князя і після загибелі брата та був управителем друкарні в Дерманському монастирі (1602–1605)⁹². Северин Наливайко, а також другий очільник козацького руху гетьман Григорій Лобода взялися за реалізацію цієї програми⁹³. З універсалу гетьмана Лободи від 31 серпня 1595 р., наданого в Корсуні, випливає, що гетьман вважав, що міщани та їхні війти зобов'язані в усьому слухати та допомагати козацьким достойникам під загрозою гетьманського суду за непослух⁹⁴. У 1596 р., коли козацьке військо вже фактично розмістилося на цих землях, єпископ підкорював проект: територія князівства мала простягатися від Переяслава й Лубен до Пропойська та Мстиславля⁹⁵. Козацьку верхівку теж влаштував король у ролі їхнього зверхника (як це передбачав єпископ Верещинський), проте вона вважала за потрібне домовитися і з українськими магнатами, особливо з їхнім лідером. Тому, розміщуючи козацтво на території, яка повинна була відійти до князівства, і збираючи ресурси у шляхетських мастках, гетьман не чіпав величезних маєтностей князя Острозького, які не постраждали, «бо пан Лобода щадив»⁹⁶. До того ж гетьман Григорій Лобода явно готувався до важкої боротьби з непевним вислідом, бо свої речі та декілька тисяч кіп литовських грошей віддав на збереження у Печерській і Микільській монастирі, а також київському войському Семенові Бутовичу й київському купцю-єврею Левоні Перцовичу⁹⁷. Виглядає, що він займав більш незалежну позицію і був більш значимою фігурою за Наливайка, виражаючи інтереси козацької верхівки, яка до кінця не довіряла Наливайкові, зважаючи на його участь у боротьбі з гетьманом Криштофом Косинським і зв'язкам з елітою королівства⁹⁸.

⁹¹ Леп'явко С. Северин Наливайко. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 1994. С. 54.

⁹² Харлампович К. Острожская православная школа. *Киевская старина*. 1897. № 5. С. 177–207; № 6. С. 363–388; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913. S. 127–131, 151–154, 248; Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1995. Т. 5, кн. 2. С. 188–193; Копержинський К. Лекції славенські Златоустого от бесед евангельских от иерея Наливайка выбраніе. *Сборник Отдела русского языка и словестности*. Ленинград, 1928. Т. 101. № 3. С. 381–385; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период). *Федоровские чтения. 1978 г.* Москва, 1981. С. 39–45; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ, 1990. С. 103–104; Атаманенко В. С. Наливайко Дем'ян (Даміан). *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*. Острог, 2010. С. 254–257.

⁹³ Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Харків, 2017. Т. 1. С. 859.

⁹⁴ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 204–208; Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики. Київ; Львів, 2014. С. 219–222.

⁹⁵ Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. *Przegląd powszechny*. Kraków, 1922. S. 120–125; Антонович М. Студії з часів Наливайка. *Праці Українського історико-філологічного товариства*. Прага, 1942. С. 89–92, 104–106.

⁹⁶ Кулиш П. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург, 1864. Т. 2. Док. 6. С. 435.

⁹⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 159.

⁹⁸ Войтович Л. Гетьман Станіслав Жолкевський і його «Початок і успіх Московської війни». *Станіслав Жолкевський. Початок і успіх Московської війни* / пер. і комент. Л. Войтовича. Біла Церква, 2019. С. 9–76.

Влітку 1595 р. козаки фактично розділилися на чотири частини, діючи за єдиним планом, підпорядковуючись зверхності гетьмана Григорія Лободи, демонструючи силу і займаючи територію, яка мала би бути відведеною під козацьке *князівство*. Реєстровці з Яном Орешовським залишилися стерегти переправи на дніпровських порогах. Козаки Лободи почали займати Канів, Черкаси та всю південну Київщину, причому полковник Матвій Шаула зайняв Київ і з запорозькою артилерією рушив далі на північ до Пропойська на межі ВКЛ. Водночас козаки розміщувалися у приватних маєтках, спокійно беручи потрібне їм продовольство, фураж та інші припаси. Військо Наливайка рушило до Луцька, звідки у вересні 1595 р. Наливайко пішов на північ у межі ВКЛ, попутно збираючи на утримання війська контрибуцію зі Слущка й околиць, покликаючись на дозвіл коронного гетьмана на розміщення війська на цих теренах(!). Литовська шляхта почала збирати сили, щоби прогнати козаків, до яких прибували підкріплення. 25 листопада 1595 р. під Копилем мстиславський воєвода Єронім Ходкевич розгромив полковника Мартинка, який потрапив у засідку на греблі під містом. Проти ночі на 28 листопада Наливайко покинув Слущк, взявши 9 гармат, 80 гаківниць та іншу зброю з міського арсеналу і 5 000 злотих викупу. Обдуривши противника, він вирушив до Могильова, який вдалося здобути без особливих проблем. Козацький ватажок постійно наголошував, що має право на *стації* свого війська і декларував своє *лицарське ставлення* до населення, зокрема не зачепивши дітей Єроніма Ходкевича у Слущку й відпустивши могильовського підстаросту Станіслава Дибовського. З Могильова він рушив до Бихова і Річиці, ближче до Київського воєводства, де розміщалися козаки Лободи та Шаули. Шляхетське військо, яке вступило в місто, через паніку само ж його і підпало, що визнавали потім учасники подій. Усередині грудня 1595 р. Лобода перемістився до Овруча, де рада мала вирішити, куди йти далі: до Могильова чи Слущка. Козаки покликалися на коронного гетьмана і князь Криштоф Радзивіл та литовські магнати почали підозрювати Яна Замойського в навмисному переміщенні козаків на їхні терени. Однак «вторгнення» всього козацького війська, чисельність якого перевищувала 10 тис., у литовські землі не відбулося. Основна частина козаків Лободи, який залишався в Овручі, зимували на Київщині. Наливайко залишався трохи північніше Прип'яті. Гетьман Григорій Лобода вів активне листування із Замойським і Радзивілом. Він просив офіційного дозволу «на стацію», запевняючи в готовності всього війська служити «королю і Речі Посполитій». Виглядає, що козаки просто чекали реалізації утворення козацького *князівства*. Проте еліта королівства не знала що робити. Князь Радзивіл, побоюючись повного козацького вторгнення, обіцяв заступництво перед королем і сенаторами та службу на майбутнє і просив утриматися від розорення шляхетських маєтностей. Коронний гетьман Ян Замойський вимагав негайно повернутися на Низ і розпустити всіх, хто не числився у реєстрах. У цій ситуації Наливайко був готовий піти на значний компроміс, звернувшись із листом до короля⁹⁹.

⁹⁹ У листі до короля Наливайко виклав розповідь про своє життя з подробицями за останні 2 роки, причини появи в Білорусі та пропозицію королівської служби. Він просив виділити йому територію між Південним Бугом і Дністром миль на 20 південніше від Брацлава. Там він обіцяв збудувати замок і перебувати з козацьким військом чисельністю до 2 000, яке би було готове виступити як проти ординців чи турків так і проти «князя великого московського» (що пропонувалося у проєкті єпископа Верещинського). Наливайко був готовий також не пускати до

У січні 1596 р. Наливайко вирушив на захід уздовж Прип'яті, дійшов до Турова й переправився через річку, маючи трохи більше 1 000 осіб при 23 гарматах і кількох десятках гаківниць. На його місце в Білорусь уздовж Дніпра аж до Оршанського повіту рушив полковник Матвій Шаула. Лобода залишився в Овручі, а Сасько рушив до Паволочі. Наливайко розмістився у Степані, змусивши князя Юрія Чорторийського віддати козакам на постій свою столицю Клевань. Поки козацькі вожді сподівалися на можливу реалізацію своїх планів, Замойський та Радзивіл збирали війська для приборкання козацтва. Позаяк значну частину війська Наливайка становила дрібна шляхта, то спеціально призначені комісари князі Януш Острозький та Януш Заславський отримали повноваження виявляти таку шляхту і справи про неї відправляти на сейм. Заклики короля до української шляхти ефекту не мали через позицію князя Василя-Костянтина Острозького, який залишався пасивним спостерігачем, не реагуючи на прохання короля та польного гетьмана.

Довідавшись про виступ польного гетьмана Жолкевського, 20 лютого 1596 р. Наливайко поспішив із Волині на з'єднання з рештою козацьких сил. Уночі 28 лютого 1596 р. польний гетьман несподівано напав на форпост козаків у с. Мацієвичі під Острополем, де були дві сотні Марка й Татаринця. Козаки обороняли кожен дім і більшість загинула у вогні. Татаринець з якоюсь частиною прорвався, але його наздогнали – він теж загинув. Наливайко негайно покинув Острополь та, ухиляючись від бою, йшов на з'єднання з Лободою. З ним залишалось до 1 000 осіб. Жолкевський наздогнав його біля Прилук*. Козаки розгорнули вагенбург і з допомогою своєї артилерії (близько 20 гармат) відбили три приступи. Вночі Наливайко знову відірвався від противника. Жолкевський мусив дати перепочинок своєму війську. Втомилися навіть ті, які не брали участі в боях, а наздоганяли польного гетьмана. Далі Наливайко зупинився на Синіх Водах, звідки спробував почати переговори з Жолкевським. Він обіцяв розпустити свій загін і повернути забрані в Литві гармати. У відповідь польний гетьман висунув вимогу віддати всі гармати й хорогву ерцгерцога Максиміліана, всім розійтися, а самому Наливайкові здатися на милість короля. Вибору не було і Наливайко рушив до Білої Церкви, де стояли Лобода з Шостаком. Полковник Сашко Федорович (Сасько) – у Києві. Єпископ Верещинський, який насправду намагався не допустити знищення козацтва, вмовляв Саська рішуче порвати з Наливайком і просити ласки в короля. Він обіцяв заступитися за козаків і вмовити Жолкевського відмовитися від розправи з ними¹⁰⁰. 27 березня швидким маршем до Києва повернувся з Білорусі

лав козацтва вихідців з інших станів і придушувати виступи нерестрових козаків. На Запоріжжі вистачало, на його думку, мати поручника, підлеглого козацькому старшому. У козацькому війську мав бути один гетьман, якому би підпорядковувалися всі інші козацькі достойники. Наливайко спеціально вказував, що всі козацькі виступи відбуваються через відсутність єдиного командування. Сам гетьман мав би бути підпорядкований королю та великому коронному гетьману. Ресурси на утримання цього війська король міг би знайти, відмовившись від виплати дарунків Кримському ханству за відмову від нападів (Леп'якво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. С. 174–175; повний текст листа опублікований: Nalewayka do króla Zygmunta Trzeciego. *Zbiór pamiątek do dziejów polskich* / wyd. W. S. Broel-Plater. Warszawa, 1858. Т. 2. S. 214–218).

* Тепер – с. Нова Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.

¹⁰⁰ Єпископ спрямував канцлерові Замойському палкого листа, у якому переконував, що козаків назбиралося 20,5 тис. осіб, і рекомендував спрямувати їх у хрестовий похід проти Криму або

Матвій Шаула. У Трипільлі козаки переобрали гетьманом Матвія Шаулу¹⁰¹. До Жолківського постійно підходили нові команди магнатів (роти Карла Ходкевича, князя Темрюка, Блінструба й надвірне військо князів Вишневецького та Кирика Ружинського, кам'янецького старости Потоцького, князь Богдан Огінський привів литовські хоругви). Козаки мусли відступати поки їхні сили не оточили й не розгромили в таборі на Солониці 5–7 липня 1596 р.¹⁰². Розумні ідеї єпископа Верещинського не були реалізовані, але в напружений період козацької війни в контактній українсько-білоруській зоні знову не відбувалося жодного різкого українсько-білоруського протистояння.

Українсько-білоруська контактна зона в період української національної революції 1648–1676 рр. На північ, за литовську границю, козацькі частини вийшли ще влітку 1648 р. Полковник Петро Головацький зайняв Стародуб і Гомель, інші козацькі очільники здобули Мозир, Туров, Речицю, території до Бобруйська й Бихова. Місцеве населення їх підтримувало і розправлялося з окремими орендарями та шляхетськими маєтками. Гетьман Хмельницький прагнув утримати Литву від участі у війні в українських землях і навіть дозволив польному литовському гетьману князю Янушеві Радзивілу карати кожного повстанця, який виступав «під титулом війська нашого запорожського»¹⁰³. Проте князь Радзивіл, здобувши в січні 1649 р. Мозир і Бобруйськ¹⁰⁴, розпочав такі жорстокі розправи з прихильниками козаків, що гетьман пригрозив посадити на палі 400 полонених шляхтичів¹⁰⁵. Врешті гетьман Хмельницький послав козацькі війська, які зайняли Гомель у квітні 1649 р. Далі військові дії проти військ Януша Радзивіла провадив київський полковник Михайло Кричевський, забезпечуючи фланг і тил армії Хмельницького, яка вела бойові дії на Волині. Ці бої на білоруських землях, які, хоч і закінчилися поразкою козацького війська під Лосевом 31 липня 1649 р. та загибеллю полковника Кричевського, завдання виконали¹⁰⁶.

у московські землі, який погоджувався особисто очолити, отримавши від папського легата хоругву хрестоносців і навіть склав універсал від імені легата (Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. С. 199–202).

¹⁰¹ Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584–1620) / wyd. T. J. Lubomirski. Kraków, 1868. Dok. 48. S. 75.

¹⁰² Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 3. S. 1762–1764; Scriptores rerum Polonorum. Kraków, 1881. T. 7. S. 215; Жерела до історії України-Руси / під ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. 8. Док. 64. С. 91; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т. 7. С. 231; Історія України в документах і матеріалах / відп. ред. С. М. Белоусов; уклад.: М. Н. Петровський, В. К. Путілов. Київ, 1941. Т. 3. С. 32–34; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. С. 209–212.

¹⁰³ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, diaryusz, relacye, pamiętniki I t. P., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimieza i Michała Korybuta oraz isty Jana Sobieskiego marszałka I hetmana wielkiego koronnego. Kraków, 1845. T. 2. S. 112–113.

¹⁰⁴ Wasilewski T. Radziwił Janusz h. Trąby (1612–1655). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. T. 30/2, zes. 125. S. 211.

¹⁰⁵ Новицький І. Адам Кисіль, воєвода київський. *Коли земля стогнала* / упоряд. В. Щербак. Київ, 1995. С. 353.

¹⁰⁶ Z dziejów Ukrainy / red. W. Lipiński. Kraków, 1912. S. 345; Majewski W. Krzyczewski (Krzeczowski) Stanisław (Michał) (zm. 1649). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. T. 15/4, zes. 67. S. 553–554; Степанков В. Михайло (Станіслав) Кричевський. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ, 1998. Т. 1. С. 175–185.

Зборівська угода 1649 р. визначила межі із землями ВКЛ як північні кордони київського й чернігівського воєводств і гетьман намагався їх дотримувати, що, однак, не вберегло від походу того ж князя Януша Радзивіла на Київ у 1651 р.

У 1654 р. у білоруські землі вступило московське військо. Йому на допомогу виступив 20-тисячний козацький корпус у складі Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка¹⁰⁷. Наприкінці червня 1654 р. останній підійшов до Гомеля, розіславши козацькі підрозділи далі на схід, які здобули Речицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів¹⁰⁸. На цій території почалося формування Білоруського полку, який очолив Іван Золотаренко. У серпні 1654 р. козакам здалися Гомель, Чечерськ, Новий Бихів¹⁰⁹. У вересні 1654 р. цар погодив розташування козаків у Бихівському і Могилівському повітах¹¹⁰, але до кінця року уряд зажадав звільнити частину Могилівського¹¹¹.

У цьому районі найсильнішим укріпленням був Старий Бихів на Дніпрі, оборонні споруди якого модернізував у 1610 р. великий литовський гетьман Карл Ходкевич¹¹². Окрім залози (600 німецьких піхотинців-жолдаків, 200 гайдуків і 100 драгунів), у фортеці було до 2 000 міського ополчення та до 300 шляхтичів¹¹³. Золотаренко розпочав облогу Старого Бихова*, оточивши місто з трьох сторін козацькими вагенбургами¹¹⁴. На приступ він не зважився, простоявши під містом аж 10 тижнів, упродовж яких обложені кілька разів невдало пробували робити вилазки. Відступивши від замку, Золотаренко 5 грудня 1654 р. написав до царя, що мусив відійти «для тяжкості зими і безодежних козаків»¹¹⁵. Радзивіл та Гонсевський негайно прислали підкріплення замковій залозі і навіть наприкінці грудня 1654 р. самі відвідали фортецю¹¹⁶.

Нову облогу Бихова Золотаренко почав у травні 1655 р., відбивши спробу князя Радзивіла йому завадити. На початку червня 1655 р. царським розпорядженням було погоджено передачу Золотаренкові Кричева з цілим повітом, але далі московські воєводи, згідно з царським наказом, зажадали передачі Чаусів і Черикова до Могилева та весь Мстиславський повіт¹¹⁷. Розпорядження це не виконали, й у Чаусах у серпні 1655 р. залишався наказний полковник Матвій Старинський¹¹⁸. Золотаренко так і не наважувався брати Старий Бихів приступом – намагався домовитися з бихівцями про

¹⁰⁷ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656. *Записки НТШ*. Львів, 1896. Т. 14. С. 1–30.

¹⁰⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологической комиссией. *Акты ЮЗР*. Т. 14. Присоединение Белоруссии, 1654–1655. Санкт-Петербург, 1883. С. 137.

¹⁰⁹ Там само. С. 143, 145–147.

¹¹⁰ Там само. С. 171.

¹¹¹ Там само. С. 415–416, 436.

¹¹² Stary Bychów. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa, 1885. Т. 6. С. 489.

¹¹³ Акты ЮЗР. Т. 14. С. 445.

* Тобто оборонними таборами з рядів возів, укріплені окопами з артилерією.

¹¹⁴ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 89–92.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. Т. 14. С. 441.

¹¹⁶ Там само. С. 485–486.

¹¹⁷ Там само. С. 640.

¹¹⁸ Там само. С. 804.

капітуляцію¹¹⁹. Виступивши далі на північ на допомогу московським військам, він залишив для блокади невелику частину козаків. Обложені встановили відхід основних сил і почали робити вилазки значними силами до 2 000 людей¹²⁰. Повернувшись під Бихів, Золотаренко взяв участь у сутичці з обложеними, де отримав поранення у ногу пострілом із мушкета. Видається, що рана була погано оброблена, почалася гангрена й полковник помер восени 1655 р. Його тіло відвезли до Ніжина, де і поховали¹²¹. У січні 1656 р. білоруським полковником став Іван Нечай¹²², який іменувався полковником білоруським, могилівським і гомельським¹²³. Він одержав наказ штурмувати Старий Бихів разом із московським військом могилевського воєводи князя Івана Хованського. Але князь тільки спокійно спостерігав, як козаки видираються на вали, і не допоміг їм нічим¹²⁴. Нечай негайно відступив від Бихова, де князь Хованський безрезультатно простояв ще 11 тижнів. Тоді Нечай повернувся під Бихів і далі вже шляхом переговорів схиляв гарнізон та жителів до капітуляції. Зрештою, на початку березня 1657 р. Старий Бихів здався: «... опам'яталися шляхта, міщани і всі обивателі Старого Бихова цілком і вірно піддалися під владу і протекцію нашу і присягу виконали нам, що ніколи вже нікому іншому тої фортеці не подадуть, але повік при Війську Запорозькім її заховати мають»¹²⁵. Застави Білоруського полку, центр якого перемістився у Чауси, перебували на Друті й Березині біля Бобруйська¹²⁶.

У 1656–1657 рр. відбувся наступ козаків і на північно-західному напрямку, де війська вийшли до Горині, зайнявши Степань, Гощу, Заслав та Старий Константинів і Пінський повіт, де й було утворено Пінсько-Турівський полк¹²⁷ «між рікою Горинею і Десною—Стиром»¹²⁸. Першим пінсько-турівським полковником був Іван Яхименко Груша, поставлений ще Хмельницьким. Далі полком командували послідовно Зарудний (1657), Василь Дворецький (1657–1658) і Константин Виговський (1658)¹²⁹. Центром полку були міста Турів і Давид-городок¹³⁰. У січні 1657 р. козацькі залоги Зарудного зайняли Туров та Висоцьк¹³¹. Не було жодного протистояння не тільки з місцевими жителями, а й зі шляхтою. Князь Степан Четвертинський сам запросив козаків до Нової Четвертні¹³². У червні 1657 р. делегація шляхти Пінського повіту прибула до гетьманської столиці в Чигирині і 30 червня 1657 р. присягнула на вірність Запорозькому війську та гетьманові Хмельницькому¹³³.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. С. 604, 679, 680.

¹²⁰ Там само. С. 710, 715, 833.

¹²¹ Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. І. Дзира. Київ, 1971. С. 71.

¹²² Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России... Т. I. С. 28–29.

¹²³ Горобець В. М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998. 97 с.

¹²⁴ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 589.

¹²⁵ Там само. С. 599.

¹²⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России... Т. I. С. 64, 69–70.

¹²⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. *Занески НТШ*. Львів, 1926. Т. 144–145. С. 121–122.

¹²⁸ *Z dziejów Ukrainy*. S. 563–564.

¹²⁹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 192.

¹³⁰ Акты изданные Виленской археографической комиссией. Вильно, 1910. Т. 34. С. 138.

¹³¹ *Z dziejów Ukrainy*. S. 559–560.

¹³² *Ibid.* S. 564.

¹³³ *Z dziejów Ukrainy*. S. 513–519; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 35.

Як звернув увагу Іван Крип'якевич, втрачаючи можливість утримати Руське й Волинське воєводства, що позбавляло його шляху на балтійські ринки по Сяну, Західному Бугу та Віслі, гетьман Хмельницький надавав великого значення Старому Бихову на Дніпрі, через який можна було би забезпечити вихід до Балтики й Риги¹³⁴. На переговорах зі Швецією він піднімав питання про приєднання до козацької України Берестейського та Новоградського воєводств¹³⁵.

Білоруський (Чауський) полк протримався до кінця 1659 р. Гетьман Юрій Хмельницький погодився на очищення білоруських територій і їхню передачу московським воєводам. Полковник Іван Нечай (†1673) не хотів виконувати цього наказу і потрапив у московський полон при падінні Бихова 4 грудня 1659 р., був відправлений на заслання в Тобольськ, звідки повернулася 1667 р. Як полковник коронних військ і староста загальський із 1668 р. осів у Білорусі. У 1669 р. був королівським послом до гетьмана Петра Дорошенка¹³⁶. Останні спроби закріпитися у Старому Бихові відносяться до Великої Північної війни і діяльності гетьмана Мазепи та стародубського полковника Михайла Миклашевського¹³⁷.

Отже, білоруський та український етноси синхронно пройшли всі етапи національного, релігійного, культурного й державного розвитку (становлення дружинних, ранньофеодальних держав, держав класичного феодалізму і ранньомодерних), формування засадничих інститутів, зокрема магдебурзького права в містах. Це сприяло появі практично однакового менталітету, зміни якого протягом означеного часу теж були синхронними. Попри зміни конфігурації контактної зони між обома етносами не відзначено взаємного протистояння і значних конфронтацій. Це, зокрема, показово продемонстрував період української національної революції, коли жителі сусідніх білоруських областей були готові інтегруватися в Українську козацьку державу з її правом та звичаями, присягаючи Запорозькому війську й гетьманові, а не московському цареві. Можна погодитись, що контактні зони були зонами зближення, а не протистояння між білоруським та українським етносами.

¹³⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. *Записки НТШ*. Львів, 1927. Т. 151. С. 55–80; Крип'якевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. *Науковий збірник УАН*. Київ, 1929. С. 92–96.

¹³⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. Киев, 1908. Ч. 3, т. 6. С. 336.

¹³⁶ Войтович Л., Голубко В. *Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2018. Т. 2. С. 212.

¹³⁷ Лазаревский А. Миклашевские. *Киевская старина*. 1882. № 2. С. 243–245.

«ОРШАНСЬКИЙ ТРИУМФ» 1514 РОКУ: ЛІТОПИСАННЯ І ГЕНЕЗА ДИСКУРСУ

Оршанська битва посідає особливе місце у свідомості сучасних білорусів. Вона була одним із головних моментів московсько-литовської війни 1512–1522 рр. Зіткненню передувало здобуття Василієм III Смоленська 1 серпня 1514 р. А вже за місяць, 8 вересня, війська Великого князівства Литовського (ВКЛ), підтримані польськими підрозділами, здобули переконливу перемогу над значно чисельнішим противником (хоч це й не вплинуло на подальшу долю Смоленська).

Нині 8 вересня – неофіційний День військової слави Білорусі, а сама битва стала «символом сучасного білоруського патріотизму»¹. Це накладає помітний відбиток на наукові дискусії про історичне місце цієї події, яку переможці виславили як надзвичайну за масштабами. Стереотипи ягеллонської пропаганди набули актуальності за 400 років – при формуванні білоруського національного проєкту.

Тоді ж, на початку ХХ ст., стала відомою білоруська «середньовічна пісня» про Оршанську битву*, що, очевидно, вийшла з-під пера Вацлава Ластовського, який хотів вивести свій народ «з-під російського гіпнозу, показати йому інші цінності й шляхи національного життя»². Цей псевдофольклор, поза сумнівом, мав компенсувати бідність локальної писемної традиції, пов'язаної з битвою під Оршею. Не секрет, що відповідні звістки білорусько-литовських літописів ХVІ ст. доволі лапідарні³; ці пам'ятки цінні хіба тим, що донесли до нас реєстр московських бранців (за лексикою синхронних документів – «взяней великое битвы Ро(ш)ское»⁴), складений для головного бенефіціара зазначених подій – гетьмана-тріумфатора Костянтина Острозького⁵.

На цьому скудному тлі не дивує, що, прагнучи відтворити вплив битви на її сучасників, дослідники звертаються до досить специфічного джерела, трактуючи його білорусько-литовським. Це, по суті, єдина пам'ятка православної книжності, яка містить яскраву й емоційну характеристику подій. Маю на увазі «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», що складається з опису битви і присвяченої князеві «Похвали».

¹ Saganovich G. Contested Interpretation of the Battle of Orsha in 1514 in Belarusian and Russian Lieux de Mémoire. *Politics, History and Collective Memory in East Central Europe*. Hamburg, 2012. P. 139–162.

* Між іншим, її слова було вибито на пам'ятному знаку, спорудженому в ювілейному 2014 р. на місці битви.

² Ліцкевіч А. «Слава Воршы ўжо не горша...». Гісторыя адной містыфікацыі. *Беларуская думка*. 2009. № 3. С. 92–99.

³ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва, 1980. Т. 35: Летописи Белорусско-Литовские. С. 168–169, 234–235.

⁴ Krom M. Rejesty jeńców moskiewskich na Litwie w pierwszej połowie XVI wieku. *Przegląd Wschodni*. 1994. Т. 3, zesz. 3 (11). S. 466–467, 469 etc.

⁵ ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1907. Т. 17: Западнорусские летописи. С. 185–188.

Твір написано з відверто антимосковських позицій. Великий князь Василій III представлений клятвopорущником, охопленим бажанням захопити чужі землі – «о(т)чину и дедину» великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I. Той, захищаючи «свою правду», відрядив проти «москвичей» свого «славного и великоумного гетмана» Костянтина Острозького. Князь, завдавши відчутної поразки ворожим військам, «церкви божьи христіанський и многих мужей и жон от их насилування оборонил».

Так, із погляду анонічного автора «Сказання», захисником православних у ВКЛ був князь Острозький, відправлений на війну своїм іновірним «господарем», – тоді як московський «государь», демагогічно маніпулюючи гаслом захисту своїх єдиновірців, становив для них головну загрозу. Наприкінці «Похвали» князеві висловлено побажання: «Как ныне побил силу великую московскую, абы так побивал сил(ь)ную рать татарскую, проливаючи кров(ь) их бесурменьскую!».

В іншому місці «Сказання» є менш виразне порівняння москвитів із «невірними». Віддаючи шану гетьманові «з храбрыми рыцери» за те, що вони «многии замки столечный и места славный Великого княжества Литовского и Руского привокоили есте», автор зауважує: «Прировнани есте великым, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, который иж своим мужством многии замки христіанський от поганьских рук впокоины чинять».

«Сказання» міститься наприкінці літопису, який запровадив до наукового обігу Микола Карамзін, охрестивши його «коротким Київським літописцем»⁶. Під цією назвою, що зберіглася у складі Супрасльської збірки⁷, літопис опублікував Михайло Оболенський 1836 р.⁸. На рубежі XIX–XX ст. він став предметом спеціальних досліджень, що їхні автори наголошували на умовності терміна «Київський короткий/скорочений літопис»: він явно не відповідав змісту й не вказував на місце створення пам'ятки⁹. З ними у фундаментальному курсі історії української літератури солідаризувався Михайло Грушевський: «Так назвав сю літописну збірку М. Карамзін, і під цією назвою вона зосталась і досі; хоч її київське походження дуже сумнівне, і тому ся назва часом береться в лапки, але за браком іншої короткої влучної назви, вона й досі вживається в літературі»¹⁰.

⁶ Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1819. Т. 7. Примечания. С. 33.

⁷ Нині – у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві. Ф. 181. Оп. 1, ч. 1. № 21/26. Раніше рукопис зберігався у бібліотеці Супрасльського монастиря, куди потрапив до того, як архимандритом обителі став Сергій Кимбар (Морозова Н., Темчин С. Древнейшие рукописи Супрасльського Благовещенского монастиря (1500–1532 гг.). *Z dziejów monasteru Supraskiego*. Białystok, 2005. № 17. S. 130). Раніше вважалося, що це сталося у 1532 р., однак нещодавно С. Темчин запропонував іншу дату – 1527 р. (Темчин С. Ю. Супрасльський ієромонах Арсеній и его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№ 185). *Афон и славянский мир*. Афон, 2016. Сб. 3. С. 365–366).

⁸ Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. Москва, 1836. С. 125–154 («Сказання» тут міститься на С. 149–154).

⁹ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». *Киевская старина*. 1893. № 9. С. 365; Арнаут В. А. «Киевская» летопись Супрасльського сборника: (к вопросу о смоленском летописании). *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. 1909 г. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14, кн. 3. С. 1–2.

¹⁰ Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1995. Т. 5, кн. 1. С. 197.

Літопис має досить складну структуру. Його початкова частина – це вибірка звісток 862–1461 рр. із Новгородського п'ятого літопису з трьома додатковими записами за 1453, 1483, 1491 р.¹¹. У цій компілятивній частині простежується виразний інтерес до історії Смоленська. Його ж стосуються і фінальний запис літопису про взяття міста Васи́лем III, і вміщене після нього «Сказання» про спровоковану цим битву під Оршею (хоча обидва факти помилково датовані 1515 р.). Що ж до решти оригінальних звісток, то вони охоплюють останні десятиліття XV ст. і стосуються переважно подій на Волині.

З огляду на це відомий знавець літописання ВКЛ Микола Улащик перейменував літопис на Волинський короткий¹²; він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських¹³, з якими ця пам'ятка не має нічого спільного ані структурно, ані типологічно¹⁴. До того ж, вбачаючи в літописі цілком оригінальний твір, учений не зауважив, що перша його частина не тільки компілятивна, а й вторинна, частково відтворюючи Толстовський список літопису Авраамки, що неодноразово відзначено в літературі¹⁵. Тому назва, яку запровадив М. Улащик, також умовна й безпосередньо стосується лише комплексу записів за 1481–1515 рр., які і становлять самостійну пам'ятку літописання*.

У сучасній історіографії Волинський короткий літопис перебуває на своєрідному міжетнічному пограниччі (як, до речі, й особа гетьмана Острозького¹⁶). З одного боку, його відносять до царини білорусько-литовського літописання, з другого – вважають пам'яткою української літератури¹⁷. Незалежно від паспортизації,

¹¹ Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. Санкт-Петербург, 1996. С. 300–301.

¹² Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1985. С. 52–54.

¹³ Летописи белорусско-литовские. С. 118–127 («Сказання», яке я аналізую, на С. 125–127).

¹⁴ Учений відійшов від традиційного розуміння білорусько-литовських літописів як певного різновиду наративних пам'яток, трактуючи їх украй спрощено: як такі, що в них «викладена історія Великого князівства Литовського» й «написані на території цієї держави». Детальніше див.: Русина О. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 135–137. Неправомірність віднесення Волинського короткого літопису до білорусько-литовських відзначив і К. Гудмантас, назвавши його «специфічним джерелом, створеним на периферії держави» (Gudmantas K. Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego. 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai. Vilnius, 2014. S. 101).

¹⁵ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. Москва; Ленинград, 1938. С. 234–235, 253–254; Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. С. 300–301; Фомина Т. Ю. Летопись Авраамки: состав, источники, время создания. *Актуальные проблемы источниковедения*. Витебск, 2015. С. 145–146.

* До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний із Толстовського списку літопису Авраамки.

¹⁶ У працях білоруських дослідників можна побачити твердження, що під Оршею «переможцями командував князь-литвин (у сучасному розумінні – білорус)» (Тарас А. Битва под Оршей в контексте политики и войны. *Записи Таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага*. Рыга, 2014. Вып. 4: Битва пад Оршай 1514–2014. С. 20); це, поза сумнівом, відгук уявлень про ВКЛ як білорусько-литовську державу.

¹⁷ Наприклад див.: Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. Київ, 1990. С. 86–87; Історія української літератури: у 12 т. Київ, 2013. Т. 1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). С. 669–671. Зауважу принагідно й думку Михайла Возняка, що цей літопис – зразок винятково «української творчості» (Возняк М. Старе українське письменство. Львів, 1922. С. 203).

наявне в ньому «Сказання» відображає контекст процесів етнічної диференціації у Східній Європі. На думку низки дослідників, цей наратив унаочнив кардинальні зрушення у середовищі східного слов'янства: «відмову книжників [досл. "literati"] Литовської Русі потрактовувати населення Північно-Східної Русі не тільки як братню русь, а і як єдиновірців»¹⁸.

Але ким же були оці «книжники»? І чи може «Сказання», донесене до нас літописом із Волині, дати правдиву картину відносин литовської й московської русі?

Намагаючись відповісти на ці запитання, потрібно передовсім наголосити, що «Сказання» написане з нового аркуша й іншим почерком, ніж попередній текст і, за спостереженнями Петра Владимірова¹⁹, має свої правописні й мовні особливості. Отже, йдеться про самостійний літературний твір, технічно відділений від решти тексту записом-інструкцією про необхідність прикласти «к тым тетратем» ще шість «про запас на летописець».

Це, однак, не означає, що «Сказання» можна інтерпретувати як просту приписку – на рівні з наявною нижче нотаткою про візит до Супрасльського монастиря польського короля і великого князя литовського Сигізмунда Августа (1543)²⁰. Насправді воно невіддільне від загального літописного контексту. По суті, його автор розвинув і розширив коротку звістку про здобуття «славного великого града Смоленска (sic!)», якою фактично закінчується літопис, долучивши до свого «Сказання» як фрагменти цієї звістки²¹, так і її помилкову дату («Индикт 2, август(та) 1 день, в лето 7023 году» = 1515 р.)²². Окрім цього, кінцівка панеґірика Острозькому явно перегукується з короткою заздравицею йому і його старшому братові Михайлу, яка міститься в літописі трохи вище – у сюжеті про боротьбу з татарськими нападами на Волинь і Полісся («Сим же правоверным князем даруй Г(оспод)и многолетное здравіе и укрепи десницу их и грозны их сотвори супостатам нашим, да прославим тя, единого Бога и человеколюбца»)²³.

Текст «Сказання» свідчить про те, що його автор був сучасником Костянтина Острозького, ставився до «славного гетмана» з неабияким пієтетом і бажав йому на майбутнє «здоровья и счастья». Що ж до джерел, якими оперував анонім, то аналіз показав, що він був ознайомлений із т. зв. Сербською «Александрією», яка з'явилася на Русі у XV ст., і запозичив звідти низку образів – причому доволі невправно, плутаючи різні епізоди життєпису Александра (якщо, звісно, це не було наслідком дефектності списку «Александрії», яким він користувався). Автор

¹⁸ Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations*. Cambridge, 2006. P. 107. Порівняйте: «Литовсько-московські війни поглиблювали відчуженість русі двох держав. Вочевидь, на початку XVI ст. даний процес уже завершився. Це наочно демонструє Волинський короткий літопис, який містить опис битви під Оршею й панеґірик на честь князя Костянтина Острозького» (Latyszonek O. *Wojny Litwy z Moskwą na początku XVI w. jako czynnik przemian tożsamości etnicznej w Europie Wschodniej*. *Bitwa pod Orszą / pod red. M. Nagielskiego*. Warszawa, 2016. S. 32).

¹⁹ Владиміров П. В. *Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1890. Кн. 4. С. 139.

²⁰ Супрасльська рукопись. С. 155; *Летописи белорусско-литовские*. С. 127.

²¹ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 365–366.

²² Останнє відзначив В. Арнаутов: «Киевская» летопись Супрасльського сборника. С. 34.

²³ Супрасльська рукопись. С. 145; *Летописи белорусско-литовские*. С. 124.

«Сказання» посилається і на «Фролоса» (римського історика Луція Аннея Флора), однак цитує його «Епітоми» по 8-й книзі «Хроніки Йоана Малали»²⁴.

Крім цього, у «Сказанні» маємо покликання на церковну літературу, зокрема на «слово пророческое» (хоча цитоване, власне, одне зі соборних апостольських послань – Якова (4, 6) або Перше Петра (5, 5)) і «слово святого отця Ефрема» («Слово про воскресіння мертвих» Ефрема Сіріна). Цитовано тут також «великий Нифонт», тобто «Житіє» Кіпрського єпископа Нифонта Констанцького²⁵, або «Слово святого отця Нифонта до вірних», що ввійшло до складу популярної збірки «Ізмарagd» і Скитського патерика²⁶. Церковних джерел, напевно, сягає і наведена згадка про Родос: там нерідко бували православні паломники на шляху до святих місць²⁷.

Відзначу також, що воєнний триумф Костянтина Острозького порівняно в тексті «Сказання» із приголомшливим за масштабами подвигом одного зі старозавітних героїв – «сына Ровоамова Авии», царя Юдеї. У Другій книзі Параліпоменон (13, 17) міститься розповідь про те, як, воюючи з ізраїльським царем Єровоамом, Авія побив «п'ятсот тисяч чоловік відбірних». Саме про цей епізод і йдеться у «Сказанні»: згідно з його текстом, Авія знищив «за один день п'ятсот тисяч», а князь Острозький як його героїчний «наслідник» за «3 години на осмьдесят тисяч побил». При цьому кількість загиблих московитів оцінено цифрою, котра відома і з інших джерел (у тексті її наведено двічі)²⁸.

У контексті цього незрозуміла заувага Грушевського щодо «гіперболічного числа» побитих Острозьким ворогів, яке, мовляв, «переносить реальну історію Оршанського побоїща в площину баснословних подвигів героїв лицарських романів». Напевно, він лише хотів загострити свою думку про те, що в цьому творі «мотиви сучасної лицарської повісті переважають над християнською риторикою»²⁹ (хоча сама Сербська «Александрія» традиційно вважається «християнською переробкою» роману Псевдо-Каллісфена).

²⁴ Детальніше див.: Русина Е. Литературные памятники XV–XVI вв.: наблюдения и заметки. *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы*. Минск, 2014. Вып. 7. С. 191–193; Русина О. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела. *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 139–141.

²⁵ Див.: Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.). Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. Санкт-Петербург, 1863. С. 227.

²⁶ Полетаева Е. А. Выписки из Жития святого Нифонта в древнерусских сборниках. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология*. 2011. Т. 10. Вып. 2: Филология. С. 96.

²⁷ Скажімо, у «Ходінні» до Царгорода диякона Зосими (1419) йдеться про те, що там «сидеть от папы римскаго мистр [тобто магістр] велики и все у него крестоносци и церковныя люди носящи кресты на левых плечех, на портищех нашиваны» (Книга хоженій. Записки русских путешественников XI–XV вв. / сост., подгот. текста, пер., вст. ст. и коммент. Н. И. Прокофьева. Москва, 1984. С. 134).

²⁸ Щоправда, нею завзвичай обчислювали загальну кількість погромленого під Оршею війська; однак у низці пам'яток вона стосується людських втрат московитів (порівняйте: Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. В. И. Матузовой, отв. ред. А. Л. Хорошкевич. Москва, 1994. С. 96; Київський літопис першої чверті XVII ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 119).

²⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 1. С. 208.

Непросте питання про присутній у «Сказанні» фрагмент «слова пророка Исаия, сына Амосова». Мені вдалося з'ясувати, що йдеться про доволі точне цитування апокрифічного «Слова святого пророка Исаия, сына Амосова, с рыданием и с слезами, провидев Духом святым о последних днех», надрукованого півтора століття тому за рукописом XVII–XVIII ст.³⁰ і досі практично не дослідженого.

Загалом, вважаю, образно-метафоричний ряд «Сказання» не розкриває світогляду його творця. Ким би не був цей анонім³¹, він не відзначався ані письменницьким хистом, ані широким літературним кругозором. Упевнено можна відзначити, що він був православним і в певному сенсі мав активну життєву позицію. У цьому переконує одне з «темних місць» його твору, яке не раз спантеличувало дослідників. Маю на увазі твердження книжника про те, що за свої подвиги Костянтин Острозький гідний володіти «самим Божим градом Иерусалимом», а не те, що сидіти на «здешних великих столечных городах».

Деякі фахівці вбачають у цій фразі натяк на «ірраціональну ауру довкола постаті князя»³², інші – давній епічний мотив «нагороди за подвиг містом»³³ чи навіть пряму декларацію права Острозького як «царственої особи» на престолі Литовської й Московської держав або лише на Литву³⁴. Останнє навряд чи можливо хоча б тому, що у «Сказанні» всліяко вихваляється «великий», «славний» і «великославный» король Сигізмунд, а князь Острозький виступає лише його вірним слугою, який діяв, керуючись «приказанием и наукой» свого государя, і зміг потішити його гучною перемогою. Відповідно, наприкінці твору Сигізмундові також виголошено заздравіцу: «Великославному господарю королю Жигимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского!».

На мій погляд, суть згадки про «здешние великие столичные города» полягає у казусі 1522 р., коли Острозький, який уже тримав один «столичный» уряд

³⁰ Порфирьев И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1877. Т. 17. С. 264.

³¹ Грушевський вважав його світською особою, позаяк мова твору «сильно зближена до світської», а авторська позиція політична, а не церковна (Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 5, кн. 1. С. 208). Вчений, однак, не трактував це питання однозначно – на відміну від Тиховського, який, навпаки, вбачав у творці «Сказання» духовну особу (Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 371). Сучасний дослідник білорусько-литовського літописання В. Чемерицький також схильний пов'язувати «Сказання», як і весь Волинський короткий літопис, зі «середовищем православного патріотично налаштованого білорусько-українського духовенства» (Вялікае княства Літоўскае. *Энцыклапедыя: ў 2-х т.* Мінск, 2007. Т. 1: (А–К). С. 385).

³² Яковенко Н. *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, 2002. С. 237–238.

³³ Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 5, кн. 1. С. 250 (коментар С. К. Росовецького).

³⁴ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. *Острог*, 2009. С. 9–10. Щоправда, нижче науковець стверджує, що це вивищення князя «стосується лише особистих якостей та талантів Острозького, але не “божественного права” на владарювання, яке залишається за Жигимонтом та Василієм» (Там само. С. 49).

(віленського каштеляна), став воєводою троцьким³⁵. Це, як відомо, спричинило протести литовських магнатів, що покликалися на обмеження, передбачені привілеєм 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, а князь був «схизматиком» і, крім цього, всіляко опікувався інтересами Православної Церкви). У ситуації, що склалася, Сигізмунд мусив виправдовуватись заслугами Острозького й обіцяв надалі неухильно дотримуватись норм Городельського привілею. Вважаю, саме до цього й апелює укладач «Сказання», наполягаючи на праві князя сидіти на «здешних великих столичных городах».

З другого боку, ця репліка дає змогу відкоригувати час створення «Сказання». Як правило, воно фігурує у фаховій літературі під тією ж датою, що й у тексті літопису, – 1515 р. Однак, з огляду на зазначене, видається можливим пересунути період його укладення на час між 1522 р. і 1530 р. (час смерті князя). Очевидно також, що, заочно полемізуючи із противниками Острозького, автор «Сказання» апелював до співвітчизників загалом, а не тільки до єдиновірців.

Чи можна встановити його ім'я? Думаю, так. Свого часу М. Грушевський слушно зауважив, що «Сказання» написано «зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви»: для його автора московити не єдиновірці, а політичні вороги³⁶. Що ж до самого літопису, який містить «Сказання», то, проаналізувавши наявні в ньому звістки, вчений атрибутував його книжникові, що поєднував «інтереси до подій волинських, смоленських і митрополичого кліросу», або ж «якийсь клірошанин, зв'язаний ближче із Смоленськом, використав записки, що походили з двору князів Острозьких»³⁷.

«Ланкою», яка поєднала Смоленськ, Волинь і митрополита, видається не один, а група історичних персонажів, щодо яких, на жаль, маємо вкрай скупі дані. Найперше, запис 1525–1526 рр. у пом'янику Києво-Печерського монастиря, куди було внесено «род пана Данилиа Василевича, писаря князя Костянтина Ивановича Острожского, и его жоны Марии»³⁸. Першими серед їхніх родичів названі преосвященний єпископ Варсонофій і «Володимир, в святом крещении Василий», у якому відчитується батько Данила Васильовича. Що ж до владики Варсонофія,

³⁵ Дуалізм адміністративних структур у ВКЛ був пережитком режиму діархії (див. про нього, наприклад: Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Київ, 2016. С. 215–216). Вважалося, що литовський «господар» сидить «на Вилни а на Троце» (цитую привілей Смоленській землі 1505 р.: Lietuvos Metrika. Knyga № 5. Vilnius, 1993. P. 272).

³⁶ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 1. С. 208.

³⁷ Там само. С. 198.

³⁸ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1892. Кн. 6. Приложение. С. 78. Відзначу, що поряд (С. 78–79) наявні поминальні записи, які зробили сам Костянтин Острозький і його писар та підскарбій Єрофей; з огляду на те, що князя тут названо воєводою троцьким, вони з'явилися у пом'янику не раніше 1522 р. Уточнити цю дату дає можливість нотатка на С. 81, яку С. Т. Голубевий слушно відніс до травня 1526 р. (С. IX). Відповідно, запис, який нас цікавить, був внесений до пом'яника десь у 1525–1526 рр. Тодішнє перебування у Києві князя зі своєю свитою пов'язане, очевидно, із конфліктом, спричиненим діями Печерського архимандрита Антонія (див.: Макарий. История русской церкви. Москва, 1996. Кн. 5. С. 137). У рішенні Сигізмунда I відсторонити його від управління Києво-Печерським монастирем (17 червня 1525 р.) прямо йдеться про клопотання Костянтина Острозького (Акты ЗР. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2. № 135. С. 161–162).

то сучасником Костянтина Острозького був тільки один єпископ із таким іменем – Смоленський, який обіймав кафедру в 1509–1514 рр. Його попередником у смоленській єпархії був Йосиф Солтан, який 1509 р. став митрополитом; окрім новацій у церковній і культурній сферах³⁹, цей архиєрей знаний як співкритик Супрасльського монастиря.

Про Варсонофія ж відомо те, що на зламі 1509–1510 рр. він брав участь у роботі собору, який скликав Йосиф Віленський, а в квітні 1513 р., як і його попередник, звертався до великого князя литовського із клопотанням про підтвердження «льготной грамоты» Смоленській землі⁴⁰. Варсонофію довелося стати свідком й учасником капітуляції Смоленська, що його 1 серпня 1514 р. захопили московські війська. Літописці детально розповіли про роль, яку відіграв владика в тих драматичних подіях.

Після обстрілу міста з гармат там запанувала «скорбь велика». Варсонофій, з огляду на «изнеможение градное и пагубу», вийшов «из Смоленска на мост и нача бити челом великому князю, прося срока до завтрея». Не одержавши бажаного передиху й повернувшись «со слезами в город», владика організував і очолив депутацію, яка стала просити Василя III взяти місто «с тихостию». По тому відбулися урочистий в'їзд переможця в місто і подячний молебень. «И повеле князь великий владыке смоленскому [быть] на своем столе [тут – єпархії – О. Р.]», а решті жителів «дал волю», тобто можливість самим визначити свою долю, пов'язавши її з Москвою або Литвою⁴¹. При цьому Василь III щедро обдарував смольнян і, «поустроив свою отчину град Смоленск, как есть лепо его государству», відбув у Дорогобуж⁴².

Однак лояльність нових підданих виявилась ефемерною: вже за місяць «владыка [со] смольняны изменил». За свідченнями літописців, після погрому московського війська під Оршею, Варсонофій відправив до Сигізмунда «племянника своего Васка Ходыкина с писанием», закликаючи до виправи на Смоленськ. Ішлося про заколот міської верхівки, до якої належали бояри Ходикіні⁴³. Змову

³⁹ Чистякова М. Йосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok, 2010. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej. S. 37–48.

⁴⁰ Опубл.: Кром М. М. Неизвестный привилей Сигизмунда I Смоленску (1513 г.). *От Древней Руси к России Нового времени*. Москва, 2003. С. 138–139.

⁴¹ Про масовий виїзд смоленських бояр див.: Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 1995. С. 205–212.

⁴² Ці події висвітлені в багатьох писемних пам'ятках, серед яких варто виділити Устюжський літопис, де їх описано зі слів очевидця (Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). Москва; Ленинград, 1950. С. 103–107). Офіційна московська версія більш тенденційна – взяти, до прикладу, хоча б картину «веселія неизреченного» у Смоленську, коли його мешканці, «избавльшеся и свободившеся [от] злыя латынския прелести и насилия, възрадовашася своему истинному пастырю и учителю, православному великому государю, целоваху друг друга» (Иоасафовская летопись. Москва, 1957. С. 163). Щоправда, й нині є дослідники, які повністю довіряють цьому опису – мовляв, у той період московські володарі здійснювали «програму визволення поневоленого католиками і мусульманами православного населення», яку розробляли впродовж кількох століть (див.: Михайлова И. Б. К вопросу о «Смоленском взятии» 1514 г. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*. 2011. № 2. С. 41–46).

⁴³ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. С. 193–194, 208–209.

було викрито, й коли Острозький підійшов до міста, «надеяся на владьку и на князеи смоленских и панов по их совету», то побачив заколотників повішеними на кріпосних стінах. При цьому намісник Василя III князь Василь Шуйський «прикрасив» зрадників подарунками свого государя: «... которово князя смоленскаго или пана [чем] пожаловал, того с тем и повесил» (за що згодом «князь великий похвалил его»). Вцілів лише Варсонофій: відправлений Шуйським до Василя III у Дорогобуж, він був згодом засланий у Спасо-Кам'яний монастир на Кубенському озері.

Невідомо, як склалася доля Василя Ходикіна⁴⁴, але цілком очевидно, що його син зрештою опинився на службі в Костянтина Острозького. Писарський статус «пана Данилиа Василевича» унаочнює, що затребуваними виявилися не військові навички смоленського боярина, а його культурний потенціал, похідний від «кровних» зв'язків із вищим духовенством⁴⁵. Що стосується його батька, то він, найвірогідніше, безпосередньо контактував із Костянтином Острозьким, який здійснював оперативне керівництво антимосковською кампанією; вважаю, що саме йому, а не Сигізмундові, який перебував у Борисові, адресував «писание» владика Варсонофій. Князь відомий не лише своїми військовими заслугами, а й величезним особистим впливом на долю православної митрополії. Він «був за часів митрополита Йосифа Солтана наймогутнішим покровителем і благодійником західноруської церкви»⁴⁶, а після смерті Йосифа (1521) – її світським опікуном.

Не хотілося би белетризувати наукову гіпотезу, але, здається, немає нічого неможливого в тому, що Василь Ходикін, знаний як довірена особа владики Варсонофія, був, за лексику тих часів, «книголюбцем». Після викриття антимосковського заколоту, уцілівши (бо, найвірогідніше, передавши Острозькому «писание» свого дядька, він залишився у таборі литовців), Василь цілком міг опинитися на службі в митрополита Йосифа – колишнього Смоленського єпископа, котрий добре знав Варсонофія та інших членів боярського клану Ходикіних. Хтось із них або ж із найближчого оточення Варсонофія міг вивести зі Смоленська літопис, відомий нині як Авраамки (в Толстовському списку, що датується початком XVI ст.). Його копіюванням для потреб митрополії і міг зайнятися Василь; потім у загальноруський контекст він додав літописну пам'ятку, яку отримав Йосиф Солтан від Костянтина Острозького. Однак це були не «записки, що походили з двору князів Острозьких», як вважав Грушевський, а щорічні нотатки, зроблені в колі Володимиро-Волинського єпископа

⁴⁴ Поодинок загда про «Ваську» серед чотирьох «Ходькиных сынов» збереглась у Литовській Метриці – реєстрі, що датується 80-ми роками XV ст. (Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. Санкт-Петербург, 1910. Т. 27. Ст. 478); після смоленських подій 1514 р. із братів Василя відомий тільки Федько, який продовжував служити Сигізмундові; на литовському боці залишилася і вдова його брата Олехна з двома синами (Кром М. М. Меж Русью и Литвой. С. 247).

⁴⁵ Принагідно відзначу можливість того, що дід Данила прийняв схизму: у поминальному записі, який я надав, третім після Василя (Данилового батька) і Варсонофія (батькового дядька) фігурує «скимник Феогност».

⁴⁶ Макарий. История русской церкви. Кн. 5. С. 126.

Вассіана (1486–1497)⁴⁷, з яким останнім часом пов'язують масштабні проекти в царині літописання⁴⁸.

Василь ці нотатки доповнив і відредагував – не завжди коректно⁴⁹; його ж перу належить короткий фінальний запис про здобуття «славного великого града Смоленска» Васи́лем III, який «воеводу смоленського пана Юрья Сологубовича отпустил в Литву, а владыку смоленського Варсонофия звел на Москву». Як бачимо, у цій звістці єпископа Варсонофія віктимізовано й повністю очищено від будь-яких негативних конотацій, пов'язаних із його присягою та подальшою зрадою московського володаря⁵⁰. Не менш показово, що автор «Сказання про перемогу під Оршею», який розширив і розвинув цю звістку, вважав за потрібне повністю відтворити інформацію щодо Варсонофія – хай навіть цілком недоречно. Розповідаючи про успішний для ВКЛ фінал Оршанської битви, він стверджує, що Костянтин Острозький нібито «выгнал з града Смоленска» Васи́лія III (який насправді перебував тоді в Дорогобужі)⁵¹. Звертаючись до князя-тріумфатора, оповідач веде далі: «Великому ж князю Василю пред тобою бежавшу у Московскую сторону, у свои восточныи грады, и после себе и владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву».

Як бачимо, автор «Сказання» не дуже дбав про його правдивість. Для нього було важливішим вписати у свою розповідь Смоленського єпископа – навіть через перекручення історичних подій. Хто ж він, цей далеко не безсторонній автор? У контексті його явного зацікавлення особою Варсонофія виникає гіпотеза, що ним був син Васи́ля Данило (адже не випадково, поминаючи своїх померлих родичів у 1525–1526 рр., він поставив владику на перше місце, перед батьком і, можливо, дідом). Якось він ознайомився з батьковою працею (вважаю, посмертно: адже той так і не створив анонсований у приписці «летописець»). Можливо, він копіював її для свого вельможного «роботодавця» (який, за моїм припущенням, передав Йосифові Солтану записки Вассіана). Суто особисті інтереси підштовхнули Данила до

⁴⁷ Показово, що волинські звістки літопису охоплюють 1487–1497 рр., тобто період перебування Вассіана в сані єпископа (до його смерті). З другого боку, придворний літописець Острозького, розповідаючи про Молдавську кампанію 1497 р., обов'язково згадав би, що саме тоді князь став великим гетьманом литовським (порівняйте: Хроника Быховца. ПСРЛ. Москва, 1975. Т. 32. С. 165).

⁴⁸ Маю на увазі гіпотезу про Вассіана як ініціатора створення Радзивіллівського літопису (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 2004. Вып. 11. С. 526–557).

⁴⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 1. С. 200, прим. 3.

⁵⁰ Порівняйте з описом його дій у московському письменстві, наприклад, у Йоасафівському літописі, де цей сюжет позначений кіноварною маргіналією «О владыце Смоленском»: «Епископ же Варсунофеи Смоленский, презрев божественныи суд и поправ своего святительства съевсть и преступи свое обещание и клятву и крестное целование, изменил к государю великому князю» (Йоасафовская летопись. С. 165). До речі, у цьому ж можна було звинуватити й Костянтина Острозького, який, перебуваючи в московському полоні з 1500 р., зрештою присягнув на вірність Васи́лію III і завдяки цьому зміг утекти до Литви в 1507 р. (недарма той-таки Йоасафівський літопис називає його «государским изменником» (Там само. С. 166)).

⁵¹ Зовсім інакше потрактовано події в Йоасафівському літописі, автор якого практично не зауважив бойовища під Оршею, але згадав, що «безбожный» Острозький «у града Смоленска не успеv ничто же, възвратис с великим срамом», втративши дорогою частину війська, «панских детей и гетманов», а також «многие возы и телеги с скарбом» (Йоасафовская летопись. С. 166).

створення «Сказання», далекого від історичної конкретики⁵², з пишною похвалою Костянтинові Острозькому, в якій знайшлося місце і для перебільшення воєнних успіхів гетьмана, і для його апології, і для згадки про непересічного родича автора.

Що ж стосується рукопису, який доніс до нас Волинський короткий літопис, то його появу в Супраслі (перед 1527 р. або 1532 р.) нескладно пояснити: відомо, що монастирську бібліотеку в різні часи поповнювали книжки з особистого зібрання Йосифа Солтана (наприклад, Пролог 1512 р. роботи дякона Йоакима і його помічників, П'ятикнижжя Мойсееве, яке переписав 1514 р. митрополитий дяк Федор, збірка старозавітних книг (Ісус Навин, Суддів, Царства, Руф, Естер). Паралельно тут знайшлося місце для рукопису, пов'язаного походженням із Костянтином Острозьким⁵³.

Наявність Волинського короткого літопису в Супрасльській обителі унаочнює запис про її відвідини Сигізмундом Августом у 1543 р.⁵⁴ Про те саме свідчить розрахунок часу з «Християнської топографії» Козьми Индикоплова, доданої до реєстру монастирської бібліотеки, який 1557 р. уклав архимандрит Сергій Кимбар: «Как царь турецкий Царьгород посел, тому 107 лет, а как Киев был изжог Менгирей, тому 73 лета»⁵⁵. Цей розрахунок сходиться (вказуючи на 1556 р.) лише на підставі помилкових дат додаткових звісток Волинського короткого літопису, в яких першу подію віднесено до 1449 р., а другу – до 1483 р.⁵⁶ Тоді літопис входив до конволюта, згаданого в бібліотечному реєстрі 1557 р. як «книга Царственник з летописиц(ем)». Згодом цей конвюлот розформовано: в бібліотечному описі 1645 р. чотири «книги царские» фігурують паралельно з «кройникой русской», званою й за описом 1668 р.⁵⁷

Підсумовуючи, відзначу, що у світлі запропонованої гіпотези Волинський короткий літопис (у його традиційному розумінні) виступає синтезом смоленського та волинського літописання. Що ж до «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», то воно відзначається вкрай звуженою візією, оскільки його автор, Данил Васильович Ходикін, був, з одного боку, писарем князя, а з другого – внучатим племінником Смоленського єпископа Варсонофія. Події 1514 р. поклали край благополуччю й самому існуванню впливового клану Ходикіних. Це й визначає той особливий кут зору, під яким було написане «Сказання». Глибоко суб'єктивне через відзначені обставини, воно не відображає реальної картини настроїв у середовищі тодішніх інтелектуалів навіть регіонального рівня.

Безсумнівно, московсько-литовські війни, консолідуючи населення ВКЛ⁵⁸, не могли не сприяти розколу між руськими землями. Об'єднувальну роль відігравав і образ тріумфу під Оршею, успішно розтиражований ягеллонською пропагандою.

⁵² Виняток щодо цього – реєстр московських бранців, складений для Костянтина Острозького (повна версія: Западнорусские летописи. *ПСРЛ*. Т. 17. Ст. 185–188).

⁵³ Темчин С. Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола середини XVI века и его антиграф 1494 года. *Кныготыра*. Vilnius, 2007. Т. 49. Р. 68–86.

⁵⁴ Супрасльская рукопись. С. 155; Летописи белорусско-литовские. С. 127.

⁵⁵ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 102.

⁵⁶ Супрасльская рукопись. С. 147; Летописи белорусско-литовские. С. 125.

⁵⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1870. Т. 9 / изд. и пер. А. Демьянович. С. 54, 204, 242.

⁵⁸ Див.: Błaszczuk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności. 1492–1569. Poznań, 2002. S. 300. Відзначу, що не лише війни, а й сама ситуація вибору між Ягеллонами і Рюриковичами,

Завдяки цим цілеспрямованим зусиллям «великая битва Ро(ш)ская»⁵⁹ перетворилася на «місце пам'яті», яким, очевидно, залишалась і в XVII ст. (принаймні, суто топографічно – якщо узяти до уваги знамениту Радзивілівську карту ВКЛ 1613 р., на якій неподалік від Орші зроблено примітку про поразку, завдану тут князем Костянтином Острозьким московському війську 1514 р.). Однак, якими б не були масштаби цієї битви насправді та в письмовій традиції, вважаю, навряд чи коректно розглядати її як певний «вододіл», етапний момент у процесах етнічної диференціації у Східній Європі. Вплив політичних колізій на самосвідомість мешканців руських земель не був прямолінійним і однозначним, а окремі міждержавні конфлікти самі собою не могли зруйнувати традиційних уявлень про московитів як одноплемінників та єдиновірців. Проте не прагну широких узагальнень. Важливіше акцентувати на проблемі репрезентативності «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» як джерела, на яке зазвичай покликаються, коли йдеться про етнокультурні й меморіальні аспекти Оршанської битви. Аналіз пам'ятки і спроба її атрибуції застерігають від однобічних підходів до вирішення складних, політично загострених питань етнокультурної історії XV–XVI ст., яке неможливе без ґрунтовної джерелознавчої підготовки.

в якій опинилося православне населення ВКЛ у першій третині XVI ст., впливала як на його політичну лояльність та сферу мотивацій, так і на особистісну й групову самоідентифікацію.

⁵⁹ У 1564 р., порівнюючи з битвою при р. Улі, її називали «великой битвой Оршаньской» (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. Санкт-Петербург, 1848. Т. 3. С. 135). Водночас у синхронному творі М. Стрийковського, присвяченому цій події, немає ніяких оршанських ремінісценцій – хоч він і закликав литовців згадати «своїх предків, як [вони] Москву били» (Дзярнович О. И. Поэма Матея Стрийковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* / Петербургские славянские и балканские исследования. 2010. № 2 (8). С. 130).

МЯШЧАНСТВА БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ І ЎКРАЇНСКІХ ГУБЕРНЯЎ ПАДЧАС ВАЙНЫ 1812 ГОДА

Уводзіны. Вайна 1812 г. атрымала вельмі неадназначную ацэнку беларускіх і замежных навукоўцаў. Адно імянуюць яе «Айчыннай», другія – «грамадзянскай». Але ўсе даследчыкі дадзенай праблемы, нягледзячы на рознасць і палярнасць поглядаў, згодны ў адным – ваенныя дзеянні ахапілі абсалютна ўсе сацыяльныя станы тагачаснага беларускага і ўкраінскага грамадства. Саслоўі былых Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай былі літаральна захіснуты дадзенай падзеяй, якая падзяліла іх на самай справе «па-жывому». Мясчанства не было выключэннем з агульнага шэрагу, бо яго прадстаўнікі змагаліся ў варагуючых арміях, яно мела розныя адносіны да расійскіх і французскіх салдат і пацярпела ў роўных (ці нават большых) маштабах з іншымі сацыяльнымі групамі. Вайна абвастрыла ўвесь спектр саслоўных супярэчнасцяў, што нярэдка адбываецца пры канфліктах такога размаху.

Матэрыялы і метады. У дадзеным даследаванні пастаўлены наступныя мэты: разгледзець падрыхтоўчы этап (1807–1812) і яго ўплыў на беларускіх мяшчан; прасачыць непасрэднае ўздзеянне вайны і звязаных з ёю фактараў на мяшчанскае саслоўе; разгледзець праблемы міжсаслоўных і этна-канфесійных усаемаадносін падчас баявых дзеянняў; прааналізаваць вынікі вайны 1812 г. для мяшчанства беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губерняў; даследаваць становішча мяшчан да пачатку, падчас і пасля ваенных дзеянняў.

Напярэдадні вайны, нягледзячы на пэўныя дамоўленасці паміж Французскай і Расійскай імперыямі ў Тыльзіце (ліпень 1807 г.) і Эрфурце (кастрычнік 1808 г.), напружанасць паміж краінамі нарасталала. Гэта асабліва адчувалася на мяжы паміж Расіяй і прафрацузскім Герцагствам Варшаўскім, а таксама ў памежных гарадах. Так, ужо 24 сакавіка 1807 г. гродзенскі мешчанін І. Эліль (хрышчоны ў праваслаўе яўрэй) накіраваў на імя гродзенскага губернатара В. С. Ланскога дакладную запіску, у якой папярэджваў пра актывізацыю французскіх шпіёнаў у ваколіцах Гродна. У хуткім часе ў розных беларускіх і ўкраінскіх гарадах былі высачаны пяцёра палякаў, з якіх 5 красавіка ў Кіеве арыштаваць удалося толькі аднаго, а астатнія выехалі за межы імперыі. Справа расцягнулася да маштабаў сапраўднага «шпіёнскага скандала», і ў выніку быў адхілены і затрыманы цэлы шэраг асоб. Сярод іх былі гродзенскія кагальныя старэйшыны, члены гродзенскага гарадавога магістрата і губернскай канцылярыі. Некаторых з іх, завербаваных французскімі агентамі, удалося арыштаваць толькі ў Брэст-Літоўску ці нават на Украіне. 15 мая 1807 г. праваслаўныя мяшчане Гродна ўчынілі пагром, «працягваючы шукаць шпіёнаў». Падчас падобных дзеянняў загінула ў агульнай складанасці 47 чалавек, былі спалены яўрэйскія гандлёвыя рады і сінагога. Гродзенскі губернатар В. Ланской

загадаў «пакараць» пагромшчыкаў нязначнымі штрафамі, якія яны, саслаўшыся на свой патрыятызм, плаціць катэгарычна адмовіліся¹.

Пачатак ваенных дзеянняў паміж Францыяй і Расіяй падзяліў мяшчанства беларускіх земляў (як і ўсё грамадства) на часткі. Абвастрыліся ўсе ранейшыя канфлікты на этна-канфесійнай, нацыянальнай, сацыяльнай глебе. Уступленне арміі Напалеона ў межы Расіі мяшчане сустракалі па-рознаму: праваслаўныя, уніяты, пратэстанты і мусульмане ў большасці сваёй – насцярожана і стрымана, баючыся забароны на свабоднае вызнанне сваіх канфесій; іўдзеі – ўрачыста, чакаючы адмены ненавіснай «мяжы аселасці»; каталікі – са святочнымі набажэнствамі, як адзінаверца. Падобнае здаралася у многіх беларускіх гарадах і мястэчках. У Гродна большасць мяшчан вітала вельмі неаднастайныя полчышчы Банапарта як гасцей. Мяшчане Ваўкавыска (цэнтр павета Гродзенскай губ.) самі выгналі невялікі расійскі гарнізон і добраахвотна прысягнулі французскаму імператару. У Янаве (Кобрынскі пав. Гродзенскай губ.) расійскія вартавыя, што ахоўвалі склады, былі звязаны мяшчанамі і зданы французскаму генералу Ж.-Л. Рэнье. Навагрудскія мяшчане адкупіліся ад расійскага афіцэра вялікай сумай грошаў і захавалі ў цэласці склады харчу і амуніцыі, якія потым здалі французскаму генералу В.-Н. Латур-Мабуру дэ Фэ. Жыхары Пінска пасля адыходу расійскага гарнізона перадалі рэшткі правіянта аўстрыйскаму генералу Карлу-Фрыдрыху Шварцэнбергу. Аднак у хуткім часе становішча змянілася – нягледзячы на жорсткія меры, пачаліся няспынныя рэквізіцыі, гвалты, рабункі маёмасці, а таксама забойствы французамі і іншымі салдатамі напалеонаўскай арміі мясцовых жыхароў. Так, у ліпені 1812 г. у Гродна Жэром Банапарт (брат Напалеона) загадаў праводзіць штодзённыя экзекуцыі і пакаранны смерцю ў дачыненні да гродзенцаў. З-за гэтага распачалося масавае бегства гродзенскіх мяшчан (каталікоў і іўдзеяў) у вакольных лясы і стварэнне імі партызанскіх атрадаў. Адзін з іх быў сфарміраваны і пачаў дзейнічаць у першай дэкадзе жніўня 1812 г. пад камандаваннем былога ляснічага, мешчаніна М. Парадоўскага. 20 жніўня дадзенае фарміраванне здзейсніла свой першы рэйд – перахапіла французскага кур'ера з дэпешай да аўстрыйскага генерала Ф. Фрэліха. У Шчучыне (Лідскі пав. Гродзенскай губ.) па загадзе французскага генерала Ж.-Д.-Р. Вандама былі забіты трое і скалечаны двое мяшчан, якія спрабавалі абараняць свой набытак ад марадзёраў².

У ліпені аналагічныя дзеянні напалеонаўскіх салдат паўтарыліся і ў іншых гарадах і мястэчках Беларусі. Так, у мястэчку Бянюны (Ашмянскі пав. Віленскай губ., уладанне памешчыка Ю. Карчэўскага) быў да смерці збіты яўрэй-эканом, якога перад гэтым французы прымусілі паказаць схаваныя ў розных месцах харчовыя запасы і фураж. Падобны выпадак адбыўся і ў мястэчку Пятровічы (Ашмянскі пав. Віленскай губ., уладанне памешчыка Т. Свентаржэцкага). У мястэчку Баруны (Ашмянскі пав. Віленскай губ., уладанне уніяцкай царквы) п'яныя французскія салдаты ўчынілі пісталетную страляніну па мяшчанах прама з вокнаў карчмы, забілі аднаго і паранілі траіх. Калі жыхары Баруноў паспрабавалі схіпіць марадзёраў, тыя

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далі – НГАБ). Ф. 1761. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 605–606.

² Записки генерала Колачковского о войне 1812 года / пер. и предисл. К. А. Военского. *Военно-исторический сборник*. Москва, 1911. № 4. С. 13; Лаўрэш Л. Паўстанчы дух: 1812, 1831, 1863 гады на Лідчыне. Гродна: ТАА «ЮрСаПрынт», 2016. С. 19–21; Швед В., Данскіх С. Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў: 1805–1815 гады. Гродна: ГрДУ ім. Я. Купалы, 2006. С. 74–77.

зноў пачалі страляць і забілі цэлую сям'ю з шасці чалавек, уключаючы дваіх дзяцей. 19–21 ліпеня напалеонаўскія войскі занялі мястэчка Докшыцы (Барысаўскі пав. Мінскай губ.), разрабавалі мяшчанскую маёмасць, спалілі 47 дамоў, млын, яўрэйскую школу і ўзарвалі ратушу. Аналагічныя дзеянні паўтарыліся 3 жніўня, калі французскі паручык Л.-Ф. Фантан учыніў экзекуцыю і канфіскаваў усе хлебныя запасы. 23 ліпеня акупанты былі ў Барысаве (цэнтр павета Мінскай губ.), дзе перараблялі мяшчанскія дамы ў стойлы для коней. 25 і 29 ліпеня дзве групы дэзерціраў напалі на мястэчка Смалявічы (Барысаўскі пав. Мінскай губ.), забілі некалькіх мяшчан, пазабіралі ў дамах ежу і вопратку. Адзін з іх быў злоўлены па загадзе памешчыка Францішка Белазора ў мястэчку Халопенічы (Барысаўскі пав. Мінскай губ., уладанне памешчыкаў графаў Храптовічаў) і расстраляны. У мястэчках Тумілавічы і Зембін (Барысаўскі пав. Мінскай губ., уладанні памешчыкаў К. Юзэфовіча і Б. Матушэвіча) 26–27 ліпеня салдаты пазабіралі правянт і фураж на сваю карысць. Тыя мяшчане, што спрабавалі супраціўляцца марадзёрам, былі забіты або цяжка пакалечаны³.

За марадзёрства асабістыя рэскрыпты Напалеона ад 29 чэрвеня і 20 ліпеня 1812 г. прадугледжвалі смяротнае пакаранне шляхам публічнага расстрэлу. Так, у Ашмянах (цэнтр павета Віленскай губ.) за забойствы і марадзёрства па загадзе дывізійнага генерала М. Клапарэда расстралялі аднаго французскага салдата. 28 чэрвеня маршал Луі-Нікаля Даву загадаў генералу П.-Д. дэ Кальберу расстраляць некалькіх французскіх драгунаў за гвалты і разбой у дачыненні да мяшчан Вілейкі (цэнтр павета Мінскай губ.). Па ягоным жа загадзе за рабаўніцтва, скупку крадзенага і спробы падпаляў 10, 11, 13 і 16 ліпеня ў Мінску былі пакараны смерцю чацвёра французскіх салдат і двое мяшчан. У жніўні па распараджэнні таго ж Даву ў Магілёве былі расстраляны два салдата за святатацтва і разбой. Аднак прыведзеныя выпадкі былі выключэннем з правілаў, бо французскія ваенныя і цывільныя ўлады імкнуліся любым шляхам у большасці выпадкаў або «не даваць ходу» справам аб рабунках, або абвінаваціць у супрацьпраўных дзеяннях мясцовае насельніцтва⁴.

Яшчэ на першым тыдні вайны паміж салдатамі розных падраздзяленняў напалеонаўскай арміі здараліся сутычкі з-за нарабаванай здабычы. Так, 26 чэрвеня ў Лідзе (павятовы цэнтр Гродзенскай губерні) вестфальцы з арміі Ж. Банапартга разрабавалі карчму мешчаніна-іўдзея, моцна перапілься і учынілі бойку з польскімі ўланамі. Аднак належныя меры супраць марадзёрства прыняты не былі, а рапарт аднаго з ўланаў – наогул праігнараваны⁵.

У выніку такіх дзеянняў мяшчанства беларускіх земляў справядліва разглядала напалеонаўскіх салдат у якасці ворагаў і аказвала ўпартае супраціўленне. Так, неаднаразова адмаўляліся рабіць пастаўкі рэкрутамі, правянтам і фуражом мяшчане Барысава, Докшыц, Смалявіч, Халопеніч, Ашмян, Баруноў і іншых гарадоў і мястэчак, пацярпелых ад салдат і марадзёраў⁶. Сведчаннем супярэчлівых адносінаў мяшчан да напалеонаўскіх войскаў з'яўляюцца наступныя радкі з мемуараў капітана 5-га корпуса

³ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далі – АВАК) / предисл. А. Вруцевича. Вильно: Тип. А. Г. Сыркина, 1912. Т. XXXVII: Документы и материалы, относящиеся к истории Отечественной войны 1812 г. С. 206–207, 215–216, 219–221, 224–227, 229, 239–240, 255, 273.

⁴ Лякин В. Мозырь в 1812 году: историческая хроника. Минск: «Чернобыль», 2005. С. 101

⁵ НГАБ. Ф. 1761. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 17–18, 20.

⁶ АВАК. Т. XXXVII. С. 254–255, 257, 271, 273, 316, 322, 326, 330, 336–337, 451, 459.

арміі Герцагства Варшаўскага К.-Я.-Я. Калачоўскага, дзе ён ілюструе знаходжанне атрадаў у Мазырскім, Рэчыцкім, Слуцкім, Пінскім і Бабруйскім паветах Мінскай губерні, а таксама – у Быхаўскім павеце Магілёўскай губерні: «...Стаў сказвацца недахоп у харчовых прыпасах і фуражы. Дарогі сапсаваліся; масты патрабавалі частых пачынак; лік марадзёраў стаў павялічвацца, што вельмі цяжка адбілася на мясцовым насельніцтве, якое сустракала нас хутчэй непрыязным, чым радасным, поглядам, бачачы спусташэнне сваёй маёмасці, асабліва ад адсталых. Наогул, мы знайшлі насельніцтва Літвы, асабліва яе мяшчан, у такім бездапаможным становішчы і сустрэлі такую непрыхільнасць да нас, што гэтага не можа сабе ўявіць той, хто не праходзіў гэтымі мясцінамі, якія стаяць ўдалечыні ад населеных пунктаў. Праўда гэта была самая дзікая і глухая частка Літвы. Але і ў іншых мясцовасцях было не лепш. Некаторыя жыхары мяшчанскага ці сялянскага стану цураліся нас і ўцякалі са свайго жылля, а калі і прымалі нас, то ці са страхам, або абьякава. Часцяком яны шкадавалі даць нам поліўкі або баршчу»⁷. Таксама аб варожым стаўленні мяшчанства да арміі Напалеона сведчаць вытрымкі з дзённіка невядомага вестфальскага салдата з арміі Ж. Банапарта: «Кароль прыбыў вечарам у заняты напярэдадні вестфальскімі войскамі Навагрудак. Ён знайшоў базарную плошчу заваленай грудай разнастайных абломкаў, а на вуліцах валяліся целы жыхароў, асабліва жанчын, якія былі падвергнуты гвалту. Віну за гэта варта аднесці на рахунак кавалерыстаў авангарду»⁸. У выніку такіх дзеянняў многія мяшчане, рызыкуючы жыццём, выконвалі функцыі разведчыкаў на карысць расійскай арміі. Так, 19-гадовы мешчанін з Чачэрска (Рагачоўскі пав. Магілёўскай губ.) М. Носаў 30 ліпеня здолеў ад мясцовага ксяндза даведацца аб тым, што вялікі французскі атрад збіраецца ісці на Старадуб. Хлопец перадаў здабытыя ім звесткі расійскаму генерал-лейтэнанту Фёдару Фёдаравічу Эртэлю. Выведвальныя місіі на карысць рускіх войскаў таксама выконвалі мяшчане-іўдзеі са Слуцка, Глуска, Бабруйска, Мінска, Мазыра, Магілёва і іншых гарадоў і мястэчак. Асабліва праславіліся ў якасці разведчыкаў А. Янкелевіч (яўрэй са Слуцка) і нейкая Нусім (яўрэйка з Мінска), якія, акрамя непасрэднага вядзення разведвальнай дзейнасці, рознымі спосабамі перацягвалі на расійскі бок варожых агентаў⁹.

Аднак не самым лепшым чынам паводзілі сябе і расійскія войскі. У многіх выпадках іх паводзіны былі абумоўлены законамі ваеннага часу і «тактыкай выпаленай зямлі». Гэтыя пастулаты мелі і станоўчае, і адмоўнае значэнне. Па-першае, нічога не пакідалася ворагу і ён асуджаўся на галодную смерць; па-другое, рэквізіцыі харчовых запасаў, фуражу і хатніх жывёл на патрэбы арміі дрэнна адбіваліся на становішчы мяшчан і прымушалі іх жабраваць; па-трэцяе, падчас вайны 1812 г. тэрмін «рэквізіцыя» для жыхароў гарадоў і мястэчак стаў абсалютна ідэнтычны тэрміну «рабаўніцтва», і мяшчане самі вывозілі ці знішчалі свае запасы і сыходзілі ў глухія месцы пры з'яўленні падраздзяленняў любой з варагуючых армій.

Аб гэтым яскрава сведчаць шматлікія данясенні французскіх афіцэраў вышэйстаячаму кіраўніцтву (генералам, маршалам, самому Напалеону). Так, 30 ліпеня 1812 г. быў выдадзены загад французскага імператара аб стварэнні ў мястэчку Глыбокае (Дзісенскі пав. Мінскай губ.) магазіна і шпітэля на

⁷ Записки генерала Колачковского о войне 1812 года. С. 20–21.

⁸ Лякин В. Мозырь в 1812 году: историческая хроника. С. 106.

⁹ Там сама. С. 111–112.

1 200 месцаў. Забеспячэнне дадзенай базы правіянтам, фуражом і перавязачнымі матэрыяламі павінна было адбывацца шляхам рэквізіцыі у мяшчан суседніх гарадоў і мястэчак. Аднак ужо на наступны дзень мясцовыя шляхціцы А. Буйніцкі, С. Ваньковіч, Ю. Валадковіч і М. Пашкоўскі даводзілі Напалеону ў Віцебск аб тым, што «перад адступленнем сваім рускія, дзе гэта толькі магчыма, спалілі і парасыпалі зерне; мяшчанства ад іх не адстае – паліць, травіць, забірае і закопвае ў зямлю ўсё да апошняга». Мяшчане Глыбокага за гэта павінны былі выплаціць кантрыбуцыю ў памеры 24 тыс. франкаў (6 тыс. – яўрэі, 18 тыс. – хрысціяне)¹⁰. З 30 ліпеня па 6 жніўня італьянская дывізія на чале з французскім афіцэрам Ц.-Л. дэ Белекурам займала мястэчка Сураж (цэнтр павета Віцебскай губ.). Камандзір падраздзялення пазней успамінаў у сваіх мемуарах аб тым, што «мяшчане-ўдзеі ахвотна аказвалі нам пэўныя паслугі. ... Верныя сваёй сістэме, рускія і тут (як і паўсюль, дзе паспелі) спалілі свае магазіны, рассыпалі зерне і знішчылі ўсё, што не змаглі захапіць. Асобным атрадам прыходзіцца для падтрымкі свайго існавання прыбываць да асабістых сродкаў: яны робяць набегі, якія ў выніку падрываюць асновы дысцыпліны, разараюць насельніцтва і азлабляюць яго супраць нас»¹¹.

Генералы расійскай арміі і самі часта прызнавалі факты непрыкрытага рабаўніцтва мясцовага насельніцтва. Так, паводле звестак невядомага сведкі вайны 1812 г., вядомы гісторык Ф. Кудрынскі зазначае: «Рабункі не спыняліся ўвесь час кампаніі. Рабавалі і каля Вільні, і каля Віцебска, і пад Смаленскам, і пад Масквой. Салдаты рабавалі пад непасрэдным уціскам голаду, а вышэйшыя чыны – не менш, а з большым камфортам і з меншай небяспекай»¹². Загад генерала П. Баграціёна ад 30 чэрвеня 1812 г., выдадзены ў мястэчку Гарбацэвічы (Бабруйскі пав. Мінскай губ.), прадугледжваў для валацужнікаў і марадзёраў шырокі спектр пакаранняў (арышт, разжалаванне, высылка, катарга, расстрэл). Дадзенае прадпісанне датычылася як салдат і афіцэраў расійскай арміі, так і цывільнага насельніцтва (мяшчан і сялян). Камандзір 13-га егерскага палка генерал-маёр князь В. Вяземскі, знаходзячыся ў Кобрыне і яго ваколіцах, 25 ліпеня 1812 г. напісаў у дэпешы генералу Аляксандру Пятровічу Тармасаву (камандуючаму 3-й арміяй): «Забяспечваем сябе з дапамогай надзвычайнай фуражыроўкі з мяшчанскага або сялянскага насельніцтва – гэта значыць без усялякіх раскладак, а што хто дзе знайшоў, то і бяра»¹³. Генерал-лейтэнант Ф. Эртэль згадаў сітуацыю ў Мазыры і яго ваколіцах, калі з-за рабункаў казачых і рэгулярных вайсковых частак мяшчане пакідалі свае дамы. Некаторыя салдаты і афіцэры нават адважваліся рабіць наезды на гарадавыя магістраты ў Рэчыцы і Мазыры, рабаваць корчмы, калечыць і забіваць мяшчан без разбору канфесіі і паходжання, а таксама рабаваць вайсковыя абозы з правіянтам і віном¹⁴.

¹⁰ Корнейчик Е. И. Белорусский народ в Отечественной войне 1812 г. Минск: «Госиздат», 1962. С. 114.

¹¹ Ложье Ц. Дневник офицера великой армии в 1812 году / пер. с фр. Москва: «Задруга», 1912. С. 35–36.

¹² Кудринский Ф. А. Вильна в 1812 году: с факсимиле императоров Александра I, Наполеона и некоторых русских генералов. Вильно: Управление Виленского учебного округа, 1912. С. 80–81.

¹³ Лякин В. Мозырь в 1812 году: историческая хроника. С. 101, 103.

¹⁴ Там само. С. 101.

У выніку такога абыходжання здараліся выпадкі, калі мяшчане, нанятыя для фуражыроўкі расійскай арміі, пераганялі абозы з правіянтам і фуражом у занятыя напалеонаўскімі атрадамі гарады і мястэчкі. Так, жыхары Мазыра (цэнтр павета Мінскай губ.) Елісей Мітраноўскі і Яўген Богуш атрымалі загад прыгнаць у 1-ю расійскую армію пад Смаленск статак з 72 валоў і даставіць 30 літраў гарэлкі. Аднак яны схавалі ўсю гэтую маёмасць у лесе каля мястэчка Старобін (Слуцкі пав. Мінскай губ.), а затым пры садзейнічання польскіх унтэр-афіцэра і салдата даставілі яе дывізіянаму генералу Яраславу-Генрыку Дамброўскаму ў мястэчка Глуск (Бабруйскі пав. Мінскай губ.)¹⁵.

Падчас ваенных дзеянняў здараліся і крымінальныя справы, фігурантамі якіх выпадкова або наўмысна станавіліся мяшчане некаторых беларускіх гарадоў. Так, у ноч на 18 ліпеня ў Мазыры аванпост маёра Калачова затрымаў чатырох «падазронах асоб» – двух шляхціцаў, адстаўнога юнкера Елічава і нейкага мешчаніна. Усе яны былі дастаўлены для разбіральніцтва ў ваенна-палявы суд, які апраўдаў і вызваліў з-пад варты дваіх апошніх, бо «яны папросту трапілі падчас бунту пад гарачую руку салдатам». Шляхціцаў жа прысудзілі да расстрэлу на працягу двух гадзін пасля завяршэння разбіральніцтва і пакаралі смерцю¹⁶. У пачатку жніўня «за парушэнні грамадскага спакою» (рабаўніцтва яўрэйскіх лавак і забойства двух яўрэяў і шляхціца) полацкім ваенным судом, прызначаным французамі, былі прыгавораны да расстрэлу два мешчаніна – праваслаўнага і ўніяцкага веравызнанняў. Калі прысуд пад ціскам мяшчанскай грамады зацверджаны не быў, маршал Н.-Ш. Удзіно настаяў на расстрэле «марадзэраў» французскай ваеннай камандай без узгаднення з мясцовымі органамі кіравання¹⁷. 26 лістапада па загадзе маршала К.-В. Перрэна былі расстраляны два барысаўскіх мешчаніна (адзін яўрэй і адзін праваслаўны), злоўленыя пры спробе скрасці частку харчовых запасаў з лагера напалеонаўскай арміі каля вёскі Студзёнка (Барысаўскі пав. Мінскай губ.). Французскі ваенна-палявы суд кваліфікаваў гэтыя дзеянні, зробленыя пад уплывам голаду і галечы, як марадзёрства¹⁸.

Мяшчане беларускіх гарадоў і мястэчак пад пагрозай зброі павінны былі прысягаць на вернасць Напалеону. У дадатак да ўсяго, іх прымушалі даваць штотыднёвыя пастаўкі харчу і фуражу. Акрамя гэтага, на кожны «мяшчанскі дым» былі ўскладзены абавязковыя натуральныя пастаўкі: 2 пуды сена і саломы, ½ пуда гароху, 5 пудоў жыта і аўса. Больш за тое, кожны населены пункт павінен быў плаціць кантрыбуцыю, якая ў кастрычніку – лістападзе 1812 г. складала 45 тыс. руб. срэбрам (15 тыс. руб. з хрысціян і 30 тыс. руб. з іўдзеяў; у сярэднім – прыкладна 1 руб. 42 кап. срэбрам ці 91 злоты 50 грошаў з аднаго чалавека). Акрамя гэтага, мяшчане павінны былі даваць рэкрутаў у французскую армію і жандармерыю і пускаць да сябе на пастой у абавязковым парадку напалеонаўскіх салдат. Аднак жыхары гарадоў і мястэчак, сілай мабілізаваныя ў розныя баявыя часткі, папросту разбягаліся. Так адбылося, напрыклад, з «палком стражы магілёўскай» колькасцю ў 400 чалавек (ім нават не выдалі зброі), які ў лістападзе 1812 г. здаў рускім камандзіра Юзафа Рамінскага і разышоўся па дамах. Былі даволі рэдкія выпадкі,

¹⁵ Там само. С. 97.

¹⁶ Там само. С. 98.

¹⁷ НГАБ. Ф. 3302. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 2–2 адв.

¹⁸ Там само. Ф. 156. Воп. 1. Спр. 178. Арк. 112.

калі мяшчане самі давалі пэўныя грашовыя сумы на карысьць напалеонаўскіх салдат. Так, яўрэі Старога Быхава добраахвотна перадалі 7 тыс. руб. срэбрам і згадзіліся выконваць заказы на вытворчасць амуніцыі і абутку. Аднак дадзены прыклад быў выключэннем, бо мяшчане аддавалі сваю маёмасць вельмі неахвотна і пры з'яўленні ворага імкнуліся схваць увесь набытак¹⁹.

На заключным этапе вайны 1812 г. (разгром і бегства напалеонаўскіх войскаў) настроі мяшчан у розных беларускіх гарадах і мястэчках былі неаднолькавымі. Так, магілёўцы-хрысціяне ў лістападзе забілі каламі некалькіх шляхціцаў і французскіх салдат, а потым разграмілі яўрэйскія лаўкі з гарэлкай. Паводле ўспамінаў аднаго з сучаснікаў тых падзей, «нейкі велізарны дзяціна Аверка» забіў семярых французаў і палякаў, якія збіралі бульбу з яго агарода. Аднак, як сведчаць пазнейшыя дадзеныя магілёўскіх мяшчан, «французы з большага паводзілі сябе прыстойна... чынілі рабункі і гвалты ў асноўным немцы (вестфальцы, баварцы і інш.)». Жыхары не далі ворагу спаліць Магілёў і дапамаглі расійскім войскам пад камандаваннем генерал-лейтэнанта Аляксандра Пятровіча Ажароўскага і генерала Д. П. Шэпелева выгнаць французаў з горада²⁰. Генерал-лейтэнант Ф. Эртэль у адным з лістоў адміралу П. Чычагаву не вельмі добра адазваўся аб мяшчанах Мазыра і іх настроях: «... калі б я выступіў з Мазыра, то не адказваў бы за тутэйшых мяшчан, якіх больш трэба баяцца, чым войскаў непрыйцельскіх... Аб транспартах і правіянце асабліва пытаюся: ці тут зваліць хлеб, ці ж узяць з сабой у Бабруйск, ці ж адправіць прама з Мазыра на Старобін, Слуцк і Мінск. Апошняе будзе небяспечна, каб не страціць скаціны і транспартаў ад дзеянняў тутэйшага мяшчанства»²¹. Калі 8 снежня 1812 г. атрад славутага партызана Дзяніса Васільевіча Давыдава без адзінага стрэлу ўвайшоў у Гродна, то мяшчане сустракалі расійскія войскі па-рознаму: праваслаўныя – урачыстымі набажэнствамі, каталікі – незадаволенасцю на тварах і траурнымі адзеньнямі, пратэстанты, уніаты і бедныя іўдзеі – насцярожана, багатыя іўдзеі – урачыстымі вітаньнямі і музыкай. Давыдаў нават прызначыў «перапрысягу» для мяшчан, шляхты і духавенства, якія служылі Напалеону і яго намеснікам. Таксама ён прымушаў хрысціца па-праваслаўнаму мяшчан каталіцкага, уніяцкага, пратэстанцкага і іўдзейскага веравызнанняў. Аднак, менавіта на яўрэйскі кагал і на асобных мяшчан-іўдзеяў (у асноўным заможных) Давыдаў усклаў абавязак падтрымліваць парадак у Гродна і прыцягваць да суда розных падазроных асоб²².

Было нямала выпадкаў гібелі мяшчан падчас вызвалення расійскай арміяй іх гарадоў ад напалеонаўскіх салдат. Найбольш яскравы прыклад – трохдзённыя баі партызанскага атрада А. Сяславіна і Паўлаградскага палка генерал-лейтэнанта Я. Чапліца з французскай дывізіяй генерала Л.-А. Луазона на вуліцах Ашмян (5–7 снежня 1812 г.). Падчас іх згарэлі ваенныя склады, некалькі дзясяткаў жылых дамоў і загінула каля 50 мяшчан²³.

¹⁹ Несцярчук Л. Беларусь у вайне 1812 года: Паміж Напалеонам і Аляксандрам. Брэст: Паліграфіка, 2012. С. 209.

²⁰ Арнольды К. К. Французы в Могилёве-на-Днепре: 1812 г. Рассказ очевидца. *Русская старина*: ежем. истор. изд. Санкт-Петербург, 1873. Т. VIII, вып. 8. С. 235–236.

²¹ Лякин В. Мозырь в 1812 году: историческая хроника. С. 108.

²² Несцярчук Л. Беларусь у вайне 1812 года. С. 209

²³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Деп. Ген. штаба, 1848. Т. IX, ч. 2: Виленская губерния. С. 33.

Мяшчане беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губерняў разам супраць напалеонаўскага нашэсця. Мяшчанства беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх тэрыторый падчас вайны змагалася супраць захопнікаў у шэрагах расійскай арміі. На гэта было некалькі вельмі вескія прычыны. Па-першае, Напалеон і яго некаторыя бліжэйшыя паплечнікі (абат дэ Прадт, М. Сакальніцкі, Ю. Панятоўскі, Я.-Г. Дамброўскі і інш.) планавалі «падзяленне Расійскай імперыі на асобныя княствы і герцагствы», гэта значыць поўнае знішчэнне тэрытарыяльнай цэласнасці, ліквідацыю дзяржаўнасці і пераўтварэнне ў «рэсурсавы прыдатак» для Напалеона і яго «саюзнікаў» па антырасійскай кааліцыі. Аналагічны лёс чакаў у выпадку выканання ўсіх дадзеных намераў таксама беларуска-літоўскія і ўкраінскія губерні. У гэтым кантэксце шырока вядома фраза самога Напалеона, сказаная яшчэ ў маі 1812 г.: «Калі я здолею захапіць Кіеў, я вазьму Расію за ногі. Калі я здолею авалодаць Пецярбургам, я вазьму яе за галаву. Але, калі я ўвайду ў Маскву, я траплю Расіі ў самае сэрца». Аднак гэтыя планы праз еўрапейскіх агентаў былі вядомы толькі вышэйшаму палітычнаму і ваеннаму кіраўніцтву Расійскай імперыі²⁴. Па-другое, нягледзячы на ўсе забарончыя дэкрэты і патрабаванні вышэйшага вайсковага і грамадзянскага кіраўніцтва напалеонаўскай адміністрацыі, у шэрагу гарадоў і мястэчак беларуска-літоўскіх губерняў мелі месца неаднаразовыя выпадкі грабязоў, гвалтаўніцтваў і забойстваў мясцовых жыхароў (у т. л. і мяшчан). У шэрагу выпадкаў населеныя пункты разглядаліся ў якасці «перавалачных баз» і «месцаў збору ўсяго неабходнага на патрэбы арміі», а да мясцовых жыхароў напалеонаўскія салдаты нярэдка адносіліся «горш, чым да ската»²⁵. Таму і беларускія, і ўкраінскія мяшчане даволі актыўна запісваліся ў палкі расійскай дзеючай арміі і гарадское апалчэнне, каб разам біцца супраць агульнага ворага.

Так, у дзевятнаццаці рэгулярных палках, набраных на тэрыторыі ўкраінскіх губерняў, служыла каля 5,8 тыс. мяшчан-беларусаў. 3 15 тыс. рэкрутаў з беларуска-літоўскіх губерняў, якія паступілі на службу ў 1811 – першай палове 1812 гг., каля 2 тыс. былі ўкраінцамі (паводле рэвізіі 1809 г.). Сярод беларускіх апалчэнцаў служыла прыкладна 4,7% украінцаў, а сярод украінскіх – 5,1% беларусаў. Летам – восенню 1812 г. у баях з напалеонаўскімі захопнікамі за Бабруйскую крэпасць і ў Мазырскім павеце разам з беларускімі мяшчанамі змагалася каля 300 выхадцаў з украінскіх гарадоў і мястэчак²⁶. Яшчэ у першыя дні вайны 1812 г. было створана на добраахвотных пачатках апалчэнне з кіеўскіх мяшчан, якое налічвала каля 5,5 тыс. чалавек. У дадзеным падраздзяленні служылі звыш 700 беларусаў – выхадцаў з гарадоў і мястэчак беларуска-літоўскіх губерняў. Акрамя непасрэдна баявых задач,

²⁴ Сокольников М. «Исполнено по высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом М. Сокольниковым, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России...». Минск: БГУ, 2003. С. 80–81; Филатова Е. Н. Белорусско-литовские земли в 1772–1860 гг.: человек и общество. Минск: «Беларуская навука», 2021. С. 160–161; Pradt, M. de. Histoire de l'Ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812. Paris: Chez Pillet, Impimeur-Libraire, 1815. P. 57.

²⁵ Арнольди К. К. Французы в Могилёве-на-Днепре: 1812 г. С. 236–237; Лякин В. Мозырь в 1812 году: историческая хроника. С. 108–110.

²⁶ Ерашэвіч А. У. З гісторыі украінска-беларускіх стасункаў у час вайны 1812 г. *Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт уземаадносін*. Мінск, 2004. С. 158–162; Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. Киев: «Наукова думка», 1978. С. 109–110.

апалчэнцы выконвалі і іншыя функцыі: будавалі ўмацаванні рознай складанасці (акопы, рэдуты, шанцы і інш.), масты, пераправы, склады. Таксама 5 236 чалавек з ліку кіеўскіх мяшчан розных веравызнанняў паставілі 72 вала для харчавання расійскай арміі і вялікую грашовую суму для закупак усяго неабходнага. З вызначанай колькасці асоб 1200 былі беларусамі²⁷. Служылі беларускія і ўкраінскія мяшчане разам і ў апалчэннях, набраных у гарадах і мястэчках Чарнігаўскай, Палтаўскай, Кацярынаслаўскай, Таўрычаскай, Валынскай, Падольскай і Херсонскай губерняў. Сумеснымі баявымі дзеяннямі беларусы і ўкраінцы праславілі сябе ў складзе 3-й рускай арміі генерала А. П. Тармасава, 1-га, 3-га, 6-га, 7-га, 8-га, 9-га, Палтаўскіх казачых, 1-га Бугскага і Ахтырскага гусарскага рэгулярных палкоў. Двума апошнімі з названых падраздзяленняў камандаваў праслаўлены партызан, палкоўнік Д. Давыдаў, а 3-і і 9-ы Палтаўскія казачыя палкі складалі т. зв. «лятучы корпус» генерала А. Ажароўскага.

Самымі вядомымі сумеснымі баявымі аперацыямі 1812 г. былі: ліпеньскія баі супраць аўстра-саксонскіх карпусоў Шварцэнберга і Рэнье ў ваколіцах Пінска, Кобрына і Брэста; жорсткія баі ў Бабруйскім, Мазырскім, Рэчыцкім і Гомельскім паветах, а таксама за «Лоеўскую пераправу» (ліпень–лістапад 1812 гг.); лістападаўскія баі за Магілёў; снежаньскі «рэйд на Гродна без адзінага стрэлу». Летам 1812 г. ваенныя дзеянні на Беларусі ішлі з пераменным поспехам. Так, пасля перамогі над Рэнье пад Кобрынам, расійскай арміі ўсё ж прыйшлося пакінуць шэраг населеных пунктаў (Кобрын, Брэст, Пінск, Лунінец, Рэчыца, Мазыр) і адысці на Украіну. Аднак вялікім намаганнем сіл выстаялі Бабруйская фартэцыя, дзе 1,5-тысячны гарнізон і мяшчане на працягу 4 месяцаў трымаліся супраць 12-тысячнага корпуса польскага генерала Я.-Г. Дамброўскага, і «Лоеўская пераправа». Гэта дазволіла расійскай арміі перагрупуравацца і не дапусціць разгрому рэзерваў, а напалеонаўскія захопнікі так і не прайшлі да «ўкраінскіх жытніц».

Разам з тым, нельга прапусціць і такія старонкі вайны 1812 г. як фарміраванне ў беларуска-літоўскіх губернях т. зв. «Татарскага палка» (кіраўнікі – палкоўнік М.-М. Ахматовіч і генерал Я. Канопка) і баі ў паўночнай частцы Валынскай губерні паміж 3-й арміяй Тармасава і корпусам Шварцэнберга. Да восені 1812 г. з ліку беларускіх мяшчан-татар быў сфарміраваны конны эскадрон, разбіты на дзве пароўну на дзве роты па 60 чалавек. Асобы, якія служылі ў фарміраванні, пражывалі пераважна ў гарадах і мястэчках Навагрудскага, Мінскага, Ашмянскага, Браслаўскага, Віленскага, Вількамірскага і Ковенскага паветаў. «Татарскі полк» паспеў паўдзельнічаць ў баях супраць расійскіх войскаў толькі ў канцы вайны, амаль адразу страціўшы да паловы асабістага складу²⁸. Яшчэ ў ліпені – жніўні 1812 г. пасля няўдач на Беларускім Палессі, генерал Тармасаў адвёў 3-ю армію для перагрупування на Паўночную Валынь. Аднак расійскую групоўку па асабістым загадзе Напалеона актыўна пераследваў аўстрыйскі генерал Шварцэнберг. Так, 12–13 жніўня ён нанёс рускім сакрушальнае паражэнне ў двухдзённай бітве каля

²⁷ Абаліхін Б. С. Украінський народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. С. 12–14, 28–29; Машкін О., Тимошенко С. Київ та кияни у Вітчизняній війні 1812 року. *Красназнавство*. Київ, 2012. № 4. С. 43–45; Украінський народ у Вітчизняній війні 1812 року: зб. док. Київ: Украінське видавництво політичної літератури, 1948. С. 20–21, 67, 71–72, 76–77.

²⁸ Лякін У. А. Ліцвіны ў гвардыі Напалеона. Мінск: «Тэхналогія», 2017. С. 36.

мястэчак Паддуб'е і Гарадзечна. З 19 па 28 жніўня аўстрыйцы з крывапалітнымі баямі захапілі шэраг павятовых гарадоў Валынскай губерні: Рудню, Шацк, Ратна, Любомль, Турыск, Ковель. Толькі ў пачатку верасня вялікімі намаганнямі ўдалося затрымаць наступленне праціўніка і стрымліваць яго да лістапада. У гэтых няпростых і драматычных баях беларускія і ўкраінскія мяшчане ваявалі адзін супраць аднаго ў складзе абедзвюх варагуючых армій. Частка з іх паступіла на службу добраахвотна, частка была рэкрутавана прымусоўнымі сродкамі. Так, у «палку» Ахматовіча і Канопкі добраахвотна служылі 7 мяшчан-украінцаў з Ковеля (2), Луцка (3), Шацка (1) і Лемберга (Львова, 1). У корпусе Шварцэнберга ваявалі 4,2 тыс. мяшчан з украінскіх гарадоў і мястэчак, якія знаходзіліся ў складзе саюзнай Напалеону Аўстрыі (аўтаномная правінцыя Каралеўства Галіцыі і Людамерыі): Лемберг (Львоў), Мункач (Мукачава), Унгвар (Ужград), Перамышль, Гарнапаль (Цернопаль), Чарновіц (Чарнаўцы), Станіслаў, Пшэмысл, Бэлз. З дадзенай колькасці каля 40 % з'яўляліся ўкраінцамі, звыш 30 % – беларусамі, астатнія былі палякамі і яўрэямі²⁹. Беларускі і ўкраінскі народы заплацілі вялікі кошт за выгнанне напалеонаўскіх захопнікаў: з ліку мяшчан-беларусаў з франтоў не вярнуўся кожны трэці, з ліку мяшчан-украінцаў – кожны дзевяты³⁰.

Вынікі і высновы. Страты сярод мяшчанскага насельніцтва з-за вайны і яе наступстваў былі велізарнымі. У напалеонаўскіх фарміраваннях ваявала звыш 14 тыс. жыхароў беларускіх гарадоў і мястэчак, у розных расійскіх арміях – каля 20 тыс., у партызанскіх атрадах – каля 5 тыс. З іх прыкладна 45,5 % было забіта, пакалечана, трапіла ў палон, прапала без вестак, памерла ад хвароб і раненняў. У дадатак да баявых страт трэба дадаць гібель і смертнасць мірнага мяшчанскага насельніцтва з-за вайны і цесна звязаных з ёю эпідэміяў. Так, Магілёў восенню – зімой 1812 г. амаль абязлюдзеў па прычыне тыфа, падчас якога «за Шклоўскай заставаю хавалі па 50 чалавек у адну яму; трупы мяшчане звозілі на вазах за горад». Вясной 1813 г. у гарадах і мястэчках Аршанскага, Бабінавіцкага і Рагачоўскага павятаў Магілёўскай губерні з-за занесенай рознымі войскамі «гніласнай ліхаманкі» памерла 25 % жыхароў. У Лепелі і яго ваколіцах з лістапада 1812 па май 1813 гг. пахавалі 3 429 чалавек і 2 490 коней. У Мінску да пачатку баявых дзеянняў налічвалася 11,2 тыс. жыхароў, да снежня 1812 г. па розных прычынах засталася толькі 3 480 (22,3 % ад даваеннай колькасці). У іншых гарадах і мястэчках сітуацыя была аналагічнай: у Лепелі засталася 1 635 чалавек (перад вайной – 3 285; скарачэнне на 49,8 %), у Віцебску – 2 415 (перад вайной – 7 808 тыс.; скарачэнне на 60,9 %), у Ваўкавыску – 217 (перад вайной – 391; скарачэнне на 44,5 %). Гэта азначае, што мяшчанства беларускіх земляў страціла ў сярэднім ад ¼ да ½ даваеннай колькасці (у некаторых нават і болей). Перадваенны ўзровень гарадскога насельніцтва беларускіх губерняў удалося аднавіць толькі праз 18 гадоў пасля тых трагічных падзей. Агульныя страты (у грашовым эквіваленце) склалі 135 624 071 руб. 31 кап.³¹.

²⁹ Ададуrow В. В. Польское дворянство Юго-Запада России в планах Наполеона во время военной кампании 1812 года. *История и историческая память*. Саратов, 2012. Вып. 6. С. 173–174.

³⁰ Украінський народ у Вітчизняній війні 1812 року: зб. док. С. 30–116.

³¹ Ерашэвіч А. Матэрыяльныя страты Беларусі ў вайне 1812 г.: праблема ўліку і грашовай ацэнкі. *Acta Albaruthenica*. Warszawa, 2012. Т. 12. С. 211–224; Литвиновская Ю. И. Беларусь в войне 1812 года: социально-экономический аспект: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Минск, 2004. С. 9–10; Татищев Ю. В. Вильна и Литовские губернии в 1812–1813 гг.: Сборник

Вайна стала прычынай эканамічнага заняпаду ў многіх паветах. Шмат хто з гандляроў-мяшчан у выніку баявых дзеянняў страціў увесь свой набытак. Так, яшчэ ў ноч на 15 ліпеня 1812 г. генерал М. Барклай дэ Толі (камандуючы 1-й арміяй) загадаў за тры гадзіны да ўваходу Напалеона ў Віцебск спаліць баржы з грузам пянькі (4 117 пудоў на суму 37 057 руб. 50 кап. срэбрам), якія належалі магілёўскаму купцу-мешчаніну Махорыну і ішлі ў Рыгу. Напярэдадні судны заселі на мялі ў зліцці рэк Лучоса і Заходняя Дзвіна. «Справа аб разарэнні» паміж ваеннымі і Махорыным цягнулася да 1830 г., пераходзячы з інстанцыі ў інстанцыю, і была ў выніку спынена Ваенным міністэрствам «за часам даўнасці»³².

Пасля вайны 1812 г. рэзка абвастрыўся ўвесь комплекс супярэчнасцяў (сацыяльныя, этна-канфесійныя, эканамічныя, культурныя і інш.) паміж насельніцтвам беларускіх губерняў. Мяшчанства не засталася ў баку ад дадзеных падзей. Прадстаўнікі розных этнічных, канфесійных і маёмасных груп лічылі сябе аднолькава падманутымі як французскай, так і расійскай прапагандай. Мяшчане ўніяцкага веравызнання былі незадаволены актыўнымі спробамі імперскіх улад перавесці іх у праваслаўе, іўдзеі – захаваннем «мяжы аселасці». Агулам мяшчане ўсіх канфесій пратэставалі супраць наступлення на іх правы і вольнасці з боку мясцовых і імперскіх чыноўнікаў. У выніку дадзеных урадавых акцый прадпрымаліся актыўныя спробы перавесці некаторыя гарады і мястэчкі (асабліва найбольш пацярпелыя ад ваенных дзеянняў) у разрад прыватнаўласніцкіх або казённых вёсак. Аднак гэтыя намеры не мелі поспеху з-за актыўнага супрацьдзеяння мяшчан. Яскравыя прыклады – мястэчка Смалявічы (у 1813 г.) і горад Ашмяны (у 1819 г.)³³.

Мясцовыя і імперскія чыноўнікі ўсімі сіламі імкнуліся раскансалідаваць мяшчанскае грамадства беларускіх гарадоў і мястэчак. Пад уздзеяннем такой «агітацыі» у некаторых населеных пунктах пракаціліся волны пагромаў і сутыкненняў па самых розных прычынах. Так, ужо 20 сакавіка 1813 г. мінскі ваенны губернатар Г. А. Ігнацьеў паведамляў літоўскаму ваеннаму губернатару А. М. Рымскаму-Корсакаву аб тым, што ў многіх гарадах і мястэчках Гродзенскай і Віленскай губерняў мяшчане-хрысціяне хочучь падняцца і знішчыць усіх яўрэяў, салдат і расійскіх чыноўнікаў. Таксама ён рапартаваў аб прадухіленні падобных слухаў у населеных пунктах Мінскай губерні. У 1815–1831 гг. у шэрагу гарадоў і мястэчак па ўсёй Беларусі адбыліся падзеі, якія атрымалі сумную вядомасць пад агульнай назвай «крывавы навет». Яны сталі прычынай шматлікіх нявырашаных супярэчнасцяў паміж хрысціянскім і іўдзейскім мяшчанствам, а таксама супярэчлівай палітыкі кіруючых колаў. Такія інцыдэнты адбыліся ў Сапоцкіне (Гродзенскі пав. Гродзенскай губ., на Вялікдзень 1815 г.), Гродна (канец красавіка – пачатак мая 1816 г., разбіральніцтва зацягнулася да лета 1831 г.), Слонім, Зэльва, Ружаны (лета 1822 г., падчас ярмарак, разбіральніцтва цягнуліся да 1828 г.). Адбываліся і яўрэйскія пагромы, самы буйныя з якіх – гродзенскі 1816 г. і магілёўскі 1822 г.³⁴.

Украінскія губерні, за невялікім выключэннем, не былі ахоплены баявымі дзеяннямі ў адрозненне ад часткі беларуска-літоўскіх і велікарускіх. Але жыхары

документов архивного управления виленского ковенского и гродненского генерал-губернатора. Вильно: Губернская типография, 1913. С. 432–435.

³² Полоцко-Витебская Старина. Витебск: Тип. наследников М. Б. Неймана, 1911. Кн. I. С. 250–251.

³³ НГАБ. Ф. 1761. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 180, 199.

³⁴ Там само. Ф. 2109. Воп. 1. Спр. 18. Арк. 438–442, 490, 520, 538–539.

некаторых гарадоў (Кіеў, Чарнігаў, Палтава, Харкаў, Луцк, Адэса і інш.) прымалі да сябе бежанцаў з паўночнага і паўночна-ўсходняга напрамкаў. Усяго мяшчан-ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у 1812–1815 гг., па некаторых звестках, на Украіне налічвалася звыш 300 тыс. чалавек. Каля 20 % ад дазенай колькасці засталіся жыць ва ўкраінскіх гарадах назаўжды па самых розных прычынах (пэўныя падатковыя льготы для перасяленцаў, сем’і на новых месцах, нежаданне вяртацца на старыя да разрухі і г. д.)³⁵.

Аднак былі і адносна станоўчыя моманты. У «Маніфесце» расійскага імператара Аляксандра I ад 30 жніўня 1814 г. наконт падатных саслоўяў (у т. л. і мяшчанства) было сказана: «Верны наш народ, да атрымае мзду сваю ад Бога». Аднак, нягледзячы на гэта, мяшчанам была дэкларавана амністыя па штрафах, нядоімках, падатках і злачынствах на пяць гадоў (лічачы ад даты завяршэння баявых дзеянняў). Таксама жыхары гарадоў і мястэчак, найбольш пацярпелых ад вайны, на два гады наогул вызваліліся ад падаткаў і збораў. У дадатак, пакаранні за крымінальныя злачынствы замяняліся больш мяккімі, а ўдзельнікі вайны на баку Напалеона з ліку мяшчан амніставаліся. Аднак на практыцы ўсе дадзеныя пункты былі выкананы толькі часткова. Больш за тое, рэкрутчына для пацярпелых ад вайны раёнаў адменена не была, а ў 1813–1815 гг. наборы нават павялічыліся на 25 %³⁶.

Такім чынам, мяшчанства беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губерняў напярэдадні вайны 1812 г. была вельмі неаднароднай і раскансалідаванай часткай грамадства. Гэта захоўвалася і падчас баявых дзеянняў, і доўгія гады пасля іх. Вайна стала адной з асноўных прычын нарастання ўнутры- і міжсаслоўных супярэчнасцяў, палітычных і эканамічных праблем, назапашвання незадаволенасці дзяржаўнай палітыкай у галіне саслоўнага кіравання. Самым галоўным вынікам ваенных дзеянняў было тое, што не адбылося ніякіх зрухаў у сацыяльным статусе мяшчанства. Жыхары гарадоў і мястэчак у абсалютнай большасці засталіся падатковым саслоўем. Пры гэтым часта падаткі не змяншаліся, а, наадварот, павялічваліся ў сярэднім на 15–20 % штогод. Дадзены іерархічны парадак як па беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губернях, так і па Расійскай імперыі ў цэлым захоўваўся яшчэ вельмі доўга.

³⁵ Ададуrow В. В. Польское дворянство Юго-Запада России в планах Наполеона во время военной кампании 1812 года. С. 173–174.

³⁶ Сосна У. А. Вайна 1812 года і беларускае сялянства. *Научные труды Республиканского института высшей школы: сб. науч. статей*. Минск, 2008. Вып 6 (11). С. 277.

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

За останні роки українська історична наука зробила величезний поступ, по-збуваючись ідеологічного тягаря й інтегруючись в європейський та світовий науковий простір. Нині українська історіографія гостро відчуває потребу в об'єктивній оцінці складного шляху свого становлення за умов бездержавності. Надзвичайно важливим на цьому шляху було ХІХ ст., яке можна розглядати і як період становлення українських націоналізму й нації, і як добу фактичного інституювання національних історій (як російської, так і української та білоруської).

Національний ренесанс, розпочатий у другій половині 1980-х років перебудовою, призвів до політизації етнічних груп, що проживали як на терені СРСР загалом, так і в Україні зокрема. Становлення незалежної Української держави супроводжувалось поступовим усвідомленням необхідності гарантування прав національних меншин. Виникла необхідність ретельного та всебічного дослідження міжнародних норм, визначення їхнього статусу, а також запровадження відповідної законодавчої бази, яка б забезпечувала повноцінне національне й культурне життя всіх національних меншин нашої країни.

Відсутність тривалої традиції української державності, неодноразовий перерозподіл етнічних земель між країнами-сусідами та спричинені цим міграційні процеси призвели не лише до поліетнічного складу народу України, а й зумовили наявність чисельних національних меншин, які проживали на українських землях. Особливістю їхнього розвитку стали давні, глибокі та різнобічні зв'язки з українським народом, котрі й спричинили те, що національні меншини України мають підстави претендувати на статус корінних народів¹.

Динаміка національних процесів в Україні – важливе й актуальне питання, що стоїть на порядку денному. Неодноразово констатовано вельми сумну реальність – відсутність цілісного дослідження тих етнічних процесів, що розгорталися впродовж тривалого часу на українських землях. І лише в останнє десятиріччя в Україні з'явилися перші спроби історико-географічних студій, результати яких видано у присвяченому цій проблематиці збірнику наукових праць². Дослідники створили низку науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, покликаних

¹ Національні меншини України у ХХ столітті. Історико-правовий аспект / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), О. Я. Калакура, Л. Л. Ковач, В. В. Коцур та ін. Київ: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 5–6.

² Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць / ред. кол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.), Т. А. Балабушевич, М. Ф. Дмитрієнко, О. Є. Марковата ін. Київ, 1994. Вип. 3. 206 с.

сприяти подальшому вивченню еволюції етнічних процесів в Україні³. Проводиться робота над створенням та урізноманітненням понятійного апарату⁴. Останнім часом видано перші спеціальні довідкові й енциклопедичні видання⁵. Виходять збірники документів і матеріалів, присвячені розвитку національних процесів на українських землях⁶. Однак, незважаючи на існування чіткого визначення проблеми та появу перших спроб узагальнення досвіду науковців у висвітленні етнічної історії України⁷, дослідникам ще є над чим працювати.

Одна з проблем, яка, на жаль, ще не стала предметом спеціального дослідження, – питання історії українсько-білоруських відносин, зокрема у ХІХ – на початку ХХ ст. Цей період досить важливий у розвитку стосунків між двома слов'янськими народами, адже саме з ХІХ ст. починає формуватися нове поняття спільності, що ґрунтується на мові та культурі. До того ж, правові та соціально-економічні відмінності, втілені в системі феодалних станів, тобто в межах одного народу, вважалися суттєвішими, ніж між народами. Із розпадом феодалного суспільства та утворенням нової системи, що опиралася на широкі маси, носієм суверенітету став народ, а не його правителі. Завойовували визнання народна мова, звичаї, традиції, на базі чого й розгорнулося творення національної свідомості⁸.

Братерські зв'язки двох слов'янських народів своїм історичним корінням сягають сивої давнини. Тісні контакти між ними обумовлювалися спільністю походження, спорідненістю мови, культури й побуту, близькістю культур, подібним розвитком релігійних процесів. Вельми плідним був і залишається обмін науковими, культурними й економічними досягненнями. І тому всебічне дослідження та творче використання накопиченого в минулому досвіду співпраці й обміну науковими цінностями неодмінно має сприяти збагаченню сучасної науки. Сприяє поглибленню зв'язків між двома народами і те, що інколи доволі складно визначити етнографічну межу між Білоруссю та Україною, яка й донині переважно приблизна і нечітка, адже ґрунтується лише на одному критерій у розмежуванні української та білоруської мов. Ним мовознавці вважають те, що в українській мові перед «є» та «и» вживаються тверді приголосні, а в білоруській – м'які. З огляду на таку близькість мов, що споконвіку взаємно впливали одна на одну, утворилася досить широка прикордонна смуга, де відбувалося поступове їх злиття⁹. І донині на Поліссі й півночі Чернігівщини побутують

³ Національні меншини в Україні: інформ.-бібліогр. показчик / упоряд. І. Винниченко. Київ: Стилос, 2000. 160 с.; Етноси України 1917–1941 рр.: науково-допоміжний бібліографічний показчик. Київ: Кн. палата України, 1997. 134 с.

⁴ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / редкол.: Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, І. М. Дзюба та ін. Київ, 1993. 800 с.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред. Ю. Римаренко. Київ: Довіра, Генеза, 1996. 942 с.; Етнічний довідник / ред. кол.: В. Євтух (гол. ред.), Л. Аза, Я. Дашкевич, О. Клевцова (відп. секр.), І. Курас та ін. Київ, 1996. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. 176 с.

⁶ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с.; Ч. 2 / упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. 704 с.

⁷ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст. Історіографічний нарис. Київ: Плюс, 2000. 447 с.

⁸ Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1991. С. 200–201.

⁹ Національні процеси в Україні... Ч. 1. С. 289–290.

малодосліджені говірки перехідного типу. Тому перед ученими обох держав постає завдання всестороннього та неупередженого висвітлення українсько-білоруських історико-культурних взаємин як об'єкта дослідження міжзональних контактів, безпосередньо пов'язаних з етнічною історією двох слов'янських народів.

Поселення білорусів на етнічній території українського народу розпочалося ще в добу раннього Середньовіччя. Історичні джерела донесли до нас імена багатьох вихідців із Полоцької, Туровської і Мозирської земель, які жили та працювали в Києві. Найдавніші поселення білорусів на території України перебувають у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).

Вагому роль у відносинах двох народів епохи Середньовіччя відігравали міграції та переселення. Значна частина білорусів, які у XIV–XVII ст. осіли на українських землях, селилися в Києві, Черкасах, Каневі, Звенигородці та Луцьку, степовому Подніпров'ї. Пізніше, у XVII–XVIII ст., вихідці з Білорусі заснували низку сіл на Рівненщині, Слобожанщині та у верхів'ях Сули, що сприяло поглибленню білорусько-українських взаємовпливів. Значна кількість переселилася у східні райони Українського Полісся й на Слобожанщину після першого поділу Польщі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Новоросії виникає низка білоруських військових поселень, заснування яких тісно пов'язане з необхідністю захисту південноукраїнських земель від турецько-татарських нападів. Виникнення на українських землях білоруських поселень відіграло значну роль у подальшому економічному розвитку України. Так, у 1794 р. із Могильовської губернії до Катеринослава переведено Дубровненську суконну мануфактуру разом із приписаними до неї селянами, що, по суті, поклато початок розвитку промисловості на Півдні України¹⁰.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. значних масштабів набуло переселення поміщицьких селян із білоруських вотчин до Причорномор'я, унаслідок чого на Миколаївщині, у межиріччі Агульця та Інгулу, виникло чимало білоруських сіл. Неподалік, на Єлисаветградщині, селилися переведені з Білорусі військові поселенці. У 30–40-х роках XIX ст. на Південь України переселено кілька тисяч сімей дрібної білоруської шляхти, позбавленої дворянства після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Переселення селян-одnodворців колишніх білоруських дворян відбувалося й 1846 р.

Суттєвим чинником зміни етнічної ситуації в Україні в бік поглиблення українсько-білоруських стосунків у цей час стала втеча на південноукраїнські землі білоруських селян-кріпаків.

Упродовж XIX ст. інтенсивність міграції із Білорусі до України посилювалась, досягши значних розмірів. Про це свідчить хоча б той факт, що за переписом 1897 р. лише у Київській губернії проживало 6 395 білорусів¹¹. В Олександрівському ж повіті Катеринославської у цей же час вони становили 1,23 % від загального населення. Серед мешканців Олександрівська було 160 білорусів¹². Загалом ж на українських землях проживало 70,3 тис., що становили 0,3 % від загального насе-

¹⁰ Данильченко О., Рудницька Т. Білоруси. *Етнічний довідник*. Київ, 1996. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні / ред. кол.: В. Євтух (гол. ред.), Л. Аза, Я. Дашкевич, О. Клевцова (відп. секр.), І. Курас та ін. С. 15.

¹¹ Там само.

¹² Усенко П. С. Національний склад населення Новоросії наприкінці XIX ст. *Етнографічні дослідження Південної України*. Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції,

лення України¹³. Переселенці з Білорусі мешкали й на західноукраїнських землях. На рубежі XIX–XX ст. там жило 51,8 тис. білорусів, тобто 0,7 % від загального населення Західної України¹⁴.

Дещо інші дані зафіксовані у всеросійському переписі 1897 р., за даними якого в українських губерніях мешкало 73 467 білорусів (0,31 % населення). Відтак становили 10-ту національну групу в населенні підросійської України.

Показово, що в суміжних із Білоруссю українських губерніях – Волинській, Київській та Чернігівській – відсоток білорусів був значно нижчим від середнього, що пояснювалось чітким білорусько-українським етнічним розмежуванням на південь від північного адміністративного кордону українських губерній, і становив 0,13 % (3 794 особи), 0,18 % (6 389) та 0,13 % (2 097 – у випадку Чернігівської губернії до уваги не беремо переважно російські за складом населення Мглинський, Новозибківський та Стародубський повіти й переважно білоруський Суразький, територія яких не входить до складу сучасної України) відповідно. Повітами цих трьох губерній із найвищою часткою білоруського населення були: у Волинській (де воно було сьомою за кількістю населення національною групою) – Овруцький (1 060 осіб; 0,52 %); у Київській (на шостому місці) – Київський (4 109 осіб, з яких 2 197 припадає на Київ; 0,76 %); у Чернігівській (на шостому) – Конотопський (509 осіб, з яких 263 припадає на Конотоп; 0,33 %) та Городнянський (502 особи; 0,33 %). За винятком Київського й Конотопського повітів, де міське білоруське населення перевищувало сільське, решта білорусів названих губерній була майже суцільно населенням сільським та автохтонним і мешкала переважно в національно білоруських селах.

Серед інших українських губерній Російської імперії, де білоруське населення не було автохтонним і з'явилося в різний час унаслідок колонізаційних процесів, можна виділити чотири, у населенні яких їх відсоток був вищим від середнього по Україні: Харківська (на четвертому місці – 10 258 осіб; 0,41 %), Катеринославська (на сьомому – 14 052 особи; 0,66 %), Таврійська (на дев'ятому – 9 726 осіб; 0,67 %) та найбільш заселена білорусами Херсонська (на восьмому – 22 958 осіб; 0,84 %). Зауважу, що в усіх них, разом із промислово розвинутою Катеринославською, місцеве білоруське населення було аграрним, а їхня участь у розвитку міської промисловості – мінімальною. З огляду на особливості, притаманні аграрному виміру колонізації, білоруси селилися компактними групами на території одного або кількох повітів кожної із цих губерній.

На території пізнішої Харківської губернії білоруси оселилися найраніше – початок колонізації можна датувати кінцем XVII ст. Переважно на території двох повітів: Старобільського (5 303 особи; 1,48 %) та Богодухівського (2 598 осіб; 1,63 %). Колонізація Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст. У Катеринославській найбільше їх було в Катеринославському (4 033 особи; 1,13 %), Олександрійському (3 353 особи; 1,23 %), Бахмутському (2 468 осіб; 0,74 %), Маріупольському (1 697 осіб; 0,67 %) та Слов'яносербському (1 564 особи; 0,89 %) повітах. У Таврійській губернії, де

присвяченої 145-річчю з дня народження Я. П. Новицького (м. Запоріжжя, 6–8 жовтня 1992 р.). Запоріжжя, 1992. С. 35–36.

¹³ Ісип Є. Динаміка етнічного складу населення України (за даними переписів населення 1897–1989 рр.). Київ, 1993. С. 23.

¹⁴ Там само. С. 25.

більшість білоруського населення припадала на материкові повіти, лідерами за кількістю були Мелітопольський (3 340 осіб; 0,87 %), Дніпровський (3 005 осіб; 1,42 %), а на Кримському півострові – Сімферопольський (611 осіб; 0,43 %) та Феодосійський (586 осіб; 0,51 %). У Херсонській білоруси здебільша мешкали в Херсонському (12 558 осіб; 2,14 % – найвищі абсолютний та відносний показники серед усіх українських губерній; 1/6 всього білоруського населення України), Єлисаветградському (5 842 особи; 0,95 %) й Олександрійському (2 354 особи; 0,6 %) повітах.

Окрім Києва (де частка серед населення становила 1,13 %), білоруси жили й в інших двох університетських та культурних центрах України – Харкові (0,35 %) та Одесі (0,31 %), причому, як і у випадку з Київським повітом, у Харківському й Одеському більшість була несільськими, а міськими жителями – 612 осіб із 830 та 1 267 осіб із 1 631 відповідно.

Друга після Києва за чисельністю міська білоруська громада була в Катеринославі (1 383 особи; 1,23 %). За відносним же показником найбільші міські – у Черкасах Київської губернії (522 особи; 1,76 %) та Луганську Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (716 осіб; 3,51 %).

Попри те, що більшість білорусів, які мешкали в українських губерніях Російської імперії, займалися сільським господарством і були нащадками переселенців не пізніше першої половини XIX ст., усе ж на кінець XIX ст. чітко стає тенденція (пізніше тільки посилилася) до зростання у промислових та культурно-освітніх центрах України головно за рахунок тих, що мігрували з білоруських губерній, заразом аграрна колонізація у другій половині XIX ст. майже повністю припиняється (за винятком кримських повітів Таврійської губернії, та й то в незначних розмірах).

Українці в білоруських губерніях Російської імперії, на відміну від більшості в українських, переважно були населенням автохтонним, а міграція до Білорусі за умов відсутності там вільних земель для заселення та якоїсь розвинутої промисловості – мінімальною. За даними перепису населення 1897 р., в основу якого за умов низької національної самоідентифікації населення, зокрема й у зоні мішаних білорусько-українських етнічних територій, був покладений лінгвістичний (мовний) принцип ідентифікації, у білоруських губерніях мешкало 407 тис. українців. Більшість із них припадала на Гродненську губернію (362,5 тис. осіб або 22,6 % усього населення), зокрема на її Кобринський (146,8 тис. осіб, 79,6 %), Берестейський (Брестський) (140,6 тис. осіб, 64,4 %) та Більський (64,3 тис. осіб, 39,1 %, тепер – у складі Польщі) повіти. Відсутність чіткого білорусько-українського етнічного розмежування та одностайного погляду на етнічну належність субетнічної групи поліщуків у південно-західному Поліссі, як і литвинів – у центральному, разом із політичними чинниками 1920–1930-х років, у понад 10 разів порівняно з 1897 р. скоротили визнану кількість українців на білоруських землях Другої Річсполитої та БСРР на початок 1930-х років. Проблема з оцінкою кількості українців у південно-західних регіонах Білорусі залишається відкритою й до сьогодні, принаймні білоруська та українська історіографія, покликаючись кожна на свою традицію, розглядають історичну Берестейщину (Брестщину) відповідно як етнічно й етнографічно білоруську або українську.

Необхідно однак зазначити, що із другої половини XIX ст. специфіка і спрямування міграційних процесів на українських землях дещо змінюються. У зв'язку

з вичерпанням вільних земельних фондів на Півдні України, більшість білоруських переселенців були змушені ставати робітниками на промислових підприємствах Поділля, Донбасу та Придніпров'я, які швидко розвивалися. Індустріальна праця й міський спосіб життя, що прийшли на зміну замкнутості сільських громад, суттєво пришвидшили процеси розмивання та асиміляції відносно нечисельного білоруського населення України. Цьому також сприяли близькість мов і спорідненість культур. Значну роль в асиміляції українців та білорусів тоді відіграла політика російщення та денаціоналізації, що її провадило російське самодержавство. Більшість білорусів у таких умовах із часом втрачала етнічну самобутність й почала ідентифікувати себе з росіянами. Офіційна політика російського царизму прищеплювала росіянам, які жили на українських землях, почуття зверхності й великодержавності, притаманні імперській свідомості. У білорусів же, як і українців, формувалося почуття меншовартості, адже їх розглядали не як окремі й самобутні етноси, а лише як «гілку народу російського». На жаль, цей аспект проблеми як компонент імперської спадщини народів, що населяли Російську державу, ще не одержав належного висвітлення на сторінках історичних досліджень¹⁵.

Значною також була участь євреїв білоруських губерній у сільськогосподарській колонізації Півдня України – Новоросії. Отримавши відповідно до «Положення про євреїв» (1804) право оселятися на казенних землях у Новоросії для заснування хліборобських колоній, а також стимульовані вимогою зазначеного положення переселитися із сіл у міста та містечка (практика примусового виселення у кілька спроб здійснювалася саме в білоруських губерніях – Могильовській і Вітебській) євреї Білорусі стали піонерами першої хвилі (1807–1810) єврейської сільськогосподарської колонізації у Херсонській губернії. Одними з перших, ще 1806 р., із проханням про дозвіл на переселення до Новоросії звернулися дві групи євреїв з Могильовської губернії – Чериковського та Мстиславського повітів (перша з 36 родин), прохання яких було задоволено. На 1810 р. білоруські євреї становили більшість із 3 640 переселенців (600 родин), котрі мешкали в заснованих у Херсонській губернії колоніях Бобровий Кут, Сейдеминуха, Добра, Ізраїлівка тощо. Кілька тисяч переселилися у тутешні хліборобські колонії у 1823 р., під час кампанії з виселення із сіл Вітебської та Могильовської губерній. У 1837 р. до хліборобських колоній Херсонської губернії примусово була спрямована велика група білоруських євреїв, які попередньо планували переселитися до Тобольської губернії та Омської області. Вони брали участь у сільськогосподарській колонізації Півдня України і в 40–50-х роках XIX ст.

Білоруське коріння мав один із найбільших в останній чверті XIX – на початку XX ст. підприємців, благодійників і впливових єврейських громадських діячів України, батько відомого діяча часів української незалежності, а пізніше активного репрезентанта політичної еміграції Арнольда Марголіна – Давид (народився в Пінську). Зокрема, завдяки економічним зв'язкам між білоруськими й українськими губерніями за участю капіталів Д. Марголіна створені 1-ше та 2-ге акціонерні товариства пароплавства по Дніпру та його притоках.

Особливе значення у вивченні історії українсько-білоруських зв'язків періоду XIX – початку XX ст. йому належить ще й тому, що він ознаменувався не лише

¹⁵ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті... С. 65–66.

культурним відродженням білоруського, а й тісними контактами між двома народами у сфері літературного та національного рухів. Написана на початку XIX ст. білоруська «Енеїда навиворіт» («Энеїда навыварат») має відбиток «Енеїди» Івана Котляревського. Існують свідчення про тісні контакти великого Кобзаря з Петербурзьким гуртком, заснованим визначним білоруським письменником Яном Баршевським. Творчість Тараса Шевченка неабияк вплинула не лише на літературні, а й суспільно-політичні процеси в Білорусі, адже поезію Кобзаря тут вільно читали й українською, і російською мовами. Та все ж численні шанувальники творчості Кобзаря прагнули, щоб Тарасове слово зазвучало й рідною для білорусів мовою. Першим перекладачем його творів білоруською став видатний поет Янка Купала. Також такий визначний майстер пера Білорусі, як поет Францішек Багушевич, який не лише жив на українській землі, а й здобув тут освіту, закінчивши Ніжинський ліцей, зазнав чималого впливу Шевченкової творчості.

Початок XX ст. ознаменувався перекладом білоруською мовою поезій Т. Шевченка. На цій ниві плідно працював один із найвизначніших поетів Білорусі, активний діяч її національного й культурного відродження Янка Купала, серед поетичних творів якого знаходимо і присвячені як великому Кобзареві, так і всьому українському народові. Вплив Шевченкової творчості надibuємо й у доробку визначного білоруського письменника Якуба Коласа, а також Алоїзи Шашкевич-Цьотки, яка на початку XX ст. перебувала в еміграції в Галичині. Серед перших перекладачів, що активно сприяли посиленню українсько-білоруських літературних зв'язків, бачимо Алеся Гурла й Максима Багдановича.

Проблема українсько-білоруських літературних відносин у XIX – на початку XX ст. і досі не стала предметом спеціального висвітлення й вимагає комплексного дослідження. Перу наших науковців належить низка студій у галузі порівняння стародавніх літератур і фольклору, однак у сфері порівняльно-типологічних досліджень української та білоруської літератур та їх взаємовпливів ми все ще перебуваємо на початковій стадії. Важливо усвідомити, що порівняльні дослідження історичного та культурного процесів охоплюють як вивчення безпосередніх контактних зв'язків і впливів, так і типологічних явищ. І головне полягає не у простій фіксації наявності зв'язків, а у встановленні їхнього місця та ролі в цьому процесі¹⁶.

Посиленню зв'язків двох братніх народів у сфері культури сприяли й гастролі українського театру в Білорусі. Першим театральним колективом, котрий започаткував ознайомлення білорусів з українською драматургією, стала трупа Михайла Старицького. Із часом низка українських аматорських театральних гуртків через свої спектаклі неодноразово знайомила білоруських глядачів із творами українських драматургів. Зокрема, у репертуарі першого професійного театру, заснованого в Мінську, були й постановки п'єс Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка¹⁷.

Існували тісні українсько-білоруські зв'язки й у церковній сфері. Не можна не згадати про контакти між видатним діячем білоруського відродження Івана Луцкевича з митрополитом Андреем Шептицьким, який 1907 р. відвідав Білорусь.

¹⁶ Марков Д. Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках. Москва, 1983. С. 12–13.

¹⁷ Історія народів Росії. Середина XVIII ст. – 1917 р.: курс лекцій. Київ, 1992. С. 204.

З Україною пов'язаний найбільш плідний період життя відомого білоруського й українського історика, дослідника історії Великого князівства Литовського, випускника (1894), а згодом професора Київського університету (з 1902 р.), уродженця м. Речиці (тепер – у Гомельській обл.) Митрофана Довнара-Запольського.

Так, перед українськими істориками, мовознавцями й літературознавцями стоїть завдання всебічного дослідження історії українсько-білоруських зв'язків. Важливе в розвитку подальших наукових студій налагодження тісних контактів і співпраці між українськими та білоруськими дослідниками, обмін досягненнями в галузі історії, мовознавства й літературознавства, створення та реалізація спільних наукових проєктів.

Оскільки успіх подальших досліджень історії українсько-білоруських взаємовідносин цілком залежить від того, наскільки досліджена джерельна база проблеми, одне з найважливіших завдань для наших дослідників не лише переосмислення уже відомих джерел, а й виявлення тих документів, що з різних причин ще не введені до наукового обігу. Особливого значення для вчених набуває й питання регіональних особливостей розвитку національно-культурних процесів, що розгорталися в Україні, у дослідженні яких важливе місце займає й усебічне висвітлення впливу білорусів, які проживали на українських землях, на розвиток українських сільського господарства та промисловості, літератури та поезії. Чекають на уважних дослідників і питання зв'язків діячів науки та культури з білоруськими колегами, порівняльна характеристика еволюції релігійних процесів, що розгорталися у двох братніх слов'янських народів, міжцерковні стосунки. Отож є всі підстави стверджувати, що перед українськими й білоруськими вченими відкриваються широкі перспективи для плідної співпраці на ниві створення нових неупереджених історичних студій.

Розглядаючи білорусько-українські відносини, не можна не зупинитися на порівняльному аналізі національних рухів протягом XIX – на початку XX ст. Розпочавшись із літературного відродження, обидва загалом розвивалися за багато в чому подібними сценаріями, які, проте, мали й відмінності.

Спільне:

- початково низький рівень партикулярної національної свідомості широких верств білоруської та української етнічних мас;
- руйнування обома рухами офіційної державотворчої концепції Російської імперії про «триєдиний руский народ»;
- великий вплив на обидва, особливо на початковому етапі, польського національного руху, який правив за модель, яку намагалися наслідувати.

Відмінне:

- історична пам'ять українського народу з його недавніми козаччиною, Гетьманщиною та Гайдамаччиною слугувала важливим чинником розвитку національного партикуляризму; білоруси ж у силу історичних обставин практично були позбавлені такого потужного підґрунтя для національного відродження;
- відсутність у білоруських губерніях університетів як центрів підготовки національної інтелігенції; на теренах українських діяли три – Харківський, Київський та Новоросійський (в Одесі), які, попри офіційну російськість, були осередками, навколо яких (особливо двох перших) групувалася українофільська інтелігенція;

– на відміну від білорусів, які обмежилися косметичною правкою старого етноніма, українському руху довелося пройти значно важчий і болочіший шлях зміни старого етноніма й довгого засвоєння нового в різних етнографічних землях українського народу;

– перебування всієї етнографічної території білоруського народу в межах однієї – Російської – імперії; українські ж етнографічні землі були у складі двох – Російської та Австрійської (Австро-Угорської з 1867 р.), що довгий час ускладнювало процес національної консолідації українців; проте з кінця XIX ст. саме наявність австро-угорських Галичини й Буковини, з очевидними національними досягненнями там місцевих українців за значно м'якшого, ніж у Російській імперії, політичного режиму та ліберальної національної політики, перетворилася на вагомий важіль впливу на українців підросійських і важливий чинник стимуляції національного руху; відсутність же в білорусів своєї «Галичини» суттєво послаблювала на межі XIX–XX ст. білоруський національний рух;

– на відміну від білорусів, які перебували на периферії політичних інтересів великих європейських держав, українці на межі століть уже стали одним із об'єктів, а частіше і суб'єктом, зацікавленої міжнародної політики Австро-Угорської та Німецької імперій, що також опосередковано сприяло справі українського національного відродження.

Розпочавшись раніше за білоруський і набувши набагато більшої інтенсивності та розмаху, саме український національний рух у Російській імперії, розвиток якого становив реальну загрозу цілісності її східнослов'янського ядра, прийняв на себе головний тягар обмежень та репресивної політики з боку останньої, чим значною мірою відволік увагу від білоруського, який, залишаючись у затінку, мав більш сприятливі умови для поступового розвитку. Видається очевидним, що на межі XIX–XX ст. за модель для білоруського національного руху типологічно ближчим був уже український, а не польський.

МАКСИМ БОГДАНОВИЧ І ГАЛИЧИНА

На зламі XIX–XX ст. значимим чинником у націєтворчих процесах українського й білоруського народів стали культурні зв'язки, охоплюючи практично всі сторони суспільного життя. Найбільше до них долучалися і вносили кожен свою лепту здебільша культурно-мистецькі діячі, вбачаючи в цьому піднесення національного самоусвідомлення своїх народів, залучення їх до боротьби за національне відродження та державну незалежність.

Одним із найбільш яскравих і талановитих діячів білоруського відродження був Максим Богданович (9.12.1891–25.05.1917) – відомий поет, критик, літературознавець, публіцист. Народився він у Мінську в сім'ї відомого білоруського етнографа й історика Адама Богдановича. Родовід його сягав сивої давнини. Предки з батькової і материної ліній належали до відомих білоруських родів. Життєві обставини змушували сім'ю часто переїжджати з місця на місце: дитинство Максима проходило у Гродно, згодом – у Нижньому Новгороді. Освіту майбутній поет здобував у Нижньоновгородській і Ярославській гімназіях у 1902–1911 рр. та Ярославському юридичному ліцеї, після закінчення якого приїхав до Мінська. Тут тяжко захворів на туберкульоз і невдовзі поїхав на лікування в Ялту.

У невідісланому листі до батька повідомляв, що почувається погано, а в Криму незабаром настануть нелегкі для нього спекотні дні й тому стане ще гірше. Думав, що важко буде вибиратися до рідного дому через війну, всілякі труднощі, безпорядки. Батько запізнився на прощання з сином, не встиг і поет попрощатися з рідними, близькими, друзями. Лист так і залишився серед посмертних паперів, що їх батько забрав за 13 днів після смерті сина...

Був травень 1917 р. Відійшов у вічність, за словами відомого українського громадсько-політичного діяча і поета Романа Лубківського, «геній пробудженого народу», що мав «вогнене перо з крила легендарного Стратима-Лебеда»^{1*}.

За коротке життя М. Богданович написав близько 200 віршів, переклав на білоруську мову низку творів світової класики, склав першу в історії білоруської поезії антологію всесвітньої поезії. Його творчий доробок вражає винятковим розмахом

¹ Лубківський Р. Білоруський Ікар. *Богданович М. Стратим-Лебідь*: збір. творів. Львів, 2002. С. 7–8.

* У легенді про Стратим-Лебеда мовиться, що коли Ной під час потопу збирав у ковчег по парі кожну тваринку, щоби продовжити її рід, тоді гордий міцний птах Стратим-Лебідь відмовився сідати, сказавши, що сам перепливе море. Однак на цього чудового птаха в пошуку спасіння у паніці почали сідати дрібні пташки. На четвертий день перельоту через море Лебідь вибився зі сил і просив їх дати йому «вільно вздохнути, крилами ширше взмахнути», але ніхто не послухав, і пішов на дно моря Стратим-Лебідь – гордий птах. Тепер в усіх пташок є потомство, але нема тільки Стратимових. (Тайна Стратим-Лебеда. *Національна бібліотека Белоруси*. 2018. 26 июня. URL: <https://www.nlb.by/content/news/library-news/tayna-stratim-lebedya/>).

і глибоким змістом, широтою літературних та наукових інтересів. Він із великою повагою й любов'ю ставився до українського слова, вивчав історію народу, народну творчість, добре знав літературу. Підтвердження цього – той факт, що ще у студентські роки поет вивчив українську мову, якою писав навіть вірші та публіцистичні праці. Як доказ – збережений початок «Забутого шляху», у якому автор планував зробити огляд усієї тодішньої української поезії, починаючи від Івана Котляревського. Хоч М. Богданович ніколи не бував в Україні, але любов до неї проніс крізь усе коротке життя, вона стала для нього, по суті, другою батьківщиною².

Значну увагу М. Богданович приділяв українистиці. З українських письменників особливо виділяв Тараса Шевченка, глибоко шануючи й цінуючи його творчість. Кобзарю білоруський поет присвятив дві статті, написані в 1914 р. Одна з них – «Краса и сила (Опыт исследования стиха Т. Г. Шевченко)» – була першим серйозним дослідженням, яке беззаперечно ввійшло до літературознавчого обігу, а глибиною мистецького аналізу, тонкістю та влучністю спостережень посіло чільне місце в українській критиці. Друга – «Пам'яті Т. Г. Шевченка» – публіцистичним спрямуванням, акцентуванням на світоглядних особливостях творчості Кобзаря певним способом доповнює першу, створюючи з нею своєрідний літературно-критичний диптих³.

Івана Франка Богданович уважав своїм старшим сучасником. Твори Каменяра його хвилювали злободенністю матеріалу, актуальністю тематики та співзвучністю проблем. Про нього написав кілька праць і низку принагідних заміток, що загалом складає помітний внесок у франкознавство.

Серед франкознавчих праць білоруського поета привертає увагу коротка, але змістовна інформація, надрукована як передмова до його ж перекладу франкового оповідання «Муляр» («Каменщик») у газеті «Нижегородский листок» за 9 і 13 квітня 1915 р. У ній наголошено, що серед найталановитіших українських письменників Галичини «особливо притягує до себе увагу фігура Ів. Як. Франка». З його літературного доробку – «надзвичайно широкого і різноманітного» М. Богданович виділив оповідання «В поті чола» та «Бориславські оповідання», повісті «ВоаconstriCTOR», «Захар Беркут», «Великий шум», поетичні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарagd», «Sempertigo», твори для дітей «Лис Микита», «Абу-Касимові капці», які ввійшли до золотого фонду світової літератури⁴.

Варто виокремити некролог «Іван Франко», опублікований у маловідомому журналі «Жизнь для всех», який видавали в Петрограді. Він відзначався великою повагою до видатного українця. «Помер Іван Франко! В його особі... література українська понесла тяжку втрату...». Автор наголосив на впливі Михайла Драгоманова на формування світогляду Франка, його колосальній праці у часописах «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Літературно-науковому віснику», відзначив «незвичайну працездатність і рідкісну різноманітність розумових інтересів». М. Богданович акцентував, що простий перелік творів Франка «складатиме книгу в декілька сот сторінок». Він зазначав, що в межах статті неможливо навіть «приблизно уявити про величину вкладу, внесеного ним у скарбницю української

² Пігуляк М. Максим Богданович і Західна Україна. *Радянське літературознавство*. 1964. № 6. С. 121.

³ Лубківський Р. Світло чисте, немеркнуче. *Вітчизна*. 1982. № 3. С. 172.

⁴ Охріменко П. Максим Богданович та Іван Франко. *Українське літературознавство*. 1969. Вип. 7. С. 69.

культури». В особі І. Франка, відзначав М. Богданович, «в могилу пішов один з найбільших українських поетів з віршем енергійним, суровим і виразним...», «белетрист, що освітив у багатьох своїх оповіданнях, повістях і романах життя галицького села, подав ряд картин дитячого світу... воскресив історичне минуле Галичини», «критик, влучний і проникливий; умілий популяризатор, перекладач, різнобічний учений», «і у всьому цьому, – наголошував білоруський поет, – не тільки яскраво горіло полум'я таланту, але завжди відчувався пульс енергійного розуму, здорова і незламна бадьорість духу»⁵.

Закінчив автор некролог так: «Франко помер! Але глибоку борозну проклав він на ниві рідної культури і тим навіть відзначив своє прекрасне життя. Наша справа – відзначити його смерть»⁶.

Зазначу, що Максим Богданович перекладав твори українських письменників на білоруську мову. Крім Тараса Шевченка й Івана Франка, це були Василь Стефанік, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Олександр Олесь, Агатангел Кримський, Микола Чернявський та Степан Чарнецький. Творчість українських письменників, зрозуміло, мала неабиякий вплив на світоглядну орієнтацію доробку білоруського поета, на активізацію його громадсько-політичного думки.

Варто звернути увагу на те, що доля білоруського народу не була байдужою українцям. Так, видатний український діяч народницького руху і вчений Михайло Драгоманов сказав багато теплих слів про Білорусь, її народ, історію, культуру й мову. Він визначав рівноправність усіх народів, зокрема й білорусів, відстоював їхні права на самостійний розвиток. Тому й не дивно, що білоруський національний рух зазнав впливу драгоманівських федеративних ідей. Хоч загалом у вирішенні національного питання гурток «Нотан» стояв на демократичних позиціях, захищаючи самостійницькі права кожного народу у вирішенні своєї долі⁷.

Під впливом Михайла Драгоманова галицькі українські діячі Михайло Павлик та Іван Франко склали в червні 1885 р. у Львові проєкт діяльності «Українсько-польсько-литовсько-білоруського братерства» і «Видавничої спілки», згідно з яким кожен народ мав рівні права. Це був перший проєкт демократичної програми, за яким білоруському народові відводилося рівноправне місце з іншими сусідніми народами⁸.

Велику роль у розширенні та зміцненні українсько-білоруських зв'язків відіграв митрополит Андрей Шептицький. Так, восени 1904 р. він познайомився з одним із діячів білоруського національного руху Іваном Луцкевичем, якого згодом призначив зберігачем фондів церковного музею.

Митрополит підтримував контакти з Алоїзою Пашкевич (Цьоткою), яка хоч і займалася революційною діяльністю, проте була відомою прихильницею унії. Вона навіть уклала білоруський молитовник для дітей, який хотіла надрукувати у

⁵ Богданович М. Іван Франко. *Жизнь для всех*. 1916. № 7. С. 789–790. URL: <https://www.prlib.ru/item/760138>

⁶ Там само.

⁷ Гриценко Г. Білоруський національний рух у сприйнятті українців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Дрогобицький красназавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. XVII–XVIII. С. 248–249.

⁸ Злупко С. Драгоманов про Беларусь і беларусаў. *Матэрыялы першай навуковай канферэнцыі та вываучэнню беларуска-ўкраінскіх літаратурных і фальклорных сув'язей*. Гомель, 1969. С. 253.

видавництві отців василіан у Жовкві⁹. Однак 1906 р. у тому ж видавництві видала білоруською два збірники віршів – «Хрест на свободу» (15 с.) і «Скрыпка белорусска» (20 с.). Через переслідування у Росії ці твори вийшли під псевдонімами: перший – «написав Гаўрыла», а другий – «Гаўрыли з Палаука»¹⁰.

Отримавши в 1908 р. великі повноваження від папи Пія X, які поширювалися і на територію Білорусі, митрополит 15 березня 1909 р. звернувся до білорусів із посланням, у якому називав себе адміністратором архієпархії Полоцької та Смоленської і єпархій Вітебської, Мстиславської, Мінської, Туровської, Пінської і Брестської, а також зазначав про збір «всіх пам'яток св. Унії на Білій Русі»¹¹.

Релігійно-церковна діяльність А. Шептицького посилила прагнення серед білоруських діячів до відродження унії, спрямовувалася на розширення ареалу впливу Греко-Католицької Церкви, створення католицького патріархату разом із Поліссям, пропаганди ідеї християнської культури, долаючи тим самим будь-які неприяні відносини між Церквою і національною культурою.

Багато сил та енергії для розвитку українсько-білоруських стосунків доклав Іларіон Свенціцький, який мав білоруське коріння. Як директор Національного музею у Львові, він почав навіть комплектувати на прохання білоруських національних діячів спеціальний відділ.

У 1908 р. учений опублікував брошуру «Відродження білоруського письменства»¹². У праці, написаній на основі особистих спостережень у Вітебську, Мінську й Вільні в 1904–1905 рр. і прямих безпосередніх стосунках із народом, автор наголосив на народності білоруської літератури і проаналізував творчість Францішека Богусевича, Янки Лучіни (Івана Неслуховського), Янки Купали (Івана Луцевича), Якуба Колоса (Костантина Міцкевича), Алоїзи Пашкевич, схарактеризував оповідання Максима Богдановича «Музикант». Із цієї роботи українська громадськість пізнала тогочасне білоруське суспільне життя.

У праці «Білоруси»¹³ Іван Крип'якевич висвітлив історичні корені українсько-білоруських зв'язків, зацентрував на спільній боротьбі двох народів проти іноземних завойовників. Ця робота розширила уявлення українців про білоруську літературу на зламі ХІХ–ХХ ст., зокрема про творчість Ф. Богусевича і Я. Лучіни, а також про білоруську пресу – газети «Наша доля» і «Наша ніва» – та їхню роль для розвитку нової білоруської літератури. Розглядаючи детально творчість Я. Купали, автор помістив переклади його віршів «А хто там іде?» і «Пам'яті Шевченка» українською мовою. Вчений зазначав, що з великою симпатією до українського народу ставився й М. Богданович¹⁴.

Іван Франко також цікавився білоруською літературою. В «Історії української літератури» письменник чимало місця приділив давній білоруській, розглядав її в тісному зв'язку з давньою українською. Йому належать чимало цікавих висловлювань про духовне багатство білоруського народу, його культурні здобутки.

⁹ Гриценко Г. Білоруський національний рух... С. 253.

¹⁰ Кріль М. Львів в українсько-білоруських культурних зв'язках початку ХХ ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 32.

¹¹ Там само.

¹² Свенціцький І. Відроджене білоруського письменства. Львів, 1908. 58 с.

¹³ Крип'якевич І. Білоруси. *Письмо з Просвіти*. 1909. № 5. С. 70–80.

¹⁴ Там само. С. 8.

І. Франко був одним із перших українських громадсько-культурних діячів, які визнавали права білорусів на самостійний розвиток¹⁵.

У роки Першої світової війни досить багато уваги національно-визвольним стремлінням білорусів приділяв Союз визволення України (СВУ), утворений у серпні 1914 р. у Львові як понадпартійна політична репрезентація наддніпрянців, яка головним постулатом проголосила державну незалежність і соборність України. На сторінках періодичних видань СВУ висвітлювали різні питання національно-культурних здобутків білорусів, їх багатовікову боротьбу проти колонізації та русифікації, розкривали однакову історичну долю Білорусі з Україною у боротьбі зі спільними ворогами. СВУ висловлював надію, що розбиття московського війська і зайняття німецькою армією Білорусі в 1915 р. рівнозначне для білорусів національному визволенню, початку нової доби їхньої історії, здобуттю спроможності самовизначення та вільного культурного розвитку. «Білій Руси», – наголошувалося у статті «Братній привіт Білорусинам», – розв'язуються уста, розковуються руки, й вона може вільно заговорити про те, чим саме хоче бути. Також наголошувалося, що «визволення Білої Руси дасть їй спромогу ожити й зажити власним своєрідним життям»¹⁶.

Варто відзначити, що накладом СВУ в 1916 р. у Відні видано працю М. Богдановича «Білоруське відродження» (26 с.). Вона також опублікована на шпальтах «Вістника Союзу визволення України» (1916 р., ч. 62, с. 698–700; ч. 63, с. 714–717; ч. 64, с. 731–734). Вважаю, що вона була однією із головних тогочасних розвідок про білоруське відродження і стала важливим підґрунтям для майбутніх наукових дослідів білоруського національного руху. Тому, на мою думку, варто зацентувати увагу на деяких міркуваннях автора. По-перше, М. Богданович наголошував на взаємозв'язку білоруського національного руху із загальноєвропейським поступом, основні риси якого відобразилися на розвитку окремих культур та літератур, серед них і білоруських. По-друге, незаперечними історичними фактами ілюстрували відмінність білоруської культури від московської, які розвивалися як два самостійні культурні незалежні один від одного комплекси ще від XIII ст. Білоруси, опинившись у Великому князівстві Литовському, розвивалися на культурно-освітньому, релігійному рівнях у руслі західноєвропейського життя, що дало їм змогу бути серед культурного слов'янства далеко попереду Московщини, яка, за словами поета, була «тодішнім слов'янським глухим кутом, що подібно до голапасної (паразитичної) рослини годувалася соками Білорусі»¹⁷. По-третє, зберегти білорусам національне ество від полонізації допомогло уніатське духовенство, а унія, поширена переважно серед народних мас, була у краю, по суті, національною Церквою аж до ліквідації російським царизмом у 1839 р. По-четверте, з приєднанням до Росії у Білорусі відбулася суцільна русифікація. Однак під впливом польських повстань у суспільне життя усе більше проникали демократичні ідеї. Від початку 1880-х років Білорусь пройшла велику еволюцію – з'явилося нове покоління інтелігенції, що виросло під знаком народництва, знайомилося зі соціалізмом і виявляло початки білоруської національної самосвідомості. Неабияк розвинулася етнографія, видано

¹⁵ Кріль М. Львів в українсько-білоруських культурних зв'язках... С. 30.

¹⁶ Братній привіт Білорусинам. *Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник)*. 1915. Ч. 35–36. С. 1–2.

¹⁷ Богданович М. Білоруське відродження. *Вістник*. 1916. Ч. 62. С. 699.

білоруський словник (30 тис. слів), ширилося білоруське рукописне письменство. По-п'яте, на зламі XIX–XX ст. з'явилася білоруська нелегальна соціалістична газета «Гомон», виникло чимало національних і політичних течій та організацій, зокрема «Товариство білоруської народної освіти» (відіграло велику роль у білоруському відродженні) та «Білоруський революційний союз» (згодом реорганізований у «Білоруську соціалістичну громаду»), який видав низку політичних брошур і відозв¹⁸. По-шосте, автор наголосив на 1905 р. як переломному в історії білоруського відродження, а тодішній час вимагав для орієнтації народних мас у революційних подіях відповідної літератури білоруською мовою. З'явилися видання «Білоруської соціалістичної громади», а також белетристика з яскравим політичним забарвленням. У 1906 р. у Вільні вийшла перша легальна білоруська газета «Наша доля» (видано сім чисел) із виразною радикальною орієнтацією. По-сьоме, у часи столипінської реакції різноманітну й невтомну працю проводив більш поміркований на пряму тижневик «Наша нива», займаючи демократичне становище, цькований російськими урядовими та польськими шовіністичними пресовими органами. Для селян видавали місячник «Саха», білоруси-католики мали свій тижневик «Bielarus», білоруська молодь задовольнялася місячником «Лучынка», інтелігенція у Петербурзі публікувала літературно-публіцистичні збірники «Маладая Беларусь», євреї випускали своєю мовою журнал «Литва», було започатковано низку видавництв, які надрукували книжок загальним накладом у понад чверть мільйона примірників¹⁹. По-восьме, зрозуміло, що літературною продукцією білоруський рух не вичерпувався. Утворено у Вільні музично-драматичний кружок, засновано наукові гуртки для усестороннього дослідження Білорусі, зароджувалися початки білоруського національного музею, закладено власні книгарні, велася підготовча робота щодо створення білоруських (неофіційних) шкіл. По-дев'яте, із зародженням білоруської інтелігенції національний рух відчув під собою міцний ґрунт. Найвизначнішими представниками нової інтелігенції були поети: Янка Купала, Якуб Колас, Олесь Гарун, Максим Богданович, Цьотка (М. Крапіўка) й ін.; письменники: Ядвігін Ш., Власт (Вацлав Ластовський), Тарас Гушча, Змітрок Бяруля, Сергій Полуян, У. Галубок (Владислав Голубок) та ін.; публіцисти і критики: Андрій Власов, Іван Луцкевич, Ромуальд Земкевич, Ольгерд Бульба, Максим Білорус (Максим Гарецкий) та ін.

«Адже саме завдяки їхній стійкості, самовідданості, – наголошував М. Богданович, – білоруський рух, який знайшов собі тепер міцну підпору в широких кадрах народної інтелігенції, видержав увесь тягар перших років свого існування, придбав своє теперішнє ідейне обличчя й невеликими, але глибокими, нестертими літерами викарбував своє ім'я на скрижалях світового поступу»²⁰.

Важливо, що цей нарис Богданович написав у липні 1914 р., у переддень війни, у якій білоруси значно більше відчували всі її страхиття, ніж у центральній Росії. Насамперед це позначилося на білоруському русі, адже головна його опора – національно свідомо молодь – змушена була воювати, деякі друковані органи припинили існування, не видавали книг, завмерла підготовча робота щодо створення

¹⁸ Богданович М. Білоруське відродження... Ч. 63. С. 714–717.

¹⁹ Там само. Ч. 64. С. 732.

²⁰ Там само. С. 734; Богданович М. Стратим-Лебідь. С. 219.

білоруського наукового товариства тощо. Однак, незважаючи на всі воєнні негаразди, все ж було кілька явищ вартих уваги.

Передусім білоруська мова почала входити в місцевий суспільний ужиток, представники білоруського руху брали участь у певних громадських організаціях Вільна й Мінська разом із репрезентантами інших національностей. Також різні заклики, звіти, повідомлення, оголошення цих організацій друкували п'ятьма місцевими мовами, зокрема й білоруською, як і в день добродійних пожертвувань газети-одnodенки у Вільні. Отже, все це свідчило про те, що білоруський народ у свідомості місцевого громадянства, що його оточувало, сприймався вже не як меншовартісний, а як самостійна національна величина, а білоруський рух – як жива культурно-громадська сила. «Ось один із наслідків білоруської національної роботи, який відкрила війна, – відзначав М. Богданович, – і на який ми б хотіли звернути увагу»²¹.

Крім того, до праці М. Богдановича «Білоруське відродження», опублікованої СВУ, додано два документи політичного змісту з пізнішого воєнного часу. Це – відозви Тимчасової Ради Конфедерації Великої князівства Литовського, утвореної 19 грудня 1915 р. членами литовських, білоруських, польських і єврейських політичних організацій. У них висловлено вимогу про утворення на основі незалежності Литви й Білорусі єдиної держави – самостійного Литовського князівства зі збереженням усіх прав усім націям у його межах.

Конфедерати звернулися до всіх націй, станів, організацій та громадян краю із закликом у такий історичний момент забути взаємні образи і для добра рідного краю прилучитися до конфедерації.

Рада конфедерації видала заклики до «Громадян», за яким: будь-які сподівання від Росії на самостійність шкідливі, всіх чиновників російської державності, представників російського лібералізму й російську пресу визнати ворогами визволення. Політична орієнтація конфедерації – союз середньоевропейських (Центральних) держав. Усі землі, що перебували під російським пануванням, – польські, литовсько-білоруські й прибалтійські – утворюють державні одиниці в тих чи тих сполученнях зі середньоевропейськими державами із запевненням їм самостійного розвитку соціально-культурного й політичного життя, а також повинні утворити «мур від російського напорю зі сходу».

Конфедерація домагалася: по-перше, утворення на литовсько-білоруських землях незалежної державної одиниці з вибраним сеймом у Вільні; по-друге, у межі названих земель входили також зайняті в той час німецькими військами – Ковенська й Віленська губернії, білоруські та литовські частини Гродненської і Сувалкської губерній, литовські частини Курляндської та Мінської, пов'язані з віленським осередком; по-третє, форми внутрішнього ладу й конституції майбутньої вільної литовсько-білоруської державної одиниці укладатиме та затверджуватиме установчий сейм.

Конфедерація закликала громадян майбутньої держави бути розважливими до своєї долі й щастя майбутніх поколінь, до єдності, самим творити своє прийдешнє і не чекати допомоги зовні. «Стіймо громадою, міцно, твердо та в згоді, без різниці станів, нації й віри, при прапорі нашого вільного краю – Литви й Білорусі», – наголошено у відозві²².

²¹ Богданович М. Стратим-Лебідь. С. 219.

²² Богданович М. Білоруське відродження. С. 27–30.

Відзначу, ці відозви дають розуміння тодішніх прямувань білорусів у часі Першої світової війни. Щоправда, вони не пов'язані безпосередньо з працею М. Богдановича про білоруське національне відродження, але й не суперечать їй, бо поєднують минуле з тодішнім сучасним, хоч і не висвітлюють цього останнього політичного факту, який однаково відносився до Литви й Білорусі.

Варто наголосити, що політика великодержав під кінець Першої світової війни все більше сповнювалася національними принципами, а право націй на самовизначення набувало щораз ширшого визнання. Й ось 16 лютого 1918 р. Литовська Триба (Рада) проголосила незалежність Литви, а 25 березня 1918 р. Рада Білоруської Народної Республіки – незалежність Білоруської Народної Республіки.

Зацікавлення білоруським національно-культурним рухом, його підтримка українськими громадсько-політичними діячами – все це відобразилося у творчості М. Богдановича та позначилося на його захопленні літературою братнього народу. Написання віршів українською мовою, переклади творів українських письменників на білоруську він поєднував із вивченням історичного минулого українців.

Галичина займала провідне місце у творчості М. Богдановича на тлі історичної панорами України. Очевидно, варто зазначити, що проблематикою галицьких українців Максим Богданович почав займатися під впливом професора Богдана Кістяківського, який працював у Ярославському ліцеї, коли там навчався поет. Саме у професорській бібліотеці він знайшов необхідні джерела, на основі яких написав перші історико-етнографічні та літературні праці. Серед перших були «Галицька Русь», «Угорська Русь», «Червона Русь», «Львів», а других – «Забутий шлях», «Образи Галичини в художній літературі» та ін.²³ Власне, автор виводив історію Галичини від Червоної Русі, яка перебувала на крайньому заході руських земель і яку приєднав до своїх володінь київський князь Володимир – Хреститель Русі. Він розкрив процес становлення, формування, розквіту й занепаду Галицько-Волинського королівства. Відомо, що протягом століття після занепаду Києва Галицько-Волинська держава, перейнявши велику частку київської спадщини, була опорою української державності, не допускала захоплення західноукраїнських земель Польщею. Богданович зазначав, що до часу потрапляння галицьких українців під владу чужоземних правителів жителі Червоної Русі розмовляли руською, тобто українською мовою, в пошані була освіта з помітними західноєвропейськими впливами²⁴. Однак варто зазначити, що в такий переломний момент русини (українці) зберегли почуття культурної та політичної ідентичності. Воно матиме вирішальне значення для їхнього існування як окремого національного утворення і в подальшому.

Після остаточного приєднання 1387 р. Галичини до Польщі, Волинь завдяки князю Любартові опинилася у Литовському князівстві й не входила до складу Червоної Русі, тому далі говоритиму про Галицьку землю. Тут все руське швидко занепадало, переслідувалося і було занедбане. Галицьке боярство досить швидко ополячилося, усе державне життя в Галицькій землі перероблено на польський лад і велося польськими чиновниками польською мовою, завдяки цьому почав ополячуватися простий народ. М. Богданович наголошував на двох способах боротьби українського народу Галичини проти поневолення: повстання проти тягаря

²³ Богданович М. Стратим-Лебідь. С. 85.

²⁴ Богданович М. Червона Русь. *Богданович М. Стратим-Лебідь*. С. 280–284.

кріпосного права в 1490 р. під проводом Мухи і виникнення братств, які стали головним bastіоном української народності в Червоній Русі. Проте із запровадженням унії братства й освіта занепали, «а народ, – наголосив автор, – звик до неї, що почав вважати її своєю споконвічною вірою». Він також зазначив, що повстання галицьких селян проти польських поміщиків, які почалися після 1648 р., були зламани. «Відтоді, – наголошував Богданович, – довгі роки українське населення Червоної Русі жило без усяких надій – населення темне, забите, придавлене тягарем кріпосного права, чуже для всілякого духовного життя»²⁵.

Важливі зміни у становищі українців Галичини почалися після розподілу Польщі 1772 р., коли край потрапив під панування Австрії, яка згодом приєднала до своїх володінь й Буковину. Письменник констатував, що серед цих земель південно-східна територія Галичини аж по р. Сян, що ділить її на дві частини, заселена русинами, які вузьким клином у Карпатах просунулися далі, займаючи і суміжні частини Буковини й Угорщини, нараховують 4 млн осіб. Він відзначав мовний вплив на українців сусідніх народів: в Угорській Русі – угорський, в Буковині – румунський. Однак акцентував, що «мова всієї чотиримільйонної маси одна, це, безперечно, руська – власне мова українська, а сам народ, що тут живе є нерозривною частиною українського народу, який кількістю тридцяти мільйонів займає суцільною смугою південь Росії»²⁶.

Австрія, отримавши Галичину, прагнула покращити становище русинів, зокрема було обмежено владу поміщиків, у Відні та Львові відкрито дві семінарії для підготовки уніатського духовенства тощо. Але поляки, оговтавшись від перших австрійських реформ, знову почали верховодити у краї. Вони наполягли, щоб в усіх навчальних закладах, навіть у народних школах, наука велася польською²⁷.

Поет у названій праці наголошував, що дещо легше стало українцям після 1848 р. завдяки тим можливостям, що їх створила Конституція. Ліквідована панщина, у травні 1848 р. засновано першу українську політичну організацію – Головну Руську Раду, яка заманіфестувала соборність українських земель, створено наукове, культурно-освітнє товариство «Галицько-руська матиця», засновано найстарішу культурно-освітню установу Галичини – Народний дім.

Проте, коли 1867 р. Галичині було надано самоуправління, вибирався Галицький сейм, налагоджено державне життя галицьких земель, поляки, по суті, силою і за підтримки уряду захопили управління краєм, не залишаючи українцям майже нічого.

Максим Богданович акцентував увагу на двох політичних напрямках: москвофілах, які цілком і повністю орієнтувалися на політику царської Росії, намагалися розмовляти й писати штучною мовою, т. зв. язичієм, і народовцях, (він їх називав українофілами), які мали найбільший вплив серед селянства та більшої частини інтелігенції. Вони досягли в боротьбі з поляками чималих успіхів, зокрема у виборчих процесах, наукових справах, просвітній діяльності, книговидавництві, літературі тощо²⁸.

²⁵ Богданович М. Червона Русь... С. 285.

²⁶ Богданович М. Галицька Русь. *Богданович М. Стратим-Лебідь*. С. 274.

²⁷ Богданович М. Червона Русь... С. 286.

²⁸ Там само. С. 287.

Відзначу, що австрійські Конституції 1848 р. й, особливо, 1867 р. позитивно вплинули на піднесення політичної активності в західноукраїнському суспільстві, що поставило галицьких українців в авангард всеукраїнського національного руху.

У нарисі «Угорська Русь» білоруський автор наголосив, що «на пограниччі з українською Галичиною живе близько півмільйона людей давньоруського племені (напевно, вартувало би вже в той час назвати їх русинами або українцями). Їх землі прийнято в нас називати Угорською Русю. Вся вона цілком лежить по схилах і відрогах Карпатських гір»²⁹. Далі подав мальовничий опис Карпат М. Коцюбинського, розкрив побут, жажливі умови закарпатських українців, що було однією з причин зменшення їх чисельності, тобто винародовлення, насильницької мадяризації та еміграції. Він наголошував, що для покращення матеріального становища місцевого населення, піднесення його культурно-освітнього рівня, незважаючи на наміри окремих громадських діячів, майже нічого не зроблено. Поет засуджував русифікаторську діяльність графа Володимира Бобринського й інших московитів, які «спробували поширювати тут російську мову та православ'я, але все закінчилося арештами і упередженим судом із звинуваченням у державній зраді»³⁰.

У нарисі автор дуже коротко описав початок Першої світової війни, коли, «розбивши австрійську армію, російські війська пройшли через Ужоцький перевал і ринули на гірські долини по той бік Карпат. Сьогодні ми напередодні генерального розмежування з нашими сусідами». Він думав, як і вся російська суспільність, що в цій війні вже все вирішено і навіть не сумнівався щодо долі Угорської Русі, яку «вгадати, звичайно, дуже легко»³¹. На цьому Богданович й закінчив і «дуже легко» не вгадав, та й, зрештою, вже і не міг «вгадати» подальший перебіг майбутнього закарпатських українців.

У цих нарисах чимало уваги М. Богданович присвятив описам життя населення Галичини й Закарпаття. Він добре змалював природу, клімат і заняття населення цих країв землеробством, наголосив, що Карпати заселені лемками, бойками та гуцулами – українськими народностями, які займаються вирубуванням і сплавом лісу по гірських ріках, а ще більше – тваринництвом на гірських долинах (полонинах).

Автор вказав і на наявність значних покладів корисних копалин у краю: солі, каїніту, нафти, гірського воску, бурого вугілля тощо. Він наголосив на слаборозвинутій фабрично-заводській промисловості, зате високо оцінив кустарний промисел, зокрема різьбярство, гончарство, килимарство, вишивку, які мають багато різних шкіл³².

Богданович досить добре висвітлив становище галицького та закарпатського селянства, яке визискувалося у Червоній Русі – польськими, а в Угорській – угорськими поміщиками, через що ворожнеча дуже часто набирала гострих форм боротьби – страйків.

Незважаючи на те, що сільські священники й народні вчителі прагнули допомогти селянам покращити господарство, створювали різні товариства і Червона Русь (за винятком угорської частини) вкрита мережею «Просвіт», «Січей», позичково-ощадних кас та землеробських гуртків, життя русинського селянина й надалі

²⁹ Богданович М. Угорська Русь. *Богданович М. Стратин-Лєбідь*. С. 293.

³⁰ Там само. С. 295.

³¹ Там само.

³² Богданович М. Червона Русь... С. 275–276.

залишалося дуже тяжким. Головною причиною автор вважав малоземелля, через що багато галичан емігрувало за кордон³³.

Білоруський дослідник наголошував на відмінності в будівництві хат у галичан і наддніпрянців, їхньому одязі. Проте відзначав любов галичан до пісні й танців, зазначаючи, що «австрійські українці – один із найбільш співучих народів у світі. Співають вони круглий рік»³⁴. Поет резюмував, що «в русинах іще не завмерли духовні сили, ні творча обдарованість...», а «Червона Русь – не загумінок слов'янства»³⁵.

Максим Богданович, опублікувавши історичні нариси про Галичину, очевидно, не міг оминати увагою її столиці. Тому 24 серпня (за ст. ст.) 1914 р. у російській ліберальній газеті «Голос» (м. Ярославль, Росія) він надрукував нарис «Львів». Його опубліковано відразу після окупації міста російськими військами, що відбулася 21 серпня (за ст. ст.).

У той час М. Богданович навчався у Демидівському юридичному лицейі у Ярославлі й, звичайно, не міг втратити нагоди ознайомити російську громадськість, яка із захопленням зустріла «успіх російського війська, яке вступило у володіння древньої вотчини князів “русских” і що вже пробив “час воз’єднання розрізаних частин Русі”», з історією такого славного міста, як Львів. Щоправда, датою його заснування вказав 1258 р., замість усталеного 1256, а засновником назвав не короля Данила, а його сина – князя Лева³⁶, до чого схиляються окремі сучасні дослідники.

Автор наголосив на ролі Львова як торговельного центру, а найголовніше – твердині руської народності цілого краю в боротьбі проти ополячення, значного культурно-освітнього й релігійного центру, в якому зосереджено все суспільно-культурне життя галицького терену, що перебуває під впливом західної цивілізації.

Богданович представив національний склад 200-тисячного міста, його вищі та середні навчальні заклади, громадські й культурні товариства, виокремив архітектуру, музеї з великою кількістю світового та українського мистецтв, відзначив значну чисельність періодичних видань, енергійне політичне життя, що, на жаль, перервала російська окупація³⁷.

Потрібно звернути увагу на коротке повідомлення М. Богдановича «М. М. Путеводитель по Галиции и её курортам. К. 1923. 40 с.», надруковане в щомісячному ілюстрованому журналі «Русский экскурсантъ» (1915, № 1), який Ярославська екскурсійна комісія видавала спеціально для туристів, педагогів і професіоналів екскурсійної справи³⁸.

Це, по суті, була анотація названої книжки, яка складалася із двох частин: перша містила відомості про політичне, культурне й національне становище української (тобто Східної) Галичини, друга подавала суто практичні дані, необхідні для кожного мандрівника.

³³ Богданович М. Червона Русь... С. 277.

³⁴ Там само. С. 288–289.

³⁵ Там само. С. 280.

³⁶ Богданович М. Львів. *Богданович М. Стратим-Лебідь*. С. 288.

³⁷ Там само. С. 289.

³⁸ Русский экскурсантъ (1914–1917). URL: <https://tomskmuseum.ru/bibl/bkz/bkzz/bkzvikmus/bibkzv20190731Re/>

Богданович акцентував: по-перше, що, «звичайно, після приєднання (йшлося про інкорпорацію) Галичини до Росії багато-багато в цьому повинно змінитися, але, з іншого боку, що можна зрозуміти в житті країни, не знаючи її найближчого минулого»; по-друге, просив не дорікати йому за пропуск інформації про рух поїздів, ціни на різні засоби пересування, а також проживання в тих чи тих місцях, оскільки вони виявилися б у той час застарілими й неправильними.

Автор, хоч вважав основним недоліком книжки поверховість, проте рекомендував її як путівник по Галицькому краю, який має курорти, що приваблюють десятки тисяч відпочивальників. Тому, на його думку, власне сюди, «до новоприєднаної Галичини, в недалекому майбутньому буде спрямований екскурсійний потік», у чому «повинні сприяти і багатство історичних пам'яток у краї, і краса його природи (Карпати), і своєрідність місцевих побутових умов життя»³⁹.

Серед літературознавчих праць М. Богдановича варто виокремити нарис «Образи Галичини в художній літературі». Автор наголошував, що для знайомлення з Галичиною, особливо після її завоювання, видано чимало публікацій, використано безліч статистичних матеріалів, конкретних фактів і немає жодного видання з використанням матеріалів художньої літератури⁴⁰.

Особливо Богданович захоплювався описом краси Карпат Коцюбинського, його спостережливістю, художньою зримістю рядків. Він наголошував, що багато хто пробував описати цей дикий співучий гірський край, але «ніхто не зробив цього так довершено, як український белетрист М. Коцюбинський»⁴¹. При описі звичаїв, одягу, вірувань, усної народної творчості білоруський поет також покликався на М. Коцюбинського, а для ілюстрації галицького життя використав і окремі твори І. Франка – «Сам винен», «Великий шум», «Мирон». Цей нарис доповнений окремими уривками праць цих письменників, перекладених російською мовою. На жаль, робота незавершена⁴².

Незакінченою статтею «Забутий шлях», написаної українською мовою, М. Богданович заявив про себе як знавця української культури й літератури. Відомо, що він працював над великою статтею «Іван Франко в галицькій літературі», яку також так і не доопрацював. Усе це дає підстави стверджувати, що зацікавлення Богдановича Україною було послідовним і знаковим⁴³.

Україністика М. Богдановича дає можливість глибше пізнати його як етнографа, публіциста, історика літератури та містить ґрунтовне вивчення творчості українських класиків. Його розуміння української історії, культури потрібно сприймати в контексті того часу й оточення, в якому перебував поет, а також враховувати той факт, що головні українознавчі праці написані в роки війни. Проте погляд Богдановича на Україну, її минуле цілісний і загалом об'єктивний. Він постійно

³⁹ Богданович М. «М. М. Путеводитель по Галиции и её курортам. К., 1913. 40 с.». *Богданович М. Стратим-Лебідь*. С. 295–296.

⁴⁰ Богданович М. Образи Галичини в художній літературі. *Богданович М. Стратим-Лебідь*. С. 297.

⁴¹ Гриценко Г. Українська культура Галичини у творах Максима Богдановича. URL: <https://phh.dsru.edu.ua>

⁴² Там само.

⁴³ Охріменко П. Українсько-білоруські літературно-фольклорні зв'язки. Київ, 1959. С. 23.

відзначав етнічно-духовну єдність українців, які перебували під пануванням різних держав, вказував на певні відмінності в житті регіонів.

Варто наголосити, що теорію про «спільну колиску трьох слов'янських народів» Богданович прагнув якимось скоригувати, виходячи зі своїх знань тодішніх новітніх історичних праць українських істориків, підсилював певним «позитивом» з огляду на воєнні події. Однак надзвичайно добре почувався у висвітленні минулої доби Великого князівства Литовського.

Український громадсько-політичний діяч Роман Лубківський наголошував: «Не слід забувати, що своє бачення історії Богданович пропонує не нам, а сучасникам, орієнтованим на імперську “систему координат”. Ця система нав'язувала і делікатно вводила в свідомість людей свої стереотипи мислення, котрі не завжди вдавалося ігнорувати. Тому поняття “великоруський”, “російський” у Богдановича слід сприймати як ідеологічно узвичаєний прикметник – на зразок пізнішого штампу “советский”. Там, де йдеться про власне Росію, російський народ, російську культуру, слід послуговуватися сучасними поняттями і термінами, не приписуючи Богдановичу надмірної симпатії до тюрми народів – Російської імперії»⁴⁴.

Геніальний білоруський поет, якому, за влучним висловом професора Львівського національного університету ім. І. Франка Івана Денисюка, «не довелося бути старим» і який, подібно до Лесі Українки, «згораючи писав свої шедеври», прийняті «палким полум'ям національної свідомості»⁴⁵, любив українську пісню, досконало володів українською мовою, до кінця залишився вірним «країні світлій» – Україні.

⁴⁴ Лубківський Р. Білоруський Ікар. С. 19–20.

⁴⁵ Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці: у 3 т., 4 кн. Львів, 2005. Т. 1: Літературознавчі дослідження. Кн. 2. С. 164.

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ В ДОБУ ВІЙН І РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923)

«В долі і недолі йшли ми все разом...». Вибух Першої світової війни та національно-демократичні революції в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині стали каталізаторами визвольних рухів не лише на українських, а й білоруських землях. На той час чимало представників білоруських губерній набули досвіду політичної діяльності у складі Першої (1906) і Другої (1907) державних дум Росії, у лавах різних білоруських громадсько-політичних і культурно-освітніх структур.

Проблема українсько-білоруських відносин цікавила тогочасних українських істориків Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича й інших. Зокрема, молодий випускник Львівського університету І. Крип'якевич 1909 р. опублікував розлогу статтю «Білоруси», у якій зазначав: «Білорусь – се велика земля, що лежить над горішнім Дніпром і по лівім боці ріки Прип'яті ... З давніх часів жили тут білоруські племена в'ятичів, дреговичів і радимичів; кожне плем'я мало своїх князів, свої віча, свою самоуправу, жили окремо від інших». Далі історик описує «злучення» Білорусі з Литвою, а також її перебування під «пануванням» Польщі; називає певні здобутки сусіднього народу, насамперед Франциска Скорини у книговиданні, розвитку церковних братств. Особливу увагу приділено суспільно-культурній активності білорусів на початку ХХ ст. – творенню білоруських часописів, громад у школах, учительських і духовних семінаріях, виданню книг за кордоном, зокрема у Львові, Кракові, Лондоні. Відзначено також переклади білоруською мовою творів Тараса Шевченка, Василя Стефаника й інших, участь білорусів у Шевченківських святах у Петербурзі, діалог білоруських та українських студентів на з'їзді поступової молоді у Празі (1908), поширення білоруських видань книгарнею Наукового товариства в Києві. Наприкінці нарису історик висновує: «В білорусах знайшли ми, українці, щирих друзів і сусідів. І не могло бути інакше. Майже цілу минувшину пережили ми разом з білорусами: з'єднала нас Київська держава, разом перейшли під пановане Литви, разом боролися перед гнетом Польщі; ніколи не було між обома народами ніякої незгоди: ані тоді як на Білоруси осіли князі з України, ані тоді, як на Україні запанувала білоруська мова; в долі і недолі йшли ми все разом. Ще щиріші відносини мусіли наступити тепер, коли настало відроджене обох націй. І Білорусь і Україна тільки тяжким шляхом боротьби доходять своїх прав; ніякий сусід не прийде їм з поміччю: поляки і росіяни відносяться до нашого руху по більшій часті байдужно або навіть ворожо; поміч і прихильників можемо знайти тільки одні в других»¹.

Українсько-білоруські міжнаціональні відносини, насамперед у культурно-освітній сфері, упродовж століть популяризував молодий білоруський письменник Максим Богданович, який був добре знайомий з активістами білоруського

¹ Крип'якевич І. Білоруси. *Письмо з Просьвіти*. 1909. 20 травня. С. 70–80.

відродження, згодом діячами Білоруської Народної Республіки (БНР) Вацлавом Ластовським, братами Антоном та Іваном Луцкевичами; у роки Першої світової війни працював у Білоруському комітеті жертв війни (помер у травні 1917 р. в Ялті у віці 25 років, там і похований). Як перекладач та літературознавець він цікавився творчістю Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Леся Мартовича, Володимира Самійленка, Ольги Кобилянської². Можливо, завдяки львівському історикові І. Крип'якевичу Союз визволення України (СВУ) 1916 р. видав книгу М. Богдановича «Білоруське відродження». У вказаній україномовній брошурі автор нагадує читачам етнічний ареал розселення 8 млн білорусів – Могилівська губернія, Мінська (за винятком Мозирського повіту), північна частина Гродненської, схід Віленської, Вітебська (з «війською її горішнього кутка»), північна частина Чернігівської (Мглинівський, Суразький, Новозибківський, Стародубський повіти), «суміжні» частини Сувалкської, Ковенської та Смоленської губерній³. Максим Адамович стверджує, що «українська та білоруська мови, як і інші слов'янські, вийшли із загальної праслов'янської групи»⁴. Молодий дослідник, покликаючись на студії професора етнографії Юхима Карського*, зазначає: білоруська народність уже наприкінці XIII ст. була здебільша сформована, «випереджаючи щодо того московську народність». Далі виокремлює добу Великого князівства Литовського, Литовсько-Руської держави, в ході якої «вища й середня верства білоруської шляхти дуже швидко винародовилася». Чималий вплив на білоруське відродження кінця XIX – початку XX ст. відіграли нові національні громадсько-політичні структури – Товариство білоруської народної освіти, Білоруський революційний союз (згодом трансформований у Білоруську соціалістичну громаду), а також літературні твори Янки Купали, Якуба Колоса, Алесь Гаруна, Каруся Каганця та ін. Закінчувалася праця інформацією про створення 1915 р. місцевими литовськими, білоруськими, польськими і єврейськими організаціями Тимчасової Ради Конфедерації Великого князівства Литовського, яка у своєму Універсалі поставила за мету «добути визволення Литви й Білоруси яко державної одиниці». На обкладинці брошури вміщено рекламу нових видань СВУ – творів Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Михайла Лозинського, Степана Томашівського, Льонгіна Цегельського, Осипа Назарука, Володимира Дорошенка, Богдана Заклинського, Івана Бочковського, Володимира Гнатюка, Володимира Винниченка, співака «Сім пісень. Гостинець для українських вояків».

Загалом у середовищі білоруського соціуму не було єдності щодо подальших шляхів білоруського етнодержавотворення. Окремі політики вважали, що «політично-самостійна Білорусія серед трьох могутніх сусідів – України, Польщі і Совдепії була б політичним непорозумінням». Водночас вони враховували інертність білоруських мас у національному питанні, а також реальність тогочасної

² Денисюк І. Речник білоруського відродження. *Богданович Максим. Лірика*. Київ, 1967. С. 5–17; Бабишкін О. Богданович Максим Адамович. *Українська літературна енциклопедія*. Київ, 1988. Т. 1. С. 200–201.

³ Адамович М. Білоруське відродження. Відень: Накладом СВУ, 1916. С. 3–4.

⁴ Там само.

* Юхим Карський закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут, обирався ректором Варшавського університету (1905–1910). Автор тритомника «Білоруси» (1912, 1916, 1921, 1922).

геополітики. Чи не тому в середовищі політиків усе частіше звучали думки про необхідність «вільної федералізації» з незалежною Україною, яка є «сильним і дружнім сусідом, федерація з яким дає Білорусії економічні вигоди і політичну безпеку». Водночас актуалізували етнокультурні аргументи: «Український народ, найбільш нам рідний за культурою, мовою і духом, однаково відчувши в минулому гніт Польщі, повинен прийти на допомогу нашому державному будівництву». Подано також аргументи щодо необхідності економічного єднання Білорусі й України: Дніпро з його притоками – Прип'яттю, Березиною та іншими – вважалися природними дешевими шляхами для торгівлі продуктами і промисловими виробами на внутрішньому й зовнішньому ринках. При цьому затверджено за білорусами право на «збереження самостійного внутрішнього управління з метою національного відродження народу»⁵.

Наприкінці світової війни білоруські ліберальні політики, члени Союзу білоруської демократії, Союзу білоруського народу, Білоруського союзу земельних власників здебільш орієнтувалися на лозунги російських кадетів й бачили Білорусь у складі Російської держави з правами обласного самоуправління. Близько до цього клерикально-поміщицького середовища була Білоруська партія народних соціалістів (БПНС), яка виступала за збереження приватної власності, автономію Білорусі у складі Російської Федерації, проголошення національно-персональної автономії для національних меншин. Політику Тимчасового уряду та ідею творення Російської Федеративної Республіки з автономією для Білорусі підтримала Білоруська соціалістична громада (БСГ)⁶.

За ініціативи БПНС, БСГ і Мінського комітету допомоги жертвам війни 25–27 березня 1917 р. організовано з'їзд білоруських національних організацій, який обрав БНК (Білоруський національний комітет) на чолі з досвідченим депутатом Державної думи Росії Романом Скірмунтом. Відтак білоруські національно-демократичні сили (як, зрештою, і українські в Києві) здійснили спробу добитися від Тимчасового уряду передачі влади, однак безуспішно. Проти ініціатив БНК виступили місцеві організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), які намагалися підпорядкувати Ради робітничих і селянських депутатів, профспілки, фабрично-заводські й солдатські комітети. Проросійську орієнтацію демонстрували також есери та бундівці, які отримали чимало місць у новообраних міських думах і земствах.

Другий з'їзд білоруських національних організацій, який 8–10 липня 1917 р. у Мінську обрав Центральну раду білоруських організацій на чолі з Язепом Льюсиком, прагнув об'єднати національні сили навколо ідеї політичної автономії Білорусі, проти якої виступали як більшовики, так і меншовики. Не вирішив майбутнього державно-політичного устрою і представницький (1 872 делегати)

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 12–15 зв.; Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів, 2002. С. 484–485.

⁶ Бригадин П. И. История Беларуси в контексте европейской истории. Минск, 2007. С. 172–188; Michałuk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń 2010, S. 6–18; Eberhardt R. Formowanie granic politycznych Białorusi w XX wieku. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2014. T. XIII, zes. 3 (51). S. 808.

Всебілоруський з'їзд 15–17 грудня 1917 р., який розігнали проросійські сили в особі Виконкому рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Західної області й Західного фронту⁷.

Втеча з Мінська радянсько-більшовицьких владних структур під час наступу німецького війська змусила виконком Всебілоруського з'їзду звернутися 21 лютого 1918 р. до народу з Першою статутною грамотою, якою оголосив себе тимчасовою владою і створив Народний секретаріат на чолі з Йосипом Воронко. Документ закликав народ реалізувати своє право на «повне самовизначення», а національних меншин – на національно-персональну автономію. Розширене засідання виконкому Всебілоруського з'їзду 9 березня 1918 р. ухвалило Другу статутну грамоту, якою проголошено Білоруську Народну Республіку. Виконком реорганізовано в Раду, задекларовано демократичні свободи, національно-персональну автономію для національних меншин, 8-годинний робочий день, відмінено приватну власність на землю. Третя статутна грамота від 25 березня 1918 р. ствердила, що незалежна БНР має «обійняти» землі, де білоруси становлять чисельну перевагу. До таких теренів віднесено Могилівщину, «білоруську частину» Віленщини, Смоленщини, Чернігівщини. Однак незалежність БНР в її етнографічних кордонах не була підтримана країнами Антанти, а також сусідніми державами – Росією, Латвією, Польщею. Німецька військова адміністрація продовжувала розгладати Білорусь як частину радянської Росії, однак не заборонила діяльності ради й Народного секретаріату, обмеживши їх сферою освіти, культури, торгівлі⁸.

Важливими громадськими осередками українського національного життя на пограниччі, насамперед Берестейщині, ставали гуртки товариства «Просвіта», перші з яких за прикладом галичан організували в Бересті 1916 р. вояки полку ім. Т. Шевченка, сформованого з військовополонених українців, що служили в російській армії. Установчий з'їзд «Просвіти» проведено 1 грудня 1918 р. у Бересті, невдовзі просвітянські гуртки відкрито в містечках Чернавчиця під Берестям і Кобрині. Уряд Української Народної Республіки (УНР) надіслав сюди групу уродженців Берестейщини, яка започаткувала творення мережі української адміністрації Холмської губернії, а також відкрила нові українські школи, ініціювала формування у Кобрині «Поліського коша» (для захисту північно-західного кордону УНР). Щоправда, після вторгнення у лютому 1919 р. польського війська, евакуації німецьких частин й українських владних структур нова польська адміністрація призупинила поступ українських культурно-освітніх структур⁹.

⁷ Бригадин П. И. История Беларуси в контексте европейской истории. С. 182–188; Стрикун І. Б. Перший Всебілоруський конгрес: організація, рішення, наслідки. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* / відп. ред. Р. Пиріг. Київ, 2008. Вип. 3. С. 31–51.

⁸ Див.: Уставная грамота к народам Беларуси. 21 февраля 1918 г.; Уставная грамота к народам Беларуси. 9 марта 1918 г.; Уставная грамота Рады Беларускай народнай республікі. 25 марта 1918 г. *Беларускі гістарычны часопіс*. 1993. № 1. С. 70–72.

⁹ Перепис населення польської окупаційної влади 1921 р. виявив у Поліському воєводстві лише 63,8 тис. українців, тобто 6,6 % населення. Польська влада не завжди могла (або не хотіла) ідентифікувати національність десятків тисяч поліщуків, яких часто у документах та усній мові називали «тутейшими». Того ж року українські активісти В. Дмитріюк, П. Ленцикович, Г. Дрозд, А. Туровський, М. Вольховий, М. Маланчук подали до влади клопотання про легалізацію (відродження) товариства «Просвіта», яке задовольнили лише 1923 р., коли поліський воєвода затвердив статут Українського культурного товариства «Просвіта Полісся» з

Переговори УНР і БНР щодо спільних територій. Білоруські громадсько-політичні діячі з великим зацікавленням стежили за перебігом Української революції, діяльністю Української Центральної Ради, її національною політикою. Як відомо, 9 січня 1918 р. Українська Центральна Рада прийняла закон «Про національно-персональну автономію». Її IV Універсал підтвердив, що в самостійній Українській Народній Республіці «нації користуватимуться правом національно-персональної автономії». Це право автоматично надано найбільшим національним групам – росіянам, євреям і полякам; білоруси мали його одержати за умови, якщо їхні петиції зберуть щонайменше 10 тис. голосів¹⁰.

Враховуючи важливість діалогу з Києвом, Рада Всебілоруського з'їзду призначила Павла Алексюка її представником при уряді УНР¹¹. Одразу ж після проголошення незалежності БНР її Народний секретаріат звернувся до Ради народних міністрів УНР на чолі з Борисом Мартосом із пропозицією не лише про налагодження міждержавних відносин, а й встановлення державних кордонів. У квітні 1920 р. організовано декілька консультацій та міжкурядових засідань, на яких українську делегацію представляли Анастасій Ліхнякевич (голова), Микола Свідерський, Тарас Петрівський, а білоруську – Олександр Цвікевич (голова), Симон Рак-Михайловський, Едуард Ладнов. Напередодні переговорів із білоруською місією зустрілися М. Грушевський та представники міністерств – військового, внутрішніх справ. Відкриваючи 19 квітня перше засідання переговорів, голова української делегації А. Ліхнякевич подякував представникам БНР за довіру і той факт, що після проголошення незалежності Білорусі представники її народу «перш за все звернулися до України і тим показали своє братнє почуття до українського народу як провідниця в будівництві демократично-національної держави. Білоруський народ не помилився в своїм почутті, а, може й надіях; український народ оцінить братнє відношення свого сусіда»¹².

У відповідь О. Цвікевич висловив надію, що «український народ, який став на чолі руху національного і державного відродження буде розуміти бажання і потреби білоруського народу й обидва народи в короткий час дійдуть до державно-братньої спільності». Далі наголосив: «Між Білорусією і Україною ніколи не було ворожечі, не повинно бути і тепер. Ми надіємося, що представники українського уряду цілком згодяться з установленням меж на основі етнографічного розселення обох народів, що повинно служити підвалиною для мирного сожителства». Він також запропонував на трьох засіданнях по чергово розглянути: принципи, яких мають дотримуватися сторони при встановленні державних меж; матеріали історичних карт; кінцеві точки державних кордонів на заході й сході¹³.

осідком центральної управи в Бересті (проіснувало до закриття владою 1935 р.). Див.: Євтух В., Трошинський В., Попок А. Закордонне українство. Київ, 2005. С. 45; Попок А. Українці на пострадянському просторі: сучасне становище. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2007. Вип. 16. С. 255–256.

¹⁰ Права національних меншинств и граждан УНР. Киев, 1918. С. 3; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Київ, 2007. Т. 2. С. 100, 104; Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.). Київ, 2010. С. 73.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 48–53, 58.

¹² Сергійчук В. Неусвідомлення України... С. 488–489.

¹³ Там само.

Після довгої дискусії сторони погодилися на розгляд вказаних проблем. Тарас Петрівський наполягав, що етнографічний принцип «невистарчаючий», а тому треба «взяти під увагу» географічний та економічний. Відтак переговорники зішлись на думці, що етнографічний принцип має бути основним, а економічний і географічний – додатковими. Олександр Цвікевич запропонував за основу дискусії взяти матеріали карт білоруського етнографа Юхима Карського (1917) й українського географа Степан Рудницького. Анастасій Ліхнякевич до розгляду долучив ще й німецьку карту Дітріха Шефера (1917). Водночас українська делегація заявила, що вона «не подає жодної мапи як основи»¹⁴.

Білоруські науковці також нагадали, що Рада БНР не визнала результатів Брестського миру, до якого долучилися Німеччина й Україна, і вважає, що кордони Білорусі та інших держав на заході, насамперед у районі Вигоновського озера на Берестейщині, визнано несправедливо. Відтак С. Рак-Михайловський наголосив, що білоруси не змогли тоді опротестувати визначені у Бересті кордони, бо їх там не було; делегатів Білоруської ради до цих переговорів Німеччина не допустила. У відповідь Т. Петрівський зауважив, що «під час Берестейських переговорів суверенна Білоруська Республіка не існувала, а вона з'явилась доперва 24 березня 1918 року»¹⁵. На другому засіданні 20 квітня 1918 р. він запропонував сторонам визнати вихідною точкою на сході не м. Мглин, як зніціював А. Ліхнякевич, а впадіння р. Судость у Десну біля м. Гремяч, бо на лівобережжі Десни населення називають «Литвинами», «а се є ніщо инше, як Білорусини за їх “дзенканне”». Натомість М. Свідерський намагався довести, що околиця Мглина на схід, зокрема на картах Ю. Карського 1903 р., «більше українська, ніж білоруська, бо українців є там в більшості. На це вказує теж і говір тої людности». Йому заперечив С. Рак-Михайловський, зазначивши: «Там говір мішаний, значно більш білоруський, ніж український. Людність в північних повітах Чернігівщини є білоруська». Далі нагадав українським делегатам, що з'їзд російських федералістів 1903 р. за участю М. Грушевського означив «просторінь на північ від Прип'яті» як межу між Україною та Білоруссю. Зрештою, аналогічну інформацію подавав український картограф С. Рудницький¹⁶.

Статус білоруської делегації підсилив досвідчений історик, учень Володимира Антоновича, довоєнний професор Київського університету Митрофан Довнар-Запольський¹⁷, який намагався маркувати міждержавний кордон південною межею Брестського, Кобринського, Пінського, Мозерського, Речицького й Гомельського повітів, вважаючи, що західне і східне Полісся (по обидва береги Прип'яті) за етнографічними та історичними ознаками необхідно приєднати до БНР. Утім, він визнав і те, що значна частина білорусів на сході зрусифікована, а на заході – сполонізована. Однак українська делегація не взяла до уваги його аргументів щодо кордонів¹⁸. 29 квітня мав бути обговорений проект «Прелімінарний

¹⁴ Сергійчук В. Неусвідомлення України... С. 490.

¹⁵ Там само. С. 491.

¹⁶ Там само. С. 491–494.

¹⁷ Див.: Бусленко Л. М. В. Довнар-Запольський як історик України. Київ, 2007. С. 5–82.

¹⁸ Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920... S. 249; Eberhardt R. Formowanie granic politycznych Białorusi w XX wieku. S. 814.

договір між УНР і БНР у справі державних кордонів», але його не розглянули через зміну влади в Києві¹⁹.

Територіальне розмежування України й Білорусі. У добу Гетьманату Павла Скоропадського діалог щодо кордону призупинився. Згідно з умовами Брестського мирного договору між УНР і країнами Четверного союзу, Постановою Ради міністрів Української держави від 14 серпня 1918 р. Гомельський повіт Могилівської губернії «прилучено» до Чернігівської губернії, а Річицький, Пінський, Мозерський повіти, волості сусідніх повітів Мінської губернії «з'єднано» в Поліський округ з адміністративним центром у Мозері. Цим округом керувало Поліське окружне староство, яке складалося з окружного старости (призначав особисто Гетьман усієї України), його помічника, інспектора Державної варті, урядовця з особливих доручень та канцелярії. Вказані повіти розподілено за судовими округами, які не збігалися з адміністративно-територіальним поділом. Присутність австро-німецького війська (близько 450 тис. осіб) паралізувала, а згодом і призупинила діяльність на цих теренах органів влади БНР²⁰. Зауважмо, приєднання Гомельського повіту з переважно білоруським населенням (поряд із кордоном радянської Росії; у документі здебільша фігурує її назва як Великоросія) здійснив Гетьманат за згодою німецького командування зі стратегічних міркувань²¹.

Рада народних міністрів БНР 22 грудня 1918 р. ухвалила надіслати до Києва свого Надзвичайного посла Аркадія Смолича, «надавши йому права вести переговори, підписувати умови й робити позички». Відтак дипломатія Української держави залучила представників БНР до переговорів в Одесі щодо творення першого Союзу новостворених державотворів на терені колишньої Росії, які, щоправда, завершилися безрезультатно. У цей час представники білоруського уряду в особі Надзвичайної делегації звернулися до Гетьманату з проханням надати його війську (чисельністю до дивізії) «допомогу зброєю і військовим спорядженням». У відповідь Міністерство закордонних справ Української держави рекомендувало Гетьманату визнання незалежності Білорусі та надання її уряду фінансової і військової допомоги «шляхом видачі зброї, амуніції та військового спорядження»²². У червні 1918 р. Олександра Квасницького призначено консулом Української держави в Мінську, а Павло Тремполович очолив білоруське консульство у Києві, Степан Некрашович – в Одесі²³.

Згідно з наказом Міністерства фінансів Української держави від 30 серпня 1918 р., Київський відділ Державного земельного банку поширював свою дію на Мозерський, Пінський, Річицький повіти Мінської губернії, а Чернігівський відділ – на Гомельський повіт Могилівської. До повноважень банку входило: творити

¹⁹ Дедурін Г. Український напрямок зовнішньої політики УНР (1918–1921 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.* 2017. Вип. 2. С. 107–112.

²⁰ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: Р. Пиріг (голова) та ін. Київ, 2015. Т. 2. С. 228, 308, 401.

²¹ Там само. С. 404.

²² Сергійчук В. Неусвідомлення України... С. 485–487.

²³ Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.). *Студії з архівної справи та документознавства.* Київ, 2004. Т. 12. С. 107–114.

«тривалі дрібні господарства» й «допомагати піднесенню продуктивності сільсько-го господарства»; видачу позичок під 4,5 %²⁴. Однак у швидкій реалізації земельної реформи не було зацікавлене німецьке командування, побоюючись припинення поставок продуктів до Німеччини. Чи не тому Державний земельний банк так і не став діяльним засобом реалізації земельної реформи²⁵.

Централізаторський режим Павла Скоропадського 8 липня відмінив національно-персональну автономію, функцію ліквідованого Секретарства з національних справ передав Міністерству народної освіти та культури, Міністерству внутрішніх справ. Гетьманські чиновники вважали, що всі громадяни держави мають бути рівними у своїх правах, а їхнє етнічне походження є приватною справою²⁶.

Побачивши слабкість органів влади УНР та БНР, а згодом і Української держави, окупаційне командування активно втручалось і в інші сфери внутрішньої політики цих держав. Утім, австро-німецька військова присутність мала для влади БНР, а згодом й Української держави певні позитивні наслідки: вказані війська перешкоджали здійсненню великодержавних експансіоністських планів Росії і соціалістичних експериментів більшовиків й у цьому сенсі виконували роль стабілізаційного внутрішньополітичного чинника²⁷.

«Серед трьох могутніх сусідів – України, Польщі і Совдепії...». Після листопадової 1918 р. революції у Німеччині, відступу німецької окупаційної адміністрації Раднарком більшовицької Росії денонсував Брестський мирний договір, а Червона армія зайняла східну частину Білорусі. У цей складний час члени Ради БНР виїхали до Гродно й Вільно. Відтак Кремль прагнув насадити на окупованих землях підконтрольну білоруську владу. Рішення про необхідність створення Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БСРР) ухвалили конференція білоруських секцій РКП(б) (Російської комуністичної партії (більшовиків)) 21–23 грудня 1918 р. у Москві та пленум ЦК (Центрального комітету) РКП(б) 24 грудня 1918 р. Йосип Сталін 25 грудня затвердив рекомендований склад уряду (15 осіб) БСРР. 1 січня 1919 р. у Смоленську сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Дмитром Жилуновичем й оголошено Маніфест про створення БСРР. 5 січня уряд республіки переїхав до Мінська. Однак несподівано вже 16 січня ЦК РКП(б) ухвалив рішення про перехід Смоленської, Вітебської і Могилевської губерній до складу РРФСР й об'єднання Мінської, Гродненської губерній із Литовською СРР. Це спричинило протест уряду БСРР і ЦК КП(б) Білорусі, але його проігнорували в Москві. Керівника уряду Д. Желуновича кремлівські верховоди терміново відправили на партійно-журналістську працю до Харкова. 1936 р. його репресовано (загинув у в'язниці)²⁸.

Натомість 2–3 лютого 1919 р. I Всебілоруський з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів ухвалив рішення про створення Литовсько-Білоруської

²⁴ Сергійчук В. Неусвідомлення України... С. 254, 259, 280.

²⁵ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. С. 108.

²⁶ Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.). С. 101.

²⁷ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)... Т. 2. С. 398.

²⁸ Бригадин П. И. История Беларуси в контексте европейской истории. С. 190–192; Miazga M. Białorus w międzynarodowo-politycznych planach Rosji sowieckiej (listopad 1918 – marzec 1921). *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*. Warszawa, 2020. Т. IV: Rok 1920 na tle przełomów politycznych XX wieku. S. 133–150.

Радянської Соціалістичної Республіки. На думку голови Всеросійського центрального виконавчого комітету Якова Свердлова, який був присутній на з'їзді, новостворена республіка мала обмежити національні рухи. Однак вказане штучне формування проіснувало недовго. Армія відродженої Польщі у грудні 1918 р. зайняла Августовський і Більський повіти, у квітні 1919 р. – Слонім, Пінськ, Барановичі, Вільно, у серпні 1919 р. – Мінськ. Лише в жовтні того ж року наступ польського війська призупинила Червона армія на берегах Західної Двіни.

Навіть у час воєнних дій Директорія УНР намагалася інтегрувати спірні території до свого державного будівництва. Нова українська влада запросила на Трудовий конгрес (Конгрес трудового народу України), який затвердив Універсал про злуку УНР і ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки), по 19 представників від населення Холмщини, Підляшшя і Поліської округ²⁹. Закон про управління освітою в УНР від 24 лютого 1919 р. передав заклади освіти у Пінському, Мозирському й Річицькому повітах «в підлеглість» Холмського губернського комісара. Налагоджено листування з Тимчасовим урядом БНР, який після більшовицької окупації Мінська 1 січня 1919 р. переїхав до Гродно³⁰. А вже 23 січня Рада народних міністрів УНР ухвалила надати уряду БНР позику в 4 млн крб³¹. До речі, радником Міністерства закордонних справ Української держави, а згодом в. о. керівника справами Директорії УНР працював білоруський діяч, юрист Іван Красковський. 17 жовтня 1919 р. до столиці УНР Кам'янця на Поділлі прибуло посольство БНР на чолі з послом Олександром Цвікевичем, який вручив вірчу грамоту товаришу міністра закордонних справ Володимирові Старосольському; 22 жовтня білоруська делегація зустрілася із членом Директорії Андрієм Макаренком³². Однак знову не вдалося вирішити проблеми спірних територій.

Спроби представників БНР нав'язати прихильність Юзефа Пілсудського теж не вдалися. У грудні 1919 р. відбувся розкол Ради БНР: з 87 її членів 37 заявили про польську орієнтацію. Влітку 1920 р. польська армія зупинила новий червоноармійський наступ: у серпні–вересні відбила у ворога Брест і Пінськ, а 15 жовтня зайняла Мінськ. Мабуть, це був поодинокий випадок у світовій практиці, коли бойові дії зупинено за тиждень після офіційного укладення Ризького перемир'я³³.

Ризькі переговори 1920–1921 рр.: українські й білоруські втрати. Ризький мир 1921 р., який хоча і призупинив міждержавні війни й міжнаціональні конфлікти в Центральній-Східній Європі, однак не задовольнив нікого³⁴. Навіть поляків, які всупереч планам окремих правих політиків зуміли на той час долучити до відродженої Польщі лише 52 % території Першої Речі Посполитої в кордонах 1772 р. із 27,2 млн осіб, де національні меншини склали майже третину (30,8 %) населення.

²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали: у 2 т. / ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Р. Пиріг; Н. Маковська; упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ, 2006. Т. 2. С. 407–411.

³⁰ Там само. С. 478–479.

³¹ Там само. Т. 1. С. 209.

³² Там само. С. 607, 615, 656.

³³ Бригадин П. И. История Беларуси в контексте европейской истории. С. 192–193.

³⁴ Веселовські Т. «Катастрофа для українців». 100 років тому Ризький мирний договір закріпив зміни на мапі, що відчуваються досі – зокрема в Україні. *Радіо Свобода*. 2021. 18 березня. URL: <https://theworldnews.net/ua-news/katastrofa-dlia...> (дата звернення: 25.12.2021).

Як стверджують білоруські дослідники, згідно з цим договором до Польщі інкорпоровано 98,8 тис. км² білоруських територій із населенням 3,2 млн осіб. Натомість БСРР залишено лише 6 повітів Мінської губернії площею 52,3 тис. км² і 1,5 млн населення³⁵. Загалом Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р.³⁶, підписаний Польщею з радянськими республіками – Російською, Українською і Білоруською (її інтереси представляла російська делегація*) – зупинив у Центральній-Східній Європі кількарічне воєнне кровопролиття, яке вкрай знесило мілітарний, демографічний і фінансово-господарський потенціал цих та інших суб'єктів/об'єктів європейської геополітики, зокрема УНР, БНР і Польщі. Остання щонайменше у війнах 1918–1921 рр. утратила понад 250 тис. осіб убитими й сотні тисяч були пораненими та покаліченими: 1) війна 1918–1919 рр. із ЗУНР за Східну Галичину; 2) збройний виступ у грудні 1918 р. проти пруського володіння; 3) три повстання 1919–1921 рр. у Сілезії проти чеського володіння; 4) війна 1919 р. із Литвою за Вільнюс і Віленську землю та БНР, що закінчилося перемогою Варшави; 5) війна 1920 р. спільно з УНР проти більшовицької експансії у Європу.

Якщо західні й північні кордони відродженої Польщі були загалом визначені рішеннями Паризької конференції 1919 р., то за східні Варшаві довелося кілька років воювати за дипломатичної, військово-технічної і морально-політичної допомоги країн Антанти. Виснажливі бої на сході – проти ЗУНР, Литви, радянських республік (Росії, України й Білорусі) змусили польських політиків, насамперед Ю. Пілсудського, актуалізувати варіант творення міжморської/східноєвропейської федерації держав – Польщі, Литви, Білорусі та України – під гегемонією Варшави. Однак Ризький мир 1921 р. та ухвала Ради послів 1923 р. визначили східний кордон Польщі з уведенням/інкорпоруванням Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі й Віленщини до Польської держави, що означало перемогу інкорпораційної програми Романа Дмовського.

Водночас Ризький мир позбавив Кремля надії на подальше поширення більшовицької революції на захід, у Європу, насамперед в індустріальну Німеччину, де був сильний робітничий рух. Відтак влада більшовицької Росії та України змінює тактику антипольської боротьби – з дипломатичного і мілітарного фронтів на підтримку радикальних політичних сил за Збручем – як лівих (Компартії Східної Галичини), так і навіть правих. Зокрема, були спроби налагодити діалог з Українською військовою організацією (УВО), яка 1921 р. започаткувала акції фізичного знищення представників польської влади. Особливо гучним і, щоправда, невдалим виявився замах під Львівською ратушою 21 вересня 1921 р. на Начальника держави Ю. Пілсудського, який прибув на відкриття Східних торгів. За 3 роки члени УВО організували замах і на тогочасного Президента Польщі Станіслава Войцеховського. УВО виступала проти участі українців Галичини, Волині, Холмщини й Берестейщини у виборах до

³⁵ Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI в. / отв. ред. А. А. Каваленя. Мінск, 2011. Кн. 1. С. 431.

³⁶ Див.: Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później / wstęp, oprac. i wybór źródeł B. Komorowski. Warszawa, 2006. 158 s. 17 квітня 1921 р. Ризький мирний договір ратифікував Всеукраїнський виконавчий комітет. Серед тих, хто його підтримав патетичною промовою на спеціальному урядовому засіданні, був недавній старшина Галицької армії і член Галревкому Іван Сіак.

* Проти участі делегації БСРР у ризьких переговорах насамперед виступав нарком зовнішніх справ радянської Росії Григорій Чичерін.

польського сейму 1922 р., призову українських юнаків до польського війська. Цікаво, що коли керівництво УВО 1922 р. почало стримувати терористичні акції своїх членів, то відбувся перехід частини бойовиків на бік східногалицьких комуністів, які тоді пропагували активні форми боротьби з польською владою³⁷. Як бачимо, поразка ЗУНР й інкорпорація її теренів Польщею ще більше підживила націоналізм на етнічній основі. Це спостерігалось не лише в Східній Галичині, а й Литві, де меншини у Вільнюсі бойкотували референдум 1922 р. щодо її анексії на користь Польщі.

Переговори в Ризі змусили еміграційний уряд ЗУНР шукати нових ситуативних союзників у боротьбі проти Польщі. Наприкінці вересня 1920 р. делегація ЗУНР у складі Костя Левицького, Ернста Брайтера, Осипа Назарука, Лева Мишуги (через Берлін, а далі морем прибула до латвійської столиці) зустрілася в Ризі з наркомом закордонних справ УСРР Дмитром Мануїльським, представниками Галицької СРР (ГССР), членами Галревкому Володимиром Бараном і Нестором Хоминим. На одній із перших зустрічей 27 вересня 1920 р. Д. Мануїльський визнав: «Ми розходимося принципово, але тактично можемо йти разом». Зрештою, обидві сторони не сприймали результатів «договору Петлюри з Польщею» й виступали за референдум (плебісцит) населення щодо повоєнного статусу Східної Галичини³⁸. Того ж дня делегація ЗУНР подала до президії конференції ноту, у якій вимагала: «Українське населення (около 70 проц.), як майже все жидівське (около 13 проц.) і навіть значна часть польського населення жадає самостійности Східногалицької Держави, яка дає повні культурні, суспільні, економічні й політичні свободи всім народам, що замешкають її територію»³⁹. Приїзд до Риги представників ГСРР засвідчив те, що Кремль усе ще надіявся узаконити проголошення цієї радянської республіки, яка мала стати плацдармом поширення світової комуністичної революції. 28 вересня 1920 р. відбулася зустріч земляків, представників ЗУНР і ГСРР, на якій стверджено необхідність проведення плебісциту у Східній Галичині⁴⁰. Наступного дня представники ЗУНР зустрілися з кореспондентами зарубіжних газет і делегацією БНР. Спільно з нею оприлюднено заяву, у якій висловили протест із приводу незаконного торгу Москви та Варшави західноукраїнськими й західнобілоруськими землями⁴¹. Зауважу, що російський Раднарком вважав недоцільним приєднання для БСРР Могилівщини і Віленщини. Білоруські терени кремлівські верховоди розглядали насамперед як терен для експорту більшовицької революції у Європу⁴².

Відчуваючи програшність східногалицької справи в Ризі, делегація ЗУНР у складі Євгена Петрушевича, Костя Левицького, Ернста Брайтера, Степана Витвицького в листопаді спішно виїхала до Женеви, де домоглася 12 грудня 1920 р. зустрічі з представниками Президії Ліги націй, а також із головою її Ради, британським

³⁷ Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). Київ, 1998. С. 9.

³⁸ Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. С. 361.

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 2–3; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 324.

⁴⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1965. Т. 3. С. 403; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. С. 326.

⁴¹ ЦДАІЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 6–7, 10–11.

⁴² Miazga M. Białorus w międzynarodowo-politycznych planach Rosji sowieckiej (listopad 1918 – marzec 1921). S. 148.

прем'єром Ллойдом Джорджем. Там же делегація ЗУНР намагалася сформувати українсько-литовсько-білоруський блок, що мав протидіяти східній зовнішній політиці Польщі. Навесні 1920 р. уряд Є. Петрушевича ознайомив представників Ліги націй та Антанти з проєктом майбутньої самостійної Галицької Республіки, що мала стати своєрідною «Швейцарією сходу Європи»⁴³.

Не секрет, що після переїзду до Відня голова еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевич почав сповідувати радянське фільство. Можливо, до цього його спонукали не лише зустрічі його представників із радянськими дипломатами в Ризі, а й неофіційні таємні зустрічі в кулуарах Генуезької конференції 1922 р. із головою Раднаркому УСРР Християном Раковським, з яким укладено угоду про координацію дій⁴⁴. Чи не тоді сторони відмовилися від офіційних взаємних образ і докорів. Християнові Раковському імпонувала галицька критичність пропольської політики Симона Петлюри в 1920–1921 рр. Тому він робив усе можливе, щоби критичність Є. Петрушевича переросла у ворожість і конфронтацію до С. Петлюри. Це мало послаблювати опозиційні сили й розкласти українську військово-політичну еміграцію в Польщі, Чехословаччині, Румунії та інших країнах. Не вдалося внести до порядку денного Генуезької конференції й білоруське питання; делегації БНР відмовлено в реєстрації. Нагадаю, що тоді започатковано «зміновіховство» – рух за повернення емігрантів на батьківщину (УСРР, БСРР), яка до того ж оголосила помилування численним категоріям «ворогів», а персонально багатьом політикам і військовим провідникам антибільшовизму. Серед них Михайлові Грушевському, Семенові Вітику, Степанові Рудницькому, Юрієві Тютюннику й іншим діячам УНР і ЗУНР, а також БНР. До розкладової діяльності серед емігрантів долучилися не лише спецслужби і представники зарубіжних компартій, а й дипломати УСРР у Відні, Празі, Варшаві, Берліні – Юрій Коцюбинський, Михайло Левицький, Олександр Шумський, Володимир Ауссем.

Несприятливий для українців перебіг мирних переговорів у Ризі восени 1920 р. змусив провід УНР теж шукати нових ситуативних союзників у боротьбі проти експансії більшовицької Росії. 18 листопада 1920 р., за три дні до завершення бойових дій та інтернування Армії УНР у Польщі, у Варшаві було укладено військову конвенцію між представниками УНР і Російським політичним комітетом (Борисом Савінковим). Цей документ ствердив, що Російський політичний комітет визнав державну незалежність УНР, а війська, зокрема 3-тя російська армія під командуванням генерала Бориса Перемикіна, на території Польщі ставали союзними Армії УНР і переходили під її оперативне командування. Власне, до 20 листопада 1920 р. російські частини спільно з військами середньої групи Армії УНР прикривали шляхи відходу до берегів Збруча, певний час дислокувалися в районі Тернополя, а згодом інтерновані в польські табори (Торн, Остров-Ломжинський, Луков)⁴⁵.

Велику надію білоруські політики покладали на підтримку досвідченого офіцера царської і Червоної армії, білоруса-католика Станіслава Булака-Балаховича, який у листопаді 1919 р. отримав громадянство БНР і відразу ж сформував Окремий відділ військ БНР у Балтії (створений із місцевих росіян, білорусів, українців-добровольців),

⁴³ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 249–251.

⁴⁴ Назарук О. Галицька делегація у Ризі 1920 р.: спомини учасника. Львів, 1930. С. 89–93.

⁴⁵ Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали) / упоряд. і авт. передм. Я. Тинченко. Київ: Темпора, 2020. С. 30–36.

що згідно з міждержавними домовленостями взяв на тимчасове утримання уряд Естонії. У січні 1920 р. відділ введено в Армію БНР, а в лютому несподівано підпорядковано командуванню польської армії й передислоковано до Берестя. Влітку його 15-тисячна група взяла участь у боях на Волині та Поліссі проти більшовицького війська на Литовсько-Білоруському фронті, яким командував уродженець Львівщини, генерал Станіслав Шептицький, брат митрополита Греко-Католицької Церкви Андрея Шептицького⁴⁶. На базі групи сформовано Народну добровольчу армію під командуванням отамана (в окремих наказах називав себе «батьком») С. Булака-Балаховича, яка у вересні 1920 р. підпорядкована Російському політичному комітету. 7 листопада 1920 р. цей генерал у Мозері проголосив відновлення БНР, а себе – її начальником, головнокомандувачем армії⁴⁷. Новий уряд очолив В. Адамович. Відновлена республіка, що мала діяти у змові з Польщею, оголосила проведення аграрної реформи. Однак територію БНР знову дуже швидко окупувала Червона армія.

Зауважу, що у складі Народної добровольчої армії певний час діяла Українська бригада під командуванням отамана «Іскри» (В. Лохвицького), який 3 жовтня 1920 р. у Варшаві зустрічався з головою Військової місії УНР Віктором Зелінським й повідомив, що його двотисячна бригада має у складі «цілком одягнутих та озброєних» вояків, уродженців Волині та партизанів отамана Семеняка. На цій зустрічі було також повідомлено про бажання генерала С. Булака-Балаховича познайомитися з В. Зелінським і в майбутньому почати «спільну боротьбу з большевиками, коли Польща підпише з ними мир». Утім, співпрацю між С. Булаком-Балаховичем та командуванням Армії УНР так і не налагоджено, хоча 29 жовтня того ж року досягнуто домовленості про співпрацю Армії УНР і 3-ї російської, а 18 листопада укладено військову конвенцію між представниками УНР і Російського політичного комітету⁴⁸.

Що ж до офіційної Варшави, то виконання ризьких домовленостей щодо українців вона вирішила відтягнути в часі й дала змогу переформувати діяльність урядових структур УНР із легальної сфери у напівлегальну. Військове представництво УНР було замінено військово-ліквідаційною комісією, на базі урядових структур створено Український центральний комітет на чолі з Миколою Ковальським, до якого також увійшли поляки Станіслав Стемповський, Генрик Юзевський, Йоахим Волошиновський. Рада республіки в Тарнові після останнього легального зібрання 26 квітня 1921 р. ще впродовж чотирьох місяців проводила засідання нелегально (розпущена 5 вересня 1921 р. після гострих внутрішніх політичних суперечок)*. Поступово ліквідували табори інтернування Армії УНР, у Каліші організовано

⁴⁶ O niepodległą i granice. Warszawa; Pułtusk, 1999. T. 1: Komunikaty oddziału III Naczelnego dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921 / oprac.: M. Jabłonowski, A. Koseski. S. 550–556.

⁴⁷ Там само. С. 36–38; Rezmer W. Działania grupy gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza latem i jesienią 1920 roku w swietle polskich dokumentów wojskowych. *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*. Warszawa, 2020. S. 217–238; Karpus Z., Łatuszonek O. Życiorys gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Białystok, 1999. Nr 2. S. 160–169; Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku: Oddziały wojskowe ukraińskie 1920 roku, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920 roku. Toruń, 1999. S. 65–108.

⁴⁸ Війна України проти Радянської Росії у 1920 році. С. 27, 30–32, 36–38.

* У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у Києві сформовано фонд документів Ради республіки (Ф. 3656), де в 78-ми справах зберігаються протоколи і стенограми засідань, закони, постанови, звернення до народу, декларації, дипломатичні ноти, листування, фінансові документи.

відповідну станицю, де створено умови для проживання, культурно-освітнього розвитку й фахового навчання скитальців та їхніх родин⁴⁹. Дозволено і С. Петлюрі перейти на нелегальне становище: за сприяння міністра закордонних справ Польщі К. Скірмунта Головний отаман у листопаді 1921 р. таємно переїхав із Тарнова до Варшави, де перебував до 31 грудня 1923 р. Певний час мешкав під псевдо у квартирі колишнього міністра уряду УНР, поляка Станіслава Стемповського, потім – на різних конспіративних квартирах⁵⁰.

За участю польських військових у лютому 1921 р. у Тарнові (згодом переїхав до Львова) сформовано Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР на чолі з Юрієм Тютюнником, який розробив план антибільшовицького повстання, однак його листопадовий 1500-кілометровий рейд за участю понад 1 500 козаків і старшин на Наддніпрянщину, який одержав назву Другого зимового походу (25 жовтня – 17 листопада 1921 р.), не переріс у всеукраїнське повстання і був придушений регулярними частинами Червоної армії, військами внутрішньої служби⁵¹. Українські командири вважали, що польська влада не надала українському військовим обіцяних коней та озброєння. Початок антибільшовицького повстання проігнорував Російський політичний комітет Б. Савінкова, збройні відділи якого теж мали підтримати український наступ⁵². Демографічні резерви українських повстанців суттєво підірвав масовий голод 1921–1922 рр.⁵³. Уже після ліквідації таборів інтернування у Польщі С. Петлюра 30 червня 1924 р. видав останній військовий наказ, згідно з яким Армію і флот УНР «переведено у стан демобілізації»⁵⁴.

Варто погодитися також із думкою відомого польського українця Станіслава Стемпня про те, що делегації радянських республік Росії та України в Ризі змушені були продемонструвати: потреби українського народу таки треба враховувати, відтак було утворено Українську Радянську Республіку (зрозуміло, що маріонеткову і прокомуністичну) й дозволено у 20-х роках ХХ ст. українізацію мовного простору та культури. Без самовідданої боротьби, без правдивого союзу з Польщею Кремль не

⁴⁹ Див.: Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. Львів, 2000. С. 18–117; Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі. Львів, 2003. 246 с.; Kołańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w Drygiej Rzeczypospolitej. Przemysł, 2017. 392 s.

⁵⁰ Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 446; Вішка О. Симон Петлюра в Польщі і Франції. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 163–170; Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк, 2017. С. 17, 120–121; Stępień S. «Wskazywanie na dzieje polsko-ukraińskich nieporozumień w przeszłości nie jest argumentem dla współczesności». Ataman Symon Petlura w kwestii sojuszu z Polską. *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości*. Warszawa, 2020. S. 41–62.

⁵¹ ЦДАВО. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 831. Арк. 2–5; Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. 190 с.; Срібняк І. Діяльність Партизансько-Повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 107–120; Bruski J. Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. S. 111–114.

⁵² Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1920 рр. Львів, 1997. С. 36.

⁵³ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. / упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева. Київ, 1993. 238 с.

⁵⁴ Тинченко Я. Українська армія у 1920 році. Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування. Київ, 2020. С. 20–21.

пішов би на такі поступки⁵⁵. Справді, Ризький мир 1921 р. дав поштовх короткому культурному піднесенню в УСРР і БСРР, що спричинило появу нових газет, книг, освітніх закладів, які використовували українську й білоруську мови. Договір розблокував залізничний рух, міждержавний сплав дерева, торгівлю (лісоматеріалами, льоном, великою рогатою худобою), поштовий зв'язок населення УСРР і БСРР із Польщею, започаткував книгообмін між бібліотеками УСРР, БСРР і Польщі, насамперед Західної України й Західної Білорусі, узаконив повернення додому тисяч репатріантів – полонених і біженців до Західної України та Західної Білорусі⁵⁶. Зокрема, лише у квітні–листопаді 1921 р. до Поліського воєводства прибуло 97,1 тис. репатріантів, більшість без корів і коней, що ще більше посилювало голодування серед населення⁵⁷. Загалом від квітня 1921 р. до квітня 1924 р. до Польщі повернулося 1,1 млн осіб, серед них 65 % становили білоруси й українці, переважно селяни⁵⁸. У листопаді 1924 р. нарешті демарковано радянсько-польський кордон і встановлено 2 290 прикордонних стовпчиків. Того ж року Генеральні консульства Польщі відкрито в Мінську та Харкові, а 1926 р. Консульство – у Києві. 1927 р. розпочало роботу Генеральне консульство СРСР у Львові⁵⁹. Ризький договір зобов'язав УСРР передати Польщі експропрійовані раніше культурні цінності та виробничо-технічне майно. Житомирський окружний архів передав польській владі метричні книги римо-католицьких, православних, лютеранських, юдейських старообрядницьких громад (понад 4 000 книг і справ); повернуто понад 7 000 дзвонів, вивезених Російською імперією. Водночас не вдалося віднайти майно евакуйованих у роки Першої світової війни 37-ми польських навчальних закладів, які, на думку української сторони, були знищені або розграбовані. Спеціальна комісія українських експертів на чолі з істориком Дмитром Багалієм рекомендувала не повертати до Польщі бібліотеки й нумізматичної колекції колишнього Крем'янецького (Волинського) ліцею та окремих колекцій із київських архівів. Щоправда, Польщі відшкодовувалося (грошима, золотими монетами, ювелірними виробами, коштовним камінням) майно за втрачені паровози і вагони. Лише частково відшкодовано знищене майно польських дипломатичних місій у Києві й Одесі, а також за вивезене в роки світової війни устаткування, сільськогосподарський інвентар та худобу⁶⁰. Амністія діячів українського і білоруського визвольних рухів 1917–1921 рр., впровадження нової економічної політики тимчасово прихилило до влади УСРР та БСРР чимало селян і дрібних виробників у містах, підірвавши антибільшовицький повстанський рух.

Як бачимо, ставлення української громадськості, урядів ЗУНР та УСРР до Ризького мирного договору було неоднозначним: східногалицькі українці та широка громадськість Наддніпрянщини негативно оцінили умови миру, оскільки не було

⁵⁵ Stępień S. «Wskazywanie na dzieje polsko-ukraińskich nieporozumień w przeszłości nie jest argumentem dla współczesności». ... S. 61.

⁵⁶ Документи внешней политики СССР / председатель по изд. док. При МИД СССР А. Громько; редколлегия: Л. Гапоненко, Г. Деев, Н. Калинин и др. Москва, 1960. Т. 4. С. 542–543.

⁵⁷ Пушук І. Берестійщина у міжвоєнний час. 1919–1939 рр. Луцьк, 2006. С. 18–19.

⁵⁸ Документи и материалы по истории советско-польских отношений / отв. ред. И. Хренов, И. Гинсеровская-Грабовская. Москва, 1966. Т. 4. С. 307–308.

⁵⁹ Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 183–207.

⁶⁰ Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів, 1998. С. 181–185.

досягнуто соборності України. Натомість уряди ЗУНР і УСРР виступили проти намагання польського політикуму представити світовій спільноті вказаний договір як факт міжнародного визнання східних кордонів Польщі. Керівництво УСРР на початку 1920-х років продовжувало відстоювати право східногалицького населення на самовизначення⁶¹. Еміграційний уряд ЗУНР на міжнародній арені виступав за незалежність Галицької Республіки й критикував анексію Східної Галичини Польщею. Складне переплетіння тогочасної європейської політики, а також часта зміна провідників українського і білоруського визвольних рухів (і національних держав), їхня неузгодженість щодо вибору стратегічного військово-політичного союзника, невирішеність територіальних проблем між Києвом і Мінськом й спричинили спорадичність державно-політичного діалогу України та Білорусі в період революцій 1917–1921 рр. Після поразки УНР і БНР започатковано діалог між УСРР та БСРР, щоправда, дуже часто за посередництва і втручання російського Раднаркому і ЦК РКП(б). Повернення діячів еміграційних урядів на батьківщину (особливо під впливом політики українізації й білорусизації) закінчувалося для більшості з них трагічно – репресіями і фізичним знищенням в 1930-х роках.

⁶¹ Галицька-Дідух Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920–1921). *Нова політика*. 1999. № 5. С. 43–47; Галицька-Дідух Т. Дипломатична боротьба навколо питання українського представництва на мирній конференції в Ризи (вересень 1920 – березень 1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 100–110.

ЗАХІДНА БІЛОРУСЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920–1930-ті РОКИ)

Про суспільно-політичне життя Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст. є чимало досліджень українських і зарубіжних науковців, про Західну Білорусь як у білоруській, так і в українській та зарубіжній історіографії – їх суттєво менше. Причини такої диспропорції варто проаналізувати в окремому дослідженні.

Українці та білоруси мали багато спільного. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) і Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) після 1922 р. Західна Україна та Західна Білорусь опинилися у складі Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період ХХ ст. Українські політичні партії, громадські організації, медіа цікавилися розвитком Західної Білорусі у складі міжвоєнної Польщі. До прикладу, щоденна газета «Діло» висвітлювала різні аспекти суспільно-політичного та культурно-освітнього життя білорусів у 1920–1930-х роках.

Українська суспільність передовсім звертала увагу на державницькі прагнення білорусів, стежила за політичними силами та її лідерами, що сповідували державницьку ідеологію.

За словами рецензента брошури Константи Сроковскі, «політична ідеологія білоруської інтелігенції є ще досить молода. Дня 25 березня 1918 р. проголосила в Мінську Рада Білоруської Народньої Республіки незалежність Білоруси. Той день святкують Білорусини як своє національне свято»¹. Зрозуміла позиція К. Сроковскі, який вважав, що «національний розвиток Білорусинів ще не виправдує вимоги власної державности як реального постуляту. Коли би не большевицька революція з кличем самовизначення народів, то гасло незалежности не зараз прогомонило би на Білоруси»². Реальнішим і сильнішим він трактував гасло федерації Білорусі з її сусідами або з одним із них.

Суспільно-політичні процеси на білоруських землях, починаючи з 1918 р., дедалі частіше ставали предметом зацікавлення української політичної думки та преси. Галичани наголошували, що «відродженські рухи поневолених Росією народів підчас революції збудили й серед білорусів надії на вільне життя. Йдучи слідами українців, білоруси проклямували Білоруську Народню Республіку. Однак вони були за слабкі, щоби довший час протиставитися натискові сходу і заходу. Мінськ взяла червона армія майже без опору. Національний уряд Ластовського емігрував. Серед протибільшовицьких настроєних білорусів зродилися надії на Польщу...»³. У таких політичних реаліях застав білорусів Ризький мирний договір,

¹ Білорусь і Волинь. Konstanty Srokowski: Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. Kraków, 1924. Ч. 6 (Продовження). *Діло*. 1924. 5 червня.

² Там само.

³ Монструальний процес. Передові білоруські діячі не лаві обвинувачених. *Діло*. 1928. 28 лютого.

згідно з яким країну було поділено на дві частини: більшу приєднали до радянської Росії (створено БСРР), менша відійшла до Другої Речі Посполитої⁴.

У статті «Дещо про сучасний стан на Білорусі»⁵ часопис «Діло» ретроспективно інформував українську громадськість про політичні процеси на білоруських землях, з особливим акцентом на часі більшовицької окупації. У статті читаємо: «Коли при кінці 1918 року большевицька армія заняла білоруські землі, то 1.1.1919 р. большевики проголосили незалежність Білорусі в формі Східної Соціалістичної Республіки. З цього часу в цій Білоруській Республіці володарями стали виключно тільки большевики, бо білоруський національний елемент був примушений емігрувати за кордон, а тих раціоналістів, що лишилися на місці, не допустили до державної і навіть до громадянської керманіцької праці. Тому доля білорусинів під владою Східних відомо без дальшого пояснення – вона така сама, як і доля України за Збручем»⁶.

Щодо іншої частини білорусів, то в українській пресі читаємо, що «на тих окраїнах Білорусі прийшов для білорусинів і в тяжкий час... З приходом до влади в Латвії лотишського фашизму зникають білоруські школи, щезає білоруський шкільний відділ при лотишському уряді, зникли білоруські гімназії, виникла білоруська культурно-освітня організація і перестали виходити білоруські газети. Словом, лотишський фашизм почав без стриму гуляти на білоруській території, силкуючись переробити на лотишів. Очевидно – денационалізація лотишами білорусинів не вдасться»⁷.

Як результат, писало «Діло», «менша частина білоруського народу, 2 і пів мільона душ (офіційна статистика каже про 1 600 000), зосереджена головню у виленським воєвідстві, дальше у воєвідстві новогрудському, у більшій частині білостоцького, і в значній частині Полісся – опинилася у Польщі. У зах. повітах Виленщини та на півночі білостоцького воєвідства нац. більшість творять білорусини з литовцями. На тих землях збереглося з часів німецької окупації поверх 200 білоруських народніх шкіл та білоруська вчительська семінарія у Свіслочі. Коли створився там "Polski Zarzad Ziem Wshodnich", не вважаючи на різні труднощі, вдавалось білоруському громадянству навіть розбудовувати своє шкільництво, засновуючи приватні гімназії у Вильні, Буцлаві, Клецку, Новогрудку і Радошкевичах, а також нову учительську семінарію у Борунах»⁸.

Політичні аспекти білоруського життя у Польщі – одна з постійних тематичних ніш, яка знаходила відображення на сторінках української преси в середині 1920-х років. Зусиллями часопису «Діло» й інших видань у цей період українців Галичини інформовано про: а) парламентські вибори 1922 р. (із блоку національних меншин до парламенту ввійшли 11 білоруських послів і 3 сенатори); б) парламентські вибори 1928 р. (кількість послів і сенаторів зменшилася до 10); в) культурно-просвітницькі події⁹. Із прикрістю констатовано: «Політична боротьба [білорусів – Авт.] обмежилася тільки до місцевого терену. З політичних білоруських організацій

⁴ Там само.

⁵ Дещо про сучасний стан на Білорусі. *Діло*. 1936. 12 липня.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ о. Адам Станкевич, б. посол до сойму. Білоруський привіт українцям. *Діло*. 1937. 1 травня.

⁹ Там само.

залишилося тепер лише Білоруське Народне Об'єднання, що повстало з Білоруської Християнської Демократії, та деякі прихильники колишньої “Білоруської Громади”. Зродились теж нечисленні прихильники націоналістичної течії. Ситуація дуже важка тому, що існує небувалий досі натиск іззовні і тому люди часто бояться явно ангажуватись у яку-небудь політичну роботу»¹⁰.

Варто зазначити, що в тогочасній українській національній пресі позитивні відгуки знаходила діяльність Білоруського національного комітету (БНК) (репрезентація білоруських політичних і культурно-освітніх організацій, а також самостійних білоруських установ та професійних груп)¹¹. «Діло» інформувало читачів, що до комітету входили представники білоруських організацій (по три – від політичних та по два – від інших товариств). Часопис констатував, що основна мета діяльності комітету полягала в «зорганізуванні білоруського громадянства Західної Білоруси, яке прямує до досягнення права білоруського народу, проголошеного актом з 25.III.1918 р.»¹².

Нерідко українська преса міжвоєнного періоду ХХ ст. передруковувала матеріали польських і білоруських видань. Яскравий приклад – стаття «Білоруське питання в Польщі», опублікована на сторінках часопису «Діло». Її автор детально проаналізував публікацію варшавського «Kurier Polski» від 30 квітня 1924 р. «Білоруси». На думку редакції польської газети, на Сході створюється Білоруська республіка і «студи до неї звертаються очі Білорусинів»¹³. Зазначено, що білоруські есери у Другій Речі Посполитій об'єдналися з комуністами для «боротьби з Польщею», а помірковані білоруські групи зблизилися з російською еміграцією. «Польща своєю політикою і своїми безпардонними переслідуваннями спричинила те, що вся майже білоруська інтелігенція виємігрувала. Білоруська молодь покінчивши середні школи та не маючи вступу на польські університети, виїжджає на студії до Праги, Берліна, Відня, Дорпату, Риги, а найбільше її йде до Ковна або до Мінська»¹⁴, – писав «Kurier Polski».

Ба більше, «Kurier Polski» вважав, що «між білорусинами тепер є пробудження народньої душі»¹⁵. Автор статті зазначав, що цей рух зростав та міцнів щодня і «можна замкнути до тюрми десятки і сотки одиниць, можна їх повісити, але такими заходами положення ніхто не опанує»¹⁶. Співжиття, на думку видання, було dokonаним фактом. Отож, висновує автор статті «Білоруси», «треба піти на стрічу білоруському національному рухові шляхом надання амністії для білоруських інтелігентних емігрантів, шляхом покликання до праці в урядах Білорусинів-інтелігентів, розписання конкурсу на білоруські шкільні підручники і т. д., і накінець шляхом надання Білорусинам таких прав, які мають Українці у “Всходней Малопольсьце”»¹⁷.

Останні слова обурили українського журналіста «Діла»: «Бачиш сам, читачу, як це все гарно звучить. В нас тепер еволюціонують наші права на полі шкільництва в бік вищої культури – вони систематично надівають польську політуру і

¹⁰ Там само.

¹¹ Дещо про сучасний стан на Білоруси. *Діло*. 1936. 12 липня.

¹² Там само.

¹³ Білоруське питання в Польщі. *Діло*. 1924. 6 травня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Поляки роблять це для нас добровільно без ніякого зовнішнього ні внутрішнього примусу. Наші катедри Поляки добровільно позносили на львівському університеті ще в 1919 р. Все це діялося очевидячки і надалі діється по найліпшим інтенціям “Курера Польского”. Ох, Брате, Білорусине, аж тепер можеш переконатися, хто є твоїм приятелем! “Курер Польскі” бажає для тебе такої автономії, яку маємо ми Українці саме тепер у Східній Галичині»¹⁸.

Наприкінці вересня 1927 р. у Варшавському університеті зусиллями товариства «Слов'янська ліга» та безпосередньо білоруського громадсько-політичного діяча Р. Земкевича відбулася виставка української і білоруської преси. Подія викликала значне зацікавлення медіа обох народів, зокрема часопису «Діло». Дописувач останнього (Іван Кедрин) вважав, що «метою оцих ініціаторів й організаторів було заманіфестувати багатство й живучість українського й білоруського друкованого слова перед варшавськими анальфабетами у справах чужонаціональних, при чому в порівняння чисельности експонатів “виходить” і “не виходить” можна, би легко порівняти колишні (головно рік 1917) нинішні умови для існування непольської преси в Польщі»¹⁹.

Іван Кедрин був переконаний, що організатори виставки хоча й допустили чимало помилок при її проведенні, але «вийшла вона багато краще, ніж цього сподівалися скептики, що знали про заходи до неї, і ціла сила подробиць вказує на безумовно добру волю організаторів». Загалом відвідувачі змогли побачити 312 білоруських та 680 українських видань, які вийшли в 1918–1927 рр. (найбільше українських для виставки передали бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, Української парламентської репрезентації, Українського центрального комітету у Варшаві, громадсько-політичних організацій у Празі, а також приватні особи)²⁰. Чимало видань організатори виставки не змогли отримати, зважаючи на політичні чинники. До прикладу, радянське посольство у Варшаві відмовилося позичити експонати, тому що в організації вистави брали участь «петлюрівці»²¹.

Білоруська преса займала 3 столи, українська – 12. «Над першим столом голосить вівіска “Не виходить”. Отих мерців аж 76 штук, – зазначав І. Кедрин. – Це дорогі нині історичні памятки, вроджені визвольницькими переворотом і погибші у сирі катастрофи: “Наддністрянські Вісти”, “Золочівське Слово”, “Урядові Вісти Косівського повіту”, “Бережанський вістник”, “Наша Земля” (Чортків), “Република” (Станиславів), “Голос Калуша”, “Дрогобицький Листок”, “Товмацькі Вісти”... Тут же й покійні студентські органи “Вістник Драгоманівської Організації” і “Ключі”»²².

Якщо другий і третій стіл теж належали до категорії «не виходить», то четвертий займали видання часів Другої Речі Посполитої (124 експонати). Найцікавіші з них: нелегальна «Сурма» (друкований орган Української військової організації (УВО)), «Гей-Гу, Гей-Га», а також видання НТШ у Львові. Окремо були розташовані американські (85 експонатів) та українські видання у Чехословаччині, а також Академії наук (АН) у Києві (передані зі Львова). Значне зацікавлення відвідувачів викликали «Преса, присвячена українській справі (квестії)» та «Українська преса

¹⁸ Там само.

¹⁹ Вистава української і білоруської преси у Варшаві. (Від нашого кореспондента). *Діло*. 1927. 5 жовтня.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

на чужих мовах». Останній стіл – українська преса, що виходила в Австрії, Югославії, Румунії, Франції, Німеччині тощо²³.

«Екскурсоводами» на виставці працювали білорус Ромуальд Земкевич та українець Євген Лукасевич. «Фреквенція гостей, як на байдужу й інертну варшавську публику, яка має розгін лише до дансінгів і кабаретів, досить численна: пересічно 80 осіб денно», – зазначали в часописі «Діло». На думку І. Кедрина, від організаторів виставки було «трудно вимагати... , щоби вони переробили польську психіку! За те діло, яке вони зробили, належить їм признання»²⁴.

Зауважимо, що українська преса з особливим зацікавленням спостерігала за консолідацією білоруських політичних сил напередодні парламентських виборів 1928 р. Зокрема, «Діло» інформувало читачів, що Білоруський національний блок, який складався зі Селянського союзу, Християнської демократії о. Станкевича і Православної демократії Богдановича (не визнавав польської автокефалії Православної Церкви), ввійшов до складу Блоку непольських народів. Також українські кореспонденти зауважували, що участь у виборах візьме Білоруське робоче селянське об'єднання, до складу якого входили «уламки» колишньої Білоруської громади²⁵.

У статті «Монструальний процес. Передові білоруські діячі на лаві обвинувачених» «Діло» інформувало читачів про перебіг судових процесів над білоруськими й українськими громадсько-політичними діячами у Львові, Чорткові та Вільно²⁶. «Всі ті політичні процеси є менше більше масовими, всі вони відбуваються на українській і білоруській території, їх учасниками (обвинуваченими) є українці і білоруси, і обвинителями і суддями поляки (як державні урядовці), – писало “Діло”. – В основу обвинувачення лягли два великі закиди, які з погляду права є злочинами: державна зрада і шпіонажа, отже зрада польської держави і шпіонажа в некорисгь тієї держави»²⁷.

На думку автора статті, із трьох політичних процесів (львівського, віленського та чортківського), своїми «розмірами, значінням і можливими наслідками на перший плян вибивається другий, виленський»²⁸. «Діло» зазначає, що Віленський процес – це процес суспільно-політичної і культурної еліти Західної Білорусі. «Коли матимемо на увазі, що західні білоруси мають всього 60 інтелігентів з університетською освітою і 202-членну громаду кваліфікованого інтелігентського нарибку (студентів), коли матимемо на увазі, що число кваліфікованої білоруської інтелігенції під Польщею не перевищує 300 (триста) осіб, то процес 56-ти діячів “Білоруської Громади”, менше або більше кваліфікованих інтелігентів є процесом білоруської еліти, є монстр-процесом, справді нечуваним в історії національно-політичних і соціальних рухів»²⁹.

Редакція «Діла» зазначала, що більшість білоруської інтелігенції була налаштована полонофільськи. Лідер цієї течії – Броніслав Тарашкевич – «завзятий пропагатор білорусько-польського братання». «В своєму ідеалістичному світогляді він за добру монету брав фрази: вільні з вільними, рівні з рівними! – писав

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ У виборчих хащах. *Діло*. 1928. 22 січня.

²⁶ Монструальний процес...

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

автор статті. – Тарашкевич не лише витав вступаючи до Вильно війська ген. Желіговського, але й значно пізніше, вже як голова Білоруського Сеймового Клубу, висловлював погляд про можливість уладження польсько-білоруських взаємин. А тимчасом становище на Зах. Білоруси гіршало з кожним днем, надії Тарашкевича тріскали як мильні баньки. Білоруське шкільництво, що повстало було під німецькою окупацією, майже в цілості зліквідовано, земельна реформа не лише стала мітом, але на білоруську національну територію посунула хмара осадників. Білоруську інтелігенцію в більшості прогнано з державних посад, тюрми все більше почали заповнюватися білоруськими патріотами»³⁰.

Редакція українського видання констатувала, що під впливом національної політики Другої Речі Посполитої у Б. Тарашкевича відбувся «глибокий переворот», після чого він зрозумів, що «всі його надії не мають найменшого ґрунту під собою. Навпаки, дійсність безсердечно топче заболоченим чоботом»³¹. Як наслідок, він із яскравого полонюфіла перетворився на критика влади й опозиціонера»³².

Причина зміни політичного світогляду в Б. Тарашкевича, як зазначали кореспонденти «Діла», – процес білоруського національно-культурного відродження у підрадянській Білорусі. «Перш усього селянство прийшло в посідання землі, повстало білоруське шкільництво, засновано білоруський університет, розпочався живий культурний процес, – читаємо в українській пресі. – Радянська Білорусь стала білоруським Піємонт. Минск етап атракційною точкою для всіх білоруських патріотів, доказом чого є факт ліквідації еміграційного уряду Ластовського й його поворот у Минск. Зовсім природно, що Минск мусів впливати на Вильно, бо ж треба рахуватися з фактом поділу білоруської території»³³.

Наростання антипольських настроїв у білоруському суспільстві українські громадсько-політичні кола пов'язували зі створенням у 1925 р. Білоруської селянсько-робітничої громади (політичної партії соціалістичного спрямування), лідером якої став Б. Тарашкевич. «В короткому часі організаційна сітка “Білор[уської] Громади” поширилася по всій Білорусі, гуртуючи в своїх рядах до сто тисяч членів. Розуміється, більшість з них творила номінальних членів, та все ж таки, це була перша серйозна спроба згуртувати білоруські маси в суцільній політичній організації», – писало «Діло»³⁴.

Українські національно-патріотичні сили вважали, що зростання політичної ролі «Громади» спричинило занепокоєння у владних колах і польській пресі. Остання «єдиним засобом для розв'язки білоруською питання вважала вона репресії, до яких почала накликувати уряд»³⁵. Саме тому в січні 1927 р. відбулися масові арешти серед провідних білоруських громадсько-політичних діячів (ув'язнено послів: Тарашкевича, Рак-Михайловського, Мйотлу, Волошина і Соболенського, Головача; відомих громадсько-політичних діячів: Островського, Луцкевича, Бурсевича, Шпаркевича, Ковша й ін.)³⁶. Українська преса звернула увагу на той факт,

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

що адвокатами арештованих виступили й деякі поляки. «Цей виступ є досить характеристичний, – писало “Діло”. – Після масових арештів вдарено у радісний дзвін, що – мовляв – “Білоруську Громаду”, це “гніздо більшовицьких шершенів” зліквідовано і тим раз на все поставлено хрест над політичною організацією білоруських народніх мас, на які впав страх, що спричинив прочищення дороги для безконкуренційних польських виливів. Але в короткому часі прийшло розчарування»³⁷.

Українська преса переконувала, що обвинувачені, без сумніву, не мають нічого спільного з комунізмом. «Але після їх арештування до голосу прийшли молоді, виховані під комуністичними впливами, які почали розгортати діяльність по більш лівій напрямній, як арештовані посли й діячі, – читаємо у статті “Діла”. – З хвилиною арештування й усунення з політичної арени “громадівських” народницьких діячів прочищено дорогу не для польських, але якраз комуністичних впливів»³⁸.

Розглядаючи витоки політичного різноголосся у білоруському суспільстві, українська преса акцентувала увагу на деструктивній діяльності Білоруської соціалістичної громади (БСГ), до створення якої «білоруське громадянство, хоч і [було] здиференційоване ідеологічно, мало все ж таки свій об'єднуючий центр, яким був Білоруський Національний Комітет». Саме БНК, на думку українських журналістів, у 1919 р. зумів консолідувати білорусів на політичному та національно-культурному ґрунті, зокрема і «виступами на міжнародній арені, а в 1922 р. участю у виборчому блоку національних меншостей у Польщі». У БНК були репрезентовані всі напрями білоруської політичної думки (політичні партії та громадсько-політичні організації)³⁹.

Після утворення БСГ, яка «була ліберальна і під соціальним оглядом радикальна», незважаючи на паритетний принцип партійного представництва у БНК, зуміла узурпувати владу, бо «мала домінуючі впливи і в тих громадських організаціях, які посилали своїх представників до Комітету»⁴⁰. Опонентом БСГ виступили БХД (Білоруська християнська демократія) та БСС (Білоруський селянський союз). «У зв'язку з цим і прийшло до першого розколу серед білоруського громадянства, – писало “Діло”. – Хадеки і Сел[янський] Союз утворили свій окремиий Національний Комітет, який і почав свою працю під фірмою загально-національної установи, претендуючи на загальнонаціональне представництво. Те, що соціально-радикальний напрям Громади не міг бути симпатичним для хадеків та їх установ, було зовсім природним явищем. Але до розриву причинилась не тільки названа, скажім, ідеологічна розбіжність, яка, до речі, була в партійних програмах майже неспостережна, бо ж хадеки після повстання Громади і проголошення її програми опублікували свою нову програму, майже ідентичну з програмою Громади. Головною причиною розколу була т. зв. політична орієнтація»⁴¹.

БСГ, декларуючи об'єднання усіх білоруських земель у незалежній Білоруській державі, орієнтувалася на радянський Мінськ, де було започатковано білорусизацію (постала низка вищих навчальних і наукових білоруських установ, серед яких – університет, Сільськогосподарська академія, Інститут білоруської культури

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Життя і положення білоруського народу в Польщі. Діло. 1931. 6 червня.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

(згодом – Білоруська академія наук), десятки середніх і тисячі початкових державних білоруських шкіл, державне видавництво, три державні театри тощо). «Тоді це було природним явищем, що очі білорусів у Польщі, де білоруських матуристів не приймали до вищих шкіл (так було до 1928 р.) і де замість позамиканих сотень білоруських народніх шкіл існували тільки польські, звертались до Мінська, як до серця Білорусі»⁴².

Українські політичні оглядачі наголошували, що комуністи, «дуже добре орієнтуючись у тому вражінні, яке викликала серед білорусів у Польщі культурна робота в Радянській Білорусі, робили зі свого боку все, щоби серед білоруського населення в Польщі якнайбільше поширити і скріпити симпатії до Радянської Білорусі»⁴³. З цією метою Комінтерн оприлюднив заяву, в якій зазначено, що про те «до кого має належати Вільно, вирішить воля працюючих мас західньої Білорусі»⁴⁴, що, природно, спричинила обурення Литовського уряду. У цьому контексті в Литві, як зазначав часопис «Діло», розпочали боротьбу з «орієнтацією на Мінськ» у білоруському суспільстві, результатом чого стало зміцнення політичної ролі БХД, лідери якої у 1920 р. заявили, що вважають Вільно столицею Литви⁴⁵.

БХД виступала за поділ Білорусі на католицьку і православну та пропагувала приєднання католиків до Литовської держави. «Тому не дивно, що для боротьби з орієнтацією на Мінськ серед білоруського громадянства литовці нашли собі ширих, відданих, безкорисних та ідейних союзників у білоруських хадеках, з якими йшов і слабенький Селянський Союз. Ось з такої то причини почалася непримирима боротьба на життя і смерть, яка й характеризує білоруське політичне життя по нинішній день, дарма, що Громада вже давно зліквідована»⁴⁶, – читаємо на сторінках «Діла».

У середині 1930-х років українські національно-політичні сили визнали, що присвячували «небагато уваги білоруському питанню»⁴⁷, а в українській суспільно-політичній думці практично відсутня інформація про особливості розгортання білоруського політичного й національно-культурного руху. «У поляків є дещо інакше і причини заінтересування у них мають інакше підложе та іншу мету, а саме інтереси польської національної політики на сході, – писав відомий український політик С. Баран. – І якраз ці останні інтереси диктують полякам теперішнє агресивне становище супроти білорусів при повному і безоглядному використуванні сучасного невідрадного внутрішнього білоруського положення. Білорусів трактується з польського боку здебільше як дуже пригожий матеріал для польонізації і такої думки є значна більшість місцевих поляків, у першу чергу відносно білорусів римо-католицького обряду»⁴⁸.

Степан Баран зауважував, що від часу виборчого блоку національних меншин у 1922 р. і 1928 р., що приніс білорусам значне парламентське представництво у Другій Речі Посполитій, до невдалого українсько-білоруського виборчого блоку

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Білоруська проблема. *Діло*. 1935. 14 жовтня.

⁴⁸ Там само.

1930 р., коли послом і сенатором не став жоден білоруський кандидат, за винятком Фабіана Єреміча, «білоруська політика переходила різні перипетії у напрямі не консолідації, але безмірно для них шкідливої атомізації публичного життя»⁴⁹. На його думку, «з давнішої комуністичної Громади Броніслава Тарашкевича, Мятли і Рак-Михайловського, що колись мала значний вплив у білоруському селі, попри Центросоюз і пропольську групу Островського і Луцкевича, Християнської Демократії, Селянського Союзу до Білоруського Православного Об'єднання б. сен. Богдановича білоруське громадянство переходило різні метаморфози, добривши остаточно до повного розбиття»⁵⁰.

«Діло» інформувало читачів про те, що білорусів не об'єднала «ні ділянка освітньо-шкільна, ні господарська»⁵¹. Щобільше, матеріальна убогість не давала їм можливості «на створення і розбудову ширшого середнього білоруського шкільництва, крім двох приватних білоруських гімназій у Вильні і Новогрудку, а тим більше до створення і розбудови власного вселюдного шкільництва. Всі державні школи там виключно польські, подібно, зрештою, як і на північноукраїнських землях. Білоруський Інститут Господарки і Культури в Вильні, Товариство Білоруської Школи і створене пропольською групою Островського і Луцкевича Товариство Білоруської Освіти не проявили і не проявляють такої діяльності, як цього вимагали б білоруські національні інтереси, головню задля браку відповідного числа інтелігентних працівників»⁵².

Щодо Церкви, то, на думку українських націонал-демократів, «занепала теж давніше рухлива група білоруських римо-кат[олицьких] священників Станкевича, Годлевського і Хляповського». Водночас, зауважував С. Баран, «білоруські студентські організації на виленському університеті можуть дати щойно в недалекій майбутності свіжий приплив інтелігентних сил у громадянській роботі. Лишилися без більшого впливу для національного об'єднання і білоруські свята зперед трьох літ з нагоди 50-ліття уродин білоруських поетів Якуба Коласа і Янка Купали. Що найважливіше – білоруська преса є звичайно ефемеридного характеру і через те не може як слід сповнювати свого завдання у ділянці відродження і консолідації національних сил»⁵³.

Степан Баран вважав, що «невідрадні сторінки сучасного білоруського життя в Польщі надто відомі польській державній адміністрації і за спокусливі, щоби вона їх не використала для хвилих цілей польської національної політики. На добавок і теперішні виборчі ординації до польського парламенту не давали спроби білорусам – як і українцям – повести самостійну виборчу акцію без виборчого компромісу з урядом. Невідомо, чи сам уряд робив які заходи у цьому напрямі. Здається, що можна припустити, що не робив ніяких і поставив відразу білорусів поза скобки парламентарного життя в Польщі»⁵⁴.

Найбільше уваги зосереджено на проблемі білоруського шкільництва порівняно зі станом української школи. Приводом для порівняння став вихід дослідження «Konstanty Srokovski: Sprawa narodowosciova na kresach wschodnich» (Krakow, 1924).

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

Редакція вирішила ознайомити українську суспільність зі ситуацією шкільництва на білоруських землях, порівнюючи з освітньою на сусідній Волині.

Автор вважав, що початки білоруського шкільництва сягали часів першої російської революції 1905–1907 рр., коли білоруський поет Микола Міцкевич (псевдонім Тарас Гуца) об'єднав довкола себе гурток молодих учителів, який поставив собі завдання створити таємні білоруські школи. Одначе цю організацію викрили, а її члени опинилися на засланні.

Друга доба білоруського шкільництва припала на Першу світову війну, Білоруську революцію, післявоєнний період. На думку автора, «німці багато причинилися до пробудження національної свідомости Білорусинів. В хвилі відвороту німців і польського наступу на білоруську територію існувало там около 350 шкіл, а з того – в самій Городненщині 153 і учительська семінарія в Свислочі. Польські військові влади ще в р. 1919 радикально розгромили білоруське шкільництво і то дуже простим способом: значну частину учителів інтерновано в таборах, а другу – прогнано. В новгородським воеводстві закрито всі білоруські школи в числі 50, основані під час німецької окупації, а обіжником з 15 листопада 1921 заборонено не лише уживати білоруської мови як викладової, а навіть заборонено користуватися нею в допомогово-поясняючих цілях. Найдовше вдержалися білоруські школи у Виленщині, хоч і тут їх число значно зменшено»⁵⁵.

Константи Сроковскі також навів статистику білоруського шкільництва на 1 березня 1923 р. у трьох воеводствах: Виленському, Новгородському та Поліському: «У Виленщині польських всенародніх шкіл було 1576 (в тім 23 приватних) з 1911 учительськими силами. Урядової статистики фреквенції в тих школах та віроісповідної й національної статистики дітей ще не було. Білоруських всенародніх шкіл було, як згадано – 36 (6 в місті Вильні, 13 в пов. свенцяньскім, 2 в пов. ошмянськім, 5 в пов. дуниловичькім і 10 в пов. вилейськім). Учительських сил в білоруських школах було 49, а дітей 1756. Діти цих шкіл є виключно православні. Білорусинам-католикам систематично відмовляється дозволу на основування білоруських шкіл. Литовських всенародніх шкіл, удержуваних державою було 44 з 48 учит. силами і з 2364 дітьми, а приватних 62 з 62 учит. силами і 2340 дітьми. Хоч офіціальна статистика нараховує у Виленщині тільки 73 865 Литовців, то вони мають 106 шкіл, а Білорусини, яких та сама (як зазначене) стороннича статистика нараховує 317 779, мають тільки 36 шкіл. Всенародніх жидівських шкіл є 37 з польською викладовою мовою при 231 учит. силах і 4639 дітей, а гебрійських 29 з невідомим числом учителів і дітей. Російських всенародніх шкіл є 4 державні і 1 приватна з 10 учит. силами і 438 дітьми»⁵⁶.

У 1936 р. «Діло» писало, що, «приглядаючись до сьгоднішнього білоруського життя в Польщі і порівнюючи його з українським життям, не можна не замітити великої різниці в розмаху і силі праці, однаково культурно-освітній, як і економічній. Там ще багато й багато треба зробити того, що на українському ґрунті вже зробила “Просвіта”, “Рідна Школа”, рідна кооперація і всі з нею так чи сяк звязані організації та установи. Поза пресовими органами, цими ідеологічними клітинами життя, нема сьгодні в Польщі буйніших центрів білоруського господарського життя. Нема ні одної приватної білоруської школи, нема дитячих садків, захоронок,

⁵⁵ Білорусь і Волинь. *Діло*. 1924. 30 травня.

⁵⁶ Там само.

нема такої організації, як “Союз Українок”, нема професійних союзів білоруських лікарів, інженірів, адвокатів і т. д. Того всього і багато ще дечого нема»⁵⁷.

Водночас констатували в українському суспільстві, такий стан справ ще «не значить, щоб там не було людей, які це все розуміють. Такі люди є і їх число постійно збільшується. Одним із характеристичних явищ сучасного білоруського життя є молодь. Всюди у всі організації допливають молоді люди, яким часто недостає життєвої практики, але які радо й охотно вчаться. Цим тільки можна пояснити, чому національно-політична лінія у білорусинів, не зважаючи на великі покуси, і досі залишилася простою та незмінною. Це свідчить про величезний процес національного дозрівання у білорусинів, що непохитно веде весь нарід до його мети»⁵⁸.

Політичне «дозрівання білорусів» відбувалося, зокрема, завдяки Конгресам національних меншин. В українській пресі є згадки про те, що білоруси беруть участь у «працях конгресів націон. меншин від самого початку»⁵⁹. «... на конгресі 1935 р. польська влада відмовила білоруському делегатові паспорту. На цьогорічний конгрес [1936 р. – *Авт.*] теж не висилають білорусини делегата з незалежних від себе причин»⁶⁰, – читаємо у статті «Білоруські справи».

Українські громадські діячі зазначали, що «одним із найпекучіших питань на Білорусі є справа позашкільної освіти». Наголошено, що «голод просвіти є такий великий, що школа при найкращих умовах не може його заспокоїти»⁶¹. У цьому контексті автор статті «Білоруські справи» відводив важливу роль БНК, як найвищій «національній організації», яка закликала білоруське громадянство:

«1. Складати шкільним декларації за білоруською школою, щоби початкову навчання у школах відбувалось у рідній мові.

2. У справах середнього шкільництва представити шкільній владі потреби цього шкільництва щодо кількості і розміщення.

3. В ділянці позашкільної освіти зорганізувати фахову поміч і самоосвітній провід білоруських народних мас»⁶².

В українській тогочасній пресі напередодні Другої світової війни можна знайти цікаві сюжети про містя розселення білоруської діаспори та національно-культурного життя еміграції. Вільно – одне з міст, про яке чимало писали білоруські громадсько-політичні діячі. Так, до прикладу, Роман Гучванович констатував: «Коли прибуваєте до Вільна і покидаючи касарняний будинок залізничото двірця, виходите на пусту й нецікаву вул. Колійову – майже не бачите міста. Якщо ви приїхали ранком у свято, почуєте відразу десятки дзвонів із стрілистих виленьських дзвіниць, що витатимуть Вас при вході до міста. Само місто зачинається вже біля двірця. Треба тільки зійти вуличкою вниз і ось, ви вже в самому серці Вільна, жидівській, гамірній, тісній, крикливій дільниці, що пахне оселедцями, кричить сорокатиими жидівськими крамничними вівісками – це похмуре гетто»⁶³.

⁵⁷ Дещо про сучасний стан на Білорусі. *Діло*. 1936. 12 липня.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Білоруські справи. *Діло*. 1936. 17 вересня.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Вільно – місто церков, жидів і ...одної білоруської крамниці. Писане у вагоні. *Діло*. 1937. 20 лютого.

Роман Гучванович зазначав, що «ні одно місто в Польщі не пригадує так... Єрусалиму, як саме – Вильно. Крамниці, каварні, фризієри, молочарні, склади, варстати, цукорні, кіоски – все жидівське. І написи, всюди написи, море написів у жаргоні... Йдучи крутими жидівськими вуличками, оглядаюся за якоюсь християнською каварнею. Вхожу до одної, що не має жидівських написів. Прошу каву. І тут подає жидівка, хоч на стіні висить свята ікона. Дивне місто»⁶⁴.

На думку Р. Гучвановича, про що пише «Діло», «Вильно має дві непересічні мистецькі прикмети: чудове положення та оригінальну архітектуру. Крім цього, визначається типовим для північно-східних міст, так сказатиб, базарним настроєм і назагал дешевими цінами. Особливість того, віддаленого від державного центру, запхнутого поміж дві ворожі держави, міста, що віддихає останками величної традиції – його білокамінні катедри, костели з гострими вежами і корона святого виленського городу – Гостра Брама, де панує вічна тиша, де люди повзають навколійки перед сумним обличчям Осгробрамської Богоматери. У виленських святинях, що стоять поруч себе без огляду на ріжниці віроісповідань, панує мертва тиша»⁶⁵.

Автор статті окрему увагу приділяє білорусам, які працювали в національно-культурних організаціях та друкованих виданнях. «Пробую відшукати домівки білоруських закритих установ і тому кидаю першому стрічному на розі поліціянтові безцеремонне питання в лице: “Вибачте, де міститься домівка редакції «Білоруської Крилиці»?”. Відповідає мені здивований погляд, підзорливо звужене око і терпко кинене слово: Замкненте. Бялорусінуф ту вогуле нема?»⁶⁶, – згадував Р. Гучванович.

Знайшовши білоруську книгарню, автор статті констатує, що вона «немає назверх найменшого напису у білоруській мові. Усередині завішених портретами визначних представників держави, ледви де не де доглянете білоруську, соромливо прикриту газету». Із сумом читаємо, що «за пів години побуту у цій дивній книгарні» Р. Гучванович побачив тільки «кільканацять... хлопців і дівчат»⁶⁷.

Автор статті намагався переконати українську громадськість у факті занепаду білоруського політичного й національно-культурного рухів наприкінці 1930-х років: «Білоруське громадянство пережило за останні два місяці багато прикрих днів. Ревізії, арешти, опечатаний. Не було майже жодної установи, ні одного видатнішого громадського діяча, де не переведено би ревізії. Але найбільочішим ударом для білоруського народу було несподіване припинення діяльності Біл[оруського] Інституту Господарки й Культури та Т-ва Білоруської Школи, яким закидали комуністичні впливи. Громадянська опінія збентежена та дезорієнтована. Організаційне життя завмерло. З цілої дотеперішньої національної преси, що в останні часи так буйно починала розвиватись – залишилось лише кілька видань на чолі з радикальним “Беларускім Фронтом” і “Родним Краєм”. Білорусь переживає тепер хвилю загального пригноблення»⁶⁸.

Єврейсько-білоруські відносини цікавили українців передусім для порівняння з українсько-єврейськими в Західній Україні. У середині 1920-х років значний резонанс в українському суспільстві викликав цикл статей «Беларуской Крилиці»

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

(друкований орган Білоруського сеймового клубу) під загальною назвою «Польсько-жидівська змова». Автор статті (Данилович*) проаналізував т. зв. польсько-єврейську угоду, відповідно до якої польський уряд зобов'язався:

- 1) субвенціонувати єврейські початкові й середні школи;
- 2) приймати випускників середніх єврейських шкіл до польських університетів;
- 3) заборонити «бойкот євреїв»;
- 4) дозволити євреям торгувати в неділю і християнські свята тощо⁶⁹.

Данилович констатував, що останній пункт угоди стосується тільки білоруських та українських земель, натомість у «корінній Польщі» євреї і надалі зобов'язані дотримуватися римо-католицької обрядовості⁷⁰.

У відповідь євреї зобов'язалися: визнати державні кордони Польщі; підтримувати урядові законопроекти; сприяти отриманню урядом міжнародних кредитів тощо. Проте найбільше обурило автора факт існування таємного протоколу, «зверненого, без сумніву, проти Білорусинів і Українців», через що він не був оприлюднений⁷¹. «Що зробили Жиди цією угодою? – риторично запитує Данилович. – Вони зрадили Білорусь (як і інших) і ворожо виступили проти білоруського народу. Жиди мають право домагатися, щоби польська конституція була виконана у відношенні до них. Однак вони не пішли тією дорогою, а пішли на угоду (у більшій частині таємну) з Поляками, на угоду, скермовану виразно проти білоруського народу. Дійсно, цієї угоди не можна назвати інакше, як польсько-жидівською змовою проти Білорусинів і Українців»⁷².

Які права мають євреї на білоруські землі? Відповідаючи на це запитання, редакція «Беларуской Криниці» писала: «Чи за те, що століттями жили з білоруського народу, мають тепер цим народом торгувати? Жиди зобов'язалися голосувати у соймі за урядові польські законопроекти. Жиди своїми голосами наділюватимуть польських осадників білоруською землею! Це вони вже й зробили: при недавньому голосуванні над законом “про парцеляцію і осадництво” білоруські й українські послі протестували й вийшли з засідання, але Жиди залишилися голосувати!»⁷³.

На думку Даниловича, Єврейський сеймовий клуб опинився «на гачку Грабського» – польський уряд прагне «роз'єднати і посварити» національні меншини у Другій Речі Посполитій, а за польськими обіцянками «не криються ніякі поважні уступки». «Беларуская Криница» зазначала, що «уступок, які зафіксовані в угоді, польський уряд не дотримає, а за те матиме моральний капітал на заграничний експорт»⁷⁴. Водночас автор статті радив протидіяти угоді, зокрема через збільшення національної роботи.

Роздуми Р. Гучвановича про Вільно змушують вдатися до аналізу ще однієї проблеми – ставлення білорусів до євреїв і висвітлення цієї теми на сторінках української преси. Так, до прикладу, у 1937 р. львівська газета «Діло» передрукувала матеріал часопису «Шлях Малодзі», присвячений обговоренню «теперішньої

* Ім'я не встановлено.

⁶⁹ Польсько-жидівська змова. Погляд білоруської преси. *Діло*. 1925. 1 жовтня.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

ситуації жидів у Польщі»⁷⁵. Для українців Другої Речі Посполитої «Діло» для дискусії пропонує основну цитату зі статті про білорусько-єврейські відносини: «За підставу своєї національної ідеології білорусини прийняли основу демократизму. І тому приступаючи в 1918 р. до будови своєї незалежної держави, білорусини забезпечили для жидів у Білорусі всі національні та суспільні права, закликаючи їх до спільної державної праці. Якийсь час жиди цікавилися білоруським життям і в 1922. р. творили з білорусинами та іншими національними меншинами спільний виборчий блок. Однак пізніше жидівсько-білоруські взаємини почали псуватись і згодом жиди пішли на угоду з польською санацією»⁷⁶.

Білоруська молодь переконувала, що «нам, білорусинам, нема рішучо ніякої потреби ставати з польськими ендеками в один фронт і йти громити жидів. Нам не можна забувати про це, в яким находимося положенні та що може ще нас чекати... Думаємо, що й жиди зійдуть із блудної супроти нас дороги та вступлять на дорогу добру. Тому нам, білоруській молоді, що прямує до самостійного економічного життя, слід оминати протижидівську акцію, ведену польськими фашистами і “не брати в ній участі”»⁷⁷.

Наприкінці 1930-х років зі сторінок газети «Діло» о. А. Станкевич інформував українське суспільство Другої Речі Посполитої про те, що «алярми про “кінець білорусинів” ще в кожному разі передчасні: білоруський нарід живе, не вважаючи на всі перешкоди, далі творить свою рідну культуру, бореться за вияви свого національного обличчя і не гратись віри у своє краще завтра»⁷⁸.

Для українців Польщі о. А. Станкевич ретранслював ідею, яка зводиться до тези: «Трудність загальної [білоруської – *Авт.*] ситуації полягає в тім, що існує виразна тенденція зліквідувати не так окремі білор[уські] установи, як головню саму національну білоруську проблему». Він констатував, що «хоч ця тенденція проявляється у щораз нових і різних дуже драстичних прикладах, проте ми, білорусини, у своїй національній свідомості не заломлюємося. Навпаки, можна вже зауважити природну чуттєву реакцію, яка скріплює у молоді й інтелігенції та у “сірих людей” свідомість і солідарність»⁷⁹. «Діло» писало, що, на думку о. А. Станкевича, «будучність білоруського народу тісно звязана з долею великого народу українського»⁸⁰.

Отже, українці західних земель України постійно цікавилися національним життям білорусів, що теж перебували у складі Речі Посполитої. Ризький мирний договір 1921 р., рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. суттєво вплинули на поділ українських і білоруських земель у міжвоєнний період ХХ ст. Паралелі суспільного життя українців та білорусів у досліджуваній період проглядалися в кожній сфері. Якщо порівняти політичне життя Західної України та Західної Білорусі, то помітні навіть спільні політичні програми національних сил у межах одного виборчого блоку в 1922 р. та 1928 р. Особливо відчутними були тенденції суспільного й культурно-освітнього життя на українсько-білоруському пограниччі.

⁷⁵ З білоруського життя. *Діло*. 1937. 7 серпня.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ о. Адам Станкевич, б. посол до сойму...

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

УНІЙНІ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПІНСЬКУ 1930–1937 РОКІВ ЯК ПОШУК ШЛЯХІВ З'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД ІЗ КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ: ПРОЄКТИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Засади й початок унійної акції на українсько-білоруських землях Польської держави. У результаті Першої світової війни за рішенням Ризької мирної конференції 1921 р. до складу відновленої Польської держави відійшли етнічні українські й білоруські землі, які до війни були частиною Російської імперії – Волинь, Полісся, Холмщина й Підляшшя. Відтак перед владою постало питання національної, світоглядної та релігійної інтеграції населення цих земель. Водночас для Апостольського престолу й католицької єрархії приєднання цих (до того ж колись унійних) територій відкривало значно сприятливіші умови для втілення віковичного прагнення воз'єднання Православної та Католицької Церков із перспективою поширення цієї ідеї глибше на Схід – на територію Росії¹.

З метою навернення православних у католицизм польська влада створила неоунійну Церкву, особливість якої полягала в тому, що її священники здійснювали богослужіння, ідентичні православним, церковнослов'янською мовою. Ініціатива заснування належала польсько-римо-католицькому єпископату, а саме – Підляському єпископові Генрику Пшездєцькому, який подав Апостольській столиці план цієї акції. У 1923 р. його схвалив папа Пій XI. Ватикан, створюючи нову Церкву, мав на меті підпорядкувати собі православних Польщі, створити базу для майбутнього просування католицизму на Схід². Поштовхом для нього стали непоодинокі звернення православних мешканців єпархії, які відчували величезний брак храмів та священників і просили прийняти їх у Католицьку Церкву зі збереженням рідного обряду. Попри те, що в Польській державі діяла Греко-Католицька Церква, яка, власне, поєднувала ці два принципи, – належність до Католицької Церкви зі збереженням східного обряду – єпископ Пшездєцький наполягав на повному відстороненні її клиру від впливу на акцію³. Він уважав, що приєднання православних

¹ Федоров И. О. Униатская политика Ватикана в Западной Беларуси в довоенные годы (1919–1939). Гродно, 1985. С. 82.

² Колодний А. М. Дискурс державно-церковної політики в II Речі Посполитій. URL: <https://ukrtextbook.com/istoriya-religi%D1%97-v-ukra%D1%97ni-kolodnij-a-m/istoriya-religi%D1%97-v-ukra%D1%97ni-kolodnij-a-m-diskurs-derzhavno-cerkovno%D1%97-politiki-v-ii-rechi-pospolitij.html>

³ Виступаючи на екуменічному Велеградському з'їзді 1921 р., єзуїт о. Я. Урбан наголосив, що існування католицизму у східному обряді – непродуктивне і є джерелом постійних конфліктів, доказом чого – ситуація в Галичині. На з'їзді 1927 р. панівною стала думка, що унійний проект себе не виправдав, тож його духовенство не може залучатися до місії навернення православних до Католицької Церкви. Та вже на засіданнях 1935 р. і 1937 р. представники Католицької

громад українсько-білоруських земель має відбуватися на засадах «нової унії», не пов'язаної з Берестейською, новостворені парафії мають підпорядковуватися юрисдикції місцевих римо-католицьких єпископів, а священників для них повинні були готувати римо-католицькі семінарії⁴.

Латинські єпископи вважали, що греко-католицький обряд пов'язаний з українським національним рухом і містить багато латинських нашарувань, що може значно ускладнити місіонерську діяльність серед православного населення⁵.

Ініціатива створення неоунії видавалася дуже вдалою, адже задовольняла інтереси всіх сторін: відкриті до єднання православні зберігали східний обряд, Католицька Церква реалізовувала ідею єднання Церков, а Польська держава одержувала ефективний важіль інкорпорації місцевого населення у сферу польського національного впливу, а водночас послаблення позицій ворожої для польської державності Православної Церкви⁶. Не менш важливим для влади був чинник відсторонення від унійної акції галицького греко-католицького духовенства, якому закидали глибоке заангажування в український національно-політичний рух, тож розцінювали як загрозиливе для Польської держави середовище⁷.

Апостольська столиця 21 січня 1924 р. оприлюднила декрет про створення Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду, а також інструкцію для священників-місіонерів «*Zelum amplitunius*» щодо проведення унійної акції серед православних громад на східних теренах Польщі. Папський престол зобов'язував їх непорушно зберігати всі обряди й звичаєві практики Грецької Церкви, виявляючи велику пошану до них. Єдиним нововведенням мало стати запровадження в богослужіннях молитви за Папу Римського та місцевого латинського єпископа. Православні, які переходили в католицизм, мали залишатися у східному обряді, хіба би самі категорично цього не хотіли та заявили про це публічно. Та навіть перейшовши на католицизм, віряни мали право в будь-який момент повернутися до свого обряду. На підставі цього декрету й інструкції єпископ Пшездзєцький одержав повноваження на заснування у своїй єпархії перших католицьких парафій візантійсько-слов'янського обряду⁸. 19 липня 1924 р. він видав відповідні розпорядження для духовенства щодо ведення унійної акції на території Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя. У них, крім настанов щодо недоторканного збереження синодального обряду, зовнішнього і

Церкви визнали таку позицію щодо Греко-Католицької неправильною (Мадей Н. Велеградські з'їзди. *Українське релігієзнавство*. 2003. Т. 23. С. 79).

⁴ Łomacz B. Neounia w diecezji siedleckiej. *Chrześcijański wschód a kultura polska* / red. R. Łużny. Lublin, 1989. S. 58.

⁵ Миронович А. Неоунія во Второй Речи Посполитой. *Западная Русь*. 2018. 16 марта. URL: <https://zapadrus.su/2012-04-11-14-59-43/2017-g/pamyat-v-nazidanie/1820-neouniya-vo-vtoroj-rechi-pospolitoy.html>

⁶ Dudyč R. Organizacja i działalność parafii neounickich w diecezji podlaskiej. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Логос, 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 611–612.

⁷ Про позицію митрополита Андрія Шептицького щодо участі ГКЦ у місійній діяльності серед православних детально див.: Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів: ВНТЛ–Класика, 2015. С. 110–128. Також див.: Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 76.

⁸ Podlasiak. Wskrzeszenie unii na Podlasiu. *Oriens*. 1933. Zesz. 2. S. 37–41.

внутрішнього вигляду святинь, мови богослужінь, літургійного одягу клиру, єпископ закликав задіяне до унійної акції духовенство абсолютно не втручатися в політичні та національні суперечки, натомість багато уваги приділяти вивченню з вірними катехизму та поясненню незрозумілих правд віри, щоб гасити богословсько-ідеологічні протиріччя та виховувати свідому паству. 4 квітня 1925 р. повноваження на заснування «новоунійних» парафій через Папського нунція у Варшаві одержали також владика Луцької, Люблінської, Віленської та Пінської католицьких єпархій. Відтак і на цих територіях почали з'являтися католицькі парафії східного обряду⁹. Офіційною назвою цієї інституції була «Римсько-Католицька Церква східного обряду». Серед назв були поширеними: «неоунія», «католицизм східного обряду», «східний обряд», «біритуалістична (двообрядова) унія»¹⁰.

Відповідальним і координаційним органом проведення неоунійної акції стали конференції римо-католицьких єпископів східних єпархій Польщі. На першій такій, що відбулася 10 листопада 1926 р. у м. Вільно, владика прийняли резолюцію про обов'язкове збереження духовенством звичаїв та обряду населення, серед якого здійснювалася унійна праця. Католицькі парафії східного обряду рекомендували створювати тільки в місцевостях, де було найбільше охочих до об'єднання. Щодо мови навчання релігії, то душпастирі мали керуватися бажанням громади, натомість богослужіння залишалися церковнослов'янською в російській вимові¹¹.

На перших порах через брак духовенства душпастирство в неоунійних парафіях здійснювали насамперед колишні православні священники, які змінили конфесію. Зважаючи на часті випадки повернення до православ'я, Комісія «pro Russia»¹² та Конгрегація у справах Східних Церков рекомендували польському римо-католицькому єпископату бути особливо уважним, приймаючи таких. Майбутній унійний клир проходив спеціальні богословські курси в семінаріях Кракова, Рима, Вільна, Любліна й Пінська¹³. Так, в останній на кінець 1920-х років навчалася близько 70 студентів: поляки, білоруси і 2 українці. Також тут під керівництвом духівника семінарії білоруса отця-доктора Казимира Кулака діяв гурток «Коло унійне», який об'єднував 20 членів, більшість із яких були білорусами. Його члени досліджували історію унії, присвячені екуменічним питанням папські енцикліки, обговорювали шляхи впровадження унії в сучасних умовах, зокрема в Луцькій

⁹ Dydycz R. Organizacja i działalność parafii neounickich... С. 612–613.

¹⁰ Колодний А. М. Дискурс державно-церковної політики в II Речі Посполитій...

¹¹ Чернописька В. З. Специфіка канонічно-правового статусу «нової унії» в східних воєводствах Польщі (1923–1937). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. Т. 1. № 11. С. 311.

¹² Зацікавленість Ватикану Православною Церквою в Центрально-Східній Європі виникла наприкінці Першої світової війни. 1 квітня 1917 р. Папа Римський скликав Конгрегацію у справах Східної Церкви, яка прийняла всі справи, пов'язані з діяльністю східних обрядів. У 1925 р. у її межах була створена Комісія «Pro Russia», в якій домінували проросійські та антипольські тенденції. У 1930 р. її відокремлено від конгрегації і безпосередньо підпорядковано Папі. Вона зайнялася справами проведення місіонерської діяльності серед росіян, особливо тими, що проживають за межами Радянського Союзу, та цікавилася російським населенням, що мешкає на кордонах Другої Речі Посполитої (Качалов І., Новик Е., Новик Н. *История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г.*).

¹³ Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 77; Миронович А. Неоунія во Второй Речи Посполитой...

епархії та на Підляшші, потребу використання української та білоруської мов у душпастирстві тощо¹⁴.

Неабияку роль у реалізації унійного проєкту в Польській державі на її етнічних білоруських теренах відіграла заснована в 1924 р. місія єзуїтів візантійсько-слов'янського обряду в містечку Альбертин Слонимського повіту (тепер – Гродненська обл. Білорусі). За правилом монастиря, всі належні до місії отці мали назавжди прийняти східний обряд, не запроваджувати до нього жодних змін та у всьому дотримуватися дисципліни Східної Церкви. Монастир постійно підтримував зв'язки з іншими уійними осередками, які діяли в Пінській і Віленській епархіях, контактував із греко-католиками Галичини. На початку 1925 р. єзуїти заснували в Альбертині парафію візантійсько-слов'янського обряду, яка об'єднувала близько 500 вірних, а згодом – ще й уійний осередок у Синковичах неподалік Альбертина. Наприкінці 1926 р. при монастирі почав діяти новіціат, завданням якого було готувати місіонерів для акції об'єднання православного слов'янського Сходу з Католицькою Церквою¹⁵. У монастирі також періодично перебувало чотири–п'ять священників і дяконів – колишніх православних, які прибували сюди для навчання. На 1931 р. східна місія отців єзуїтів налічувала понад 50 членів, з яких 9 священників (усі колишні латинники, 8 – представники ордену єзуїтів), 8 братів (2 греко-католики з Галичини, решта – колишні латинники), 7 богословів-схоластиків (перейшли з латинського схоластикату), 31 вихованець східного новіціату (2 колишні православні, 8 греко-католиків із Галичини, решта – колишні латинники). За національністю серед членів єзуїтської місії були поляки, українці, білоруси, росіяни, чехи й французи. Майбутні місіонери вивчали історію, звичаї й традиції народу, серед якого мали працювати. Попри те, що поважне місце в повсякденному житті й служінні монахів займала російська мова – члени монастиря мали обов'язково її вивчати й використовувати в релігійних практиках та проповідуванні. Важливо наголосити, що абсолютно рівноцінне місце тут належало й білоруській мові й культурі. Так, для всього монастиря викладали історію і географію Білорусі. Новики навчалися проповідувати однаково вміло як російською, так і білоруською, засвідчуючи зростання рівня майстерності в цьому перед отцем-магістром. Широко використовували білоруську мову отці й у служінні в альбертинській і синковицькій парафіях у повчаннях, просвітницьких доповідях, проповідях, а також під час навчання релігії у школі. Сучасники зазначали, що альбертинські єзуїти східного обряду одними з перших, якщо не першими, почали використовувати білоруську мову у проповідях. Також, крім церковно-релігійної, вони провадили культурну роботу серед білоруського народу. Саме повагу до східного обряду і національної мови народів називали головними чинниками, які притягали православне населення цих земель до Католицької Церкви, допомагали долати упередження щодо неї¹⁶.

Водночас поширенням уійного руху серед православного українського населення Волині зацікаувалися монахи Чину Найсвятішого Ізбавителя (отці редemptористи) східного обряду. У квітні 1926 р. на запрошення Луцького латинського єпископа

¹⁴ Хомин П., о. Унійна конференція в Пінську. *Нива*. 1930. Ч. 5. С. 183.

¹⁵ Kościół katolicki w Rosji. Warszawa, 1932. Zesz. 1; Pirożyński M. Zakony męskie w Polsce. Lublin, 1937.

¹⁶ П-ий. Альбертин. *Нива*. 1931. Ч. 4. С. 144–146; Początki i rozwój Albertyna. *Oriens*. 1933. Zesz. 2. S. 43–47.

Адольфа Шельонжека протоігумен чину о. Йосиф Схрайверс відрядив до нього греко-католицького священника о. Миколая Чарнецького. Той підготував чотирьох єромонахів і диякона, які зголосилися до переходу в Католицьку Церкву східного обряду¹⁷. З метою пізнати настрої місцевого населення щодо унії о. Чарнецький здійснив дві подорожі по Волині, під час яких часто відправляв богослужіння і проповідував. Також відвідав Почаївський монастир. Свої висновки і міркування о. М. Чарнецький виклав у звіті, який надіслав до Конгрегації Східних Церков та свого протоігумена. З дозволу єпископа Шельонжека в жовтні 1926 р. отці редемптористи заснували монастир у волинському містечку Костопіль, де було два священники і два ченці. На богослужіння до їхньої каплиці численно сходилися вірні з навколишніх сіл, насамперед українські греко-католики, які переїхали сюди з Галичини (близько 15 тис. осіб), а також православні. У межах місійної унійної діяльності отці редемптористи відвідували й різні місцевості Волині, відправляючи богослужіння та проповідуючи. Їхня діяльність стала поштовхом для заснування кількох унійних парафій (у селах Дубечне, Краска, Фальси, Ждомишель, Клюхи). Через постійну недовіру й перешкоди з боку латинського пароха в Костополі та Луцького єпископа Шельонжека отці редемптористи у вересні 1927 р. перенесли монастир у Ковель, де було три священники і два монахи. Тут вони теж розгорнули успішну унійну діяльність у місті та околицях, навчали катехизму дітей¹⁸. Окрім них, на Волині працювало ще два греко-католицькі священники. Проте кількість українського греко-католицького духовенства у співвідношенні до населення цього обряду на Волині була очевидно замалою. Констатуючи це, львівський греко-католицький часопис «Нива» наголошував на нагальній потребі попри спротив влади не припиняти спроб збільшувати присутність греко-католицького клиру на Волині, адже в іншому випадку українські вірні будуть наражені на втрату свого обряду й опиняться під опікою римо-католицьких священників¹⁹.

Від початку неоунія зустрічала багато несприйняття і перешкод. Для заснування парафій бракувало храмів та душпастирів. Практика показала, що непоодинокі православні священники при зміні обряду керувалися не духовними переконаннями, а матеріальними чи іншими особистими, не володіли необхідними для місійної діяльності моральними й інтелектуальними якостями. Без належної підготовки та твердих переконань інколи виникали й унійні парафії. Як наслідок, частими були випадки, коли такі душпастирі та парафії поверталися назад у православ'я, що не сприяло авторитету унійної акції в суспільній думці²⁰.

У суспільстві й так було щодо неоунії багато застережень і негативу. Так, більшість польської інтелігенції та католицького духовенства з великою пересторогою ставилися до збереження в унійній Церкві східного обряду, а головню

¹⁷ Щоправда, згодом під впливом згіршення від обставин у монастирі та труднощів у стосунках із настоятелями, з одного боку, й заманливих пропозицій у випадку повернення до Православної Церкви від Варшавського православного митрополита – з другого, троє з них повернулися до православ'я (Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. Єпископ-Ісповідник. Йорктон, Саск. Канада, 1980. С. 34).

¹⁸ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 30–54.

¹⁹ В справі наших вірних на Волині. *Нива*. 1930. Ч. 9. С. 357.

²⁰ Х. На маргінесі одної книжки. *Нива*. 1932. Ч. 11. С. 389; Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 78; Łomacz В. Neounia. *Więź*. 1983. № 1. S. 60; Papierzyńska-Turek М. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. Warszawa, 1989. S. 412.

до принципу служіння національними мовами віросповідних громад, для яких вона працювала. У цьому вбачали підґрунтя посилення національних рухів, а відтак – загрозу для польської державності²¹. Це спричиняло закиди отцям єзуїтам в Альбертині в державній зраді, русифікації «кресів» та поширенні там української й білоруської культур²². Звідси ж виникали підозри до отців редемтористів у тому, що вони носії українських політичних цілей²³. З другого боку, великі застереження щодо цієї акції виникали серед українських і білоруських православних громад, які також убачали в ній підступ та загрозу зі сторони уряду з метою латинізації й колонізації. Ці настрої знаходили сильне підґрунтя в зобов'язанні підпорядковуватися юрисдикції латинських єпископів та духовенства, а також численні випадки перетворення православних храмів на католицькі чи унійні²⁴. Так, керівництво Білоруської християнської демократії виступало проти пропольської унійної акції, називаючи її політичним актом влади з метою «розширити свій вплив на народні маси Білорусі», тому закликало співвітчизників «остерігатися всяких спроб польських політиків розширити ... унію»²⁵. Активну протиунійну агітацію проводила православна преса. Як наслідок, динаміка переходу вірних до Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду була незначною. На 1929 р. на східних теренах Польщі діяло 26 неоунійних парафій, які об'єднували 22 церкви, 16 504 вірян, 22 священники з білого духовенства і 7 монахів²⁶. Усі ці обставини спонукали священників-учасників унійного руху скликати 1930 р. Пінську конференцію для обговорення проблем, із якими зіштовхнулася ця акція на українсько-білоруських землях, накреслення шляхів їх вирішення та консолідованого плану дій.

Пінські унійні конференції. На той час існувала низка платформ, де збиралися представники різних європейських (насамперед слов'янських) народів, обговорюючи проблему об'єднання Церков: Велеградські з'їзди, конференції в Любляні та Празі. Проте питання унійної акції на східних теренах Польщі практично не опинялося в полі їх зору. Поза тим Церква відчувала гостру потребу в організації спеціального форуму, присвяченого саме цьому питанню.

Перша унійна конференція відбулася 23–24 квітня 1930 р. «Пінськ таки чи не найкраще надається для таких конференцій, – зазначав учасник конференції, греко-католицький священник і редактор священницького греко-католицького часопису “Нива” Петро Хомин, – ... головню завдяки тій обставині, що місто лежить майже на межі, де кінчиться етнографічна територія українська, а починається білоруська, де два найблизші собі по крові і по історичній традиції слов'янські брати подають собі братерську руку, – а ціла унійна акція й розрахована в першу чергу на ті українсько-білоруські області»²⁷. Ініціаторами й організаторами конференції

²¹ Х. З голосів преси про унійні справи. *Нива*. 1932. Ч. 2. С. 69–75.

²² П-ий. Альбертин. *Нива*. 1931. Ч. 4. С. 145; Х. З унійних справ. Смерть протоігумена ОО. Єзуїтів східного обряду. *Нива*. 1933. Ч. 4. С. 160–162.

²³ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 39–41.

²⁴ Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 79–80.

²⁵ Свирид А. Национальный аспект деятельности католической церкви византийско-славянского обряда в Западной Беларуси 1923–1939. *Wroclawskie Studia Wschodnie*. 2013. Vol. 17. S. 116. URL: <https://wwwr.pl/wrsw/article/view/6432/6092>

²⁶ Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 80.

²⁷ Хомин П., о. П. Унійна Конференція в Пінську. *Нива*. 1931. Ч. 9. С. 322. В іншому місці священник помітив цікаву характеристику Пінська, відзначивши, що повітове місто Поліського

стали духівник Пінської латинської духовної семінарії білорус отець-доктор Казимир Кулак та священник Ян Урбан²⁸, а покровителем – щирий прихильник ідеї церковного з'єднання місцевий римо-католицький єпископ Жигмонт Лозінський.

Наради розпочалися Архиерейською Службою Божою в каплиці духовної семінарії, яку відправив владика Лозінський у супроводі хору семінаристів, що також виконали пісні українською й польською мовами. У проповіді наприкінці Богослужіння єпископ зазначив, що великою перешкодою для єднання Церков на українських і білоруських теренах Польщі стає насамперед національний, обрядовий та релігійний фанатизм. Тому кожен місіонер має поборювати ці вияви й керуватися винятково ідеєю спасіння душ. Літургією розпочався і другий конференційний день, яку відслужив греко-католицький священник, професор Богословської академії у Львові о. Тит Галушинський, ЧСВВ²⁹.

Учасниками конференції були 36 священнослужителів (представників чорного й білого духовенства) і 22 слухачі – вихованці духовної семінарії в Пінську. З них понад 10 – обряду східнослов'янського, як написано у звіті Виділу східного обряду Пінської єпископської курії³⁰. Більшість становили поляки. Українські греко-католицькі священники з Галичини були серед доповідачів конференції. Не приїхали єпископ архидієцезії Віленської, дієцезії Любельської, Луцької, Підляської та митрополит Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький. Вони надіслали вітальні листи учасникам. Зокрема, Шептицький написав, що доповідачі та задекларовані теми виступів видаються цікавими, однак сам не зміг приїхати через хворобу³¹. Запрошення до участі надсилали й місцевому православному владиці, проте той ним не скористався. Президію конференції склали: отець-ігумен Володимир Пйонткевич, ТІ, східного обряду з Альбертина, вже названий о. Галушинський (головавав під час першого дня) та отець-прелат Леопольд Шуман із Луцька (головавав на другий день).

На конференції прозвучало сім доповідей, які за тематикою можна поділити на дві групи: аналіз історичного досвіду унійних акцій та обговорення обрядових аспектів у справі єднання Церков. Природно, друга домінувала. Зокрема, аналізуючи резонанс на той час працю о. Кирила Королевського «Уніатизм», василіанин

восводства охоплювало понад 30 тис. мешканців, з яких 70 % становили євреї. Священник відзначив, що польські статисти, а також окремі українські географи зараховують Пінськ до білоруських етнічних територій, однак спостереження показують, що населення в місті й навколишніх селах розмовляє українською (як самі кажуть – «хохольською») мовою, яка зберегла багато архаїчних форм. Одяг також переважно український: білі часто вишивані (переважно рослинними мотивами) сорочки, білі штани, сірі або бурі сираки, підперезані червоним вовняним поясом. Взували найчастіше лапці з лика. На голові носили кашкет. Отець П. Хомин відзначив, що місцева українська громада не має жодних національних установ: школи, церкви, освітніх і культурних товариств, часописів. Також й українські науковці не досліджують «цієї закутини своїх етнографічних територій» (Хомин П., о. На унійній конференції в Пінську. *Нива*. 1935. Ч. 9. С. 312–313).

²⁸ Pamiętnik I-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (23–24 IV 1930 roku) / oprac. K. Kułak. Pińsk: Drukarnia Diecezjalna, 1931. S. 3.

²⁹ Хомин П., о. Унійна конференція в Пінську. С. 183.

³⁰ Виділ східного обряду Пінської єпископської курії видав «Пам'ятки» шести конференцій, у яких містився детальний звіт про її хід, перелік присутніх і детальний перебіг події. Перший випуск підготував до друку Казимир Кулак, керівник конференції, директор Східного виділу.

³¹ Pamiętnik I-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (23–24 IV 1930 roku)... S. 7–9.

о. Йосафат Скрутень зазначив, що не існує абсолютно чистих обрядів, запозичення у них нерідко зумовлені обставинами й потребами самих вірних, тому для духовенства головним має бути не питання збереження чистоти обряду, а міркування, чи ці практики сприяють місії Церкви спасати душі. Інший доповідач, пресвітер Львівської греко-католицької архієпархії о. Зенон Каленюк, роздумуючи над доцільністю використання для навернення православних галицького греко-католицького обряду, назвав це некорисним через окремі нововведення в ньому, що може ставати для вірних навіть згіршенням. Єзуїт східного обряду о. Антоній Домбровський наголосив, що православні дуже прив'язані до свого російсько-синодального обряду і його збереження значно полегшить унійну працю та збільшить її успішність. Він відзначав, що вірні насамперед зважають на зовнішню форму і навіть незначні нововведення можуть відлякати їх, бути сприйнятими як латинізація чи денаціоналізація. Водночас закликав католицьке духовенство пізнавати красу, багатство й глибину східного обряду, подолати упередження до нього. Він наголосив, що від позиції латинського духовенства залежить, якою буде думка Сходу про Католицьку Церкву.

Дві доповіді виголосив на конференції редактор газети «Przegląd Powszechny» єзуїт о. Ян Урбан. В одній із них він розкрив суть розбіжностей у розумінні католиками й православними поняття «соборна Церква» та запросив присутніх поміркувати, чи варто з огляду на інтереси унійної акції замінити в Символі віри термін «соборний» на «католицький». Це допоможе католикам східного обряду постійно пригадувати, що вони належать до тієї ж віри, що й вірні західного. Водночас доповідач визнавав, що такий крок через консервативність новонавернених може викликати в них острах та спротив³².

В останній конференційній доповіді о. Я. Урбан наголосив, що на цей момент створено ідеальні умови для навернення до Католицької Церкви 3 млн нез'єдинених, які опинилися у складі Польської Республіки. Потужним помічником у цій праці для католицького клиру стає понад 3 млн галицьких уніатів. І все ж акція розвивається кволо, стикається з численними труднощами, не здобула багато прихильників як серед духовенства, так і мирян. Причини цього походять як із католицького, так і православного середовищ. І там, і там щодо унії побутують історично набуті страхи й упередження. Так, католикам важко позбутися неприхильного ставлення до східного обряду, який в їхній свідомості є одним із символів поневолення. Також поширена думка про нежиттєздатність унійного обряду, що породжує гасла про навернення православних одразу на римо-католицизм як значно певніший варіант. Православні ж побоюються, що через унію опиняться під загрозою латинізації й полонізації³³.

Важливою складовою унійної діяльності о. Я. Урбан називав її національний вимір. Так, доповідач висловив переконання, що священникам потрібно використовувати мову вірних, серед яких вони працюють, тобто українську на південно-східних й білоруську на північно-східних землях. Допускав о. Урбан і використання російської як церковної та мови високої літератури, хоча зазначав, що це може спровокувати закиди в підтримці чужої для народу мови та сприянні збереженню

³² Нехіть поляків до Унії. *Нива*. 1930. Ч. 9. С. 357.

³³ Там само.

російських традицій³⁴. Важливим аспектом місійної діяльності доповідач назвав також видання релігійної преси національними мовами віросповідних громад. Позитивним кроком у цьому напрямі стали віленські часописи «Chryścijanskaja Dumka», який виходив білоруською, та «Християнинъ» – російською. Щодо останнього, то о. Урбан уважав, що треба його видавати українською й білоруською мовами в більш популярній формі, орієнтуючись на широке коло вірних. Також акцентував на потребі заснування окремого церковного часопису для українців, де б їх рідною мовою висвітлювали релігійні, церковні й національні справи народу. Підсумовуючи, отець наголосив, що без розумного вирішення національного питання унія ніколи не пустить глибокого коріння серед народу, бо залишиться для нього чужою. Вірним треба дати аргумент, який нівелюватиме закиди у зрадництві через прийняття іншої віри, показуючи її переваги: проповіді та релігійна література рідною мовою, «відмосковлення» богослужінь (церковний текст вимовляти по-народному), душпастирі, які є порадниками й помічниками не тільки в релігійних, а й культурно-національних і економічних справах.

Третью перешкодою в розвитку унійної праці в Польщі о. Урбан назвав відсутність окремого єпископа та єдиного центрального органу, які б керували цілою акцією. Це спричиняє різнобій в організації та закладає в суспільній свідомості переконання, що ця унія – щось тимчасове, непевне, таке, що веде до латинства. Відтак доповідач запропонував просити Апостольський престол іменувати для уніатів єпископа хоч би для понтифікальних богослужінь або єпископа-вікарія латинських єрархів як це донедавна було з греко-католицьким єпископом в Америці.

Доповіді, присвячені обрядовим аспектам, викликали жваве обговорення. Зокрема, о. Т. Галушинський зазначав, що до синодального обряду в унійних парафіях варто впроваджувати окремі обов'язкові католицькі практики, як-от почитання Пресвятої Євхаристії, сповідальниці, тихі Служби Божі, культ святих латинської Церкви. Натомість, отець-ігумен Пйонткевич наполягав на важливості максимально усувати підозри, що унійні діячі – агенти польського уряду та мають на меті полонізувати православних, бо в такому випадку ця акція приречена на поразку. Головним гаслом для всіх унійних діячів має бути навернення для спасіння. Польща не сміє з'їдати народи, а унія – нікого полонізувати. «Словянське братерство може бути здійснене тільки в кат. Церкві, яка кожному народови лишає все його питоме і рідне», – наполягав о. Пйонткевич³⁵. Загалом кореспондент «Ниви» зазначив, що позиція недопуску будь-яких можливих полонізаційних чи латинізаційних кроків при відновленні унії на конференції чітко домінувала.

Як наслідок було прийнято такі резолюції: видати друком виголошені на конференції доповіді; подбати про заснування в Польщі інституту для доповнення богословської освіти священників-конвертитів та про богословську й пасторальну літературу для них; публікувати присвячені унійним справам релігійно-популярні видання та інформаційний часопис. Також учасники конференції одностайно підтримали важливість продовження традиції унійних з'їздів у Пінську як засобу для успішного

³⁴ З цього приводу кореспондент часопису «Нива» наголошував, що деякі священники-місіонери з Галичини, незважаючи на те, що «укр. нарід православний бореться за відмосковлення своєї Церкви», без жодної причини активно використовують російську мову у проповідях, богослужіннях і публікаціях (Хомин П., о. Уніонна конференція в Пінську. С. 189).

³⁵ Хомин П., о. Уніонна конференція... С. 190.

розвитку унійної акції в Польщі. Наступну конференцію запланували на серпень 1931 р. та обрали для її проведення організаційний комітет. На закінчення з'їзду о. Т. Галушинський відправив подячне богослужіння у греко-католицькому обряді³⁶.

Пінська унійна конференція здобула значний резонанс у суспільстві, з новою силою привернула увагу до ідеї унійної акції на українсько-білоруських землях у Польщі. Висловлені там заяви сприяли послабленню недовіри та застережень серед православних³⁷ (так, повідомляли, що особливого розмаху унійний рух набував на українських етнічних територіях унаслідок невдоволення русифікаційною політикою Православної Церкви³⁸). В унісон до висловлених на конференції заяв у часописах з'являлися публікації із закликами до польських світських і духовних кіл не трактувати процес неоунії як політичну справу. Наголошувалося, що унійна акція має бути вільною від колонізаційних тенденцій та ставлення до східного обряду як нижчого, зіпсутого чи прагнення підпорядкувати Схід Заходу³⁹. Інакше Польща може втратити релігійного союзника, а також з огляду на розвинену національну свідомість українців, білорусів і литовців буде змушена визнати право побутування їхніх національних мов у межах римо-католицького обряду, а це зачитає «польськість» Римо-Католицької Церкви⁴⁰.

Показово, що було реалізовано чи не всі резолюції Пінської конференції. Так, виголошені на ній доповіді вийшли друком окремим збірником – «Pamiętnik I konferencji kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej w Pińsku». 1931 р. на кошти Конгрегації «pro Russia» в Дубні почала діяти Папська семінарія східного обряду – найбільший навчальний заклад для підготовки священників Католицької Церкви східно-візантійського обряду. Духовне управління нею належало єпископові Адольфові Шельонжеку, а ректором став єзуїт о. Антоній Домбровський. Викладання відбувалося українською мовою за винятком догматичного богослов'я, яке читали латиною. При відборі претендентів на навчання перевага надавалася українцям і білорусам зі східних територій Польщі та емігрантам із Росії й України. Планувалося, що семінарія складатиметься із двох відділів: для колишніх православних священників, які прийняли унію, і для кандидатів духовного стану, які мають іспит зрілості⁴¹.

Визначним досягненням Пінської конференції називали й призначення Папи спеціального Апостольського єпископа-візитатора для католиків візантійсько-слов'янського обряду в Польщі. Цю гідність обійняв уже названий отець-редемпторист Миколай Чарнецький – український священник греко-католицького обряду. Місцем його єпископської катедри став Ковель, а резиденція розташувалася в монастирі в Дубні⁴². Після призначення владика здійснив візитацію підвладних територій,

³⁶ Pamiętnik I-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej w Pińsku (23–24 IV 1930 roku)...; Хомин П., о. Унійна конференція... С. 183–191.

³⁷ П Унійна конференція в Пінську. *Нива*. 1931. Ч. 6. С. 239.

³⁸ Всячина. Закінчення візитаційної подорожі Преосв. Чернецького. *Нива*. 1931. Ч. 7–8. С. 316–317.

³⁹ М. Кл. [М. Клоsovський]. На манівцях. (З приводу одной статті у справі взаємин незєдиненого православного Сходу з католицькою Церквою). *Нива*. 1931. Ч. 1. С. 16–23.

⁴⁰ Білі круки. *Нива*. 1930. Ч. 12. С. 486–487.

⁴¹ Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 77; Всячина. Закінчення візитаційної подорожі... С. 316–317.

⁴² На шляху до правильної розв'язки унійного питання. *Нива*. 1931. Ч. 2. С. 44.

яка тривала майже два місяці⁴³, а за її результатами організував нарадчу конференцію у Варшаві, на яку запросив Папського нунція та римо-католицьких єпископів відповідних східних єпархій (на запрошення відгукнулися тільки преосвященні Зигмунт Лозінський та Генрик Пшездзєцький, архієпископ Віленський, єпископи Луцький і Люблінський не прибули). Наприкінці серпня 1931 р. єпископ Чарнецький вирушив до Рима зі звітом про проведену візитацію та стан унійної акції в Польщі загалом⁴⁴.

Пожавлення унійного руху й посилення позицій Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду спричинило велике занепокоєння в польських колах. Вони вбачали в цьому серйозну загрозу польським державним і національним інтересам, Католицькій Церкві та релігійності населення загалом, підгрунття для русифікації українців і білорусів. Тому наполягали, що навернення православних має відбуватися винятково на римо-католицький обряд. Натомість прихильники розвитку Католицької Церкви східного обряду твердили, що унійна акція не несе жодної загрози, а ситуація загострюється суто втручанням держави, яка зобов'язана тільки пильнувати, щоб обрядова акція не набувала рис фанатичної релігійної війни. Надуманим називали й аргумент про унійну Церкву як чинник русифікації українців і білорусів, бо таку загрозу насправді несе православний обряд з огляду на його мову служіння. Натомість діячі унійної акції послуговуються не тільки російською, а й значною мірою українською та білоруською, прокладаючи цим досі упослідженим мовам шлях до віднайдення права побутування в Церкві⁴⁵.

Зважаючи на шквал гострої критики й підозр, які перед проведенням унійної конференції в Пінську розгорнулися на шпальтах частини польських газет на адресу неоунійної акції загалом та її діячів зокрема (насамперед єпископа Чарнецького й альбертинських єзуїтів), до останнього моменту існували сумніви щодо проведення цього церковного форуму. Однак 1 листопада 1931 р. захід таки розпочав роботу. Його протектором знову виступив місцевий єпископ Лозінський, а організатором – префект духовної семінарії отець-доктор Казимир Кулак⁴⁶. Конференція розпочалася Архиєрейською Службою Божою, яку відслужив архієпископ і митрополит Могилівський Едуард Ропп. Фактично, впровадженням до нарад стала проповідь єпископа Лозінського після цього богослужіння. Владика наголосив, що акція відновлення єдності Церкви, попри своє абсолютно непересічне значення, стикається зі значними труднощами й перешкодами. Насамперед їх джерелом стають противники унії – як католики, так і православні. Однак і в таборі прихильників унії та її активних діячів існують непорозуміння через різні бачення щодо обрядових форм, на яких має ґрунтуватися об'єднання: галицькій, синодальній чи злитті цих форм і створенні нового обрядового виду.

У II Конференції взяли участь 90 осіб: 57 священнослужителів (решта – семінаристи духовної Пінської семінарії)⁴⁷. Українське духовенство на конференції представляли п'ятеро греко-католицьких священників із Галичини (отець-ректор доктор Йосип Сліпий, отець-доктор Андрій Ішак, отець-професор Тит Галушинський,

⁴³ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 74.

⁴⁴ Всячина. Закінчення візитаційної подорожі... С. 316–317.

⁴⁵ З голосів преси. Віленська преса про унійні справи. *Нива*. 1931. Ч. 7–8. С. 302–307.

⁴⁶ Хомин П., о. П. Унійна Конференція в Пінську. С. 321–322.

⁴⁷ Pamiętnik II Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (1, 2 i 3 IX 1931 roku). Pińsk, Drukarnia Diecezjalna, 1932. S. 15–17.

отець-ігумен Йосип Заячківський і о. Павло Хомин). Тим часом з українських унійних областей (Волині, Холмщини, Підляшшя) не було нікого. У президію ввійшли всі присутні п'ятеро єпископів, а також отці Т. Галущинський, Й. Сліпий і В. Пйонткевич. Головував єпископ Лозінський. Прочитали вітального листа від митрополита Шептицького, який зазначив, що не міг приїхати через хворобу. А також листа від Стефана Решитила – протоіємена василіан у Другій Речі Посполитій⁴⁸.

Увазі присутніх було представлено шість доповідей. Дві з них стосувалися Православної Церкви: озмалювання теперішнього стану православ'я в різних країнах (насамперед Росії та Польщі) (о. Ян Урбан, ТІ) і з'ясування головних відмінностей між католицькою та православною моральними системами (отець-доктор Ігнатій Свірський). В обговоренні зазначено, що відповідно до ухвали минулорічної конференції вже йде робота над перекладом російською мовою підручника з морального богослов'я для священників-конвертитів. Водночас єпископ Ропп наголосив, що вимога часу – це проводити унійну діяльність мовою віросповідних громад, тому й усі видання треба перекладати насамперед білоруською та українською, а якщо трактують унійну працю також із перспективою на Росію, то й російською мовами. Йосип Сліпий зауважив, що недостатньо перекладати підручники – їх необхідно пристосувати до дисципліни і життя східної Церкви, здобуваючи тим самим симпатію православних.

Решта доповідей стосувалися роздумів щодо шляхів розвитку унійної акції на українсько-білоруських православних теренах. Так, піднімали питання щодо запровадження до Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду целібату духовенства (отець-доктор Т. Галущинський, ЧСВВ) і вшанування культу Пресвятої Євхаристії (отець-доктор А. Ішак). Більшість учасників обговорення зазначили, що ці традиції неприйнятні для східної Церкви та можуть спричинити несприйняття⁴⁹. Водночас о. Й. Сліпий наголосив, що в східній Церкві целібси й жонате духовенство мають однакові права, а час у цьому питанні сам усе розставить на місця. Щодо культу Пресвятої Євхаристії, то він має бути приведений до традицій східного обряду й опертий на вченні святих отців східної традиції, тоді буде прийнятій вірними як засвоєння власної традиції.

Запрошенням до роздумів щодо низки аспектів у веденні унійної праці стала доповідь о. Я. Урбана. Так, він розмірковував, чи цю роботу належить обмежувати спілкуванням із православними, чи створювати також місійні станиці; як називати навернених: уніатами, католиками, римськими православними; чи потрібно створювати новий обряд, коли вже діє галицький відповідник; чи вступати в полеміку з ворожими католицькою і православною публіцистикою; чи розпочати видання унійного часопису різними мовами? Доповідач укотре наголосив, що для успішності унійної акції треба пам'ятати, що вона не є політичною справою – звертатися до вірних їх рідною мовою, привчати новонавернених любити свою Церкву, через заснування релігійних братств поширювати культ Пресвятої Євхаристії.

Неначе доповнюючи й розвиваючи думки о. Урбана, у виступі єпископ Лозінський зазначив, що місійна унійна праця має ґрунтуватися на трьох духовних

⁴⁸ Ibid. S. 102.

⁴⁹ Тільки архієпископ Ропп зазначив, що не треба приймати у східний обряд жонатих кандидатів духовного стану, не відкидаючи при тому навернених із православ'я одружених священників.

підвалинах: молитві, чистих намірах і надприродній мотивації, оскільки єдиною метою цієї діяльності має бути Боже царство й любов до душі ближнього. Національні, державні чи обрядові питання в цій роботі повинні стати тільки інструментом для досягнення мети. Православних потрібно притягати до єдності з Католицькою Церквою, а питання обряду Церква їм дозволяє вирішувати самостійно. До того ж на цей момент важливо зберегти російський обряд. Владика наголосив, що з боку унійних діячів було б нечесно уникати в діяльності назви «католицький». Навпаки, завжди треба наголошувати, що йдеться про навернення, а не лише про зміну релігії.

У дискусії лунали голоси, що в інтересах акції унійним священникам потрібно зберегти традиційний для східного обряду зовнішній вигляд і одяг. Не варто наразі й акцентувати на назві «католик», натомість зберегти номенклатуру «православний» (можливо, у варіантах «римські православні» або «польські православні»), пояснюючи, що ця назва належить католикам⁵⁰. Інші ж заявляли, що вірним-конвертитам належить одразу пояснювати, що вони стають католиками. Так вони будуть чітко це усвідомлювати і не матимуть відчуття обману. З огляду на дискусію, прелат Качинський зазначив, що треба вирішити такі питання: усталення назви для унійної акції й обряду, ухвалення приписів щодо зовнішнього вигляду унійних душпастирів (одяг, ризи, борода тощо), видання популярного часопису для народу. Водночас декан Бялостоку о. Ходико зауважив, що не варто витрачати час на вирішення питань типу як називати новонавернених. Він розповів, як унійний душпастир Гапанович переконав до переходу на унію православних у Фастові: пояснив, що також є православним і служить відповідно до вимог цього обряду, однак є православним, який визнає Папу Римського – римським православним. Адже російське православ'я не має патріарха, а патріарх мусить бути⁵¹.

Унаслідок II Пінської унійної конференції прийнято такі резолюції:

1. Дбати про оживлення в Католицькій Церкві візантійсько-слов'янського обряду культу Пресвятої Євхаристії через: а) пояснення і впровадження занедбаних Православною Церквою практик та приписів, що є у Святій Літургії, її рубриках і творах Отців Церкви; б) створення братств Найсвятіших таїн для вірних та молоді; в) відновлення після дозволу Апостольського престолу свята Пресвятої Євхаристії, яке колись існувало на цій території; г) виголошування проповідей про Найсвятіші тайни та заохочування вірних до частого Причастя. Всі практики мають бути приведені в чітку відповідність до східного обряду.

2. Пояснювати народові правдиве значення терміна «православний» у католицькому дусі, щоб його використання в Літургії чи поза нею не стало причиною плутанини.

3. Повчати народ про історію унії, яка колись була на цих землях.

4. Наголосити на засаді природного права і сталої практики Церкви, щоб у проголошенні Божого слова в католицьких храмах східного обряду вживалася рідна

⁵⁰ Свого часу аналогічні пропозиції циркулювали в середовищі українських греко-католиків у Галичині (див.: Колб Н. Конфесійний і національний аспекти самовизначення українських греко-католиків у XIX – на початку XX століть. Дискусія щодо назви Церкви й обряду / Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть) / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2021. С. 199–204.

⁵¹ Pamiętnik II Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (1, 2 i 3 IX 1931 roku). S. 119–120.

мова вірних. У резолюції чітко вказано, що це польська – для поляків, українська – для українців, білоруська – для білорусів і російська – для росіян. Така деталізація мала на меті знівелювати закиди в русифікації населення східних польських теренів за посередництвом унійної акції.

5. Для православних священників-конвертитів виготовити в доступній для них мові богословські підручники з морального богослов'я, догматики тощо.

6. Видавати періодичні публікації, книжки та брошури для утвердження народу у вірі, а також інформування польського суспільства про суть унійної акції.

7. Засуджено тенденційне висвітлення окремими польськими часописами унійної праці як негідної для католицької преси⁵².

Конференція закінчилася архиерейським богослужінням в латинській катедрі, яке відправив єпископ Чарнецький у співслужінні о. Сліпого та греко-католицького духовенства і в супроводі хору вихованців Пінської унійної семінарії.

Підсумовуючи репортаж про перебіг II Пінської унійної конференції, о. Петро Хомин наголосив на непересічному значенні цих з'їздів, адже вони «стають наче парламентом нової унії і органом, котрий має за завдання контролювати, чи все у ній діється так, як сего домагаються традиції Сходу, інструкції Ап. Престола і вимоги сучасного життя. І все, що тим вимогам в унії противилосьби, унійні конференції повинні усувати, бо інакше унія перестане бути нею, а стане якимсь уніятизмом або й ще чим іншим»⁵³. Священник констатував, що на цей момент конференція досить успішно виконує ці завдання, забезпечуючи новій унії збереження східних рис, захищаючи права рідної мови кожної національності-члена нової церковної організації. На майбутнє завданням конференції о. П. Хомин назвав рішучо протистояти намаганням самовільно запроваджувати непригаманні їй обрядові практики, хоч би навіть поштовхом для цього ставали добрі наміри⁵⁴.

У вступі до збірника з доповідями II Пінської унійної конференції було поміщено статтю архієпископа Едвард Роппа, де він наголошував на важливості проведення унійної акції рідною мовою громад, для яких вона проводиться – українською чи білоруською. Тривалий час російський уряд цілеспрямовано запроваджував у церковно-народні стосунки російську мову, тож народ і католицькі священники східного обряду звикли до неї. Однак душпастирі не повинні піддаватися таким впливам. Архієпископ відзначав, що поширення унії в Польщі може тільки зближувати народи. Також він зазначив, що для поляків унійна акція – це нагода виправити гріхи своїх предків. «Залишили ми церкву унійну на нищому шаблї розвитку освіти, духовенство жонате і темне. Даймо їй світле, безденне і ревне духовенство. Це дасть можливість на майбутнє, що боятися зради і занепаду причин не буде. Здорова унія може дати те, що є метою щодо відносин до Польщі – щоб духовно розгорталась на схід»⁵⁵.

Спеціальний акцент на національній складовій в уійному русі дав потужний імпульс духовенству для використання національних мов у церковному житті уійних громад на східних теренах Польщі. Зокрема, це стосувалося їхнього

⁵² Хомин П., о. П. Уійна Конференція в Пінську. С. 335.

⁵³ Там само. С. 335.

⁵⁴ Там само. С. 321–336.

⁵⁵ Pamiętnik II Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej w Pińsku (1, 2 i 3 IX 1931 roku). S. 4–5.

білоруського сегмента. Так, на думку польської влади, саме діяльність парафіяльних священників Вацлава Оношка й Болеслава Почобка зумовила те, що під час перепису населення 1931 р. 1 050 мешканців Ольпена біля Пінська вказали себе білорусами. Ці священники в душпастирській та катехитичній діяльності, а також у повсякденному спілкуванні з парафіянами використовували білоруську мову, що неабияк впливало на формування національної свідомості громади. До когорти національно свідомих білоруських священників візантійсько-слов'янського обряду та прихильників ідеї незалежної Білорусі належали також Зенон Шимкевич і Ян Панько⁵⁶.

Свідчення, що в середовищі національних спільнот Польської держави, зокрема її білоруської частини, існували серйозні побоювання, що акція церковного єднання несе загрозу русифікації, став допис, підписаний криптонімом *Scrutator*, опублікований наприкінці 1931 р. у часописі «*Przegląd Wileński*». Автор зазначав, що в Апостольській столиці та Європі домінує переконання, що всі православні, які мешкають у Польщі, – це росіяни. Тому Рим передав моральне керівництво унійною акцією приятелю Росії єпископові д'Ербіні, а політично-історичні інструкції отримував від російського патріота князя Волконського. З огляду на це дуже важливо донести до Папи правдиву інформацію про національний склад населення східних земель Польщі та стримати цей наїзд Росії зі Заходу. Так, потрібно протестувати проти передачі опіки унійною акцією з Конгрегації східних Церков до Комісії «*Pro Russia*», бо звіти походять закулісні впливи князя Волконського на русифікацію унії. Також треба домагатися створення двох нових унійних єпархій: однієї – для Білорусі з Поліссям, другої – для Волині з частинами Поділля⁵⁷. При білоруському унійному єпископстві потрібно відкрити духовну семінарію, а в Римі – білоруську колегію. Так вдасться при корені запобігти процесам русифікації, а водночас стримати «грізну своїм січовим характером» українізацію. Водночас автор висловився за паралельне проведення унійної і латинської місії⁵⁸.

Однак уже незабаром той же часопис опублікував статтю-реакцію на допис *Scrutator*-а. Її автор запевняв, що висловлені там побоювання (зокрема щодо князя Волконського як посланця Рима для русифікації унії) не мають підстав і є результатом політичних інсинуацій. Так, документи доводять, що Апостольський престол був свідомий глибокого прив'язання населення Білорусі, Волині, Підляшшя до свого «синодального» обряду та відкритий на запровадження унії в тому обряді, який оберуть тамтешні вірні. Не існує жодного римського акта, який би обмежував використання в унійній праці української чи білоруської мови та зобов'язував використовувати російську. Також священники-діячі унійного руху твердо притримуються засади служіння рідною мовою віросповідної громади. Не варто також

⁵⁶ Swiryd A. N. Национальный аспект деятельности католической церкви... С. 121.

⁵⁷ Апостольський престол ще 1930 р. звертався до польського уряду з проханням про створення для неоунійних територій двох окремих єпархій – Віленсько-Пінської та Волинсько-Підляської. Однак польська влада, насторожена передачею Ватиканом питання унійної Церкви під опіку Конгрегації східних Церков, відмовила під приводом, що Конкордат між Польською державою й Апостольським престолом передбачав функціонування в Польщі тільки трьох католицьких обрядів: латинського, грецького та вірменського. А про візантійсько-слов'янський там мови не було (Rzemieniuk F. Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Neunia. Lublin: Wyd-wo TNKUL, 1999. S. 59; Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. *Elpis*. 2004. T. 6. Nr 9–10. S. 140–142).

⁵⁸ *Scrutator*. Kwestja zasad. Unja religijna. *Przegląd Wileński*. 1931. Nr 22. S. 4–6.

забувати, наголошував дописувач, що поширене явище – це зросійщення білорусів, які нащодень послуговуються російською мовою, тож душпастирям доводиться це враховувати, поряд із білоруською та українською, використовуючи російську в церковному та парафіяльному служінні. Однак дописувач висловив переконання, що така ситуація тимчасова. Доказом свідомого поширення політичними колами інформаційних «качок» для створення в суспільстві ворожості до унійної акції автор допису називав ситуацію навколо духовної семінарії в Дубно. У пресі, насамперед віленській, активно поширювалася інформація про проросійськість цієї семінарії попри те, що серед прийнятих на перший рік вихованців більшість становили українці й білоруси, що на її урочистому відкритті проповіді виголошували польською та українською, а в аудиторії ректор із церковним хором у присутності єпископів і гостей відслужили молебень українською, що права української мови у внутрішньому її житті повністю дотримано, щонеділі на публічному богослужінні виголошували проповіді українською мовою, для вивчення російської не відведено жодної години⁵⁹.

Негативні настрої щодо унії існували серед білоруського політикуму. Керівники Білоруської християнської демократії виступили не проти унії, а відкидали її польський контекст. 1931 р. Білоруська християнська демократія вважала неоунію політичним актом, за допомогою якого Польща прагнула «розширити свій вплив на народні маси Білорусі». Досить категорично було сформульовано становище, згідно з яким, «поки унія буде пов'язана з політичними інтересами різних кіл, точніше, поки цю справу не буде вирвано із польських рук, вона приречена на смерть»⁶⁰. Тому Білоруська християнська демократія закликала народ «остерігатися всяких спроб польських політиків розширити ... унію». До 1931 р. Білоруська християнська демократія бачила з польської сторони більшу загрозу, ніж із російської⁶¹.

Тим часом негативне ставлення до неоунійної акції в середовищі польського суспільства, уряду та значної частини духовенства загострювалося. Антиунійна діяльність польських кіл стала менш публічною, однак більш скоординованою. Це знову поставило під загрозу ймовірність проведення Пінської конференції, запланованої на 30 серпня – 1 вересня 1932 р. За інформацією «Ниви» тільки завдяки постанові Апостольської нунціатури у Варшаві та наполегливим старанням постійного керівника конференції отця-доктора К. Кулака захід таки відбувся. Щобільше, кількість учасників III Конференції стала найвищою за час проведення – 117 учасників, з яких 89 священників (решта – семінаристи), з яких третина (30 осіб) належали до візантійсько-слов'янського обряду – 5 єпископів⁶². Впадало також у вічі, те, що на минулому з'їзді українські православні території не представляв жоден священник, а цього разу їх прибуло аж 10⁶³, серед них кілька

⁵⁹ Super-scrutator. W odpowiedzi «Scrutatorowi». *Przegląd Wileński*. 1932. Nr 1–2. S. 8–10; о. М. Т. З голосів преси. «Правдивий білоруський голос». *Нива*. 1932. Ч. 5. С. 190–195.

⁶⁰ Swiryd A. N. Национальный аспект деятельности католической церкви... С. 116.

⁶¹ Там само.

⁶² Pamiętnik III-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (30, 31 sierpnia i 1 września 1932 roku). Pińsk, Drukarnia Diecezjalna, 1933. S. 11–15.

⁶³ Українців на конференції представляли: з Галичини – єпископ Миколай Чарнецький, отець-ігумен Климентій Шептицький, отець-професор доктор Андрій Ішак, отець-ігумен Северіян Бараник ЧСВВ, отець-ректор Павло Пушкарський ЧСВВ, о. Петро-Тадей Жевуський і о. Петро Хомин; з Крем'янця – отець-протоєрей Петро Табінський; з Тереченя на Поліссі – о. Зенон

білорусів, які досить добре володіли українською мовою. Вітання зі Львова від греко-католицького клиру надіслали ректор греко-католицької семінарії Сліпий та ігумен Галушинський⁶⁴.

Конференція традиційно розпочалася архиерейським богослужінням, яке в каплиці духовної семінарії відправив новий Пінський римо-католицький єпископ Казимир Букраба (єпископ Лозінський упокоївся наприкінці березня 1932 р.). Він же очолив конференцію, запросив до президіуму найдостойніших священників: прелата Львівського, протоігумена Пйонткевіча, Махніцького, професора Свірського, архимандрита Шептицького, ігумена Пушкарського, професора Кулака⁶⁵. Учасники конференції надіслали вітального листа до президента Речі Посполитої Ігнація Мосціцького, в якому зазначали, що на конференції зібраний клир латинського та східного обрядів і конференційна праця відбувається в інтересах «держави Польської з метою запровадження правди божої в серцях іновірців Речі Посполитої і виконання місії Польщі – поширенні віри на схід»⁶⁶.

Природно, що переважна частина доповідей стосувалася різних аспектів поширення унійної акції на українсько-білоруських землях, змальовуючи її стан, проблеми та напрями розвитку, і вони викликали рефлексії та пропозиції. Так, у відповідь на реферат професора Віленського університету, отця-доктора Ігнатія Свірського «Св. Тайна покаяння у православних» присутні визнали вивчення цього питання дуже важливим у поширенні унійної акції та закликали організаторів конференції на наступному зібранні присвятити цьому спеціальну увагу. Взаємодоповнюваними стали доповіді альбертинського єзуїта о. Антонія Неманцевича і вже названого священника візантійсько-слов'янського обряду з Ольпина Вацлава Оношка про досвід розгортання унійної праці. Аналізуючи її динаміку, священники констатували, що акція розвивається не так успішно, як очікувалося. На цей момент загальна кількість уніатів становила 23 800 вірних, 46 священників і 4 дякони. З 5 охоплених місією латинських епархій (Віленської, Пінської, Луцької, Підляшської і Люблінської) найбільше вірних-неоуніатів – 11 000 – налічувала Луцька, а найменше – 500 – Люблінська. Найбільш відкритими на унійну акцію регіонами були Холмщина і частково Волинь. Аналізуючи чинники, які перешкоджали розвитку унійної акції, доповідачі вкотре мусили констатувати, що, з одного боку, це постійні потужні атаки з боку Католицької та Православної Церков, а з другого – низка проблем і розбіжностей усередині самого унійного табору, серед яких брак духовенства, відповідної літератури та коштів на зведення храмів і каплиць. Показово, що нагальною потребою для успішного поширення акції доповідачі назвали призначення окремого ординарія візантійсько-слов'янського обряду, який би вирішував і вноормовував обрядові, літургійні, дисциплінарні проблеми та був незалежним від латинських єпископів. Подібні заяви звучали дивно з огляду на те, що така посада вже була створена й заміщена присутнім на конференції Миколаєм Чарнецьким. Але це, очевидно, мало на меті означити реальний стан речей у цій ділянці. Не було секретом, що польські кола з

Каленюк; студити о. Нікон із Підляшшя і о. Меланій із Полісся; о. Іліян Гук із Коськівців на Крем'ячечині; о. Іван Тилявський з Городна на Поліссі.

⁶⁴ Pamiętnik III-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej w Pińsku (30, 31 sierpnia i 1 września 1932 roku). S. 23.

⁶⁵ Ibid. S. 18.

⁶⁶ Ibid. S. 23.

неабиякою ворожістю зустріли призначення українця-греко-католика Чарнецького Апостольським візитатором на «кресах». Польська влада не хотіла його визнавати та, попри заклики Рима, не дозволила створити окрему єпархію й передати владу в ній єпископові Чарнецькому на правах повної юрисдикції. Також відсторонила його від візитаторської влади на Холмщині й Підляшші⁶⁷. Відтак унійні душпастирі мушили констатувати, що через брак єдиної координації на місцях траплялися випадки самовільних нововведень, а візитації латинських єпископів завдають більше шкоди, бо стають підставою для нападок із боку православних.

Увагу учасників конференції привернули доповіді пароха візантійсько-слов'янського обряду в Бобровичах на Поліссі о. Болеслава Почопка та новгородського римо-католицького декана о. Яна Венцкевича. Впадало у вічі, що всупереч засадничим принципам унійної акції ці душпастирі чітко висловлювалися за наближення східного обряду до латинських стандартів. Так, перший виступав за заміну номенклатури «православний» на «правовірний», а другий – на «католицький». Також о. Б. Почопко наголосив, що треба мінімалізувати залучення до унійної праці колишніх православних священників як непевного елемента, натомість виховувати численну когорту латинських душпастирів, щоби привести людей не тільки до однієї віри, а й до одного обряду. Водночас о. Я. Венцкевич наполягав, що уніатські священники мають змінити православне церковне облачення та запровадити в церквах додаткові богослужіння. Він наголосив, що римо-католицьке духовенство хоче бачити на східних кордонах Польщі тільки латинський обряд, бо унія не має сили і скоро зазнає поразки.

Своєрідною відповіддю на такі заяви стала доповідь о. Я. Урбана. Він зазначив, що справа унії – це реалізація історичної місії Польщі, через недовершення якої та свого часу втратила державність. Те, що ця акція відбувається у візантійсько-слов'янському обряді, – результат рішення і компетенція Апостольського престолу.

За результатами конференції було прийнято рішення: висловити вдячність римо-католицькому духовенству, яке підтримувало унійну акцію; залучати до розвитку унії дияконів, катехитів, псаломщиків, монахинь, організувати дитячі садки та молодіжні організації; заснувати польськомовний часопис, який інформуватиме суспільство про ціль і суть релігії; закликати всіх єпископів встановити в році окремих унійний день, присвячений інформуванню вірних про акцію, молитві за її успіх та збору пожертв на підтримку. Конференція вже традиційно закінчилася урочистим богослужінням у греко-католицькому обряді, яке відслужив єпископ Чарнецький в супроводі численного духовенства та хору вихованців Пінської духовної семінарії⁶⁸.

III Пінська конференція викликала змішані емоції та неоднозначні висновки. З одного боку, форум об'єднав велику кількість учасників, серед яких були й представники неоунійного українського та білоруського духовенства. Відповідно до усталених раніше постанов організатори намагалися максимально виявити повагу до розвитку унійного руху в національному дусі громад-конвертитів. Так, конференційна зала була прикрашена, крім прапорів Апостольського престолу, також

⁶⁷ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецкий Ч.Н.І. ... С. 71–72, 76–77.

⁶⁸ Pamiętnik III-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej w Pińsku (30, 31 sierpnia i 1 września 1932 roku)...

національними стягами поляків, українців, білорусів, литовців. Також уперше в доповідях прозвучала білоруська мова (українською реферат ще на I Пінській конференції виголосив о. Й. Скрутень, ЧСВВ). Однак у зв'язку з цим серед польського духовенства присутні помітили невдоволення. «Цей перший прилюдний виступ білоруської мови, – писав учасник конференції о. П. Хомин, – стрінули приявні Білорусини й Українці з нетакою радістю, натомість серед деякої частини Поляків викликав він – на диво всім – негодування»⁶⁹. Тривожним сигналом стало також те, що організатори конференції допустили до програми доповіді, які виступали за латинізацію унійного обряду, а президія ніяк не відреагувала на ці заяви⁷⁰.

Апостольський престол і значна когорта духовенства продовжували робити кроки для поширення унії на українсько-білоруських територіях Польщі. Так, наприкінці 1932 р. у Варшаві було створено унійну курію з повноваженнями єпархіального ординаріату. Її секретарем став організатор Пінських конференцій та очільник Східного відділу Пінської єпископської курії, отець-професор доктор Казимир Кулак⁷¹. Восени 1932 р. декретом Комісії «pro Russia» на 7-річний випробувальний термін створено конгрегацію сестер-місіонерок Пресвятого Серця Христового візантійсько-слов'янського обряду з осідком у Вільні. Їх місією було працювати для поширення церковного єднання у православних областях Польщі⁷². Тоді ж у Ковелі на Волині відбулося освячення католицької церкви та монастиря візантійсько-слов'янського обряду отців редемптористів⁷³.

Згідно з резолюцією III Пінської конференції, польський єпископат ухвалив протягом 18–25 січня 1933 р. в усіх єпархіях Польщі провести т. зв. унійний тиждень, щоб у цей час в особливий спосіб просити Господа про з'єднання всіх в єдиній Христовій Церкві. Так, у неділю, що йому передувала, душпастирі мали поінформувати вірних про цю ініціативу Церкви й виголосити проповідь на тему «Христос установив одну Церкву». Протягом усього унійного тижня після щоденного богослужіння священники мали читати молитву за церковне з'єднання, у неділю, 22 січня, – виголосити проповідь «Як працювати для єдності Церкви» про поширення єдності Церкви, а після богослужіння поблагословити вірних Найсвятішими тайнами⁷⁴. Підляшський єпископ Генріх Пшездзецький також видав до своїх вірних окремого пастирського листа, де наголосив на установленій Ісусом Христом zasadі примату апостола Петра і його наступників у Церкві та просив молитися за повернення її єдності. Також владики закликали не перешкоджати прагненню православних об'єднуватися зі збереженням свого обряду, «бо кожний обряд святий», та за потреби допомагати їм у будівництві храмів. «Коли б ми інакше робили, – зазначав Пшездзецький, – то противились би Христові і Його словам про одно стадо й одного пастиря, не були б приятелями, але ворогами Христа. Не були би ми тоді католиками, як то св. Отець, Пій XI з болем серця в серпні б. р. до мене сказав, боляючи над тим, що є такі, які противляться унійній

⁶⁹ Хомин П., о. III. Унійна конференція в Пінську. С. 330.

⁷⁰ Там само. С. 324–331; Унійна конференція в Пінську. *Діло*. 1932. 11 вересня. С. 1–2.

⁷¹ Х. З унійних справ. Унійна централія в Варшаві. *Нива*. 1933. Ч. 1. С. 25–26.

⁷² Всячина. Нова монаша конгрегація. *Нива*. 1932. Ч. 9. С. 343.

⁷³ Посвячення церкви ОО. Редемптористів в Ковлі. *Нива*. 1932. Ч. 10. С. 381–382; Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 73–74.

⁷⁴ Х. З унійних справ. Унійний тиждень в Польщі. *Нива*. 1933. Ч. 1. С. 26.

праці. Ми стали б тоді такими гонителями Унії, якими були російський уряд і його урядники. – Боже, хорони нас від сього!»⁷⁵. З подібним пастирським листом у лютому 1933 р. виступив і Віленський римо-католицький архієпископ Ромуальд Ялбжиковський, спростовуючи невинуваті закиди, які поширювали проти новоунії, та закликаючи вірян підтримувати її⁷⁶. Архієпископ Петро Маньковський у статті в часописі «Oriens» за березень–квітень 1933 р. закликав душпастирів обох обрядів до взаємної пошани й участі в богослужіннях іншого обряду⁷⁷.

Про розвиток унійної акції владики Чарнецький у березні 1933 р. писав: «У нас, слава Богу, хоч помалу, серед знаних труднощів, йде діло Боже наперед, цебто діло св. Унії на східньопівн. землях. Особливо на Волині під унію ґрунт знаменитий. За послідні місяці зголосилося до унії до 50 сіл; але женців мало. В założенім семінарі св. Отцем Пієм XI у Дубні маємо 24 клериків, але треба ще чекати. Усього маємо 46 парафій зі з'єдинених православних. На Холмщині є ОО. Василяни, мають дві станиці. На Підляшші є ОО. Студити, – дві станиці, одну на Поліссі. На Білій Русі є ОО. Єзуїти (східнього обряду), – три станиці, ОО. Францішкани (схід. Обряду), є на Поліссі одна станиця. Є до 40 Сестер. Брак ще осібного єпископства і порозуміння з урядом. У Ковлі маємо монастир і церкву. Вірних 300 душ і дітей в школі 30»⁷⁸.

Єзуїтський унійний осередок в Альбертині продовжував кроки для розвитку унійного руху в білоруському національному дусі. Так, 1932 р. вони видали Білоруський календар (зокрема там доводили, що білоруси окремий від поляків народ). Із 1932 р. богослужіння білоруською мовою почали відбуватися в низці парафій Новогрудського воєводства, якими він опікувався, зокрема Синковичах і Делятичах. Польська влада констатувала, що, працюючи з білоруськими вірними, альбертинські єзуїти не перешкоджали поширенню серед них ідей білоруського націоналізму і навіть незалежної держави⁷⁹.

З метою поширення унійних ідей 1932 р. почали виходити ще два спеціальні часописи: у Вільно російськомовний «К соединенью» (став продовженням часопису «Християнин», 1928–1931) й Альбертині-Вільно білоруськомовний «Да злученья». А вже наступного 1933 р. – єдиний у Польській Республіці польськомовний унійний часопис «Oriens», редактором якого став один із найактивніших діячів унійного руху о. Я. Урбан. Це був науково-популярний двомісячник, покликаний долати упередження і ворожість польського суспільства до неоунії, поширювати інформацію про неї та пропагувати єкуменічний рух⁸⁰.

Потужним чинником, який спонукав православних, а насамперед більш національно свідоме українське населення, замислюватись про перехід на унію, було

⁷⁵ Х. З унійних справ. Пастирський лист еп. Пшездзецкого про Унію. *Нова*. 1933. Ч. 1. С. 26–27.

⁷⁶ List pasterski J. E. ks. Arcybiscupa Wileńskiego. *Oriens. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom religijnym wschodu*. Kraków, 1933. Marzec–kwiecień. Zesh. 2. S. 33–35.

⁷⁷ Х. З унійних справ. Свіже число Oriens-у. *Нова*. 1933. Ч. 4. С. 162.

⁷⁸ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 75–76. Про розвиток унійної акції на Волині також див.: Rozwój akcji unijnej na Wołyniu. *Oriens. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom religijnym wschodu*. Kraków, 1933. Maj–czerwiec. Zesh. 3. S. 76–78.

⁷⁹ Swiryd A. N. Национальный аспект деятельности католической церкви... С. 122.

⁸⁰ Suławka A. R. Dookoła akcji unijnej. *Dwumiesięcznik «Oriens» (1933–1939) jako piśmo propagujące neounię w II Rzeczypospolitej*. *Histmag.org*. 2011. 13. listopada. URL: <https://histmag.org/Dookoła-akcji-unijnej.-Dwumiesiecznik-Oriens-1933-1939-jako-pismo-propagujace-neounie-w-II-Rzeczypospolitej-7294>

непохитне збереження Православною Церквою в Польщі проросійських позицій: відмова зняти анафему з гетьмана Мазепа, агітація православного митрополичого часопису «Слово» за російську школу на українсько-білоруських землях, русифікаційний курс у духовних семінаріях та богословському відділі тощо. Водночас вірних незмінно сильно стримувало, що через відсутність повновладного окремого єпископа конвертити мали підпорядковуватися римо-католицькому єпископату. Дуже поширеними залишалися випадки ворожого ставлення польських кіл до неоунії. Та й у середовищі діячів унійного руху траплялися випадки відмови від засадничих принципів акції. Прикладом цього стала Пінська єпархія. З переїздом до Варшави одного з чільних організаторів унійного руху о. Кулака керівництво акцією там обійняв капучин о. Кирило, голландець, який розмовляв польською та вивчав російську. Його помічниками призначено поляків отців-докторів Кшивіцького та Петранія. Також відбувалися заходи для заснування «Курсу для навернених духовних», який мали провадити винятково польські професори, а мовою викладання стала російська. Сучасники констатували, що в Пінській єпархії запанувала польсько-російська атмосфера, а українсько-білоруський елемент уважався небажаним⁸¹. Очевидно, такі тенденції значною мірою впливали зі змін у підходах Апостольської столиці до здійснення унійної акції. Аналізуючи її розвиток, там дійшли висновку, що через сильно розвинену національно-патріотичну мотивацію українське, білоруське та польське духовенство нездатне ефективно здійснювати унійну роботу. Тому для цього треба делегувати в Польщу французьких, голландських і німецьких місіонерів⁸².

У Пінську 7 вересня 1933 р. розпочала роботу вже IV Унійна конференція. Учасників було 124, з них 88 священників, решта – семінаристи Пінської духовної семінарії⁸³. Найбільше священників із Пінська та Пінської дієцезії та інших білоруських земель – 45⁸⁴. Вітання від греко-католиків надіслали єпископ Хомишин і митрополит Шептицький. Цього разу серед них не було постійного учасника, першого протоігумена східної місії отців єзуїтів в Альбертині о. Володимира Пйонткевича, який відійшов у вічність 23 березня 1933 р.⁸⁵

Конференція традиційно розпочалася Літургією, яку відслужив Пінський єпископ Букраба, відтак присутні приступили до нарад. Однією з тем, відповідно до прохання учасників попередньої конференції, стало дослідження вчення Православної Церкви про таїнство сповіді та обов'язки пенітентів. Так, отець-доктор Ігнатій Свірський на основі російської богословської літератури стверджував, що вчення Православної й Католицької Церков у цьому питанні, по суті, тотожні (в одних та інших існує припис принаймні раз у рік приступити до сповіді, як і обов'язкової тайни покаяння перед прийняттям інших, до прикладу Євхаристії). Відхилення ж у практиці православних (наприклад, колективна сповідь) виникли внаслідок втручання в життя Церкви державних чинників і ніколи не були затверджені чи санкціоновані приписами. Однак вони, наголошував наступний доповідач отець

⁸¹ X. З унійних справ. Унійна централь в Варшаві. *Нива*. 1933. Ч. 1. С. 25–26.

⁸² Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 81.

⁸³ Pamiętnik IV-ej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej (7, 8, 9 września 1933 roku). Pińsk, Drukarnia Diecezjalna, 1934. S. 5–9.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ś.p. O. Protoigumen Włodzimierz Piątkiewicz. *Oriens. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom religijnym wschodu*. Kraków, 1933. Zesh. 3. S. 83–85.

редемпторист Василь Величковський, спричинили, що навернені з православ'я неоніати зазвичай мають дуже слабе чи й ніяке приготування до сповіді. Однак він констатував і вияви благодатного впливу доброї сповіді на розвиток унійної праці.

Центральною проблемою конференційних обговорень укотре стала обрядова форма та перебіг унійної праці на східних теренах Польщі. Велике зацікавлення серед присутніх викликала доповідь отця-доктора Й. Сліпого «Візантинізм як форма культури». Він зазначив, що візантійська культура лягла в основу північних і східних слов'янських культур – українців, білорусів, росіян. Тому для успішного розвитку унійної акції засадниче значення має шанобливе ставлення до візантинізму як форми культури та плекання її сильних сторін. До того ж Католицькій Церкві не треба боятися, що через це може зазнати негативного впливу, адже покликана до місії християнізації культур⁸⁶.

Промовистим свідченням проблеми розвитку унійної акції на українсько-білоруських теренах Польщі стало те, що практично на 10-му році від її початку езуйт о. А. Домбровський метою своєї доповіді поставив на основі декретів Апостольської столиці вкотре наголосити, що розвиток унії у східному обряді – воля Рима настільки категорична, що за примусове перетягування нез'єдинених православних на латинський обряд місіонерам загрожувала навіть суспенза (тимчасова заборона священнодіяти). Підставовість позиції Рима доводить факт, що за посередництвом східного обряду унійна справа розвивається значно ефективніше, ніж через західний. Тому Папа звернувся до західних монаших чинів із закликом створювати в себе окремі гілки східного обряду, що раніше було неприпустимим, щоб готувати в себе місіонерів для унійної праці⁸⁷.

З іншої перспективи необхідність здійснення унії у східному обряді та з духовенством цього обряду розкрив парох візантійсько-слов'янської парафії в Тороканях Пінської єпархії о. Донат Новицький. Як нещодавній в'язень Соловків у більшовицькій Росії він стверджував, що радянська влада, вороже налаштована до католиків не залежно від обряду, не боїться поширення католицизму в латинській обрядовій традиції, на відміну від східної. Так, непоодинокими були випадки, коли більшовики обіцяли свободу арештованим греко-католикам за умови зміни обряду на латинський. Це – свідчення, що саме унія у східному обряді має потенціал.

Дисонансом до попередніх доповідей прозвучав реферат о. В. Почопка. Як і минулого року, він наголосив, що навернені православні мають переходити на римокатолицький обряд, а унійні душпастирі повинні стати аригуальними. Оскільки на попередніх конференціях такі тези були відкинені, то голова не вважав за доцільне допускати дискусію на цю тему.

За результатами нарад конференція ухвалила, що священникам-місіонерам треба звертати особливу увагу на практику сповіді як посередника зміцнення унії та зросту християнського життя; пізнавати суть і дух візантійської культури, щоби використовувати її в унійній праці; старатися залучати до акції нових душпастирів, щоби так вирішувати проблему браку духовенства. Також було вирішено на наступній конференції спеціальну увагу приділити таким питанням:

⁸⁶ Pamiętnik IV-ej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej (7, 8, 9 września 1933 roku). S. 57–88.

⁸⁷ Ibid. S. 89–108.

практичне душпастирство (уділення святих таїн, проповідництво, література, ведення братств, суспільна і виховна акція тощо); значення обрядів у Церкві; значимість й особливості візантійського обряду. Прийнято рішення для ознайомлення ширшої громадськості з особливостями візантійської церковної культури опублікувати доповідь отця-доктора Й. Сліпого окремою брошурою польською мовою. Конференція вже традиційно закінчилася богослужінням у східному обряді, яке очолив єпископ Чарнецький⁸⁸.

Підбиваючи підсумки IV Пінської унійної конференції, її учасник від галицької Греко-Католицької Церкви отець-доктор Лев Глинка зазначив, що поза очевидними досягненнями впадала у вічі й низка тривожних сигналів. Так, цьогоріч конференційна зала була прикрашена тільки папським й польським національними прапорами. Також можна було спостерегти, що серед учасників не було одного з її організаторів та головних натхненників – білоруса о. Кулака, як і делегатів від унійного білоруського клиру (душпастирі східного обряду Вацлав Оношко й Болеслав Почопко служили в Пінській єпархії та повноцінно не представляли унійного білоруського духовенства). Врешті насторожувала вимога єзуїта о. А. Домбровського, щоб мовою заходу була тільки польська з метою кращого розуміння присутніми змісту доповідей. Отець Л. Глинка наголошував, що такі вияви дають підстави сумніватися в ширості унійної акції, бо не можна проводити її для білорусів без білорусів, як і для українців без українців. Щоправда, визнав, що йому невідомі причини відсутності на конференції білоруських священників: чи їх не запрошували, чи вони самі через різні міркування вирішили не долучатися. Також вимогу о. Домбровського не підтримали організатори⁸⁹. Ці коментарі о. Л. Глинки дають змогу відчувати, наскільки атмосфера навколо унійної акції була просякнута недовірою, побоюваннями й підозрами.

Тим часом, очевидно, також і під впливом дискусій та рішень Пінських конференцій унійні душпастирі почали вводити в релігійне життя Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду окремі латинські засади й практики. Зокрема, у текст молитви «Вірую» додавали «філіокве» – визнання сходження Святого Духа і від Отця, і від Сина, що було одним із головних розходжень між Католицькою та Православною Церквами. Також усе поширенішим ставало почитання Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, Найсвятішого Серця Ісуса, католицьких святих⁹⁰.

У 1934 р. унійна конференція вперше за історію існування не відбулася. Повідомляючи про це, польські часописи відзначали, що до цього призвела низка причин: пропаговані на конференціях позиції не збігалися з курсом церковної політики польського єпископату на східних теренах; неефективність Пінських з'їздів, оскільки концентрувалися тільки на розробці теоретичних тем і не мали жодного впливу на реальне вирішення пекучих проблем унійного руху; відмова українського й білоруського духовенства взяти участь у конференції⁹¹.

⁸⁸ Ibid. S. 108–109.

⁸⁹ Глинка Л., о., др. IV. Унійна Конференція в Пінську. *Нива*. 1933. Ч. 9. С. 332–338.

⁹⁰ Чернописька В. З. Специфіка канонічно-правового статусу «нової унії»... С. 312.

⁹¹ Реагуючи на такі заяви, греко-католицький часопис «Нива» зазначав, що за задумом Пінської конференції й мали стати своєрідною теоретичною надбудовою унійної акції на православних територіях Польщі. Однак якби впливові церковні кола прислухалися б до їх постанов, акція розвивалася би значно успішніше. Також дописувач «Ниви» заперечив, що українське

Ситуація навколо унійної акції залишалася надзвичайно напруженою. Польські кола вбачали в ній загрозу для державних інтересів, адже вона стримувала перехід православних на латинський обряд та ускладнювала колонізацію українців і білорусів. Тож поляки протидіяли унійній акції на різних рівнях: із парламентської трибуни, через публікації у пресі, звернення різних груп та організацій, діяльність на місцях. Надзвичайно негативно впливали на розвиток унії випадки знищення чи відбирання православних церков, руйнування цвинтарів, неправомірного перетягування православних віросповідних громад на унію⁹². Зрозуміло, що потужна протидія неоунії відбувалася й з боку Православної Церкви в Польщі. За посередництвом її митрополичого друкованого органу «Слово» до православної пастви доносили думку, що унійна акція – це суто політичне питання, адже має призвести до околицення, а відтак ополячення православного населення. У спеціальних зверненнях керівництво Православної Церкви закликала нижче парафіяльне духовенство бути дуже ретельним й відповідальним у виконанні душпастирських обов'язків, відкритим до служіння вірним, дбати про зростання свого душпастирського й інтелектуального рівня та твердо триматися своєї віри. Для протидії унійній акції священників закликали проводити в округах пастирські зібрання, організовувати навколо церкви з братчиків та сестричок «бойову дружину парафії» та бути надзвичайно пильними до діяльності унійних діячів. «Ні один рух, ні один крок уніатів у парафії не повинен випускатися з поля зору пастиря», – закликала керівництво Церкви. Пасивне ставлення до поширення неоунії загрожувало священникам суворим покаранням. Зокрема, православне духовенство мало оперативню й детально доповідати у своє благочиння про час і місце візитацій єпископа Миколая Чарнецького⁹³. Вже від моменту його призначення православні кола поширювали негативне ставлення до нього як небезпечного ворога, «лжепастиря», присланого Ватиканом⁹⁴.

З огляду на атмосферу навколо унійної акції, організація та інформативне наповнення V Пінської конференції, яка відбулася на початку вересня 1935 р., викликали серед діячів і прихильників унійного руху чимале зацікавлення та неоднозначну реакцію. Конференція об'єднала понад 82 учасники, з них 69 священників, решта – семінаристи з Пінської духовної семінарії, римо-католицької зі Львова та семінарії в Потуліцах⁹⁵ (15 українців, та по 7–8 білорусів і росіян), більшість із яких представляли східний обряд й охоплювали низку доповідей. Однак практично всі вони мали сухий теоретичний стиль, за винятком рефератів о. Я. Урбана «Завдання і характер полеміки з православними» та професора Папської семінарії в Дубні о. А. Неманцевича «Духовенство латинського обряду й унійна праця». Її недоліком священник назвав те, що практично не залишалось часу на дискусію, оскільки

духовенство відмовилося від участі в конференції, бо досі завжди радо брало участь у цих з'їздах і багато причиняється до розвитку та поширення унійної акції (Унійна конференція в Пінську. *Нива*. 1934. Ч. 9. С. 324).

⁹² Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 78–82; Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 81–87.

⁹³ Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент... С. 83.

⁹⁴ Йосиф Т., о. ЧНІ. Николай Чарнецький Ч.Н.І. ... С. 80.

⁹⁵ Pamiętnik V-ej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji [!] Kościelnej (5, 6 i 7 września 1935 roku). S. 5–8.

присутні єпископи й більшість духовенства мусили їхати на освячення нової церкви східного обряду в Любешові Камінь-Каширського повіту, зведеного заходами місцевих отців капуцинів. «Малося вражіння, – ділився відчуттями о. П. Хомин, – що конференція наче боїться торкатись актуальних питань унійної акції в Польщі»⁹⁶. Також відзначив, що організатори Пінського форуму цього року не використали жодної національної символіки в оздобленні зали конференційних нарад⁹⁷.

Кореспондент краківського «Oriens» відзначив, що, попри збереження засади виголошення рефератів рідною для доповідача мовою, тільки одна на конференції прозвучала українською і жодна – білоруською чи російською. Зате під час дискусії українська мова, мабуть, переважала, а самі виступи в обговореннях за обсягом і змістом інколи дорівнювали повноцінним доповідям. Визнаючи, що принцип збереження різних мов у рефератах інколи ускладнює, а то й унеможливило частині учасників розуміння їх змісту, кореспондент наполягав, що для Пінських конференцій такий підхід має залишатися принциповим і непорушним, бо «знімає» підозри в політичному підгрунті унійної акції. Вагомим недоліком Пінських конференцій дописувач назвав відсутність спеціального виконавчого комітету, який би дбав про втілення прийнятих резолюцій та був наділений для цього необхідними важелями. Відтак окремі ухвали так і не були реалізованими (наприклад, публікація підручників із богослов'я для священників-конвертитів). Також такий комітет міг би забезпечити узгодженість у проведенні унійної акції та її підтримку на теренах усіх п'яти єпархій, які вона охоплює. Для кращого розвитку акції він також пропонував максимально до всіх її ділянок залучати сестер-монахинь і ширші кола світських католиків⁹⁸.

На V Пінській конференції прийнято такі ухвали: 1. Закликати о. Я. Урбана видати книжку з максимально вичерпним обговоренням закидів православних полемістів проти католицизму. 2. Опублікувати латинською мовою та в польському перекладі Апостольські конституції «Demandata», «Allatae sunt» і «Orientalium dignitas» із додатком витягів з інших папських заяв у справі східних обрядів. 3. Поновити запроваджену III Пінською конференцією практику присвячення Церквою спеціального дня для повчання католиків обох обрядів про єдність Церкви й унійну акцію, молитвам у цьому наміренні, а також, можливо, збірку пожертв на розвиток унійної справи. Врешті учасники висловили пропозицію, щоб наступний Пінський з'їзд відбувся за 2 роки в середині тижня і мав по 3 доповіді на день⁹⁹.

Попри заходи Апостольського престолу та самовіддану працю місіонерів, унійна акція незмінно зустрічала неабияку ворожість і перешкоди в Польщі й суттєво пригасла. Це спонукало Святішого Отця 27 травня 1937 р. видати інструкцію щодо душпастирської праці з католиками східного обряду на українсько-білоруських землях Польської держави – «Instructio de cura pastorali christifidelium orientalium in Archidioecesi Vilnensi ac in Dioecesibus Siedlensi, Luceoriensi, Pincensi, Lublinensi

⁹⁶ Хомин П., о. На унійній конференції в Пінську. *Нива*. 1935. Ч. 9. С. 315.

⁹⁷ Там само. С. 308–318; Пята Унійна Конференція в Пінську. *Діло*. 1935. 10 вересня. С. 4.

⁹⁸ Piąta konferencja unijna. *Oriens. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom religijnym Wschodu*. Kraków, 1935. Zesh. 5 Październik. S. 144–146; X. 3 голосів преси. Унійна конференція в Пінську в освітленню преси. *Нива*. 1935. Ч. 10. С. 351–356.

⁹⁹ Pamiętnik V-jej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej (5, 6 i 7 września 1935 roku)...; Хомин П., о. На унійній конференції в Пінську. *Нива*. 1935. Ч. 9. С. 308–318.

vel aliis in dioecibus ditionis Polonicae extra Galitiam degentium»¹⁰⁰. Цей документ, по суті, став «системним зібранням попередніх інструкцій та правових норм, задекларованих Апостольським Престолом»¹⁰¹. Водночас тут значною мірою було відображено проблеми, які ставали предметом обговорення та рішень Пінських унійних конференцій. В інструкції Папа закликав священників місійних епархій використовувати широкі новітні засоби пропаганди для поширення ідеї повернення православних до Католицької Церкви та спростування хибних уявлень і упереджень щодо неї. Він нагадував, що східні й латинський обряди Католицька Церква трактує однаково і священники не мають права легковажити цим чи намовляти православних приймати винятково латинський обряд, натомість повинні виявляти високу повагу та любов до східних обрядів. Також і вірним вони мали прищеплювати глибше розуміння ідеї церковної єдності через добре приготовлені проповіді та дописи в католицьких часописах. Також рекомендувалося якнайшвидше створити духовні й світські товариства, які мали б на меті студіювати справу єдності Церков і захищати її. Дуже бажаним було проводити конференції, унійні з'їзди, налагоджувати взаємну допомогу й участь у церковних урочистостях католицьких громад обох обрядів.

Новостворені унійні парафії мали й надалі підпорядковуватися латинській ерархії, щоб у майбутньому Апостольський престол зміг легше внаормувати ці адміністративні питання. Священники мусили подбати, щоб у парафіях, які об'єднували до 100 вірних, діяла каплиця, до якої періодично приїжджав би душпастир східного обряду для виконання релігійних послуг. Якщо ж не вдавалося збудувати каплицю, то для відправи богослужінь у східному обряді мав бути виділений один із вівтарів у найближчому латинському костелі. До душпастирської праці в неоунійних парафіях рекомендувалося залучати насамперед священників-випускників Східної папської семінарії в Дубні, а також жіночі й чоловічі монаші ордени обох обрядів (для налагодження співпраці з ними римо-католицькі єпископи одержали повноваження, які спершу винятково належали Апостольському престолу). Водночас інструкція рекомендувала дуже виважено підходити до прийняття в Католицьку Церкву православних священників, чітко дотримуючись інструкції від 26 травня 1929 р.: кожен такий душпастир мусив щонайменше чотири місяці навчатися на курсах «Cursus pro reformando ac instruendo Clero e schismate converso» в Луцьку, а також засвідчити щирю прив'язаність до Римо-Католицької Церкви та правдиву побожність, і тільки тоді міг бути допущеним до виконання духовних обов'язків. Не тільки не забороненим, а навіть бажаним визнано розумне товаришування католицького клиру з православними священниками.

Невід'ємною складовою душпастирської праці унійних священників мало стати прищеплення вірним любові до Апостольського престолу як однаково турботливого і люблячого до католиків обох обрядів. Також для посилення відчуття єдності з Католицькою Церквою душпастирі повинні були впроваджувати римо-католицькі релігійні практики, приведені до вимог східного обряду – богослужіння на честь Пресвятої Євхаристії та Пресвятого Серця Христового. Інструкція закликала також засновувати братства Пресвятої Євхаристії, Християнської науки, Матері Божої Неустанної Помочі й ін.

¹⁰⁰ Х. Нова інструкція Ап. Престолу в справі церковного Зєдинення. *Нива*. 1937. Ч. 9–10. С. 350.

¹⁰¹ Чорнописька В. З. Специфіка канонічно-правового статусу «нової унії»... С. 314.

Спеціально наголосив Папа на важливості збереження національного чинника у здійсненні унійної акції в Польській державі. Так, він зобов'язував священників при навчанні релігії у школах послуговуватися мовою місцевого населення, користуватися відповідними підручниками й іншими дидактичними матеріалами. Те ж правило стосувалося проповідування в церкві. При тому Апостольський престол чітко вказував, що душпастирі й унійні працівники повинні ретельно оминати будь-яких національних чи політичних суперечок¹⁰².

Символічно, що саме на VI Пінській конференції, яка розпочала роботу 1 вересня 1937 р., унійні діячі змогли вперше ознайомитися зі змістом Папської інструкції, яка досі ніде не була опублікована. Її учасники відзначали, як сильно вражав контраст між прописаними там засадами і реальним станом речей. Через політичні впливи справа церковного єднання не змогла розвинутися відповідно до первісних ідей та планів і принести очікувані плоди. Пінські конференції стали яскравим відображенням прогресування цих тенденцій.

VI Пінська конференція об'єднала 111 учасників, з яких 85 священників, а решта – семінаристів Пінської семінарії (9), римо-католицької семінарії у Львові (4), семінарії в Полоцьку (4), схоластів колегіуму єзуїтів у Пінську (8)¹⁰³. Яскраво пропольськими були виступи в дискусії краківських священників – каноніка Мистковського і професора Нехаєма. Однак особливо прикро вразила присутніх аналогічна тональність доповіді о. Доната Новицького – священника візантійсько-слов'янського обряду, який закидав унійним діячам схильність до державної нелояльності. Згаджували неприємні емоції ґрунтовні та виважені реферати отця-ректора доктора Й. Сліпого, професора доктора А. Іщака, В. Оношка, Я. Герматюка й ін.

Описуючи перебіг VI Конференції, кореспондент часопису «Przegląd Wileński» зазначав, що цього року вона одержала незначний суспільний резонанс, «минула блідо, ухвалила безбарвні резолюції...». Це стало наслідком того, що «... Між польським католицизмом, справжні тенденції якого у нас зовсім виразні, та уніонізмом нема ніяких близьких точок, а є зате багато полярних протилежностей, яких не приховає сьогодні жодне виправдання, жодна дипломатія. Ідеологічні розбіжності між ними не дасться нічим засипати, вирівняти, затушувати»¹⁰⁴. Дописувач висловив припущення, що не випадковим стало скасування раніше запланованого приїзду на конференцію Апостольського нунція в Польщі монсен'єра Кортесі, який, очевидно, не хотів уже від початку перебування у країні псувати відносини з владою, яка не приховувала неприхильного ставлення до Пінських конференцій, особливо на тлі програми цілковитої колонізації «кресів». Проте особливо впадала у вічі відсутність Апостольського візитатора титулярного єпископа М. Чарнецького, який досі був постійним учасником. Непереконливим виглядало пояснення, що єпископ мусив виїхати до Бельгії для ординації священників, бо до цього владику постійно узгоджував свої численні закордонні поїздки з участю в конференції. Ця відсутність, як зазначав кореспондент, давала учасникам чимало підстав для роздумів щодо унійного порядку денного польського духовенства. Хоча приємно вражав

¹⁰² X. Нова інструкція Ап. Престолу... С. 350–353.

¹⁰³ Pamiętnik VI-ej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unii Kościelnej (1, 2 i 3 września 1937 roku). S. 5–8.

¹⁰⁴ Vigilans. Szósta konferencja unijna. (List z Pińska). *Przegląd Wileński*. 1937. Nr 7. S. 6; X. 3 głosicів преси. Пінська Унійна Конференція на сторінках преси. *Нива*. 1937. Ч. 11. С. 400.

рівень організації конференції та виголошених на ній доповідей, однак годі було позбутися враження, «що комусь дуже залежало на тому, щоб вона пройшла під гаслом *полонізації унійного руху* (наче для поживлення полонізації православ'я), а через це знебарвлення уніонізму від найменших домішок українізму і білоруськості. ... Уніонізм у нас може мати предметом своєї актуальності тільки Білорусів і Українців, тож немає нічого дивного, що польський націоналізм трактує уніонізм із виразною тенденцією»¹⁰⁵. Було прийнято рішення наступну конференцію провести за 4 роки з метою кращої популяризації унії¹⁰⁶. Однак реалізації планів перешкодила Друга світова війна.

Позитивну роль неоунія відіграла в питанні національної ідентичності обох народів, виводячи на порядок денний національний чинник. Як український, так і білоруський народи, відстоюючи свої мовні права у релігійній сфері, зуміли протистояти русифікаційним та колонізаційним процесам.

¹⁰⁵ *Vigilans*. Szósta konferencja unijna... S. 6. Також див.: X. З голосів преси. Пінська Унійна Конференція ... С. 398–399.

¹⁰⁶ *Pamiętnik VI-ej Pińskiej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unii Kościelnej* (1, 2 i 3 września 1937 roku). S. 141.

БЕРЕСТЕЙСЬКО-ПІНСЬКЕ ПОЛІССЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ: УКРАЇНСЬКІ МАРКЕРИ

Фронтір ідентичностей. У сучасних умовах розвитку історичної регіоналістики зростає інтерес до історії порубіжних територій, що характеризуються існуванням та нашаруванням на одному просторі різних культурних маркерів. Пограниччя – це стик культурних цінностей, історичної пам'яті, фронтір ідентичностей. Українсько-білоруське суміжжя на Поліссі як своєрідний специфічний простір із притаманним йому соціокультурним зближенням і водночас існуванням різних діалектів та говірок перебуває в епіцентрі досліджень етнологів, філологів, істориків, психологів¹. Тут здавна перепліталися інтереси українців, білорусів, поляків, росіян, завжди була присутньою українська присутність. У південній частині мешкали переважно українці, у північній – білоруси. Частина Західного Полісся, Берестейсько-Пінський ареал, який Ян Длугош називав «брамою до Руських земель», межував на півдні з Волинським. Цей регіон, який у міжвоєнний період був у складі Поліського воєводства Другої Речі Посполитої, – сфера мого зацікавлення.

У Російській імперії частина Полісся, заселена українцями, входила до Північно-Західного краю, що обіймав території, які осаджували переважно білоруси й литовці². Отож у білоруських губерніях Російської імперії проживала значна частина українців-автохтонів. Згідно з переписом населення 1897 р., в основі якого перебував лінгвістичний (мовний) принцип ідентифікації, більшість українців припадало на Гродненську губернію, зокрема Кобринський (79,6%), Берестейський (64,4%) повіти, де проживало 287,4 тис. українськомовного і 5,6 тис. білоруськомовного населення³.

Боротьба за вплив у XIX ст. позначилися на фольклористиці регіону. За мовними, етнотериторіальними й етнокультурними ознаками корінну людність цієї землі становили українці. Українські етновизначальні риси притаманні для пісенної творчості місцевого населення. Водночас на сторінках російських і польських видань чинилися спроби потрактувати її на свою користь, без урахування позиції та інтересів самих українців.

Дослідники другої половини XIX – початку XX ст., зокрема білоруські, польські, російські, на основі об'єктивних ознак зараховували мову цього регіону

¹ Семенова О. Соціокультурні дослідження українсько-білоруського пограниччя: до історіографії питання. *Народна творчість та етнографія*. 2019. Вип. 4. С. 24–38; Боряк О. Українсько-білоруське пограниччя в полі соціогуманітарних досліджень. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. Київ, 2016. Вип. 10. С. 115–126.

² Гаврилук Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 61–82.

³ Реєнт О. Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX ст.: період становлення. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 161–169.

до західнополіської групи говірок української мови. Український етнічний зріз Берестейщини, Пінщини, Підляшшя доводили Олександр Потребня, Павло Чубинський, Михайло й Олександр Грушевські та ін. У 1932 р. народну творчість на цій території досліджували Казимир Мошинський і Філарет Колесса, зійшовшись на думці, що матеріал, який вони збрали, – український⁴. Білоруський етнограф Юхим Карський проводив етнографічну межу між білорусами й українцями значно північніше м. Пінськ (Пинськ), так, що сучасна південно-західна частина Брестської обл. Білорусі відносилася до української території. Сучасний український етнограф Роман Кирчів доводив, що «південні райони нинішньої Брестської області (Малоритський, Дорогичинський, Іванівський, Пінський, Столинський, Брестський) – це території, які географічно, мовно, етнографічно безпосередньо належать до українського Західного Полісся і становлять з ним, по суті, єдиний етнокультурний ареал»⁵. Безсумнівно, ця межа затиралася через переселення із села в село, мішані шлюби, щоденні контакти, що впливало на культуру, мову, перемішування слів⁶. До сьогодні в сусідніх селах Волинського Полісся можемо спостерігати відмінності вимови тих чи тих слів.

Дослідники говорять про «етнолінгвістичну неперервність Полісся», плавне перетікання одного діалекту в інший, який буквально «розчиняє» етнічний українсько-білоруський кордон⁷. Цілком солідаризуємося з думкою Степана Макарчука, який, покликаючись на етнографічні дослідження українських, російських, польських авторів та сучасну наукову літературу, доводив, що «приблизно вся сучасна Брестська область Білорусі наприкінці XIX ст. мала значну українську перевагу серед населення»⁸.

Політика польської і радянської влад у XX ст., «білорусизація» регіону та курс сучасної влади Білорусі призвели до наступу на все українське. Врешті проблема з оцінкою кількості українців у південно-західних регіонах Білорусі залишається відкритою: українська й білоруська історіографія, покликаючись на власні традиції, розглядають історичну Берестейщину (Брестщину) як етнічно й етнографічно білоруську чи українську⁹.

Національне пробудження у період Української революції. У XX ст. на етнічно змішаній території Полісся формувалося кілька ідентичностей. Значним поштовхом національної самоідентифікації українців і білорусів стали Перша світова війна та революційні події 1917–1921 рр., що пришвидшили національну ідентифікацію слов'янських народів, визвольні рухи яких каталізували розпад імперій¹⁰. У 1915 р. значну частину українців виселили з рідних земель, унаслідок

⁴ Полісся у своїх піснях. *Леонюк В. Словник Берестейщини*. Львів: Видавнича фірма «Афіша», 2010. Т. II. С. 238.

⁵ Кирчів Р. Говорити правду голосно і широко. Українські пісні в Білорусі: уваги й міркування щодо змісту проблеми. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1998. № 1. С. 197.

⁶ Польовий С. Поділ Полісся. *Діло*. 1931. 23 січня. С. 1.

⁷ Бобков И., Терешкович П. Вместо предисловия. *Перекрестки*. Журнал исследований восточно-европейского пограничья. 2004. № 1–2. С. 7.

⁸ Макарчук С. Етнічна історія України. Київ, 2008. С. 220.

⁹ Реєнт О. Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX ст.: період становлення. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 165.

¹⁰ Литвин М. Український і польський істеблшмент у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2003.

цього в регіоні збільшився відсоток польського населення, а польські політики почали вважати ці території «своїми».

Активізація національних рухів була пов'язана з відновленням української та білоруської державності. На українських землях існувала Українська Народна Республіка (УНР), Українська держава (УД) – Гетьманат Павла Скоропадського, сформувалася Армія УНР, відбувалася українізація культурно-освітнього, релігійного життя. 22 січня 1918 р. IV Універсал УЦР (Української Центральної Ради) проголошував незалежність УНР.

Друга Статутна грамота 9 березня 1918 р. проголошувала Білоруську Народну Республіку (БНР), а 25 березня 1918 р. Третя – її незалежність. Однак республіка перебувала у процесі становлення і через недостатній організаційний рівень, внутрішні політичні суперечності, відсутність армії була ліквідована. Центральні держави відмовилися розглядати білоруське питання, трактуючи Білорусь частиною Росії. Юридично БНР не була визнаною незалежною державою, відтак УНР могла визнати її лише де-факто, але не де-юре. Між УНР і БНР існували дипломатичні відносини, обмін консульствами, хоча невирішеним залишалося питання кордонів, обопільними були претензії на Берестя та Берестейщину.

Згідно з Берестейським договором 1918 р. Берестейщина, Холмщина і частина Підляшшя відходили до складу УНР. За його умовами територія Білорусі ділилась на три частини. Західна – Гродненська губернія та частина Віленської з Вільно – відходила до Німеччини й одержала назву «Нова Східна Пруссія». Центральна – Мінська губернія, частина Вітебської і Могилевської – вважалась тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Тераполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Дорогичин, Косів, Лунинець, Пінськ, Столин, Мозир, Речиця, Гомель Німеччина визнала за УНР; східні райони Білорусі відходили – Радянській Росії¹¹.

Кордон України на північному заході визначався лінією розмежування польського й українського населення та сферою впливу Пруссії, т. зв. лінією Гофмана. Тому входження Берестя (Бреста) до складу УНР українська сторона навіть не обговорювала, адже німецька армія контролювала територію до Пінська, а у Бересті розміщувалося командування Східним фронтом, проходили важливі комунікації¹².

Третя Статутна грамота БНР заперечувала легітимність північно-західного кордону УНР, визначеного ст. 2 основного тексту Берестейського мирного договору¹³. Білоруська сторона на чолі з Александром Цвікевичем виступала за встановлення кордону на основі уточненої Митрофаном Довнаром-Запольським карти Юхима Карського, що ґрунтувалася на кордоні часів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Українська сторона в цьому керувалася стратегічними

Вип. 13: *Україна–Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*. Ч. 1. С. 155–173.

¹¹ Мартиненко В. Чернігівсько – Гомельське пограниччя в контексті українсько-білоруських територіальних протиріч 1918 року. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 440.

¹² Кому належав Брест у 1918 році? Суперечка між УНР, БНР і Німеччиною. *Українська правда*. 2011. 25 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/25/33276/>

¹³ Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка: спроби налагодження добросусідських взаємин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2010. Вип. 48. С. 308–325.

планами, адже через регіон проходили важливі транспортні комунікації, як-от залізнична колія Гомель–Пінськ.

За часів Гетьманату Павла Скоропадського обговорювали плани створення федерації БНР з Україною; отримав фінансову допомогу Білоруський комітет біженців, у Києві був утворений білоруський перехідний пункт, який мав допомагати біженцям, що поверталися із Росії; розпочалося видання газет «Белорусское эхо» і «Белорусское слово»; відкрито консульство¹⁴. Директорія УНР у лютому 1919 р. надала білоруській владі кредит у сумі 4 млн крб, які перевозили з Рівного до Гродна, що підвищило статус уряду БНР і відкривало можливості для дипломатичних маневрів із Польщею¹⁵.

Наприкінці 1919 р. на службу БНР перейшов військовий відділ (група, армія) під командуванням Станіслава Булака-Балаховича, у минулому прапорщика російської армії, командира полку Червоної армії. На початку 1920 р. Рада БНР юридично віднесла цей відділ до білоруської армії. Весною 1920 р. він дислокувався у Бересті. Народна добровольча армія генерала С. Булака-Балаховича воювала з більшовиками, а після укладання польсько-радянського перемир'я мала наступати на Пінськ, а далі – на Гомель. У її складі діяла Українська бригада отамана «Іскри» (В. Лохвицького), який мав контакти з представниками УНР. Однак відсутність спільних дій між генералом Булаком-Балаховичем і діячами УНР була однією з причин поразки обох армій. Станіслав Булак-Балахович 7 листопада оголосив маніфест із закликом до боротьби за відновлення Білоруської Народної Республіки в союзі з Польщею, а його війська короткий час контролювали територію українсько-білоруського етнічного порубіжжя¹⁶. У листопаді–грудні 1920 р. вони були інтерновані на території Польщі. Загалом постать С. Булака-Балаховича та дії підпорядкованого йому відділу на Поліссі ще потребують досліджень, опертих на критично проаналізовані джерела¹⁷.

Зміна внутрішньої і зовнішньої ситуацій призвела 1920 р. до підписання Варшавського договору УНР із Польщею, який не брав до уваги інтересів БНР, відтак втрачалися перспективи подальших контактів¹⁸.

Українські маркери національного життя на Поліссі рельєфно виявились у період, коли цей регіон потрапив у німецьку окупаційну зону. Українське життя стимулювали діячі Союзу визволення України (СВУ) та козаки й старшини синьожупаників із 1-го Запорізького полку ім. Тараса Шевченка під команду Миколи Шаповала. Уже 3 червня 1917 р. відкрито першу українську школу в с. Черняхнах Кобринського

¹⁴ Дедурін Г. Український напрямок зовнішньої політики БНР (1918–1921 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. С. 107.

¹⁵ Кобрин М. Деятельность польской разведки по дискредитации белорусского национального движения во время польско-советской войны 1919–1920 гг. *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 75–76.

¹⁶ Тинченко Я. Передмова. *Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали)* / упоряд., передм. Я. Тинченко. Київ: Темпора, 2020. С. 38.

¹⁷ Rezmer W. Działania grupy gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza latem i jesienią 1920 roku w świetle polskich dokumentów wojskowych. *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*. Warszawa, 2020. T. IV. Rok 1920 na tle przełomów politycznych XX wieku / pod red. T. Gawina. S. 217–238.

¹⁸ Дедурін Г. Український напрямок зовнішньої політики БНР (1918–1921 рр.). С. 110.

повіту, а до кінця року діяло 114 із 140 вчителями і близько 6 000 учнів¹⁹. Наприкінці липня 1917 р. у містечку Дивинь відбулася перша конференція вчителів українських шкіл²⁰. При комісаріаті освіти в Бересті у 1918 р. організовано Учительську спілку Холмщини, Підляшшя, Полісся та Західної Волині, до якої увійшло понад 100 вчителів. За підтримки СВУ, синьожупанників і місцевої інтелігенції у містах Берестя та Кобрин з'явилася «Просвіта». Ініціаторами товариства в Бересті стали суддя Антон Павлюк, у Кобрині – священники Семен Бігалович, Леонтій Квартирук, учителі Григорій Грома, Михайло Семенюк. На Різдво 1918 р. кобринська «Просвіта» вперше організувала свято ялинки для дітей²¹. Товариство заснувало понад 100 читалень, зокрема у Сарнах, Пінську, Дорогичині тощо. У м. Біла Підляська діяла «Українська громада» й утворена при ній Українська шкільна рада на Підляшші; працювали бібліотека-читальня, друкарня, у якій зі середини 1917 р. виходив тижневик і календар «Рідне слово» за редакцією киянина Миколи Соловійчука (Терешка), керівником друкарні був вчитель із Тернопільщини Степан Кордуба²². Згодом видавничу спілку та її майно перевезли до Берестя.

Національне українське життя активізувалося у період із лютого 1918 р. по лютий 1919 р., незважаючи на значні труднощі, адже «цілі околиці Холмщини, Берестейщини і Підляшшя були спалені відступаючими російськими військами, а те населення, що залишилося, вело напівголодне життя»²³. Поволі поверталися до рідних домівок біженці, потребуючи підтримки й допомоги. Прибулий урядовець Тиміш Олесіюк писав: «Очі мої бачили повсюдну повну воєнну руїну. Спалені села. Зарослі бур'яном та березняком поля. У нечисленних хатах чув я гіркі нарікання збідованих, стероризованих воєнним окупаційним режимом напівголодних людей»²⁴.

Зусиллями УНР було утворено губернський комісаріат Холмщини, Західної Волині, Підляшшя й Полісся, який очолював у минулому член СВУ Олександр Скоропис-Йолтуховський, що залишився на посаді й у період Гетьманату Скоропадського. У Бересті Олександр Скоропис жив із молодією дружиною Вікторією, перекладачкою, донькою відомого українського підприємця і мецената Євгена Чикаленка. Незважаючи на обмеження німецької влади, з вересня 1918 р. тут почав виходити «Вісник Холмського губернського староства», у жовтні того ж року – тижневик «Мир» під редакцією греко-католицького священника Михайла Кота²⁵. 15 листопада в Українській державі виділено окрему Холмську губернію з центром у м. Берестя.

Головним завданням комісаріату стала організація адміністративного апарату, налагодження продовольчої, культурно-освітньої, медичної сфер, не втрачала

¹⁹ Олесіюк Т. Кам'янець-золотий вінець. Спомини з 1918–1919 рр. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 92.

²⁰ Вабищевич О. Український культурно-просвітній рух на Поліссі (1920–30-ті роки). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 110.

²¹ Квартирук Л. Організація Учительської Спілки на Підляшшю та інші події. Спомини. *Літопис Волині*. 1966. Ч. 8. С. 14–15.

²² Гносвий І. Українська народня школа ім. Ол. Стороженка в Берестю та польська шкільна політика на північно-західних українських землях. *Літопис Волині*. 1961. Ч. 5. С. 85.

²³ Дмитріюк В. Дорогами війни і миру: спомини з додатком матеріалів до історії сім'ї / упоряд.: М. Дмитріюк та В. Дмитріюк. [Б. м.]: [б. в.], 2012. С. 11.

²⁴ Олесіюк Т. Кам'янець – золотий вінець... С. 97.

²⁵ Гаврилюк Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики. С. 69.

актуальності справа біженців. Міністр здоров'я УНР призначив губернським комісаром здоров'я на Берестейщину, Холмщину і Підляшшя з центром у м. Берестя Василя Дмитріюка, уродженця с. Костомлоти Більського повіту Седлицької губернії, випускника медичного факультету Варшавського університету, лікаря Слобідського коша Армії УНР. Губернський комісаріат освіти очолив його брат Карпо Дмитріюк, який після закінчення філологічного відділення Петербурзького університету працював гімназійним вчителем у Варшаві, його заступником став Тиміш Олесіюк, член УЦР, вояк Армії УНР. За їхньої ініціативи в Бересті організують лікарську амбулаторію, український шпиталь, діяли театральні групи, виходили газети, надрукований «Просвітній український календар» на 1919 р., «Український буквар» Андрія Савчука, засновано Берестейське споживчо-кооперативне товариство. Духовно-релігійним життям опікувався о. Віктор Козловський та прибулий греко-католицький священник Михайло Кіт, а справою судочинства займався юрист Володимир Криницький²⁶.

Неординарно подією стали українознавчі курси для вчителів, проведені тричі, на яких загалом навчалосся близько 500 осіб. Урочисте відкриття перших учительських курсів українознавства відбулося 1 червня 1918 р. Їхнім директором і водночас викладачем української мови та літератури був проф. Євген Рудницький, практичні заняття проводив Тиміш Олесіюк. Учителем географії став Андрій Савчук, історії України – Степан Гладкий, позашкільну освіту викладав Йосип Скрипа, німецьку мову – Міллер, а спів і шкільну гімнастику – Ася Бігунівна. На другий етап курсів прибув К. Дмитріюк (замінив Є. Рудницького), а з ним – близько півсотні нових учителів. Після самогубства Степана Гладкого історію України викладав Богдан Палашук (дубенський комісар Армії УНР, у кінці 1919 р. перейшов на більшовицьку платформу, відомий як Федір Конар-Палашук)²⁷.

Наприкінці 1918 р. – у січні 1919 р., після відступу німецьких військ, комісаріат, очільником якого був Олександр Скоропис-Йолтуховський, організував на Кобринщині військовий курінь «Поліську січ» під керівництвом старшини Петра Макарука. Однак мобілізувати до нього добровольців було складно, позаяк більшість населення ще не повернулася з біженства – збройний відділ не мав поширення²⁸. Після вступу у край поляків на початку лютого 1919 р. усіх українських чиновників заарештували, установи ліквідували, Холмська губернія припинила існування. У березні 1919 р. у приміщенні закритої в Кобрині «Просвіти» з'явився відділок поліції²⁹. Про ситуацію у Бересті В. Дмитріюк згадував: «Все майно комісаріату skonфіскували, кооперативу сплюндрували, книжки та папери подерли та повикидали на вулицю. Поляки почали господарювати у місті і поза містом»³⁰.

З початку польсько-більшовицької війни 1920 р. у Берестя на короткий час прийшли більшовицькі війська, а потім знову повернулися поляки. Представники українського населення Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Західної Волині 9 червня 1920 р. під час зустрічі з представниками п'яти політичних клубів у м. Варшава запропонували всі території з більшістю українського населення

²⁶ Дмитріюк В. Дорогами війни і миру... С. 13, 57, 59.

²⁷ Олесіюк Т. Кам'янець – золотий вінець... С. 100–101.

²⁸ Там само. С. 104; Пушук І. Берестейщина у міжвоєнний час. 1919–1939 рр. Луцьк, 2006. С. 8.

²⁹ Квартирук Л. Організація Учительської Спілки на Підляшшю... С. 15.

³⁰ Дмитріюк В. Дорогами війни і миру... С. 62.

об'єднати в одну адміністративну одиницю з наданням автономного статусу у складі Польщі³¹. Внутрішні проблеми, військові дії призвели до того, що він не здобув належної підтримки.

Радянсько-польське перемир'я жовтня 1920 р. кардинально змінило ситуацію – у регіоні була встановлена демаркаційна лінія, що розділяла українські й білоруські землі. Невдачею закінчилося підтримане прибічниками білоруської незалежності Слуцьке повстання в листопаді–грудні 1920 р. – його придушила більшовицька влада. Частина учасників повстання перейшла на територію Польщі, де їх роззброїли й інтернували³². Ризький мирний договір 1921 р. розділив територію українських і білоруських земель, західні частини яких опинилися у складі Другої Речі Посполитої.

Невдача утворення УНР і БНР призвела до появи такого явища, як політична еміграція. Українські та білоруські політичні емігранти непогано розуміли ментальність один одного, бо спільно проходили складний процес соціальної адаптації у країнах-реципієнтах. Водночас білорусько-польські стосунки історично не були такими гострими, як українсько-польські, а за рівнем національної самосвідомості білоруське населення в міжвоєнний період поступалося українському. До того ж у середовищі білоруської еміграції не існувало розмаїття течій, а еміграційний уряд БНР на чолі з А. Цвікевичем на II Всебілоруській конференції в жовтні 1925 р. у Берліні погодився припинити діяльність, визнавши центром відродження білорусів підрадянський Мінськ. Цікаво, що «Пролетарська правда» з цього приводу вмістила лист під назвою «Ліквідація Білоруської Петлюровщини» (ч. 267)³³. Побутує думка, що саме через низьку політичну активність білоруси не ввійшли до організації «Прометей»³⁴.

На основі аналізу різномірних документів можна стверджувати про отримання вищої освіти білорусами в українських навчальних закладах Чехословаччини та навчання білоруських дітей у Державній українській гімназії. Українські емігранти позитивно ставилися до вступу білоруської молоді до їхніх національних закладів, приймали юнаків і дівчат у гуртки, допомагали морально й матеріально. Білорусів та українців за кордоном об'єднували танці, співи, народна культура, тому активні творчі взаємозв'язки простежувалися не лише в середовищі політичної еміграції, а й серед представників економічної еміграційної хвилі³⁵. Аналіз даних про російську, білоруську, українську еміграції дає змогу погодитися із твердженням, що російська була соціально-політичною, білоруська – трудовою, а українська – здебільша національно-політичною³⁶.

³¹ Гаврилук Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики. С. 75.

³² З білоруських справ. *Діло*. 1938. 4 січня. С. 4.

³³ Ліквідація Білоруського уряду. «Савецкая Беларусь» (ч. 259 з 15. XI). *Тризуб*. 1926. Ч. 16. С. 21.

³⁴ Залевскі Є. «Прометейський» напрям у політиці та військовій пропаганді Другої Речі Посполитої. *Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920*/ за ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 421.

³⁵ Коваль О. Вплив взаємозв'язків українських та білоруських емігрантів на розвиток діаспор у міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 21. С. 19–20.

³⁶ Ямкова В. Стан і перспективи наукової розробки теми міжвоєнної української і білоруської еміграції. *Гістарычны Альманах*. 2004. № 10. С. 81–101. URL: http://kamunikat.org/usie_czasopisy.html?pubid=2135 (дата звернення: 1.11.2016).

Отож унаслідок польсько-більшовицької боротьби за перерозподіл територій західна частина українсько-білоруського Полісся потрапила під контроль Польщі. Після Ризького договору 1921 р. було скасоване Тимчасове управління східних земель і, згідно з новим адміністративним поділом, регіон опинився у складі різних воєводств Польщі: Північне Підляшшя – у Білостоцькому, Холмщина й Підляшшя – Люблінському, Західна Волинь – Волинському, Берестейсько-Пінське Полісся – Поліському. Зауважу, що до Поліського воєводства відійшли, утворений із північної частини колишнього Луцького та Рівненського повітів, Сарненський та з північної частини Ковельського – Камінь-Каширський повіт³⁷.

Політика польської влади в Поліському воєводстві. Українсько-білоруське пограниччя у складі Поліського воєводства було слабо інтегрованим у польську державну структуру, відставало в економічному й політичному аспектах. На організованому 31 січня 1924 р. кн. Янушем Радзівілом зібранні «Суспільно-політичного клубу» йшлося про те, що на Поліссі «господарка є жахливою ... 61 процент меншої земельної власності; 43 000 карликових господарств. Такі речі озлоблюють маси. Не спричиняють також до заспокоєння постійне усування місцевих людей з різних нижчих посад. Усувають їх тому, бо не можуть добути пашпорту громадянина Речипосполитої, а придбання такого документу виявляє часто труднощі не-до поборення ... 90 відсотків мешканців Полісся не має жодних документів, внаслідок чого не може їздити залізницею»³⁸. На Поліссі діяло 776 народних шкіл, переважно польських, лише 20 із них з українською мовою викладання (у Сарненському і Камінь-Каширському повітах) та жодної – з білоруською³⁹. Працювало 7 польських державних гімназій та 8 приватних, з яких 5 польських і 3 російські⁴⁰.

Така ситуація призводила до поширення антипольських настроїв, бойкотів, саботажів, страйків. Партизанський рух українців і білорусів, підтримуваний, а часто ініційований, більшовицькою стороною, ставав загрозливим для Польської держави. Дійшло до того, що загін Орловського затримав потяг із Берестя до Луниця, у якому перебував поліський воєвода Довнарівч та інші урядовці. До боротьби з партизанськими групами влада залучала війська, підсилювала поліцейські підрозділи, для охорони східного кордону сформувала в 1924 р. підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП).

В умовах наростання напруження з радянського боку кордону та поширення радянофільських поглядів у регіоні поляки намагалися посилити тут свою присутність. Маючи основним завданням тісну інтеграцію т. зв. східних кресів до Польщі, влада всіляко перешкоджала поширенню як української, так і білоруської національної свідомості. Про це свідчив сфальсифікований перепис населення 1921 р., висновки з якого виклав Костянтин Сроковський у праці «Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich», написаній після поїздки 1923 р. за дорученням прем'єра Владислава Сікорського на колишні території Російської імперії, долучені до Другої

³⁷ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 1. Спр. 639. Арк. 5.

³⁸ Польська політика на окраїнах. Поляки про відносини на Білоруси і Полісся. *Діло*. 1924. 6 лютого. С. 1.

³⁹ Білорусь і Волинь. Konstanty Srokowski. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. Kraków, 1924. *Діло*. 1924. Ч. 118. 30 травня. С. 2–3.

⁴⁰ Там само. 31 травня. С. 2.

Речі Посполитої. Йшлося про «применшення числа білорусів на території Віленського, Новогрудського, частини Поліського, Білостоцького воєводств, де, зокрема, 25 % білорусів-католиків були записані поляками»⁴¹. З метою «розмиття» українців у переписі вказувались «малороси», «русини», «руські», «українці», хоча всі ці групи варто було би визначити «українськими», як писав К. Сроковський⁴².

Польська влада пропагувала теорію окремої «поліської» («тутешньої») народності, нібито «проміжної між українцями і білорусами», а місцеві чиновники повинні були лояльно ставитись до цієї категорії людей. У 1923 р. поліський воєвода Станіслав Довнарівч говорив про лояльну до держави групу населення з невизначеною національною належністю («поліссезація»), носії якої одержали в державній статистиці назву «тутейші», кількість яких, через маніпуляції у польській статистиці, постійно зростала⁴³. Преса писала, що на Поліссі живе «народ без батьківщини», а «поліщуки не належать ані до білоруського, ані до українського народу, а творять окрему етнічну групу, різняться від своїх сусідів під мовним, антропологічним і іншими оглядами»⁴⁴. В аналітичній довідці воєводський чиновник висував тезу, що «населення Полісся не має нічого спільного з племенами, які поклали початок білоруському, українському чи російському народам»⁴⁵. Згодом «поліщуків», які не ідентифікували себе ні з росіянами, ні з українцями, ні з білорусами, незважаючи на специфіку мови та віровизнання, пропонували вважати поляками й усіляко долучати до польської культури⁴⁶.

Ці теорії були складниками втілюваної польською владою політики регіоналізму, яка перегукувалася з давнім гаслом «поділяй і володарюй». В ухваленій 1923 р. таємній урядовій постанові під назвою «Загальна директива урядової політики на східних кресах» наголошено, що наявні на цій території «релігійні, культурні, суспільні відмінності мимоволі дають нам можливість поглибити цю різницю, щоб не допустити до утворення спільної ідеї українського націоналізму»⁴⁷. Всі наступні польські уряди дотримувалися подібних настанов. У сеймовій промові Сергій Хруцький у січні 1930 р. казав: «Суспільний та господарський утравкізм моральної санації, що є лише дослівним повторенням ендецького клича утравкізму, здійснюваний в т. зв. регіональних радах, є пасткою на українські душі. ... Ендеція навіть пальцем не киває проти регіоналізму, бо вмить зрозуміла, що це ще хитріший та підступний спосіб їх власної ендецької політики винародовлювання»⁴⁸.

На територію Поліського, Новогрудського, Віленського, частину Білостоцького воєводств планував у майбутньому поширити «волинський експеримент» Генрик Юзевський, про що йшлося на з'їзді воєвод цих територій 2–3 грудня 1929 р. у

⁴¹ Там само. 28 травня. С. 2–3.

⁴² Там само. 11 червня. С. 2.

⁴³ Мисиюк В. Исследование национальных процессов в Восточной Европе на примере Полесского воєводства (1921–1939 гг.). *Перекрестки*. 2007. № 3–4. С. 240.

⁴⁴ З польської преси «Нарід без батьківщини». *Діло*. 1939. 25 січня. С. 4.

⁴⁵ Государственный архив Брестской области (далі – ГАБО). Ф. 1. Оп. 8. Д. 1661. Л. 60–61.

⁴⁶ Там само. Д. 1089. Л. 1.

⁴⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). Zespół 8. Rkt. – 25, t. 32, k. 8–9, 13.

⁴⁸ Заява посла Сергія Хруцького в сеймі від імені УПР проти проведення польським урядом політики регіоналізації. 7 січня 1930 р. *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті*: док. і матер. / відп. ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2014. Т. 1. Кн. 2: (1929–1939). С. 61.

Луцьку⁴⁹. Квінтесенцією експерименту було започаткування українсько-польського співжиття й співпраці, щоби «в українців не виникло бажання відійти від Польщі навіть після створення самостійної України над Дніпром»⁵⁰. Зумовлювали означену перспективу переконання Г. Юзевського, що названі воєводства – цілісний регіон, відмінний від Східної Галичини, з нижчим ступенем національної самосвідомості, специфікою історичного минулого тощо. «Життя волинське було інакшим, мало інші можливості і умови, більше наближалось до Полісся, Новогродненщини, Віленщини. Все це складало ніби один край. Була в них одна й та ж “кресовість”, інакша ніж галицька “кресовість”», – писав воєвода⁵¹. Однією з важливих ініціатив Юзевського в перші роки урядування стали зустрічі воєвод у Луцьку. На вказаному з’їзді, серед інших, був поліський воєвода Ян Крагельський, який обіймав цю посаду з липня 1926 р. до вересня 1932 р.⁵², після чого пішов на емеритуру⁵³. Уродженець с. Мазурки Барановицького повіту Мінської губернії, випускник Вищої технічної школи у Празі Я. Крагельський брав участь у Першій світовій війні, згодом служив у польському війську. Поділяв погляди Юзефа Пілсудського, однак не сприймав політики, спрямованої на колонізацію місцевого населення, зокрема фальсифікації перепису. Вважав, що намагання зробити з українців «тутейших» лише шкодить інтересам Польської держави⁵⁴. Зауважу, що за переписом 1931 р. кількість «поліщуків», «тутейших», становила 63,1 % від загальної населення Поліського воєводства⁵⁵.

Важливим складником життєдіяльності поліського регіону в умовах Польщі залишалися білорусько-українські відносини. Аналізуючи їх, громадський діяч Володимир Островський вважав, що загроза українству «йшла з трьох боків: російського, польського й білоруського. ... Білоруси всю Пінщину й Лунинеччину, а також Берестейщину й Дорогичинщину вважали за свою національну територію»⁵⁶. Погіршила ситуацію передача у грудні 1930 р. зі складу Поліського до Волинського воєводства найсильнішого в українському національному плані Сарненського повіту, що впливав на сусідні Пінський й Лунинецький. Ці зміни мали створити враження, що національне питання у Поліському воєводстві вирішене. З метою послаблення національної свідомості українців Полісся влада постійно переконувала їх, що вони білоруси, «поліщуки» чи «тутейші».

Особливо важким стало становище національних груп у період урядування поліського воєводи Вацлава Костека-Бернацького, відомого своєю жорсткою політикою. Згідно з його розпорядженням від 18 березня 1936 р., у випадку виявів національного життя на Поліссі повітові старости мали якнайшвидше з’ясувати їх джерело й рішуче ліквідувати репресивними методами⁵⁷. У лютому 1937 р.

⁴⁹ AAN. Zespól 1181, sygn. 979/42. k. 12–13; Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. № 3. S. 136–159.

⁵⁰ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Dział Rękopisów (далі – BUW. DR). № ак. 3189, k. 16.

⁵¹ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż: 1982. Z. 59–60. S. 74.

⁵² Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław, 1995. S. 67.

⁵³ *Діло*. 1932. 9 вересня. С. 2.

⁵⁴ Гуцал П. З. Крагельський Ян. *Енциклопедія сучасної України* / гол. ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський та ін. Київ, 2006. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=2633

⁵⁵ ГАБО. Ф. 1. Оп. 8. Д. 1658. Л. 40.

⁵⁶ Островський В. Забуте Полісся. *Діло*. 1928. 26 серпня. С. 1–2.

⁵⁷ ГАБО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 292. Л. 14.

воєвода писав, що «не можна призначати вчителем на Полісся росіянина, українця чи білоруса або навіть місцевого поліщука»⁵⁸. Саме у Поліському воєводстві був створений концтабір Береза-Картузька. Проти важких умов утримання там в'язнів протестували громадські діячі, послали до сейму. У посольській інтерпеляції наголошували на поганому харчуванні, важких гігієнічних умовах, примусі працювати на фізичних роботах поза табором, побоях і знущаннях охоронців⁵⁹. Безпосередній нагляд за табором здійснював В. Костек-Бернацький, який часто відвідував Березу-Картузьку, видав низку розпоряджень щодо її функціонування⁶⁰.

Політичне життя після парламентських виборів 1922 р. Комуністичні впливи. Поштоухом до самоорганізації національних меншин у Польщі стали парламентські вибори 1922 р. У межах передвиборчої боротьби утворені Український та Білоруський центральні виборчі комітети об'єдналися у складі Блоку національних меншин (БНМ). Активно організовували виборчі комітети, проводили передвиборчі віча, зокрема 12 вересня у Кобрині за участі 300 людей⁶¹. 21 вересня 1922 р. на окружному з'їзді в Бересті з доповіддю виступив лікар В. Дмитріюк, закликаючи йти на вибори з БНМ⁶².

На виборах 1922 р. у межах БНМ українці, євреї, німці, росіяни, білоруси загалом здобули 57,3 % голосів до сейму та 61,8 % – до сенату. За списком БНМ у Берестейській виборчій окрузі № 59 (Берестя, Кобрин, Косово, Дорогичин, Камінь-Каширський) перші два місця – українці, а у Більській і Пінській округах – білоруси. Послами до сейму стали українці: лікар Василь Дмитріюк, учитель Сергій Хруцький із Берестя, сенатором – учитель с. Хорошинка Більського повіту Іван Пастернак⁶³. Після виборів посла ввійшли до Українського парламентського клубу (УПК), утворивши Українську парламентарну репрезентацію (УПР), що налічувала 20 послів (12 – з Волині, 4 – з Холмщини, 2 – з Полісся, 2 – з державного списку) та 6 сенаторів (5 – з Волині, 1 – з Полісся) на чолі з Антоном Васильчуком⁶⁴.

До Білоруського парламентського клубу (БПК) увійшло 11 послів і 3 сенатори від західнобілоруських земель (посли Антон Овсяник, Сергій Баран, Володимир Каліновський, Михайло Коханович, Петро Мятла, Василь Рагуля, Симон Рак-Михайловський, Адам Станкевич, Броніслав Тарашкевич, Семен Яковюк, Фабіян Яремич; сенатори Александр Власов, Вячеслав Богданович, Олексій Назаревський) на чолі з Броніславом Тарашкевичем⁶⁵.

Однак ще напередодні виборів і формування БНМ виникли суперечності між українцями й білорусами. Останні стверджували, що Пінська (Пінськ, Лунинець і Сарни) та Берестейська округи заселені переважно білорусами, і на цій підставі домагалися перших місць у виборчих списках. Місцеві українці були категорично проти подібних уступок. Після виборів представники УПР виступили з ініціативою

⁵⁸ Там само. Оп. 9. Д. 1656. Л. 16.

⁵⁹ Інтерпеляції у справі Берези-Картузької. *Діло*. 1934. 9 листопада. С. 4.

⁶⁰ Концентраційний табір – це не цирк. *Там само*. 16 липня. С. 7.

⁶¹ Кобрин на Полісся. *Наше життя*. 1922. 24 вересня. С. 2.

⁶² Окружний з'їзд в Бересті на Полісся. *Там само*. 1922. 1 жовтня. С. 3.

⁶³ Вибори до Сейму і Сенату. *Там само*. 19 листопада. С. 1.

⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 547. Арк. 105.

⁶⁵ Сидоревич А. Антон Луцкевич: главы из книги. *Неман*. 1990. № 7. С. 141.

складання спеціальної українсько-білоруської комісії для етнографічного вивчення території і добровільного проведення національного кордону. Однак далі ініціативи справа не просунулася. Причинами цього були, очевидно, як «брак відповідно підготовлених осіб, так і внутрішня боротьба в українському клубі»⁶⁶.

Відзначу також випадки спільних виступів діячів Українського й Білоруського парламентських клубів. У січні 1925 р. на урочистому засіданні УПР із нагоди річниці проголошення незалежності УНР у промовах українські послы Сергій Хруцький і Самійло Підгірський зазначали важливість свята та шанування пам'яті борців за незалежність України. Послы Василь Рагуля і Фаб'ян Яремич із БПК на цьому ж засіданні виголосили промови із закликом до єдності двох народів⁶⁷. Загалом взаємовідносини білоруського й українського рухів та їхніх представників у Поліському воєводстві були різними – як дружніми, так і натягнутими⁶⁸.

Вибори стали своєрідним поштовхом для формування українських та білоруських політичних організацій на Поліссі. Складна соціально-економічна, освітня ситуація на Поліссі, низький рівень самосвідомості створювали сприятливий ґрунт для посилення комуністичного руху. Підживлювала його Радянська Росія, надаючи з кінця 1922 р. фінансову підтримку ліворадикальним діячам. У спогадах посол Броніслав Тарашкевич писав, що Симон Рак-Михайловський, Михайло Коханович й інші білоруські діячі в 1923 р. систематично контактували з радянським посольством у Варшаві, а власне він почав працювати з комуністами з 1924 р.⁶⁹. У 1926–1927 рр. на підтримку Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ), що була не національною, а територіальною партією, радянська сторона виділила 153 тис. руб.⁷⁰. На засіданні політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) (січень 1927 р.) передбачили виділити кошти на утримання шкіл у Бересті й Пінську, спорудження Народного дому в Бересті, підтримку «Просвіт».

Радянський чинник впливав і на ситуацію у сусідньому Волинському воєводстві. За посередництва радника повноважного представництва СРСР у Варшаві Михайла Лебединця уряд підрадянської України формував «допомогову акцію» в освітній і кооперативній сферах суспільного життя на землях Західної України. До зібрання матеріалів про стан українського шкільництва залучали волинського посла Сергія Козицького⁷¹.

У 1925 р. помітною силою білорусів стала Білоруська селянсько-робітнича громада (БСРГ), яка наступного року взяла під контроль Товариство білоруської школи (ТБШ). БСРГ швидко розбудовувала осередки, кількість яких за короткий час досягла

⁶⁶ Островський В. Забуте Полісся. С. 1–2.

⁶⁷ Роковини проголошення Незалежної України в Укр. Парл. Репрезентації. *Наше життя*. 1925. 1 лютого. С. 1.

⁶⁸ Мисиюк В. Исследование национальных процессов в Восточной Европе на примере Полесского воєводства (1921–1939 гг.). *Перекрестки*. 2007. № 3–4. С. 239.

⁶⁹ Аўтабіяграфія Браніслава Адамавіча Тарашкевіча, члена КПП (КПЗБ) з 1925 года / прадмова А. Валахановіча, У. Міхнюка; стылізаваны пер. Ю. Бушлякова, В. Караткевіч. *Спадчына*. 1996. № 4. С. 92–132; № 5. С. 133.

⁷⁰ Савіч А. А. Асобы заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху (1921–1939) у асветленні айчынай гістарыяграфіі 1990–2000 гг. *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права*. 2013. № 1. С. 27.

⁷¹ Соляр І. Я. Раднофільство у Західній Україні. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 64.

близько 2 000, хоча активніше діяла на північно-східних білоруських землях⁷². Із «Громадою» була пов'язана газета «Народная справа» (видавець – посол П. Мятла, редактор – В. Крачина), що виходила у м. Вільно. Потрапляння «Громади» під вплив КПЗБ не було таємницею для польської влади та призвело до її заборони в січні 1927 р.⁷³.

Водночас на територію Берестейського, Кобринського, Дорогичинського, Пінського, Столінського, Сарненського й інших повітів поширила вплив сформована на Холмщині та Волині партія Українське соціалістичне об'єднання «Сельсоюз», створивши потужну конкуренцію у впливі на місцеве селянство польській селянській партії «Визволення».

«Сельсоюз» швидко розбудовувався, утворивши два окружні комітети в Кобрині й Дорогичині та кілька десятків сільських⁷⁴. У липні 1926 р. у м. Берест відбувся повітовий з'їзд «Сельсоюзу» за присутності до 200 осіб. Від часу створення 1924 р. і до початку 1926 р. він був самостійною політичною силою, виразником інтересів українського селянства. Основним завданням визначав боротьбу за незалежну Українську державу на всіх етнографічних землях, а у ставленні до УСРР спочатку займав вичікувальну позицію. З початку 1926 р., після переобрання керівництва (голова – Максим Чучмай, заступник – Степан Маківка, секретар – Андрій Братунь), «Сельсоюз» переходить на прорадянські позиції, розглядає Радянську Україну як «українську державу у складі СРСР»⁷⁵.

Радянська сторона всіляко намагалася посилити комуністичні впливи в цій селянській партії. Весною 1926 р. посол Степан Маківка отримав від керівництва підрадянської України кілька тонн зерна, яке через очільника кобринського осередку «Сельсоюзу» Дмитра Рафаловича було роздане симпатикам партії, частково продане за низькими цінами, а виручені кошти мали йти на підтримку політ'язнів⁷⁶.

Дзеркальна ситуація відбувалася у Володимирському повіті Волинського воєводства, коли на ім'я одного зі засновників «Сельсоюзу» посла Сергія Назарука було надіслано 12 вагонів зерна з УСРР. Він доручив своєму однодумцеві Антонові Стрижевському (в минулому – діячеві УНР) роздати його селянським комітетам. Незважаючи на заборону староства, той виконав доручення, через що його затримала поліція і протримала під арештом два тижні. Надіслання й розподіл вантажу призвів до різного коментування цієї події. Частина місцевого населення стверджувала, що Радянська Росія не забуває про співвітчизників у Польщі та допомагає їм, тоді як польська влада не надає українцям жодної допомоги. Інша частина мешканців уважала, що послі розподіляють збіжжя винятково «потрібним людям», тому мета акції – агітація за тих чи тих послів і намагання збільшити симпатії до підрадянської України⁷⁷.

⁷² Палуян У. Беларуская сялянска-рабочая Грамада. Минск, 1967. С. 89–90.

⁷³ ГАБО. Ф. 4. Оп. 1. Д. 65. Л. 36.

⁷⁴ Черняк Ю. Деятельность украинских политических партий и культурно-просветительских организаций по украинизации Белорусского Полесья в межвоенный период. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип. 69. С. 314–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_69_33

⁷⁵ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. С. 298.

⁷⁶ Черняк Ю. Деятельность украинских политических партий...

⁷⁷ Давидюк Р. Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речі Посполитій. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 175.

Розгалужену мережу осередків на білорусько-українському Поліссі сформувало утворене в жовтні 1926 р. унаслідок об'єднання «Сельсоюзу» з галицькою русофільською партією «Народна воля» Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»), яке стало легальним осередком КПЗУ. Наступного року «Сельроб» розколовся, відтак на вибори 1928 р. ішов двома списками: «Сельроб-лівіяця» здобув два посольські мандати в Берестейському виборчому окрузі, а «Сельроб-правиця» – у Пінському⁷⁸. Парламентські фракції українського «Сельробу» й білоруського «Змаганне», перебуваючи під радянофільськими впливами, часто виступали спільно⁷⁹. Згодом «Сельроб-єдність», утворена з лівого крила партії, змогла утворити п'ять окружних комітетів (Берестя, Кобрин, Дорогичин, Пінськ, Столін) і десятки селянських. У січні 1930 р. до Берестя прибув посол Микола Хам із Галичини, який мав очолити організацію, однак цьому завадили внутрішні суперечності⁸⁰.

Численні осередки «Сельробу-єдності» та КПЗБ у Камінь-Каширському повіті сформували бойові загони, що налагодили контакт із більшовицькими структурами. З вересня 1932 р. кілька місяців тривали їхні сутички з польською владою. Врешті більшість бійців заарештували й засудили, лише небагатьом вдалося перейти на радянський бік.

Так, на населення українсько-білоруського Полісся значний вплив мали комуністичні ідеї, багато діячів як західнобілоруського, так і західноукраїнського політикуму потрапляли під контроль чужих сил, ставали заручниками політичної кон'юктури.

У першій половині 1920-х років на Поліське воєводство намагався поширити свої впливи очільник Української народної партії (УНП), отаман Армії УНР Володимир Оскілко. Її базою був Рівненський і частково Здолбунівський повіти Волинського воєводства⁸¹, однак мала певну підтримку в Поліському, зокрема в Сарненському, повіті⁸². Утворене зусиллями УНП правління Українського громадянського комітету допомоги емігрантам в Польщі з центром у Рівному взяло в оренду на 10 років пів морга церковної землі в Дубровиці Сарненського повіту для побудови фабрики фаянсового посуду та дренажних труб. Ішлося також про будівництво цегельні, під яку комітет викупив місце в Дубровиці⁸³. На Сарненський повіт поширював вплив заснований стараннями Володимира Оскілка Волинський селянський кооперативний банк, організаційне засідання якого відбулося 2 лютого 1925 р.⁸⁴

Після вбивства 19 червня 1926 р. більшовицьким агентом Володимира Оскілка та загострення внутрішньопартійної боротьби, УНП зникла з політичної арени. Зауважу, що про вбивство В. Оскілка писала газета «Білоруське слово», згадавши і про інші жертви замахів, що відбулися на периферії Польської держави: 13 червня

⁷⁸ Гаврилюк Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики. С. 78.

⁷⁹ Вабищевич О. Український культурно-просвітній рух на Поліссі (1920–30-ті роки). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. №3–4. С. 113.

⁸⁰ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.). Ф. Р-6452. Оп. 6. Спр. 221. Арк. 25–26.

⁸¹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 33. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 174.

⁸² ГАБО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 1055. Л. 32.

⁸³ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 42.

⁸⁴ Там само. Арк. 59.

1923 р. убито брата генерала Станіслава Булака-Булаховича Юзефа, а також здійснено замах на полковника Бориса Пермікіна, якого залишили в снігу, вважаючи мертвим⁸⁵. Один із згодом упійманих терористів засвідчив, що за вбивство Ю. Балаховича він отримав кошти від більшовиків⁸⁶.

Український національний рух на Поліссі був сильнішим і краще організованим порівняно з білоруським. На сторінках газети «Діло» читаємо: «Порівнюючи білоруське життя з українським, не можна не помітити великої різниці в розмаху і силі праці і культурно-освітній, і економічній. Там ще багато треба зробити того, що на українському ґрунті зробила “Просвіта”, “Рідна школа”, кооперація і всі інші установи. Нема приватної білоруської школи, нема дитячих садків, захоронок, нема такої організації, як “Союз українок”, нема професійних союзів білоруських лікарів, інженерів, адвокатів»⁸⁷.

Низький рівень самосвідомості, слабкі національні структури, нечисельність інтелігенції, польська асиміляційна національна політика призводили до слабкості білоруського національного руху. Польська дослідниця Мирослава Папержинська-Турек наголошувала на специфічності білоруського руху, що виявлявся у переважанні в ньому соціально-класових аспектів і другорядності національного питання⁸⁸.

Чинник УНРівської еміграції. Український центральний комітет. Важливим складником в активізації українського культурно-освітнього, громадського життя стали колишні учасники Української революції, що поселились у Поліському воєводстві як політичні емігранти. Відразу після виїзду з малої батьківщини, окупованої більшовиками, вони зосереджувалися навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові, діяли організовано, отримували засоби для існування частково з урядових джерел, частково від закордонних благодійних організацій. Військові емігранти впродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих і військовополонених.

Дехто ще раніше, часто самочинно, повертався на рідні землі. Серед них – ад’ютант вказаного командувача Північної групи військ УНР Володимира Оскілка Пилип Шевело. Будучи в 1920 р. арештований більшовиками, він утік під час конвоювання на станції Сарни та повернувся до родини в Дубровицю, згодом зайнявся сільським господарством, не полишаючи просвітницько-громадської роботи⁸⁹. Уродженець с. Залізниця Пінського повіту Антон Мороз, підстаршина полку Чорних запорожців, нагороджений Залізним хрестом за Перший Зимовий похід і грамотою за підписом Петлюри, у боях отримав поранення, був інтернований у таборах Каліша й Щипйорно. У 1922 р. повернувся до рідного села, зайнявся сільським господарством⁹⁰. У 1920 р. переїхав до Сарн уродженець с. Озеряни

⁸⁵ Володимир Оскілко у висвітленні преси. *Дзвін*. 1926. 1 липня. С. 1.

⁸⁶ Кручинин А. «Юзик»: Генерал Булак-Балахович 2-й брат свого брата. *Право на имя: Биографика XX века. Чтения памяти Вениамина Иофе. Избранное. 2003–2012*. Санкт-Петербург, 2013. С. 126.

⁸⁷ Дещо про сучасний стан на Білоруси. *Діло*. 1936. 12 липня. С. 4–5.

⁸⁸ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. *Panstwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa, 1989. S. 222.

⁸⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 781. Арк. 8, 39.

⁹⁰ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4-Р (О). Спр. 12689. Арк. 8.

Дубенського повіту, випускник Київської політехніки, інженер Анатолій Гурандо. У 1927 р. розпочав будувати в Сарнах електростанцію та згодом став її співвласником⁹¹. Арештований органами НКВС у 1944 р., А. Гурандо казав: «Я симпатизував українському руху, представниками якого була УЦР у Києві, пізніше УНР Директорії на чолі з Петлюрою. ... Симпатії виражалися у бажанні віддати свої технічні знання на службу українському уряду»⁹². Наприкінці 1922 р. одержав роботу на Віленській залізниці керівник філії Центрального бюро біженців (ЦББ) у Ченстохові Антон Стрижевський, наступного року влаштувавшись на розробку лісу у Волинське воєводство⁹³. Зауважмо, всіх цих вояків та діячів УНР згодом заарештувала й засудила радянська влада.

Після ліквідації таборів 1924 р. інтерновані військові одержали право на виїзд до східних воєводств за умови працевлаштування⁹⁴. Проте пошук роботи ускладнювали протидія місцевої польської влади та високий рівень безробіття в регіоні. Трагічно закінчилася справа групи старшин, звільнених із табору Стшалкова, які працювали в Сарненському повіті. Рішенням місцевого старости їх вислали з Польщі та під охороною відправили до УСРР, де розстріляли. Одному з депортованих, підполковнику О. Кумбальові, вдалося втекти з-під конвою та проінформувати про це еміграційну владу⁹⁵.

Звільнені з таборів вояки Армії УНР здебільша могли претендувати на важку фізичну працю, нерідко сезонну чи тимчасову, як-от: вирубка лісів, робота на тартаках, цементовнях, цукроварнях, фільварках, на будівництві залізничних колій, мостів тощо. Окремі емігранти знаходили роботу самостійно, інші переселялись організовано за сприянням УЦК у Варшаві як органу, що представляв їхні інтереси після ратифікації польським сеймом Ризького миру. Загалом на Поліссі мешкало до 2 000 політичних емігрантів, хоча ця цифра охоплювала не лише українців, а й росіян.

У 1921 р. у містечку Янів на Берестейщині заснував будівельну фірму інженер-механік Іван Кобилко, уродженець Полтавщини, помічник міністра шляхів сполучення УНР, який після поразки революції відповідав за евакуацію державного майна до м. Ченстохова. Брав участь у будівельних роботах на Дніпро-Бузькому каналі, на початку 1930-х років споруджував міст через р. Прип'ять у Пінську. Згодом жив у Бересті, де, крім підприємництва, займався громадською діяльністю, налагодив контакти з Тарасом Боровцем, який постачав базальт для його фірми. У 1930 р. І. Кобилко був арештований і пробув двох діб у в'язниці м. Берестя⁹⁶.

Перебрався на Полісся 1923 р. Яків Рябокінь-Рогоза, уродженець Київщини, учасник бою під Крутами, двох Зимових походів та антибільшовицького повстанського руху. З 1924 р. по 1932 р. він працював торговим інспектором шведської фірми «Діяболь», а, втративши роботу, 1934 р. переїхав до Варшави, жив у

⁹¹ Там само. Спр. 19198. Арк. 14.

⁹² Там само. Арк. 23–24.

⁹³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 49–50, 69.

⁹⁴ Вісті УЦК. 1924. Ч. 3. Листопад. С. 11.

⁹⁵ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: MADO, 2004. S. 51.

⁹⁶ Зек Б. Волинь у житті Івана Кобилка (1882–1951) – першого помічника комісара шляхів УНР: польські утиски, радянські репресії і нацистський терор. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*: зб. наук. праць. Рівне, 2017. Вип. XV. С. 119–123.

побратима Сергія Євтимовича. У липні 1935 р. захворів і наступного року помер у варшавському шпиталі⁹⁷.

Організована група інтернованих вояків під керівництвом підполковника Кліма Андрушенка за сприянням УЦК у 1923 р. приїхала на роботи в Берестейський повіт. Незважаючи на побутові труднощі, важку працю, емігранти справно сплачували національний податок. Із часом ця колонія, як і інші, розшарувалася у пошуках нової роботи⁹⁸.

За посередництва Бюро проектів із проведення меліораційних робіт Міністерства рільництва і рільничих реформ у 1928 р. отримала роботу в Поліському й Волинському воєводствах група емігрантів, інженерів-гідротехніків, випускників Української Галицької армії (УГА) в Подєбрадах⁹⁹. Їх переважно залучали до організації проведення меліораційних робіт, що було важливим напрямом аграрної реформи Другої Речі Посполитої.

Впродовж усього міжвоєнного часу вагомою проблемою залишалося безробіття. Уповноважений УЦК Камінь-Каширського повіту повідомляв, що з 50 емігрантів, що перебували в повіті, лише 9 мають сталу працю. У зв'язку з таким складним становищем відділ звертався із проханням до староства допомогти знайти роботу малярів, столярів. Рада повітового сеймика ухвалила виділити українським емігрантам роботу на 1926 р.¹⁰⁰. Однак загальної проблеми це не вирішило.

Філії УЦК організовували в місцях скупчення емігрантів по всій території Польщі. Попри нестачу кадрів і постійні зміни керівників філії вдалося налагодити організаційну роботу УЦК на території Поліського воєводства. У серпні 1924 р. уповноваженим УЦК на це воєводство призначено Віктора Соловія, випускника Чернігівської духовної семінарії та юридичного факультету Варшавського університету, секретаря Генерального суду за Гетьманату, керівника юридичного відділу Директорії УНР, який жив у Бересті¹⁰¹. За його сприяння було зареєстровано й надано карти азилю 111 українським емігрантам за період із серпня 1923 р. по червень 1925 р.¹⁰². У 1930 р. В. Соловій отримав польське громадянство, однак наступного року був висланий із Поліського воєводства, після чого зосередився на юридичній праці у Варшаві, співпрацював з Українським науковим інститутом¹⁰³.

Осередки УЦК на Поліссі були невеликими – нараховували до півсотні членів, однак проводили активну громадську роботу. Берестейський осередок на 1929 р. налічував 76 членів¹⁰⁴. Серед них активністю відзначалися Іван Блудимко, Іван Гноїтовий, Микола В'юн, Андрій Німий, Порфир Силенко й ін.¹⁰⁵. Вони долучилися до відкриття у 1935 р. «Хати козака», де проводились урочистості з нагоди українських

⁹⁷ Сотник Яків Рябокiнь-Рогоза. *Лiтотис Червоної Калини*. 1937. Ч. 7–8. Липень–серпень. С. 36–37.

⁹⁸ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 604–605.

⁹⁹ Черняк Ю. Деятельность украинских политических партий...

¹⁰⁰ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 613.

¹⁰¹ Вісті УЦК. 1924. Ч. 3. Листопад. С. 5, 15.

¹⁰² Там само. Ч. 4. Серпень. С. 41.

¹⁰³ Kolanczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym II RP. *Przemyśl*, 2019. S. 242–243.

¹⁰⁴ ГАБО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 1055. Л. 32.

¹⁰⁵ Тризуб. 1930. 13 квітня. С. 25; Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. Т. 14. Арк. 419 зв.

національних свят, панахиди за Головним отаманом Симоном Петлюрою, різдвяні ялинки для дітей, діля читальня, бібліотека, дитячий садок¹⁰⁶. Традиційними для берестейського відділу УЦК ставали академії 22 січня, присвячені проголошенню ІV Універсалом незалежності УНР, вшанування загиблих під Крутами, Базаром¹⁰⁷.

Активністю вирізнявся осередок УЦК у Камінь-Каширську, який із 1924 р. очолив Іван Лиходько, уродженець Харківщини, учасник Першого Зимового походу, підполковник Армії УНР¹⁰⁸. У 1925 р. діячі цієї філії виступили із протестом проти «закіхань росіян на українську націю», про що йшлося на Педагогічному з'їзді російських діячів у Варшаві 22–25 березня 1925 р. У протесті читаємо: «Якщо недавня кривава боротьба 1917–1920 рр. не врозумила москалів усіх політичних напрямів відмовитися від присвоювання собі чужої нації, то ми вважаємо ворогами всіх москалів, од монархістів до комуністів включно»¹⁰⁹. Згодом із Камінь-Каширська І. Лиходько переїхав до Любомля, а в 1937 р. – до Костополя, де продовжував працювати з УЦК, займався кооперативною роботою¹¹⁰.

На кінець 1933 р. – початок 1934 р. унаслідок виїзду емігрантів в інші регіони країни чи за межі Польщі Камінь-Каширський і Пружанський відділи припинили функціонування. Продовжували роботу відділи УЦК у Бересті, Дорогичині, Кобрині, Івацевичах, Поріччі Пінського повіту. В Івацевичах, Верховичах тощо колишні вояки Армії УНР працювали передусім на тартаках. Першим очільником УЦК в Івацевичах був Федір Іванюк¹¹¹, згодом гуртування продовжив хорунжий Армії УНР Олександр Гребенюк, уродженець м. Черкаси¹¹². Секретарем філії працював І. Короткий, скарбником – Д. Миколаєнко, головою ревізійної комісії – Т. Середюк¹¹³. У зв'язку з переїздом Олександра Гребенюка до Ковеля, у 1931 р. керівництво філії УЦК перейшло до Івана Лютого-Лютенка. Уродженець Звенигородщини, вояк 3-ї Запорізької дивізії Армії УНР, отаман Холодного Яру І. Лютий-Лютенко у 1924 р. одержав роботу на тартаку в Івацевичах і сприяв переїзду туди до сотні інтернованих козаків Армії УНР. Емігранти знаходили спільну мову з місцевим, українським і білоруським, населенням: «Велика громада калішських таборовиків зразу оживила всю околицю. ... Щодня під вечір збирався натовп людей і розмова та пісням не було кінця. ... Мало-помалу вони почали активно проявляти свої таланти, здібності»¹¹⁴. За ініціативи Івана Лютого-Лютенка та підтримки хорунжого Армії УНР Володимира Будкевича, вояка Трохима Середюка, Якіма Гречанівського й інших в Івацевичах відкрили «Хату козака», при якій діяла читальня та бібліотека, де налічувалось 250 книг, дитячий садок, український хор і театральний гурток, проводили Шевченківські дні, національні свята¹¹⁵.

¹⁰⁶ Тризуб. 1938. 2 січня. С. 16.

¹⁰⁷ ГАБО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 1055. Л. 15–15 зв., 18.

¹⁰⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1505. Арк. 4; ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4-Р (О). Спр. 18011. Арк. 41 зв.

¹⁰⁹ Вісті УЦК. 1925. Ч. 4. Серпень. С. 77–78.

¹¹⁰ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4-Р (О). Спр. 18011. Арк. 41 зв.

¹¹¹ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 14. Арк. 402.

¹¹² ГДА СБУ, м. Луцьк. Ф. П. Спр. 8254. Арк. 5; ГАБО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 1055. Л. 32.

¹¹³ Тризуб. 1930. 23 березня. С. 24.

¹¹⁴ Отаман І. Лютий-Лютенко. Вогонь з Холодного Яру. Спогади. Київ, 2015. С. 65–66; 71–72.

¹¹⁵ Тризуб. 1938. 2 січня. С. 15–16; ГАБО. Ф. 1. Оп. 9. Д. 1888. Л. 33.

Осередки УЦК діяли в Кобринському (уповноважений Михайло Шадрин), Пінському (Степан Вінницький, Юхим Кравченко) повітах¹¹⁶. У 1926 р. у Пінську виник відділ Товариства ім. Симона Петлюри. У 1930 р. відділ УЦК ухвалив резолюцію-протест проти більшовицьких репресій у підрадянській Україні¹¹⁷. Філію УЦК у Сарненському повіті очолив сотник Василь Раєвський, який репрезентував цей відділ на нараді представників української політичної еміграції у Варшаві (вересень 1927 р.). Із листопада 1931 р. уповноваженим на Сарненський повіт, що на той час відійшов до Волинського воєводства, призначили Володимира Савченка-Більського, колишнього начальника Головної військово-морської управи УНР, який у с. Ромейки працював приватним учителем¹¹⁸. З 1933 р. його замінив старшина Армії УНР, працівник Міністерства шляхів сполучення УНР Ілько Добриниченко, який відкрив у місті магазин радіочасти¹¹⁹.

Емігранти в Сарненському повіті намагалися поширювати і зберігати пам'ять про українські визвольні змагання. У братській могилі на місцевому цвинтарі було поховано понад 245 українських юнаків, загиблих у боях із більшовиками 1919 р. за станцію Сарни. Якийсь час могила залишалася занедбаною. 1924 р. до дерев'яного хреста прикріпили відповідний напис, а поховання впорядкували за козацьким звичаєм, насипавши високий курган. Ініціював відновлення могили загиблих вояків Армії УНР на цвинтарі в Сарнах В. Раєвський. Мешканці с. Любиковичі Сарненського повіту 1932 р. установили на місцевому кладовищі пам'ятник у формі хреста на могилі українських козаків, що загинули 1918 р.¹²⁰

Наступного року з ініціативи емігрантів у Сарнах виник Громадський комітет допомоги голодуючим у підрадянській Україні, до складу якого ввійшли Анатолій Гурандо, Теодосій Молдованенко, Ганна Молдованенко¹²¹. У відозві до населення цього комітету зазначено: «Громадяни! Настала лиха година на Великій Україні. Наші брати гинуть від голодної смерті ... Серце не витримує від жалю! Рятуймо наших братів! Рятуймо хто чим може! В ім'я любови до ближнього зложимо допомогу: хто хлібом, хто одежиною, хто грішми»¹²². Зусиллями Сарненського комітету допомоги голодуючим у підрадянській Україні 9 грудня 1933 р. було зібрано 95 зл. і 56 кг продуктів¹²³.

Емігранти, що жили в Поліському воєводстві приєдналися до складання підписних листів для встановлення у 1931 р. пам'ятника отаманові Армії УНР Василеві Тютюннику в Рівному, серед них Пилип Шульга (Блудень), Яків Возняк (Біловіж), Юхим Кравченко (Поріччя)¹²⁴.

¹¹⁶ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 27 зв., 271; ГАБО. Ф. 1. Оп. 9. Д. 33. Л. 30.

¹¹⁷ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 617.

¹¹⁸ ГАБО. Ф. 1. Оп. 9. Д. 33. Л. 20–21.

¹¹⁹ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 597.

¹²⁰ Давидюк Р. Українська революція 1917–1921 рр. у дискурсі національної пам'яті міжвоєнної Волині. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці, 2018. № 2. С. 78.

¹²¹ Допомога голодуючому населенню на Україні. *Українська нива*. 1933. 22 листопада. С. 1.

¹²² Давидюк Р. Наддніпрянська політична еміграція як організатор Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2018. Вип. 30. С. 3–12. С. 8.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Тризуб. 1932. 10 липня. С. 41.

На територію українського Полісся проникала розвідка Державного центру (ДЦ) УНР, перед якою стояли завдання вивчення політичної й економічної ситуації, провадження пропагандивно-інформаційної роботи серед населення УСРР. Мережею спеціальних розвідувальних пунктів, організованих у прикордонні, опікувався полковник Іван Литвиненко («Морозенко»). Частина політичних емігрантів і місцевих жителів, зокрема тих, що брали участь у Другому Зимовому поході, долучалися до співпраці з І. Литвиненком. Серед них назву уродженців Овруцького повіту, які після поразки Другого Зимового походу осіли на хуторі поблизу с. Біловіж Столинського повіту Поліського воєводства: Леопольд Давидюк, Семен Каленський, Григорій Шкуратовський, Леонтій та Омелян Недашківські¹²⁵. Співдіяв із Литвиненком хорунжий армії УНР, уродженець м. Могилів-Подільський Олександр Діткевич, вчитель у с. Немовичі Сарненського повіту, керівник просвітянського хору, згодом священник, псаломщик у с. Вічин Лунинецького повіту. Особливо тісні контакти Іван Литвиненко налагодив зі сотником Василем Раєвським, а через нього з Тарасом Боровцем і групою поліської молоді для пошуку можливої агентури.

Просвітницька, освітня та кооперативна діяльність. Українські діячі, серед них й учасники революційних подій, що стали політичними емігрантами, активно долучалися до культурно-освітньої, просвітницької роботи на Поліссі. За ініціативи В. Дмитріюка 23 березня 1923 р. Поліське воєводське управління зареєструвало Українське товариство Просвіта в Бересті над Бугом. Згодом під назвою «Просвіта на Поліссі» з центральною установою в Бересті товариство організувало бібліотеки-читальні, хори, драматичні гуртки у всьому Поліському воєводству, зокрема в Берестейському, Кобринському, Пінському, Дорогичинському, Сарненському повітах. У 1923 р. службовці КОП звітували, що український просвітянський рух небезпечніший за більшовизм, позаяк об'єднує людей освічених, називали, серед інших, жителів м. Дубровиця Сарненського повіту Пилипа Шевела (ад'ютант отамана Оскілка), Андрія Рукавичка (ад'ютант отамана «Іскри»); мешканців м. Берестя лікаря Василя Дмитріюка, адвокатів Василя Пантелевича і Володимира Криницького й ін.¹²⁶

«Просвіта на Поліссі» організувала в Бересті тримісячні інструкторські культурно-просвітницькі курси для керівників бібліотек-читалень, а також кооперативні. Активними просвітянами та членами управи на Берестейщині в різний час були Павло Артемюк, Микола Крижанівський, Олександр Базилевич, Віктор Соловій та ін.¹²⁷. Просвітянське товариство в м. Малорита очолював Василь Рудицький, у Кобрині – Леонтій Квартірук, у Сарнах – Теодосій Молдаваненко. У 1929 р. товариство «Просвіта на Поліссі» налічувало 127 читалень та 1 754 учасники¹²⁸.

Організаційному розвитку «Просвіти на Поліссі» перешкоджав конфлікт різних політичних партій, які намагалися використати товариство для популяризації своїх ідей. Впливи ліворадикальних партій, політична боротьба всередині товариства, контакти із «Просвітою» в Галичині призводили до арештів, заборон

¹²⁵ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 82 зв.

¹²⁶Вабищевич О. Український культурно-просвітній рух на Поліссі (1920–30-ті роки). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 112.

¹²⁷Гнойовий І. До історії Товариства «Просвіта» в Берестю на Поліссі. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1962. Рік VI. № 6. С. 100–102.

¹²⁸Миснюк В. Исследование национальных процессов в Восточной Европе на примере Полесского воєводства (1921–1939 гг.). *Перекрестки*. 2007. № 3–4. С. 238.

організувати заходи, відкривати нові філії. Розпочавши 1930 р. із заборони Берестейського осередку, влада за 3 роки закрила Кобринську філію, а 17 серпня 1938 р. цілком припинила роботу «Просвіти на Поліссі»¹²⁹. Аналогічні процеси відбувалися у сусідньому Волинському воєводстві, хоча процес ліквідації «Просвіти» тут розпочався раніше: від 1928 р. і до середини 30-х років були заборонені всі повітові осередки в межах «волинського експерименту» Генрика Юзевського та реалізації ідеї «сокальського кордону».

Успіхом просвітянського товариства було проведення шкільних плебісцитів, підтримка української приватної школи ім. Олекси Стороженка, організація кооперативних курсів й активізація руху за українізацію Православної Церкви в Польщі.

Населення багатьох місцевостей Полісся у 1923 р. бойкотувало польські школи. У Пінському повіті Поліського воєводства до польських шкіл пішло лише 5–7 % дітей шкільного віку¹³⁰. Після ухвалення польським сеймом 31 липня 1924 р. Закону про мову й організації шкільництва для національних меншин на Поліссі організовано громадську кампанію подання декларацій про відкриття українських шкіл. Однак вона наštтовхнулася на жорстку протидію місцевої адміністрації, польських політичних партій і культурних організацій. Як наслідок, у 1925/1926 н. р. польські початкові школи становили в Поліському воєводстві 98,6 %. Серед учительства одиниці були українцями.

Подавалися декларації також за відкриття білоруських шкіл у регіоні. Орган БСРГ «Народная справа» публікував зразок із поясненням як її потрібно заповнювати¹³¹. Однак білоруси не здобули позитивних результатів у цій справі. До того ж 1936 р. влада закрила ТБШ.

У 1924 р. українцям завдяки активній організаторській роботі посла В. Дмитріюка вдалося домогтися відкриття приватної 7-класної української школи ім. Олекси Стороженка, який жив і був похований у Бересті. При ній діяли курси для дорослих. Першим її керівником став Гнат Олесіюк, батько Тимоша Олесіюка¹³². Згодом директорування перейняв випускник Вищого вчительського інституту у Вільно Павло Артемяк, учасник освітянської роботи періоду Української революції, після якої вчителював на Волині, впроваджував українську мову викладання у Дерманській учительській семінарії, Острозькій дівочій гімназії. У 1932 р., після звільнення з посади вчителя, П. Артемяк працював касиром Українбанку. Був ув'язнений у табір Береза-Каргузька (1935), згодом служив священником на Волині.

Значну фінансову допомогу школі ім. Олекси Стороженка надавав Василь Дмитріюк, підтримуючи заклад як власними коштами, так і консолідуючи інших українських послів на сплачування щомісячних внесків. У 1927 р. очолив комітет будівництва українського Народного дому в Бересті. З метою поширення кооперативної ідеї в березні 1931 р. у Бересті було засновано український кооператив

¹²⁹ Місіюк В. Просвіта на Поліссі (1923–1938 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2013. Вип. 21. С. 137–141.

¹³⁰ Вабищевич О. Український культурно-просвітний рух на Поліссі (1920–30-ті роки). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 110.

¹³¹ Практичньня рады. Дэклярацыя. *Народная справа*. 1926. 26 жніўня. С. 6; Грамадзяне! *Народная справа*. 1926. 4 верасня. С. 1.

¹³² Гнойовий І. До історії Товариства «Просвіта»... С. 101; Олесіюк Т. Кам'янець – золотий вінець... С. 109.

«Село»¹³³. Свідченням розвитку українського руху стало відкриття у 1925 р. Українського кооперативного банку в Бересті та Кобрині, а згодом банківського відділу у Кам'янець-Литовську¹³⁴. Серед кооператорів, які спричинилися до розбудови банківської сфери, назву Василя Криницького, Сергія Хитріна, Павла Артемока. Останній ініціював проведення кооперативних курсів, зокрема у Кобрині, де викладав дисципліну «Культурно-освітня праця кооператив». Очільник Берестейського банку Олександр Базилевич налагодив тісну співпрацю з Ревізійним союзом українських кооперативів (РСУК) у Львові, був обраний членом його Ради та Центробанку¹³⁵.

Релігійне питання. Своєрідним індикатором українських і білоруських традицій була Православна Церква в Польщі. Специфіка релігійного руху білорусів в тому, що більшість із них належали до православних, однак у національному питанні активнішими були католики, які ставали промотором національного пробудження. Білоруські католицькі священники, зокрема А. Станкевич, В. Годлевський, у 1926 р. очолили партію Білоруських християн-демократів (БХД), у програмі якої йшлося про об'єднання всіх білоруських етнічних земель в одну незалежну державу. Більшість православного білоруського селянства з підозрою поставилася до БХД, тому остання мала впливи в тих повітах, де переважали білоруси-католики¹³⁶.

Після смерті Ю. Пілсудського розпочинається політика національно-державної асиміляції, унаслідок якої ліквідовуються національні організації, посилюється тиск на пресу. У 1936 р. партію БХД перейменовано на БНА (Беларускае народнае аб'яднання), що позиціонувала себе як світська організація. До 1939 р. – це єдина легальна партія, що мала невеликий вплив на національне життя. Польські чиновники в 1939 р. констатували, що «білоруський рух не представляє загрозової сили ні у політичному, ні в організаційному відношенні»¹³⁷.

У повітах Поліського воєводства, де переважали українці, поширювались процеси українізації Православної Церкви, до яких долучились УНРівські емігранти. 1923 р. єпископ Поліський Олександр висвятив на священника в Пінському соборі колишнього старшину Армії УНР, уродженця с. Богінь Браславського повіту Віленської губернії Мартина Волкова, на той час учителя с. Колки Луцького повіту. Отримавши парафію в Сарненському повіті, М. Волков служив священником у м. Бережниця, а 1935–1938 рр. був послом до польського сейму¹³⁸. Вже названий учитель с. Немовичі Сарненського повіту, хорунжий Армії УНР О. Діткевич керував просвітянським хором, згодом служив священником¹³⁹. У травні 1934 р. у Пінському соборі відбулася панахида за Головним отаманом Симоном Петлюрою, у якій брав участь архієпископ Поліський Олександр Іноземцев і священники, зокрема його секретар о. Житинський, у минулому діяч УНР.

¹³³ ГАБО. Ф. 1. Оп. 9. Д. 1888. Л. 22–23.

¹³⁴ Там само. Оп. 10. Д. 1055. Л. 48.

¹³⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Д. 1417. Л. 9.

¹³⁶ Дедурін Г. Основні тенденції розвитку білоруського національного руху в Польщі (1921–1939 рр.). *Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали V Міжнародної наукової конференції* (Житомир, 15–16 листопада 2008 р.). Житомир, 2009. С. 134.

¹³⁷ ГАБО. Ф. 1. Оп. 8. Д. 1052. Л. 49–50.

¹³⁸ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4-Р(О). Спр. 19198. Арк. 31.

¹³⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 73 зв.

Питання українізації Православної Церкви в Польщі ініціювали на зборах «Просвіти на Поліссі» 29 серпня 1926 р., у просвітянських читальнях поширювали листівки під назвою «Український церковний з'їзд»¹⁴⁰. П. Артемиук і В. Соловій були делегатами та членами виконавчого комітету Українського церковного з'їзду в Луцьку (1927), згодом очолили окружний комітет із підготовки з'їзду в Бересті. На Українському церковному з'їзді у Бересті 15 січня 1928 р. за головування Віктора Соловія та присутності 52 делегатів серед інших виступав Арсен Річинський із Волині¹⁴¹. З'їзд висловився за виділення української єпархії та призначення для її управління єпископа-українця, а також, щоб Консисторія дослухалася до думки населення, однак реалізувати ці плани було складно.

Поширенню процесів українізації Православної Церкви в Польщі сприяло Товариство ім. митрополита Петра Могили, установчі збори якого відбулися 19 листопада 1931 р. у Луцьку¹⁴². У програмних документах товариства йшлося про завдання «поширювати у свідомості православних віру наших предків; дбати про її добро і охороняти її»¹⁴³, боротися за «відродження соборницьких традицій; підготовку до Помісного собору Православної церкви в Польщі, задоволення церковно-релігійних потреб кожної нації»¹⁴⁴.

До появи Товариства ім. митрополита Петра Могили прихильно поставилися президія Центрального білоруського православного комітету з центром у Вільно, білоруська православна група студентів, Союз білоруських культурно-освітніх і господарських організацій та інституцій¹⁴⁵. Поліська консисторія розпорядженням від 26 грудня 1931 р. благословила духовенство й парафіян вступати до товариства¹⁴⁶.

Однак, якщо у Волинському воєводстві відділи товариства з'явилися у більшості повітових міст, зокрема в Сарнах (на той час повіт уже перейшов до Волинського воєводства), то у Поліському – лише в Новогрудку¹⁴⁷. Відкриття сарненського відділення відбулося 4 травня 1932 р. за присутності 90 осіб, серед них – 23 священників¹⁴⁸. До управи філії ввійшли А. Гурандо (голова), С. Малевиц (заступник), М. Волков (скарбник) та ін. Ревізійну комісію очолив генерал В. Савченко-Більський. Сарненський відділ в особі голови управи, інженера А. Гурандо брав участь у Пастирсько-місіонерському з'їзді Поліської єпархії, який тривав із 30 жовтня по 3 листопада 1932 р. Однак воєводська влада Полісся не толерувала утворення осередків цього товариства.

У практичному житті поширення національних процесів у Церкві залежало від душпастирів і настроїв прихожан. Берестейський священник Михайло Тарима підтримував тісний зв'язок з українськими організаціями, служив панахиди у дні національних скорботних урочистостей. Активністю вирізнялися отці Василь

¹⁴⁰ Мисюк В. Национальные процессы и церковь в Полесском воеводстве (1921–1939).

Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. 2009. № 1–2. С. 227.

¹⁴¹ ГАБО. Ф. 1. Оп. 2. Д. 2080. Л. 1–14.

¹⁴² Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁴³ Там само. Спр. 13. Арк. 5.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 3. Арк. 204.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 33, 35, 68.

¹⁴⁶ За соборність. Неперіодичний орган т-ва ім. Петра Могили. 1932. Ч. 4. С. 32.

¹⁴⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 203.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 29. Арк. 1.

Котович і Микола Щур у Дорогичинському, Верослав Тхоржевський у Кобринському повітах, які проводили богослужіння, читали проповіді українською мовою, висловлювались за українську школу, поширювали серед дітей українські книги, збирали підписи за проведення шкільних плебісцитів¹⁴⁹.

Українізаційним процесам перешкождала позиція вищих представників церковної єрархії, Митрополитою ради, воєводської адміністрації, почасти самих вірян. Активна проукраїнська позиція о. Мартина Волкова була причиною скарг на нього: прихожани Почасво-Богородицької церкви зверталися із претензіями щодо його діяльності до митрополита Діонісія¹⁵⁰. Священника Василя Котовича в 1934 р. через проукраїнські дії відправили на пенсію. На вимогу поліського воєводи 1932 р. єпископ звільнив о. Тхоржевського, у минулому – капелана 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, та дяка Квартирука¹⁵¹. У 1932 р. М. Волков відмовився від посади законочителя в Сарнах на користь настоятеля церкви с. Тинне Сарненського повіту Олександра Білецького, колишнього старшини Армії УНР. Однак через послідовну проукраїнську діяльність останній так і не одержав затвердження на цю посаду¹⁵².

Незважаючи на поширення процесів українізації церковного життя, у більшості церков відправи проводили церковнослов'янською мовою з російською вимовою, російську продовжували використовувати в адміністративному житті Церкви, навчанні дітей Закону Божого, процесі друку молитовників, підручників, документів, календарів, які розсилали без урахування чисельності росіян в окремих парафіях¹⁵³. Посади настоятелів парафій обіймали росіяни, а ухвали про українізацію церковного життя всіляко ігнорували.

Активізацію процесів українізації церковного життя значною мірою забезпечувала підтримка воєводської адміністрації. Підтвердженням цього слугує той факт, що в Сарненському повіті (наприкінці 1930 р. перейшов зі складу Поліського до Волинського воєводства, але залишався у підпорядкуванні Поліської єпархії) на 1937 р. майже не було «чисто слов'янських» парафій, богослужіння проводили або українською, або почергово зі церковнослов'янською. В інших парафіях Поліського воєводства про такі процеси не йшлося. Серед причин такої ситуації – політика поліського воєводи Вацлава Костека-Бернацького¹⁵⁴.

Поліський воєвода стверджував, що прагнув би запровадити для навчання православної релігії «тутешню» мову, але оскільки вона не є літературною, то викладати треба польською. Реалізацією подібних думок стало розпорядження повітового шкільного інспектора в Бересті про те, що з 10 січня 1933 р. православ'я потрібно вчити польською мовою або церковнослов'янською. Цю проблему порушував у промові сейму посол С. Хруцький під час дискусії щодо бюджету Міністерства освіти, а Український сеймовий клуб уніс окрему інтерпеляцію про відкликання цього розпорядження¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Мисюк В. Национальные процессы и церковь в Полесском воеводстве.... С. 226.

¹⁵⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 135–136 зв.

¹⁵¹ Мисюк В. Национальные процессы и церковь в Полесском воеводстве... С. 228.

¹⁵² Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. С. 33.

¹⁵³ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością... S. 198.

¹⁵⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1975. Ч. II. С. 123.

¹⁵⁵ Баран С. За душу української православної дитини. *Діло*. 1933. 12 лютого. С. 1–2.

Згодом римо-католицький єпископат розгорнув низку процесів проти Волинської, Поліської, Віленської та Гродненської православних консисторій, вимагаючи повернення Римо-Католицькій Церкві православних храмів, парафіяльних споруд і церковної землі.

Унаслідок революційних подій, що розгорнулися після Першої світової війни, національні прагнення українців і білорусів не були реалізовані. За умовами Ризького мирного договору Західна Україна й Західна Білорусь опинилися у складі Польської держави. Територія Берестейсько-Пінського Полісся увійшла до складу Польського воєводства. Намагаючись якнайшвидше інтегрувати т. зв. східні креси до складу Польської держави, влада проводила політику регіоналізму («поліссезації»), пропагувала теорію окремої «поліської», «тутешньої», народності, нібито «проміжної між українцями і білорусами».

Білоруське населення, переважно політично пасивне, було більш схильне до асиміляції, ніж українське, яке, маючи досвід національної боротьби 1917–1921 рр., намагалось протистояти колонізаційним процесам. Українці Берестейсько-Пінського Полісся чи не перший досвід розбудови національного життя здобули під впливом СВУ. Згодом на території утвореної Холмської губернії з центром у м. Бересті виникла «Просвіта», українська школа, проводили українознавчі курси, починала розвиватися кооперація, працювали театральні трупи.

В умовах Другої Речі Посполитої українці Берестейсько-Пінського Полісся зберігали національне обличчя через відродження просвітянських організацій, заснування у м. Бересті приватної 7-класної української школи ім. Олекси Стороженка, відкриття українських банків, українізацію Православної Церкви. Промотором українського національного життя були колишні учасники національних змагань, службовці й військові УНР. Утворені на Поліссі філії УЦК, не виступаючи проти польської влади, намагалися поширювати національні ідеї, відзначати свої свята та вшановувати своїх героїв. Однак цих сил було замало, щоби зберегти українськість Берестейсько-Пінського Полісся в умовах тиску Польської держави, непростих відносин із білоруською спільнотою.

На початку та після Другої світової війни тут реалізовувалася політика «радянзації» і «комунізації». Після розвалу комуністичної системи авторитарний режим у Білорусі звів до мінімуму українські національні впливи на цій етнічній українській землі.

АРГАНІЗАЦЫЯ І ПРАВЯДЗЕННЕ НАРОДНЫХ СХОДАЎ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ І ЗАХОДНЯЙ УКРАЇНЫ: ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ (НА ПАДСТАВЕ АФІЦЫЙНЫХ ДАДЗЕННЫХ)

Як у беларускай, так і ва ўкраінскай гістарыяграфіі шмат прац даследчыкаў прысвечаны арганізацыі і правядзенню ў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне Народных сходаў, якія выказаліся за ўстанаўленне савецкай улады, уваходжанне ў склад СССР, канфіскацыю памешчыцкіх зямель і нацыяналізацыю буйной прамысловасці. Да таго ж, да чарговых юбілейных дат уваходжання Заходняй Беларусі ў склад БССР і Заходняй Украіны ў склад УССР ладзяцца міжнародныя навуковыя канферэнцыі, выдаюцца зборнікі дакументаў і матэрыялаў. Пры гэтым беларускія і ўкраінскія даследчыкі засяродзілі сваю ўвагу на нацыянальнай праблематыцы, амаль адсутнічаюць працы, у якіх праводзілася б параўнанне Народных сходаў Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. У гэтай сувязі, з гэтай артыкула з’яўляецца параўнанне арганізацыі, правядзення і вынікаў Народнага сходу Заходняй Украіны (НСЗУ) і Народнага сходу Заходняй Беларусі (НСЗБ) на падставе афіцыйных дадзеных.

Народныя сходы былі скліканыя ў адпаведнасці з рашэннем Палітбюро ЦК УсеКП(б) ад 1 кастрычніка 1939 г. Норма прадстаўніцтва была вызначана пастановай Палітбюро ЦК УсеКП(б) – дэпутат ад 5 000 выбаршчыкаў. Арганізацыйны выбараў займаўліся адмыслова створаныя Камітэты па выбарах у НСЗУ і НСЗБ. Удзельнічаць у выбарах мелі права ўсе жыхары Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, якія дасягнулі 18-гадовага ўзросту, незалежна ад іх расавай і нацыянальнай прыналежнасці, веравызнання, адукацыі, сацыяльнага паходжання, мінулага дзейнасці і маёмаснага становішча¹.

22 кастрычніка 1939 г. адбыліся выбары ў НСЗУ і НСЗБ. Яўка выбаршчыкаў на выбарах у НСЗУ складала 92,83 % (4 433 997 чалавек), з іх 90,93 % (4 032 154 чалавек) аддалі свае галасы прапанаваным кандыдатам. У выніку было абрана 1 484 дэпутаты. Выбары ў 8 акругах Луцкай і 3 акругах Львоўскай абласцей былі прызнаныя не адбыўшыміся і там планавалася правесці новыя выбары². Яўка выбаршчыкаў на выбарах у НСЗБ складала 96,71 % (2 672 280 чалавек), з іх 90,67 % (2 409 522 чалавек) аддалі свае галасы прапанаваным кандыдатам. У выніку было абрана 927 дэпутатаў.

¹ «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...». Верасень 1939 г. – 1956 г. Дакументы і матэрыялы: у 2 кн. Мінск, 2009. Кн. 1. Верасень 1939 г. – 1941 г. / склад.: У. І. Адамушка і інш. С. 20–25.

² Сообщение комитета по организации выборов в Народное собрание Западной Украины. *Советская Белоруссия*. 1939. 26 октября. С. 1.

Выбары ў 2 акругах Высока-Мазавецкага павета былі прызнаныя не адбыўшыміся і там планавалася правесці новыя выбары³.

Параўноўваючы вынікі выбараў у НСЗУ і НСЗБ, можна зрабіць выснову, што выбаршчыкі Заходняй Беларусі з аднаго боку былі больш актыўныя (яўка на 3,88 % вышэй), а з другога боку больш радыкальныя (6,04 % выбаршчыкаў Заходняй Беларусі прагаласавала супраць прапанаваных кандыдатаў).

26–28 кастрычніка 1939 г. у будынку тэатра г. Львова прайшоў Народны сход Заходняй Украіны. Паводле дадзеных мандатнай камісіі, на НСЗУ было абрана 1 495 дэпутатаў, якія прадстаўлялі Львоўскую, Луцкую, Станіславаўскую і Цярнопальскую вобласці⁴. Нацыянальны склад дэпутатаў быў наступным: украінцы – 92,2 %, яўрэі – 4,3 %, палякі – 3 %, рускія – 0,5 %⁵. У сваю чаргу, абраныя дэпутаты з’яўляліся прадстаўнікамі наступных сацыяльных груп: сяляне – 52 %, рабочыя – 28 %, інтэлігенцыя – 18 %, інш. – 2 %⁶. 28–30 кастрычніка 1939 г. у будынку тэатра г. Беластока прайшоў Народны сход Заходняй Беларусі. Паводле дадзеных мандатнай камісіі, на НСЗБ было абрана 929 дэпутатаў, якія прадстаўлялі Беластоцкую, Віленскую, Навагрудскую і Палескую вобласці⁷. Нацыянальны склад дэпутатаў быў наступным: беларусы – 67,1 %, палякі – 13,7 %, яўрэі – 7,8 %, украінцы – 5,7 %, рускія – 4,6 %, 1,1 % прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў⁸. У сваю чаргу, абраныя дэпутаты з’яўляліся прадстаўнікамі наступных сацыяльных груп: сяляне – 60,8 %, рабочыя – 21,3 %, інтэлігенцыя – 12,1 %, інш. – 5,8 %⁹.

У адрозненне ад Львова Беласток не застаўся ў складзе ССРСР. У верасні 1944 г. на падставе пагаднення паміж савецкім і польскім урадамі горад з прылежнымі раёнамі быў перададзены ў склад Польшчы. Гэта факт стаў чарговай своеасабліваасцю гісторыі беларускай дзяржаўнасці, паколькі роўна за дваццаць год да гэтай падзеі ў Смаленску была абвешчана ССРБ і ўжо праз месяц Смаленск вярнуўся ў склад РСФСР.

Параўноўваючы дадзеныя мандатных камісій НСЗУ і НСЗБ, можна зрабіць шэраг высноў. Па-першае, НСЗБ быў больш поліэтнічным, паколькі на ім прысутнічала больш за пяць нацыянальнасцяў, а на НСЗУ толькі чатыры. Па-другое, палякі на НСЗУ не мелі таго значнага прадстаўніцтва, як на НСЗБ, нават яўрэяў дэпутатаў было больш. Трэба таксама адзначыць, што калі ўкраінцы былі прадстаўлены на НСЗБ, то беларусы на НСЗУ адсутнічалі. Па-трэцяе, сацыяльны склад дэпутатаў НСЗУ і НСЗБ быў у цэлым раўнамерным, адзінае, што на сябе звяртала ўвагу, што іншыя сацыяльныя групы (рамеснікі і служачыя) на НСЗБ займалі амаль 6 %.

³ Там жа.

⁴ Заключительное заседание 28 октября 1939 г. *Советская Белоруссия*. 1939. 30 октября. С. 2.

⁵ Луцкий О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух*: наук. зб. Львів, 2006. Зб. 7. С. 97.

⁶ Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР, 1939–1989: зб. док. і матер. Київ: Наукова думка, 1989. С. 398.

⁷ Народное (национальное) собрание Западной Белоруссии, 28–30 октября 1939 года: стенографический отчет / под ред. В. Н. Малина. Минск, 1946. С. 179.

⁸ Там жа. С. 181.

⁹ Там жа. С. 179–180.

На парадак дня, як Народнага схода Заходняй Украіны, так і Народнага схода Заходняй Беларусі, былі вынесены чатыры пытанні: аб дзяржаўнай уладзе; аб уваходжанні Заходняй Украіны/Заходняй Беларусі ў склад УССР/БССР; аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель; аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці. Па кожным з гэтых пытанняў аднагалосна былі прыняты адпаведныя дэкларацыі. Ніжэй прыводзім іх дэкларацыйныя часткі. Яны, а таксама дэкларацыі ў цэлым, падобныя адна на адну.

27 кастрычніка НСЗУ прыняў дэкларацыю аб дзяржаўнай уладзе: «Выражае аднодушную волю освободженного народа Западной Украины, следуя примеру народов Советского Союза, Украинское Народное Собрание провозглашает установление советской власти на всей территории Западной Украины»¹⁰. Адпаведная дэкларацыя была прынята НСЗБ 29 кастрычніка: «Белорусское Народное Собрание, выражая непреклонную волю и желание народов Западной Белоруссии, провозглашает на все территории Западной Белоруссии установление советской власти. Отныне вся власть на территории Западной Белоруссии принадлежит трудящимся города и деревни в лице Советов депутатов трудящихся»¹¹.

НСЗУ 27 кастрычніка прыняў дэкларацыю і аб уваходжанні Заходняй Украіны ў склад Украінскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі: «Украинское Народное Собрание являясь выразителем непреклонной воли и чаяний народа Западной Украины, постановляет: просить Верховный Совет Союза ССР принять Западную Украину в состав Союза Советских Социалистических Республик, включить Западную Украину в состав Украинской Советской Социалистической Республики с тем, чтобы воссоединить украинский народ в едином государстве, положить конец вековому разобщению украинского народа»¹². У сваю чаргу, НСЗБ 29 кастрычніка прыняў дэкларацыю аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі: «Считая волю белорусского народа высшим законом, Белорусское Народное Собрание постановляет: просить Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик и Верховный Совет Белорусской Советской Социалистической Республики принять Западную Белоруссию в состав Советского Союза и Белорусской Советской Социалистической Республики, воссоединить белорусский народ в единое государство и положить тем самым конец разобщению белорусского народа»¹³.

28 кастрычніка НСЗУ прыняў дэкларацыю аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель: «В полном соответствии с единодушной волей и стремлениями трудящихся Западной Украины, охраняя их кровные и жизненные интересы, следуя примеру народов Советского Союза, Украинское Народное Собрание провозглашает на

¹⁰ Декларация Народного собрания Западной Украины о государственной власти в Западной Украине. Советская Белоруссия. 1939. 28 октября. С. 1.

¹¹ Декларация Народного собрания Западной Белоруссии о государственной власти. *Советская Белоруссия*. 1939. 30 октября. С. 1.

¹² Декларация Народного собрания Западной Украины о вхождении Западной Украины в состав Украинской Советской Социалистической Республики. *Советская Белоруссия*. 1939. 29 октября. С. 2.

¹³ Декларация Народного собрания Западной Белоруссии о вхождении Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики. *Советская Белоруссия*. 1939. 30 октября. С. 1.

терриории Западной Украины конфискацию земель помещичьих, монастырских и крупных государственных чиновников со всем их живым и мертвым инвентарём и усадебными постройками»¹⁴. Аднаведная дэклаарацыя была прынята НСЗБ 30 кастрычніка: «Белорусское Народное Собрание, руководствуясь кровными интересами трудовых крестьян и выражая волю всех трудящихся масс, провозглашает на территории Западной Белоруссии конфискацию без всякого выкупа помещичьих земель, земель монастырей, земель крупных государственных чиновников со всем их живым и мертвым инвентарём и усадебными постройками»¹⁵.

НСЗУ 27 кастрычніка прыняў дэклаарацыю і аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці Заходняй Украіны: «С целью беспощадного подавления эксплуататоров и уничтожение всякой эксплуатации человека человеком, выражая единодушную волю всего народа Западной Украины, следуя примеру Союза Советских Социалистических Республик, Украинское Народное Собрание провозглашает национализацию банков и крупной промышленности Западной Украины»¹⁶. Аднаведная дэклаарацыя была прынята НСЗБ 30 кастрычніка: «В целях уничтожения эксплуатации человека человеком и лишения паразитов – фабрикантов, заводчиков и банкиров, их власти над трудовым народом Белорусское Народное Собрание провозглашает национализацию банков и крупной промышленности на территории Западной Белоруссии»¹⁷.

Напрыканцы сваіх пасяджэнняў НСЗУ і НСЗБ прынялі аднолькавае рашэнне – накіраваць у Маскву Паўнамоцную камісію ў складзе 66 дэпутатаў для перадачы Вярхоўнаму Савету СССР рашэння аб уваходжанні склад Савецкага Саюза¹⁸. Пазачарговая Пятая сесія Вярхоўнага Савета СССР 1 лістапада 1939 г. прыняла Закон аб уключэнні Заходняй Украіны ў склад СССР з уз'яднаннем яе з УССР, а 2 лістапада 1939 г. – аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад СССР з уз'яднаннем яе з БССР¹⁹.

Такім чынам, кідаецца ў вочы відавочнае падабенства прынятых абодвума прадстаўнічымі органамі рашэнняў. Гэта можна патлумачыць тым, што праблематыка пытанняў, вынесеных на разгляд сходаў, таксама як і чарнавых варыянтаў тэкстаў рэзалюцый была зараней распрацавана і зацверджана кіраўніцтвам СССР, УССР і БССР. Разам з тым, сацыяльны і нацыянальны склад дэпутатаў НСЗУ і НСЗБ мае адбітасці, якія адлюстроўваюць як рэаліі рэгіёнаў, так і ступень сацыяльнай і нацыянальнай напружанасці ў іх восенню 1939 г.

¹⁴ Декларация Народного собрания Западной Украины о конфискации помещичьих земель. *Советская Белоруссия*. 1939. 30 октября. С. 2.

¹⁵ Декларация Народного собрания Западной Белоруссии о конфискации помещичьих земель. *Советская Белоруссия*. 1939. 1 ноября. С. 2.

¹⁶ Декларация Народного собрания Западной Украины о национализации банков и крупной промышленности Западной Украины. *Советская Белоруссия*. 1939. 30 октября. С. 2.

¹⁷ Декларация Народного собрания Западной Белоруссии о национализации банков и крупной промышленности. *Советская Белоруссия*. 1939. 1 ноября. С. 2.

¹⁸ Народное (национальное) собрание Западной Белоруссии, 28–30 октября 1939 года. С. 158; Муравський О. І. Народні збори Західної України. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 194.

¹⁹ Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва] (31 октября – 2 ноября 1939 г.): стенографический отчет. 1939. С. 101–102.

**ЧАСТИНА ІІІ
ЕТНОГРАФІЧНІ,
МОВНО-ЛІТЕРАТУРНІ ТА
РЕЛІГІЙНІ ІНДИКАТОРИ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
НАСЕЛЕННЯ
БІЛОРУСЬКО-
УКРАЇНСЬКОГО
ПОГРАНИЧЧЯ**

«У ПОШУКАХ ПРЕДКІВ»: ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН, БАЛТІВ ТА ІНШІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ МІФИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ І БІЛОРУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Теперішнє українсько-білоруське пограниччя як символічний етнокультурний простір зосереджене здебільша на території Прип'ятського басейну. Останній багато дослідників асоціюють із «прабатьківщиною» всіх слов'ян, зокрема й східних, до яких лінгвістично відносять і білорусів, і українців. Сучасна належна наукова інтерпретація зазначеної проблематики, звісно, суттєво впливає і на процеси формування національної ідентичності обох спільнот. З огляду на це, вельми актуально видається й історіографічна рефлексія щодо новітніх підходів до неї учених обох країн. Тривале перебування білорусів й українців під тотальним політичним, економічним, культурним, духовним контролем російського державно-ідеологічного апарату (і за часів імперії, і в радянську добу) зумовило значну деформацію, зокрема й історіографічного простору цих європейських націй.

Треба визнати, що нав'язувані кілька століть історичні міфи міцно вкоренилися у свідомості обох спільнот. Один із найпотужніших у цьому сенсі історико-ідеологічних спрутів, активно вживаних (і повсякчас виспівуваних «трубадурами імперії»), передусім із політичною метою дотепер, – міф/конструкт про т. зв. спільну колиску трьох східнослов'янських народів (у «науковому» обрамленні – «давньоруська народність»). Щоправда, у цій «етногенетичній люльці» українцям і білорусам із боку росіян була свідомо відведена роль чомусь молодших «братів», а в деяких варіаціях – ще й буцімто неповноцінних, а отже, таких, що потребують «виправлення» (звісно, за російськими лекалами). Лише здобуття державної незалежності Україною та Білоруссю в 1991 р. дало змогу, нарешті, почати переосмислення власного історичного минулого без ідеологічних кліше та нав'язаних зовні стереотипів і передовсім щодо етногенезу «східнослов'янських» спільнот.

Однією з обов'язкових процедур творення нових «націоналізованих» версій історії та фундаментальним легітимаційним сюжетом їхніх історіографічних канонів стало виведення тяглості сучасної національної самобутності від давніх «слов'янських» спільнот, які за звичкою сприймаються носіями «загальнослов'янської» етнічної ідентичності. Проте все очевидніше, що цей вельми модерний «етногенетичний міф» про «спільне походження» має насамперед інструментальну природу та потребує кардинального етноісторичного переосмислення. Щоправда, досі неподоланою перешкодою для гуманітаріїв залишаються головні теоретичні питання: в чому суть «етногенезу» й історична механіка цього процесу; що розуміється під такими поняттями, як «слов'яни», «слов'янство», «східні слов'яни»; як встановити етнічні специфіку та ідентичність дописемних спільнот? Водночас усе помітнішою

в новітній гуманітаристиці стає тенденція застосування конструктивістських методик аналізу давньої історії, з акцентом на ситуативності тогочасних ідентичностей і неможливості наукових реконструкцій етнічних процесів.

Сьогодні вельми актуальною стала саме історіографічна рефлексія щодо новітніх тенденцій у сфері дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, що сформувалися впродовж трьох останніх десятиліть у межах української та білоруської історіографії. Науковий аналіз цієї проблематики набуває неабиякого значення якраз на тлі відчутної заідеологізованості та політичної ангажованості зазначеної тематики. Загалом прагнення дотримуватися ідеологічних конотацій під час саме етноісторичних реконструкцій процесів давнини залишається особливістю всіх новітніх «східнослов'янських» історіографій, що ускладнюється водночас тривалою інерцією радянських етнологічних й етноісторичних догм і схем, а також теоретичною та методологічною аморфністю студій. Більшість їхніх авторів дотепер некритично й інтуїтивно дотримуються примордіалістського та позитивістського підходів відносно експлікації етнічних феноменів дописемної доби та середньовіччя, переважно ігноруючи будь-які модерні теоретичні новації, наявні у світовій гуманітаристиці. Все це зумовлює відчутну евристичну стагнацію, яка виявляється дотепер у пошуках (доволі ефемерних з етноісторичного погляду) окремого етносу «слов'ян», їхньої сакральної «прабатьківщини», суто «слов'янських» археологічних культур, окремого племені «русів» тощо.

Теоретичні та методологічні труднощі. Доволі часто сучасні дослідники проблеми аналізують її у традиціях ще першої половини ХІХ ст., згідно зі схеми словацького філолога Павела Шафарика, який першим запропонував гіпотетично ототожнювати «слов'ян» із «венетами» римських джерел. За іронією долі, саме лінгвістичний метод побудови спорідненості мов у вигляді дерева найбільше вплинув на археологів, які відтоді прагнуть побудувати таке саме етногенетичне родинне дерево, наївно та помилково розцінюючи стародавні культури за біологічними параметрами живого організму, для якого мають бути батьки, місце народження, молодість, старість і смерть. Саме популярність у романтичну добу дарвінівської теорії біологічної еволюції вплинула на лінгвістику, де також зародилося уявлення про тривалий еволюційний шлях розвитку сучасних мов від єдиного «першопредка», що дало змогу групувати мови в «сім'ї» та за зразком генеалогії малювати відповідне «мовне дерево» від такого, багато в чому уявлюваного, предка. Позитивістське ж уявлення про тотожність мов і етносів спровокувало водночас появу хибного стереотипу, коли останній сприймають як окрему біологічну популяцію, витоки якої можна начебто відшукати, дослідивши лише витоки певної мови. На жаль, більшість пострадянських учених-гуманітаріїв досі перебувають у полоні цієї романтичної традиції інтерпретації етноісторичної специфіки людства, коли певний «народ» сприймається винятково гомогенною в расовому і культурному відношенні спільнотою, яка має спільне походження, мешкає на певній території із «сивої давнини», говорить увесь цей час однією мовою та перетворюється в модерну епоху на конкретну «націю».

Проте сьогодні вже добре відомо, що не існує окремих расового, антропологічного чи генетичного типів будь-якого етносу, а тим більше лінгвістичної категорії, до якої і належать т. зв. слов'яни. Не існувало ніколи в останніх ні

єдиної матеріальної, ні тим більше духовної культури. Однак уже в епоху позитивізму з'явилося чимало ефемерних термінів і понять, які й сьогодні суттєво визначають і науковий дискурс, і повсякденну свідомість членів «слов'янських» націй: «старожитності слов'ян», «слов'янська культура», «слов'янський етногенез», «слов'янський етнос», «слов'янська ідентичність», «слов'янський світ», «слов'янство», – що потребують кардинальної деконструкції. Загалом, якби не було спорідненості слов'янських мов (яку, до речі, останнім часом усе більше філологи ставить під сумнів), то проблема походження «слов'ян» взагалі б не з'явилася в науці. Втім, навіть встановлення мовної спорідненості аж ніяк не може ототожнюватися з етногенезом такої спільності, що тривалий час грає з істориками злий жарт, зводячи їх на манівці в пошуках стародавніх першопредків «слов'ян». Домінування ж лінгвістичної методології у т. зв. слов'янській археології визначилося від початку її існування, що яскраво виявилось вже у студіях початку ХХ ст. авторства чеського славіста Любора Нідерле. Саме за топонімічними назвами він першим розташував прабатьківщину слов'ян у Прип'ятському Поліссі, сьогодні – етнічному кордоні між українцями та білорусами.

Як не дивно, але дотепер більшість археологів (і не лише «східнослов'янські») навіть не намагаються з'ясувати: чи можливою взагалі була поява (а тим більше трансляція впродовж багатьох століть) консолідованої етнічності й окремої етнічної спільноти на таких гігантських географічних обширах і чому до VI ст. н. е. про це немає жодних писемних згадок? Наприклад, у сучасній історіографії саме в такому контексті багато в чому домінує «концепція слов'янського етногенезу» Валентина Сєдова, який також виводить слов'ян із венедів і «заселяє» ними поступово всю Центральну та Східну Європу, навіть із Поволжям. Водночас головні тези московський археолог підкріплює переважно саме лінгвістичними аргументами, що створює враження начебто видобуті з ґрунту кераміка та прикраси спілкувалися з ним слов'янською. Проте, крім некоректності й неможливості ототожнення етносу та мови (зокрема і сприйняття останньої як достеменною етнічної ознаки), ще більш проблематичне одночасне ототожнення практично всіма археологами з етносом певної археологічної культури, якій вони (причому роблять це завжди(!) довільно) приписують певну етнічну ідентичність і мову. Без жодних достовірних свідчень вони у такий спосіб фактично створюють ілюзію наявності етнічної самосвідомості для певної групи матеріальних артефактів, від яких без будь-яких наукових коливань проводять ще й пряму лінію до сучасних етносів або націй.

Показово, що після Другої світової війни і німецькі, і решта гуманітаріїв відмовилися від подібної хибної методики, але радянські, а тепер і пострадянські вчені дотримуються її досі. Відтак багато в чому сучасну історіографічну ситуацію щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян визначають радянські (переважно заідеологізовані та політизовані) стереотипи, які сформувалися в атмосфері геополітичної напруженості середини ХХ ст. Домінування на цьому етапі в радянській гуманітарній науці поглядів, близьких до біологічного примордіалізму (коли етнічне сприймається винятково в межах кровної спорідненості, що зумовлює, начебто, довічну непорушність етнічних зв'язків усередині групи) та марризму в мовознавстві, дало можливість археологам прямо оголошувати окремі археологічні культури «слов'янськими». Вельми красномовним за цих обставин варто визнати той факт,

що такий теоретичний підхід, по суті, був продовженням одіозного для радянської ідеології «вчення Косінни» – німецького археолога першої третини ХХ ст., родоначальника нацистської «пропагандивної археології» й автора теорії «індогерманців» на основі «расової нордичної гіпотези» (саме її використано для «науково-історичного» обґрунтування німецької агресії на Схід). Йому належить і концепція, згідно з якою всі археологічні культури відображають територію заселення конкретних етносів або племен¹. А також ідея, що права народу на територію визначаються та вимірюються давниною його перебування на ній, що більше права на неї мають ті, хто раніше нею володів, а тому саме археологічні артефакти – це законні аргументи в територіальних суперечках. Із цього моменту археологія фактично стала зброєю зовнішньої політики та засобом її виправдання, джерелом обґрунтування територіальних претензій і агресії, полем для національних конфліктів.

Уся косіннівська археологія зосереджувалася на доведенні переваги «власної» нації над іншими, одержавши надзвичайну популярність у міжвоєнній Німеччині. При цьому панівним ідеологічним стрижнем учення Густафа Косінни була расова теорія². Визнання біологічної зумовленості духовних якостей і культурних досягнень підготувало теоретичну базу під ув'язку культур із расами, а встановлення нерівноцінності рас, поділ на вищі та нижчі, принцип початкової переваги нордичної раси над усіма іншими підійшли для пояснення культурної переваги давніх германців і успіхів германських культуртрегерів. У межах німецько-польських націоналістичних суперечностей розпочалася і відома археологічна баталія щодо «історичних прав» на спірні території (Сілезію, Помор'я), яку з польської сторони очолив учень Косінни Юзеф Костшевський. Застосовуючи методи вчителя, він розробив етногенетичну конструкцію постійного заселення слов'янами цих земель, повністю витіснивши з них стародавніх германців й оголосивши лужицьку культуру «праслов'янською»³. Його «автохтонна концепція» етногенезу слов'ян домінувала в Польщі до 1970-х років, хоча традиції цієї «націоналізованої» археології досі займають вагоме місце в польській історіографії.

Невдовзі такий підхід перейняли й радянські вчені. Під час війни з нацистами Йосиф Сталін, як відомо, намагався мобілізувати всі можливості радянської пропаганди для підняття патріотичних почуттів населення СРСР (передовсім «слов'янського») та протидії історичній й «археологічній пропаганді» агресорів. За таких умов «прабатьківщина» слов'ян мала бути тільки автохтонною, відтак «закріплена» за Подніпров'ям, а, до прикладу, переважно «германська» (готи) черняхівська культура відразу стала винятково «слов'янською». Після війни «принцип історичного права народу на певну територію» залишався домінантним у радянській археології, яка намагалася не тільки максимально задавити витоки східних

¹ Curta F. From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout, 2002. P. 209.

² Клейн Л. С. Этногенез и археология. Санкт-Петербург, 2013. Т. 1: Теоретические исследования. С. 179–180, 210.

³ Kostrzewski J. Wielkopolska w pradziejach (Zmienione trzecie wydanie Wielkopolski w czasach przedhistorycznych). Warszawa; Wrocław, 1955; Kostrzewski J. Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p. n. e. do wczesnego średniowiecza). Poznań, 1961. S. 92–101.

слов'ян, а й розширити їхній ареал (звідси, до речі, й приписування «венедсько-слов'янської» ідентичності лужицькій культурі, що охоплювала тоді країни «соцтабору» – Німецьку Демократичну Республіку (НДР), Чехословаччину та Польщу⁴). Зрештою, квінтесенцією цього етногенетичного міфу стала гіпотеза Бориса Рибакова про можливість участі у слов'янському етногенезі населення енеолітичної трипільської культури та зображення скіфів як «благородних предків» слов'ян⁵.

Поступово в повоєнній радянській історіографії і поняття «східні слов'яни» почали заміщувати «*русским* народом», за зразком російської імперської історіографії. Останнє, зрештою, стало підґрунтям для появи концепції т. зв. давньоруської народності (ДРН), що мала декларувати єдиного етнічного предка для сучасних східнослов'янських народів. Лише за хрущовської відлиги в радянській історіографії, згідно з влучним спостереженням Лева Клейна, поступово ослабла гострота зіткнень «предків» різних етносів (передусім германців і слов'ян) на палеоісторичних мапах, стихла боротьба за «палеоісторичні права» сучасних «етносів» на ті чи ті території, а міграції втратили відцентрову спрямованість (із Росії в усі боки). Поступово й довіра до автохтонних схем етногенезу, що здавалися авторитетними та непохитними, неухильно танула⁶. Почали з'являтися нові версії «слов'янського» етногенезу (Михайла Брайчевського, Валентіна Седова, Марка Щукіна), але в царині «етногенетики» киево-руського періоду директивно-домінантно залишалася концепція «спільної колиски».

Попри схематичність зазначених постулатів радянської моделі етнічної історії слов'ян, вони донині зберігають досить міцні позиції в усіх новітніх «східнослов'янських» історіографіях. На жаль, це й надалі дає можливість окремим політичним силам експлуатувати міфи і про «слов'янську етнічну єдність», і про «державу східних слов'ян», і про «триєдиний *русский* народ», які за цих обставин досі примітивно позиціонуються заледве не як біологічні родичі з часів бронзового віку. Натомість я впевнений, що дотримання принципів всебічності, системності, неупередженості й об'єктивності, за проведення історіографічного аналізу сучасного бачення етнічної історії спільнот східних слов'ян, дасть змогу побачити глибоку помилковість і нежиттєздатність як означених, так і інших історичних міфів та стереотипів, що консервують й архаїзують історичну науку у «східнослов'янських» країнах. Потреба в деконструкції «слов'янського міфу», що творився в останні кілька століть, має непересічне значення для всієї європейської гуманітаристики. Тим більше, що він становить лише одну з домінантних в Європі етногенетичних легенд. До прикладу, не менш впливовим і проблематичним в її науковому просторі залишається «кельтський міф», що також містить і етнічні, і расові, і політичні виміри в сучасному європейському дискурсі й, безсумнівно, також потребує переосмислення та деконструкції в історіографічному контексті.

На сучасному етапі процеси «етнічного ренесансу» й одночасної «глобалізації» зумовлюють суттєве переосмислення наявних теоретичних схем, методологічних

⁴ Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt, 1992. S. 56–57.

⁵ Schorkowitz D. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetische Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2000. Vol. 48. № 4. S. 571–572; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 18–29.

⁶ Клейн Л. С. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. С. 24–25.

принципів, які раніше визначали «етноісторичне» бачення науковців і тим більше вирішення в політико-ідеологічному дискурсі «національного питання». З огляду на це, дотепер актуальним залишається теоретичне обґрунтування чималого кількості явищ і феноменів, пов'язаних зі сферою етнічного буття людських спільнот як у сучасному світі, так і в перспективі їх історичного становлення та розвитку. Методологічні трансформації в межах гуманітарних дисциплін, пов'язані зі змінами філософських світоглядних установок другої половини минулого століття, дають змогу констатувати неможливість створення єдиної універсальної теорії, котра би визначала все антропологічне пізнання минулого й теперішнього, а до того ж «узгодити» в єдиній матриці всі вияви етнічного, соціального та біологічного в життєдіяльності людини і людських спільнот. Переконалий, потрібні кардинально якісні перетворення у цьому сегменті епістемології, адже й надалі ситуація перебуватиме у «глухому куті», коли «політична актуальність» проблеми провокує «модний дискурс», який замість наукових результатів веде до надмірного «перевиробництва» (наприклад, неймовірне зростання кількості «теорій націоналізму» в західній гуманітаристиці останніх десятиліть) знання.

Аналіз розвитку етнологічної думки переконує, що в пострадянських «східно-слов'янських» історіографіях досі багато в чому її теоретично-методологічний рівень пізнання, по суті, – це продовження історіософських концепцій німецького романтизму кінця XVIII – середини XIX ст., що перетворило «народ»/«етнос» на окремий суб'єкт історії. Радянська етнографія була покликана передусім обґрунтувати «нову історичну спільність» – «советський народ», наслідком чого стала поява т. зв. теорії етносу, яку досі найбільше використовують дослідники в межах пострадянських історіографій, щоправда без переосмислення її основних постулатів, зокрема й примордальної сутності. Однак спроби біологічної інтерпретації етнічності в теорії етносу, наявні на сьогодні в академічному дискурсі, навряд чи можна визнати переконливими, що яскраво демонструє їхня цілком справедлива критика з боку опонентів.

Паралельно в західній гуманітаристиці сформувалися діаметрально інші підходи до трактування феномена «етнічного». Крім «примордального» розуміння, тут набув популярності т. зв. конструктивістський підхід, який вважає це явище ситуативним у дійсності та штучно сконструйованим у візії дослідників або політиків, які в такий спосіб прагнуть використовувати відповідні «конструкти» у власних цілях. Не сприймаючи категорії «етнос» як окремий універсальний тип «етнічної спільноти», західні вчені натомість оперують значно абстрактнішим поняттям – «етнічність», що розуміється то як «етнічна група», то як «етнічна ідентичність», то як своєрідна форма соціальної організації культурних відмінностей.

Загалом ситуація у сучасних пострадянських історіографіях, присвячених теоретичним постулатам етнологічної проблематики, виглядає доволі невтішно. З одного боку, відмовившись від «советської теорії етносу», дослідники так і не запропонували нічого нового, але з другого – вони так і не сприйняли підходів, які пропонувала західна антропологія. Остання, зрештою, також не настільки розроблена, щоби стати взірцем для оновлення етнологічної теорії. Щобільше, як зауважує Ентоні Сміт, «те, що ні науковий, ні еkleктичний різновиди глобальної культури не знайшли широкого й тривалого резонансу, наводить на думку, що

умови для постмодерної відміни націоналізму ще не настали»⁷. Західні інтелектуали відзначають також банальну неуважність до відповідної «етнологічної» термінології, але водночас і небажання дослухатися один до одного. Це стосується і, до прикладу, доволі плутаного розуміння поняття «примордіалізм», коли йдеться винятково про біологічну суть феномена «етнічного». Проте до таких належать і ті вчені, що займають винятково соціологічну позицію, заперечуючи т. зв. штучну сконструйованість пізнішими інтелектуалами.

Утім, навіть критики примордіалізму подекуди визнають тривкість і пов'язувальну здатність багатьох етнічних спільнот та їхню вперту живучість упродовж століть, хоча й не здатні пояснити цей феномен⁸. Понятійна неузгодженість суттєво ускладнює дискусію між примордіалістами й модерністами. Проте, навіть якщо «нація» була вигадана, то сам факт, що цей процес тривав століттями й чимало етносів, змінюючись, зберігали впізнавані риси, засвідчує, що не можна ігнорувати наявність і вплив «протонаціональних спільнот» (Ерік Гобсбаум) на сучасні нації. Тільки пильніша увага до культурних витоків сучасного націоналізму здатна пояснити, чому досі стільки людей ототожнюють себе з певною нацією? І чому інші соціальні зв'язки не можна за атрактивністю порівняти із почуттям належності навіть до «уявленої спільноти»? Саме тому чимало істориків наголошують, що лише «націоналізм» – сучасне явище, але основи націй як спільнот простежуються вже у глибокому минулому. Зрештою, правий Е. Сміт, доводячи, що вже в «домодерній епохи, навіть у стародавньому світі, присутні вражаючі паралелі з “модерною” ідеєю національної ідентичності та характеру, зокрема в поглядах давніх греків, римлян, єгиптян і біблійних народів»⁹.

Саме історичні дослідження останніх двох століть переконливо довели, що вже зі стародавньої доби людство структурувалося за різними видами етнічних спільнот. Це засвідчили й тисячі етнонімів, які дійшли до наших днів у різноманітних писемних джерелах. Примордіальна цінність первісного способу соціальної організації людства у вигляді родини зумовила психологічне та соціокультурне сприйняття «своєї» етнічної групи (в якій би спосіб вона не утворилася) як такої, що також заснована на кровній спорідненості, посиленій переважно міфом про «спільного предка». Можна погодитися й із аналогією Дональда Горовіца, який відзначив сприйняття етнічних спільнот їхніми членами як «надродин» із вигаданим спільним походженням і пов'язаністю зі спільними предками¹⁰. На думку Вокера Коннора, навіть сучасна нація відчуває «спадкову спорідненість» і також становить собою, по суті, «розширену родину»¹¹. Водночас етнічні зв'язки в ній належать до сфери психології та є нерациональними, що й зумовлює надзвичайно емоційні почуття до «своєї» етнічної/національної спільноти, демонстрація яких може доходити навіть до бажання померти за неї.

⁷ Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. Київ, 2004. С. 125.

⁸ Suny R. G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. *The Journal of Modern History*. Chicago, 2001. Vol. 73. No. 4. P. 862–896; Суни Р. Конструюючи примордіалізм: старі історії для нових націй. *Антропология соціальних перемін* / ред. Э. Гучинова и Г. Комарова. Москва, 2011. С. 53–54.

⁹ Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986. P. 11.

¹⁰ Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, 1985. P. 81.

¹¹ Connor W. *Ethno-Nationalism: the quest for understanding*. Princeton, 1994. P. 202.

Одним із головних аспектів озвученої проблематики, що потребує детального з'ясування, залишається процес етногенезу, чому, як це не дивно на перший погляд, практично не приділяють уваги фахівці з різних дисциплін. Формально етногенез позначає формування певного етносу й подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж етногенез – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, об'єднаної спільними господарськими й екологічними інтересами на певній території, якій приписується сакральний статус. Водночас це і спосіб, яким створюється колективна ідентичність. Відтак має рацію Лев Клейн, що етнос не є категорією ані соціології, ані біології, але соціальної психології. Людей об'єднує в етнос ідея спільного походження, але не окремого вождя чи дослідника, а «народна». І вже потім до неї підшукують матеріальні ознаки (мову, культуру, релігію тощо), що й робить етноси різними і такими, що не мають універсального комплексу ознак¹². Психологічна складова проблеми етносу полягає також у тому, що суб'єктивна належність до такої спільноти задовольняє, по суті, відразу дві потреби: в самотності та груповому захисті, що й формує емоційну глибину етнічної ідентичності. Саме цей феномен аффіліації часто веде до біологічного редукціонізму сутності етносу, коли його сприймають як утопію спільної крові.

Суттєва проблема в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду – їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях і пов'язана передовсім із не зовсім правомірним отождненням стародавніх етносів з окремими археологічними культурами. У сучасних пострадянських історіографіях багато в чому продовжують домінувати принципи, які ґрунтуються на інтуїтивних припущеннях учених, що викопні матеріальні артефакти дають можливість реконструювати історію певного етносу, хоча жодних об'єктивних джерел для цього просто не існує. Попри ненауковість і безпорадність такої методики, вона й досі провідна в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які археологи довільно конструюють. Останні ж безпідставно наділяють етнічними ідентичностями такі фантоми, як «слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Хоча навіть радянські вчені досить швидко усвідомили, що тотожність археологічної культури етносу неможлива.

Серйозні теоретично-методологічні труднощі пострадянської «слов'янської» археології, зокрема чималу політичну ангажованість, доволі резонно розкритикував сьогодні американський археолог румунського походження Флорин Курта. Його студії становлять добрий приклад для подолання застарілих проблем у сучасних «східнослов'янських» історіографіях, передусім щодо етнічної інтерпретації формування та розвитку спільнот, які стали базовими для формування сучасних етносів і яких відносять до східних слов'ян. Безперечно, пропонована концепція небездоганна, але все ж це непогана альтернатива для вивчення цієї сторінки історії Східної Європи. Суть теорії зводиться до того, що «слов'ян» у розумінні

¹² Этногенез и синтез наук: беседа с Л. Клейном и Е. Балановской. Интервьюер Н. Маркина. Ч. 1. *Информационно-аналитический портал «Полит.ру»*. 2015. 7 марта. URL: http://www.polit.ru/article/2015/03/07/klejn_balanovskaya_1

сучасної історіографії не існувало до VI ст., коли їх «винайшли (*invention*)» візантійські книжники заради класифікації «нових» варварів, що стали тоді в Подунав'ї помітною військовою силою, будучи поліетнічним конгломератом, але який із часом прийняв цей етнонім. Звідси історик пояснює й доволі пізню появу окремої «слов'янської свідомості» (вперше у ПВЛ на початку XII ст.), що теж була лише інтелектуальним конструктом¹³.

Частково застосовуючи інструменталістську етнологічну теорію щодо маніпуляцій елітами етнічності, Ф. Курта прагне деконструювати міф про слов'ян як одвічну спільноту, що зародився в «романтичній» науці другої половини XIX ст., але остаточно сформувався у радянській історіографії повоєнної доби. Автор наполягає на домінуванні дотепер лінгвістичного бачення проблематики «походження» слов'ян, що стало потужним інструментом для радянської «культурної політики». Не змінили такий дискурс і новітні археологічні дослідження, що досі виводять «слов'ян» із тацитових «венедів» початку I тис. та прагнуть максимально задавнити їхні витоки в залізному й навіть бронзовому віці, конструюючи т. зв. прото-балто-слов'янську спільноту, неправомірно виводячи «етногенез» з індоєвропейської мовної сім'ї¹⁴. Водночас серед сучасних лінгвістів все більше сумнівів щодо наявності в минулому окремої «прабатьківщини» праслов'янської мови, і ця концепція теж варто переосмислити¹⁵.

Радянські археологи й історики мусили коритися лінгвістичній версії, а їхніми завданнями були лише відповідна ілюстрація цієї схеми та підлаштування під неї відомих подій і фактів ранньосередньовічної історії. Така методика – винятково примордіалістська, тому вчені не мали пояснювати виникнення «слов'янської» етнічної специфіки, але тільки описувати її, шукаючи певні матеріальні артефакти. Остаточно радянська археологія стала «наукою про етногенез» із появою теорії етносу Юліана Бромлея, й «відтепер тривалість зразків матеріальної культури систематично інтерпретується як етнічна безперервність»¹⁶. За інерцією сучасна історіографія теж досі перенасичена «впевненими» припущеннями про стародавні етноси, більшість із яких опирається на теоретично недосконалі уявлення щодо етнічності та її сутності. Ігнорування писемних джерел VI ст. змусило археологів шукати «слов'ян» у болотах Прип'яті та вигадувати міграції, у результаті яких вони начебто опинилися згодом на Балканах, хоча жодні джерела це не підтверджують. Щоправда, не варто й однозначно стверджувати буцімто «винайдення» слов'ян візантійськими авторами було суто белетристикою, а отже, не треба відкидати «реального» етносу з іменем «склавини», що міг бути відомим і візантійцям¹⁷.

Покращити евристичні можливості східноєвропейських історіографій у царині дослідження етнічного минулого спільнот східних слов'ян міг би й досвід інших західних концепцій. Скажімо, неабиякий потенціал у такому ракурсі мають

¹³ Curta F. *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region*, с. 500–700. Cambridge, 2001. P. 344–350.

¹⁴ *Ibid.* P. 6–11.

¹⁵ Curta F. *The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archeologist turned historian)*. *East Central Europe*. 2004. Vol. 31. P. 130; Barford P. *Slavs beyond Justinian's frontiers*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. № 2. P. 30.

¹⁶ Curta F. *The Making of the Slavs...* P. 28, 34.

¹⁷ Curta F. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge, 2006. P. 56–57, 59.

дослідження Джонатана Холла щодо специфіки етнічної ідентичності в Античній Греції¹⁸ або проблема міграції й ідентичності остроготів, яку аналізував Патрік Еморі¹⁹. Сподіваюся, у майбутньому більшу увагу пострадянських науковців привернуть і напрацювання т. зв. Віденської школи історичної етнології та полеміка з її баченням специфіки ранньосередньовічного етногенезу «варварських племен», яку пропонують сьогодні прихильники конструктивістської теорії. Загальний історіографічний огляд розвитку теоретичних концепцій представників цієї школи нещодавно запропонував, зокрема, Андрей Шпірт²⁰.

Варто також відзначити, що однією зі значених проблем сучасної історіографії залишається невинуватана політизація стародавньої етнічності, причому в контексті сучасних міжнаціональних відносин. Доволі часто дослідники некоректно біологізують давні етноси, зокрема й «слов'янські», уникаючи одночасно будь-яких теоретичних роздумів із приводу феномена етнічної ідентичності в давнину та можливостей її реконструкції засобами сучасної науки. Недостатньо артикульованими залишаються й суто термінологічні проблеми, наприклад, трактування таких понять, як «рід», «плем'я», «союз племен», «вождівство», «народність» тощо. Подальшого вдосконалення вимагає і теоретичний базис етнологічної науки, покликаний допомогти міждисциплінарним студіюванням етнічної специфіки спільнот, які мешкали в ранньому середньовіччі та дописемний період своєї історії. Наявні дискусії з цього приводу в новітньому гуманітарному просторі дають змогу оптимістично оцінювати подальший розвиток цієї галузі пізнання.

Етноісторичні реконструкції в білоруській історіографії. За радянською традицією, більшість уваги етнічній історії східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії приділяють теж археологи. Втім, не можна сказати, що в Білорусі склалася щодо цього якась окрема наукова школа. Натомість означена проблематика висвітлюється фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкта дослідження того чи того дослідника – переважно, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. У «синтезованому» вигляді відповідні концепції походження слов'ян і їхнього розселення на території Білорусі представлені в нечисленних колективних монографіях, які мало чим відрізняються від збірників статей різних авторів, а тому часто містять суперечливі твердження, розходження у трактуванні однакових явищ і процесів. Єдиний, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, – Едуард Загарульський, погляди якого вже детально проаналізовано²¹. Окрім останнього, у сучасній білоруській історіографії етнічної історії східних слов'ян можна виділити праці таких учених: Вадзіма Белявця, Валянціна Вяргея, Олександра Єгорейченка, Едварда Зайковського, Ярослава Звяруги, Петра Лисенка, Ольги Лявко, Алега Макушнікава, Аляксандра Медведева, Леоніда Поболя, Сергея

¹⁸ Hall J. M. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge, 1997.

¹⁹ Amory P. *People and Identity in Ostrogothic Italy*, 489–554. Cambridge, 1997.

²⁰ Шпірт А. Венская школа исторической этнографии и проблема этногенеза в раннем средневековье (опыт историографического обзора). *Альманах по истории средних веков и раннего Нового времени*. Нижний Новгород, 2013. Вып. 3–4. С. 42–52.

²¹ Ивангородський К. В. Концепція етногенезу східних слов'ян Едуарда Загарульського. *Гуржійівські історичні читання: зб. наук. праць / ред. кол.: В. Смолій та ін.* Черкаси: ЧНУ, 2014. Вип. 7. С. 63–67.

Рассадіна, Вадзіма Шадири, Георгія Штихова та ін. Щоправда, всі вони не досліджують етнічної історії слов'ян загалом, зосереджуючись на окремих аспектах.

Для білоруських дослідників важливими залишаються питання часу появи слов'ян на цих теренах, напрями їхнього розселення та форми взаємодії з місцевими мешканцями, яких в історіографії традиційно визначають «балтами». Аналіз відповідних досліджень дав мені змогу відзначити деякі нюанси, властиві нинішнім концепціям білоруських фахівців. Найперше, помітна тенденція до «західної» локалізації прабатьківщини слов'ян, а відтак і заселення ними білоруських теренів вбачається із Заходу. Надалі головну увагу зосереджено здебільша на відносинах між балтами та слов'янами і встановленні етнічної атрибуції археологічних культур, які домінували в регіоні на цьому етапі. Як наслідок, певною мірою проігноровано інші концепції, пов'язані зі слов'янським етногенезом, що зумовлює неухвалене (або й прохолодне) ставлення білоруських учених до процесів південніше та східніше ареалу заселення сучасного білоруського етносу. Звідси, очевидно, й відсутність у білоруській історіографії студій таких безумовно дотичних до слов'янського етногенезу явищ, як зарубинецька, київська, пеньківська та черняхівська культури. Все це збіднює евристичні можливості сучасної історіографії у царині реконструкції східнослов'янських (передусім білоруського) етногенезів. Водночас і зациклоє її на доволі однобічному трактуванні процесу безпосередньо білоруського етногенезу, зосередженого навколо популярної з 1990-х років концепції т. зв. балто-слов'янського симбіозу.

Концентрація на пошуках «балтського субстрату» та мірі його впливу на східних слов'ян, зрештою, також спричинила чимало труднощів для сучасних білоруських дослідників, оскільки багато в чому веде їхні погляди до відчутної схематичності, спрощеності та заідеологізованості. Крім справедливої критики істориків сусідніх країн, які пропонують більш виважені погляди на заявлену проблему, їм доводиться опонувати ще й «радянській версії» етногенезу східних слов'ян (сконструйованої заради доведення існування т. зв. давньоруської народності), котра в Білорусі дотепер посідає чільну позицію «офіційної». У межах останньої, як відомо, «роль балтів» у слов'янському етногенезі, зокрема, визначалася поточними геополітичними прагненнями СРСР відносно Балтики чи відносинами з Німеччиною, але так чи так повсякчас уважалася другорядною, а самі балти – відсталими.

Політизація теми балтів у сучасній білоруській історіографії ускладнюється й суто фаховими прорахунками. На мій погляд, головною проблемою в цьому контексті залишається цілковита абстрактність та аморфність самого терміна «балти» (як, власне, і «слов'яни»), тим більше встановлення цих «етнічних деміургів» сучасних білорусів відбувається винятково археологічним способом, тобто за рештками кераміки, прикрас та відмінностями поховального обряду. Така методологічна непевність призводить не лише до поліфонії поглядів на всі археологічні культури на території Білорусі періоду залізного віку, а й демонструє знову ж таки «історіографічну ізоляцію» щодо конкретних культур, які реконструюються за схемою «балти, слов'яни чи балто-слов'яни», але без урахування синхронних етногенезів на суміжних із цією археологічною культурою територіях.

Ознака всієї слов'янської археології (зокрема й білоруської) – те, що, попри фактичну неможливість етнологічної реконструкції тільки на основі матеріальних решток, дослідники не можуть утриматися від спокуси наділити їх якоюсь етнічною

ідентичністю. Звідси будь-які версії етногенезу слов'янських спільнот мають винятково штучний і гіпотетичний вимір. Відсутність писемних джерел та серйозних теоретично-методологічних основ, на жаль, часто «дозволяє» археологам на власний розсуд приписувати стародавньому населенню певні (ще й нерідко сучасні) етнічні характеристики, політичні вподобання та навіть ментальні імперативи. Ще більше заплутує ситуацію задавнення слов'янського етногенезу до бронзового віку.

Часто такі «версії» покликані уgruntувати поточні ідеологічні переконання того чи того археолога. На рівні сучасної білоруської археології це помітно доволі яскраво. Якщо автор прихильник створення «національної» версії історії, то йдеться про раннє формування окремого білоруського етносу або ж його складових і здебільша в межах т. зв. теорії балтського субстрату. Якщо ж учений прагне демонструвати лояльність до нинішнього політичного режиму в Білорусі, то вже бачимо більш «советську» візію, тобто формування слов'ян одразу як монолітного етносу, з якого телеологічно неодмінно виокремлюється його східна частина, що невдовзі перетворюється на не менш монолітний «давньоруський етнос» («народність»), з якого лише в післямонгольський час з'являється етнос білорусів. У такому варіанті «балтський субстрат» уже відсутній, а літописні кривичі, дреговичі, радимичі – це «східнослов'янські» племена, а не окремі етноси зі слов'янською (чи іншою) ідентичністю.

Така дихотомія, звісно, умовна, адже є дослідники, які намагаються балансувати між цими підходами або ж прагнуть завуальовати свою позицію загальним посиленням на складність проблеми етнічної історії слов'ян. До прикладу, С. Вяргей в одній із колективних монографій з археології Білорусі зауважила, що питання етнічної історії – традиційно складні для цієї галузі науки. Тому у пропонованому виданні під час створення «відповідної схеми етнокультурного розвитку» дослідники прагнули комплексно підходити до джерел, широко залучаючи дані інших гуманітарних наук²². Водночас більшість білоруських археологів навряд чи підходить до проблеми зі свідомим прагненням ідеологічних зловживань, а радше залишається в межах радянської звички шукати витоки «сучасних етносів/націй» у «сивій давнині» й, відповідно, застосовує той науковий інструментарій, який їм передали «радянські» вчителі. Така методологічна установка залишалася домінантною і на початку формування білоруської історіографії в умовах державної незалежності, адже «питання походження білорусів та їх етнічної сутності набуло особливої актуальності, що привернуло увагу гуманітаріїв до проблеми взаємин балтів і слов'ян»²³.

Щодо етнічних процесів на теренах Білорусі в залізному віці, то більшість сучасних фахівців сходяться на тому, що їхнім стрижнем були взаємовідносини балтів і слов'ян. Однак чіткої етнічної атрибуції більшості тогочасних археологічних культур у цьому регіоні історіографічно немає й бути, звісно, не може. Натомість не важко помітити, що етнічна історія білоруських земель на цьому етапі так чи так пов'язана з археологічними культурами балтського конгломерату місцевого населення. Остання обставина і зумовила на сучасному етапі неабияку популярність «субстратної теорії». Проте вона досі не має ані теоретичного

²² Вяргей В. *Заключэнне. Археалогія Беларусі: у 4 т.* Мінск, 1999. Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча / пад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. С. 433.

²³ Литвинский А. Современная белорусская историография об отношениях между балтами и славянами. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi.* Vēsture. XVI. Daugavpils, 2013. P. 198.

обґрунтування (попри загальноновживаний щодо цієї ідеї ярлик «теорія»), ані чіткої концептуальної оформленості, основаної на джерелах. Натомість можна виділити кілька ліній розвитку цього підходу, за якими проглядаються і мирний етнічний симбіоз, і агресивна асиміляція, і «перемога» балтів над слов'янами, а відтак дехто вигадує для сучасних білорусів навіть «балтську етогенетику».

Серед найбільших апологетів «балтського субстрату» можна назвати білоруського археолога Г. Штихова. Згідно з його дослідженнями, картографування відповідних старожитностей свідчить, що географічний ареал давньобалтських поселень у Східній Європі передував старобілоруському населенню, а це «наперед визначило участь балтського субстрату (підоснови) в подальшому формуванні місцевих популяцій, топоніміки, антропологічних рис». З кінця VII ст. відбувалося широке проникнення слов'ян в області, де розміщувалися балти, що зумовило слов'янізацію дніпровського балтомовного населення й невдовзі вже простежувалося за зовнішнім виглядом кривичів-полочан, дреговичів і радимичів²⁴. Під час цього процесу асимілювалися не лише балти – останні де-не-де асимілювали слов'ян. «Слов'янізація» виявилася потужнішою, а відтак слов'яни (хоч і етнічно «доповнені» балтами) стали основним населенням білоруських земель.

Оскільки, як зауважує археолог, білоруський етнос формувався внаслідок поступової асиміляції слов'янськими племенами балтського населення, то за такої умови мало відбуватися взаємопроникнення слов'янської та балтської мов, культур і ментальностей²⁵. Найповніше його позиція відобразилася у монографії 1992 р. «Кривичі», написаній за матеріалами розкопок курганів VI–XIII ст. із території колишнього Полоцького князівства. Отже, Г. Штихов одним із перших у сучасній історіографії почав відстоювати тезу, згідно з якою етнічна специфіка білорусів була визначена ще до утворення Київської Русі, внаслідок асиміляції слов'янами балтських племен. Результатом цього процесу стала поява «пранародності» кривичів, які впродовж VII–XIII ст. трансльювали т. зв. балтський субстрат уже безпосередньо до етносу білорусів. Причому кривичі від початку формувалися як слов'янська етнічна спільнота (йдеться про кілька хвиль слов'янської колонізації), хоч і зі значним балтським впливом²⁶.

На жаль, щодо цього «впливу» археолог не зауважує чітко, яку саме «специфіку» слов'яни перейняли в балтів і як вона виявляється у білоруській етнічності. Адже натяки на запозичення лексичних форм, вплив матеріальної культури й обряду поховання (який кардинально змінився із поширенням християнства на білоруські терени) навряд чи можуть переконати в цьому. Доволі проблематичний (про що мовилося) і термін «пранародність» відносно спільноти кривичів, як і тлумачення Г. Штиховим цього етноніма від імені міфічного прародича Крива. Натомість уважніший аналіз етнічного походження кривичьких племен, їхньої матеріальної та духовної культур дали змогу авторові вже на початку 1990-х років цілком

²⁴ Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу. *Гісторыя Беларусі*: у 6 т. Мінск, 2007. Т. 1: *Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш.* С. 323, 325.

²⁵ Штыхов Г. У истоков белорусской народности. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 36.

²⁶ Штыхаў Г. В. Кривічы. Мінск, 1992. С. 94–107.

справедливо заперечувати «існування» в межах Київської Русі т. зв. давньоруської народності як окремого «східнослов'янського етносу».

Багато в чому таку позицію Г. Штихова визначило загальне «патріотичне» піднесення щодо формування «нової» національної історіографії Білорусі через здобуття нею незалежності. Відомо, що до приходу до влади Александра Лукашенка цей археолог очолював Білоруську асоціацію жертв політичних репресій (припинила існування в 1999 р.). Проте далеко не всі фахівці виявили бажання переосмислити попередній історіографічний досвід, а тому чимало археологів попередньої генерації досі демонструють «советське» бачення етнічної історії східних слов'ян. У такому ключі до проблеми підходить і П. Лисенко, який чимало уваги присвятив ще одному «союзу племен» із території Білорусі – дреговичам, яких етнологічно характеризує доволі розмито – «племінне об'єднання»²⁷. На його думку, ця спільнота навіть створила окреме «феодалне етнічне князівство» зі столицею в Турові. Цілком достатнім для етнічної ідентифікації давнього населення дослідник вважає встановлення специфіки поховального обряду. Відтак «для вирішення етнічних питань» чимало уваги присвятив вивченню курганних старожитностей. Не менше в цьому напрямі зосереджено й на такому доволі суперечливому елементі «слов'янської» матеріальної культури, як жіночі скроневі кільця. Називаючи давньоруського літописця вельми компетентним щодо інтерпретації давньої східнослов'янської етнології, археолог одразу «знімає питання щодо етнічної належності дреговичів – вони належали до слов'янської етнічної спільноти (групи)»²⁸. Однак найбільш дискусійним у цьому твердженні виглядає саме останнє поняття, тим більше автор не роз'яснює, що він має на увазі під цією «спільнотою/групою». Не рятує ситуації і загальне покликання на зовнішню подібність матеріальної культури дреговичів артефактам празької археологічної.

Упродовж останньої третини ХХ ст. цій культурі на території Білорусі багато уваги приділив і Л. Поболь. Виходячи з концепцій відомих радянських археологів Валентіна Даниленка й Ольги Мельніковської щодо «слов'янськості» зарубинецької та милоградської культур, він доказував, що пам'ятки київського типу (Абідня, Грині, Чаплін і Почеп) – пряме продовження зарубинецької. З неї, що наголошує і О. Лявко, Л. Поболь виводив й окремий «східнослов'янський етнос»²⁹. До того ж археолог наполягав, що саме на території Турівщини племена зарубинецької культури залишалися етнічно найбільш «чистими», оскільки уникли культурних впливів і з боку скіфського Лісостепу, і з боку балтських племен культури штрихованої кераміки³⁰. Втім, у сучасній археології небезпідставно вважається доволі проблематичним говорити про моноетнічність «зарубинців», а тим більше пов'язувати їх зі слов'янською ідентичністю.

Значно зваженіший підхід в етнічній інтерпретації зарубинецької та милоградської культур серед новітніх білоруських археологів продемонстрував С. Рассадін. Запропонував він і власну версію «слов'яногенезу», викладену в окремій монографії 2008 р. Варта уваги, зокрема, його засторога щодо можливої поліетнічності

²⁷ Лысенко П. Ф. Древний Туров. Минск, 2004. С. 120.

²⁸ Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск, 1999. С. 10–11, 37, 62, 67–68.

²⁹ Левко О. Предисловие. *Поболь Л. Д. Древности Туровщины*. Минск, 2004. С. 9.

³⁰ Поболь Л. Д. Древности Туровщины. 2-е изд., доп. Минск, 2004. С. 87.

милоградської культури, яку формували і слов'янські, і балтські племена, як і те, що матеріальна культура цілком не придатна для встановлення етнічної належності давнього населення, особливо будучи єдиним джерелом у таких реконструкціях. Не набагато коректніше джерело, з погляду гомельського археолога, й лінгвістичні дослідження (передусім, гідронімії), зокрема і милоградського ареалу³¹.

Велика проблема в дослідженні етнічної історії слов'ян, на його думку, – помітна політична детермінованість окремих теорій, зокрема маніпуляції з географічним розташуванням т. зв. прабатьківщини, а також довільне трактування слов'янських етнонімів, скажімо, назви «венеди». Античні ж автори могли називати таким іменем не лише слов'ян. У цьому справедлива й критика гіпотези Матвеевої–Седова щодо «слов'янськості» поволзької іменьківської культури, неприхована мета чого – довільне та штучне створення російської «прописки» слов'янської прабатьківщини. Сам же С. Рассадін дотримується «прип'ятської» версії її розташування, де внаслідок етнічного симбіозу балтських племен із юхнівської культури та германців (племена бастарнів) із зарубинецької на початку нашої ери розпочався процес, який дослідник назвав не досить вдалим терміном «слов'яногенез». Як наслідок, сформувалися перші слов'янські археологічні культури – колочинська, пеньківська та празька³². Показово, що, вкотре пропонуючи гіпотетичну схему слов'янського етногенезу, автор уникає подальшої етнічної історії білоруських теренів, не говорячи нічого ані про «союзи племен» другої половини I тис. н. е., ані про формування власне білоруської етнічної спільноти.

З-поміж праць сучасних білоруських істориків, присвячених етнічній історії східних слов'ян домонгольського періоду, єдина ґрунтовна її версія – концепція Е. Загарульського, яка не так давно набула цілісного вигляду у двох монографіях³³. Загалом вона характеризується доволі «консервативним» підходом, багато в чому (й передусім ідейно та структурно) зумовленим концепцією московського археолога В. Седова. Найпомітніша схожість – «західна» (т. зв. вісло-одерська) локалізація «прабатьківщини» слов'ян. Однак, на відміну від останнього, білоруський фахівець доволі сумнівно пропонує шукати витоки окремої слов'янської етнічної ідентичності не в залізному віці, а ще в добі бронзи (IV–III тис. до н. е.). Водночас автор (як і В. Седов) усіяло наголошує, що поява окремого «слов'янського етносу» мала на меті «закономірну» трансформацію вже у середньовіччі в монолітний «східнослов'янський етнос», який утілює свою особність в окремій єдиній державі – Київській Русі. Втім, і ці двоє (як і вся радянська історіографія) так і не змогли пояснити, як та чому за такої міцної «єдності» з'явилися три осібні східнослов'янські етноси.

Від середини 1970-х років Е. Загарульський почав розробляти власну концепцію слов'янського етногенезу. Зокрема, дійшов висновку, що мова праслов'ян сформувалася у середньоевропейській області північніше Карпат і «попередньо

³¹ Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. Минск, 2005. С. 71–76.

³² Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. Минск, 2008. С. 135–142, 166–168, 207–210, 235, 271–272, 283–286.

³³ Загорульский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси. Минск, 2012. 367 с.; Загорульский Э. М. Белая Русь с середины I тысячелетия до середины XIII века. Минск, 2014. 532 с.

прабатьківщину слов'ян можна розмістити між Ельбою та Віслою»³⁴. До того ж він пов'язав «праслов'ян» із археологічною культурою кулястих амфор, що існувала в III тис. до н. е. Розглядаючи тогочасний процес індоєвропейської міграції, учений зауважив, що, оскільки окремі пам'ятки цієї культури відкриті на території білоруського Понімання та у верхів'ях Прип'яті, то й західні (особливо південно-західні) райони Білорусі мають бути віднесені до ареалу прабатьківщини слов'ян.

Із набуттям Білоруссю незалежності популярною стала теорія етнічного споріднення (а подекуди й тотожності) етносу білорусів із балтами. Паралельно з'явилася і концепція прадавності білоруського етносу на території держави. Обидва напрями Е. Загарульський вважає неприйнятними, а тому активно полемізує з їхніми апологетами. До того ж учений і надалі (причому досить «штучно» та «схематично») стверджує, що епоха Київської Русі ознаменувалася появою етнічної спільноти нового типу – давньоруською народністю³⁵. На жаль, тенденційну риторичку щодо цього археолог не змінив, запевняючи, що це для нього очевидний історичний факт, хоча й не повідомляючи, де він зафіксований.

Фахівець також переконує, що задовго до появи Київської Русі східні слов'яни мігрували на її майбутні терени вже як окрема етнічна спільнота, у якій на попередньому етапі вже були закладені елементи, що вели до диференціації та спричинили появу трьох народів. Для Е. Загарульського найвірогіднішою причиною виникнення слов'ян, як і балтів та германців, була потужна етнічна міксація, що зумовила розладнання індоєвропейських діалектів і сприяла появі окремих конкретних індоєвропейських мов. Приблизно в середині III тис. до н. е. частина цих племен розселилася у Середньому Подніпров'ї, де змішалася з племенами місцевої неолітичної (дніпро-донецької) культури, утворивши нову – середньодніпровську, яка на початок II тис. до н. е. почала енергійне розселення на Північ, охопивши значні терени сучасної Білорусі, заклавши основу майбутнього етносу балтів³⁶.

Проблематика балто-слов'янського симбіозу в археологічному контексті також стала предметом наукового студіювання В. Шади́ро. Досліджуючи етнокультурні процеси в межах Білоруського Подвіння I тис. н. е., він дійшов висновку, що до його середини тут стабільно мешкало балтське населення. Цю ситуацію порушили масові міграції європейських племен періоду Великого переселення народів, передусім союз «венедів», який становили германці й який переселився з вісло-одерського межиріччя на сучасні білоруські землі. Будучи учнем Г. Штихова, він проте не погоджується з ним щодо слов'янської атрибуції кривичів, а натомість відносить їх саме до «венедів-германців» (лише через пізнішу слов'янську асиміляцію початкові «криви» одержали суфікс «-ичі»). Слов'яни ж у Подвіння почали проникати лише з VI ст. із Півдня та були представниками праязкої культури. Однак В. Шади́ро погоджується зі своїм учителем у тому, що наприкінці I тис. унаслідок

³⁴ Загорульський Э. М. Древняя история Белоруссии: очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.). Минск, 1977. С. 50–53.

³⁵ Загорульський Э. О времени и условиях формирования древнерусской народности. *Ruthenica*. 2002. Вып. 1. С. 105, 107.

³⁶ Загорульський Э. Проблема датирования начала славянского этногенеза. *Праці гістарычнага факультэта БДУ*. Мінск, 2006. Вып. 1. С. 157, 162; Загорульський Э. М. Белая Русь... С. 16.

балто-слов'янського «симбіозу» з'явився «зародок білоруського етносу»³⁷. Водночас дослідник акцентує: питання слов'янського розселення на білоруських теренах досі залишається дискусійним. Не менш проблемною видається і спроба визначення кривичів, дреговичів та радимичів «адміністративно-територіальними соціумами».

Проблемі слов'янського розселення на території сучасної Білорусі й етнічним відносинах між ними та балтами чимало уваги присвячує і О. Медведєв (А. Мядзведзеў). На його переконання, слов'яни тут з'явилися доволі пізно, а до кінця I тис. н. е. домінували балти, до яких він зараховує більшість місцевих археологічних культур: штрихованої кераміки, милоградську, київську, довгих курганів, банцеровську, колочинську. Важливим варто визнати зауваження археолога, що з приходом слов'ян не обов'язково мав відбутися етнічний симбіоз останніх із балтськими племенами, а отже, теорія «балтського субстрату» має бути переосмислена, тим більше, що чимало фактів свідчить не про мирну взаємодію цих етнічних елементів, а про доволі ворожі стосунки, передусім із боку слов'ян. Правий дослідник і в тому, що досі т. зв. балтські культури реконструйовані надзвичайно поверхово, а зміни в їхній культурі періоду Великого переселення народів не варто безапеляційно приписувати винятково слов'янам, оскільки в міграціях брали участь і германці (зокрема вельбарська культура), і балти. Так, саме слов'янська міграція з Півдня (празька культура) виявилася визначальною, але асиміляція ними балтів тривала довго, подекуди до XIII ст.³⁸. На жаль, детальніше цей процес учений не аналізує.

Вплив германців на слов'янський етногенез доби Великого переселення народів – тема, безумовно, складна й малодосліджена, а в білоруській історіографії взагалі незгадана. Чи не єдиний фахівець із цієї проблематики – археолог В. Белявєць, який із кінця 1990-х років досліджує пам'ятки вельбарської археологічної культури (готів)³⁹ на території Південно-Західної Білорусі. Будучи учнем однієї з найбільших фахівчинь слов'янської археології в Білорусі В. Вяргей, він в останні роки чимало уваги приділяє й проблемі етногенезу слов'ян і, що особливо важливо, т. зв. поліській білій плямі, яку виділили та теоретично обґрунтували як імовірну прабатьківщину слов'ян петербурзькі дослідники (Марк Щукін, Глеб Лебедев, Дмитрій Мачінській, Васілій Булкін, Владімір Єрьоменко, Сергій Воронятов та ін.).

³⁷ Шадыра В. Да питання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н. э. у этнагенезе беларусаў. *Славяне и их соседи: археология, нумизматика, этнология* / под ред. А. Егорейченко. Минск, 1998. С. 86–90; Шадыра В. I. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). Минск, 2006. С. 114–116, 124, 132–133 та ін.

³⁸ Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. – VIII ст. н. э.). *Беларускі гістарычны агляд*. Мінск, 1994. Т. 1, сш. 1. С. 15–37; Мядзведзеў А. Аб часе прыходу славян на тэрыторыю Беларусі (да пастаноўкі праблемы). *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)*: у 2 ч. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 19, 22; Медведєв А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тыс. до н. э. – V в. н. э.). Минск, 1996. С. 59; Мядзведзеў А. Насельніцтва лясной паласы Ўсходняй Еўропы і падзеі вялікага перасялення народаў (да пастаноўкі праблемы). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 1996. Вып. 10. С. 12, 18; Медведєв А. Население Центральной и Восточной Беларуси в эпоху Великого переселения народов. *Восточная Европа в древности и средневековье* / ред. А. Егорейченко. Минск, 2004. С. 42; Медведєв А. М. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье. Минск, 2011. С. 288–297.

³⁹ Белявєць В. Вельбарская культура. *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя*: у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1 / рэдкал.: Т. Бялова (гал. рэд.) і інш. С. 154–156.

У нещодавньому інтерв'ю В. Белявець, змальовуючи ситуацію із вельбарською культурою на білоруських теренах, зауважив, що її недослідженість на сучасному етапі багато в чому пов'язана з радянськими часами. Відповідні органи фактично наклали табу на цю тему, оскільки вона стосувалася давнього германського населення. Тому й не дивно, що навіть наприкінці 1990-х років у білоруській історіографії нею цілеспрямовано ніхто не займався. Хоча результати власних досліджень переконали археолога в тому, що прийшли готи не лише воювали з місцевими мешканцями, яких у прип'ятському Поліссі презентували «праслов'яни», а й могли мати з ними і цілком мирні взаємовідносини⁴⁰. Є рація і в такому його твердженні: «На мій погляд, уявлення про обсяг того, чого ми не знаємо про археологію Південної Білорусі I–IV ст., сьогодні не менш важливе, ніж аналіз тих даних, які ми маємо»⁴¹.

Щобільше, на переконання В. Белявця, у німансько-бузькому межиріччі на означеному етапі сформувалася навіть своєрідна спільнота, що ввібрала елементи сусідніх культурних центрів, зокрема західнобалтійського кола, штрихованої кераміки, пшеворської. Водночас тут спостерігалися культурні елементи з рисами, близькими до старожитностей пізньозарубинецького кола й раннього етапу київської археологічної культури. Втім, з'ясування шляхів генези, розвитку та взаємин цієї групи і надалі залишається надзвичайно складним завданням, вирішення якого можливе лише з проведенням нових масштабних досліджень на території Полісся. Зрештою, дослідник не сумнівається, що у процесі розселення на території Південно-Західної Білорусі носії вельбарської культури повсякчас контактували з місцевим населенням, суть якого визначалася насамперед поєднанням рис латенізованої зарубинецької і місцевих культур лісової зони⁴². Показово, що в «непротокольній» формі дослідник зізнається: «Загалом, впливи, контакти та необхідність протистояти агресії германців, вірогідно, стали одним із найважливіших факторів етногенезу слов'ян»⁴³. Отже, вивчення поліських «постзарубинецьких» старожитностей, як бачимо, надає свідчення, що значно ускладнюють картину етносоціального розвитку цього регіону в першій половині I тис.

Головна ж увага сучасної білоруської історіографії у царині етногенезу східних слов'ян зосереджена на значенні для останнього т. зв. балтського субстрату. На жаль, окрім суто наукового сегмента, ця проблематика від початку історіографічного оформлення ще в радянський час була якнайтісніше пов'язана з політико-ідеологічним рівнем її інтеграції у суспільному сприйнятті. Те саме можна говорити і про сучасний етап зростання її історичного потенціалу для білоруської національної ідеї як однієї

⁴⁰ Белявець В. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2009. № 5. С. 30.

⁴¹ Белевек В. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов* / отв. ред. А. Наумов. Тула, 2012. Вып. 3. С. 283.

⁴² Белевек В. К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси. *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* / red. M. Fudzińskiego i H. Panera. Gdańsk, 2007. S. 296, 298, 335; Белевек В. Контакты населения Вельбарской культуры и носителей традиций Восточноевропейской лесной зоны в Белоруссии: постановка проблемы. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов* / отв. ред. А. Наумов. Тула, 2008. Вып. 1. С. 213, 219.

⁴³ Белявець В. У Палессі крыецца маса таямніц (Інтерв'ю О. Залещук). *Портал «Prosvit.org»*. 2017. 11 верасня. URL: <http://prosvit.org/2017/09/11>

з базових підстав часово-просторового маркування етнічної та національної само-бутності білорусів. Тому вже від початку 1990-х років у Білорусі, по суті, розпочався історіографічний бум т. зв. балтської теорії⁴⁴, стимульований насамперед бажаннями позбутися радянських історичних міфів і створення власної національної легенди.

Якщо ж абстрагуватися від політизації означеної проблеми, то, безумовно, варто погодитися, зокрема, з Лідією Дучиц, що балтська теорія – «факт, який неможливо оминати, говорячи про виникнення білоруського етносу»⁴⁵, адже сучасні фахівці не можуть не визнавати тієї обставини, що в давнину територія Білорусі таки була частиною балтського ареалу. Деякі білоруські вчені йдуть ще далі та переконують, що саме завдяки балтському компоненту із загальної маси слов'ян сформувалося їхнє окреме східне відгалуження. Наукова інтуїція як теоретична властивість інтелекту, звісно, змушує сучасних дослідників триматися «балтської лінії» в реконструкції білоруського етногенезу, але втілити її у стрункій доказовій базі або теорії поки не вдалося жодному (щоправда, не було й спроб цього).

Намагаючись з'ясувати витоки цієї ситуації, доводиться констатувати шерег несподіваних і цілком закономірних обставин, що зумовили її у сучасній історіографії. Найперше заслуговує подиву факт надзвичайно бідної історіографії (в усьому обсязі), присвяченої проблемі балтів (поданий нижче бібліографічний список, по суті, вичерпує наявні спеціальні праці з цієї проблеми⁴⁶) як частині індоєвропейської мовної групи. Причому саме історіографії в розумінні сукупності історичних досліджень, адже в лінгвістичному сегменті гуманітаристики балтам «пощастило» значно більше. В історико-археологічному корпусі на сьогодні існує лише кілька монографій, присвячених балтам, здебільша радянських авторів. У сучасній білоруській історіографії, попри всю популярність і «топовість» для неї балтської тематики, дотепер не існує жодного спеціального дослідження, в якому ця група населення набула б етноісторичної визначеності. Відтак «балти» в ній, на жаль, досі присутні більше у статусі міфічного першопредка, ніж історичної реальності.

На мій погляд, останнє зумовлює знову ж таки помітну ізолюваність категорій «балти» та «слов'яни» в білоруській історіографії етногенезу східнослов'янських спільнот. Звідси створюється враження метафізичності їхніх відносин, які мали місце тільки в білоруському територіальному вимірі, до того ж постійно наголошується безсумнівна винятковість «балтів» у появі білорусів. Нерідко дослідники не зауважують суттєвої етнічної диференціації (та можливих етносоціальних конфігурацій у межах т. зв. балтських археологічних культур) того населення, яке вони визначають «балтами», а отже, свідомо чи ні, подають їх монолітним і «чистим» етносом, який чомусь обов'язково передав сучасним білорусам чи не у спадок

⁴⁴ Казакевіч А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі. *Палітычная Сфера. Беларускі навуковы часопіс*. 2006. № 6. С. 8.

⁴⁵ Дучиц Л. Роля балтаў у этнагенезе беларусаў (па матэрыялах вывучэння касцюма XI–XII стст.). *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)*: усебеларус. канф. Гісторыкаў: у 2 ч. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 14.

⁴⁶ Gimbutas M. *The Balts*. London, 1963 (див. також суч. перекл.: Гимбутас М. Балты: люди янтарного моря. Москва, 2004); Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва, 1966. 308 с.; Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Этногенез латышей (по данным краииологии). Рига, 1975. 403 с.; Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Л. А. Голубева, В. А. Могильников, В. В. Седов, Р. Л. Розенфельдт; отв. ред. В. В. Седов. Москва, 1987. 512 с.; Sedov V. *Balti senatne*. Riga, 1992. 156 s.

власну етнічну специфіку (причому навіть не пояснено в чому вона виявлялася тоді або як виглядає тепер). Досі нез'ясованими залишаються питання: чому слов'янам вдалося «перемогти» балтів (і чому не всіх?) і стати для них «суперстратом»; і для чого їм потрібно було щось переймати в «переможених», тобто у слабшої культури (тим більше змішуватись із ними в біологічному сенсі)?

Зрештою, досі незрозуміло, що являв собою в етногенезі білорусів такий постійно вживаний ученими термін, як «балтський субстрат» – біологічні риси, мова, духовність? Це веде багатьох дослідників до спрощеної і часто схематичної інтерпретації балто-слов'янських відносин саме в етногенетичному контексті. Не може не турбувати і той факт, що, на жаль, багато авторів усе ж таки віддають перевагу спрощеному (адже більшість істориків далекі і від генетики, і від біології), винятково біологічному, поясненню специфіки «субстрату». Дехто доводить ситуацію до абсурду, взагалі заперечуючи «слов'янськість» (біологічну?) білорусів, одразу називаючи їх «балтами» (при цьому їх навіть не бентежить, що сучасні балтські спільноти, м'яко кажучи, дивуються такій логіці та чомусь не визнають сучасних білорусів за спільноту, що історично входить до їхнього етнотомного кола). Тим більше, що такі наукові абстракції, як «балти», «слов'яни», «германці», «кельти», «іллірійці», «скіфи», на моє переконання, – феномени швидше лінгвістичні (хоч подекуди й географічні), ніж етнічні. Саме тому історики, археологи, антропологи, етнологи вимушені часто підкорятися лінгвістичним теоріям і реконструкціям, пов'язаним зі стародавніми етногенезами, зокрема й слов'янськими.

Зазначені проблеми (а всі вони, як не важко помітити, передусім теоретичні) надзвичайно ускладнюють для сучасної білоруської історіографії адекватне сприйняття етногенезу спільнот східних слов'ян. До того ж неправильний висхідний постулат зводить усі зусилля нанівець. Адже ні слов'яни, ні балти, ані у бронзовому, ані в залізному віці не були етносами, тим більше «спорідненими»! У цьому ж ракурсі помітний ще один парадокс: оголошуючи етнос білорусів результатом симбіозу (міксації, інтеграції, накладання субстратів тощо) балтів і слов'ян, останні фіксуються у статусі своєрідних етнічних абсолютів, для яких чомусь навіть не допускається можливість подібних (та й інших) етнічних (етносоціальних) трансформацій. І це тоді, коли всі дослідники проблеми відзначають суттєву диференціацію тих-таки «балтів» вже у бронзовому віці! До речі, такі ж труднощі й парадоксальні висновки властиві теорії т. зв. давньоруської народності, з її міфом про етнічну монолітність «східнослов'янського етносу».

Балтомовні спільноти, як відомо, вже з II тис. до н. е. займали значну територію у Центрально-Східній та Північній Європі: від басейну Вісли на Заході до Волги й Оки на Сході, а також Середнє та Північне Подніпров'я. На цьому етапі їх найчастіше зараховують до археологічної культури шнурової кераміки (бойових сокир), з якої виводять також початки мов і спільнот слов'ян, германців та кельтів. У письмових джерелах уперше про балтів згадав Тацит (I ст. н. е.), назвавши їх «айстами», хоча невідомо, на яку їхню частину поширювалася ця назва. Однак уже в II ст. Птолемей подав значно більшу їхню племінну диференціацію⁴⁷: айсти, вельти, карбони, кареоти, сали, гелони, іппоподи та ін. Зі середньовіччя відомі й інші імена балтських племен: пруси, земгали, латгали, курши, ятвяги, галінди

⁴⁷ Птолемей К. Руководство по географии / пер. К. С. Апт. Москва, 2008. С. 19–25.

(голядь), скальви, аукштайти, жмудь, литва. Безпосередньо назву «балти» штучно ввів до наукового обігу німецький лінгвіст Георг Нессельман у 1845 р. Культурна диференціація балтів, принаймні на східних і західних, чітко фіксується вже від середини I тис. до н. е. На цьому етапі балти вже давно не становили якоїсь єдності, а тому білоруські археологи приєднуються до їхнього поділу В. Седовим на три групи – західну, східну та дніпровську⁴⁸ (хоча деякі лінгвісти не зовсім із цим погоджуються, пропонуючи племінну градацію⁴⁹). Вже сама наявність цих культурних інваріантів, на мій погляд, дає можливість говорити про різну етнічність «балтських» спільнот. Відтак і встановлення етнокультурних компонентів «балтського субстрату» в етногенезі білорусів досі залишається вельми проблематичним.

Освоєння слов'янами більшості території сучасної Білорусі від середини V ст., населеної на той момент певною кількістю балтських племен, так чи так зумовлює постановку питання про взаємини між цими двома етносоціальними конгломератами раннього середньовіччя у лісовій смузі Східної Європи. Слабкий рівень теоретичного розвитку сучасної білоруської історіографії, втім, не завжди дає змогу дослідникам аналізувати означену проблематику в якнайширшому спектрі, але водночас не можна не зауважити суттєвої редукації щодо реконструкції відповідних етнічних процесів. Така ситуація виявляється доволі часто в наївному спрощенні ситуації дослідниками, штучно сконструйованому схематизі, телеологічних інсинуаціях, а дехто не гребує навіть відвертим фантазуванням і фальшуванням дійсності. Відштовхуючись від наперед визначеної формули механічного змішування двох етнічних «інгредієнтів» (наче етноси – це якісь однофазні розчини), чимало білоруських учених зводять увесь процес етногенезу спільнот східних слов'ян до такого міксування, прикриваючи цю конструкцію переважно поняттям «асиміляція» (навіть не намагаючись пояснити, як цей процес відображався в історичній перспективі) та покликанням на В. Седова як автора гіпотези, відомої як «субстратна теорія».

Показовий у цьому пасаж: «Усю сучасну територію Білорусі ще на початку нашої ери займали балтські племена. Поступове просування слов'ян на північ і асиміляція ними балтів почалися з середини I тис. н. е. ... Під впливом балтського субстрату склалися основні *етновизначальні риси білорусів* [? – К. І.]. Однак процес асиміляції балтів у різних частинах Білорусі відбувався в різний час і з неоднаковою інтенсивністю»⁵⁰. Причому далі автор мовить винятково про «слов'янізацію балтів», під якою, очевидно, й розуміється термін «асиміляція», хоча з етнологічного погляду це два різні процеси. Дещо згодом, покликаючись на праці В. Седова, він намагався доказати, що знайдені скелети в похованні IV–V ст. культури східнолитовських курганів буцімто мали різний антропологічний тип: чоловічий – балтський і жіночий – слов'янський, що також свідчить про асиміляцію балтів⁵¹. По-перше, це

⁴⁸ Седов В. Днепровские балты. *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов* / ред. Р. Волкайтэ-Куликаускайенэ. Вильнюс, 1985. С. 20–29.

⁴⁹ Зайкоўскі Э. Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэднявекюі. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск, 2001. Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. С. 41.

⁵⁰ Там само. С. 33.

⁵¹ Зайкоўскі Э. Этнічная і канфесійная сітуацыя ў гістарычнай Літве на рубяжы XIV–XV стст. *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі* / рэдкал.: А. Каваленя і інш. Мінск, 2011. С. 17.

доволі сумнівно з антропологічного погляду (адже відповідний морфологічний тип не має певної етнічної прив'язки, як і генотип людини); а по-друге, процес асиміляції може засвідчити тільки зміна/втрата ідентичності (у цьому ж випадку не знаємо ані ідентичності обох похованих, ані тим більше їхніх дітей, якщо вони були). Не менш ризиковане в цьому випадку й припущення самого В. Седова щодо належності похованих у цих курганах жінок до «слов'янської частини населення тушемлинської культури»⁵² (особливо беручи до уваги, що єдиного погляду на етнічну інтерпретацію населення цієї культури в сучасній історіографії немає, а тим більше про її частини).

На моє глибоке переконання, не покращує ситуації і намагання приховати такий «етнобіологізм» за шатами «наукової теорії», яка в білоруській історіографії набула визначення «субстратна». З погляду Г. Штихова, «її сутність полягає у тому, що в результаті слов'янізації балтського населення та змішування [? – К. І.] з ними прийшлих носіїв слов'янської мови, окреслилося вилучення відособленої частки східних слов'ян, що призвело до становлення білоруської мови та народу»⁵³. Не менш сумнівна також його теза, що внаслідок цього «змішування та своєрідного симбіозу слов'ян із балтами» сформувався окремий антропологічний тип кривичів, дреговичів і радимичів⁵⁴. Проте на сьогоднішні дані антропологічної науки свідчать про інше – однакову фізіологічну основу і слов'ян, і балтів⁵⁵, а тому, навіть припустивши їхнє «змішування», жодного «відособлення» нового типу все одно не відбулося б. Підважують «субстратну теорію» й інші висновки її ж апологетів, які небезпідставно твердять, що і в XIII ст., і пізніше (в часи існування ВКЛ), скажімо в межах Північної Білорусі, «міжетнічні процеси були саме в розпалі»⁵⁶. За такою логікою етнос білорусів не міг з'явитися раніше кінця XVI ст., коли ВКЛ втратило політичну цілісність і суверенність. Однак той самий А. Кравцевич переконує, що вже до цього результатом «перемішування прийшлих слов'ян з місцевими балтами» (паралельно застосовує не менш контроверсійну категорію «асиміляція балтського елементу») стало «утворення нової етнічної спільноти – білорусів»⁵⁷. Переконаний, подібна асинхронність білоруського етногенезу та різні за балтською етнічною ідентичністю спільноти (адже мова про різночасову асиміляцію спочатку «дніпровських» балтів, а згодом – західних) зумовила б появу кількох досить відмінних білоруських субетносів (або й окремих етносів), але їх дотепер немає.

Загалом, у цьому підході білоруський історик наслідує погляди Я. Звяруги⁵⁸, який також додавав, що асиміляція слов'ян балтами мала форму «бурхливого етногенетичного процесу». Втім, жоден із них так і не бажає пояснити, як така «бурхливість» тривала понад півтисячоліття. На мій погляд, загальні покликання

⁵² Седов В. Литва и кривичи. *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2001. Т. 21. Р. 86.

⁵³ Штыхаў Г. В. Кривічы. С. 106–107.

⁵⁴ Штыхаў Г. Перадумовы фарміравання беларускага этнасу ў раннім сярэднявеччы (VI–XII стст.). *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)*: у 2 ч. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 10.

⁵⁵ Зокрема див.: Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии. *Советская этнография*. 1971. № 2. С. 48–59.

⁵⁶ Краўцэвіч А. Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1996. № 1. S. 11.

⁵⁷ Краўцэвіч А. Праэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1998. № 9. S. 23.

⁵⁸ Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. Минск, 1989. С. 14, 48.

фахівців на те, що відбулася асиміляція (тим більше, з урахуванням, що йдеться тільки про абстрактних суб'єктів цього процесу – «слов'ян» і «балтів»), ніяк не пояснюють виникнення та етнічної специфіки ні різних етносоціальних спільнот на теренах Білорусі докиєворуських часів (дреговичів, радимичів, кривичів), ні окремого етносу білорусів і, на жаль, часу його появи. Безумовно, балтські племена взяли участь й у білоруському етногенезі, але навряд чи можна уявити цей процес як домінування чинника чиєїсь крові або ж як механістичне біологічне наслідування чийось хромосом, оскільки це вже нагадує «морфологічний регрес» (так у медицині називають «дегенерацію» – значне спрощення організації, пов'язане зі зникненням окремих систем і функцій) самої історіографії. Переконалий, спрощеність та поверховість білоруських дослідників у намаганнях проаналізувати балто-слов'янські відносини другої половини I тис. найперше має все ж таки не наукове, а поточне мобілізаційне ідеологічне покликання, хоча б на рівні впливу на історичну свідомість пересічних білорусів.

Проблема «слов'ян» у сучасній білоруській історіографії не менш контроверсійна, ніж присутність «балтів» у їхньому етногенезі. Основними ж «більшими точками» залишаються гіпотези, залишені у спадок радянською наукою й які нерідко багато істориків сприймають як канонічне очевидне знання. Цим, зокрема, можна пояснити і їхнє некритичне ставлення до термінології та типологізації тих явищ, які такі терміни власне й означають. Звідси, очевидно, і сприйняття терміна «слов'яни» (як і «балти») містить більше сакрального, ніж наукового змісту, що позначається і на його застосуванні як самоочевидного та всім зрозумілого етноісторичного феномену. Однак як етнічна категорія, а тим більше окремий етнос, «слов'яни» досі залишаються невловимими ані для етнологічної теорії, ані для історичної практики. Отже, вкотре треба наголосити, що «слов'яни» в науковому лексиконі дотепер абстракція або лінгвогеографічний феномен, котрий штучно об'єднує кілька окремих етнічних спільнот за мовним критерієм, який ніколи не був і не є достовірним етнічним маркером.

Натомість дослідники й надалі доволі часто сприймають «слов'ян» як окремий етнос (принаймні на стадії розпаду індоєвропейської мовної групи, яку подекуди також помилково іменують окремим етносом), а звідси всіх носіїв сучасних слов'янських мов сприймають заледве не як біологічних родичів. Укотре нагадаю, що саме на такій науковій редукції свого часу була сконструйована радянська легенда про «давньоруську народність», яку так само оголошували «етнічним монолітом» усіх «східних слов'ян», що, безумовно, є фантазією, близькою до ідеології, але далекою від науки. Сучасна білоруська історіографія навряд чи може похвалитися предметними дискусіями фахівців із цього приводу, але, зрештою, їй притаманний увесь спектр думок щодо етнічної специфіки того населення залізного віку та періоду Великого переселення народів, яке традиційно іменують «слов'янами».

Неоднозначне сприйняття «слов'ян» помітне, скажімо, в останній енциклопедії, присвяченій археології Білорусі. Спочатку під цим терміном московські(!) автори відповідної статті вбачають «самоназву етносу», а невдовзі стверджують, що ним позначається «група народів – носіїв слов'янських мов, у тому числі стародавні племена й об'єднання – предки сучасних слов'янських народів». Звідки взялися

слов'яни – залишається незрозумілим, окрім обтічного постулату, що вони «сформувалися на основі частини носіїв індоєвропейських мов і діалектів», але водночас «сучасні слов'янські мови склалися порівняно нещодавно, що приводить до висновку про відносно компактну територію проживання предків їхніх носіїв біля середини I тис.»⁵⁹. На жаль, ці «предки їхніх носіїв» не названі, але, попри «відносно компактну територію» їхнього мешкання, до кола слов'янських археологічних культур автори чомусь зарахували іменьківську археологічну культуру в Поволжі. Сумнівною виглядає і спроба цих двох російських археологів поділити давнє населення Східної та Центральної Європи на різні «світи» (<миры>; тобто «спільності») «типологічно схожих культур» – крім «слов'янського», вони пропонують балтський, фінський, тюркський, германський та ін. Подібну гіпотетичну та штучну «інвентаризацію» археологічних культур ставлять під сумнів уже самі дослідники, оскільки «виділення давніх слов'ян за археологічними пам'ятками суперечливе», тим більше в науці «переважають погляди про пізнє становлення слов'ян»⁶⁰.

Слушним доводиться визнати й те зауваження, що на цьому етапі взагалі важко чітко встановити етнокультурні відмінності як між лінгвістичними групами археологічних культур, так і всередині них. Тому, наприклад, неможливо відрізнити за матеріальними рештками західних та східних слов'ян⁶¹. Загалом подібна амбівалентність щодо етногенезу слов'ян притаманна всій сучасній історіографії зазначеної проблематики, а відтак потребує суттєвого вдосконалення теоретичного й методологічного арсеналу її студіювання. Як і проблема етнічної диференціації слов'ян, передусім час, причини, умови та обставини початку, адже сам факт її онтологічної наявності ставить під сумнів існування будь-коли «етнічно монолітного слов'янства». Не береться до уваги етнічна диференціація спільнот залізного віку й під час аналізу балто-слов'янських відносин, де їх доволі часто білоруські дослідники групують у два дихотомічні суб'єкти, що перебувають один до одного в опозиції. Користуючись такою невизначеністю, деякі автори намагаються радикалізувати проблему та цілковито заперечують «слов'янство» білорусів, наполягаючи на їхній винятково «балтській» етнічності. Відповідно, для таких істориків із часів неоліту на білоруських теренах досі мешкають балти, які «випадково» слов'янізувалися в часи Київської Русі, а жодної міграції слов'ян у цей регіон нібито ніколи не було. Найбільше ж непокоїть у цьому випадку надання переваги біологічному «встановленню» етнічності.

Більшість білоруських дослідників усе ж таки значно виваженіше аналізує проблему розселення слов'ян на білоруських теренах, хоча одностайної думки щодо цього в історіографії поки немає. Це зумовлює доволі розлогий хронологічний діапазон описаного процесу від бронзового віку до X ст. н. е., що ускладнюється також різними дослідницькими інтерпретаціями процесу балто-слов'янських взаємин у ході слов'янського розселення. На думку В. Шадира, питання про те, як та коли розселялися слов'яни на території Білорусі, дотепер дискусійне. Наголошує він і на тому, що хвилі слов'янської міграції були різночасовими й різноспрямованими, тому процес

⁵⁹ Абломскі А., Гаўрытухін І. Славяне. *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя*: у 2 т. Мінск, 2011. Т. 2: Л–Я / рэдкал.: Т. Бялова (гал. рэд.) і інш. С. 299–300.

⁶⁰ Там само. С. 300.

⁶¹ Титов В. Етногенез литвинов (беларусов) в славянском контексте. *Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века* / ред. А. Тарас. Минск, 2010. С. 453.

слов'янізації відбувався декілька століть. З активізацією слов'янського розселення, впевнений археолог, місцеве населення частково відступило, але більшість асимілювали слов'яни. Хоча балтські анклавні зберігалися ще впродовж кількох століть⁶².

Початок розселення слов'ян на теренах Білорусі в середині I тис. очевидне для історіографії насамперед через те, що з цього часу викристалізується перша археологічно достовірна слов'янська культура – Прага-Корчак, або празька. Водночас із нею пов'язана не лише «колонізація» Білорусі, а й масове розселення слов'ян усім європейським континентом у західному, південно-західному та північно-східному напрямках. Однак і досі чітко не визначено, ким були етнокультурні попередники празької культури й які етноси чи етнічні групи входили до її ареалу. Крім цього, дискусійними залишаються питання, кого в античних джерелах цього періоду іменували «венетами», «антами» та «склавінами», ким вони були в археологічному й етнічному еквівалентах і чи всі влилися до празької культури? Втім, вирішальним поштовхом до остаточної слов'янізації білоруських земель, на думку значної кількості археологів, стала т. зв. друга хвиля масової слов'янської міграції з ареалу вже лука-райковецької культури. Натомість гіпотезу про пізню (IX–X ст.) слов'янську колонізацію білоруського ареалу підтримують Аляксандр Медведєв⁶³ та Ігар Марзалюк⁶⁴, вважаючи, що тільки від цього часу варто говорити про початок формування етносу білорусів. Відсутній у сучасній білоруській історіографії й усталений погляд на висхідну точку слов'янської «колонізації» території країни, яку ті, з погляду деяких науковців, заселяли з різних регіонів.

Заселення слов'янами території Білорусі стало значною проблемою сучасної історіографії, зокрема й через суперечливість етнічних інтерпретацій різних археологічних культур, які трактуються (на жаль, часто доволіно) чи то як «балтські», чи то як «слов'янські». Переважно тільки празьку культуру всі дослідники однозначно визначають суто слов'янською. Решта ж культур середини – другої половини I тис. на території Білорусі, зокрема колочинська, банцеровська, тушемлинська, мають як мінімум три варіації: слов'янська, балтська, балто-слов'янська. Не менш складне й визначення «етнічного обличчя» більш ранніх культур регіону – зарубинецької, милоградської, постзарубинецької, київської, пеньківської. Необхідно враховувати, що й досі значна кількість археологічних пам'яток на території Білорусі, пов'язаних зі «слов'янським питанням», перебуває на початковому етапі дослідження. Одночасно в білоруській історіографії присутня інерція пов'язувати всі пам'ятки I тис. зі слов'янським етносом, а недостатність конкретного матеріалу підняти штучними конструкціями.

Особливо гостра проблема з тими археологічними культурами, які претендують на статус «змішаних», тобто «балто-слов'янських» – банцеровської, тушемлинської, довгих і круглих курганів. Чимало суперечностей зумовлює й «етнос» зарубинецької. На цьому тлі доволі помітна майже відсутність аналізу сучасними білоруськими фахівцями «постзарубинецької культурної традиції», що розвивалася і на білоруських теренах. А втім, сьогодні саме з цією малодослідженою культурою

⁶² Шадьра В. І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). Мінск, 2006. С. 115.

⁶³ Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі... С. 37.

⁶⁴ Марзалюк І. Ад этнасу да нацыі. *Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і крэязнаўчы часопіс*. Гародня, 2002. Т. 7. С. 148–149.

чимало істориків і археологів пов'язують формування того населення, яке стало етнічною основою спільнот східних слов'ян. Якщо «постзарубинецький горизонт» хоча би трішки потрапляє до наукового зацікавлення білоруських археологів, то такі безсумнівно «слов'янські» культури, як київська, пенківська й колочинська взагалі залишаються без уваги або ж її побіжно згадують заради зображення загальноархеологічного тла тієї доби, причому подекуди взагалі називають неслов'янськими. Переконалий, це надзвичайно збіднює сучасну білоруську історичну думку в царині реконструкції процесу етногенезу спільнот східних слов'ян.

Так, інтерпретація балто-слов'янських взаємовідносин так чи так залишає відкритими перед дослідниками головні питання: як та наскільки вони вплинули на білоруській етногенез і з якого моменту можна говорити про появу власне етносу білорусів? На жаль, більшість фахівців дотепер сприймають ці процеси надто прямолінійно, застосовуючи суперечливі поняття і застарілі методологічні підходи, споруджуючи, як наслідок, доволі наївні й малоперспективні моделі. Малоперспективне і прагнення багатьох білоруських дослідників тяжіти до соціобіологічної вартісності білоруського/слов'янського етногенезу, розуміючи останній як процес природного відбору конкретних етносів. Намагання ж дати швидкі та прості відповіді на неймовірно складні питання лише примітивізує та редукує цю важливу історичну проблематику, що охоче підхоплюють місцеві історики-аматори. Водночас це може мати куди гірші наслідки, коли, не дай Боже, подібну аргументацію візьмуться інструменталізувати певні політичні сили, що забажають, до прикладу, відстоювати «індоєвропейську чистоту генофонду білорусів», покликаючись на праці доктора історичних наук і його суспільний авторитет.

Проте не лише безпідставна біологізація етнічності сучасними білоруськими істориками є проблемою в царині їхніх спекулятивних етноісторичних реконструкцій слов'янської минувшини. Багато в чому це зумовлено надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем їхніх здебільша побіжних і поверхових праць. Складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні студії побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голосливими твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями. До того ж всі вони ґрунтуються на таких сумнівних методологічних принципах, як біологічний примордіалізм, наївний позитивізм, есенціалізм і телеологія.

Не покращує сприйняття відповідного сегмента сучасної білоруської історіографії і рівень її суспільно-політичної заангажованості. З одного боку, історіографічну стагнацію зумовлює вперте тримання частини істориків за радянські історичні міфи як утілення нинішньої лояльності до панівного політичного режиму в Білорусі, з другого – їхнє розвінчання заради створення нових, але далеко непереконливих етнологічних стереотипів. Дехто навіть примудряється на основі спростування вже «нових» білоруських етногенетичних міфів закликати до повернення в матрицю радянського догматизму, з його рожевою мрією про «общерусский» етнос. Водночас ті, хто прагнуть триматися обох напрямів, пропонують винятково суперечливі гіпотези слов'янського етногенезу, замість поглиблювати теоретичний і джерелознавчий рівень сучасної білоруської історіографії. З огляду на сказане, мушу констатувати, що, на жаль, остання поки не може похвалитися

якимись здобутками в царині реконструкції етнічної історії східних слов'ян, зокрема й щодо власне етногенезу білорусів.

Гіпотези українських археологів. В усіх сучасних східнослов'янських історіографіях більшість версій відносно етнічної історії тих спільнот, які вони репрезентують сьогодні, запропоновано насамперед представниками археологічної науки. Не виняток й новітня українська археологія. Втім, аналіз відповідних реконструкцій у межах білоруської гуманітаристики переконав, що в цій науковій царині через брак документальних джерел домінантний вид концептуального представлення етноісторичної минувши – це гіпотетичні та довільно сконструйовані схеми, позбавлені суттєвого археологічного й етнологічного теоретичного базису. Відтак не доводиться у принципі дивуватися тій обставині, на яку постійно нарікають самі археологи вже не одне і навіть не два десятиліття: проблема походження слов'ян досі не вирішена. Абсурдності цьому додає і той факт, що вони практично ніколи не беруть до уваги відсутності в минулому такої етнічної реальності, як «слов'яни», які є кабінетно-лінгвістичною абстракцією модерної доби.

Водночас, шукаючи і прабабківщину якогось «етносу слов'ян», і його культурні підоснови ще у бронзовому віці, більшість археологів (зокрема й українських), не зважають і на значний рівень політично-ідеологічної заангажованості цієї проблематики. Причому йдеться не про вплив новочасної політичної еліти на науковий істеблшмент чи пряме держзамовлення на створення «правильної» схеми минулого (чого, на щастя, в теперішній Україні не спостерігається), а про стиль мислення, властивий ученим, який фактично дістався їм у спадок від «советської школи», що лише посилила відповідні практики, сформовані ще в імперські часи, коли археологічні висновки визначалися переважно політичною доцільністю. Така тенденційність сучасної археології здебільша має зовнішнє спрямування: В. Сєдов, до прикладу, звинувачує у цій концепції Г. Штихова та В. Барана; а останній – у тому самому В. Сєдова.

Кількість гіпотетичних побудов етногенезу «слов'ян», проте, зростає й надалі, безпосередньо і в українському гуманітарному дискурсі. Для прикладу, згідно із твердженням Дениса Козака, «на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців»⁶⁵. Один із них – Ростислав Терпиловський – зауважує, що т. зв. київська археологічна школа історичної славістики по суті продовжує розпрацювання ідей, які запропонували радянські археологи Валентин Даниленко і Петро Третьяков, але «проблему не можна вважати остаточно вирішеною»⁶⁶. Традиції цієї «школи» слов'янської археології сягають ще 1930-х років, коли, власне, і був створений Інститут археології у структурі Академії наук УРСР, і пов'язані з науковими й організаторськими здібностями Віктора Петрова.

У повоєнний період помітний внесок у вирішення слов'янської проблематики зробили такі українські археологи, як Василь Довженок, Євген Максимов, Євгенія Махно, Михайло Брайчевський, Алла Сміленко й ін. Самостійним науковим напрямом у межах вказаної інституції ця тематика стала в середині 1970-х років, коли було створено окремий відділ археології ранніх слов'ян під керівництвом

⁶⁵ Козак Д. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000. С. 119.

⁶⁶ Терпиловський Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Lublin, 2004. С. 16.

Володимира Барана (з 2002 р. по 2014 р. очільником був Денис Козак; від 2014 р. до тепер – Олег Петраускас). На новітньому етапі контури української археологічної славістики визначають, окрім названих, дослідження таких учених, як Наталія Абашина, Ліана Вакуленко, Борис Магомедов, Світлана Пачкова, Олег Приходнюк, Ростислав Терпиловський та ін. Важливе наукове значення, безсумнівно, мають і колективні праці представників цього наукового осередку⁶⁷.

Вже у 1970-х роках лідер майбутньої «київської школи» В. Баран увійшов до історіографії як знавець празько-корчацької культури, увівши до наукового обігу надзвичайно важливі матеріали для її вивчення саме з українських теренів – по суті, місця її формування⁶⁸. На них учений у 1973 р. захистив і докторську дисертацію. Продовження активної польової роботи (розкопки слов'янських поселень у Рашкові та Теремцях) значно поглибило розуміння специфіки життя ранньосередньовічних слов'ян, представлених празькою культурою⁶⁹. У завершеному вигляді його концепція етнічної історії давніх слов'ян побачила світ наприкінці 1990-х років – опублікована окремою монографією як один із томів серії «Україна крізь віки»⁷⁰ (до речі, у 2001 р. відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки). Зasadничий постулат гіпотези археолога – те, що від початку слов'яни не мали однієї культури, але, будучи автохтонами, від рубежу ер становили компоненти різних поліетнічних археологічних культур у вісло-дніпровському межиріччі, поетапно інтегруючись з іншими етнічними групами.

Відсутність чіткої етнотеоретичної бази си та переосмисленої методології робить, на жаль, моделі В. Барана (як і решту подібних археологічних практик) суцільно гіпотетичними та доволі суперечливими. Відтак його концепція позначена типовими вадами подібних пострадянських досліджень – телеологічністю, есенціалізмом, схематизмом, стихійним позитивізмом. Будучи заручником ретроспективного методу, український учений також не утримується від того, щоб не говорити про витоки слов'янської культури з доби бронзи, хоч і підмінє її аморфним терміном «праслов'яни».

Дослідник, зокрема, переконує, що останні разом із «прагерманцями та прабалтами розмежувалися ще в добу бронзи (II тис. до н. е.) на окремі *самодостатні групи* [? – К. І.]» і відтоді через різні етнічні контакти одержали відмінні культурні імпульси. Так, начебто вже в I тис. до н. е., «*придніпровські праслов'яни* [? – К. І.] входили до територіальних об'єднань Скіфії та Сарматії, а *привіслянські племена праслов'ян* [? – К. І.] – в племінні об'єднання східних германців, кельтів і західних балтів». І перших, й останніх римські автори начебто іменували однаково – венедами. На початку I тис. н. е. «венеди, представлені зарубинецькою культурою»,

⁶⁷ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / ред. В. Баран. Киев, 1990. 488 с.; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991. 144 с.; Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця та ін. Київ, 2000. 277 с.; Давня історія України: в 3 т. Київ, 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба / редкол. тому: П. Толочко (відп. ред.) та ін. 696 с.; Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. *Археологія та історія*: навч. посіб. Київ, 2012. 366 с.; та ін.

⁶⁸ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972. 244 с.

⁶⁹ Баран В. Д. Празькая культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988. 160 с.

⁷⁰ Баран В. Д. Давні слов'яни. *Україна крізь віки*. Київ, 1998. Т. 3. 335 с.

починають просуватися на балтські землі в Поліссі, але цей процес перериває міграція готів (вельбарська культура) – «утворюється нова багатоетнічна черняхівська культура». Остання також суттєво вплинула на наступні «слов'янські» археологічні культури – пражську, київську, липицьку та зубрицьку групи. Неабияк етнокультурно вплинули на слов'ян і тогочасні кочові спільноти Причорномор'я⁷¹.

Центральною ланкою у процесі етнокультурного перетворення «праслов'янів-венедів» на слов'ян, на переконання В. Барана, була зарубинецька культура, що існувала на Прип'ятському Поліссі, Середньому й Верхньому Подніпров'ї в II ст. до н. е. – I ст. н. е. Вона не була генетичним продовженням якоїсь попередньої традиції, а натомість увібрала чимало субстратних компонентів – із поморсько-підкляшової, пшеворської, милоградської та скіфської лісової культур, що згодом визначило суттєву відмінність постзарубинецьких пам'яток⁷². Відтак прабатьківщиною слов'ян можна визнати територію на межі лісової та лісостепової зон переважно України, хоча «цілком можливо, що в різні періоди давнішого часу (II–I тис. до н. е.) *слов'янські угруповання* [? – К. І.] займали інші регіони, переміщуючись у межиріччі Дніпра й Одри»⁷³.

Важливий постулат концепції В. Барана – твердження, що «слов'яни *ніколи не були* однією етнічною спільністю». Однак через відсутність теоретичної основи дослідників так і не вдалося подолати амбівалентності і невизначеності у трактуванні явища/феномена «слов'ян». Показово, що вже в наступному реченні після задекларованої позиції читаємо: слов'яни «*вже з самого початку* [?; вчений красномовно мовчить, коли ж він був? – К. І.] виступали як окремі, хоч і *споріднені праслов'янські і слов'янські* [? – К. І.] етномовні групи»⁷⁴. Втім, на якій основі трималася ця «спорідненість», а головне – у чому вона виявлялася? – також жодної конкретики. Не набагато більше прояснює ситуацію і твердження дослідника, що з IX ст. назва «слов'яни», будучи до того «самоназвою лише однієї зі слов'янських племінних груп [? – К. І.]», назавжди покриває «*всі слов'янські* [? – К. І.] племінні утворення, незалежно від їхніх конкретних найменувань» і «залишається в розумінні *їхніх етнічних витоків* [? – К. І.], поряд із такими назвами, як “германські народи”, “романські народи” тощо»⁷⁵. На жаль, так і незрозуміло: для чого «всім слов'янським племінним утворенням» (і що, зрештою, означає поняття «племінне утворення»?) знадобилося називати себе однаково, а головне: чому вони погодилися саме на це «ім'я» й чи були вони в такому разі до того «слов'янськими»?

Полісемантичний дисонанс на цьому тлі викликають і протилежно інші категорії, що ними оперує поважний учений. Так, у праці 1991 р. уже на початку проголошено з'ясування появи «*ранньосередньовічного слов'янського етносу*», чим стала «нова концепція *етногенезу слов'ян*», а крім цього, мовиться про «*велику самотійну* [? – К. І.] етнічну групу», що нею був «народ слов'ян-венедів»⁷⁶. Хоча в іншій студії заявлено, що «етнонім “венеди” *частково* стосується слов'ян»,

⁷¹ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: зб. вибр. етнолог. праць. Київ, 2011. С. 63–64.

⁷² Баран В. Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині I тис. н. е. *Археологія*. 1999. № 4. С. 49–50.

⁷³ Славяне Юго-Восточной Европы... С. 455.

⁷⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни. С. 6.

⁷⁵ Там само. С. 107.

⁷⁶ Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян... С. 3, 19.

та, попри це, саме від них «ми можемо починати історію *слов'янського етносу*», констатуючи водночас «завершення процесу *загальнослов'янського етногенезу* [? – К. І.] серединою I тис.»⁷⁷. Отже, виходить, що «слов'яни» водночас і були, і не були етносом. Остаточню внутрішню логіку запропонована схема втрачає із твердженням, що ця «слов'янська етнічна спільність», сформована на середину I тис., «ніколи не була *однорідною масою*, а складалася з різних *споріднених племен*». Причому вже навіть «венеди» тут «не могли залишатись єдиним монолітом», а натомість це була «збірна назва слов'янських племінних союзів, яку германці перенесли із своїх західних сусідів [? – К. І.] на слов'ян, що були їх східними сусідами»⁷⁸.

Відсутність «єдиного слов'янського етносу» підтверджують, на переконання В. Барана, й етнокультурні процеси третьої чверті I тис., коли на українських теренах синхронно та «незалежно» формуються три окремі «ранньослов'янські» культури – празька, пеньківська та колочинська, а також дзедзіцька – на землях сучасної Польщі, що відомі в письмових джерелах під назвами «венеди», «склавини» й «анти». До такого висновку його підштовхує встановлення факту відсутності для них єдиної культурної підоснови. Відтак гіпотези дослідників, які вважають, що витоки ранньосередньовічних слов'ян потрібно шукати лише в одному невеликому районі на теренах, до прикладу, київської або пшеворської культур, не підтверджує жодне джерело. Все це, на думку київського археолога, переконливо свідчить, що етнокультурний «поділ слов'янського світу існував уже в першій половині I тис.». До того ж слов'яни були не лише одним із компонентів київської культури, але одночасно і частиною населення поліетнічних культур – черняхівської та пшеворської⁷⁹.

Один із провідних аспектів концепції В. Барана – це якраз участь черняхівського населення у появі празької культури, з чого, власне, й починалася наукова кар'єра вченого (саме цій проблемі присвячена його кандидатська дисертація 1958 р., а також окрема монографія)⁸⁰. Зрештою, археолог дійшов висновку, що черняхівська культура не була творінням винятково готів, але сформувалася на основі причорноморських місцевих субстратних культур: скіфо-сарматської, дако-гетської, волино-подільської та привнесеної вельбарської, хоча розкрити взаємини всіх цих груп поки неможливо [sic!]⁸¹. Один із прикладів культурного трансферу черняхівської традиції в межі празької археологічної культури, на думку науковця, – матеріали розкопок у Подністров'ї, поблизу с. Теремці, зокрема та обставина, що це слов'янське поселення існувало в IV–VI ст. безперервно⁸².

⁷⁷ Давня історія України. Т. 3. С. 17, 25, 59–60.

⁷⁸ Баран В. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів, 1997. С. 120, 127–129.

⁷⁹ Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья... С. 77–78; Баран В. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови. *Старожитності Русі-України: зб. наук. праць / редкол.: П. Толочко та ін.* Київ, 1994. С. 5–6, 10–12; Баран В. Д. Давні слов'яни. С. 247.

⁸⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). Київ, 1981. 264 с.

⁸¹ Баран В., Гороховский Е., Магомедов Б. Черняховская культура и готская проблема. *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)* / редкол.: П. Толочко и др. Киев, 1990. С. 69.

⁸² Баран В. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 55–56.

Не втримався В. Баран і від ремінісценцій щодо «схеми Грушевського», говорячи, що археологічні матеріали райковецької, волинцевської та роменської культур VII–VIII ст. дають змогу припустити існування «наддніпряньського союзу східних слов'ян антів», який можна вважати предками українців⁸³. Загалом, схема утворення сучасних східнослов'янських етносів, яку запропонував археолог, виглядає дещо спрощеною⁸⁴. Пов'язана вона з періодом «великого розселення слов'ян» упродовж VI–VIII ст. і багато в чому ґрунтується на небездоганній «субстратній теорії». Так, він вважає, що «частина носіїв колочинської та банцеровської культур, а також райковецької, асимілювавши балтський субстрат, дала нову північно-західну групу слов'ян – предків білоруського народу»⁸⁵. Просунувшись на північний схід, населення колочинської культури зустрілося із фіно-уграми, яких теж слов'янізувало. У результаті утворився своєрідний етнокультурний симбіоз (представлений, до прикладу, іменьківською культурою), що заклало «передумови виникнення нового етносу, який можна поставити в основу зародження майбутнього російського народу». При цьому науковець доволі слушно застерігає: «У VIII–IX ст. ніколи не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слов'янських народів може шукати свої витоки у середовищі тих історичних подій, що відбувалися в епоху великого переселення народів»⁸⁶.

Будучи одним із колишніх радянських учених, який докорінно переглянув відповідні ідеологізовані постулати щодо історії Русі, В. Баран доволі різко критикує прихильників версії прадавнього існування русів як одного зі слов'янських народів. Пошуки «початкової русі», що начебто мають підтвердити заледве не споконвічну етнічну єдність східних слов'ян, а звідси й легітимізувати «давньоруську народність» на величезних просторах від Карпат до Дону та від Ладоги до Чорного моря, на переконання дослідника, надумані, нереальні та створені на штучних комбінаціях. Відтак ані «легендарні слов'янські роси», що їх вивів Борис Рибаків із фантазій Захарія Ритора, ані причорноморські «рокси/рукси», що їх вишукав Олег Трубочов і підтримав Валентін Сєдов – нереальні. «Таким чином, – резюмує В. Баран, – у нас не викликає сумнівів, що у V–VII ст. слов'янських русів не існувало, як не існувало в цей час назви “Русская земля”»⁸⁷.

Дослідник у цьому контексті критикує і спробу штучного конструювання такого «племени» за допомогою археологічних джерел, як це зробив В. Сєдов, перетворивши при цьому сіверян на Руський каганат. Дивує українського археолога і спосіб, у який це робить російський колега, оголосивши волинцевську культуру (сіверян) спадкоємицею поволзької, начебто слов'янської, іменьківської, тим більше його припущення ґрунтується на надзвичайно сумнівній гончарній подібності деяких матеріалів, спільним джерелом яких, швидше за все, були інфільтрації з боку салтівської (хозарів) культурної традиції. Так само надуманий, з погляду В. Барана, і вигаданий московським дослідником «слов'яно-іранський симбіоз у черняхівській культурі,

⁸³ Баран В. Склавіни та анти... С. 129–130.

⁸⁴ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я). *Ruthenica*. 2002. Вип. 1. С. 38–39.

⁸⁵ Баран В. Д. Давні слов'яни. С. 114.

⁸⁶ Баран В. Велике розселення слов'ян. *Археологія*. 1998. № 2. С. 31–32, 35.

⁸⁷ Баран В. Скарби VI–VIII ст. Анти чи Русь? *Археологія*. 1998. № 1. С. 23–24, 26.

де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських». Немає і жодних джерел, що «саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже у вигляді іменьківської культури повернулися на Дніпро та створили тут “Руський каганат”»⁸⁸.

Крім цього, етнічна належність іменьківської культури дотепер не визначена, а її артефакти зумовили в історіографії найрізноманітніші ідентифікації – тюркську, аланську, балтську, фіно-угорську, а отже, імовірно, містила і якийсь «слов'янський сегмент». Проте, на чому слушно наголошує В. Баран, цей компонент походить не з пшеворської чи черняхівської культур, а з київської чи колочинської⁸⁹. Відтак міграція слов'ян-русів із Поволжя на Дніпровське Лівобережжя в кінці VII ст. – відверта заангажована спекуляція. На небезпідставну думку українського фахівця, руси та їхній «каганат» знадобилися В. Седову як «етнотворча, а згодом і державотворча сила, яка, нібито поглинувши інші східнослов'янські племінні групи, зумовила виникнення в додержавний племінний період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності». Однак «ці етноорієнтовані в минуле “концепції”, нагадують лише погодинський імперіоцентризм і шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину»⁹⁰.

Цілком резонна, з огляду на це, й позиція українського археолога відносно неможливості не лише існування, але навіть утворення у середньовічній етнічній реальності такого явища, яким оголошують «давньоруську народність», – етнічною спільністю всіх східних слов'ян. Якщо на захід від Вісли або на південь від Карпат у VI–X ст. формувалися нові слов'янські етноси і цього ніхто не заперечує, то В. Барана небезпідставно «дивує потяг об'єднати всі східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу», тоді як «у світлі археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел такої східнослов'янської групи ніколи не існувало, а ця прикра методологічна помилка має і може бути виправлена»⁹¹. Безмежні простори, природні перешкоди, слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, зовнішні чинники були непереборною перешкодою на шляху етнічної консолідації населення Давньої Русі. Саме тому «прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підміняють поняття державно-політичного поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси»⁹². Отже, «східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, ніколи не почували себе однією етнічномовною спільністю», а «давньоруську народність вигадали історики»⁹³.

Пропонована концепція полікультурності слов'ян В. Барана загалом містить чимало раціональних зерен щодо реконструкції етнічної історії спільнот, які зараховують до їхньої «східної гілки». Втім, не важко переконатися наскільки хисткі подібні дослідницькі конструкції, у яких домінує передусім термінологія, що застосовується радше за звичкою та більш інтуїтивно. Нехтування ж сутнісним

⁸⁸ Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. *Істину встановлює суд історії: збірник на пошану Ф. П. Шевченка*: в 2 т. Київ, 2004. Т. 2. С. 83–84.

⁸⁹ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі. С. 87.

⁹⁰ Баран В. Етнокультурні процеси в період Києво-Руської держави. *Матеріали до української етнології* / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2014. Вип. 13. С. 7–8.

⁹¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. С. 104.

⁹² Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси... С. 88, 93, 100.

⁹³ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ, 2005. С. 8.

навантаженням «гучних» термінів веде подібні студіювання у глухий кут і зумовлює до них більше питань, ніж пропонують відповідей. Аналізована схема українського археолога також не конкретизує, хто/що такі/таке «слов'яни», які критерії дають змогу нав'язувати цю ідентичність археологічним культурам, чому, наприклад, дзедзіцька не відноситься до «східних слов'ян» або чому з півтора десятка «літописних племен» сформувалися лише у три сучасні «східнослов'янські» етноси?

Відсутні відповіді щодо цих аспектів і в гіпотезі не менш відомого представника «київської археологічної школи» Д. Козака, на думку якого, «історія етногенезу слов'ян є чи не найскладнішою в історичній науці»⁹⁴. Переконалий, для цього фахівця озвучена в такий спосіб проблема відразу стала нездоланною, оскільки окремий етнос слов'ян навряд чи колись існував. Поряд із цим, усі шляхи виходу з глухого кута дослідник власноруч перекрив не менш прикрою теоретичною похибкою, про яку вже мовилося. Йдеться про ототожнення етносу й археологічної культури, що за одночасної декларації солідарності з візією В. Барана (який, навпаки, відкидає таку тотожність і слушно заперечує окрему етнічну спільноту «слов'ян»), перетворює його внутрішню суперечливу гіпотезу автоматично на історіографічний артефакт і приклад етноархеологічної парадоксальності.

Найперше, учений критикує всі наявні в історіографії підходи до встановлення походження слов'ян, хоча й «не вдаючись до детального розбору цих концепцій»⁹⁵, оголошуючи найбільш прийнятною якраз версію «київської школи». Втім, Д. Козак змушений визнати, що відкриття її представниками слов'янських поселень IV–V ст. усе одно не дало змоги вирішити «проблеми слов'янського етногенезу», а лише «шляхом ретроспективного аналізу археологічних комплексів визначити шляхи формування *слов'янської культури VI–VII ст.*»⁹⁶. Проте дослідник і тут лукавить, адже куди коректніше постулює явище В. Баран, мовлячи не про одну, а «кілька слов'янських культур». Це вкотре підтверджує відсутність у минулому слов'ян як етносу, навіть на рівні відсутності якраз окремої археологічної культури, властивої йому, згідно з логікою Д. Козака.

Тим більше останній, зрештою, впевнено веде мову щодо «*слов'янських культур римського часу*», котрі доволі контроверсійно іменує водночас «венедськими», – зарубинецьку, «західноукраїнську групу пам'яток пшеворської», зубрицьку, пізньозарубинецьку (?), київську та північну частину черняхівської. Намагання пов'язати перші дві з германцями та балтами, зокрема й бастарнами, представлені в концепціях «ленінградської археологічної школи» (Ксенія Каспарова, Марк Щукін, Глеб Лебедев) український археолог розцінює як невдалі⁹⁷. Натомість закликає дотримуватися, по суті, концепції В. Барана відносно поетапного формування слов'ян, початком якого нібито було вісло-одерське межиріччя в III–II ст. до н. е., представлене ареалами лужицької, поморської та кльошової культур. Із виникненням зарубинецької, основним субстратом якої були «поморсько-кльошові племена» (?), «*центр слов'янської історії* [? – К. І.] перемістився до межиріччя Вісли і

⁹⁴ Козак Д. Етнічні процеси в Україні... С. 119.

⁹⁵ Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. *Археологія*. 1996. № 2. С. 55.

⁹⁶ Козак Д. Етнічні процеси в Україні... С. 179–180.

⁹⁷ Козак Д. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. *Археологія*. 1993. № 2. С. 26.

Дніпра»⁹⁸. Проте, так і залишається нерозтлумаченим, то на якому все ж таки етапі сформувався власне гіпотетичний «етнос слов'ян» – на поморсько-кльошовому, зарубинецькому чи ще пізніше/раніше?

Нечіткість пропонованої гіпотези збереглася й у підсумковій монографії дослідника «Венеди» (2008), хоча обсяг проведеної археологічної роботи, вміщеної в ній, вражає – майже 28 тис. м² розкопаної площі. Погоджуюся з її рецензентом В. Войнаровським, що навряд чи хтось з археологів-славістів може похвалитися подібними обсягами польового дослідження лише однієї культури (тут – зубрицької)⁹⁹. Однак, як і в попередніх працях, тут відносно вірогідного «етногенезу слов'ян» також домінує гіпотетичний стиль формулювання тез, що ґрунтується переважно на інтуїтивних здогадах, а не на конкретних джерелах. Так, і в пізніших студіях, учений визначає хронологію цього процесу вельми абстрактно, заявляючи, до прикладу, що коли наприкінці II ст. на українських теренах розпочалася експансія готів, то це був «час, коли слов'яни *вже становили* [? – К. І.] цілком сформовану етнічну групу»¹⁰⁰. Про те, що дає підставу про це так упевнено говорити, інформації немає.

Ба більше, в іншій праці дослідник уже доволі розмито пояснює цей етнічний процес: «У регіоні Середнього і Верхнього Подніпров'я, Подесення, наприкінці I–II ст. відбувалися активні асимілятивні процеси, що призвели до утворення *ще однієї* київської культури, носії якої, *очевидно, не мали чіткого етнічного обличчя* [? – К. І.]. Лише в V ст. в ареалі цієї культури складається *своєрідна група* [? – К. І.] ранньосередньовічного слов'янського етносу»¹⁰¹. Загалом, схемі Д. Козака при-таманне довільне припущення вельми розлогих етнічних міксацій, з-поміж яких він якимось магічним способом відмежовує предків – саме слов'ян. Скажімо, досліджуючи пшеворську культуру в Подністров'ї, він побачив у цьому ареалі «в перших сторіччях нашої ери зустріч декількох різнокультурних груп населення». Відтак сміливо, хоч і бездоказово, припускає, що «в результаті, виникали нові утворення, що *нерідко міняли напрям етнокультурних процесів*», а цей край «став зоною стику найбільших культур Південно-Східної Європи», а «серед носіїв цих культур були також предки ранньослов'янських племен»¹⁰².

Доволі сумнівна й гіпотеза, згідно з якою, винятково на підставі матеріальних викопних артефактів із ур. Шанків Яр (Рівненщина)¹⁰³, на думку Д. Козака, «можна зробити висновки, що на Волині на початку I ст. мали місце інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою та пшеворською, котрі призвели до *взаємної асиміляції*». Особливо враховуючи те, що автор не уточнює, про яку, власне, асиміляцію тут ідеться – культурну чи етнічну? Хоча, зважаючи на наступне твердження археолога, мається на увазі якраз останнє, причому вельми некоректне припущення: «Саме творці поморсько-кльошової культури стали тим

⁹⁸ Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток... С. 55–56.

⁹⁹ Войнаровський В. [Рец.]: *Археологія*. 2009. № 4. С. 79 [на кн.]: Козак Д. Венеди. Київ, 2008.

¹⁰⁰ Козак Д. Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині). *Археологія*. 2013. № 1. С. 83.

¹⁰¹ Козак Д. Етнічні процеси в Україні... С. 119.

¹⁰² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ, 1984. С. 3.

¹⁰³ Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ, 2016.

етнічним ядром, на основі якого із залученням *сусідніх етнічних компонентів* [? – К. І.] до I ст. н. е. *остаточно* сформувався слов'янський етнос»¹⁰⁴. І саме в них убачає ту частину європейського населення, яку Тацит назвав «венетами», а їхнім археологічним еквівалентом визначає пізньозарубинецьку та зубрицьку культури. При цьому «коріння слов'янського етногенезу» він виводить уже з V ст. до н. е., коли начебто «*єдиний індоєвропейський масив* [? – К. І.] уперше [? – К. І.] розділився на *потенційно* [? – К. І.] германські та слов'янські *етнічні гілки* [? – К. І.]»¹⁰⁵. Вкотре змушений відзначити потрібну методологічну помилку, коли до ототожнення археологічних та етнологічних феноменів некоректно додано ще й суто лінгвістичні явища. Не можна погодитись і з таким постулатом: «Уніфікація матеріальної культури населення може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше – венедським»¹⁰⁶.

Так, цей цілковито гіпотетичний (насправді, штучно сконструйований в уяві) «слов'янський етнос», який, «судячи з археологічних даних, пройшов *складний шлях прогресивного історичного розвитку* [? – К. І.]»¹⁰⁷, служить лише одним із елементів телеологічної версії Д. Козака, на який нанизуються інші культурні явища задля зображення лінійності його ймовірного розвитку. Хоча науковець переконаний нібито він виявляє «генетичний зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного», а тому для нього немає жодних труднощів довести, що, до прикладу, пам'ятки черняхівського типу Східнокарпатського регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури, які, з волі археолога, «утворилися внаслідок процесу *етнокультурної консолідації* [? – К. І.] носіїв пшеворської та зарубинецької культур, з включенням у Прикарпатті дакійських племен». Отже, і названий регіон тепер не важко вмонтувати «до складу земель, де здавна [? – К. І.] мешкали племена, *ядро котрих* [? – К. І.] становить слов'янський етнос»¹⁰⁸. З останнього випливає ще один парадокс, оскільки етнос не може мати кілька ядер, тим більше розпорощених поміж якимись гіпотетичними племенами.

Етнологічна непевність схеми Д. Козака помітна також у спробах інтерпретації етнічності носіїв зарубинецької культури. Дослідник знову говорить про це винятково гіпотетично: «Можна *припустити*, що слов'янський етнос відігравав у зарубинецькій культурі, *можливо*, домінуючу роль», а «*можливо*, зарубинецька культура стала одним із головних компонентів археологічних культур, *творців* яких *можна ототожнювати* з давньослов'янськими племенами»¹⁰⁹. Він критикує і С. Пачкову за перебування «у полоні традиційних уявлень про безумовну чистоту

¹⁰⁴ Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ, 2012. С. 75–76.

¹⁰⁵ Козак Д. Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньозалізний та латенський час. *Слов'яни і Русь: археологія та історія: збірник праць на пошану Петра Толочка* / ред. Г. Івакін. Київ, 2013. С. 115–116.

¹⁰⁶ Козак Д. Н. Венеди. Київ, 2008. С. 30.

¹⁰⁷ Козак Д. Етнічні процеси в Україні... С. 146; Козак Д. Н. Венеди. С. 40.

¹⁰⁸ Козак Д. Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4 т.* / ред. С. Павлюк. Львів, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 222–223.

¹⁰⁹ Козак Д. До проблеми походження слов'ян у Дністро-Дніпровському межиріччі. *Археологія*. 2006. № 2. С. 45.

“слов’янської крові” [? – К. І.] зарубинецьких племен¹¹⁰. Проте сам доводить, як уже зазначено, що поєднання зарубинців із пшеворцями *породило* «венедів» – зубрицьку культуру на Волині, тобто Д. Козак сам перебуває в полоні доволі спрощеної примордіальної версії етногенезу.

Припущення можливості вирішення проблеми «крові» археологічних культур засобами механістичного зіставлення типів кераміки, яке практикує український славіст, він же ж нівелює на прикладі зображення «етнічного обличчя» черняхівської культури. Аналіз її «поліетнічності» змусив Д. Козака відразу забути і про «єдиний слов’янський етнос», і про ототожнення етносу з археологічною культурою. Натомість з’явилися «три різновиди археологічної культури слов’ян» і «різні гілки східного слов’янства [? – К. І.]» – празька, пенківська та колочинська. Причому друга, на його переконання, сформувалася на основі якраз черняхівської (скіфо-сарматської її частини) та київської культур і була антама¹¹¹. Крім цього, науковець досить справедливо критикує Б. Магомедова за приписування черняхівцям однієї етнічності, оскільки «присвоювати черняхівську культуру якомусь конкретному етносу, як це роблять деякі дослідники, загалом неможливо»¹¹². На жаль, у власній практиці археолог далеко не завжди дотримується цієї резонної позиції. Доводиться визнати слухним і зауваження Д. Козака щодо слабкої дослідженості проблеми взаємин слов’ян та прийшлих кочових спільнот у часи існування черняхівської культури, позаяк «контакти слов’янського та сарматського народів тривали біля півтисячоліття»¹¹³.

Щоправда, і в останньому випадку залишається тільки гадати, що має на увазі київський археолог під категоріями «слов’янський народ» та «сарматський народ». Так, довільне поводження з етноісторичною термінологією робить гіпотезу Д. Козака відносно «етногенезу слов’ян» доволі вразливою. Теоретична невизначеність (необізнаність) автора привела його до амбівалентної конструкції, яка, з одного боку, жорстко й неправомірно прив’язує археологічну культуру до етносу, а з другого – так і не дає можливості визначитись, яка ж культура й була «слов’янським етносом». Загальне покликання на версію поетапного етногенезу слов’ян В. Барана робить гіпотезу Д. Козака ще більш суперечливою, адже дає змогу оголосити «слов’янами» будь-кого. Критикуючи ж інші славістичні «школи» археологів (краківську, петербурзьку, московську) за вузьку локалізацію проблеми, український учений, замість урахування їхніх недоліків, мимоволі сам стає заручником архаїчних поглядів на етногенез і феномен етносу. Звідси його гіпотеза редукує до штучно вигаданих етнокультурних міксацій між певними археологічними культурами, так начебто вони справді були організмами в розумінні біологічного примордіалізму.

Доволі прямолінійно підходить до проблематики «слов’янського етногенезу» й Р. Терпиловський, дотримуючись властивого «київській школі» зарубинецького акценту в цьому поетапному процесі, але виводячи слов’ян безпосередньо з меж київської археологічної культури. Багато в чому його версія вплинула й на

¹¹⁰ Козак Д. Культурно-етнічна ситуація на Волині... С. 120.

¹¹¹ Козак Д. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов’ян). *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 13–14.

¹¹² Козак Д. Вельбарська культура: готи чи гепіди? *Археологія*. 2002. № 3. С. 15.

¹¹³ Козак Д. Сармати та слов’яни на Україні. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / редкол.: В. Баран та ін. Київ, 2003. С. 64, 68.

концепцію лідера сучасної «московської школи» А. Обломського. Обидва вчених упевнені, що саме пізньозарубинецькі старожитності, ставши основою цієї культури, й зумовили початок формування слов'ян, які начебто чітко розпізнаються в наступних (породжених київською) культурах – колочинській та пенківській. Однак і надалі залишається незрозумілою еволюція «основної» склавинської культури – празької, що значно звужує евристичний потенціал обох гіпотез археологів (і московського, і київського), хоча обидві далеко не позбавлені креативних аспектів щодо реконструкції слов'янського минулого.

Називаючи проблему походження слов'ян «вічною», Р. Терпиловський також демонструє схильність до її примордіального бачення, кваліфікуючи цю спільність окремим «етносом», поява якого «все ще недостатньо вивчена» й «прабатьківщина» якого через брак джерел досі не встановлена¹¹⁴. Навіть наявність понад двохсотлітньої безуспішної історіографії в цій царині не наштовкує дослідника на сумніви якраз щодо таксономічної прив'язки об'єкта його наукових зацікавлень. Слідом за колегами з «київської школи», він так само ототожнює археологічну культуру з етносом і ним же іменує лінгвістичну абстракцію «слов'яни», невпинно шукаючи її в мереживі матеріальних артефактів на обширах від Одра до Дніпра в півтисячолітній перспективі. Зрештою, науковець заявляє, що їхнє зіставлення «дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу [? – К. І.] в середині I тис. і далі мова може йти вже про етногенез східних, західних і південних слов'ян»¹¹⁵, наче й ці умовно-географічні категорії були окремими етносами.

Застосовуючи ретроспективний метод і керуючись гіпотезою, яку запропонували В. Даниленко і П. Третьяков ще в 1950-х роках, київський археолог звернув увагу передовсім на культурні артефакти стику лісової та лісостепової зон Східної Європи, що їх сформувавши нащадки зарубинецької культури, й на київську культуру, яку названі фахівці вперше оголосили «слов'янською»¹¹⁶. Однак довести це вперше спробував саме він, а тому М. Щукін недвозначно стверджував, що «Р. Терпиловський – це людина, яка й створила київську археологічну культуру»¹¹⁷.

Досліджуючи проблематику походження слов'ян емпірично й аналітично впродовж кількох десятиліть і навіть авансовано очікуючи зближення в її межах позицій славістів, Р. Терпиловський усе ж визнає, що до однаковості ще надто далеко. На його думку, сьогодні є три магістральні напрями такого студіювання. Перший («південний») представляє, по суті, концепція, яку найбільш чітко сформулював український археолог М. Брайчевський, згідно з нею слов'яни – вихідці з черняхівської культури. Інша («північна») течія, до якої зараховує себе й Р. Терпиловський (окрім нього, представлена працями Й. Вернера, К. Годловського, Є. Максимова, А. Обломського і частково представників «петербурзької школи»), пов'язує античних «венедів» із населенням зарубинецької культури та є безпосереднім продовженням якраз гіпотези В. Даниленка і П. Третьякова. Третій напрям, названий «компромісним», передбачає поетапне й полікультурне формування

¹¹⁴ Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 1994. С. 1.

¹¹⁵ Там само. С. 37.

¹¹⁶ Терпиловський Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. Киев, 1981. С. 3, 85.

¹¹⁷ Синиця Є. Піт-стоп (До 60-річчя Р. В. Терпиловського). *Vita Antiqua*. 2009. № 7–8. С. 18.

слов'ян, до чого схилиються І. Русанова та В. Сєдов (балтське коло), В. Баран і Д. Козак (пшеворські та черняхівські впливи)¹¹⁸.

Одним із головних чинників гіпотетичного слов'янського етногенезу на початку I тис. Р. Терпиловський вважає поки малодосліджені т. зв. постзарубинецькі пам'ятки. Не погоджуючись із гіпотезою, що зарубинецька культура зникла начебто через вторгнення на територію Середнього Подніпров'я сарматських племен, учений вважає, що натомість ці причини мали бути значно глобальнішими та впливати на весь її ареал. Відтак основне значення мали саме екологічні процеси (водно-температурний баланс у Східній Європі), які суттєво вплинули на спосіб ведення господарства та соціальну організацію зарубинців і зумовили їхні масові міграції. Зазначені причини могли зумовити на цьому етапі міграції й інших спільнот – тих же сарматів у Подніпров'я та готів (вельбарська культура) з Прибалтики на Волинь¹¹⁹.

На думку Р. Терпиловського, необхідно чітко усвідомлювати, що поява внаслідок цієї еколого-демографічної кризи пізньозарубинецьких пам'яток у II ст. не була прямим продовженням зарубинецької культури та «являлася новою історико-культурною спільністю». Остання освоїла значно більший ареал, зокрема Південне Побужжя, Подесення, Дніпровське лісостепове Лівобережжя. Міграції нащадків зарубинецького населення зумовили цілком інші етнокультурні контакти й появу змішаних груп. Археологічні дослідження дали змогу встановити, що такими компонентами для нових пізньозарубинецьких груп були юхнівська культура в Подесенні, пшеворське населення Середнього Подніпров'я, на Лівобережжі Дніпра – сармати. Простежуються паралелі також із зубрицькою культурною групою у Верхньому Подністров'ї та Західній Волині¹²⁰. Намагаючись встановити «етнічну належність пізньозарубинецьких пам'яток», український археолог спільно з А. Обломським критикують передусім «бастарнську» гіпотезу Д. Мачінського та К. Каспарової, переконуючи, що їх залишили саме «венеди» античних джерел (Тацит, Пліній)¹²¹.

Головну роль у формуванні ранньослов'янських археологічних культур Р. Терпиловський відводить київській культурі III–V ст., яка утворилася якраз на основі низки пізньозарубинецьких пам'яток I–II ст. Оскільки останні містили різні етнокультурні компоненти, то в київській культурі археологічно виділяється чотири локальні варіанти – середньодніпровський, деснянський, лівобережний і лісостеповий (або ж сеймінсько-донецький). Показово, що, на відміну від російського археолога Ніколая Лопатіна, український спеціаліст не зараховує до київської культури т. зв. пам'ятки типу Заозер'я. Проте разом із пам'ятками типу Тушемлі та Банцеровщини вони можуть свідчити про асиміляцію та слов'янізацію «народів між балтами та слов'янами», що «зберегли певну слов'яно-балтську культурну єдність»¹²². Одночасно це дає підстави для висновку, що слов'янські культури

¹¹⁸ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства... С. 26–27; Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья... С. 15–16.

¹¹⁹ Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья... С. 21–22.

¹²⁰ Там само. С. 91–92.

¹²¹ Терпиловский Р. В., Обломский А. М. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н. э. Москва, 1991. С. 104–108.

¹²² Терпиловський Р. В. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. праць / редкол.: П. Толочко та ін. Київ, 1994. С. 73–74, 77.

уже V–VII ст. сформувалися не з різноманітних етнокультурних елементів під час просування з Верхнього Подніпров'я на південь, а мали попередника у вигляді київської культури, а отже, остання – «основа формування культур ранньоісторичних слов'ян», а її ареал «відповідає території формування слов'янської етнічної спільності раннього середньовіччя»¹²³.

Не погоджується Р. Терпиловський і на входження київської культури у «IV мір», що являв, на думку М. Щукіна, соціально-культурний масив народів лісової зони (гіпотетичні «східні балти»), адже, на відміну від лісових культур, київська належала до цілком іншої моделі, хоча між ними й існувала доволі широка контактна смуга. З-поміж «сусідів» набагато більший вплив на неї мала високорозвинена черняхівська культура, хоч відносини між ними були не завжди мирними¹²⁴. Так, із появою в IV ст. на Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі черняхівської культури, населення останньої розселилося поряд із київським, що призвело до взаємопроникнення¹²⁵. Учений припускає, що саме лівобережні племена київської культури почали переселятися на Південь, у лісостеповий ареал черняхівців, де з часом стали «прямими предками носіїв пенківської культури»¹²⁶.

Потужний «південний імпульс», спрямований углиб лісової зони спростовує й тезу, що його джерелом було балтське етнокультурне середовище. Натомість різкі трансформації верхньодніпровських племен у середині I тис. відбулися внаслідок просування до балтського середовища якраз «київських племен», які уособлювали «першу хвилю слов'янської колонізації лісової смуги»¹²⁷. З огляду на це, дослідник припускає, що тушемлинські та банцеровські племена були слов'янізованими балтами¹²⁸. Привертає також увагу спостереження Р. Терпиловського, що т. зв. слов'янські пам'ятки в Поволжі й Подонні «мають лише побічне відношення до процесу складання ранньослов'янських культурних груп» і радше становлять «своєрідні релікти праслов'янської колонізації, що відбувалася після розпаду зарубинецької культури»¹²⁹.

Населення київської культури, з погляду вченого, цілком могло відповідати «слов'янам-венедам», які мали військові сутички з черняхівсько-вельбарськими племенами (готами Германаріха, про що згадує Йордан) і витіснили з лісостепу київські. Однак панування гунів, демографічна криза та занепад провінційно-римських зв'язків зумовили згасання черняхівської культури в першій половині V ст. Київська ж припиняє існування в цей же час, але, на відміну від черняхівської, не зникає безслідно, адже на її основі формуються колочинська й пенківська, що «дає

¹²³ Терпиловський Р. До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів, 1997. С. 116.

¹²⁴ Терпиловський Р. В. Славяне Поднепровья... С. 50, 52.

¹²⁵ Абашина Н., Обломский А., Терпиловский Р. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья. *Российская археология*. 1999. № 4. С. 78, 95–96.

¹²⁶ Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернівці, 1996. С. 44.

¹²⁷ Терпиловський Р. Населення лісової зони Подніпров'я I тис. н. е. – балти чи слов'яни? *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* Київ; Львів, 1999. С. 296–297.

¹²⁸ Терпиловський Р. В. Славяне Поднепровья... С. 63–64.

¹²⁹ Терпиловський Р. Праслов'янські старожитності... С. 77.

підстави розглядати київську як ядро, навколо котрого відбулася «кристалізація» слов'янських старожитностей»¹³⁰. Оскільки київська культура мала двосторонні зв'язки – із культурами лісової зони на Півночі та черняхівською на Півдні, – вона, по суті, стала «містком, що поєднував зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки із ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками колочинської і пенківської культур»¹³¹. Щобільше, дослідник навіть допускає можливість збереження старого етноніма «венеди» саме населенням колочинської культури, на відміну від племен пенківської та празької, які почали використовувати нові назви «анти» та «склавини»¹³², хоча, як і більшість його колег, також не пояснює, чому, зрештою, всіх їх почали називати саме «слов'янами».

Встановлення генетичного зв'язку між різними культурами з метою визначення їхньої етнічної належності, на слухну думку Р. Терпиловського, можливе лише засобом відтворення надійного ланцюжка культур, для чого необхідне виявлення пам'яток перехідних типів¹³³. Однак, якщо для зв'язку пенківської та колочинської культур із київською є чимало таких доказів, то відносно празької все свідчить про те, що київська культура не брала участі в її формуванні, а це суттєво підриває всю схему Терпиловського–Обломського щодо «слов'янського етногенезу». Не надто переконливе і припущення гіпотетичного «відношення до створення празької культури групи пам'яток північно-західної черняхівської периферії»¹³⁴, як і те, що «вірогідно, між цими старожитностями та київською культурою на терені Волині ще будуть виявлені нові пам'ятки, які їх поєднують»¹³⁵.

Проте якраз у цьому випадку Р. Терпиловський суперечить сам собі, відзначаючи: «Архаїчність ранньопразьких старожитностей, їх яскраво виражений “лісовий” характер, на нашу думку, свідчать про те, що центр їх формування знаходився у лісовій зоні, а не в межах черняхівської периферії»¹³⁶. Показовий і такий пасаж дослідника: «Немає особливих підстав для протиставлення празької, пенківської та колочинської культур V–VII ст., які відрізняються другорядними ознаками, але становлять певну культурну спільність»¹³⁷. Так, але не просто «культурну», а винятково «матеріально-культурну» й аж ніяк не «етнічну». Епізод зі знищенням склавинами антів, який довели Андрей Обломський та Ігор Гаврітухін¹³⁸, тільки підсилює цей аргумент. На жаль, археологи доволі часто некоректно підміняють

¹³⁰ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства... С. 33, 35.

¹³¹ Терпиловський Р. Давні слов'яни та їхні сусіди. *Археологія України: курс лекцій / Л. Залізник, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізника*. Київ, 2005. С. 374.

¹³² Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства... С. 37.

¹³³ Терпиловський Р. До проблеми походження... С. 112.

¹³⁴ Терпиловський Р. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку. *Археологія*. 2002. № 3. С. 18.

¹³⁵ Терпиловський Р. Праслов'янські старожитності... С. 77.

¹³⁶ Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я... С. 26.

¹³⁷ Терпиловський Р. В. Славяне Поднепровья... С. 12.

¹³⁸ Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси, 2018. С. 265; Гаврітухін І., Обломський А. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996. С. 144–148; Обломський А., Родинкова В. Етнокультурний перелом в Поднепров'є в VII в.: хронологія подій. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 2014. Вып. 235. С. 388.

базові категорії, особливо коли матеріальну культуру помилково інтерпретують лише в етнологічному ключі. Відтак, навіть будучи носіями споріднених діалектів і маючи подібність матеріальної культури, населення цих культур могло бути та, зрештою, й було цілковито відмінними етносами, що засвідчили навіть різні етнічними, які зафіксували візантійці.

Так, попри намагання створити несуперечливу версію етногенезу слов'ян, представники «київської археологічної школи» не змогли вирватися за межі традиційної позитивістської методології і стихійного примордіалізму, нехтуючи навіть основами радянської теорії етносу, а відтак наївно сприймаючи археологічні культури як реальні суспільні організми, що репрезентували окремі етнічні спільноти, зокрема й «слов'янську». Показово, що, обгрунтовуючи реконструкції ретроспективним методом, що за їхнім же зізнанням «стартують» від давньоруської матеріальної культури, київські фахівці взагалі уникають теми східнослов'янських «літописних» спільнот і їхньої «видової» невідповідності, по суті, лише двом археологічним культурам (райковецькій і роменській), які й стали підосновою Русі. Крім В. Барана, ніхто із сучасних археологів не аналізує (тим більше в системі координат «археологічна культура = етнос») й теми «східнослов'янської етнічної спільноти», яка нібито на державному етапі стала «давньоруською народністю», що робить гіпотези «київської школи» явно незавершеними та відстороненими від проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян. Відсутні в межах цього напрямку серед означеного наукового осередку й розробки проблематики у площині «археологія – етнічна ідентичність», як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях.

Звісно, представленими поглядами на етноісторичну минувшину слов'ян сучасна українська історіографія не вичерпується, зокрема й у царині археологічних реконструкцій. Значно розширюють діапазон її інтерпретації також студії, опосередковано або фрагментарно присвячені проблемі походження слов'ян, окремим культурам, які опиняються в її орбіті. У такому контексті привертають увагу, зокрема, дослідження представниці все тієї ж «київської школи» С. Пачкової, зосередженні на ґрунтовному аналізі сутності зарубинецьких старожитностей рубежу ер. Утім, теоретично-методологічна амбівалентність поглядів ученої на проблему слов'ян загалом укотре засвідчує симптоматичність цього сегмента в сучасних пострадянських історіографіях. Позначена вона й суцільною гіпотетичністю, пропонованої «київської» схеми, редукованої до наївних тверджень, до прикладу: «Пошуки слов'ян у глибині тисячоліть, імовірно, ускладнені тим, що вони *ховаються* серед інших племен [?; але й ці племена не названі – К. І.]». Звідси й «вихід слов'ян як окремого етносу, точніше [? – К. І.] – групи етносів», а згадки про венедев чомусь «означають ще час їх [слов'ян – К. І.] *немовлячого розвитку* [? – К. І.]»¹³⁹.

В узагальненому вигляді С. Пачкова пропонує таку схему послідовного розвитку та взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур I тис. У Верхньому й Середньому Подніпров'ї, на ґрунті київської і черняхівської сформувалися колочинська та пеньківська культури, а у Верхньому Попрутті, Середньому й Верхньому Подністров'ї, на ґрунті пшеворської та зубрицької – праська культура. Всі ці культури, «крім слов'янського, включали [? – К. І.] ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського)».

¹³⁹Пачкова С. Походження слов'ян. *Археологія*. 2003. № 4. С. 139.

Водночас залишається не поясненим і таке суперечливе твердження: «Процеси змішування *різноетнічних груп населення* [? – К. І.] є однією з *характерних рис етнокультурного розвитку* [? – К. І.] на території Південно-Східної та Центральної Європи в першій половині I тис. [а головне – чому це мало місце тільки в першій половині? – К. І.]»¹⁴⁰. Тобто вкотре треба констатувати підміну понять, коли еволюція та трансформація об'єктів матеріальної культури бездоказово сприймаються/видаються за етногенетичні міксації стародавніх спільнот, до того ж у доволі спрощеному біологізованому ключі.

Парадоксальність зазначених заяв ще більше резонує на тлі доволі виважених теоретичних міркувань С. Пачкової щодо співмірності понять «археологічна культура» й «етнос». Розуміючи, що дослідники вкладають різний історичний зміст у категорію «археологічна культура», вона цілком слушно відзначає: «Співвідношення культури й етносу буває різним і може йтися не лише про тотожність, а й про варіанти зв'язків між ними», хоча все одно дотримується тези про наукову спроможність «археологічних матеріалів наблизити розв'язання проблем етногенезу *будь-якого народу*, навіть коли за джерелами етноси виявляються невиразно або зовсім не фіксуються»¹⁴¹. Суперечливість останньої декларації засвідчує інша її думка, згідно з якою, «встановлення генетичного зв'язку між окремими археологічними культурами полягає в порівнянні окремих артефактів», але «при цьому порівняння проводиться, *здебільшого, на візуальному рівні* [тобто, інтуїтивно та суб'єктивно! – К. І.], оскільки класифікації схеми артефактів різних культур звичайно [sic! – К. І.] не співпадають»¹⁴².

Подібну ситуацію С. Пачкова констатує й безпосередньо щодо гіпотез участі «різних компонентів» у формуванні зарубинецької культури, «адже не відомо, який за кількістю та якістю внесок культурних елементів ззовні призводить до зміни існуючої культури, яка кількість прибульців може створити “ясторфсько-поморську” чи “пшеворсько-зарубинецьку”, чи будь-яку іншу спільноту». Особливо беручи до уваги, що дотепер «внесок усіх середньоевропейських культур у розвиток зарубинецької не оцінено на належному рівні». Так, визначаючи вплив на неї оксивської культури, зокрема за предметами озброєння, дослідниця сама дійшла висновку, що типи знайдених списів і дротиків на зарубинецькому поселенні «є в різних культурах – скіфській, латенській, оксивській, поенешті-лукашівській»¹⁴³. Відтак, попри припущення, що це засвідчує культурну традицію автохтонного населення, насправді це демонструє лише крихіткість етноісторичних висновків на викопних рештках. Як побачимо далі, археолог сама так і не наважиться остаточно визначити етнічність археологічної культури, яку вивчала понад 30 років.

Також «етнокультурний динамізм» у межах археологічних реконструкцій має враховувати чимало інших деталей, пов'язаних зі специфікою домодерних (а в цьому випадку ще й «докласових») спільнот на родоплемінній стадії розвитку. Тим

¹⁴⁰ Там само. С. 138.

¹⁴¹ Там само. С. 137.

¹⁴² Пачкова С. Про ступінь подібності артефактів латенізованих археологічних культур. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. праць / редкол.: П. Толочко та ін. Київ, 1994. С. 56.

¹⁴³ Пачкова С. Про оксивський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / редкол.: В. Баран та ін. Київ, 2003. С. 98–99, 108–110.

більше С. Пачкова цього цілком свідомо, до прикладу, акцентуючи увагу на добре відомому звичаї, коли виробництвом кераміки в багатьох стародавніх соціумах займалися винятково жінки, будучи берегинями гончарних традицій і секретів. В общині ж здебільша були «міжобщинні шлюби», а отже, жінки переважно вимушені були залишати батьківську родину (батьківський дім) та переходити до чоловіка в іншу общину, куди переносили і виробничі технології, що з часом нівелювало й технологічні відмінності у виготовленні кераміки між умовним племенами¹⁴⁴. Проблемою залишається інтерпретація впливу на гончарство міжетнічних шлюбів. Водночас могла існувати ще й вузька спеціалізація щодо виготовлення конкретних гончарних виробів, причому на кожному поселенні, а це ще більше ускладнює встановлення уявної «етнічності» кераміки.

Через подібні методологічні труднощі досі немає одностайності щодо етнокультурного наповнення зарубинецької культури, що зауважує, зокрема, й С. Пачкова, аналізуючи історіографію цієї проблеми¹⁴⁵. Щодо її походження в археології останніх десятиліть оформилися дві течії, котрі умовно можна назвати «київською» (автохтонною) та «петербурзькою» (міграційною)¹⁴⁶. Українська дослідниця, репрезентуючи першу, доволі аргументовано спростовує постулати російських колег (В. Єрьоменка, К. Каспарової, М. Щукіна), які вважають, що зарубинецька культура стала результатом міграції в український лісостеп частини ясторфської культури (гіпотетично, бастарни)¹⁴⁷. Звідси названу культуру «ленінградці» розглядають як цілком чужорідне явище в Подніпров'ї, котре з'явилося внаслідок її перенесення в готовому вигляді¹⁴⁸. Натомість українська дослідниця на конкретних прикладах доводить неадекватність подібного погляду, наполягаючи на її місцевому походженні, з участю як попереднього автохтонного, так і прийшлого населення¹⁴⁹.

Зіставлення пам'яток і головних артефактів переконало С. Пачкову, що між лісостеповою культурою києво-черкаської групи скіфського часу та зарубинецькою культурою не було хронологічного розриву й саме перша стала одним із творців останньої¹⁵⁰. Водночас дослідниця не відкидає й ідеї спорідненості зарубинецької з латенизованими культурами Центральної Європи, які могли становити її субстратну підоснову – власне латенська, поморсько-кльошова, ясторфська, милоградська,

¹⁴⁴Пачкова С. Про деякі аспекти демографічних процесів у племен зарубинецької культури (за керамічними матеріалами). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів, 1997. С. 36.

¹⁴⁵Пачкова С. Проблема зарубинецької та поенешти-лукашевської культур в зарубіжній історіографії. *Славяне и Русь (в зарубіжній історіографії)* / редкол.: П. Толочко и др. Киев, 1990. С. 15.

¹⁴⁶Пачкова С. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури. *Археологія*. 1999. № 2. С. 7.

¹⁴⁷Пачкова С. Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2002. № 3. С. 37.

¹⁴⁸Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. Санкт-Петербург, 1997. С. 198–200.

¹⁴⁹Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. С. 5–7.

¹⁵⁰Пачкова С. Участь місцевого компонента... С. 14.

поенешті-лукашівська¹⁵¹. Проте дотепер остаточно нез'ясовані ні кількісний, ні якісний впливи цих алохтонних компонентів на етнічну інтеграцію зарубинців, як і вагомість та характер їхнього внеску в загальний вираз культури. Дослідниця при цьому має рацію, констатує, що зарубинецька культура не була етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх або копіюванням якоїсь із синхронних культур, а кожна категорія її матеріального вираження – наслідок синтезу й інтеграції рис кількох, ставши вираженням «нового особливого явища»¹⁵². Критикуючи петербурзьких археологів за наділення зарубинецької культури «бастарнською ідентичністю», С. Пачкова у підсумковій монографії резонно зауважила: «Визначати її етнос як бастарнський не можна»¹⁵³. Однак яким був її «етнос», власне як і те, чи вона взагалі була ним, археологиня жодного разу так і не зазначила (причому в усіх працях). Утім, представляючи «київську школу» славістики, не важко здогадатися, що за її красномовним мовчанням розуміються саме слов'яни.

Намагання будь-що відшукати єдиний археологічний еквівалент «слов'янського етносу», як неважко переконатися в ході цього дослідження, властивий усім сучасним пострадянським історіографіям, до яких він, за замовчуванням, перебрався з імперської, а згодом і радянської ідеології про «слов'янську єдність/спільність». У середині ХХ ст. таким «кандидатом» стала яскрава й самобутня черняхівська археологічна культура, що помітно вирізнялася обширами та розвиненістю на тлі решти варварських культур як мешканців лісової зони, так і кочового Степу. «Слов'янська» сутність цієї культури, яку насправді створили германці, стала домінантною теорією в радянській археології слов'ян особливо в повоєнний період як вираження етносу антів, на чому наполягали ще в час боротьби з фашистською ідеологією Б. Рибаків і М. Артамонов. В атмосфері сталінської історичної науки, на чому наголошує сучасний відомий археолог Б. Магомедов, демонструвати інші думки було просто небезпечно, тим більше «готи» (германці) ще надто болюче асоціювалися із німцями-фашистами. Лише відкриття синхронних черняхівській більш «слов'янських» культур у 1960-х роках (київської, пеньківської, колочинської) і «пом'якшення внутріполітичної ситуації» у СРСР зумовили початок наукової дискусії щодо їхньої пов'язаності¹⁵⁴.

На сучасному етапі дослідники визнають, що черняхівська культура була поліетнічною. Втім, солідаризуючись із Б. Магомедовим, мушу визнати, що при цьому вони далеко «не однаково розуміють її різноплеменність», зокрема дискутуючи щодо домінування германського чи слов'янського компонентів, а крім цього, немає єдності в застосуванні критеріїв для виділення в матеріалах культури старожитностей сармат, пізніх скіфів, карпо-даків¹⁵⁵. Новітні дослідження цього археолога

¹⁵¹ Пачкова С. Про ступінь подібності артефактів латенізованих археологічних культур. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. праць / редкол.: П. Толочко та ін. Київ, 1994. С. 60; Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам). *Vita Antiqua*: зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 7–8. С. 146.

¹⁵² Пачкова С. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури. *Археологія*. 1999. № 4. С. 34–35.

¹⁵³ Пачкова С. П. Зарубинецкая культура... С. 344.

¹⁵⁴ Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001. С. 13.

¹⁵⁵ Там само. С. 15; Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 1999. С. 1.

переконали його, що все ж таки домінантним «етнічним елементом» черняхівської культури були германці (готи)¹⁵⁶. Водночас вельбарську культуру на українських теренах у цей час, на його думку, представляла інша германська спільнота, яку писемні джерела називають гепіди¹⁵⁷, з чим, як уже відзначено, не погоджується Д. Козак¹⁵⁸. Хоча доволі резонне зауваження Б. Магомедова, що германці черняхівської культури не являли собою «єдиного етноісторичного цілого», а поділялися як мінімум на дві спільноти – грейтунги (остроготи) та тервінги (візіготи)¹⁵⁹.

Не зовсім коректним та прямолінійним, однак, видається намагання дослідника інтерпретувати «проблему етносу» (а саме таку назву містить його і дисертація, і монографія) черняхівської культури, беручи до уваги безсумнівність її поліетнічності. Тим більше, що «роль окремих етнічних елементів [? – К. І.] у формуванні черняхівської культурно-історичної спільноти [? – К. І.] й їхнє кількісне співвідношення [? – К. І.] у складі населення залишаються значною мірою дискусійними»¹⁶⁰. Навіть важко уявити, як за кількісними параметрами можна вирішити «проблему етносу». Тому чимало запитань викликає й категоріальний апарат, який застосовує археолог. Зокрема, це стосується і його визначення місця «слов'янської компоненти» в межах черняхівської культури. Адже він також мовить про «слов'янський (або протослов'янський) етнос», який пов'яже із двома групами пам'яток (Черепин і Теремці), на жаль, не уточнюючи, чи йдеться про весь «етнос», чи лише про якусь його частину, що опинилася під владою готів.

Натомість Б. Магомедов дотримується гіпотези В. Барана та Д. Козака, що ці пам'ятки були продовженням зубрицької культурної групи з елементами київської, і, «вірогідно, це населення відповідає венедам Плінія та Тацита, а також спалам Йордана». Згодом ці пам'ятки Верхнього Подністров'я начебто переростають у празьку культуру. Не до кінця зрозуміла й теза, з посиланням на Д. Козака та Р. Терпиловського, що «тенденція до уніфікації матеріальної культури зубрицької групи говорить про процес формування єдиного етносу – майбутніх [? – К. І.] слов'ян»¹⁶¹. Проте хто і коли їх вчив – не повідомлено, а подальша реконструкція етнічних процесів подана досить абстрактно. Внаслідок міграцій гунського періоду, «германське та скіфо-сарматське населення» (?) мігрувало з черняхівського ареалу в межі Римської імперії. Відтоді, на думку археолога, «вирішальною силою в лісостеповій зоні стають слов'янські племена [? – К. І.] – спадкоємці старожитностей типу Черепин–Теремці та київської культури, які в нових історичних умовах створюють празьку та пеньківську культури»¹⁶².

Задекларувавши вирішення «проблеми етносу», Б. Магомедов, як неважко переконатися, вельми довільно оперує цією базовою категорією, навіть не спробувавши теоретично пояснити, що він конкретно під нею розуміє та як вона корелюється з археологічною реальністю залізного віку. Тому штучно-абстрактні конструкції,

¹⁵⁶ Магомедов Б. В. Черняхівська культура... С. 2.

¹⁵⁷ Магомедов Б. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії. *Археологія*. 2001. № 2. С. 74.

¹⁵⁸ Козак Д. Вельбарська культура... С. 16.

¹⁵⁹ Магомедов Б. Готи у Східній Європі. *Археологія*. 1999. № 4. С. 59.

¹⁶⁰ Магомедов Б. В. Черняховская культура... С. 113.

¹⁶¹ Там само. С. 22–25.

¹⁶² Там само. С. 32.

на кшталт, «протослов'янський етнос», «слов'янський етнос», «слов'янські племена», «скіфо-сарматське населення», швидше за все, не відображають у пропованій концепції жодної історичної дійсності. Тим більше, враховуючи заувагу автора: «У працях дослідників сарматська культура інколи виглядає як монолітне явище, властиве *єдиному народу*. Насправді ж сарматські кочові племена, що потрапляли в Причорноморські степи впродовж п'яти століть, *відрізнялися* не лише за назвами, але й мали *свої етнографічні особливості* [! – К. І.], зокрема й у поховальних звичаях»¹⁶³. Диференційовано науковець підходить і до германців, то чому ж «слов'яни» й надалі виглядають етнічним монолітом?

Етноісторіографічний стереотип «етнічної єдності слов'ян» у межах черняхівської культури простежується й у науковій творчості на її підсумковому етапі відомого українського археолога Іона Винокура. Останній відстоював «ідею спорідненості та взаємозв'язку всіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в I тис.», а також захищав «тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов'янських»¹⁶⁴. Підсумкові погляди вченого викладені в окремій монографії 2000 р., яка, на переконання Лева Баженова, «стала підсумком майже 50-річних досліджень різноаспектного життя племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя II–IV ст., з'ясувавши їх роль в давньослов'янському етногенезі..., а вирішення [? – К. І.] цієї наукової проблеми принесло вченому міжнародне визнання»¹⁶⁵. Однак, попри напевно вагомий внесок ученого в розвиток української історичної науки, не можна визнати, що йому вдалося вирішити «проблему слов'ян».

На заваді цьому стояв передусім висхідний постулат концепції І. Винокура, згідно з яким пошук слов'ян можливий винятково на аналізі археологічних матеріалів Дністро-Дніпровського лісостепоного ареалу черняхівської культури, а цей регіон начебто був ще прабатьківщиною «праслов'ян». Фактично, український дослідник виходить із гіпотези П. Третьякова, сформульованої всередині 1960-х років, на думку якого, слов'яни розселилися Європою ще в I тис. до н. е. Відтак обидва фахівці зараховують до слов'ян зарубинецьку археологічну культуру, що суттєво вплинула на формування черняхівської. Хоч остання визначається як поліетнічна, все ж її «основним етносом» проголошені саме слов'яни¹⁶⁶. Іншим субстратним компонентом черняхівської культури визначено близьку до гіпотетичних слов'ян пшеворську¹⁶⁷. Осердяч черняхівської території визнано лісостепове межиріччя Дніпра та Дністра,

¹⁶³ Магомедов Б. В. Черняховская культура... С. 121.

¹⁶⁴ Баженов Л. Вчений європейського рівня (до 85-річчя академіка І. С. Винокура). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 14.

¹⁶⁵ Баженов Л. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 5. С. 8–22; Гуцал В. Наукові студії І. С. Винокура в оцінках його колег. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 35.

¹⁶⁶ Винокур І. Етнос черняхівських племен Лісостепу. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів, 1997. С. 73–74.

¹⁶⁷ Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навч. посіб. Київ, 1994. С. 188–189; Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей. 2-ге, вид. доп. і перероб. Тернопіль, 2008. С. 253.

а черняхівська начебто сформувалася тут ще до експансії готів¹⁶⁸. Однак український археолог упевнений, що вона залишалася поліетнічною, адже «займала величезні території, які не могли належати лише якомусь одному етносу»¹⁶⁹.

На переконання науковця, факт поліетнічності черняхівської культури не заперечує, а навпаки – підтверджує, що в лісостеповій смузі України вона «безсумнівно представляла слов'янське етнічне ядро [? – К. І.], що разом із київською культурою стало основою подальшої історії ранньосередньовічних східних слов'ян V–VII ст.», тобто празької та пеньківської культур – історичних склавинів і антів. Крім черняхівської, автор не менш сумнівно зараховує до їхніх підоснов також старожитності культури карпатських курганів¹⁷⁰. Натомість новітні дослідження Л. Вакуленко переконують, що її творцями були германські племена, ймовірно, «тайфали»¹⁷¹. Будучи прихильником гіпотези про існування «давньоруської народності», І. Винокур доволі несподівано намагається знайти її витоки також у черняхівських старожитностях: «Оскільки склавини і анти належали до *етнічно спорідненого слов'янського населення* [? – К. І.], – декларує вчений, – то саме вони становили *ядро народності*, що формувалася»¹⁷². На жаль, не важко переконатися, що більшість постулатів схеми І. Винокура штучні та надумані, у той час як сучасні археологічні дослідження все переконливіше спростовують припущення «слов'янськості» черняхівців, а тим більше спорідненості цієї культури не лише з празькою, а й пеньківською.

Переконують у цьому, зокрема, і студіювання найбільшого знавця останньої з названих культур у сучасній українській історіографії О. Приходнюка – відомого археолога та ще одного вченого з осередку «київської школи». Він доволі високо оцінює дослідницьку й педагогічну роботу І. Винокура, який відкрив і дослідив чимало нових пам'яток¹⁷³. Проте київському археологові також не вдалося уникнути помітної телеологічності щодо реконструкції етнічної минувшини спільнот східних слов'ян, а відтак він дотримується лінійності в розвитку, зокрема, етносу українців, простягаючи «археолого-етнографічний» і «цілісно етнокультурний ланцюг» від сучасності до рубежу ер, тобто до «венедів» зарубинецької культури¹⁷⁴. Слідом за колегами, він також не до кінця визначився з тим, ким же були «слов'яни» в першій половині I тис., хоча й запевняє, що «не були єдиним, монолітним народом», але становили «групу споріднених етносів [? – К. І.]»¹⁷⁵.

¹⁶⁸ Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 14–15, 275, 324.

¹⁶⁹ Винокур І. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*. 1999. № 2. С. 127.

¹⁷⁰ Винокур І. С. Черняхівська культура... С. 277, 289.

¹⁷¹ Вакуленко Л. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»* / редкол.: Г. Боряк та ін. Київ, 2002. Т. 20, ч. 1. С. 18; Вакуленко Л. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. *Археологія*. 2003. № 3. С. 63, 65; Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ, 2010. С. 12–13, 215–218.

¹⁷² Винокур І. С. Черняхівська культура... С. 292.

¹⁷³ Приходнюк О. [Рец.]: *Археологія*. 1996. № 1. С. 151 [на кн.]: Винокур І. С., Телегін Д. Я. *Археологія України: навч. посіб.* Київ, 1994.

¹⁷⁴ Приходнюк О. Венеди в контексті української історії. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»* / редкол.: Г. Боряк та ін. Київ, 2002. Т. 20, ч. 1. С. 20–21.

¹⁷⁵ Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці, 2001. С. 51.

Намагаючись подолати схематизм у моделюванні етнічної історії спільнот східних слов'ян, О. Приходнюк критикує колег за надмірну прямолінійність пропонувананих гіпотез, зосереджених переважно на нагромадженні археологічних матеріалів і ймовірнісному визначенні на їхній основі «місцевих коренів *східнослов'янського етногенезу* [? – К. І.], який, врешті-решт, привів до формування Русі». До того ж у них недостатньо взяті до уваги складні міжетнічні взаємовпливи, що збагачували різні етноси і без яких був би неможливим «прогрес слов'янства»¹⁷⁶. Мушу знову ж таки зауважити, що, на жаль, авторові теж так і не вдалося вийти з ним же окресленого зачарованого кола, а тому його схема хвибує такою ж лінійністю та гіпотетичністю. Переконалися в цьому можна лише глянувши на категоріальний апарат, який у відповідній праці демонструє вчений: «черняхівська протоцивілізація напівдержавницького типу», «утвердження східного слов'янства», «Хозарія виконала історичну місію із забезпечення європейської лінії розвитку східному слов'янству»¹⁷⁷ тощо.

Основну дослідницьку увагу О. Приходнюк приділяв пеньківській археологічній культурі, населення якої впевнено ідентифікував із антами античних джерел. Загалом еволюцію пеньківських старожитностей, заперечуючи існування київської культури, він розпочинає від пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж і веде до ранньопеньківських типу Сушки¹⁷⁸. Харківський археолог Михайло Любічев називає таку схему «лінією Приходнюка», якій протистоїть «лінія Терпиловського»¹⁷⁹. Згодом він усе ж визнав, що її походження має витоки в київській культурі, хоча вказує і на вплив черняхівців та кочових спільнот. Привертає увагу прагнення О. Приходнюка реконструювати етнічну історію «антів» у динаміці міжспільнотних взаємодій. Особливо, на думку науковця, це має стосуватися синхронних пам'яток другої половини I тис. порубіжного з Лісостепом Надпоріжжя, де жило кочівницьке населення.

Проте важко погодитись із тим, що «етнос пеньківців» може визначатись «пам'ятками із біконічним посудом»¹⁸⁰, як і з тим, що пеньківська культура – винятково «етнічно єдиний народ»¹⁸¹. Тим більше в іншій праці він заявляє цілком протилежне: «На наш погляд, не відповідає дійсності уявлення про те, що *ранньосередньовічне об'єднання* [? – К. І.] має репрезентувати одна археологічна культура... Тобто, до *східнослов'янського об'єднання* [? – К. І.] антів могла входити людність, що створила не лише пеньківські, але й празько-корчацькі та колочинські старожитності. Разом із тим, творці однієї археологічної культури могли входити до складу різних політичних угруповань [й етнічних! – К. І.]»¹⁸². Концептуальний дисонанс стає ще відчутнішим, коли пригадаємо, що О. Приходнюк виступає ярим прихильником отожднення археологічної культури з етносом.

¹⁷⁶ Приходнюк О. Відносини слов'ян із тюркомовним світом. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / редкол.: В. Баран та ін. Київ, 2003. С. 127.

¹⁷⁷ Там само. С. 127–128, 134.

¹⁷⁸ Любічев М. В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / Інститут археології НАН України. Київ, 1994. С. 6.

¹⁷⁹ Любічев М. [Рец.]: *Російська археологія*. 2000. № 4. С. 223 [на кн.]: Приходнюк О. М. Пеньковская культура. Воронеж, 1998.

¹⁸⁰ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ, 1980. С. 4, 115.

¹⁸¹ Приходнюк О. М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования). Воронеж, 1998. С. 3.

¹⁸² Приходнюк О. М. Степове населення України... С. 50.

Проаналізувавши історіографію проблеми походження назви «анти», він дійшов висновку, що найближче до істини версія радянського лінгвіста Федота Філіна, який виводив цей етнонім із тюркського (аварського) слова «клятва», хоч і не погодився з його історичною інтерпретацією цього поняття, категорично заперечивши можливу підлеглисть антів аварам¹⁸³. Зі свого боку, мушу висловити сумнів щодо класифікації українським дослідником антів як «племінного союзу», тим більше автор жодного разу у працях не звернувся до означення таксону, який вживає, а його гіпотеза не підкріплена жодними джерелами. Археологічні матеріали переконали науковця, що анти мали досить тісні мирні стосунки з аварами та навіть входили до складу їхніх общин¹⁸⁴. Відтак «феномен розвитку та становлення східного слов'янства неможливо вірно оцінити, розглядаючи його ізольовано, у відриві від європейської й азійської історії»¹⁸⁵. А втім, полемізуючи зі своїми опонентами, він усе ж таки закликає не перебільшувати впливу кочовиків на етнічні особливості пеньківського населення¹⁸⁶.

Подальша реконструкція пеньківських старожитностей у межах волинцевської культури одержала в київського археолога доволі несподівану інтерпретацію, ґрунтовану на суперечливій гіпотезі В. Седова про її поволзьке походження через міграцію іменьківської культури. Щоправда, при цьому він не до кінця погоджується з московським дослідником і вважає, що переселення племен іменьківської культури було не одноразовим, а поступовим процесом, а отже, мали місце суттєві культурні трансформації й «у Подніпров'ї іменьківці з'явилися вже з новою культурою волинцевського типу». Як і більшість дослідників, О. Приходнюк також пов'язує носіїв цієї культурної традиції із спільнотою «сіверян», але, на відміну від цієї більшості, вважає, що відповідний етнонім походить не від іранських сусідів слов'ян, а від тюркського племені «савірів», які мешкали у Прикаспії (VI ст.)¹⁸⁷.

Водночас поява на Правобережжі райковецької культури зовсім не означала, що тут сконсолідувався якийсь етнос, хоча й уніфікована в ній матеріальна культура та відсутність відповідних етнокультурних варіантів залишає невирішеною в історіографії проблему археологічної ідентифікації т. зв. літописних племен¹⁸⁸. Загалом концепція О. Приходнюка містить чимало важливих аспектів, які часто залишаються поза увагою дослідників проблеми. Тому варто погодитися із М. Любичевим, що без його праць уже неможливо уявити сучасну історіографію щодо слов'ян раннього середньовіччя¹⁸⁹. Крім цього, на думку харківського спеціаліста, «хронологічна й етнічна схема Приходнюка»¹⁹⁰ в цьому контексті зберігає

¹⁸³ Приходнюк О. Анти та Візантія. *Археологія*. 1991. № 2. С. 134.

¹⁸⁴ Приходнюк О. Анти та авари. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів, 1997. С. 146.

¹⁸⁵ Приходнюк О. М. Степове населення України... С. 7.

¹⁸⁶ Пустовалов С. [Рец.]: *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 124. [на кн.]: Приходнюк О. М. Пеньковская культура. Воронеж, 1998.

¹⁸⁷ Приходнюк О. М. Пеньковская культура... С. 75–76.

¹⁸⁸ Приходнюк О. Східні Карпати у VIII–IX ст. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т. Львів, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія / ред. С. Павлюк. С. 334; Приходнюк О. М. Степове населення України... С. 60, 107.

¹⁸⁹ Любичев М. [Рец.]: *Российская археология*. 2000. № 4... С. 221.

¹⁹⁰ Любичев М. Памяти Олега Михайловича Приходнюка. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков, 2005. Т. 6. С. 370.

актуальність дотепер, і фактично всі дослідники, зокрема пеньківської культури, сприймають крізь призму саме його концепції.

Так, етністоріографічний аналіз гіпотез щодо етнічної історії спільнот слов'ян, який пропонують сучасні українські археологи (передусім, із середовища т. зв. київської школи), засвідчує, що всі вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені неабиякими схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апіорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому «єдиного етносу слов'ян». Унаслідок цього, наявні в сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом й уподобаннями кожного автора, які, щоправда, присутні в більшості мововолі, за звичкою, ніж декларують конкретні ідеологічні установки.

Порівняння із білоруськими археологічними реконструкціями переконають, що й українські мають доволі слабку теоретичну базу як у царині безпосередньо археологічної науки, так і в галузі етнологічної теорії, що робить всі гіпотези доволі вразливими відносно їхньої наукової верифікації. Більшість науковців і надалі, радше інтуїтивно, ніж теоретично переконливо, демонструють прагнення ототожнювати археологічні культури з імовірними етносами, ускладнюючи ситуацію ще й ототожненням із цими категоріями також кабінетних лінгвістичних абстракцій. Із другого боку, вельми позитивним явищем у межах української археології зазначеної проблематики варто визнати відсутність ультрапатріотичних конструювань щодо найдавніших витоків етносу українців, як і необґрунтованих пошуків із-поміж матеріальних артефактів суто української етнічної специфіки.

Означена ситуація щодо дослідження етнічної минувшини спільнот східних слов'ян цілком стосується і праць, які презентують сучасні українські історики, етнологи, лінгвісти. Щоправда, не можна не відзначити й куди відчутнішу поляризацію поглядів і підходів до вказаної проблематики, якою позначена новітня українська історіографія, що водночас зумовлює й більшу варіативність версій східнослов'янської етнічної історії. Хоча, подібно до білоруської історіографії, тут так само превалує «націоналізована» візія історії, основана на позитивістських і примордіалістських принципах, а крім цього, далеко не позбавлена ідеологічних конотацій, відвертої заполітизованості, надмірної емоційності, якими доволі часто підміняється банальна теоретична атрофія дослідницьких практик і нерозуміння сутності описуваних явищ та феноменів. Водночас зрозуміле намагання частини науковців подолати застарілі етністоріографічні схеми та стереотипи продукує контрверсії, позначені такими ж телеологічністю, лінійністю, жорсткими схематизмом і детермінізмом. Поряд із цим не можна не відзначити й спроби аналізувати проблематику на підставі нових методологічних принципів, що вселяє історіографічний оптимізм.

Загалом проблематика «слов'янської» етнічної історії, як не важко переконалися, дотепер не втратила наукового значення. Проведений аналіз засвідчує надзвичайно розлогу палітру дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих етнічних спільнот, які «за звичкою» в історіографії іменують «східнослов'янськими». Заразом суттєвого переосмислення на сучасному етапі вимагають базові засади подібних студіювань: методологічні принципи, чіткі теоретичні засади, полідисциплінарна

методика верифікації наявних джерел, значно ґрунтовніше опрацювання етнологічних постулатів і термінології відносно специфіки та закономірностей появи, функціонування й історичних модифікацій етнічних та етносоціальних спільнот людей. Лише значне вдосконалення цих і багатьох інших аспектів дасть змогу в майбутньому значно глибше здійснити неупереджену реконструкцію давніх етнічних спільнот, із яких виводять сучасне «національне» коріння білоруська й українська «східнослов'янські» нації.

Компаративний аналіз сучасних «східнослов'янських» історіографій відносно етнічної історії «слов'янських» спільнот домонгольської доби доводить також, що, попри всі негативні чинники, пов'язані з попередніми традиціями в цій царині (від романтичних поглядів на історичну суб'єктність етносів і архаїчного біологічно-лінгвістичного примродіалізму до ідеологічно заангажованих схем радянської історіографії), що через своєрідну консервативно-інерційну позицію пострадянських учених-гуманітаріїв дотепер багато в чому визначають парадигмальні уявлення відносно озвученої теми, все ж таки переосмислення останньої набуло сьогодні доволі переконливого звучання. Незважаючи на потужний вплив «звичних схем», все більша кількість фахівців усвідомлюють їхню непереконливість та демонструють упевнене прагнення до зміни і методологічних, і теоретичних стандартів щодо інтерпретації етнічних процесів минулого й наукової ідентифікації тогочасних спільнот. Яскравий приклад таких трансформацій – звернення окремих істориків до надбань новітньої західної гуманітаристики та долучення до відповідних дискусій в її межах.

САМАІДЭНТЫФІКАЦЫЯ ВЯСКОВАГА НАСЕЛЬНІЦТВА СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА ПАЛЕССЯ

Самасвядомасць асобы з'яўляецца неабходным складнікам калектыўнай ідэнтычнасці групы – нацыянальнай, рэгіянальнай, лакальнай, рэлігійнай або інш. Самасвядомасць этнічных і пазатэнічных груп стала аб'ектам спецыяльных даследаванняў этнасацыёлагаў з 20-х гг. XX ст., адным з якіх стаў Юзаф Абрэмбскі. Ён пачаў даследаваць заходнебеларускае Палессе ў кантэксце выпрацоўкі палітыкі асіміліцый гэтых тэрыторый у польскай дзяржаве¹. Методыка працы, заснаваная на непасрэдным кантакце з мясцовасцю шэрагу даследчых групаў розных накірункаў, павінна была прывесці да стварэння сінтэтычнага вобразу гэтай часткі міжваеннай Польшы і, дзякуючы атрыманым ведам, у перспектыве прывесці да яе рэфармавання. Але ў выніку, ў працах Ю. Абрэмбскага ўпершыню была зроблена спроба навуковага абвяржэння т. зв. польскага каланіяльнага дыскурсу ў адносінах да палешукоў². Акрамя традыцыйных рысаў вызначэння этнічнай групы, такіх як мова, строі і культурныя асаблівасці (вядзенне гаспадаркі, шлюбныя звычаі, жыццёвы ўзровень, формы адпачынку) адным з галоўных Ю. Абрэмбскі лічыў пачуццё адметнасці, адрознасці сябе ад іншых, якое праяўляецца праз індывідуальнае самавызначэнне³.

Шмат даследаванняў Палесся праводзілася ў другой палове XX ст. З канца 1950-х гг. – беларускія мовазнаўцы Вячаслаў Вярэніч і Фёдар Клімчук, падчас экспедыцый 1962 і 1974 гг. – расійскія вучоныя ў галіне лінгвістыкі і этналогіі пад кіраўніцтвам Мікіты Талстога, у 1960–1970-я гг. – украінскі мовазнавец Мікола Ніканчук, падчас сваёй працы над стварэннем дыялектнага лексічнага атласа цэнтральнай часткі Палесся і інш. У даследаваннях закраналіся ў тым ліку пытанні самаідэнтыфікацыі жыхароў гэтага рэгіёну.

Вусная гісторыя як накірунак гістарычных даследаванняў стаў выкарыстоўвацца тут значна пазней, прыкладна з 90-х гг. XX ст. Ён базаваўся на запісе біяграфічных (ці тэматычных) інтэрв'ю па пэўных тэмах і іх далейшай інтэрпрэтацыі з дапамогай междысцыплінарных метадаў. Такія ўспаміны давалі магчымасць разгляду дынамікі ацэнак падзей, узаемаадносін і ідэнтычнасці ў гістарычнай перспектыве.

¹ Энгелькінг Г. Антрапалогія на службе палітыкі? Выпадак Юзафа Абрэмбскага, даследчыка этнічнасці ў міжваеннай Польшчы. *Homo Historicus*. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад рэд. А. Смаленчука. Вільня, 2019. С. 192–215; Энгелькінг Г. Палессе Юзафа Абрэмбскага. *Arche. Пачатак*. № 3 (102). 2011. С. 118–136; Obrębski J. Polesie. Warszawa, 2007. 574 с.

² Энгелькінг Г. «Паляшук» непрыручаны. Вакол функцыі сялянскасці ў канструяванні польскасці. *Род Скірмунтаў і Палессе ў эпоху сацыяльнай і нацыянальнай трансфармацыі грамадства гістарычнай Літвы. XIX–XX ст.*: зб. гіст. матэрыялаў. Мінск, 2019. С. 313–345.

³ Абрэмбскі Ю. Народ без бацькаўшчыны. *Arche. Пачатак*. 2011. № 3 (102). С. 137–220.

Беларускі архіў вуснай гісторыі (nashapamias.org), што пачаў працаваць ў 2011 г. налічвае сёння больш за паўтары тысячы інтэрв'ю, запісаных згодна абранай метадыкі. Пераважна гэта былі інтэрв'ю з прадстаўнікамі вясковай супольнасці. У 2012 г. БАВГ праводзіў экспедыцыю на Палессе ўздоўж былой савецка-польскай мяжы. Экспедыцыя праводзілася пад кіраўніцтвам прафесара Алеся Смаленчука і акрамя асноўнай мэты выяўлення рысаў рэліктавага памежжа ў накірунку заход-усход, ставілася пытанне аб ідэнтычнасці палешука і вызначэнні межаў Палесся праз 80 гадоў пасля Ю. Абрэмбскага. Па абодва бакі мяжы было сабрана больш 70 успамінаў, працягласцю каля 110 гадзін.

У 2015 г. адбылася экспедыцыя БАВГ на Піншчыну – рэгіён, які Ю. Абрэмбскі характарызаваў, як той што мае найбольш моцныя рысы палескай самасвядомасці. Экспедыцыя была прысвечана тэме калектывізацыі ў Заходняй Беларусі і мэтанакіравана пытанне аб палескасці ўжо не ставілася. Але інтэрв'ю ўключалі абавязковую анкетную частку, ў якой рэспандэнт акрэсліваў сваю нацыянальную, моўную і рэлігійную прыналежнасць, што часта прыводзіла да цяжкасцяў пры адказе, доўгіх разважанняў аб уласнай і калектывізнай ідэнтычнасці і запісу скончаных наратываў па гэтай тэме.

У БАВГ захаваліся таксама аўтарскія калекцыі, сабраныя да 2011 г., у т. л. з в. Альманы, Столінскага р-на, якую дасканала даследаваў Ю. Абрэмбскі, а таксама з ўсходняй часткі Палесся, якая на той час ўваходзіла ў склад БССР – Мазыршчыны, Гомельшчыны – і была для яго недасяжнай. Найбольш грунтоўнае даследаванне калектывізнай памяці жыхароў адной асобна ўзятая усходнепалескай вёскі (Ліпляны, Лельчыцкага р-на, Гомельскай вобл.) праводзілася ў 2018–2019 гг.⁴

Можна казаць аб тым, што БАВГ мае даволі аб'ёмны якасны матэрыял для выяўлення зменаў і тэндэнцый, што адбыліся ці не адбыліся ў свядомасці жыхароў Палесся за апошнія гады, уключаючы самавызначэнне ў сувязі са знікненнем савецка-польскай мяжы і фарміраваннем мяжы беларуска-украінскай. Усяго для аналізу выкарыстаныя аповяды больш як 50 асобаў (гл. спіс рэспандэнтаў), запісаныя ў 2006–2018 гг. Хаця спецыяльнае глыбокае палявое даследаванне па гэтай тэме не праводзілася, але зафіксаваны матэрыял дае магчымасць вызначыць пэўныя маркеры зменаў, дапоўніць ужо існуючыя даследаванні, а таксама стаць асновай для далейшага паглыбленага вывучэння.

Палессе Юзафа Абрэмбскага на працягу стагоддзя. На думку Ю. Абрэмбскага, што рэалізоўваў сваю даследчыцкую праграму на заходнім Палессі ў 1934–1936 гг., палешукі на той час складалі асобную этнічную групу, тэрыторыя рассялення якой амаль супадала з фізіяграфічным абшарам лясіста-балоцістага Палесся. Гэтую групу ён падзяляў на шэраг падгруп (усходнюю і заходнюю; паўночную і паўднёвую) і лакальных супольнасцей: па асаблівасцях гаворкі – братуноў, гэцякоў, гэтуноў, колібаныкаў, колікачаў, хацёноў і інш., знешняга выгляду ці мясцовасці – пінчукоў, падгародцаў, зарэчукоў, осэродцаў і інш. Акрамя таго, малыя групы вёсак маглі адасабляцца ад іншых праз унутраную ці знешнюю ідэнтыфікацыю. Часам і асобныя вёскі акцэнтавалі сваю адметнасць. Лясы і балоты, якія іх падзялялі выступалі як не толькі натуральная,

⁴ Іванова В. Ліпляны. Біяграфія і штодзённасць беларускай вёскі: з электронным дадаткам. Мінск, 2019. 403 с.

але і сацыяльна-культурная мяжа. Палесская этнічная група моцна залежала ад пазапалесскіх групаў – вальнян, літвінаў, палян, загародцаў – і ўжо на той час знаходзілася ў працэсе распаду.

Палессе Абрэмбскага ўжо не было архаічным, як сцвярджалася ў афіцыйным дыскурсе міжваеннай Польшчы, а зведала шэраг культурных і сацыяльных зменаў, у т. л. звязаных з асіміляцыйнымі працэсамі. Тым не менш, палескі селянін у адносінах да дзяржавы захоўваў выразныя рысы ўласцівыя феадальнаму палітычнаму ладу. Гэта натуральны парадак свету, ў якім узаемаадносінны ўлады і народа нагадваюць дачыненні пана і слугі. Улада кіруе і надае апеку, а народ падпрадкоўваецца, атрымлівае ад улады ўласнае палітычнае аблічча і вымушаны кожны раз нанова ідэнтыфікаваць сябе з ёй. У традыцыі палесскіх сялян польскасць была неадлучна звязаная з панамі і паншчынай, а пан-паляк успрымаўся як прыгняталік, таму можна было казаць пра нацыянальную афарбоўку сацыяльна-класавага антаганізму.

Нягледзячы на сваё супрацьпастаўленне палякам, палешукі захоўвалі этнічны песімізм, імкнуліся вызначыць сябе ў надэтнічных катэгорыях, эмацыйна нейтральных і не абцяжараных адмоўнай ацэнкай з боку шырокага сацыяльнага атачэння. Знешняя ацэнка пазапалесскіх групаў была вельмі важнай. Для вальнянскіх украінцаў палешукі былі беларусамі, а для літвінаў і палян – украінцамі. Фактычна палешукі мелі характар буфернай супольнасці, якая акрэслівалася знешнімі групамі ў супрацьлеглых вызначэннях, далучалася да чужых і не падпадала пад нацыянальныя схемы.

У пытанні нацыянальнай прыналежнасці палешукоў Ю. Абрэмбскі як ужо адзначалася, упершыню звяртаў увагу не толькі на моўныя і этнаграфічныя рысы, але самасвядомасць, г. зн. пачуццё адметнасці ў адрозненні ад іншых этнічных груп ці народаў. Яно знаходзіла адбітак ва ўсім комплексе ўяўленняў, якія група мела пра сябе і сваіх суседзяў і якія можна назваць вобразам групы (укліваючы строі, мову, псіхалагічныя рысы і культурыны асаблівасці). Вобраз палешука і Палесся створаны суседнімі групамі (у т. л. дзяржаўнай ідэалогіяй) меў пераважна адмоўнае значэнне (паляшук – дзікаваты, цёмны, наўны, горшы). Саманазва «паляшук» часта ўспрымалася як абраза, але ў кожным рэгіёне ў межах самога Палесся магло напаўняцца розным сэнсам. Напрыклад, у глыбіні Палесся канцэпцыя палескасці ўжо не выклікала негатыўнай рэакцыі, і галоўнымі паўставамі лакальнымі, а не рэгіянальнымі адрозненнямі.

Знайскі на абшары Палесся самасвядомага палешука было амаль немагчыма. Жыхары вёсак гэтага рэгіёна не лічылі сябе палешукамі, пераносячы палескасць на іншых. Асабліва гэта тычылася перыферыянага Палесся, дзе палешукоў пераносілі ў зону балотнага Палесся. Палескасць часта ўспрымалася не як этнічны тэрмін – а як культурны анахнізм. У гэтых унутраных атамізаваных адрозненнях шэрагу малых лакальных групаў Ю. Абрэмбскаму атрымалася вылучыць толькі выразны падзел на дзве значныя часткі, якія адасабляліся адна ад адной на аснове моўных адрозненняў. У палешукоў мова была цвёрдая, ў літвінаў і хацуюн – мяккая, яны «дзекалі і цекалі». Характэрная з’ява – гэта сістэматычнае супрацьпастаўленне сваёй мовы – нацыянальным мовам ў катэгорыях класавасці (сялянская, простая, мужыцкая), а таксама этнічнасці (украінская, беларуская, чыста руская)⁵. Палессе знаходзілася

⁵ Абрэмбскі Ю. Сённяшнія людзі Палесся. *Беларусь у цяні Палесся*: зб. артыкулаў / гал. рэд. В. Булгакаў. Мінск, 2013. С. 453–517; Абрэмбскі Ю. Народ без бацькаўшчыны. *Палессе: народы, улады і войны*: зб. артыкулаў / гал. рэд. В. Булгакаў. Мінск, 2011. 472 с.

па-за сферай інтэнсіўных уплываў і экспансіі нацыянальных групаў. Нацыянальна свядомых людзей на Палессі было няшмат і выяўляліся яны выпадкова. Беларуская-украінская мяжа ў тым выглядзе, у якім яе вызначала мясцовае насельніцтва супадала з унутраным падзелам Палесся на ліцвінскія і неліцвінскія групы.

З канца 1950-х гг. ураджэнец Заходняга Палесся мовазнаўца і гісторык Фёдар Клімчук працягнуў даследаваць гэты рэгіён, у тым ліку закранаючы пытанні самаідэнтыфікацыі. Ён вылучыў два асноўных погляды на Палессе: навуковы (кніжны) і побытавы (традыцыйны). Часам гэтыя два падыходы перакрываюўваліся ў разуменні рэспандэнтаў. У навуковым (кніжным) кантэксце паняцце стала актыўна выкарыстоўвацца з 1921 г. калі ў складзе Польшчы было створанае Палескае ваяводства, а з 1938 па 1954 гг. існавала Палесская вобл. БССР. А традыцыйнае паступова знікала ў працэсе ўрбанізацыі.

Паводле характару і ўмоваў жыцця і гаспадарання Ф. Клімчук вылучыў тры групы насельніцтва Палесся: лесавыя людзі, вёскі якіх знаходзіліся пры лесе, палевікі (палюхі, пульвіна), балацыйныя людзі (багнюкі, балацюкі), вёскі якіх прымыкалі да балотных масіваў. Самаідэнтыфікацыя палешукоў і ідэнтыфікацыя з боку суседніх груп пераважна адносілася да лясістага Палесся.

У 1950–1960-я гг. беларускія лінгвісты і этнографы паспрабавалі вызначыць паўночную мяжу Палесся і зноў прыйшлі да высновы аб «загадкавасці» няўлоўнасці Палесся, пра што пісаў і Абрэмбскі. Паўночная мяжа Палесся пераважна лакалізавалася ў вызначэннях як участак адміністрацыйнай мяжы Палесскай вобласці. Выкарыстанне паняцця «паляшук» хучэй было «кніжнага» паходжання і ў значэнні не этноніма, але катаяконіма. Пры апытанні заўважаны моцны уплыў афіцыйнага і навуковага дыскурса (кнігі, школа, радыё, газеты, тэлебачанне, назвы і інш.) І вельмі рэдкімі былі выпадкі, калі саманазвы Палессе і палешукі прыйшлі з камунікатыўнай памяці ад продкаў. Палессе ў гэтым падыходзе выступала як лясіста-палявая мясцовасць на поўначы Пінскага раёна ад р. Ясельды. Таксама вылучаліся невялічкія «палессі» на Кобрыншчыне, якія мелі такія ж ландшафтна-геаграфічныя характарыстыкі. Знешнія ацэнкі палешукоў мелі часта негатыўнае значэнне, але ўнутры палесскіх групаў (Піншшчына, Кобрыншчына) такая сама-назва часта лічылася гонарам⁶.

Высновы Фёдара Клімчука падцвярджаюць, працягваюць і дапаўняюць даследаванне Юзафа Абрэмбскага, звяртаючы ўвагу на народную этымалогію паняцця Палесся, характарызуючы шляхі яе пераходу з памяці камунікатыўнай (ад дзядоў) у памяць гістарычную (пісьмовую). «Няўлоўнасць» Палесся ў калектыўнай памяці становіцца ўсё больш заўважнай. Яго вобраз усё часцей пачынае перадавацца ў якасці гістарычных ведаў ці асэнсавання адміністрацыйна-тэрытарыяльных і сацыяльна палітычных трансфармацый.

Сучасны вобраз Палесся. Раскрыццё сучаснага вобразу Палесся ў калектыўнай памяці яго жыхароў, зафіксаванага ў вусных успамінах, сабраных на працягу 2006–2018 гг., можна пачаць з пытання аб лакалізацыі. Ці засталася Палессе «няўлоўным» як і ў часы экспедыцыі Ю. Абрэмбскага і Ф. Клімчука? Ці набыло новыя ўстойлівыя ўласцівасці і абрысы? Калі правесці лінію з поўначы ад былога савецка-польскага памежжа у раёне в. Ленін да в. Малешава ў Жыткавіцкім

⁶ Клімчук Ф. Загадкавае Палессье. *Arche. Пачатак*. 2011. № 3 (102). С. 13–27.

р-не да в. Альманы ў Столінскім р-не на поўдні, захапіўшы Піншчыну, атрымаем вобраз Палесся, якое «рухаецца» ў аповядах сведкаў.

«Сторобін эта ўжэ не Полесье было, эта рускія там» (Іван Малькевіч, в. Грабава, Жыткавіцкі р-н).

«Я знаю Петрыкаў туды ідзёт, это ж усё на Полессе, гавораць» (Юльян Гарбар, в. Браніслаў, Жыткавіцкі р-н).

«Не, мы не Полессе. Былі Пінскія болота. Полесская нізменнасць называецца» (Антаніна Анісімава, в. Сітніцкі Двор, Лунінецкі р-н).

«Полесье – это недалёко. Это надо з Лунінца ехаць в Полесье» (Анастасія Астапец, в. Сінкевічы, Лунінецкі р-н).

«Полесье – Піншчына» (Кацярына Ефімовіч, в. Новыя Мілевічы, Жыткавіцкі р-н).

Нават ў сэрцы Палесся Ю. Абрэмбскага – на Піншчыне і ў Альманах (Століншчына) – вызначэнне Палесся залежыць ад рэспандэнта, яго адукацыі і свядомасці, і часам таксама рухаецца на поўдзень:

«Палесье? А ці я знаю, можа і жывуць. У нас Беларусь, а я не знаю. Нехай бы вы до кого грамотнейшого пошлі, бы вам хто раскажаў» (Надзея В., в. Моладава, Іванаўскі р-н).

«То ж Полесье – это ж нашэ» (Ефрасіння Хамляк, в. Вялікае Малешава, Столінскі р-н).

«Не, няма-няма [тут полешукоў]» (Васіль Б., в. Альманы, Столінскі р-н).

«Палессе – гэта туды да на юг – мы называем. Да гэта ўжэ Украйна. Ну, а полескіе болоты ў нас тут захватвае. То называецца “поліскіе болоты”» (Васіль Ш., в. Альманы, Столінскі р-н).

Пра неўстойлівасць лакалізацыі Палесся кажуць супрацьлеглыя меркаванні ў суседніх вёсках. Жыхары адной могуць ці лічыць, ці не лічыць сваю вёску Палессем, зыходзячы з уласнага кругагляду, узроўню адукацыі, кантактаў ці знешняй ідэнтыфікацыі суседніх лакальных груп.

«Мы ж полешукі называемся, вот. Это всё это Полесье шчытаецца. Всё полешукі!» (Малькевіч Іван, в. Грабава, Жыткавіцкі р-н).

Упэўненае сцвярджэнне Івана Малькевіча, можна параўнаць з сумнівам ў аповядзе Марыі Прышчык з той жа вёскі, катэгарычным адмаўленнем палескасці ў суседнім Браніславе і размежаваннем суседскіх вёсак на поўначы Жыткавіцкага р-на на Палессе і не Палессе. Гэта дазваляе казаць аб адсутнасці калектыўнай палескай ідэнтычнасці, але наяўнасці ідэнтычнасці лакальнай ці індывідуальнай, у якой праяўляюцца рысы палескасці, перададзеныя праз продкаў ці набытыя ў XX ст. праз сацыяльна-палітычны ці навуковы дыскурс. Аналіз аповядаў дае магчымасць казаць, напрыклад, аб большай «палескасці» ў ідэнтыфікацыі жыхароў Грабава ў параўнанні, напрыклад, з суседнімі Беразнякамі і Браніславам. Гэта можа быць звязана ў тым ліку з вялікай колькасцю жыхароў–перасяленцаў з Украіны ў Грабава, і больш моцнага імкнення да выбудоввання ўласнай ідэнтычнасці ў параўнанні з вёскамі, дзе гэта не было настолькі актуальным.

«Это ж, мо, то гэта Полесье, нашэ. Я не знаю, почэму нас зовуць полешукамі. Зовуць полешукамі» (Прышчык Марыя, в. Грабава, Жыткавіцкі р-н).

«Полессе! У нас у Браніславе?! Я не могу сябе сказаць: я – полешук. Які-то прыедзе ўкраінец, скажуць – это полешчукі на іх. [А на нас не казалі так]. Я такога не чуў» (Юльян Гарбар, в. Браніслаў, Жыткавіцкі р-н).

«Нашу [вёску называлі] Беразнякі. А Мілевічы, Грабово – [то Палессе]» (Надзея Царыкевіч, в. Беразнякі, Жыткавіцкі р-н, 8 км на захад ад Мілевіч і Грабава).

Тым не менш, большасць рэспандэнтаў даволі ўпэўнена адносіць Палессе на лінію Пінск–Столін–Тураў–Лельчыцы–Мазыр. Такая лакалізацыя зыходзіць як правіла з калектыўнай памяці без знешніх уплываў.

«[Палессе] – во за Туровом. Во колісь дзяды казалі, гэты Пінск і туды скрозь до Ленчыч [Лельчыц] – Полесье. А ўжэ во врэмя войны, то ў нас і за Туровом Полесье. Там гэты дзерэўня – Слобода, Тонеж» (Якім Прахарэнка, в. Верасніца, Жыткавіцкі р-н).

«Палессе ў нас. Это Палессе – Мозыр» (Уладзімір К., в. Глінішча, Хойніцкі р-н).

У адказах на пытанне «дзе знаходзіцца Палессе?» можна заўважыць рысы, зафіксаваныя яшчэ Абрэмбскім і Клімчуком, – падзел на лакальныя супольнасці ў залежнасці ад асаблівасцяў ландшафту (замшукі, палешукі, тураўцы), народную этымалогію паняцця «Палессе» ад слова «лес».

«У нас называлі Полесье – это дальшэ за Озераны [Жыткавіцкі р-н, на ПдУ ад Турава]. Это шчытаецца ў нас по Туроў – то Полесье. Это тураўцы. Онi там гэты людзі называлі нас **замшукамі**. Мы за мохам жывем. А полешукі – то ўжэ ў лесу жывуць. Мы не полешукі» (Еўдакія Бялко, в. Верасніца, Жыткавіцкі р-н, на ПнЗ ад Турава).

Самавызначэнне палескасці базуецца ў значнай колькасці выпадкаў, асабліва для рэспандэнтаў з невялікім узроўнем адукацыі, на знешняй ідэнтыфікацыі унутрыпалескіх і пазапалескіх груп праз індывідуальныя кантакты рэспандэнтаў: іх сваяцкія сувязі, выезды падчас службы у войску, вучобы, лячэння ці адпачынку. Знешняю ідэнтыфікацыю рэспандэнты спрабуюць «прымерыць», «ненадоўга апрануць» на ўласную ідэнтычнасць, але яна застаецца «нязручным аддзеннем» і не становіцца самаідэнтыфікацыяй.

«Неко мой зяць, то ўсе: “На Полессе моя цёшча, на Полессе”. А я і не ведала, што это нас такэ прозваець» (Вольга Клеўзвіч).

«Это ў нас Полесье, кажуць. Моя дочка пошла замуж у Кормянскі раён. То значыць, мы заедом туды, то кажуць, полешчукі прыехалі. Я знаю, шо то за полешчукі? Я і цяпер не знаю. На свойго кажу: “Іван, я заехала туды, а оні кажуць, полешчучка прыехала. А што такэ?”. Он кажа: “А я откуль ведаю, трэба было іх попытаць”» (Таццяна Харытановіч).

«Нас называлі палешукі. Оттуда як прыйдуць з Ананчыц [Салігорскі р-н], што полешукі гавораць на нас» (Яўхім Хаміцэвіч).

«Я знаю, шо моей суседкі дочка замужэм у Полесье. І оні прыезджаюць сюда, прыезджаюць машынкаю» (Анастасія Астапец).

«Трэба было іхачі ў Варшаву грошы получаць, то як заедуць туды... [да там] кажуць: “Палешук прыхаў”. Палешукамі называлі. Палешукі» (Лідзія В.).

Народная этымалогія назвы Палессе схіляецца да спалучэння словаў «поле», «лес» ці «шукаць поле». А вобраз Палесся ў аповядах рэспандэнтаў – гэта буслы, шмат вады, лодкі, памежнасць, гістарычныя выпрабаванні (вайна) і інш. Негатыўны вобраз Палесся і палешука, як адсталага, непісьменнага чалавека, які фіксаваўся ў экспедыцыях Ю. Абрэмбскага ў сучасных рэспандэнтаў не захаваўся. Рэспандэнты, як правіла, ці не разумелі пытаньня аб характэрных рысах палешука, ці не бачылі

ніяких адрозненняў («такія ж людзі як і ўсе»). Гэты вобраз застаўся ў «кніжным» і сацыяльна-палітычным дыскурсе XIX – першай паловы XX ст.⁷

«Полешук –эта “поле шукаць”. Оно ж полей не было. Так ужэ шукаў поле, полешукі называліся. Это по лесу. Туда за Сторобін – там жэ лесу мало... Все мы полешукі аказваецца. Як із хаты на лодке едзе хто – полешук. На водзе прывыклі. Сено по водзе косілі. Полешукі – это раньшэ, на хуторах жылі. Разробляў лес да з тых пор, поле шукаў. Корчовалі лес нашы прэдкі яшчэ. А цяпер позаросло вон» (Уладзімір Бабчанок).

«Полэ і лес – вот і Полесье называлось» (Іван Дзядкоўскі).

«Тут многа буслоў, вот і Полесье» (Марыя Вярэніч).

«То гэто Полесье. Кажда ж война – это ж дорога церэз нас. Нікудою ж не обойдэш. Это гэтае Полесье» (Ефрасіння Хамляк).

У аповядах прасочваецца эвалюцыя разумення палескасці на працягу XX ст. Тут можна вылучыць два асноўных этапа, якія паўплывалі на складанне вобраза Палесся і палескасці ва ўяўленнях рэспандэнтаў: польскі і савецкі. Як спадчыну першага этапу можна разглядаць частае атаясамліванне паняццяў паляшук і паляк. У пераважнай большасці выпадкаў – гэта спроба звесці новы для рэспандэнта тэрмін да ўжо вядомага. Але нельга выключыць і ўплыву працэсаў актыўнага вывучэння гэтых тэрыторый «за польскім часам» і адпаведна большага распаўсюджвання паняццяў «Палессе» і «пялешукі», хаця б у формах знешняй ідэнтыфікацыі.

«Полешукі, значыць, это ўжэ, шо оні пры Польшчы жылы, да?» (Мікалай Ахоценка).

«[Палешукі], то это много говорят, так як полякі» (Юльян Гарбар).

«– А як людзі адносіліся да палешукоў? – До полякаў?» (Марыя Шык).

«Я гэто не знаю, што то кажуць Полесье. Мо, што под Польшчай жылі, ці што?» (Марыя Вярэніч).

«Пры Польшчы это ж Полесье, ну» (Ефрасіння Хамляк).

Атаясамліванне Палесся з межамі адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі – Палесскага ваяводства Польшы (1921–1939) і Палесскай вобласці БССР (1938–1954) ужо адзначалася ў даследаваннях Ф. Клімчука. За апошнія дзесяцігоддзе ацэнка Палесся як Палесскай вобласці БССР, наяўнасць ва ўспамінах некалькіх «палессяў» (польскага і савецкага) з’яўляецца яшчэ найбольш заўважнай, бо сучаснае пакаленне рэспандэнтаў вырасла пад уплывам савецкага ідэалагічнага дыскурсу і значна менш звяртаецца да калектыўнай памяці продкаў нават у сельскай мясцовасці⁸.

«Кагда-та была Палеская обласць. Я сам ішоў із Палесся, із Мозыра ў армію» (Уладзімір К.)

«Это ж Полесье і есць. Полеская обласць. Цэнтр – Мозыр» (Віктар Варвановіч).

«Раньшэ вродзе бы это наша было: не Гомельская обласць, а Полеская обласць. Эта даўно. А зараз я не знаю, чы то мы в том Полесье живём? Можа і тут» (Юлія Цырыбко).

⁷ Энгелькінг Г. «Паляшук» непрыручаны... С. 313–345.

⁸ У гарадскіх супольнасцях падчас актыўных урбанізацыйных працэсаў 1970-х гг. гэтая памяць на пэўны час стала непатрэбнай і нават шкоднай. Тэндэнцыі вяртання да яе назіраюцца толькі ў апошнія дзесяцігоддзі. Гл. падрабязней: Іванова В. Ліпляны... 403 с.

«Полессе это, значыць, наша меснасць. Эта вот Полеска обласць. Это, значыць, Петрыкаў, Жыткавічы, вот Копаткевічы. Туды за Мозыр, не знаю ужэ чы Полессе. Вот і пошло Полессе туды за рэку, там Пінская обласць была. Тожэ Полессе. Полешукі, то это значыць там ужэ за рэкою. Пінская обласць – полешукі» (Мікалай Ахоценка).

Савецкая палітыка актуалізавала паняцце ў новай ідэалагічнай форме. Пачалося сацыялістычнае будаўніцтва т. зв. «новага» Палесся праз мерыярацыю, стварэнне калгасаў і выпуск газет. Такая моцная ідэалагічная кампанія знайшла адбітак ў памяці рэспандэнтаў, якія згадвалі, напрыклад, пра вядомы ў Лунінецкім раёне калгас у в. Любань пад назвай «Новае Полессе» і калгас з такой самай назвай ў в. Капацэвічы Салігорскага р-на. У апісаннях спалучаўся вобраз старога традыцыйнага, што грунтуецца на калектыўнай памяці, і новага сацыялістычнага Палесся. Першы вобраз характарызаваўся наяўнасцю вялікай колькасці балот і лясоў, а другі – значна больш шырокімі магчымасцямі для вядзення сельскай гаспадаркі і паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту.

«Полесье? То гэто гдзе-то за Лунінцам. Я і сам не быў ні разу. Гэто “Новое Полесье” гдзе-то за Лунінцом там. Это ж оні і “Новое” построілі. А Старого ж не было Полесья. Гэто назвалі ўжэ пры гэтых рускіх. Як гэтые болота порозроблялі. А тут жэ зямлі саўсем [не было], леса ж былі, болота былі. А ў то врэмя і землі не хватало. За гэто врэмя, шо ў нас народу было, да ўсе на болонях. А тут жэ не было і дзе і строіцца» (Аляксандр Горбат).

«– А вот Полессе дзе? Вы знаеце? – Новае Полессе там есцька соўхоз. Туды недзе к Солігорску» (Алена Лінкевіч).

Даволі вялікая колькасць асацыяцый паняцця і з жыткавіцкай раённай газетай «Новае Полессе»:

«– У нас жэ газета раённая “Полесье”.

– А нам казалі мясцовасць ёсць Полессе?

– Не-не-не. “Новое Полесье” – газета. Мы выпісваем. Раённая» (Адам Кулакевіч).

Сучасныя рэспандэнты часта пераводзілі пытанне аб Палессі ў дзяржаўна-нацыянальную пляшчыню, атаясамліваючы з паняццямі «Беларусь» і «беларускі», якія для іх былі значна больш зразумелымі і актуальнымі. Паняцце «Палессе» ў разуменні сучасных яго жыхароў паўставала часам як састарэлы навуковы, гістарычны ці ідэалагічны канструкт, які фактычна страціў актуальнае практычнае значэнне са з’яўленнем новых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак і дзяржаўных нацыянальных утварэнняў.

«У нас гэто Беларусь – Полесье» (Паўліна Лінкевіч).

«Так гэта ж і полешчукі, то тут жылы. Беларусы, хто тут остаўся, то беларусы» (Іван Дзядкоўскі).

«– Ну, а тут Полессе ў вас, ці не? – У нас Беларусь, а я не знаю» (Надзеі В.).

«Это тое самае, палешукі ці беларусы» (Кацярына Ефімовіч).

Такім чынам, на сучасным этапе фіксуюцца як рысы традыцыйнага Палесся, што зыходзяць з калектыўнай памяці і ўжо адзначаліся даследчыкамі на працягу ХХ ст., так і новыя рысы звязаныя з працэсамі савецкай і нацыянальнай трансфармацыі. Яны праяўляюцца ў такіх аспектах як лакалізацыя Палесся, яго

вобраз, змены ў ладзе жыцця і поглядах «палешукоў». Тут фіксуецца традыцыйная няўлоўнасць Палесеся з аднаго боку, адбіткі адміністрацыйна-тэрытарыяльных межаў у XX ст. і практычная бессэнсоўнасць паняцця пасля ўсталявання межаў дзяржаўна-нацыянальных.

Нацыянальная ідэнтычнасць. Грунтоўны сучасны аналіз нацыянальнай і лакальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў быў зроблены ў артыкуле Ганны Энгелькінг «“Nacja” i “narodowość” jako kategorie identyfikacji i tożsamości mieszkańców wsi na wschodzie Białorusi». Ён быў заснаваны на палявых даследаваннях Мазыршчыны і Магілёўшчыны ў 2003–2004 гг. Былі зроблены высновы аб тым, што свет простага селяніна з Мазыршчыны (Усходняе Палессе) пераважна замыкаецца на ўласнай вёсцы. Вёска ўспрымаецца ім як цэлая краіна са сваёй мовай і тэрыторыяй. Што тычыцца больш шырокіх колаў ідэнтыфікацыі (тэрытарыяльнай, нацыянальнай, моўнай), то яны знаходзяцца па-за межамі цікавасці вяскоўца і цяжка падаюцца вызначэнню. Сцвярджаюць «мы–беларусы» гучыць для яго як цытата з графы нацыянальнасць ў пашпарце і як нешта дастаткова новае, неасэнсаванае. Катэгорыі нацыі, нацыянальнасці, нацыянальнай мовы выступаюць як пэўныя этыкеткі, якія можна змяняць у залежнасці ад абставінаў. На выразную лакальную свядомасць (тутэйшасць, вясковасць) накладаецца налётка нацыянальнасці – беларус. Запіс у пашпарце можна ацэньваць як своеасаблівы «нацыянальны хрост», бо давер да напісагага слова вельмі высокі ў вясковай супольнасці.

Адной з рысаў нацыянальнага самавызначэння называецца карэннасць – нараджэнне на пэўнай тэрыторыі, наяўнасць тут сваякоў і родных, сувязь з бацькоўскай зямлёй, хатай, прыналежнасць да пэўных традыцый стылю жыцця і культуры. Рэлігійная самаідэнтыфікацыя паўстае значна больш заўважнай чым нацыянальная. А працэс самаідэнтыфікацыі адбываецца праз катэгорыі «свой–чужы»⁹.

Працэс з’яўлення вызначанай Г. Энгелькінг «этыкеткі» дзяржаўна-нацыянальнай ідэнтычнасці вельмі ярка праявіўся гісторыі, расказанай настаўніцай Надзеяй Кавалец (1927 г. н.) з в. Малешава. Гэта гістарычны анекдот, з уласцівымі яму фальклорнымі рысамі, што адлюстоўваюць значныя грамадскія працэсы і стэрэатыпы: некаштоўнасць і незразумеласць паняцця «нацыянальнасць» для значнай колькасці беларускіх вяскоўцаў у сярэдзіне XX ст., дзяржаўную палітыку ў галіне нацыянальнага будаўніцтва і пэўны супраціў у адстойванні лакальнай калектыўнай ідэнтычнасці, важнасці сябе як члена лакальнай групы і немагчымасці аддзялення сябе ад яе.

«Вот теперь нас всё разделяют, эта руские, эта то... Я была в 10-м классе. После войны. Это 46-ой год. Женщины, которые не выхаживали капать поле – судзили. Приезжают специальные официальные суд, садзили эцих женщины всех падряд, называли и – суд идзёт. Спрашивают: “Ваша национальность?”. У нас была цётка Харьга, говорит: “Руская”. Её спросили национальность, а она не знает, што это такое. Она говорит мне: “Надзя, а што гэта такое?”. А я говорю: “Ну, эта, например, руская, украинка, еврейка”. А она говорит: “Руская”. Судья говорит: “А где ж вы родзились?” Ана: “Ну, тут родзилась. I мой бацько тут, і мама, і тут пахаронены все”. В обшчэм, ей сказали, што она беларуска. А она говорит: “Як хочыце, так і пішыце,

⁹ Engelking A. «Nacja» i «narodowość» jako kategorie identyfikacji i tożsamości mieszkańców wsi na wschodzie Białorusi. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* / red. nauk.: E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa, 2007. S. 209–223.

а я руская!» А раз Харыта сказала, што ана руская, значыт, все поддзержываюць. «І я, – гаворіт, – руская. Як Харыта руская, і я руская». А я – беларуска. Анец мой беларус, все мы беларусы» (Надзея Кавалец).

У пераважнай большасці рэспандэнтаў пытанне аб нацыянальнасці сапраўды цяжкасцяў не выклікае. Але дакладны і хуткі адказ на яго базуецца не на самаідэнтыфікацыі, а на адпаведнай графе ў пашпарце, назве краіны пражывання і г. д. Уласная ідэнтычнасць найбольш праяўляецца пры вызначэнні веравызнання, якое даволі часта атаясамліваецца з паняццем «нацыя». Часам можна заўважыць і спробы ўласнага асэнсавання, усведамлення беларускасці: «беларусы нашы, сельскія», «я – не паляк, не украінец, не рускі, то мабыць беларус», «можа я просты? можа савецкі? а можа беларус?» – з пэўнай доляй сумніву. Фактычна само інтэрв’ю часам паўстае як працэс самаідэнтыфікацыі рэспандэнта, працы над уласнай ідэнтычнасцю ў пошуках адказу на пастаўленае перад ім пытанне, якое дасюль не з’яўлялася актуальным ці патрэбным для асэнсавання.

«– А хто жыве у вёсцы? Па нацыянальнасці?

– Беларусы нашыя, сельскія.

– А палешукі?

– А вы думаеце я знаю? Мо, то дзе одзін які ёсць. Я не хочу казаць. Можа дзе якія былі. Нашы ўсе. Белорусы» (Ніна Ш.).

«Ну хто яшчэ я магу быць? Беларуска, канечна. Ну бывае прыязжаюць рускія да нас, украінцы. Не. Я – беларуска» (Марта Д.).

«Па нацыянальнасці, пажалуй, што мо ўсе беларусы. Да. Да» (Васіль Ш.).

«Национальность, по-правильному, наша местность – это этнические украинцы, у нас же украинский диалект, у нас же разговаривают по-украински. Но – белорус. По паспорту – белорус! Пишите белорус!... Да я, вообще, считаю себя никаким, потому что это всё абстрактно, чёрт его знает, как правильно» (Шык Аляксандр).

«– А па нацыянальнасці вы хто?

– Простая.

– Так, няма ж такой нацыянальнасці – простая?

– Я знаю, якая я? Я савецкі чалавек.

– А можа вы паляшучка?

– Можа і не. Я ж беларускі чалавек» (Надзея В.).

Для шэрагу рэспандэнтаў паняцце нацыянальнасці застаецца незразумелым. Таму адпаведнае пытанне выклікае спачатку непаразуменне, а пасля спробы адказу, засноўваючыся на ўласных базавых уяўленнях ці глумачэннях інтэрв’юера.

«– А нацыянальнасць якая?

– Тожэ православная.

– Не. Нацыянальнасць?

– Як нацыянальнасць?

– Ну, ёсць там рускія?

– Ну, то, канешна, рускі.

– Рускі? А можа беларускі?

– А я, думаеце, знаю, ці то Белорусія?!

– Ну, ёсць рускія, ёсць палякі, ёсць украінцы?

– Не. То мы ж не полякі. У нас Польшча була, то мні було 13 лет, як Польшча ўшла од нас» (Ганны М.).

«Я не поняла как это по нацыянальнасці? Ну я ж то беларуская. А больш я нічыво не знаю» (Еўдакія Пракопчык).

Тлумачэнні аб вытоках уласнай нацыянальнай ідэнтычнасці базуюцца на некалькіх асноўных аргументах: нацыянальная прыналежнасць бацькоў, працяглае пражыванне на пэўным месцы, якое цяпер афіцыйна з’яўляецца тэрыторыяй Беларусі, наяўнасць афіцыйных дакументаў з пазначэннем нацыянальнасці. Найбольшае значэнне мае нацыянальнасць бацькоў, якая рэспандэнтам ўспрымаецца як уласная. Нацыянальнасць дзядоў (а часам і бацькоў) – часта выступае як другасная, якая не перадалася ў спадычну. На такі падзел уздзейнічала дэяржаўнае будаўніцтва, якое было завершана да сярэдзіны ХХ ст.: калі рэспандэнт нарадзіўся ў Беларусі, то можа лічыць сябе беларусам незалежна ад паходжання дзядоў.

У ніжэй прыведзеных прыкладах дзяды прыехалі з тэрыторыі сучаснай Украіны і нацыянальная ўкраінская ідэнтычнасць саміх рэспандэнтаў не захавалася. Але выпадкі захавання, напрыклад, польскай нацыянальнай ідэнтычнасці ў т. зв. шляхецкіх вёсках – з’ява дастаткова распаўсюджаная. Аргументам у самавызначэнні з’яўляецца нацыянальнасць бацькоў і наяўнасць афіцыйных дакументаў: «Я паляк, бо некалі даўно запісалі мяне палякам. І бацька быў запісаны палякам, і matka. Я тут і нарадзіўся»¹⁰. Вялікае значэнне мае глыбіня першапачатковай уласнай і калектыўнай ідэнтычнасці, магчымасці яе падтрымання/узгаўненне на працягу доўгага перыяду часу, у т. л. афіцыйныя.

«Я беларус. Чысты беларус. Эта нада прызнаваць. Бацько – беларус. Маці – беларуска. Все (Алена Лаўніковіч).

– Родзіцелі нашыя були наезджыя. Из Волыні.

– По национальности кем себя считаете? Украинкой или белоруской?

– Беларусы, беларусы.

– А родились Вы здесь?

– Да, да, здесь. У 30-м гаду» (Антаніна Анісімава).

«Ну, хто я? Я ў Беларусі родзілася, у Беларусі зросла, я нігдзе не была. То значыць, беларус» (Таццяна Харытановіч).

«Беларуска. Бацькі... Это дзеды нашыя прыехалі з Украіны. Это ўся дзерэўня наезджыя. Куплялі тута землю. Була такая пані Кривошыева ў Людзевічах. Да куплялі землю, да поселыліся. Да ўжэ жывем, да мы тута породзіліся» (Марыя Казлоўская).

Цікавым у гэтым кантэксце з’яўляецца рэлігійнае трактаванне нацыі. З традыцыйных вызначэнняў «католік–паляк», «праваслаўны–рускі» пры змяшэнні адбываецца трансфармацыя ў вызначэнне «беларус». Калі адзін з бацькоў праваслаўны, другі каталік, то дзеці народжаныя на гэтай тэрыторыі і ахрышчаныя ў праваслаўнай царкве самавызначаюцца як беларусы. Паняцці беларус і рускі, беларус і праваслаўны часта атаясамліваюцца.

«Беларус. А што я? Поляк? Маці – полячка, бацька – рускі [па веры]. Мяне ў царкве [хрысцілі]. Моя баба, то она ж із Запросья родом. Запросье, і Моршчоновичы,

¹⁰ Сычугова Н. Паходжанне і гістарычны лёс палякаў у памяці насельніцтва наваколля Мазыра. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 162; Иванова В. Ліпляны... С. 73.

і Цімошэвічы – тут раншэ дзеўкі не выходзілі замуж за мужчын [праваслаўных]. Хоць я сам хоцеў тут жаніцца, Онi са мной дружыць не хоцелі. Я рускі быў. А онi полякі» (Пракаповіч Уладзімір).

«І з намі ў школу ходылі полякі і мы білорусы разам, но нас тоды не звалы білорусамі. Не знаю як нас называлы, я не помню якімы былы, но мы не полякамы былы, праваслаўныя люды» (Еўдакія Пракаповіч).

Нацыянальнае самавызначэнне наўпрост звязанае з дзяржаўным будаўніцтвам, а ў шэрагу ўспамінаў характарызуецца праз дынаміку гістарычных працэсаў. Карэляцыя «нацыя–ўлада» праяўляецца ў незалежнасці ад канкрэтнай улады, калі ёсць улада, то яна задае не толькі межы і форму кіравання, але паступова ўплывае і на самавызначэнне. Часта ўлада па-ранейшаму, як і ў даследаваннях Ю. Абрэмбскага, выступае як нешта знешняе, што немагчыма змяніць, толькі падпарадкавацца. Падпарадкаванне з цягам часу патрабуе спачатку «пашпартнай», а потым і больш глыбокай самаідэнтыфікацыі.

«– Як ставіліся да палякаў людзі? Любілі палякаў?

Так, раз прыйшлы – мусіш подчыняцца» (Лідзія В.).

«– Белорусы. Мы цяпер усе белорусы.

А раней кім мы былі?

А раней тожэ гэтак само. Пры Польшчы жылі, то пры поляках. А это Белорусія» (Вольга Клеўзвіч).

Нацыянальная незалежнасць, як і нацыянальная самасвядомасць у значнай колькасці выпадкаў не з'яўляецца для рэспандэнтаў каштоўнай і значнай катэгорыяй, хучэй чымсці новым, знешнім і незразумелым, тым, што выклікае ў простага вяскоўца насцярогу і імкненне да пошуку адмоўных значэнняў.

«По нацыянальнасці я – мо, белоруска?! А я знаю, якая я? Колісь былі царскіе, то былі ўсе рускіе. А як роздзелі гэту Белорусію, Бог яе ведае, як. Вот, тоды прызналі эту незавісімосць... То тут под каждым плотом п'яныя лежалі молодые людзі. Это як празднік быў 3-го. Да то, гэтак вот, гэтак онi праздновалі... А як я буду радавацца незавісімосці?» (Вольга Трухановіч).

«Калі стала незалежная Рэспубліка Беларусь. І ў нас пачалі з гэтым сцягам насіцца. Бел-чырвона-белым. Тады нас прымусілі размаўляць на беларускай мове. Я тады ўжо ў райана працаваў. Цяжка, але прывыкалі размаўляць...» (Міхаіл Лось).

Такім чынам, пытанне аб нацыянальнай ідэнтыфікацыі жыхароў беларускага Палесся можна разглядаць не толькі як статычную нацыянальна-рэлігійную ці пашпартную свядомасць, але і як складаны працэс, які адбываецца пад уздзеяннем гістарычных трансфармацый, развіцця грамадскай думкі і нават у працэсе інтэрв'ювання, пры пастаноўцы пытання аб ідэнтычнасці. У аповядках раскрываюцца характэрныя рысы нацыянальнага самавызначэння, механізмы, шляхі і логіка самаідэнтыфікацыі. Бясспрэчным з'яўляецца факт паступовай эвалюцыі нацыянальнай самасвядомасці, што можа стаць аб'ектам больш глыбокага якаснага навуковага даследавання.

Мова і лакальнасць. Традыцыйную «мяшанасць» мовы¹¹ ў ацэнках рэспандэнтаў можна разглядаць і праз змяшэнне ў свядомасці катэгорый

¹¹ Іванова Т. «Мяшаная мова» – «мяшаны свет» *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 225–229.

нацыянальнасць—мова—лакальнасць. У аповядах часта не прасочваюцца лагічныя сувязі паміж імі і праяўляюцца выразныя супярэччэнні, што сведчыць аб невыразнасці ці незавершанасці працэса самаідэнтыфікацыі.

«— Якой вы нацыянальнасці?

— Беларус.

— Мова, на якой гаворыце?

— Руская. Я по-беларускі не знаю. Ужэ не гаворыш, што кружка, да корчык по-беларускі. Это по-месному» (Яўхім Хаміцэвіч).

«[Нацыянальнасць] беларуская. А мы по-усякому говорым. Одзінаково ў селе. Хто трохі грамотнейшы, то [па-іншаму]... А мы як рослі гаворылі, так і остарыліся [говорым]» (Марыя Лінкевіч).

Пытанне мовы з’яўляецца ключавым ў адрозненнях паміж беларусамі і не-беларусамі, асабліва на Піншчыне, дзе праз асаблівасці гаворкі рэспандэнты і да сёння акрэсліваюць розніцу паміж палескімі і непалескімі групамі, а таксама паміж беларусамі і украінцамі.

«Білоруская [мова]. У нас жа ш тут всі мы думаем, што мы беларусы. Но ў нас [няма] мовы беларускай, оні ж **хацекаюць беларусы**, а мы не. От така няка хохляцка, я не знаю шо это за мова, як еі назваты. **Свая, месная, сельская** этака мова. А о радом недалёко, мо од нас можа кілометраў 3, ужэ там хацекаюць» (Еўдакія Пракопчык).

«[Размаўляем]по-нашэму. Ну, не по-польску, да по-белоруску. Мы і не белорусы, мы, чорт це знае які ў нас язык?» (Ганна П.).

«На беларускай [мове размаўляем]. Ну на якай? Этот жа беларускі язык яго як вывернеш... Па-дзеравенску, вот як я разгавараваю... Тут уже радом, через граніцу Пяреброта [8–9 кіламетраў], это уже Украіна, то уже ў ніх зовсім другі разговор. Я ўжо ж так не магу» (Васіль Б.).

«То я заіхала до дочкі ў Адэсу, а мні кажуць: “Якая ж ты беларуска? Ты ўкраінка, не беларуска! Ты ж, па-украінску гаворыш, а не па-белоруску”. Бо ў нас ў некаторых сёлах дзекаюць. Не ў кажным сілі. Дарма, што Беларусь, як дзе в яком місці прызвычайна і разговор» (Лідзія В.).

Гэтыя ацэнкі працягваюць логіку зафіксаваных Ю. Абрэмбскім ў 1930-я гг. наратываў: «Шчо село, то іначэ разговор. Іначэ у нас, іначэ в Макове, в Мальковічах, у Ліпско – тоже іначэ. В Хаценічах шчэ іначэ [Столінскі р-н]. Только шчо у нас чысцей як там ў другіх вёсках. В Родзяловічах то ужэ совсем кепско: “шчоо тыы, брааце, шчоо?” Мальковцы – крэкатні, крыклівы без канца і без меры. Дэнісковічы і Яськовічы – кургачэ – кургачамі іх называем. Хаценічы – насьмейваюцца, шчо хату укрупілі в гарохов’е»¹². Тут праяўляецца выразная лакальнасць, што зводзіцца да сусвету адной вёскі і характарызуецца асаблівасцямі гаворкі. Усе гаворкі падзяляюцца на дзве вялікіх групы – цвёдыя і мяккія (дзеканне) (Ф. Клімчук) і часта перамешаныя паміж суседскімі вёскамі, а асаблівасці спалучэння характарызуюць гаворку асобнай вёскі.

Такі ж падзел характэрны і для ідэнтыфікацыі мовы ў нацыянальных катэгорыях як украінскай ці беларускай. У аповядах адлюстроўваецца ўяўленне жыхароў пра сумежныя мовы. Часам яно выкарыстоўваецца для акрэслення ўласнай моўнай ідэнтычнасці ў кантэксте спецыфікі гістарычных варункаў яе выкарыстання.

¹² Абрэмбскі Ю. Народ без бацькаўшчыны. С. 151.

«Здесь местность недалеко есть такая, за Ясельдой две деревни – там уже белорусские, а у нас украинские. В Мотоле, то там почти чистый украинский язык. По-беларуски, по-русски, например, количество – шесть, там уже шість – “и”, соль – силь, конь – кинь и так дальше. Конечно, не такой уже он совершенно чистый, потому что влияние тут и русского, и много польского языка. А у нас в Молодове тоже диалект украинский, но уже чуть не такой. У нас уже, например, так конь – кинь, говорят тоже, но, это именительный падеж, но остальные падежи уже “о”, коня, коню, а именительный – кинь. То вот это местный такой диалект» (Аляксандр Шык).

«А вот, мне кажэцца бліжэй рускі язык народу... Тута е і ўкраінскі, тута які хоч есцэка. Цяпер, такога чыстогa народа нямашака. Цяпер роз’ехаліся, разболталіся по ўсём свету. Польскі? Ну, цяжко было [вучыць], але жылі ж, то прывуклі і к этому польскому. Говорылі. То бывало, у школе говорым на польском. Выбглі на на перэпінок, усе раўно мы говорымо по-своему. Нічога не прэпятствавалі» (Вольга Трухановіч).

У палесскіх успаміных выразна адзначаецца і падкрэсленае няведанне ўласна беларускай мовы. Яна гэтаксама ўспрымаецца як чужая, не мясцовая, не характэрная для канкрэтнай вёскі. Мова, на якой не размаўляюць і якую гэтаксама як польскую ці рускую трэба вывучаць, прыкладаць намаганні для яе выкарыстання.

«По-білоруску не ўмію добрэ [размаўляць]» (Еўдакія Пракопчык).

«Я по-дзерэвенскі говору. А як ты будзеш? У нас по-белорускі ніколі не говорылі. Чысто по-белорускі. По-белорускі я не ўмею» (Вольга Трухановіч).

«Ну, чысто беларускага мы ж не [ведаем]. У нас жэ свой дзіалект. Мы і рускі, і беларускі. Мала хто гаворыць чыста по-беларуску. Усе размаўляюць па-руску. І не рускі і не беларускі – свое» (Ева Хмяльніцкая).

«У нас какой-та язык пахож немножка на украинский. Своеобразный язык, здесь очэнь много слов і еврейскіх, і польскіх, і украинскіх. Поэтому, на русском говорім. На белоруском пріходілось гаворіць, канечно. Пры Совецкім Саюзе. Калі працавала ў школе» (Марта Д.).

«Дома мы, дзеці, размаўлялі на вясковай [мове]. У школе – на школьнай. Беларускай. Літаратурнай» (Уладзімір Паўлечка).

«Па-беларуску вельмі цяжка чытаць. Гэта цяжкая мова» (Ева Сечка).

«Чыстай беларускай мовы не было. Калі выядзжаеш далей за Гомель, то ўсе думаюць, што мы з Украіны» (Людміла Ашомка).

«Беларускую мову я ўжо потым пачуў. Не ў школе, а знаёмыя з’явіліся, якія ведаюць. У нашай вёсцы таксама не ведалі. Там такі дыялект – сумесь украінскай мовы, палескай і рускай» (Георгій Казачэнка).

«Не могу же я привыкнуть по этому, чисто по-беларуски. Я не умею и не знаю» (Кацярына Ефімовіч).

Калі ніводная з вядомых моваў не вызначаецца рэспандэнтамі як уласная, яны звычайна спыняюцца ў разважаннях аб моўнай ідэнтычнасці на мове сваёй вёскі («дзерэвенскай») ці супольнасці («нашай», «тутэйшай»). Такім чынам падкрэсліваючы лакальнасць уласнай ідэнтычнасці, якой можна і варта ганарыцца.

«По-ленінскі [в. Ленін, Жыткавіцкі р-н] разгаварываем. По-тутэйшаму (Уладзімір Бабчэнок).

– Мова якая ў вас?

– Малешаўская» (Ева Хмяльніцкая).

«По-нашэму [размаўляем]. Зайшла я ў магазін, да кажу на лавачніцу ў Гомелі, “Дайце мне зельсу”. А она: “Што, што, што?”. А я яшчэ раз сказала, шо зельсу. А потым да кажу: “Я неправільно, мо, і кажу?”. “Нет, – кажа, – очэнь я хочу слухаці яшчэ большэ, надто хорошая мова”. А я ўжэ злякалася, думаю, говору [не тое] ўжэ ей» (Марыя Шык).

«Наша мова ніякая. Дзе-то ссора ў людзей, кажды як трохі тэ цэкае, тэ сяк-так, а то нешто некае, так нешто некі разговор» (Ефрасіння Хамляк).

«[Пры Польшчы] нам не разрэшалі по-мотальскі, на своём языке гаворыць» (Марта Д.).

Жыхары палесскіх вёсак, напрыклад, в. Ліпляны ў Лельчыцкім р-не, падрабязна характарызуюць сваю гаворку, якую вызначаюць па назве вёскі. З-за асаблівасцей ландшафту палесскія вёскі на паўгода заставаліся адрэзанымі ад наваколля, што ў значнай ступені паўплывала на фарміраванне і захаванне моўных адметнасцей. Сваю мову сучасныя ліплянцы называюць “ліплянскай гаворкай”. Яна адрозніваецца спеўнай мілагучнасцю, уканнем, оканнем, павольнасцю, пэўнымі лексічнымі асаблівасцямі.

«[Жыхароў] Глушкавіч [Лельчыцкі р-н] называюць “чарнаротыя”. [Яны] гэкаюць. Нас [называюць] ліплянцамі, а іх “чарнаротымі”. [У нас] пявучая мова. У арміі з мяне жартавалі. Што ў цябе за мова? Ты не гаворыш, а быццам спяваеш» (Міхаіл Сечка).

«“Мы ліплянскія дзяўчаты, па-ліплянску мы пяём, хто нашых рабят палюбіць, усё раўно мы адаб’ём”. Галасы ў нас зусім іншыя. Рознае гучанне, розныя галасы. Вось калі ў наш калектыў прыйшла неліплянка, калі яна спявае, яе голас не зліваецца з нашым голасам. Сапраўдная ліплянская [мова] – яна мяшаная. Беларуска, рускія, нават украінскія словы прабіваюцца. Оканне. Ліплянца па гаворцы магу адразу адрозніць. На аўтастанцыі стаіш, відаць – гэта ліплянскі. У іх – міла [мыла]. У нас – мула» (Ніна Лось).

«“Узяў мула, памуў мусю”. “Сябе прыбярэ”. Дык гавораць: “Прыхахуль сябе”» (Лідзія Дрэвіла).

«Мясцовы дыялект. Распавесці хаця б такую гісторыю... Калі павёз дзяцей у Германію, адну дзяўчынку пытаецца немка. “Я хачу тваёй маме купіць сукенку. Скажы, які памер?”. Яна кажа: “Бу ву”. Гэта па-мясцоваму “як вы”. На Буда-Лельчыцкай там “мі”, “ві” кажуць. Не “мы”, а “мі”» (Міхаіл Лось).

«У гады майго дзяцінства па гаворцы можна было вызначыць, з якой вёскі чалавек. Блізкасць з Украінай адбіваецца... Быў я ў Пінску. Там таксама палеская гаворка, але яны неяк хутка-хутка кажуць. Не заўсёды я паспяваю злавіць сэнс. А ў нас больш павольна» (Уладзімір Паўлечка).

«“Іван, дай копаніцу!”. “Мар’я, тут нямашака копаніцы”» (Георгій Казачэнка).

«Такая гаворка цягучая» (Лідзія Флёрка).

Лакальнасць доўгі час праяўлялася не толькі ў мове і самаідэнтыфікацыі, але і ў побытавай культуры і сямейных стасунках. Напрыклад, у палесскіх вёсках было не прынята брацца шлюбам паміж жыхарамі розных вёсак аж да 70-х гг. ХХ ст. Выбіраць мужа ці жонку сярод аднавяскоўцаў было прынята перадусім з меркаванняў бяспекі: так была значна меншай імавернасць падману дваяжэнцамі

або трапляння ў маргінальныя сем'і, дзе мела месца п'янства, бойкі ці іншыя заганы. Але ў той жа час такім чынам ахоўвалася і захоўвалася лакальнасць, мясцовыя звычаі, традыцыі, прозвішчы.

«А ніколы-то казалы, што гэта за дзіўка, раз ее пустылі в другую дзерэвню [замуж], то вона плохая. А добрую дзіўку, то забэруць у сваей вульцы. Гэта было прыказка: “Як бы эта Вляна добра, то чы ж вона до Осоныцы [Асаўніцы] пушла б? У Мотолі забралы б еі”» (Любоў Міховіч).

«Бралі сваіх. Вельмі рэдка бралі чужых ў мой час» (Міхаіл Сечка).

«Бацька расказаў, як ён жаніўся [1950-х гг.], то ўвогуле ганьба, калі ён не возьме сабе ў вёсцы дзеўку. Значыць, яго ні адна дзеўка не хоцела. І калі з іншай вёскі прывозілі, то гэта ўжо здрада звычайна сваім. Ганьба так выйсці замуж» (Людміла Ашомка).

У Ліплянах зафіксаваныя і аповяды пра трансфармацыі ў XX ст. Яны даволі істотна змянілі моўную сітуацыю ў вёсцы. Прадстаўнікі пасляваеннага пакалення, асабліва з вышэйшай адукацыяй ці тыя, што займалі кіруючыя пасады, пачалі карыстацца пераважна рускай мовай з некаторымі элементамі мясцовай гаворкі. Руская мова ў той час стала маркерам больш высокага сацыяльнага статусу. Успрымалася шараговымі вяскоўцамі-калгаснікамі як мова эліты і асветы, якая адкрывала больш шырокае жыццёвае магчымасці.

«На кіруючай пасадзе быў, прыходзілася сачыць за мовай. Каб выступаць перад аўдыторыяй. Таму пераклучыўся на рускую» (Міхаіл Сечка).

«Я, калі працавала ў школе, імкнулася размаўляць па-руску. Калі пайшла на пенсію – [ужо па-свойму]» (Ніна Лось).

«Я размаўляю больш за ўсё на мясцовым дыялекце. На ліплянскім. Карыстаўся, калі працаваў, больш рускай мовай. Калі стала незалежная Рэспубліка Беларусь. Тады нас прымуслі размаўляць на беларускай мове. Я тады ўжо ў райана працаваў. [Прывык па-руску размаўляць]. Цяжка, але прывыкалі размаўляць...» (Міхаіл Лось).

«Тыя маладыя людзі, якія прыходзілі з войска, першапачаткова большай часткай імкнуліся гаварыць па-руску. Таму што служылі не толькі ў Беларусі» (Уладзімір Паўлечка).

Можна пагадзіцца з Ганнай Энгелькінг, Каралінай Ліхтаровіч¹³ і інш. даследчыкамі, што для жыхароў Палесся беларуская зямля, гэта не столькі тэрыторыя дзяржавы, колькі зямля іх вёскі, якую яны падзяляюць з іншымі членамі супольнасці. Яна часта акрэсліваецца тапонімам, што паходзіць ад назвы вёскі. І на сёння лакальная самаідэнтыфікацыя пры ўзаемадзеянні з моўнай з'яўляецца найбольш выразнай і арганічнай ў параўнанні з нацыянальнай (беларусы), якая, як адзначалася, яшчэ знаходзіцца на стадыі станаўлення ці рэгіянальнай (палешукі), якая паступова сыходзіць у нябыт. Мова на Палессі паўстае як найбольш выразны сродак лакальнай (вясковай, мясцовай) ідэнтычнасці, і ў апошнія дзесяцігоддзе стварае для вясковых супольнасцей падставу для гонару, настальгіі і захавання калектыўнай ідэнтычнасці.

Гістарычныя трансфармацыі і беларуска-украінская памежнасць. Самаідэнтыфікацыя жыхароў беларускага Палесся перажыла пэўную эвалюцыю

¹³ Lichtarowicz K. Swojskość i lokalność w świadomości mieszkańców wiejskich terenów pogranicz Białorusi. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 176–177.

на працягу XX ст. пад уплывам шэрагу гістарычных трансфармацый, частых зменаў улады, дзяржаўных межаў і ваенных дзеянняў. Сваю ідэнтычнасць рэспандэнты часта праяўлялі праз ацэнку гістарычных падзей і фактаў, сведкамі якіх яны з'яўляліся. На гэтыя ацэнкі істотна ўплывалі ідэалагічныя канцэпты і прапаганда з розных перыядаў – напластоўваючыся і ўтвараючы складаны сімбіёз.

Рознымі ўладамі Палессе разглядалася як аб'ект нацыянальнай і культурнай асіміляцыі, паколькі жыхары Палесся на працягу XX ст. не мелі выразнай нацыянальнай ідэнтычнасці. Геаграфічна гэты рэгіён успрымаўся як натуральная мяжа, якая падзяляла ўкраінскі і беларускі этнасы, а праблема тэрытарыяльнай прыналежнасці Палесся ўзнікала амаль кожны раз, калі ішла гаворка пра вызначэнне мяжы Беларусі і Украіны. Але ніводная нацыянальная ідэалогія доўга не знаходзіла на тэрыторыі Палесся шырокага водгуку. Сярод асноўных этапаў нацыянальнай асіміляцыі Палесся можна вылучыць: руска-імперскі (да 1917 г.), калі Палессе ўпершыню пачало вывучацца этнографамі і інш. даследчыкамі з мэтай апісання наяўных рэсурсаў і магчымасцей іх уключэння ў эканоміку і кіраванне Расійскай імперыі; польскі (1921–1939), калі заходняя частка Палесся ўваходзіла ў склад Польшчы; украінскі (1941–1944), калі гэтыя тэрыторыі ўвайшлі ў склад рэйхскамісарыяту «Украіна», а ўкраінская мова выкарыстоўвалася як афіцыйная; савецка-беларускі (1944(1921)–1991), калі выгадоўваўся «савецкі» чалавек з асобнымі нацыянальнымі беларускімі рысамі, і беларускі-дзяржаўніцкі (з 1991 г.) – калі Палессе было падзеленае дзяржаўнай мяжой на дзве часткі паўднёвую (украінскую) і паўночную (беларускую). Трэба адзначыць таксама і спробы ўсталявання ўласна Палесскай дзяржаўнасці ў канцы 1980 – першай палове 1990-х гг., якія аднак не набылі выразных рысаў нават у навуковым ці культурным кантэксце. Усё гэтыя змены жыхары Палесся так ці інакш асэнсоўвалі, прыстасоўваючыся да сітуацыі, ці ў шэрагу выпадкаў ігнаруючы і не звяртаючы асаблівай увагі на высілкі чарговай улады. У гэтых адносінах ступень уплыву ўлады на свядомасць жыхароў Палесся было прамапрапарцыйна працягласці існавання канкрэтнай улады на гэтых тэрыторыях і інтэнсіўнасці сацыяльна-эканамічных змен, што разбуралі традыцыйную сялянскую супольнасць¹⁴.

Другі кантэкст, які патрабуецца пры разглядзе заяўленай праблемы – гэта канцэпцыя памежнасці. Праблема памежжа (памежжаў) Беларусі даследавалася падчас экспедыцый пад кіраўніцтвам Эльжбеты Смолковай і Ганны Энгельгінг ў пачатку стагоддзя¹⁵, і была працягнутая ў праекце БАВГ «1939 год у памяці жыхароў Беларусі»¹⁶. У значэнні прапанаваным прафесарам Э. Смолковай, памежжа – гэта месца сутыкнення, пранікнення, накладання і інш. розных народаў ці этнічных груп, іх культур і моваў. У залежнасці ад часу ўзнікнення і гісторыі выдзяляецца т. зв. рэліктавая (згладжаная) і актуальная памежнасць. Да іншых значных характарыстык памежжа, якія могуць істотна паўплываць на методыку і вынікі даследавання

¹⁴ Загародзе–3: матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі «Палессе ў XX стагоддзі» / пад рэд.: Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай (г. Беласток, 1–4 чэрвеня 2000 г.). Мінск: Тэхналогія, 2001. 317 с.; Чарнякевіч І. У пошуках Палесся. *Arche. Пачатак*. 2011. № 3 (102). С. 7–12.

¹⁵ *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 512 s.

¹⁶ Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / нав. рэд. А. Смалянчук. Мінск, 2015. 286 с.

належаць: змешаная свядомасць насельнікаў памежжа і адсутнасць рэфлексіі над «іншасцю» ва ўласнай культуры, сімвалічны характар памежжа, яго тэрытарыяльная расцягнутасць, якая не зводзіцца да паняцця «пагранічча», дынамічны характар свядомасці жыхароў, які мае ўласцівасці змяняцца пад уплывам знешніх фактараў, сціранне межаў паміж «сваім» і «іншым», культурная інтэграцыя, і, нарэшце фактычная немагчымасць пабудовы «памежных універсаліяў»¹⁷. Іншыя працы і падыходы прапануюць разглядаць усю тэрыторыю Беларусі як цывілізацыйнае памежжа, якому так ці інакш уласцівыя вызначаныя якасці¹⁸, а таксама адзначаюць, што напрыклад рэліктавая савецка-польская мяжа на Палессі мае яшчэ менш выразныя рысы чым ў цэнтральным і паўночным рэгіёнах Беларусі¹⁹.

Нягледзячы на тое, што ў сучасных ўспамінах не сустракаецца вобраз Палесся – як адсталая рэгіён, што актыўна прамаўляўся і трансляваўся ў міжваеннай Польшчы, атрымалася зафіксаваць пераказ гэтага тэзісу ад жыхара Піншчыны. У яго аповядзе можна заўважыць і рысы савецкіх ідэалагемаў. Польскі і савецкі дыскурсы рэспандэнт спрабуе асэнсаваць з улікам уласнага досведу, а таксама фактаў аб выразных зменах гаспадаркі і знешняга выгляду палешукоў і па выніку даволі арганічна ўпісвае іх ва ўласнае меркаванне, погляд простага палескага селяніна.

«Это Белорусь – отсталая местность. Пры Польшчы называлі это Восточные края. Да, это болотистое место. Это абы-што было, беднота одна, лапці носілі, абы-якія людзі былі. Это сейчас, пры савецкой власці оні розжылісь. Сталі сеяць коноплю, осушылі, лён. Тут дзерэвня есць Гошча, да Тышковічы, не ўзнаеш, а то ходзілі жаншчыны затрэпанья. Гразюка» (Іван Н.).

У наступным наратыве, што характэрны для групы вясковай настаўніцкай інтэлігенцыі, савецкі дыкурс выступае ўжо як дамінуючы, а ўласныя ацэнкі амаль незаўважныя. За выключэннем выразнага псіхатэрапеўтычнага эфекта, які мелі тэзісы савецкай прапаганды аб усеагульнай роўнасці ў параўнанні з антаганізмам пан-сялянін і вобразам паляшучкай забітасці.

«Пры Польше на нас смотрели как на что-то второстепенное, понимаете? “Халопы” звали. При савецкой власти – уже равенство. Уже не было такой разницы. Все равны: и поляки, и евреи, и грузины, и татары. Вот это хорошо» (Марта Д.).

Сустракаюцца ўласныя пазітыўныя ацэнкі міжваеннага перыяду, якія найменш зведалі ўздзеянне ідэалагічных канцэптаў, але ілюструюць традыцыйны погляд сялянства на ўладу, якая клапоціцца пра народ.

«Сказаць прамо, на польско правіцельство обіжацца нельзя. Школы от організовали, вучылі харашо... Хутора дзелалі, тожэ гэта по соглашэнію народа. Еслі чэловека мало землі, обязацельно одрэзалі гектар пахатной землі і два гектара сенокосу і попасу. Вот дзе это от помешчыкоў отнімалі землю, укорачвалі

¹⁷ Смуклова Э. Думаючы пра памежжа. *Acta Albaruthenica*. Мінск, 2005. Т. 5. С. 26–30; Smułkova E. Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 5–4. Straczuk J. Smentarz i stół. *Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*. – Wrocław, 2006. 275 s.

¹⁸ Беларусы: нацыя Пограніч'я / А. Кравцевіч, А. Смоленчук, С. Токт / Европейский гуманитарный ун-т. Вильнюс, 2011. 212 с.

¹⁹ Іванова В. «Заходнікі» і «ўсходнікі» ва ўспамінах жыхароў былога савецка-польскага пагранічча. *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі*. С. 81–95.

помешчыкам землю тожэ і отдавалі крэсцянам, так што нельзя тожэ абіжацца. Я шчытаю, што кождо правіцельство оно заінтэресовано жызнью чэловечэства» (Мікалай Астроўскі).

Рысаў украінізацыі падчас вайны ці ў выніку дзейнасці украінскіх партызанскіх фармаванняў сярод сучаснага вясковага насельніцтва Палесся зафіксавана не было. Кантакты жыхароў беларускага Палесся з Украінай у гістарычным кантэксце, у аповядках праяўляюцца праз некалькі асноўных тэмаў: голад 1930-х гг., партызанскі рух падчас вайны, антысавецкі супраціў канца 1940-х гг. Напрыклад, ужо згаданая в. Града Жыткавіцкага р-на ўзнікла ў пачатку XX ст. і часткова складалася з перасяленцаў з Украіны, а ў 1930-я гг. сюды пераязджалі з-за голаду. У выніку ў вёсцы захаваўся выразны пласт нацыянальнай украінскай ідэнтычнасці.

«Тут наша село, то шчытай почці ўсе ўкраінцы былі. Прадавалася земля, і ўкраінцы наехалі сюды. Да раскорчоўвалі, да розжываліся тут. До войны 3 класы я кончыла. Вучылася на ўкраінскай. Мне лёгка было. Подобалося. Учыцеля былі з Украіны, украінскіе. Из Чэрнігаўскай абласці былі ўчыцеля, із Жытомірской. У нас в дзерэвне мало хто так помёр із голода. Знаю, што тут у Беларусі, то шчавель нарос, то тэ нарасло, да ўжэ людзі як-то кідаліся, жылі. Эта на Ўкраіне вымерало богато людзей. Откуда вот наше людзі перэехалі. То там росказвалі, шо одзін, сем'і такіе былі, шо як дзеці е, да бацькі пойдучь на работу, то похапаюць дзецей, да поб'юць, да поедзяць. А ў нас то, слава Богу, быў у 33-м году, было ну цяжковато, ну, можна было пражывалі. Людзі росказвалі, которые перэехалі сюды» (Юлія Цырыбко).

Цікавым з'яўляецца кейс беларуска-украінскіх кантактаў яшчэ адной вёскі Ліпляны Лельчыцкага р-на ў гэты ж перыяд. Ліпляны, як і большасць палескіх вёсак, сталі прыстанішчам і дапамогай для тых украінцаў, якія шукалі паратунку ад голаду.

«У нас не было голаду. Булі людзі, што недахват было. Но не ўсе. Але дзяліліся. А з Украіны ходзілі бедныя людзі. І одзежку носілі. Менялі штоб прожыць. Потому што голодом вельмі важко. Важко церпець голодом. Шматку якую яны там дадуць. А мы ўжэ ўсыплем сколькі... Багата ж тожа не сыпалі. Бо тожа недахвата было. Але так не цярпелі голодом. У 1933 году было. Зрэдка прыходзілі. Але прыходзілі людзі» (Ева Сечка).

«Украінцы прыязджалі. Сангаеўскі была ў аднаго фамілія. Александзер. А ў аднаго Гаўрылюк. Тут завод робілі. Тут богата было ўкраінцаў у нас. Буў голад раньшэ на Украіне. Вот чога. Да раз'ехаліся людзі по странах. Пятруля була. Это кола нас жыла. Украінка. І сястра яе Каця була. Замуж тут павыходзілі, да тут і жылі» (Клаўдзія Лось).

У 1933 і 1934 гг., згодна пастанове СНК СССР, адбывалася перасяленне жыхароў украінскіх, расійскіх і беларускіх абласцей у пацярпелыя ад голаду ўкраінскія вёскі. Усяго планавалася перасяліць 21 тысячу сем'яў, у т. л. 4,5 тысячы сем'яў з БССР у Адэскую вобл. Большасць перасяленцаў, як адзначаюць даследчыкі, у хуткім часе вярнуліся, бо не маглі прывыкнуць да жыцця ў вёсках, напоўненых духам смерці. Першая хваля перасялення адбылася ў лістападзе–снежні 1933 г. з жыхароў чатырох абласцей РСФСР і БССР. Менавіта ў гэты час быў скіраваны ва Украіну, у в. Нова-Віктараўка Кіраваградскай вобл., першы старшыня Ліплянскага калгаса Барыс Казачэнка. Вярнуўся ён назад толькі ў 1941 г. На жаль, пра свой

побыт ва Украіне ўспамінаў ён не пакінуў. З пэўнасцю можна сказаць толькі тое, што гэта праца была для яго вельмі цяжкай і ён імкнуўся вярнуцца на радзіму, што стала магчыма толькі перад самай вайной.

Ёсць яшчэ адна згадка пра сям'ю Марыі Кірылаўны Паўлечка з гэтай жа вёскі, якая таксама некалькі гадоў пражыла ва Украіне: «Калі ў 1931 г. пачалася галадоўка, шмат хто з жыхароў вёскі вербаваўся ва Украіну. Там ад хваробаў паміралі людзі цэлымі вёскамі, сем'ямі. Заставаліся хаты і неапрацаваная зямля. Узялі з сабой усё, што патрэбна для гаспадаркі, і інвентар. Былі там год. Больш там немагчыма было жыць. Бацька працаваў на пасецы, а мы працавалі ў полі. Не плацілі нічым. Жылі тым, што мелі з сям'і, з гаспадаркі. А калі з'язджалі дахаты, з інвентара нічога не ўзялі – усё засталася там. Прышлося дома нажываць усё нанова. Тут ужо калгаснікам за працадзень давалі 100 г зерня» (Марыя Паўлечка).

Добрахвотныя выезды беларускіх сялян у вымерлыя ўкраінскія вёскі былі пэўнай стратэгіяй уцёкаў ад калектывізацыі і пошукаў матэрыяльнага дабрабыту. Але, трапіўшы ў значна горшыя матэрыяльныя і маральныя ўмовы, вяскоўцы былі вымушаны вяртацца назад, ісці ў калгас і наладжваць уласныя гаспадаркі нанова. Вяскоўцы адзначаюць, што ў тых часы яны, хаця і жылі вельмі бедна, але не галадалі, як гэта было ва Украіне і нават спрабавалі дапамагаць суседзям. І ў гэтых наратывах выразна праяўляецца ўкраінская і беларуская нацыянальная самаідэнтыфікацыя.

Другая нашмат больш складаная ў ацэнках і самаідэнтыфікацыі тэма – партызанчкі рух падчас вайны і антысавецкі супраціў канца 1940-х гг. Пакінуўшы па-за ўвагай нацыянальнае самавызначэнне, варта адзначыць, што для беларускіх вяскоўцаў існавала дзве асноўныя катэгорыі партызан: добрыя – гэта тыя што прымалі ўдзел у ваенных дзеяннях і не наносілі наўпрост шкоды насельніцтву праз рабаванні і забойствы, і кепскія – якія засталіся ў памяці жыхароў найперш праз дзеянні такога кшталту. Вельмі часта партызанскія групы для мясцовых жыхароў цяжка было ідэнтыфікаваць, але калі гэта адбывалася, то нацыянальны фактар становіўся дамінуючым. У шэрагу ацэнак заўважны моцны ўплыў савецкай і постсавецкай ідэалогіі, праяўляліся рысы чужынскасці і нават варожасці, але ўсе ўспаміны, як правіла базіраваліся на інтэрпрэтацыі ўласнага досведу.

«– А вот кто ішоў у бульбоўцы? Гэта былі мясцовыя ці нейкія прышлыя?»

– Не-не-не-не. Чужыі, чужыі, украінцы. Свойі не. Дзе-то з Закарпацця, с Украіны. Тыі, шчо в армію не пошлы, на фронце ховалыся. Свойі булы парцізаны, да той парцізан, дзействіцельно парцізан. А той прышов твою куру забэрэ, жоночого клубка зробыла ткаты забэрэ, – он які парцізаны булы! А гэта этыя бэндэры, от як січас, вон на Украіне» (Антоній Калошва).

«Вот, што счас дзелаецца на Украіне, не дай Бог. І хто там віноўны? Вот, тыі самы бандэраўцы. Дажэ мне прышлось... Меня хоцелі уністожыць, еслі бы не немецкі самолёт, не наліцел. Як іхная банда прышла ў нашу дзерэўню, меня хоцелі вязаць, обнаружылі, што брат у парцізанах» (Мікалай Астроўскі).

«Украінскіх [партызан] то мала было. Само было хужэй там на гэтай Гуцульшчыне. Там жа ш былі гэтыя як воны звалі этых? Бандэраўцы. Там жа ш наладзіліся яны з гэтымі з палякамі. Там еслі польска была сям'я жылі, то оні хужэй за немцаў, бо кідалі ў колодзезь такіх людзей. А оні нас [савецкіх партызан] бояліся. Какія оні воякі былі?!»

Гаўно. О, так дзе-небудзь прыбязьць так у дзерэўно да наробяць там. [Польскія партызаны]? Ну оні нічаво хорошыя былі. Нармальныя» (Васіль Б.).

«Былі бульбоўцы. Шчыталісь парцізанами, але богато сутычак было з імі. [Вред робілі людзям]. Маскалёў не любілі. Бач, тады і до сіх пор. Нацыяналісты, бач. Былі сутычкі з імі. Оні большынство, наверно, з немцамі неяку связь малі. Большэ дружнылі» (Павел Ш.).

Як ужо адзначалася, паняцце “незалежнасць” для беларускіх вяскоўцаў не з’яўлялася чымсьці каштоўным ці значным. Тым не менш, перыяд з 1990-х гг. можна акрэсліць як новы этап у фарміраванні ўласнай ідэнтычнасці: адносінаў да такіх паняццяў як незалежнасць, нацыянальнасць, дзяржаўныя межы і інш. Пра ўсталяванне мяжы з Украінай, жыхары беларускага Палесся згадваюць як падзею, якая была для іх цяжкай, некамфортнай і непатрэбнай. Часам праяўлялася нават імкненне адстойваць сваю нацыянальную і дзяржаўна-тэрытарыяльную ідэнтычнасць, нягледзячы на пэўную долю яе штучнасці, аб чым шла гаворка вышэй.

«– А як вы аднесліся, калі даведаліся, што жывеце ў незалежнай Рэспублікі Беларусь?

– Ты, знаеш, я не» (Іван Н.).

«Да цяпер поробілі. Там Украіна – граніцу зробілі. Мерлін называлі. Это ж мы разом усе жылі. А цяпер граніца там. Як оні яшчэ ў Сямігошчы, да в Ольшаны як оні не зробілі граніцу» (Ефрасіння Хамляк).

«З Украіны прыхадзілі студзенткі, із Кіева. Ну і завелі разговор: “А как ваши участкі называюцца, как то, а как то?”. “А зачэм, дзевачкі, вам?”. “А мы із історычэскаго факультета Кіева. Вы знаеце, шо до Ясельды когда-то была здесь Украина, а ўжэ по ту сторону Ясельды – Белорусія”. “О, дзевочкі, – говору, – нет. Украина дальшэ была, а здесь Белорусія, мы – белорусы, а не украинцы”. Полякі – Гродно і Брэст, а Украина до Ясельды? А нам зачэм это надо? Дзеліць нас? Не надо. Хай бюджет Белорусія наша белоруская» (Марта Д.).

Калі даваць ацэнку ў катэгорыях памежнасці, то сучаснае беларуска-украінскае памежжа, можна вызначыць як памежжа, якое толькі пачынае фарміравацца. А Палессе застаецца даволі цэласным рэгіёнам з найменшым пранікненнем асіміляцыйных ўплываў. Напрыклад, былое савецка-польскае памежжа ў святдомасці і наратывах жыхароў Палесся праяўляецца значна больш, чым сучаснае беларуска-украінскае. Самавызначэнне і ацэнкі наўпрост залежаць ад гістарычнага кантэксту і ідэалагічных уплываў. Калі падчас голаду гэта былі свае-суседзі, якім імкнуліся дапамагчы, то ў перыяд антысавецкага супраціву праяўляюцца рысы чужынскасці і варожасці. Калі ў савецкі час жылі «усе разам», то ў 1990-я гг. адбыўся падзел. І паколькі для вясковага жыхара па-ранейшаму вельмі важнай застаецца меркаванне існуючай ўлады, то ён так ці інакш імкнецца да спалучэння яго з уласным досведам, без глыбокіх рэфлексій. Больш выразная самаідэнтыфікацыя праяўляецца ў ацэнцы лакальных моваў як украінскіх, але і яна часта не пазбаўленая «кніжнага» кантэксту.

Такім чынам, праз самаідэнтыфікацыю паўстае тыповы вясковы жыхар беларускага Палесся ўзору 2006–2015 гг. Гэта беларус па-пашпарту, з сялянскім светапоглядам, што трансфармаваўся пад уплывам на савецкай і постсавецкай

ідэалогіі. Палессе і палескасць успрымае як нешта даволі далёкае і экзатычнае, але часам спрабуе праз гэта паказаць сваю ўнікальнасць. Найбольш блізкая акрамя канфесійнай для яго лакальная вясковая свядомасць, якая перадаецца праз мову, сувязь з мясцовасцю, бацькоў і дзядоў. Спробы натуральнай нацыянальнай беларускай самаідэнтыфікацыі як правіла не глыбокія. Больш выразная, але зусім невялікая ў колькасным вымярэнні, ўкраінская і польская ідэнтычнасць на Палессі у выпадках калі асобная супольнасць на пэўны час здолела захаваць моўныя і культурныя адметнасці, ці памяць аб іх. Рысы рускай ідэнтычнасці (вызначэнне мовы і часам нацыянальнасці) паўстае як вынік дзяржаўнай палітыкі XIX–XX стст. У самаідэнтыфікацыі жыхароў сучаснага беларускага Палесся сярод узроўняў: вёска (лакальная супольнасць) – рэгіён – краіна (нацыя) заўважна дамінуе першая²⁰.

Стэрэатыпы і асноўныя катэгорыі сялянскай свядомасці дапаўняюцца тэзісамі польскай, савецкай і постсавецкай ідэалогіі, часам утвараючы цэласны непарыўны кантынум свядомасці. У наратывах, зафіксаваных праз метады вуснай гісторыі, бачнае ўздзеянне гістарычных трансфармацый, спробы іх аэнсавання рэспандэнтамі. Яны мелі непасрэднае ўздзеянне на ідэнтычнасць людзей, якія перажылі «польскі час», саветы, існаванне Палесскай вобл. і ўсталяванне беларуска-украінскай мяжы. Апошняя падзея згодна ўспрыняццю рэспандэнтаў, адбылася параўнальна нядаўна – у 1990-я гг. І таму аказала найменшы уплыў на трансфармацыю ідэнтычнасці.

²⁰ Самай глыбокай і заўважнай з’яўляецца рэлігійная самаідэнтыфікацыя, якая не была абобным прадметам разгляду дадзенага артыкула і закраналася толькі ў яе сувязі з паняццем нацыі. Асаблівасцю гэтага рэгіёна з’яўляецца заўважнае месца пратэстацкіх супольнасцей, наяўнасць т. зв «шляхецкіх вёсак» і дамінаванне праваслаўнага насельніцтва. Гл. напрыклад: Каліноўскі В. Этнанаконфесійная сітуацыя на сучасным Палессі: баптысты і пяцідзсятнікі. Загароддзе–3... С. 225.

БІЛОРУСЬКЕ ДІАХРОНІЙНЕ МОВОЗНАВСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: VOCABULUM ET VOCABULARIUM

Історія мови, зокрема історична лексикографія, заслужено має особливий статус із-посеред решти дисциплін, тому що слугує, за визначенням Івана Огієнка, «найголовнішим джерелом кожного мовознавства»: «Тим то зрозуміло, що кожен народ – в особах його кращих мовознавців – так багато дбає про виготовлення докладного наукового історичного словника своєї мови. І з часу виходу в світ такого словника звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізніші лінгвістичні питання, що до того “висіли в повітрі”, не оперті на джерельному історичному матеріалі»¹. Історичний словник будь-якої мови «є не тільки інвентарем» її лексичного складу в зазначений період, він є водночас «базою і для етимологічних досліджень, і для порівняльного вивчення слов'янських мов, зокрема процесів їх взаємодії та взаємодій, а також зв'язків із неслов'янськими мовами» та, «маючи лінгвістичний характер, Словник разом з тим є фундаментальною працею з історії українського народу, його писемності і культури з широким науковим і практичним значенням»².

Особливості діахронійних досліджень. Кожен народ може вивчати розвиток своєї мови винятково на підставі рукописних чи друкованих писемних текстів, уведених до наукового обігу. Пам'ятки – необхідна передумова існування та розвитку діахронійного мовознавства. Фіксація слова на письмі «є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові», «є його документом, паспортом», який засвідчує, що явище «у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше (хоч, звичайно, могло виникнути навіть на багато десятків років чи століть до цього)»³. Писемні джерела – надійний критерій аналізу мовних явищ і процесів, проте й він має недоліки: 1) насамперед та об'єктивна причина, що дослідник не має змоги опрацювати всіх джерел, деякі з них і сьогодні невідомі та недоступні; 2) одиничний вияв мовного явища ще не може стати підставою для висновку про його поширення в мовленні; однією з можливих причин такої ситуації вчені називають «описки», «помилки», бо, на їхню думку, фіксацій має бути кілька і відзначених не в одному тексті⁴.

¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950. С. 346.

² Гринчишин Д. Г. З історії створення історичного словника української мови. *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах* / відп. ред. Р. Й. Керста. Київ: Наукова думка, 1991. С. 11.

³ Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року». *Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. ХІХ–ХХ. С. 3–17.

⁴ Детальніше див.: Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. С. 3–6.

Із-поміж дисциплін діяхронійного мовознавства виняткове місце належить історичному словникарству, яке лексикографічно кодифікує те чи те вибране давнє слово, відповідно тлумачачи його. Треба, однак, зважати на те, що історичний словник має особливості (за Лукією Гумецькою)⁵, які вирізняють його з-поміж словників сучасної мови:

- словник сучасної мови «оперує сучасним мовним матеріалом ..., приступним кожному членові даного мовного колективу, **історичний словник** мови має по суті справу з мовою пам'яток, і з цього погляду його можна порівняти зі словником мертвої мови, в якому про значення слова інформує тільки конечна сума контекстів»⁶;

- словники сучасної мови описують слово «як знак загального поняття, виділяючи основне (головне) значення слова, те, яке не визначається контекстом, а згодом додаються ще й елементи контексту, **історичний словник** мови, словник мови текстів, має справу тільки з *кожноразовою* актуалізацією загального поняття, знаком якого є слово, тільки з *даним* слововживанням, отже, часто тільки з *оказіональним* значенням слова»⁷;

- словник сучасної мови розглядає значення слова і в мові (мовній системі), і в мовленні (контексті), а **історичний словник** – тільки в контексті; «документуючи дане значення цитатою, автор історичного словника не має права привносити не засвідчене контекстом значення тільки на тій підставі, що таке значення існує в сучасній мові, що “не може бути, щоби його не було давніше”, і саме в цьому документальне значення історичного словника для виявлення історичного розвитку семантичної системи мови»⁸;

- укладач словника сучасної мови зважає насамперед на власне знання мови, на власну мовну практику, зумовлену сумою ситуацій і контекстів, у яких певне слово йому трапляється; знання сучасної мови дещо допоможе укладачеві **історичного словника**, хоч часто містить у собі небезпеку, бо призводить до приписування давньому слову значення, якого не засвідчує контекст.

Отже, розуміючи особливості писемних текстів і специфіку історичних словників, можна максимально об'єктивно проаналізувати будь-який із них.

Історична білоруська лексикографія у форматі «малого» словника. Для спостереження над сучасною історичною білоруською лексикографією взято до уваги три історичні словники білоруської мови (формату т. зв. коротких, або малих, словників), пов'язані з ім'ям видатного білоруського історика мови й лексикографа Олександра Булики: у першому – він автор⁹, у другому – укладач¹⁰, у третьому – відповідальний редактор¹¹. З огляду на це короткий порівняльний аналіз цих трьох видань становитиме, на мою думку, певний інтерес. До того ж, варто зіставити

⁵ Гумецька Л. Л. Історичний словник української мови (деякі аспекти теорії і практики укладання словника). *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 44–49.

⁶ Там само. С. 46.

⁷ Там само. С. 47.

⁸ Там само.

⁹ Булыка А. М. Даўня запазычанні беларускай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1972. 382 с.

¹⁰ Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка. Мінск: Беларуская навука, 2015. 1038 с.

¹¹ Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі: у 2 т. / пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Беларуская навука, 2013.

названі «малі» історичні словники білоруської мови з «великим» словником – «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», головним редактором якого був Олександр Журавський, а укладачем та редактором випусків – Олександр Булика, який згодом працював також і як головний редактор цього фундаментального видання¹².

1. Коротка характеристика «малих» історичних словників білоруської мови

1. 1. Словник «Даўнія запазычанні беларускай мовы» О. Булика побачив світ 1972 р. – за 10 років до виходу першого тому повного історичного словника білоруської мови. На той час він не мав аналогів у славістичній лексикографії і до сьогодні це унікальне джерело для мовознавчих студій: уміщує 4 000 реєстрових слів (усього 9 500 лексичних одиниць), що є запозиченнями старобілоруської мови, їхнє значення, лексичні паралелі з інших мов, а також ілюстрації-цитати з текстів писемних пам'яток XIV–XVIII ст. Розлогий вступ («Уступ») містить не тільки виклад основних принципів пропонованого словника старобілоруських запозичень, а й порушує низку важливих мовознавчих проблем, особливо актуальних у другій половині XX ст.; це, зокрема, такі питання: 1. 1. 1. Статус запозичених одиниць; 1. 1. 2. Способи їх виявлення і кваліфікації; 1. 1. 3. Добір лексичного матеріалу; 1. 1. 4. Будова словникової статті.

1. 1. 1. Запозичена лексика, на думку О. Булика, належно не вивчена і не опрацьована в білорусистиці, тому що панував «загальний тенденційний підхід до іншомовних слів як до таких, які нібито тільки сприяють засмічуванню мови непотрібними лексичними елементами»¹³. Тільки в останній чверті XX ст. у білоруському історичному мовознавстві помітне «деяке пожвавлення роботи в царині вивчення запозиченої лексики старобілоруської літературної мови», бо «все більшої популярності набуває новий підхід до запозичень як до прогресивного явища»¹⁴, відповідно з'являються спеціальні студії з цієї проблематики¹⁵. А перша спроба лексикографічного опрацювання старобілоруського лексичного матеріалу – власне, пропонований словник О. Булика.

1. 1. 2. Праця над «лексичним багатством, яке влилося до білоруського словникового складу протягом давнього періоду інших мов, супроводжується певними труднощами»¹⁶. Такі виникають ще на стадії попередньої роботи, тобто під час виявлення запозичених слів у старобілоруських писемних пам'ятках. Не завжди вдається виявити з високою точністю такі слова, коли джерело запозичення – це близька за походженням мова. Наприклад, щодо полонізмів, які становлять «найбільший розряд запозичень у старобілоруському письменстві»¹⁷. Полонізми проникли в мову діловодства, до прикладу з документів, які надходили до Великого

¹² Гістарычны слоўнік беларускай мовы / галоўны рэд. А. І. Жураўскі, рэд. вып. А. М. Булыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. Вып. 1–37.

¹³ Булыка А. М. Уступ. Булыка А. М. *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка, 1972. С. 3.

¹⁴ О. Булика покликається на: *IV Международний съезд славистов. Материалы дискуссии*. Москва, 1962. Т. II. С. 26.

¹⁵ Найбільш змістовне дослідження, на думку О. Булика, – розділ у книзі «Гістарычная лексыкалогія беларускай мовы». Мінск, 1970. С. 81–160.

¹⁶ Булыка А. М. Уступ. С. 5.

¹⁷ Там само.

князівства Литовського з королівської канцелярії. Уже в XV ст. закріпилися і надалі функціювали полонізми *векуистый, велебный, водлугъ, волати, дбати, едность, моць, никгда, обронца панъ, цнота* та ін.¹⁸. Поступово польські слова входили до пам'яток інших жанрів, зокрема тих, які доводилося перекладати з польських оригіналів чи використовувати польські списки. Особливо інтенсивно запозичували полонізми, починаючи від 70-х років XVI ст., коли після Люблінської унії 1569 р. посилилася полонізація білоруських земель. Від кінця XVI ст. вони притаманні вже всім жанрам старобілоруського письменства, до того ж подекуди сила польського мовного впливу настільки потужна, що зумовила появу польських слів, запозичення яких не було нагально зумовленим: поява чужих *брода, волока, влосъ, длото, длугий, злото* й інших за наявності білоруських слів *борода, волока, волось, долото, золото* та ін.¹⁹. Виявити подібні в пам'ятках не становить, як стверджує О. Булика, особливих труднощів. Проте в багатьох випадках між польським і білоруським лексиконами існує така виняткова близькість щодо семантики та словотвору, через те часто не можна з певністю стверджувати, чи то полонізм, чи власне білоруське слово: як, наприклад, у такому випадку кваліфікувати іменники жіночого роду на *-изна* (*боярицзна, головицзна, отчизна* й ін.) чи чоловічого на *-ца* (*законца, обронца, ответца, святократца* та ін.).

Значною проблемою є виявлення способів проникнення на білоруський мовний ґрунт іншомовної лексики за умови легкої її ідентифікації, як-от германізми. О. Булика підтверджує думку інших дослідників щодо виявлених у мові старобілоруського періоду (понад 200 одиниць). Вони потрапляли трьома шляхами: «непасрэдна ад немцаў, праз польскае пасрэдніцтва і з яўрэйскай мовы»²⁰. До прикладу, через польське посередництво ввійшли слова *бавовна, барва, бляха, гелмъ, гербъ, дахъ, кганокъ, кгрунтъ, пляць трафити, фалишь, шкода, шляхта, шпиталь, штука* й інші, про що свідчить їхня більша фонетико-морфологічна та семантична близькість до польських відповідників, аніж до німецьких. Для істориків білоруської мови, на думку дослідника, невирішеним залишається питання, як потрапили до старобілоруського мовлення інші германізми.

1. 1. 3. Добір словникового матеріалу максимально чіткий. До реєстру ввійшли ті слова, які разом із власне білоруською лексикою виконували певну комунікативну функцію. Водночас уведено й екзотизми (*ареонагъ, гоморъ, ефудъ, лабруска, маца, нишанъ, сикомеръ, чаушь* та ін.), що були необхідні старобілоруським авторам для відображення побуту і звичаїв інших народів. Не введено до словника «різноманітних іншомовних вкраплень» (*алхамъ, артонъ, лехамъ, кирие елейсонъ*), які книжники використовували в перекладних творах зі стилістичною метою: «... кожного одного слова семдесятъ словъ повстало, то есть лехамъ хлебъ по жидовску...»²¹.

У словнику обрано диференційований підхід до певних лексем із погляду їх хронології. Зокрема, цілком вилучено церковнослов'янізми, бо вони «були успадковані старобілоруською мовою зі старожитньої епохи і стали здобутками релігійних книжних жанрів, не впливаючи на живу розмовну мову білорусів»²². Так само не

¹⁸ Детальніше див.: Булыка А. М. Даўнія запазычанні ... С. 5–6.

¹⁹ Там само. С. 6.

²⁰ Там само. С. 6–7.

²¹ Детальніше див.: Булыка А. М. Уступ. С. 11.

²² Там само.

введено до словника грецизмів на кшталт *адаманть, аксамить, амбонь, амфора, апракось, аспидь, варварь, василискь, генварь, драхма, епистола, история, ка-федра, кипарись, коркодиль, лавра, левада, окіянь, символь, синагога, талант, теремь, тетрадь, фуртуна, херувимь, хорь* тощо, які, «хоч і широко вживалися у старобілоруському письменстві, проте були притаманні ще давній літературно-писемній мові»²³. Аналогічно й щодо давніх «східнослов'янських» германізмів, тюркізмів і лексичних елементів інших мов (*берковець, бисерь, болвань, вандалить, вандаль, жемчугь, клобукь, манисто, оцеть, полата, пудь, субота, чара, шатерь* та ін.), поява яких виправдана тільки в ілюстративній частині словника²⁴.

1. 1. 4. Словникові статті (4000) розміщені за алфавітом і мають таку структуру: 1. Реєстрове слово (з варіантами, якщо такі виявлені). 2. Тлумачення. 3. Лексичні паралелі з інших мов. 4. Ілюстраційний матеріал (із обов'язковою паспортизацією). 5. Деривати. 6. Відсилачі (*нар.* – параўнайце, *гл.* – глядзіце).

На думку автора-укладача, через суб'єктивні й об'єктивні причини словник не претендує на повне відтворення всього корпусу іншомовної лексики, притаманної білоруській літературній мові вказаного періоду: 1) не було змоги використати всі старобілоруські пам'ятки (видання актових документів нараховує понад 100 томів, і це лише частина великої рукописної спадщини, створеної в канцелярії Великого князівства Литовського, у земських та гродських судах чи в магістратах); 2) навіть у досліджених пам'ятках деяка частина запозичень могла бути пропущена, зокрема полонізми, більшість із яких винятково близькі за семантикою та словотвором до білоруської лексики, а тому вповні виявити їх не завжди вдається історикам мови; 3) на повноту словника запозичень неабияк вплинуло й те, що білоруський лексикон ще недостатньо вивчений із погляду етимології і семантики. О. Булика висловлює сподівання, що тільки завдяки подальшим дослідженням із лексикології «кількість відомих давніх білоруських запозичень стане значно більшою»²⁵.

1. 2. **Двотомний «Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексики»** за редакцією О. Булики побачив світ 2013 р. і, як зазначено в анотації, є «новим типом лексикографічного довідника у вітчизняній історичній лексикографії»²⁶. Словник реєструє 24 000 іменників з оригінальних та перекладних різножанрових писемних пам'яток XIV–XVIII ст., у додатку вміщено 1 000 найменувань племен, народностей і представників різних релігійних течій та рухів.

Коротка «Прадмова» (всього лиш півтори сторінки)²⁷ ознайомлює користувачів з основними засадами видання: 1) до реєстру ввійшла тільки субстантивна лексика старобілоруської мови; 2) сфери її використання були різноманітними (побутова, гос-подарська, суспільно-політична, військова, економічна, наукова, культурна, релігійна); 3) джерельна база – картотека великого «Гістарычнаго слоўніка беларускай мовы», укладена на підставі оригінальних і перекладних пам'яток (зокрема актів, грамот, договорів, хронік, щоденників, художніх творів, богословсько-релігійних текстів).

²³ Там само. С. 12.

²⁴ Там само.

²⁵ Булыка А. М. Уступ. С. 17.

²⁶ Булыка А. М. Прадмова. *Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексики*: у 2 т. / пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Беларуска навука, 2013. Т. I. С. 2.

²⁷ Там само. С. 3–4.

У словнику подано тільки ті субстантиви, які були «найбільш актуальною та часто вживаною частиною слів, що виконували важливу комунікативну функцію»²⁸, через те не введено слів «вузького, переважно книжного вжитку»²⁹ (*абакукъ, адо-най, газофиліяця, загиръ, массаретъ* та ін.), а також рідко вживаних іншомовних лексем, що вживалися з певною стилістичною метою (*адаръ, бенафимъ, квинтиль, лехамъ, принцесъ* та ін.).

Диференційований підхід використано щодо особових назв, утворених від етнонімів, топонімів та антропонімів. Із їх великого корпусу словник тлумачить тільки ті, що безпосередньо стосуються повсякденного життя суспільства у Великому князівстві Литовському. Ті ж назви народів і племен, які виявлені в текстах біблійних книг, у перекладних художніх творах та хроніках і з якими населення Великого князівства Литовського не мало тісних стосунків (через територіальний чинник, а також, зокрема, віддаленість у часі), вміщені у спеціальному додатку у другому томі.

Будова словникової статті загалом традиційна: усі ексцерповані субстантиви стали реєстровими словами в початковій формі – називному відмінкові. Першою подано найуживанішу форму слова, після неї в дужках – решту варіантів. Із метою збереження повноцінного представлення кожного варіанта у словнику використано відповідні відсилачі. Значення старобілоруських назв викладено сучасними білоруськими літературними відповідниками чи синонімімним рядом; якщо ж ідеться про назву історичної реалії, що вийшла з ужитку, виклад подано описово. Словник субстантивної лексики пропонує користувачеві стійкі вирази, які вміщено з позначкою (◇) наприкінці відповідної словникової статті, проте без цитати-ілюстрації.

1. 3. «Картоткі гістарычны слоўнік беларускай мовы», укладачем якого став професор О. Булика, вийшов 2015 р. На жаль, традиційно коротка «Прадмова» (дві сторінки)³⁰ не подає ані детального опису засад, ані навіть кількості вміщених старобілоруських лексем. Зазначено ту ж джерельну базу, що і двотомного ПГССЛ₂₀₁₃³¹ – картотека великого «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы». Проте наголошено, що укладач короткого словника під час формування його реєстру та розробки статей брав до уваги насамперед фіксацію слів «у канцелярсько-юридичних та актових документах та в оригінальних творах тогочасної світської літератури», а з писемних джерел інших жанрів «матеріал узято з певними обмеженнями»³¹. До уваги не взято слова «вузького, переважного книжного вжитку» (*библирарумъ, гидастемъ, докомиктъ, ектезисъ, загиръ, одигитрия* та ін.), а також поодинокі іншомовні вкраплення (*адаръ, бэфанимъ, буль, деликтумъ, торнафъ* та ін.), які трапляються в перекладних текстах із певною стилістичною метою. Загалом у словнику не опрацьовано ономастичного матеріалу, зокрема іменників (назви країн, країв, водойм, імен людей та ін.) і похідних від них прикметників; виняток становлять назви представників племен та народностей (*арабъ, брытаннъ, грекъ, кашубъ* й ін.), мешканців міст (*афиняниъ, берестянинъ, львовецъ, рижанинъ* та ін.), представників релігійних течій і сект (*ариянинъ, езуитъ, калвинистъ, новокрещенець, тройбожанинъ, якобитъ* та ін.). Щодо будови словникової статті,

²⁸ Там само. С. 3.

²⁹ Там само. С. 4.

³⁰ Порівняйте з цитованою вище передмовою до ПГССЛ₂₀₁₃.

³¹ Булыка А. М. Прадмова. С. 3.

то вона ідентична до проаналізованого двотомного видання «Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексиці».

2. Спостереження над способами кодифікації та ілюстрації лексики

2. 1. Слово і значення

Цінність та основне призначення будь-якого словника – фіксація значення кодифікованої лексеми. Історичні ж мають ту особливість, що не всі вміщені в них слова можуть мати при собі значення: як з об'єктивних причин (наприклад, відсутність достатнього для тлумачення цитатного матеріалу), так і суб'єктивних (сумнівні авторів-укладачів щодо викладу того чи того значення слова). Тому вкрай важлива поява нових лексикографічних видань, які додають інформації і заповнюють лакуни в історичному словникарстві.

У випадку із трьома аналізованими «короткими» словниками старобілоруської мови спостерегаємо, як кожен із наступних лексиконів удоступнює для користувача інформацію про семантичне наповнення давніх лексем. Нижче подано порівняльну таблицю двох словників – ДЗБМ₁₉₇₂ і ПГССЛ₂₀₁₃ – для підтвердження висловленої думки про нагальну потребу відтворювати за можливості значення кожного реєстрового слова.

Таблиця

Відновлене значення реєстрових слів

ДЗБМ ₁₉₇₂	ПГССЛ ₂₀₁₃
алкамфорь '?' (С. 22)	алкамфорь 'камфорнае дрэва' (I, 13)
амаиль '?' (С. 24)	амаиль 'амулет' (I, 14)
аристилиохия '?' (С. 30)	аристилиохия 'кірказон' (I, 18)
баховець '?' (С. 39)	баховець 'слуга' (I, 29)
болдица '?' (С. 46)	болдица 'эфес, дзяржанне шаблі' (I, 47)
белець '?' (С. 40)	белець ¹ 'мера ёмістасці' белець ² 'прадстаўнік белага духавенства' (I, 33)
букгакь '?' (С. 51)	букгакь 'скураны мяшок для вадкасці' (I, 56)
вашольць '?' (С. 58)	вашольць 'дубовыя загатоўкі на клёпкі' (I, 63)
галтась '?' (С. 77)	галтась 'вадасховішча' (I, 128)
декаполить '?' (С. 89)	декаполить 'мітраполіт дзясці гарадоў' (I, 158)
инкгерь '?' (С. 128)	инкгерь 'падмайстар (I, 278)
каварь '?' (С. 134)	каварь 'каварства (I, 286)
калань '?' (С. 135)	калань 'цяглова служба' (I, 288)
кантань '?' (С. 137)	кантань 'асадная гармата' (I, 291)
карефь '?' (С. 141)	карефь 'металічнае ўпрыгожанне на адзенні' (I, 296)
кгамаинь '?' (С. 147)	кгамаинь 'гатунак аксаміту', 'каштоўны камень' (I, 301)
кесмаць '?' (С. 153)	кесмаць 'кусок' (I, 307)
крещизна '?' (С. 175)	крещизна 'від падатку' (I, 342)
маніпулярь '?' (С. 197)	маніпулярь 'пояс, які ксёндз вешае ў час абедні на левую руку' (I, 387)

менцунар ‘?’ (С. 201)	менцунар ‘місіянер’ (I, 394)
ордок ‘?’ (С. 229)	ордок ‘качка’ (I, 504)
паклясь ‘?’ (С. 234)	паклясь ‘бакавая жэрдка ў калёсах, санях’ (II, 4)
повквядраньє ‘?’ (С. 247)	повквядраньє ‘палавіна месячнай фазы’ (II, 53)
ребеняр ‘?’ (С. 276)	ребеняр ‘абрус’ (II, 223)
ройба ‘?’ (С. 286)	ройба ‘пярэсты ручнік’ (II, 247)
росот ‘?’ (С. 287)	росот ‘гатунак сукна’ (II, 249)
саксон ‘?’ (С. 292)	саксон ‘саксонец’, ‘саксонскае права’ (II, 264)
склюбик ‘?’ (С. 299)	склюбик ‘маток’ (II, 293)
траниця ‘?’ (С. 323)	траниця ‘адклад’ (II, 379)
фай ‘?’ (С. 333)	фай ‘тоўстая шавковая тканіна’ (II, 432)
янкгер ‘?’ (С. 374)	янкгер ‘від хатняй мужчынскай куртки’ (II, 505)

Окрім слів без встановлених значень у ДЗБМ₁₉₇₂, уміщених у таблиці, є частина старобілоруських назв без встановлених значень, ніде згодом не виявлених у словниках (навіть у фундаментальному ГСБМ), що так і залишаться невирішеним питанням у білоруській історичній лексикографії. Наприклад: **багтань** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 34), **берфаль** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 41), **велтак** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 59), **енерозусь** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 111), **катедрацікумь** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 143), **лезкгость** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 186), **скшбалть** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 300) та ін.

Слово **бурконай** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 52) таки введено до реєстру ГСБМ, проте з невстановленим значенням [?]: **бурконай** наз. [?] *Дошчокъ на притечокъ дверей и бурконай за золот. два и осмаковъ пятнацать* (ИЮМ³², I, 265, 1682; ГСБМ 2, 254).

Для частини слів старобілоруської мови такі значення все ж можна «відновити», скориставшись даними історичних словників української мови. Наприклад: **буратикувий** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 46) – **буратикувий** ‘пошитий з узорчастої шовкової або вовняної тканини – буратику’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 97); **габановый** ‘?’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 76) – **гебановый** (**абановый**) ‘зроблений з гебану, гебановий’ < **гебань** (**гевань**) ‘гебанове дерево’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 202) та ін.

Трапляються випадки, коли у ДЗБМ₁₉₇₂ не встановлено вихідної (початкової) форми слова; її подає ПГССЛ₂₀₁₃ I, наприклад:

- **бендя** ‘?’: в малом часу на них зброи ослабели и в щытов **бенди** отпадали (ДЗБМ₁₉₇₂ 40) – **бендь** ‘ручка шчыта’: в щытов **бенди** шпадали (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 34);

- **ефа** ‘?’: оферуе... муки белой десятую часть ефи (ДЗБМ₁₉₇₂ 112) – **ефи** (**ефимь**, **ефинь**) ‘мера сыпких рэчываў’: шферше... бѣлой муки десатую частефи (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 201). Пор.: **ефа** (**сфа**) ‘старовинна єврейська міра сипучих речовин’: шферовать маете... десатѹ часть ефи мѣки (серед XVII ст. Хрон. 147) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9, 49);

- **експенса** ‘выдаткі’ (пол. *ekspensa*): стратили на харчъ... и на иншыє експенса... золотыхъ чотыри (ГЮМ, I, 112, 1680; ДЗБМ₁₉₇₂ 108) – **експенсь** ‘выдатак’:

³² Цитати, ідентичні у двох словниках, походять з одного джерела – «Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской». Витебск, 1871–1906. ДЗБМ подає його скорочено як ГЮМ, а ГСБМ – як ИЮМ. Див. список джерел у цих виданнях.

дозорца провентовъ и ексьепенсовъ братства церковного могилевского... жаловаль (ИЮМ, IX, 329, 1637; ПГССЛ₂₀₁₃ I, 196).

2. 2. Розширення значення

Спостерігаємо тенденцію до фіксації розширеного значення старобілоруських слів, наприклад:

- **абнекагця** ‘адмаўленне’ (*польск.* abnegacja < *лац.* abnegatio) (ДЗБМ₁₉₇₂ 17) – **абнекагця** ‘адмаўленне ад асабістых інтарэсаў у імя рэлігійных мэт’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9);

- **доломань** ‘гусарскі плашч’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 99) – **доломань** ‘кароткі мужчынскі плашч, падшыты футрам’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 175; КГСБМ₂₀₁₅ 196);

- **донативумъ (донатива, донативъ)** ‘від грашовага падатку’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 100) – **донатыва (донативумъ, донатывъ)**³³ ‘падатак, які меў характер падаравання’ (КГСБМ₂₀₁₅ 198);

- **енксекпгатива** ‘від дакумента’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 109) – **експектатива** ‘каралеўскі прывілей’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 196; КГСБМ₂₀₁₅ 217);

- **енераль** ‘судовы выканаўца’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 111) – **енераль** ‘галоўны судовы выканаўца’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 199; КГСБМ₂₀₁₅ 219);

- **интродукция** ‘увод’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 131) – **интродукция** ‘уступленне на пасаду’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 281; КГСБМ₂₀₁₅ 314) та ін.

2. 3. Уточнення значення

Спостерігаємо тенденцію до уточнення значення старобілоруських слів, наприклад:

- **агрестъ** ‘гатунак віна’ (*польск.* agrest < *ит.* agresto) (ДЗБМ₁₉₇₂ 18) – **агрестъ** ‘віно, настоенае на агресе’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9);

- **аколить** ‘царкоўны прыслужнік’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 20) – **аколить** ‘касцельны прыслужнік’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 11);

- **алембикъ** ‘перагонны куб’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 22) – **алембикъ** ‘апарат для перагонкі вадкасцей’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 12);

- **альба** ‘белая рыза каталіцкіх манахаў’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 23) – **альба** ‘беда рыза ксяндза’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 13);

- **альтариста** ‘алтарыст’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 23) – **альтариста** ‘ксендз, які выконвае абавязкі пры пэўным алтары’ (ПГССЛ₂₀₁₃ 13);

- **апертура** ‘ўскрышце’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 27) – **апертура** ‘ўскрышце нарыва’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 16);

- **инженеръ** ‘спецыяліст па будаванню ўмацаванняў’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 132) – **инженеръ** ‘спецыяліст па будаванню ўмацаванняў’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 281) – **инженеръ** ‘спецыяліст па будаванні замкаў’ (КГСБМ₂₀₁₅ 316);

- **ирха** ‘дубленая авечая шкура’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 133) – **ирха** ‘двухбаковая замша’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 282; КГСБМ₂₀₁₅ 316).

2. 4. Звуження значення

Спостерігаємо, однак, і протилежну тенденцію – звуження значення старобілоруських слів, наприклад:

- **аббатисса** ‘ігумення каталіцкага манастыра’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 17) – **абатиса** ‘абатыса’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9);

³³ Форм **донативумъ** і **донатывъ** немає в ілюстраціях КГСБМ.

• **адамашка** ‘адамашка, шаўковая тканіна з Дамаска’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 18) – **адамашка** ‘адамашка’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 10);

• **амбиция** ‘самалюбства, амбіцыя’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 24) – **амбиция** ‘амбіция’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 14);

• **анната** ‘гадавы даход архієпіскапа, епіскапа і абата, які яны плацілі пры атрыманні свайго сану’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 25) – **аннаты** ‘анаты’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 15);

• **евня, евья** ‘хлебная сушыльня’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 105) – **евья, евня** ‘ёўня’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 191);

• **ексторсыя** ‘залішняе вымаганне’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 109) – **ексторсыя** ‘вымаганне’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 197; КГСБМ₂₀₁₅ 217).

Звужэння выкладу значэння слова укладачі досягаюць і спосабом тлумачэння яго запозичэннем тэрміном: **адютант** ‘памочнік’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 19) – **адютант** ‘ад’ютант’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 11);

• **афект** ‘моцнае жаданне, страсць’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 34) – **афект** ‘афект’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 22).

Або – значно рідше – спільнослов’янським: **дыскурсь** ‘гутарка’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 96) – **дыскурсь** ‘размова’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 168) – **дыскурсь** ‘размова’ (КГСБМ₂₀₁₅ 187).

2. 5. Цілком інше значэння

Один із найцікавішых момэнтаў лексикографічнага зіставлення матэрыялів кількох історычных слоўніків аднієї мовы – выяўлення таго факту, што значэння, здавалася б, ідэнтычных слів у рэзніх слоўніках – рэзны (за умовы аднаго аўтара-ўкладача); напрыклад:

• **акторать** ‘упраўленне’ (*с.-лац.* actorat) – **акторать** ‘судовы іск’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 12);

• **акторь** ‘пасрэднік, адвакат’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 21) – **акторь** ‘ісцец’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 12);

• **алфавитарь** ‘слоўнік’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 23) – **алфавитарь** ‘буквар’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 3);

• **анкгель** ‘нож’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 25) – **анкгель** ‘упрыгожанне на поясе’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 15);

• **антелокгь** ‘мера вадкасці’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 25) – **антелокгь** ‘бочачка’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 15);

• **арбиторь** ‘пасрэднік’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 29) – **арбиторь** ‘трацейскі суддзя’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 17);

• **арка** ‘скрынка’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 30) – **арка** ‘ківот’, ‘каўчэг’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 18) та ін.

Оказіональна трапляюцца прыкрі помилкі – «описки», як-от: **ефудь** ‘наплечнік каплана’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 112) – **ефудь** ‘паплечнік першасвяшчэнніка’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 201) – **ефудь** ‘наплечнік першасвяшчэнніка’ (КГСБМ₂₀₁₅ 221).

2. 6. Полісемія та омонімія

Як свідчыць вивчэння матэрыялів трьох аналізаваных «коротких» історычных слоўніків білоруськай мовы, помітна тенденція до розгортання семантычнай структуры в бік полісеміі, што відображае адне із засаднічых пытанняў будь-якаго лексікону – якнайточнішэ рэпрэзентуваці кодифікаванэ у слоўніку слово; напрыклад:

• **акть** ‘акт; дакумент’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 21) – **акть** 1) ‘учынак’, 2) ‘цырымонія’, 3) ‘афіцыйны дакумент’, 4) мн. ‘актавая кніга’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 12);

• **аргишь** ‘абоз’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 29) – **аргишь** 1) ‘абоз з таварам’, 2) ‘пошліна ад абозу з таварам’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 17);

• **артыкуль** ‘артыкул закона’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 31) – **артыкуль** 1) ‘артыкул, параграф’, 2) ‘догма, догмат’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 19);

• **докторь** ‘доктар; настаўнік багаслоўя’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 99) – **докторь** 1) ‘вучоны чалавек; царкоўны пісьменнік; настаўнік’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 174) – **докторь** 1) ‘урач, лекар’, 2) ‘чалавек, які мае вышэйшую навуковую ступень’, 3) ‘царкоўны пісьменнік’ (КГСБМ₂₀₁₅ 195) та ін.

Рідше, проте все ж удалося виявити міжомонімії зв’язки, відповідно відтворені у структурі слова:

• **жакь** ‘рыбалоўная прылада’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 113) – **жакь**¹ ‘рыбалоўная сетка’, **жакь**² ‘касельны служыцель малодшага чыну’, ‘шкаляр’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 202);

• **кавалерь** ‘рыцар’ (ДЗБМ₁₉₇₂ 134) – **кавалерь**¹ ‘рыцар; дваранін, шляхціц’, **кавалерь**² ‘бастыён’ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 286; КГСБМ₂₀₁₅ 322) та ін.

2. 7. Варіанти

Проблема варіантності в історичних словниках потребує окремого дослідження. Тут засигналізуємо тільки на деяких моментах. Наприклад, у словниковій статті **албань** (**алвань**) форма **албань** винесена як головна, а форма **алвань** іде нижче за абеткою і має при собі тільки відсилач до **албань**, що відповідає засадам цього словника про орфографічні варіанти, коротко викладеним на початку (С. 4). Однак не зрозуміло, чому єдина наведена ілюстрація, стосується не найчастіше вживаної форми **албань**, а менш уживаної **алвань**, пор.: **албань** (**алвань**) ‘прадстаўнік старажытнай азіяцкай народнасці албанаў’: под себе подбил... иверы, алваны, персы (КГСБМ₂₀₁₅ 13).

Словотвірні варіанти не розпрацьовані поокремо, а поєднані сполучником **і** та виступають як два головні (?) реєстрові слова; пор.: **алемань** і **алань** (**алянь**) ‘прадстаўнік старажытнага сармацкага племені алеманаў’ (КГСБМ₂₀₁₅ 14); **аминь** (**аминь**) і **амень** (**амэнь**) ‘амін’ (КГСБМ₂₀₁₅ 16); **безверемець** і **безвременье** ‘цяжкае становішча’ (КГСБМ₂₀₁₅ 31) та ін.

2. 8. Нові «надходження»

Одне з важливих завдань історичних словників – вводити до наукового обігу т. зв. нові лексеми, ексцерповані з пам’яток, наповнюючи так лексикон, що репрезентуватиме багатство кожної мови на попередніх етапах її розвитку. Це спостерігаємо і в кожному наступному «короткому» історичному словнику білоруської мови. Зокрема, уведено до реєстру та потлумачено такі слова:

абабокь ‘абабок’, **авкцыя** ‘павелічэнне падатку’, **автушка** ‘тасьма’, **агариконь** ‘драўняны грыб як лячэбны сродак’, **агиязма** ‘вада, асвячоная царквой’, **агнець** ‘ягня’, ‘частка прасфоры’, **агница** ‘авечка’, **адаманть** ‘алмаз’, **адникь** / **адовникь** ‘грэшнік’, **аерь** ‘паветра’, **азарь** ‘капытнік’, **азбука** ‘алфавіт’, ‘літара’, **азбучникь** ‘буквар’, **акафисть** ‘акафіст’, **аквавита** ‘ачышчанаая гарэлка’, **акинфь** ‘яхант’, ‘сіні шоўк’, **акравокь** ‘абрэзак’, **акрида** ‘род ядомай саранчы’, **акроманцыя** ‘навука аб спосабах даваць атруту’, **аксамить** ‘аксаміт’, **акторство** ‘права на скаргу ў суд’, **алканье** ‘жаданне’, **алкионь** ‘зімародак’, **алморь** ‘стол перад алтаром у яўрэйскім храме’, **алое** ‘альяс’, **алтарь** ‘алтар’, **алькер** ‘веранда’, **амфиволь** ‘двурушнік’, **анафема** ‘анафема’, **ангель** ‘анёл’, **англий** ‘англічанін’, **антедата** ‘больш ранняя дата’, **антимись** ‘абрус, якім засцілаюць алтар’, **антифонь** ‘антифон’, **антихристь** ‘антыхрыст’, **антраксь** ‘рубін’, ‘чорная кароста’, апостоль ‘апостал’, апостольство ‘апостальскі сан’, **арабь** / **арабчикь** / **аравитинь** ‘араб’,

аронатика ‘арнаментальнае пісьмо’, афiонь ‘опіум’, ацепаль ‘богаадступнік’ та багато інших (див.: ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9–23).

Уведено до реєстру словника одиниці окремих словотвірних моделей, як от назви із префіксоїдом архи-: архибунтовник, архиєпископія, рхидьяконь, архидьякь, архиєпископство, архиєпископъ, архиєпископья, архиерей, архиерейство, архикнязь, архимандритство, архимандритъ, архимандритья, архипастыръ, архипрезвитеръ, архисвещенникъ, архистратигъ, архитекторъ (ПГССЛ₂₀₁₃ I, 19–20).

2. 9. Цитати-ілюстрації

Ілюстраційний матеріал – необхідна умова історичних словників. Аналіз кількох «коротких» словників білоруської мови дає змогу говорити про таке позитивне явище, як розширення цитат-ілюстрацій, наприклад: агрестъ ‘гатунак віна’: не можетъ ся зась отпраовати служба божая на винахъ приправныхъ, то есть на... денокте³⁴, агресте, маліогранате (Зб.вып., 19) [ДЗБМ₁₉₇₂ 18] – агрестъ ‘віно, настоенае на агрэсце’: не можетъ ся зась отпраовати служба бжаа... на винѣ піолѣнковимъ, декоктѣ, агрестѣ (Зб.вып., 19) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 10] та ін. Розширення цитат дасть змогу допитливому дослідникові розширити «доказову» базу для більш ґрунтовних подальших студій із діяхронії.

Завжди дискусійне питання адаптації писемного тексту для користувача історичного словника. Цитати-ілюстрації у ДЗБМ₁₉₇₂, як свідчать наші спостереження, більш спрощені й удоступнені. Наприклад:

- **авдиторъ** ‘член церкоўнага суда’ (польск. *audytor* < *лац.* *auditor*): авдиторъ маеть при епископе или безъ епископа постановленныхъ въ іерейство экзаменовати (Зб.вып., 726) [ДЗБМ₁₉₇₂ 18]; пор.: **авдиторъ** ‘член церкоўнага суда’: авдиторъ маеть при Еписпѣ или безъ Еписпа постановленныхъ въ іерейство еѣаменовати (Зб. вып., 726) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9];

- **адвентъ** ‘калядны пост’ (польск. *adwent* < *лац.* *adventus*): на остатнюю неделю пред адвентомъ то розмышляне которое есть на 24 неделю по светкахъ положоно (Зб. 255, 1246) [ДЗБМ₁₉₇₂ 19]; пор.: **адвентъ** ‘калядны пост’: пред адвентом то розмышляне которое *ест* на *кд* неделю по светкахъ положоно (Зб. 255, 1246) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 10] та ін.

Украй небажане явище – відхилення від тексту пам’ятки, опускання окремих слів із цитати:

а) пам’ятка одна, одна і та ж сторінка, але різні цитати:

- **абсолюция** ‘адпушчэнне грахоў’ (польск. *absolucja* < *лац.* *absolutio*): отъ насъ епископа абсолюціи не одержить (АЗР, V, 77, 1647) [ДЗБМ₁₉₇₂ 17] – **абсолюция** ‘адпушчэнне грахоў’: отъ насъ епископа абсолюціи не одержатъ (АЗР, V, 77, 1647) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 9] – **абсолюция** ‘адпушчэнне грахоў’: отъ насъ епископа абсолюціи не одержатъ (АЗР, V, 77, 1647) [КГСБМ₂₀₁₅ 9];

- **байракъ** ‘сухое речышча’: гдѣ есть якъ байраковъ чи мало и воды сь потребу (АЗР, V, 164, 1680) [ДЗБМ₁₉₇₂ 35] – **байракъ** ‘яр’: гдѣ есть якъ байраковъ чи мало, такъ и воды сь потребу (АЗР, V, 164, 1680) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 24] – **байракъ (баюркъ)**³⁵

³⁴ Треба: *декокте*.

³⁵ Форми **баюркъ** немає в ілюстраціях КГСБМ.

‘яр’: где есть якъ байраковъ чи мало, такъ і воды съ потребу (АЗР, V, 164, 1680) [КГСБМ₂₀₁₅ 25];

• **баркъ** ‘плячо’: уликсесь... великими моцьми барковъ своихъ зверху тарчи противъ горла филимена округне раниль (Троя, 23б) [ДЗБМ₁₉₇₂ 37] – **баркъ** ‘плячо’: Уликсес... великими моцьми барковъ своихъ зверху тарчи противъ горла Филимена вкнутне ранил (Троя, 23б) [ПГССЛ₂₀₁₃ I, 28] – **баркъ (боркъ)**³⁶ ‘плячо’: уликсес... великими моцьми барко^в свои^х зве^рху та^рчи проти^в го^рла филимена округне рани^л (Троя, 23б) [КГСБМ₂₀₁₅ 28];

б) одна цитата, але цілком інше слово в реєстрі: **дрилинкъ** ‘мера віна’: отъ дрилинка, фодра и полфодра... по 20 грошей (АЗР III, 193, 1576) [ДЗБМ₁₉₇₂ 102] – **дрелинкъ** ‘мера віна’: платити мають... отъ дрелинка, фодра и полфодра... по 20 грошей (АЗР III, 193, 1576) [КГСБМ₂₀₁₅ 205] та ін.

Отже, тільки знаючи специфіку роботи над історичними словниками, можна проаналізувати будь-який із них і зрозуміти важливість появи кожного такого лексикона як для діакронійного мовознавства, так і синхронійного. Усі т. зв. неточності чи прогалини в роботі історика-лексикографа помітні через насамперед об’єктивні труднощі: 1) історик мови працює винятково з мовою пам’яток, а тому значення слова може ґрунтуватися тільки на контексті; 2) історичний словник – словник «мови текстів», тобто історикові-лексикографу доводиться зважати на «кожно-разову» (за визначенням Л. Гумецької) актуалізацію загального поняття, знаком якого є слово, тільки з певним слововживанням, часто оказіональним; 3) автор історичного словника не може стовідсотково зважати насамперед на власне знання мови чи на власний мовний досвід, адже знання сучасної мови часто становить небезпеку під час роботи з давніми текстами, бо може призвести до помилкового тлумачення давнього слова значення, що цілком не відповідатиме контекстові, задумові автора пам’ятки і загалом духові того періоду, словник якого укладають сучасні лексикографи.

ДЖЕРЕЛА:

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / рэд. А. М. Булыка, А. І. Жураўскі. Мінск: Беларус.навука, 1982–2017. Вып. 1–37.

ДЗБМ₁₉₇₂ – Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972. 382 с.

КГСБМ₂₀₁₅ – Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А. М. Булыка. Мінск: Беларуская навука, 2015. 1038 с.

КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, м. Львів.

ПГССЛ₂₀₁₃ – Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексики: у 2 т. / пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Беларуская навука, 2013.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Гринчишин Д. Г., Чікало М. І. Львів 1994–2017. Вип. 1–17.

³⁶ Форми **боркъ** немає в ілюстраціях КГСБМ.

Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002.

УК^{16–18} – Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник. Львів, 2015.

БІЛОРУСЬКИЙ ВЕКТОР У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Мовознавча канва українсько-білоруського порубіжжя здавна перебувала під пильним зором дослідників, оскільки «значна частина білоруських та українських земель протягом XIV–XVI ст. входила до складу Великого князівства Литовського. Слов'янська, а саме “руська” мова набула офіційного статусу державної. На теренах, що належали Князівству Литовському, пізніше Королівству Польському, активно розвивалася канцелярська мова. ... На сучасному етапі триває процес вироблення принципів розмежування пам'яток староукраїнської та старобілоруської мов; надзвичайно актуально звучить проблема мовної основи білорусько-українських писемних пам'яток XIV–XVII ст.»¹. Саме ці питання неодноразово порушували дослідники-лінгвісти XX ст. (Іван Огієнко, Юрій Шевельов, Лукія Гумецька), які й сьогодні особливо актуальні (Василь Німчук, Віктор Мойсієнко, Михаель Мозер та ін.)².

Зачинателем білорусистики в Україні вважають Іларіона Свенціцького³. Славіста з білоруським корінням зацікавили проблеми українсько-білоруських історичних, літературних і мовних зв'язків. Из-під його фахового пера вийшли унікальні розвідки, що виявилися й першим коротким курсом білоруської літератури в усьому слов'янському світі, і першим неповерховим дослідженням білоруської літератури від часів Франциска Скорини і до сучасних для Іларіона Свенціцького авторів⁴, і першим обґрунтуванням закономірностей виникнення білоруської національної літератури як наслідку природного розвою нації⁵. Осередком подальших славістичних

¹ Царалунга І. До питання мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*: зб. наук. праць. Львів, 2011. Вип. 60. С. 202–206.

² Німчук В. В. До проблеми розмежування. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 170–175; Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82; Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива. *Мозер М. Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакулєнка. Харків: Прапор, 2009. С. 55–74.

³ Півторак Г. П., Портнов А. В. Білорусистика. *Енциклопедія сучасної України* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2003. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=40853 (дата звернення: 15.11.2021).

⁴ Свенціцький І. Відроджене білоруського письменства. *Діло*. 1908. 23–25 січня. 27–30 січня.

⁵ Свенціцький І. Основи відродження білоруського письменства. *Записки НТШ*. Львів, 1914. Т. СХVII–СХV: Іванови Франкови в сороклітє письменської діяльності. С. 291–301; Відбитка із «Записок НТШ». Львів, 1914. 11 с.; Свенціцький І. Розквіт культурно-національного життя Східної Білоруси: Двацять літ тому назад... *Діло*. 1928. 7 травня; 9–11 травня; 16 травня; 18 травня; 20 травня; 25 травня; 27 травня; 2–3 червня; 9 червня; 11 червня; 13 червня.

студій із білорусистики в Україні була Галичина, зокрема Львів⁶. Над проблемами білоруського книгодрукування, письменства та мови, пошуком паралелей із білоруськими піснями в дослідженні українського фольклору працював Іван Франко⁷.

Суто мовознавча українська білорусистика сягає кінця 30-х років XIX ст. і пов'язана з Михайлом Максимовичем, який білоруську мову ставить у рівнорядне місце з українською та російською⁸. На початку XX ст. білоруський матеріал використовували в Україні тогочасні прогресивні філологи у лекціях чи спеціалізованих славістичних працях, зокрема Олена Курило, Олекса Синявський, Василь Сімович⁹. Пожвавлення білоруських розвідок в Україні найінтенсивніше припадає на повоєння, коли українська лінгвістика потребувала здебільшого компаративних даних інших східнослов'янських мов (білоруської зокрема) для скрупульознішого пояснення окремих українських історичних мовних фактів і явищ, – це стосується праць Леоніда Булаховського, Івана Огієнка, Лукії Гумецької¹⁰. Наукові зацікавлення істориків мови стосувалися українсько-білоруських мовних контактів давнього періоду, проблем ідентифікації українських і білоруських писемних пам'яток (І. Огієнко¹¹, Л. Гумецька¹²), історичного взаємовпливу західнослов'янського ареалу (польської мови зокрема) на східнослов'янський (Л. Булаховський¹³).

Дослідження українських діалектологів 20–30-х років XX ст. у царині білорусистики були спрямовані переважно на вивчення перехідних українсько-білоруських говірок і встановлення українсько-білоруської мовної межі (Всеволод Ганцов, Олекса Синявський). Історія виникнення білоруської мови та її діалектів, визначення ареалів перехідних говірок, встановлення ізоглос поміж мовами-сусідами

⁶ Кріль М. Львів в українсько-білоруських культурних зв'язках початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 28–34.

⁷ Франко І. Нарис українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910.

⁸ Максимович М. *История русской словесности*. Київ, 1839.

⁹ Скопненко О. Спадщина О. Курило та Я. Льосика: до проблеми українського впливу в історії кодифікації нової білоруської літературної мови (20-і – початок 30-х рр. XX ст.). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Л. Булаховського*. Київ, 2009. Вип. 10. С. 163–168; Скопненко О. Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах (20-і – початок 30-х рр. XX ст.). *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 168–175.

¹⁰ Півторак Г. П., Портнов А. В. Білорусистика...

¹¹ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Т. 5: Історія церковно-слов'янської мови: Ч. 1: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. 493 с.; Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в. в. Вінніпег, 1983. С. 418; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука, 2004. 436 с., іл.

¹² Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. *Дослідження з української та російської мов*. Київ, 1964; Гумецька Л. Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода. *Вопросы языкознания*. 1965. № 2; Гумецька Л. Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – «західноруська», «староукраїнська» і «старобілоруська» – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? *Філологічний збірник*. Київ, 1958. С. 332–336.

¹³ Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.

перебували в науковому полі вивчення Федота Жилка¹⁴. Зони вібрацій на мовних пограниччях у діалектному просторі, поміж українським і білоруським зокрема, на основі використання здобутків лінгвогеографії для уточнення меж української етнічної території були об'єктом скрупульозних вагомих спостережень Лідії Коць-Григорчук¹⁵. Дослідження Миколи Никончука підштовхують дослідників сьогодення до комплексного вирішення проблеми українсько-білоруських мовних зв'язків, зважаючи на лексичний рівень, що суттєво впливає на конфігурацію ізоглос, які об'єднують або роз'єднують ці дві діалектні зони¹⁶. Перехідні говірки району нижньої Прип'яті ґрунтовно дослідила Тетяна Назарова, зважаючи переважно на проблеми фонетики та граматики¹⁷.

Отож, як наголошує Галина Гримашевич, «проблема українсько-білоруських мовних зв'язків має свою історію. Найбільш розробленою в цьому напрямку є фонетика та морфологія, дещо менше – лексика ...; важливою була і залишається проблема вивчення українсько-білоруських лексичних ізоглос з метою встановлення старожитніх (у тому числі й доісторичних) взаємовідносин мовних предків білорусів та українців, оскільки ні питання етногенезу цих двох народів, ні етимологічні дослідження їхніх мов не можуть обійтися без вивчення українсько-білоруських ізоглос, бо вивчення цих ізоглос має важливе значення для висвітлення походження слов'ян та праслов'янської мови»¹⁸.

Із-поміж найвідоміших сучасних білорусистів в Україні, праці яких мають міжнародне значення, виділяється Григорій Півторак¹⁹ та його учень Олександр Скопненко²⁰. Зауважмо, що саме Г. Півторак – ініціатор відродження української

¹⁴ Жилко Ф. Т. *Говори української мови*. Київ, 1958; Жилко Ф. Т. *Нариси з діалектології української мови*. 2-ге вид. Київ, 1963.

¹⁵ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк, 2002. 268 с.

¹⁶ Никончук М. В. Правобережнополісько-білоруські лексичні ізоглоси. *XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей*. Київ, 1969. С. 135–140.

¹⁷ Назарова Т. В. Просодичний рівень у реконструкції давнього діалектного членування ареалу української мови. *XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 3–5; Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 15–28.

¹⁸ Гримашевич Г. І. Українсько-білоруські мовні контакти як об'єкт лінгвістичного дослідження. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2006. № 26. С. 197–199.

¹⁹ Півторак Г. П. Основні напрями сучасного білоруського мовознавства. *Мовознавство*. 1967. № 2. С. 22–25; Півторак Г. П. Білоруське мовознавство на Україні за 50 років радянської влади. *Мовознавство*. 1969. № 1. С. 15–21; Півторак Г. П. До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію донаціонального періоду. Досягнення, завдання і перспективи досліджень. *Мовознавство*. 1978. № 3. С. 31–40; Півторак Г. П. Білорусія і білоруси в житті й творчості Т. Г. Шевченка. *Культура слова*. 1989. Вип. 37. С. 17–21; та ін.

²⁰ Скопненко О. Реформи в українській та білоруській літературних мовах 1933 року: лінії розвитку крізь символічну функцію. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. № 17. С. 101–111; Скопненко О. Процеси нормалізації в українській та білоруській термінології в 20–30-х рр. ХХ ст.: пуристичний досвід. *Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 15. С. 15–21; Скопненко О. Роль словників у кодифікації української та білоруської літературних мов у ХІХ–ХХ ст. («Словарь белорусского наречия» І. Носовича та «Словарь української

білорусистики. Попередньо захистивши 1965 р. актуальну і для білоруських лінгвістів кандидатську дисертацію на тему «Історія інфінітива в білоруській мові» (писану білоруською мовою), мовознавець опублікував монографію «Морфологія інфінітива у східнослов'янських мовах: порівняльно-історичний нарис», у якій репрезентовано історію морфологічної будови інфінітива в українській та білоруській мовах від найдавніших часів і дотепер (джерельною канвою слугували писемні пам'ятки, діалекти, сучасні художні тексти); актуалізовано питання впливу старослов'янської й польської мов на східнослов'янський мовний простір у різні проміжки їхнього історичного становлення²¹. Саме в цей час «розпочали укладати історичний словник своєї мови і створювали картотеку, розписуючи старобілоруські писемні пам'ятки XIII–XVIII ст. за фотокопіями та мікрофільмами оригіналів, які зберігалися в книгосховищах та архівах Вільнюса, Ленінграда [тепер – Санкт-Петербурга – *Авт.*], Москви, Києва, Варшави тощо»²². Згодом результатом п'ятнадцятирічної кропіткої праці мовознавця стала монографія і водночас докторська дисертація «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етномовного ареалу до XIII ст. (історико-фонетичний нарис)», яка вийшла 1988 р.²³ та захищена роком пізніше з трьох спеціальностей: «українська мова», «російська мова», «слов'янські мови». Варто зазначити, що Г. Півторак також заторкував питання національної ідентифікації мови українських і білоруських писемних пам'яток²⁴. Зокрема, мовознавець вважає, що виробити універсальні критерії їх розмежування практично неможливо ні тепер, ні в найближчому майбутньому. На думку вченого, «при розмежуванні білоруських та українських писемних пам'яток слід розрізнявати їх як пам'ятки мови і як пам'ятки культури», тобто потрібно враховувати їхні мовні особливості, з одного боку, та функційну роль (коли і в якому середовищі кожна конкретна пам'ятка була створена, де, хто і для чого її використовував), «а отже чийм культурним надбанням вона була протягом свого існування» – з другого²⁵. З цього погляду цілком зрозумілий для Г. Півторака територіальний принцип з урахуванням національності автора як основного критерію розмежування пам'яток. Однак лінгвіст визначає й інші аспекти розрізнення:

1) мовні особливості (врахування всього комплексу мовних диференціаційних ознак і графіко-палеографічних особливостей);

2) звернення уваги не лише «на давні південноукраїнські (галицькі) мовні особливості», оскільки «в основі староукраїнської писемно-літературної мови були

мови» за редакцією Б. Грінченка). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 16. С. 29–36; Скопненко О. Українська та білоруська літературні мови крізь призму Полісся. *Волинь–Житомирщина*. Житомир, 2010. № 22 (1). С. 159–164; Скопненко О. Рецепція українських традицій у білоруській термінології. *Термінологічний вісник*. 2019. № 5. С. 47–54; та ін.

²¹ Півторак Г. П. Морфологія інфінітива у східнослов'янських мовах. (Порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка. 144 с.

²² Григорій Петрович Півторак: Біобібліографія до 75-річчя / упоряд. П. О. Селігей. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. С. 19.

²³ Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Історико-фонетичний нарис. Київ: Наукова думка, 1988. 277 с.

²⁴ Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських пам'яток. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 80–84.

²⁵ Там само. С. 83.

західні поліські говірки північного наріччя української мови, генетично спільного з південно-західним діалектом білоруської мови);

3) писемну пам'ятку, яка не має виразних диференційних особливостей та фіксує тільки спільні для обох мов ознаки, треба кваліфікувати за територіальним принципом;

4) писемні пам'ятки з невиразними мовними, графічними та палеографічними особливостями і з невизначеним часом та місцем їх написання розмежувати неможливо, тому їх потрібно визнати спільними для обох народів²⁶.

У 1997 р. мовознавець видав перший в Україні підручник «Білоруська мова»²⁷, у якому вміщено відомості з фонетики, граматики, словотвору, лексикології та лексикографії сучасної білоруської мови. Автор зосередився на мовних фактах і явищах, якими білоруська мова відрізняється від української. До нього автор додав короткий хрестоматію білоруських класичних і сучасних художніх та науково-публіцистичних текстів, які подано за хронологічним принципом. Для сприяння засвоєнню студентами якнайширшого лексичного матеріалу з білоруської мови до більшості фонетичних і граматичних рис подано значну кількість різноманітних прикладів.

У 2006 р. українська лексикографія збагатилася на академічний «Білорусько-український словник»²⁸, до укладання якого долучився його учень та колега О. Скопненко. Цей диференційного типу словник – перша ластівка в українсько-білоруських культурних зв'язках. Прагнучи якнайповніше репрезентувати самобутню білоруську лексику, автори залучили до реєстру діалектизми й архаїзми.

Особливість цього словника – ретельно опрацьована перекладна частина: укладачі не обмежилися одним українським відповідником, а подали низку синонімів із різними смисловими відтінками. До прикладу:

іменники: білорус. *абавязак* – укр. *обов'язок, повинність*; білорус. *абгавор* – укр. *обмова, оббріхування*; білорус. *аборка*¹ – укр. *віршовочка, шворка, шпагатина; мотузок, мотузка*; білорус. *безбярэжнасць* – укр. *безбережність, безкрайність, безкрай*; білорус. *бесталач* – укр. *безлад, безладдя, розгардіяш*; білорус. *бядачка* – укр. *бідолаха, сірома, сіромаха, сердега*; білорус. *саколка*¹ – укр. (звертання до жінки – кличн. в.) *голубонько, голубочко, рибонько, рибочко, галочко, галонько, ясочко, ясонько, лебідонько, лебідочко; небого та ін.*;

прикметники: білорус. *бесперапынны* – укр. *безперервний, безупинний, невпинний, нестинний, ненастанний, безугавний*; білорус. *буслаў* – укр. *чорногузячий, чорногузовий, лелечий, буслиний, бусячий*; білорус. *крамяны* – укр. *міцний, тугий, пружний, пружистий*; білорус. *самавіты* – укр. *ставний, поставний, поважний*; білорус. *сердэчны* – укр. *щирий, щиросердий, щиросердний, щиросердечний, сердечний та ін.*;

прислівники: білорус. *безадмоўна* – укр. *беззаперечно, безсуперечно*; білорус. *беспераменна* – укр. *неодмінно, обов'язково, конче, доконче, доконечно*; білорус. *бяздзейна* – укр. *бездіяльно, недіяльно, безчинно*; білорус. *перелівіста* – укр.

²⁶ Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському... С. 83.

²⁷ Півторак Г. П. Білоруська мова: підручник. Київ: Либідь – Головна спеціалізована редакція літератури мовами нац. меншин України, 1997. 240 с.

²⁸ Піўтарак Р. П., Скапненка А. І. Беларуска-ўкраінскі слоўнік. Київ: Довіра, 2006. 726 с.

переливчасто, (рідше) переливно, мінливо; білорус. плённа – укр. плідно, продуктивно, плодотворно, життєдайно; білорус. спадаўішка – укр. нишком, стиха та ін.;

дієслова: білорус. абазвацца – укр. обізватися, відгукнутися, озватися; білорус. абарочвацца – укр. обертатися, повертатися, оглядатися; білорус. абараняць – укр. обороняти, захищати; білорус. абвяшчаць – укр. оголошувати, проголошувати; сповіцати; провіцати; білорус. абквэцаць – укр. забруднити, замазати, обмазати; білорус. разядзяваць – укр. виряджатися, вичепурюватися; білорус. скалдуніць (про волосся, шерсть) – укр. скуйовдити, покуйовдити, закуйовдити, покошлати, скошлати, перекошлати, покошлатити, скошлатити, покудлати, скудлати, скудлати, скудлити, закудлати та ін.

До багатьох статей додано стійкі словосполучення й питомі білоруські фразеологізми, наприклад: білорус. абіраць да ніткі – укр. обібрати до нитки (сорочки, останнього); білорус. абдзіраць як літку – укр. обдерти (облупити) як лпку; білорус. бездань прамудрасці – укр. скрабниця (сила-силенна) розуму (премудрості); білорус. любіце нас чорненькімі, а беленькімі нас усякі палюбіць – укр. любіть нас чорненькіми, а біленькіми нас будь-хто полюбить; білорус. берагчы як зрэнку вока – укр. берегти як зіницю ока; білорус. шукай бягучага воўка след – укр. шукай вітру в полі; білорус. спіць хоць зубы выберы – укр. спить хоч з гармати стріляй тощо.

Зауважмо, що до білоруських сталих виразів автори словника подають низку українських відповідників:

адзін другога варты	один одного вартий; яке їхало, таке й здибало; обоє рябоє; який їхав, таку й стрів
было, ды быллём парасло	було, та загуло; було, за водою пішло; було, та травною (терном, биллям, мохом) поросло
вантробы рваць	із шкіри лізти (вилазити, рватися, вибиватися, пнутися); надриватися
вымяняць кій на булаўку	проміняти палицю на милицю (щило на швайку)
з ветру вярэўкі віць	верзти (плести) нісенітницю (нісенітниці); верзти дурниці; теревені правити, плести (правити) сухого (смаленого) дуба
з мілым рай і ў будане	з милий рай і в курені (аби по мені)
круціцца як вавёрка ў коле	крутитися (вертїтїся) як білка в колесі (як муха в окропі)
куды груган касцей не занясе	де козам роги правлять; куди Макар телят не ганяв; де і перець не росте; куди ворон і кісток не заносить
лепи сінїца ў руках, чым журавель у небе	краще синиця в жмені, ніж журавель у небі; близька соломинка краще далекого сінця; краще далекого сонця; краще нині горобець, як завтра голубець; краще погано їхати, як хороше йти

<i>любіи катацца, любі і саначкі вазіть</i>	<i>любиш поганяти, любі й коня годувати; любиш смородину – любі й оскомину; любиш кататись – любі й саночки возити</i>
<i>на тоє і шчупак у моры, каб карась не драмаў</i>	<i>на те й щука в морі, щоб карась не дрімав; для того й муха на світі, щоб лінивці удень не спали</i>
<i>не радзіся красны, а радзіся шчасны</i>	<i>не родися красний, а родися щасний; як буде доля, то буде й льоля; не родися в платячку, а родися в щастячку</i>
<i>ні да рады, ні да звады</i>	<i>ні пава, ні тава; ні брат, ні сват; ні пес, ні баран; ні з губи мови, ні з носа вітру; ані до ради, ані до звади</i>
<i>нос бульбінай</i>	<i>ніс як картоплина (як бульба, як бараболя), ніс картоплею</i>
<i>пахмеле з чужога вяселля</i>	<i>з чужого похмілля (клопоту) голова болить; хто кислиці поїв, а на кого оскома напала; з чужого бенкету похмілля</i>
<i>першы блін камяком</i>	<i>перша чарка колом, перший бублик глевкий, перші коти за плоти</i>
<i>як воўка не кармі, ён усё ў лес глядзіць</i>	<i>скільки вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться; вовча натура в ліс тягне; не сподівайся дяки від прибудної псяки</i>
<i>як у ваду кануў</i>	<i>як (мов) у воду впав (пішов, пірнув), як у воді пропав (зник); як (мов, немов, неначе) корова язиком злизала</i>

Про високий рівень цієї праці свідчить і послідовно застосована система ремарок (близько 200), які позначають граматичну, стилістичну чи тематичну належність словникових одиниць. До прикладу, граматичні позначки вказують на належність слова до певної частини мови (*імен., прикм., числ., дієприкм., займ., присл., прийм., спол., част., виг.*), на рід (*ч., ж., с.*), число (*одн., мн.*), відмінок (*род., дав., знах., ор., місц.*), ступінь порівняння прикметників та прислівників (*вищ. ст., найвищ. ст.*), вид (*недок., док.*) тощо. Стилiстичні позначки характеризують сферу вживання слова (*розм., діал., поет., заст., перен., спец., рідк.*). Деякі відзначають спеціальну сферу його використання (*бот., геол., кул., с.-г., техн.*), певне емоційне забарвлення (*жарт., ірон., лайл., фам., знев.*)²⁹.

За Г. Півтораком³⁰, найхарактерніші особливості білоруської фонетики та морфології такі:

1. Зміни голосних залежно від їхньої позиції щодо наголошеного складу у слові:

²⁹ Піўтарак Р. П., Скапненка А. І. Беларуска-ўкраїнскі слоўнік. С. 8.

³⁰ Півторак Г. П. Білоруська мова. 240 с.; Піўтарак Р. П., Скапненка А. І. Беларуска-ўкраїнскі слоўнік. 726 с.

а) в білоруській мові ненаголошене *о* у вимові й на письмі змінюється на *а* (т. зв. **акання**): *баразна**, *вада**, *валачы*ць*, *галава* (пор. укр. *борозна*, *вода*, *волочити*, *голова*);

б) ненаголошений *е* в першому складі перед наголосом переходить у *я* (т. зв. **якання**): *бярбза*, *вярба*, *вялікі*, *вясна*, *мяжа* (пор. укр. *береза*, *верба*, *великий*, *весна*, *межа*).

2. Наголошений голосний *о* (зрідка – *у*, *э*) на початку слова або після префікса на початку кореня прикривається приставними приголосними:

а) *в* і *г* (уживаються на початку слова або після префікса на початку кореня), пор.: білорус. *вобласць* – укр. *область*, білорус. *вобраз* – укр. *образ*, білорус. *вока* – укр. *око*, білорус. *вокіс* – укр. *окис*; білорус. *гэтак* – укр. *так*, білорус. *гітакі* – укр. *такий*, білорус. *гэтулькі* – укр. *стільки*, білорус. *адгэтуль* – укр. *звідси*;

б) *й*: білорус. *ён* [јон] – укр. *він*.

3. У низці білоруських слів уживається приставний голосний *і*; він з'являється у словах із початковим збігом приголосних, які починаються на *м* (завжди), а також на *л* або *р* (лише на початку речення, після приголосних або розділових знаків), пор.: білорус. *імчаць* – укр. *мчати*, білорус. *імкнуцца* – укр. *прагнути*, білорус. *ілгачь* – укр. *брехати*, білорус. *ільвіца* – укр. *левиця*, білорус. *ірваць* – укр. *рвати* тощо. Цей приставний голосний властивий в окремих випадках і українській мові, де внаслідок фонетичних процесів, зумовлених занепадом редукованих голосних **ь**, **ъ**, з'явилися фонетичні варіанти: *ржа* – *іржа*, *ржати* – *іржати* тощо.

4. М'які приголосні *д'* і *т'* перед голосними *е*, *і* та йотованими *ё*, *ю*, *я*, перед м'якими приголосними *в'*, *м'* та в кінці слова переходять у м'які *дз'*, *ц'* (т. зв. **дзекання** і **цекання**), пор.: білорус. *дзверы* – укр. *двері*, білорус. *дзвесце* – укр. *двісті*, білорус. *дзед* – укр. *дід*, білорус. *дзень* – укр. *день*, білорус. *дзіва* – укр. *диво*, білорус. *дзюна* – укр. *дюна* і т. ін.

5. Білоруській мові притаманний губно-губний звук [j̥]. Він трапляється лише в позиції після голосних перед наступним приголосним та після голосного в кінці слова, пор.: білорус. *праўда* – укр. *правда*, білорус. *траўка* – укр. *травка*, білорус. *кроў* – укр. *кров*, білорус. *здароўе* – укр. *здоров'я* і т. ін.

6. Білоруській мові властивий протяжний фрикативний звук [ʒ] (*гаворка*, *галава*, *пагроза*). Натомість вибуховий звук [ʒ] (*g*) вживається лише в невеликій групі слів переважно небілоруського походження та у звукосполученні [ʒʒ], хоча спеціальної літери для позначення вибухового [g] в абетці немає: *ганак*, *гарнец*, *гвалт*, *швагер*, *мазгі* (пор.: укр. *танок*, *гвалт*, *грунт*, *мозги* тощо).

7. На відміну від української мови, в білоруській немає кличного відмінка.

8. Білоруські повні прикметники чоловічого роду однини мають закінчення **-і**, **-ы**, чим відрізняються від відповідних українських на **-ий**, пор.: білорус. *апошні* – укр. *останній*, білорус. *лёгкі* – укр. *легкий*, білорус. *летаіні* – укр. *торішний*, білорус. *вясёлы* – укр. *веселий*, білорус. *зялёны* – укр. *зелений*, білорус. *цвёрды* – укр. *твердий*; діеприкметники чоловічого роду однини в білоруській мові послідовно закінчуються на **-ы**: *вядучы спецыяліст*, *загарэлы твар* і т. ін.

9. Пасивні діеприкметники минулого часу, утворені від інфінітивів із кінцевим наголошеним **-аць** за допомогою суфікса **-ан-**, зберігають наголос на цьому суфіксі: *адкапаць* – *адкапаны*, *адламаць* – *адламаны*, *асфальтаваць* – *асфальтаваны*,

заснаваць – заснаваны (пор. укр. *відкопати – відкопаний, відламати – відламаний, асфальтувати – асфальтований, заснувати – заснований* і т. ін.).

10. Білоруській мові притаманний дієслівний суфікс **-ва-**, якому відповідає укр. **-ува-** (**-юва-**): *абдумваць* ‘обдумувати’, *абменьваць* ‘обмінювати’, *выварваць* ‘виварювати’, *выконваць* ‘виконувати’, *выкопваць* ‘викопувати’, *дагульваць* ‘догулювати’, *перапісваць* ‘переписувати’ т. ін.

Поповнює науковий доробок Г. Півторака ще одна неординарна розвідка «Білоруська мова арабським письмом», через яку наукове товариство немовби потрапляє в інший нереально-реальний казковий вимір: «Земля – литовська, мова – білоруська, писарі – татарські, письмо – арабське... Це не каламбур, не загадка і не фрагмент фантастичної казки, а реальність далекої минувшини ... XIV–XVI ст.», коли Литва й Білорусь стала другою батьківщиною для понад 10 тис. татар (це і військовополонені, і просто шукачі кращої долі), а їхні нащадки живуть тут і до сьогодні³¹. До кінця XVI ст. татари Великого князівства Литовського забули свою рідну мову – почали послуговуватися білоруською чи польською. Білоруська мова все більше охоплює сфери повсякденного та конфесійного спілкування. Щоправда служба в мечетях і щоденні молитви були арабською, згодом – турецькою. Перші білоруські тексти арабським письмом з’явилися в татар у час, коли процес їх мовної асиміляції був на стадії завершення (не пізніше середини XVI ст.), більшість емігрантів втратили здатність послуговуватися рідною мовою – використовували білоруську говірку. У другій половині XVI ст. і впродовж наступних двох століть давньобілоруською було перекладено основні тексти мусульманської віри – т. зв. *кітаби* (книги, різні за форматом, обсягом і змістом, – перекази про життя й діяльність Мухамеда і його оточення, легенди, описи обрядів, ритуалів, обов’язків мусульман тощо) та *хамайли* (різновид рукописних книг литовських татар із білорусько-польським тлумаченням – збірники молитов арабською і турецькою мовами, а давніші тексти траплялися й чагатайською або старо-уйгурською). Наголошено, що кітаби білоруською мовою, написані арабським письмом, – це надзвичайно цінне джерело для славістів, сходознавців, а особливо для істориків білоруської мови, оскільки білоруські тексти відтворювали тогочасну мовленнєву практику (тут відобразилися діалектні риси південно-західних білоруських говорів, а також невеликої смуги середньобілоруських і південно-західної частини полоцької групи білоруських говорів, прилеглих до литовської мовної території. Автори й укладачі кітабів не були зв’язані традиційністю старобілоруської орфографії, що нівелювала справжні особливості живого мовлення. Якщо до Першої світової війни в кожному татарському населеному пункті було по декілька кітабів, то в повоєнний час вони стали бібліографічною рідкістю – нині їх близько 30 і зберігаються у книгозбірнях Вільнюса, Санкт-Петербурга, Казані, Мінська, Лейпцига й окремих приватних колекціях. Як узагальнення цієї розвідки, Г. Півторак засвідчив, що особливістю їхньої правописної системи був поступовий перехід від морфологічного до фонетичного принципу написання слів; часто репрезентовано також такі вузькодіалектні фонетичні особливості, які зовсім відсутні у старобілоруській кирилиці³².

³¹ Півторак Г. П. Білоруська мова арабським письмом. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine41-14.pdf> (дата звернення: 18.11.2021).

³² Там само.

Невтомний дослідник білорусів в Україні уклав також дві збірки білоруських народних казок, а на початку 1970-х років упорядкував і написав передмови до українських видань класиків білоруської літератури – Янки Купали та Якуба Коласа. Відомою працею Г. Півторака є переклад українською наукового збірника «Нариси білорусько-українських літературних зв'язків» (2003), який роком раніше вийшов у Мінську.

У науковій бібліографії Г. Півторака є два науково-популярні видання: «Українці: звідки ми і наша мова» (1993)³³ та «Походження українців, росіян і білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”» (2001; вид. 2, 2004)³⁴. У першому містяться археологічні відомості з історії України, описано східнослов'янські союзи племен, подано перелік південноруських діалектних рис, які згодом стали специфічними для української мови, та наведено джерела української літературної мови. Натомість у другому детальніше висвітлено формування української народності й початки політичної історії України. На основі лінгвістичних та історичних фактів Г. Півторак розвінчує вигаданий радянською ідеологією міф про єдину давньоруську мову. Учений зумів довести, що Русь із центром у Києві від початку формувалася як рання Українська держава, а її державотворцями були південні русини, тобто праукраїнці. І лише пізніше до її складу ввійшли й інші племена – ті, з яких згодом сформувалися білоруси та росіяни. Ці книжки набули великого розголосу й зажили неабиякої популярності серед і науковців, і навіть аматорів.

Отож немає жодного сумніву, що Г. Півторак – знакова постать української білорусистики, адже йому належить:

– обґрунтування цілісної теорії походження української, білоруської та російської мов;

– твердження, що фонетичні особливості, за якими розрізняють українську, білоруську й російську мови, у XII–XIII ст. в основному вже сформувалися;

– позиція, що мови виникли внаслідок консолідації трьох східнослов'янських регіонів, а в діалектному вимірі цей процес полягав у перегрупованні давньоруських діалектних масивів у нові ареали;

– викладання білоруської мови в університеті;

– створення підручника «Білоруська мова» (1997);

– співукладання і редакторська робота над академічним «Білорусько-українським словником» (2006) – першим в Україні великим перекладним словником диференційного (контрастивного) типу, що містить специфічну білоруську лексику, яка семантикою, морфемним складом, наголосом чи родовою належністю відрізняється від української. Зі сторінок словника білоруська мова постає як самостійна, самотуня, багата на власні лексико-фразеологічні скарби мова.

Гідним продовжувачем справи свого Учителя в царині білорусистики став старший науковий співробітник НАН України О. Скопненко. Його зацікавлення передусім спроектовано на історію мовознавства та труднощі художнього перекладу. У полі зору перебували також студії із фразеології та пареміології, діалектології,

³³ Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.

³⁴ Півторак Г. П. Походження українців, росіян і білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.

лексикології та лексикографії, морфології та термінології сусідніх мов, а також дослідження кодифікації та нормалізації української й білоруської літературних мов (автор понад 90 праць)³⁵.

Результатом успішного захисту кандидатської дисертації стала монографія «Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис)» (2001). На обширному тлі білорусько-українського діалектного ареалу висвітлено найважливіші фонетичні риси берестейсько-пінських говірок, реалізацію якого уможливили порівняльно-історичний й порівняльно-типологічний аспекти опису. Джерельним підґрунтям праці слугували ґрунтовно проаналізовані історичні, діалектологічні, археологічні й інші матеріали³⁶. Варто наголосити, що «становлення української та білоруської літературних мов у першій половині ХХ ст. відбувалося не тільки за малосприятливих культурно-політичних умов, а й на тлі досить складної діалектної диференціації етнічних масивів двох народів, особливо це помітно в розрізі окреслення діалектних баз згаданих літературних мов»³⁷. Якщо середньонаддніпряньська основа сучасної української літературної мови в мовознавстві беззаперечна, то останнім часом у білоруському науковому середовищі активно прагнуть перегляду традиційного розуміння діалектної основи сучасної білоруської літературної мови³⁸.

Та найбільше наукових сил О. Скопненко доклав до вивчення унормування білоруської й української літературних мов у першій половині ХХ ст., становлення їхньої правописної системи³⁹. Наголошував, що «більшість літературних норм вищезгаданих мов (лексичних, граматичних, акцентологічних) у цей період зазнавали активної кодифікації, а фразеологічні літературні норми української та білоруської

³⁵ Скопненко О. І. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20–30-х рр. ХХ ст.). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 17. С. 31–39. Бібліогр.: 9 назв. укр.; Скопненко О. І. Фразеологічна норма в початковий період кодифікації: білоруська та українська кодифікаційна практика першої половини ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2020. Т. 2. № 44. С. 315–319; Скопненко О. І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ, 2001. 172 с.; Скопненко О. І. Рецепція південно-західних діалектних рис у сучасних українській і білоруській літературних мовах (на матеріалі відмінкових форм іменників). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ, 2006. Вип. 14. С. 26–30; Скопненко О. І. Білоруська лексикографічна кодифікація першої половини ХХ ст. та «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка: специфіка дескриптивних методів. *Studia Philologica (Філологічні студії)*: зб. наук. праць. Київ, 2019. Вип. 12/ 1. С. 64–72; Скопненко О. І. Процеси нормалізації в українській та білоруській термінології... С. 15–21. Бібліогр.: 9 назв. укр.; Скопненко О. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови. *Державність української мови і мовний досвід світу*. Київ, 2000. С. 60–71; Скопненко О. І. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови. *Державність української мови і мовний досвід світу*. Київ, 2000. С. 60–71; тощо.

³⁶ Скопненко О. І. Берестейсько-пінські говірки... 172 с.

³⁷ Скопненко О. Українська та білоруська літературні мови ХХ ст. крізь призму Полісся. С. 159–164.

³⁸ Там само.

³⁹ Скопненко О. І. Проблема наступності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами крізь призму нової української літературної мови. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 64–76.

мов тільки починали формуватися»⁴⁰. Сьогодні історію нормування літературних мов на початковому етапі можна розуміти «як процес відбору конкурентно найсильніших мовних засобів. Проте, якщо не зважати на певний схематизм і спрощеність такого розуміння, найважче завжди визначити мірило конкурентноздатності для згаданих засобів, адже сила цих елементів може походити з різних площин: зі сфери загальноживаності, естетичної доцільності, історичної вмотивованості або з ідеологічної царини. Звичайно, мовні засоби, що зазнали одночасної дії всіх названих чинників, різні як за характером, так і за кількісними параметрами. Їх можна виявити в новітню добу, у попередні епохи (з неоднаковим наповненням інтенсивності вираження релевантних ознак), а проте тільки у XX ст. концентрований вплив на нормалізацію й кодифікацію набув усеохопного характеру, усунувши в багатьох випадках з активного фонду літературної мови конкурування різних елементів»⁴¹.

Не обійшов увагою О. Скопненко проблему гетерогенності/гомогенності літературних мов нового часу. Мовознавець наголосив, що потрібно «дослідити не тільки співвідношення елементів різного походження на певних рівнях, а й проаналізувати відповідний матеріал крізь призму цілого комплексу історико-культурних умов існування спільноти, що досягає й творить світ за допомогою розгляданих засобів»⁴². Традиційно вирішення поставленої мети під час аналізу діяхронного й синхронного зрізу зазнає значних труднощів: «... провести межу між початком, сталим функціонуванням і зникненням певних одиниць у літературній мові, надто коли проблема лінгвальних корпусів з хронологічним позначенням виражальних засобів тільки окреслена в багатьох національних філологічних школах». У сучасному мовознавстві ця проблема ще далека від вирішення⁴³.

Для науковців особливо цікавими, на наш погляд, будуть вироблені позиції О. Скопненка щодо кодифікації літературної мови, яка є тривалою в часі й не може бути одночасно на всіх мовних рівнях з уваги на різну динаміку розвитку та різне функційне навантаження в ідіомі:

– перша сходинка кодифікації в цих ідіомах охоплюватиме передовсім орфографічні параметри й арсенал лексичних засобів. Стандарти правопису, незважаючи на різне значення їх основних принципів у цих мовах, керуються народними мовними традиціями, що склались у XIX ст. і закріпились у XX ст. серед українців та білорусів, вони були покликані найбільш повно відобразити природні фонетичні образи ідіоми;

– друга сходинка кодифікує морфологічні, словотвірні, синтаксичні норми, про що свідчить відносно низька інтенсивність дискусії щодо унормування зазначених

⁴⁰ Скопненко О. І. Особливості фраземної норми в початковий період прескрипції в білоруській та українській літературних мовах у першій пол. XX ст. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań, 2020. Т. 8/1. С. 167–177.

⁴¹ Скопненко О. І. Образ ідіому крізь процеси кодифікації (на матеріалі української та білоруської літературних мов першої третини XX ст.). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2011. № 15. С. 227–233.

⁴² Скопненко О. І. Гетерогенність/гомогенність ідіому як проблема сучасної гуманітаристики (на матеріалі української та білоруської літературних мов XX ст.). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2013. № 21. С. 112–120.

⁴³ Там само.

засобів (див., до прикладу, етапи становлення окремих відмінкових форм іменників у цих мовах у XX ст.⁴⁴);

– фразеологічний матеріал привертає увагу згодом (автор акцентує, що «фразеологія як наука відокремила від лексикології лише в 70-х роках XX століття, і цьому передували кілька десятиліть активних спроб виявити відповідні ознаки словосполучень як особливого типу мовних одиниць. Історичні умови XX століття були не дуже сприятливими для розвитку багатофункціональності української та білоруської літературних мов. Лише наприкінці XX століття, після розпаду СРСР, з'явилися передумови для вільного розвитку цих ідіом»)⁴⁵.

Лексикографічне українсько-білоруське світобачення репрезентовано низкою компаративних розвідок О. Скопненка, зокрема:

– проаналізовано деякі принципи кодифікації української та білоруської літературних мов (20-ті – початок 30-х років XX ст.), ґрунтуючись на українських і білоруських кодифікаторах (автор розглянув спільні та відмінні методи вироблення кодифікаційної методології ідіом)⁴⁶;

– розглянуто підходи українських і білоруських словників 20–30-х років XX ст. до опису фразеологізмів у словниках (дослідник з'ясував, що серед проаналізованих джерел найповніше сталі вислови зібрано в «Російсько-українському словнику» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова)⁴⁷;

– описано специфіку формування фразеологічних стандартів нових (білоруської та української) літературних мов у першій половині XX ст. (лінгвіст встановив, що у словниках української мови фразеологізм описаний і поданий більш детально та влучніше, ніж у білоруських кодах; лексикографічні видання білоруської й української мов, що їх було опубліковано після мовної реформи 1933 р., звузили коло фразеологічних норм аналізованих ідіом)⁴⁸;

– проаналізовано роль «Словаря белорусского наречия» Івана Носовича у формуванні білоруської літературної мови, а також вплив «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка на становлення правописної системи української мови (український білорусист впевнений, що «через засади укладання, обмеженість дібраного матеріалу й тодішній стан національної писемності Словник І. Носовича помітно не вплинув на кодифікацію білоруської мови, хоч і був найбільшою лексикографічною працею XIX ст., у якій описано білоруську лексику ..., натомість правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме завдяки лексикографічній практиці кінця

⁴⁴ Скопненко О. І. Рецепція південно-західних діалектних рис у сучасних українській і білоруській літературних мовах (на матеріалі відмінкових форм іменників). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ, 2006. Вип. 14. С. 26–30.

⁴⁵ Скопненко О. І. Фразеологічна норма в початковий період кодифікації: білоруська та українська кодифікаційна практика першої половини XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2020. Т. 2. № 44. С. 315–319.

⁴⁶ Скопненко О. І. Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах... С. 168–175.

⁴⁷ Скопненко О. І. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів... С. 31–39. *Бібліогр.*: 9 назв. укр.

⁴⁸ Скопненко О. І. Особливості фраземної норми... С. 167–177.

XIX – початку XX ст., і Словник за редакцією Б. Грінченка відіграв у цьому першорядну роль»⁴⁹;

– розглянуто основні описові методи «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка та найвідоміших кодексів нової білоруської літературної мови першої половини XX ст.: «Білорусько-російського словника» (1925) та «Російсько-білоруського словника» Миколи Байкова й Степана Некрашевича (1928) (мовознавець констатував, що «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка «своїми прескрипційними методами відрізняється від аналізованих білоруських кодексів, з багатьох поглядів він повніший і ретельніше продуманий. У Грінченковому словникові ліпше описана варіантність і синонімія одиниць, ніж у розглянутих білоруських») ⁵⁰;

– порівняно специфіку дескрипції українських і білоруських словників XX ст. (дослідник наголосив на можливості виявити в такий спосіб релевантні особливості традиції лексикографічного опису лексики у двох національних школах, простежити шляхи становлення прескриптивного мовознавства Білорусі й України зазначеного періоду) ⁵¹;

– простежено на матеріалі словникарства долю здобутків українських і білоруських пуристичних шкіл у виробленні літературного унормування в 20–30-х роках XX ст. після реформ 1933 р. ⁵²;

– через символічну функцію проаналізовано сприйняття реформ в українській та білоруській літературних мовах 1933 р. ⁵³.

Проблемам терміноворення О. Скопненко приділив увагу в кількох розвідках, у яких актуалізував такі авторські думки:

– оскільки традиційно символізм як культурно універсальне явище ідентифікують у межах вивчення відповідних напрямів художньої літератури, мистецтва, міфології, релігії та філософії, що з'явилися в 60-х – на початку 70-х років XIX ст. у західноєвропейській культурі, попри все «у створенні термінологічного арсеналу літературної мови можна побачити символізм, якщо розглядати доробок мовознавчих шкіл певних періодів крізь призму збереження (пошуку) національних традицій, бо процес свідомого відбору елементів цього ідіому обов'язково має враховувати колективне відчуття символічності форм (у площині рідне–чуже)» ⁵⁴;

– українська й білоруська літературні мови протягом XIX–XX ст. еволюціонували в умовах диглосії, де роль головного компонента в парі *вища–нижча ідіома* виконували російська та польська мови, а тому намагання створити українську чи

⁴⁹ Скопненко О. І. Роль словників у кодифікації української та білоруської літературних мов... С. 29–36.

⁵⁰ Скопненко О. І. Білоруська лексикографічна кодифікація першої половини XX ст. ... С. 64–72.

⁵¹ Там само.

⁵² Скопненко О. І. Процеси нормалізації в українській та білоруській термінології... С. 15–21. Бібліогр.: 9 назв. укр.

⁵³ Скопненко О. І. Реформи в українській і білоруській літературних мовах 1933 року: лінії розвитку крізь символічну функцію. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2012. № 17. С. 101–111.

⁵⁴ Скопненко О. І. Українська й білоруська лексикографія XX–XXI ст. з погляду збереження традицій національної термінології (етюди до слів бархан і дюна). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 153–163. Бібліогр.: 10 назв. укр.

білоруську терміносистему за допомогою власних засобів (і шляхом семантичного (словотвірного) калькування, і напівкалькування) – це «подолання обмеженості раціоналізму та повсякденності» життя народів, що не мали змоги сповна використовувати власні мовні засоби в різних сферах людської діяльності»⁵⁵;

– проаналізовані терміни, що набули метафоризації і неосемантизації, переміщені з однієї термінологічної системи в іншу можуть відбуватися в польській, російській та білоруській мовах⁵⁶;

– відповідно до правил чинного «Українського правопису» «в сучасному українському узусі склалися дві тенденції відтворення власних білоруських назв українською мовою: кодифікована та некодифікована. Некодифікована тенденція активізувалася впродовж останніх двох десятиліть, у ній виявлено численні неузгодженості й суперечності. Незважаючи на здобутки кодифікованої традиції, деякі питання відтворення власних білоруських назв українською мовою ще нерозв'язані. Існує потреба розробити відповідні методики відтворення власних білоруських назв українською мовою»⁵⁷.

Окремої наукової уваги заслуговує спостереження О. Скопненка щодо історії функціонування конфесійного стилю, який було вилучено з мовної практики на тривалий час. Проте, як відомо, він «формувався чи не найперший на українських і білоруських землях (хоч і на чужомовній південнослов'янській основі), у середньовічну добу знаходив свій вияв у текстах як церковнослов'янських, так і староукраїнських/старобілоруських»⁵⁸.

Український білорусист розвиває ще один напрям спостережень кодифікування білоруської мови – український кодифікаційний вплив упродовж 20-х – початку 30-х років ХХ ст. у персоналіях (Олена Курило, Язеп Льосик⁵⁹), використання білоруського матеріалу у джерелах (Юрій Шевельов⁶⁰).

Скрупульозний аналіз білоруського вектора в мовознавчих студіях українських лінгвістів беззаперечно засвідчив високий належний фаховий рівень поставленої в Україні білорусистики, а праці Г. Півторака та О. Скопненка гідно репрезентують цю царину в науковому світі.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Скопненко О. І. Рецепція українських традицій у білоруській термінології. *Термінологічний вісник*. Київ, 2019. № 5. С. 47–54.

⁵⁷ Скопненко О. І. Відтворення власних білоруських назв українською мовою: кодифікаційний та узуальний аспекти. *Культура слова*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 89. С. 197–207. Бібліогр.: 4 назв. укр.

⁵⁸ Скопненко О. І. Становлення конфесійного стилю української та білоруської літературних мов у ХХ ст.: ескіз до порівняльного вивчення. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія*. Чернівці, 2010. № 509–511. С. 147–153.

⁵⁹ Скопненко О. Спадщина О. Курило та Я. Льосика... С. 163–168.

⁶⁰ Скопненко О. І. Юрій Шевельов і вивчення білоруської мови. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2011. № 14. С. 143–151.

ЛЮДИНА В БУТТЄВИХ ОБРІЯХ ЧАСУ **(«Путіна» Бориса Петровича та** **«Щоденний жезл» Євгена Пашковського)**

Повість білоруського письменника Бориса Петровича «Путіна» («Пущіна») була написана 2003 р., вийшла 2014 р. у білоруському видавництві «Кнігазбор», а 2015 р. у перекладі Наталії Куліш з'явилася в Україні у видавництві «Український пріорітет». Роман українського прозаїка Євгена Пашковського «Щоденний жезл» написаний наприкінці 1990-х років, перше видання з'явилося 1999 р., а доопрацьоване – 2011 р. Обидва твори створені майже в один час, належать авторам культурно близьких літератур, письменникам, які мали досвід життя в Радянському Союзі, були свідками його розпаду та виникнення на основі колишніх радянських республік окремих держав. Окрім того, обидва автори є прихильниками модерних стильових практик у прозі, що виявилось у формі потоку свідомості, яка становить загальну оповідну лінію в їхніх текстах. Попри наявність низки спільних моментів, ці твори мають певні відмінності, що дає можливість будувати модель порівняння за ознаками подібності й окремості, яка дасть змогу увиразнити окремі риси та тенденції в обох текстах. Ба більше, зіставлення уможливіло бачення одного з них своєрідним продовженням другого. Власне, «Путіна», за визначенням самого Бориса Петровича, – це повість-спогад про його перебування 1983 р. на Курильських островах (Шикотані, Кунаширі й Сахаліні). А «Щоденний жезл» – роман-рефлексія Євгена Пашковського про час другої половини 1990-х років. Важлива для обох текстів загальна рефлексійна настанова оповідача, чий погляд спрямований на сучасність, який сповідує певні ідеї та доходить до певних висновків.

У повісті Бориса Петровича головний герой, білоруський журналіст, їде на Курили через захоплення японською культурою, зокрема творами Акутагави Рюноске, Кобо Абе, Ясунарі Кавабати, Юкіо Місіми, фільмами Акіри Куросави. Він сподівається на колишніх японських островах відшукати, побачити й відчувати залишки цієї давньої глибокої культури. Опинившись на нових для себе територіях, не просто ознайомлюється з незвичним ландшафтом, природою Далекого Сходу, людьми, а й починає рефлексувати над щойно побаченим, а також над власним попереднім життєвим досвідом. Наслідком цього стає те, що герой приходить до увиразнення власної ідентичності. Рефлексійний модус і згадане увиразнення є, мабуть, найважливішим структурно-смысловим здобутком повісті «Путіна».

Як із подивом з'ясує для себе головний герой, самих японців на Курилах уже майже немає, про що попіклувалася «людинолюбна» та «справедлива» радянська влада. Єдине, що можна побачити тепер японського, – це те, що приносить море з розташованих неподалік японських островів, наприклад, шматки риболовецьких сіток, красиві пляшечки, строкаті обгортки (показово, що японці в себе з успіхом

переробляють таке сміття, але на радянських островах воно цікавить хіба колекціонерів екзотичних пляшечок). Перша зустріч з японкою мала «витверезувальне» значення для спраглої культурної романтики героя. Вона була високооплачуваною повією у Москві. У межах зачищення столиці СРСР від «аморального елемента» перед олімпіадою 1980 р. її разом з іншими представницями давньої професії вивезли подалі – на «споконвічну російську землю». У романтичній візії героя вона постає не як радянська повія, а як японська гейша, яка творить довкола себе своєрідну естетику і яка є її породженням: «... так як поряд з ним було диво – уважне, вдячне, турботливе, віддане, миле, лагідне, ніжне, спокусливе, вправно сором'язливе... слів жодної мови не вистачить: п'янка, трепетна, пустотлива, нестримна, свавільна, скажена, відчайдушна, щира... немає слів... є тільки глибоке небо над ними, велике, як океан, є тільки океан перед ними, величезний, як Небо, як Любов, що застилає очі, заступає думки, стискає земний простір не до маленького острова, не до однієї людини, що зараз поруч, а до її очей, в яких зливаються блакить неба з синявою океану, до губ, що говорять як океан, до мовчазного оточення, немов небо...»¹. Однак коли герой приходить до її бараку, щоби віддати підвіску, яку вона загубила, то несподівано чує такий діалог за дверима: «Ну як кареспанденцік?», а у відповідь солодко російське: «Ох и нае...лася я, девки, ох и нае...лася...»². Після цих слів романтичний флер розвіюється, і герой уже не хоче її бачити.

Свідчення колишнього життя японців на островах – їхні будинки. Вони хоч постарілі, сірі, зотлілі від часу, але ще стоять. У них живуть уже інші люди – «тимчасові, завжди тимчасові люди, дошки не прибили, щоб підтримати будиночок, бо не їхній він, а – нічий»; цим людям (росіянам) нікуди «повертатися, у них всюди така ж батьківщина, вони скрізь, де були – є, і скрізь де є – господарі, хоч такими себе не відчувають, а лише вважають, і заступає їм їхня тимчасовість скрізь...»³. Це вони організували тут радгоспи, в яких, наче під Мінськом, садять картоплю та жито й чомусь немає конче необхідних теплиць. У цих радгоспах тонами тліє незібране вчасно сіно та десятками помирають від голоду телята. Саме радянська влада робить так, що люди з Південного Сахаліну літають в Японію через Москву, хоча це можна зробити уплав за кілька годин. Не можна не помітити, що головний герой не сприймає цієї влади, яку насамперед асоціює з російським етносом.

Герой починає проводити геокультурні та геополітичні аналогії між білорусами і японцями, білорусами і шведами. Білоруси та японці, як він міркує, мають чимало спільних рис: замилювання Природою, безпосередність у поведінці, хазяйновитість, консерватизм, практицизм (який може набувати жорстоких форм, коли, наприклад, діти залишають напризволяще батьків, що вже стали непотрібними). Водночас географічне розміщення спричиняється до різної історичної долі двох народів: японцям «пощастило жити і розвиватися в герметичному світі – на окремому острові, завдяки чому вони змогли зберегти своє, зберегти себе, свої традиції, і далось їм це легше, ніж білорусам, бо білоруси мають навколо себе настирних сусідів»⁴. Звичайно, такі міркування лишень почасти справедливі, адже в них не взято до уваги те, що Японія,

¹ Петрович Б. Путина. *Б. Петрович. Спочатку була темрява* / пер. Н. Куліш. Київ: Український пріоритет, 2015. С. 196–197.

² Там само. С. 198.

³ Там само. С. 213.

⁴ Там само. С. 209.

наприклад, у XIX і XX ст. вела низку війн із Китаєм, Росією, Сполученими Штатами Америки, обстоюючи власну незалежність та інколи здійснюючи експансію щодо інших народів задля реалізації своїх національних інтересів. У порівнянні білорусів із шведами герой приходить до розуміння того, чому представники його народу не були успішними в державотворенні, не дали захопливих прикладів утвердження волі нації до буття. Так, шведи виявляли прагнення до нового, демонстрували експансивність життєвої поведінки, що передбачав військові походи й захоплення/освоєння чужих земель. У білорусів такого прагнення не було; вони лишень захищали свою землю й коли навіть завойовували чужі, то не приєднували до своїх, а верталися додому. Вони лише прагнули зберегти те, що мають. Це герой пояснює м'якістю їхньої природи й толерантністю в поглядах, зумовленими тим, що білоруси проживають на піщано-болотистому ґрунті. Натомість сильний дух і войовниче прагнення пошукати щастя на землях за морями шведів спричинили тим, що вони мешкають на скелястій місцевості. Тут важливо не так те, наскільки міркування героя відображає реальний стан справ (і наскільки особливості ґрунту визначають колективний характер людей, які на ньому мешкають), як те, що він намагається осмислити історичну долю власного народу й свою належність до нього.

Герой опиняється «на краю світу», де є «тільки небо, тільки океан», й у такій незвичній ситуації «на межі» він, як уже сказано, рефлексує. У цих рефлексіях доходить до відносності загальноприйнятих ціннісних систем координат і тверджень. Так, увиразнює для себе ідею, що переміна кута зору може кардинально змінити перспективу сприйняття: «... і земля перед ним не закінчується, а починається, і так в будь-якій точці, де б він не стояв, і зад-перед (початок-кінець) змінюється в залежності від того, куди він повернеться: Америка десь попереду, а Росія, і далі – Білорусь, десь ззаду, але ось він зараз озирнеться, і все зміниться, піде в селище, що стоїть за сотню метрів від океану, і Америка буде ззаду, а Росія з Білоруссю перед ним...»⁵. Зміна перспективи дає змогу побачити рідну Білорусь у центрі його світу, як і руйнування усталених уявлень – дійти висновку (на перший погляд, досить несподіваного) про духовно-культурну спорідненість білорусів та японців. Тут необхідно акцентувати на важливому нюансі: герой обстоює відносність систем виміру, але не їхню довільність. Тобто хтось перебуває в одній системі координат, хтось – в другій, але для кожного його система достовірна, актуальна, життєво насущна.

Сам герой, за його словами, нічого не боїться і до всього готовий. Він виробив таке сприйняття життя: «... раю на цій планеті для людини немає взагалі, однак треба жити – не звертаючи уваги на підполковників чи колоністів і вимітати, виганяти з себе думки про кінець... і шукати в цьому житті хороше, краще, ще краще – рай...»⁶. Як видно далі за сюжетом, герой уявив райськими свої стосунки із японкою-гейшею. Після розчарування він не втрачає віри «в рай», й далі позитивно ставиться до життя. Між іншим, наприкінці твору зустрічає японця, і той є таким, яким він собі й уявляв представника цієї нації, – сухорлявим, усміхненим, доброзичливим, спочатку недовірливим, а потім відкритим та щирим. Пізніше японець показав героєві короткий меч сето (як він сказав, «свою честь»). Його японець зберігав і сподівався використати, якщо виникне така необхідність. Під

⁵ Там само. С. 192.

⁶ Там само. С. 193.

час розмов герой раптом ловить себе на думці, що хотів би зупинити час, адже «тільки тут і тільки тепер у нього був рай»⁷. Він знайшов те, що шукав і за чим відправився за тисячі кілометрів на схід.

Паралельно з лінією пошуків японської присутності на островах розгортається лінія усвідомлення героєм своєї білоруської ідентичності. Як бачимо, це речі пов'язані: процес відкриття іншої культури йде в парі із відкриттям своєї. Виявляється, що білорусів на Шикотані та Кунаширі багато. Так, білорусом виявився капітан теплоходика, який перевозив героя з одного острова на інший. Якби не капітан-земляк, то той би спізнився на відплиття і не потрапив на Кунашир. А там мешкає його родина й там же свого часу служив відомий білоруський письменник Василь Биков. Білорусів багато на Курильських островах. Один із них, який служив у радянській армії, збив корейський пасажирський літак, який випадково залетів у радянську повітряну зону, спричинивши загибель близько 300 невинних людей. Білорускою виявилася доярка, з якою герой познайомився під час відвідин радгоспу. Від неї, як він відчуває, йде «якась незвичайна енергія». Вона красива і робить красивим усе довкола себе. Після їхньої близькості в героя залишаються гарні спогади про цю жінку (на відміну від спогадів про японку-гейшу). На Шикотані герой бачить ту ж рослинність, що і в себе під Мінськом; натрапляє на таку форму печі, яка поширена на його білоруському Поліссі і яку там називають «українською». Перебування далеко від рідного дому викликає в нього ностальгію, бажання говорити рідною мовою й, зрештою, як уже сказано, веде до кристалізації національної свідомості: «... коли в один із вихідних днів вони з другом пішли на гору під назвою Пік Чехова, прозвучало: “... а слабо весь день говорити тут, на Сахаліні, тільки по-білоруськи, слабо?”», виявилось – не слабо, виявилось – можна; там, на Сахаліні, він вперше замислився над тим, хто він є і що є без рідної мови, позаяк до того пишався, що чисто-чисто, зовсім без акценту, говорить російською... саме звідти, зі Сахаліну, він повернувся в Білорусь білорусом, бо їхня спроба говорити по-білоруськи не натрапила на нерозуміння і протистояння: «Говоріть нормальною мовою», як вдома, а навпаки, сприйнялася природно: «... а що такого: он поруч з нами корейці живуть і розмовляють по-своєму, а далі – вірмени і так швиденько базикають, що не зрозуміти нічого, але хай, хай... і вони говорили і балділи, балділи й усвідомлювали себе іншими, не чужими, але іншими...»⁸. Тут герой демонструє долаання комплексу щодо неповноцінності рідної мови (а значить, і своєї неповноцінності як білоруса), який творився імперською російською, а потім радянською русифікаторською політикою, і зі здивуванням, радістю й трохи гордістю відкриває для себе свою до цього часу приховувану та невиразну національну ідентичність.

Однак визрівання національної свідомості героя – це одна важлива тема повісті. Інша – зустріч людини із Природою – одвічною, чистою і благословенною. У Природі все набуває свого первісного значення (тут не зайвим буде наголосити, що саме під час подорожі на гору герой та його приятель вирішують говорити білоруською). Перед цією Природою з її неозорими краєвидами й рослинами, що набувають гігантських форм, людина одержує дивовижні відчуття та враження: «... всякий початок одночасно стає кінцем, а кінець – початком, і все стискається

⁷ Там само. С. 254–255.

⁸ Там само. С. 245.

в п'ятку, і п'яткою є ти сам, самотній, забутий усіма, залишений настільки, що, здається, змахнув би у відчаї крилами і піднявся би в небо, злетів би так високо, що острів перетвориться на зернятко, яке зовсім легко підхопити двома пальцями, кинути до рота, пожувати і виплюнути куди-небудь далеко за Японські острови... нічого не страшно, ніщо не страшно, навіть те, що було страшним в дитячих снах, і сама смерть здається тільки переходом в іншу якість – більш високу, горішній культурний щабель розвитку: був гусеницею – став метеликом...»⁹.

Природа на Курильських островах постає менш освоєною людиною (аніж, наприклад, у Білорусі), більш первісною, стихійною, подекуди жорстокою у своїх виявах. Вона впливає на людей, які потрапляють до неї, взаємодіють із нею, споглядають її. Природа робить їх безпосереднішими, відкритішими, сильнішими, простішими (але не простакуватими). Вони наче отримують щеплення від дискурсу радянської влади, тобто їх ця влада не може «заразити» своїми ідеологемами. Вони наче існують із нею у паралельних світах. Людиною Природи тут є мисливець Іван, який займається полюванням на ведмедів, щоразу ризикуючи життям, відправляючись на ведмежі стежки. Він – цілісна й сильна особистість, яка живе серед Природи у своїй «хатині-барлозі». У нього закохана геологія-вулканограф Лариса, яка приїздить із Петербурга, де має сім'ю, і по шість-вісім місяців мешкає з Іваном – настільки притягальний для неї цей чоловік. Узагалі Природа має магічний вплив на жінок і чоловіків, стосунки яких на островах набувають менш конвенційного й більш спонтанного виміру (і прикладів таких немало на сторінках повісті). Проїнятий відповідними настроєм, герой міркує, що кохання – це те єдине, що тут, на островах, залишилося людині для щастя. Далі він переінтерпретує біблійну історію про гріхопадіння Адама та Єви, стверджуючи, що саме Бог дав їм відповідні органи для насолоди одне одним. Показове для проїнятої природним духом свідомості – отаке переставлення цієї історії з ніг на голову, а також загальне розмивання моральних оцінок щодо сексуальних стосунків між статями. В одному фрагменті герой висловлює міркування більш притаманне не для часу кінця ХХ ст., а для первісного суспільства з практикою вільних сексуальних стосунків: «... а жінки для того і створені, щоб вірно чекати і віддано зраджувати: чекати і зраджувати... (а чоловіки – приходити і йти, приходити і йти...)»¹⁰. Зрозуміло, що таке проміскуїтетне бачення взаємин між чоловіками та жінками руйнівне для існування сучасної моногамної сім'ї. Однак воно має свої позитивні моменти: життя не відкладається на потім, а проживається тут і тепер; цінуються миті радощів, встановлення душевно-інтимної близькості, яку не можна нічим замінити; людина, хай на короткий час, перестає бути самотньою; зрештою, є суто фізіологічна потреба організму, «чистим» виявом якої герой, як пам'ятаємо, не захоплюється, однак він і не осуджує те, коли жінка прагне реалізувати цю потребу.

Герой глибоко захоплюється природним світом Кунаширу й Шикотану. І хоч він не бачить там омріяної японської культури, як сподівався, але натомість зустрічає первісну Природу. Остання, можна сказати, вдовольняє його спрагле естетичне чуття. І це закономірно, адже унікальність японської культури формується передусім завдяки її глибокому зануренню у природний світ, органічному співіснуванню

⁹ Там само. С. 190–191.

¹⁰ Там само. С. 219.

людини та Природи. Але досвід перебування героя серед первісної Природи був далеко не ідилічним. Опинившись із приятелем на дачі свого дядька, яка розташована у прикордонній зоні і від якої до найближчого житла відстань у 50 кілометрів, герой та його друг виявляють безпорадність у доволі жорстокому світі Природи. Під час ловлі риби приятель випадково загнав великого гачка у вказівний палець героя, відтак вони мушили перервати рибалку. Поки обидва були на річці великі шури в будиночку з'їли всі їхні продукти. Цілісіньку ніч вони провели в голодному безсонні, остерігаючись нападу вічно голодних шурів. Зрештою, з великими зусиллями герої спіймали дві горбуші, які й близько не вдовольнили їхнього голоду. На щастя, дядько вирішив приїхати на день раніше, тож вони були врятовані від голоду, страх перед щурами в його присутності теж поменшав. Дядько краще за них давав собі тут раду, але і він не міг передбачити всього. Вночі зловлені краби прогризли целофанову торбу, розповзлися по дачі й почали війну з щурами за територію. Від їхнього шкряботіння дядько прокинувся, опустив руку під ліжко, «як вдома до кішки», і в його палець міцно вчепився клешнею краб. Страшний крик розбудив героя та його приятеля, які після безсонної ночі й доброї вечері швидко заснули.

Повість закінчується на тому, що герой завтра має повертатися до Білорусі. Він немало побачив, відчув, зрозумів, однак уповні пізнати те, задля чого відправився на Курильські острови, не зміг. «Путина», власне, закінчується констатацією того, що остання знайома героя, японська дівчина, що називала себе Анею, так і не сказала йому свого справжнього імені. Зрештою, цілковите пізнання іншої культури навряд чи можливе, а тим паче за відносно короткий час. Про загальну несправдженість людських сподівань промовляє хайку Мацуо Басьо, яку автор виніс в епіграф повісті:

Метеликом ніколи

Йому вже не стати. Даремно тремтить

Гусениця на осінньому вітрі.

Водночас герой зробив великі й важливі кроки в пізнанні себе, своєї національної ідентичності, у розумінні світу довкола та Природи, частиною якої він себе відчуває.

Якщо повість «Путина» Бориса Петровича відображає життєвий досвід головного героя середини 1980-х, то роман Євгена Пашковського «Щоденний жезл» представляє відповідний досвід середини 1990-х років. У першому герой, будучи на Далекому сході, доходить до усвідомлення власної національної ідентичності і, сповнений нових вражень та спостережень, вертається у рідну, але ще підрадянську Білорусь. У другому герой перед початком романної дії вже дійшов до такого усвідомлення і живе у (формально) незалежній Україні. Однак мрії про настання часу незалежності й суспільно-політична та культурна реальність 1990-х років далеко не збігаються. Автор «Щоденного жезла» говорить про три важливі причини, які заважають нормальному розвитку країни, що здобула свободу: трагічні події, які серйозно підірвали генотип нації (Голодомор 1933 р. та аварія на Чорнобильській АЕС 1986 р.); духовна деградація населення у часи перебування під радянською владою; «непокараність совдепу», тобто відсутність колективного усвідомлення того, що відбулося за понад 70 років існування СРСР, й не проведення такого необхідного в цьому випадку духовного та суспільно-політичного самоочищення суспільства.

Виявляється, що кристалізації ідентичності однієї чи кількох особистостей недостатньо для нормального функціонування суспільства.

Прозираючи у глибини проблеми й усвідомлюючи ризики, які вона породжує, а також повсякчас стикаючись із суспільно-політичною «сліпотою» своїх співгромадян, Пашковський посилює критичне зображення реальності до оптимально можливих виявів, щоби спробувати хоч так «достукатися» до їхніх сердець. Цим можна пояснити його гострі, інколи нещадні висловлювання щодо українського народу. Він називає його «конченим» і додає при цьому: «... народ цей став напівпритомним: як не п'є, то похмеляється, як не чухається, то вие закапканеним смертним воєм, аж захлинається вхрипло, як не продається в рабство з бебехами й дітьми, то закликає варягів правити, як не біжить на блядки, то поспішає на аборти, як не топить лій із дітей, за звичаєм орд монгольких, то перед першим зустрічним підтискає хвоста, плазує на пuzі і зорить усміхненим немовлятком, мов сама безневинність, але з гнилим віддыхом людського м'ясила, м'яса брата з пащі»¹¹. Автор пише про «бацилу советікізму», яка за нових умов (пострадянської країни) розвивається у «здиранію, підлократію і тьмократизм» населення.

Ідеї демократії, справедливості, рівності всіх громадян перед законом – те, на чому стоїть західний світ, – тут не працюють. Адже, по-перше, ці ідеї породжені цілком іншими часами і в теперішньому втратили свою силу. Герой міркує: «... ти, якщо проти чогось, то проти того, щоб розділяти людей на білібердалів, демокряків, сучалістів та комуняк, як на породи собачі; під цими формами ти бачив приниження людини – до рівня похоті чи батрацтва – приниження віщої сутності, просвітленої зором Провидіння; всі ці форми, державні устрої, означення й назви, ешелони списаного паперу в обозах ідеологовійн, вся ця даремщина давно не означає нічого; ніякого духу; нічого конкретного; ніякої справжності; ніякої суті; нічогосінько, крім того, що ми збилися з дороги, і забейхані, обреш'яшені назвами боїмось потикатись на очі світла, на очі призначеного, на суд і милосердя Всевидючого зору»¹². І по-друге, у просторі глибоко ураженого «бацилою советікізму» суспільства запровадження цих ідей набуває виразно патологічних виявів. Це породжує «безмежну, як море блювотини», «чорнішу мороку для живцем закопаного» зневіру, від якої постає «непідвладне бажання плакати, прощатись, вити, вихриплювати з себе надчутливе і надпроникне знання про те, що всіх нас чекає невдовзі»¹³.

Пострадянській дійсності автор «Щоденного жезла» (як і «Путини» – радянській) протиставляє простір Природи і ще незіпсутого радянською владою села. Саме у Природі оповідач бачить ту чистоту та красу, яких так прагне його душа: «... глянь, моє серце, скільки краси тут на кожній сухій бадилині й гілці! яким сяйвом зустрічають вони тебе! яким перемитим, відшліфованим світлом; який божественний ранок!»¹⁴. Дід Микола для героя – втілення людської гідності та відповідальності за власний рід: «... зачерпнути чистим відром води, пити й нахвалювати: от добра; а дід стоятиме біля хвіртки: сивий, розважливий... він стоятиме собі, як і належить господареві: неквапний, але не надто повільний,

¹¹ Пашковський Є. Щеденний жезл: роман-есеї. Львів: Піраміда, 2011. С. 340.

¹² Там само. С. 399.

¹³ Там само. С. 347.

¹⁴ Там само. С. 208.

щоб не подумали, ніби з якоїсь провини схильний втікати або щось приховує в собі, загночений страхом; він стоятиме рівно такий, яким потрібно бути, щоб не викликати ні підозри, ні настороженості; рівно такий, щоб дозволити собі просту людську гідність, не розтоптану ні колгоспами, ні розкуркуленням, ні виселками, ні втечами... він стоятиме як знак обов'язку перед своїм родом – і останнім піде й нахилиться до відра на цямрині»¹⁵. Наприкінці роману машину, в якій їхав головний герой із братом і яка застрягла в рівчаку, витягує трактором один хлопчина. Він відмовляється брати гроші за допомогу, а потім виявляється, що прадід цього хлопця та прадід оповідача були кумами й їх обидвох радянська влада запроторила в одну тюремну камеру. Оповідач відчуває у хлопцеві «світлу» натуру. Той, що найважливіше, позбавлений гніву, а значить може скерувати свій дух «до чогось справжнішого, аніж гнів на забейханих, зачучверілих, нещасних». Тут міркування оповідача суголосні з міркуваннями Фрідріха Ніцше, який казав, що в ненависті воля до життя спрямована не на майбутнє, а на минуле; а отже, знищує сама себе.

У романі Пашковського також можна побачити постать мисливця, який стоїть близько до Природи й виявляє притаманну для її форм «чистоту» та силу волі, що виявляється у витривалості, терпінні, пристрасті тощо. Мисливець, який досконало знає звичай та поведки звірів, живе згідно з природними законами, намагається перешкодити полюванню бракон'єра-підлітка й гине від його несподіваного пострілу. Символіка такого сюжетного ходу очевидна: сильна та «чиста» людина Природи гине від підступної і нищої людини суспільної, ураженої «бацією советікізму». Остання егоїстично ставиться до життя й послуговується лишень корисними цілями, не думаючи про неминучі наслідки. Оповідач згадує про одну сімейну пару, яка спокусилася на обіцянки влади, покинула рідне село й поїхала в Чорнобильську зону заради добрих заробітків. Її життя з часом перетворилося на протилежне до того, на яке чоловік і жінка сподівались: «... після роботи в зоні вона народжувала викиднів, запила, опустилася, забула і попередні сім'ї, і чоловіків своїх колишніх, забула все, бо спротивилась і своїм іменем... вони так зреклися села і так зненавиділи себе, свою хворобу, свою безсилість вирватися з глибокого кола, що вцент забули й слова, свою родинну мову, найглибші глибини серця... вони, донедавна дужі, сільські, роботящі люди, стожильні і тяглові, чужі всякій зніженості, тепер дивувалися кволі, що вдень притискала їх до ліжок і відбирала дар мови...»¹⁶.

Автор «Щоденного жезла», як і «Путини», критично налаштований до того, що подається та впроваджується під маркою російської культури: «... розсіяна по євгразійстві суміш старослов'янського пафосу, словечок типу “перестройка”, матюгів і завойовницьких вигуків, що, послуговуючись ними, московити освоїли, перетворивши на авгієве тирло, земель більше, ніж СНІД і бубонна чума, – ця суміш, дарунок ординства, не обминула й нас; то ж всюди бійтесь дарунків московита: він або здертий з сироти, або крадений в убогого; поза сумнівом, далекий друже, існують прокляті мови і серед них згаданий московський діалект, що розчинив і пожер мови безневинних північних етносів, послугував надзлочинною калькою для наказів про розстріли та большевистських бомаг, за якими розгинаючи пальці,

¹⁵ Там само. С. 147.

¹⁶ Там само. С. 247.

одбирали з рук останню квасолину в мільйонів опухлих від голоду...»¹⁷. Як бачимо, автор проникливо виявляє агресивну шовіністичну сутність російського етносу, який і творить відповідну культуру. Щоправда, тут існують винятки: є письменники, які глибоко прозирають у людську природу, наприклад Федір Достоєвський, Лев Толстой, Варлам Шаламов. Однак вони – винятки, які підтверджують правило. Ця культура поширюється (показовим є її уподібнення до СНІДу та бубонної чуми) на завойованих територіях і слугує запорукою утривалення посталого статусу-кво, підтвердження права завойовника на захоплені землі. Вона веде до деградації населення; до того, що завойовник і завойований починають належати до спільного культурного поля, щоправда тут кожен знає свої місце. Цим пояснюється лють оповідача на рускоязичіє – «дуже поширена, як дворяниги, порода плебейства, сиділо поряд, плямкало, чавкало, пускало слину, длубало в носярі, лузало соняшникове насіння, кидало лушпу під лавку і глипало на попутників наглим зизим оком; йому сверблять кулаки, його розпирає тупість; мама-репанка з сільської вимови на общеславянській говор ламає язика, а синоньо йорзає невисидючо на твердій дихті, замучений аскарідами, муляється кишкою об кут сидіння, плює лушпинами, крутиться, в пуху й прищах, мов гнійних набряках безсоромності, совається заглищений і з дурнувато роззявленим ротом слухає плеєрну музику крізь навушники...»¹⁸.

Однак критичні візії автора не зосереджуються лишень на українському пострадянському суспільстві. Він говорить про те, що загалом «світом правлять одморозки, пребезсовісні люди, бо тільки вони, до жебрацької крихти позбавлені знання життя, здатні виступати від його, життя безсовісного імені»¹⁹. Оповідач робить закид Заходу, який проголошує ідеї верховенства права, гуманізму та справедливості, але нерідко в реальній політиці послуговується цілком іншими інтересами. Адже саме Захід, попри послідовну критику політичного курсу Сталіна, який, зокрема, призвів до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, водночас скуповував за низькими цінами в Радянського Союзу зерно. Згодом, на початку 1990-х років, Захід не перешкодив тому, щоби спиритні ділки з комуністичним та комсомольським минулим «приватизували» партійні й державні гроші СРСР і потім перевели їх у західні банки. У такий спосіб ці ділки обікрали й так злиденне населення країни і спричинилися до величезної матеріальної нерівності між фінансово-політичними елітами й звичайними людьми. Також із Заходу в колишні радянські республіки прийшли ідеї зневіри в істину як таку, скепсису щодо великих наративів та свободи без жодних обмежень. Оповідач міркує: «... істина – ця довга, чиста, чітка, неоспорима і сйалива полоса, по один бік якої чорне – це чорне, а по другий бік біле – це біле – в наш час стала кутом, точкою зору, чимось таким, що немає нічого спільного не тільки з істиною, але навіть із простим фактом і повністю залежить від того, яку позицію ти займеш, дивлячись на неї; або – точніше кажучи – від того, наскільки тобі вдалося змусити того, кого ти хочеш обдурити або збити з пантелику, зайняти певну позицію при погляді на неї»²⁰. Тут треба сказати, що сам Захід мав тривалу традицію духовних і наукових пошуків, у якій закономірним постало прагнення критично переосмислити певні

¹⁷ Там само. С. 66.

¹⁸ Там само. С. 212–213.

¹⁹ Там само. С. 251.

²⁰ Там само. С. 420–421.

ментальні категорії та ціннісні орієнтири. Відтак критичне «перезавантаження» гносеологічної парадигми не може суттєво вплинути на загальну траєкторію його руху. Інша ситуація у випадку колишніх радянських республік, глибинно уражених комуністичною ідеологією з її викривленими світоглядними орієнтирами і для яких базові аксіологічні моделі ще не стали засадничими. За таких умов ідея відносності істини спричиняється не до інтелектуального та духовного прориву вперед, а до консервації за давнених радянських комплексів, які за нових умов трансформуються, мімікрують й демонструють свою унікальну живучість.

Гостра й масштабна критика Пашковського, яка спрямована і на Україну, і на Росію, і на Захід, як уже сказано, на те, щоби «струснути» читача, відкрити йому очі на той абсурд, який відбувається навколо. Цьому абсурду альтернатива, на думку автора, єдина – «та щось всесильніше, чесніше чеснот, правдивіше правди, бо обоє вони, якщо споріднені з людиною, вже передбачають наперед протилежне, щось дитинне, розгублене з спросоння й щасливе від рідної руки, котра поправляла ковдру, щось обнадійливе, *ти не сам*, не покинутий, не безпорадний з притиснутим обіруч страхом, як м'яким зайченням за пазухою, щось співчутливе, проникне, тишею і розумінням схоже на мовчазну сільську бабцю, що одним поглядом вмилосерднеє від тривоги і нагадує осінь, щось віддаленіше далини, ближче останньої сповіді вмивало від чорного поту лиховість, образ, передчуттів, погорди і, голосами всього суцього воскресивши світ, нагадувало писати: скоріше записувати віднайдене, ніж вигадувати присутнє, скоріше чієсь, ніж власне...»²¹. Оце всесильне, що наказує писати, – Бог, який для оповідача являє Себе не в церкві, не в обрядових ритуалах, а у красі Природи, людському вияві любові, співчуття, ніжності тощо. Головний герой високо поціновує прекрасні миті життя, які власне і є виявом божественного начала.

Бог у Пашковського співчутливий, терпеливий та справедливий. Однак Його терплячість має межі: «... погибельне має згинуту, а від живих вимагається чистота істин, життя згідно них, милосердна віра; Бог змете нечестивців, як смердінь труп'ятини, як сморід блюзнірства, як смердоту над відстойниками»²². Свою роль автор бачить у тому, щоб допомогти сучасникові побачити істину й почати жити згідно з нею. Відтак стає зрозумілою символіка назви роману: автор пропонує читачеві текст («жезл»), який допоможе підвестися й торувати свій складний життєвий шлях. Тому роман, який, на перший погляд, здається твором розчарування і навіть ненависті, насправді є виявом співпереживання, співчуття та вболівання за ближнього. А отже, два розглянуті тексти можна бачити як два вияви надії. Одна – чиста, сповнена глибинних і невиразних очікувань на краще життя, яке недосконале, але варте любові. Друга – саркастична, зроджена з гострокритичного бачення дійсності, що пропонує божественну альтернативу невідрадному стану справ. Борис Петрович прагне розбудити почуття національної ідентичності, а Євген Пашковський – причетності до великого трансцендентного задуму Бога.

Обидва автори розгортають твори у формі потоку свідомості. Білоруський розриває суцільну оповідь завдяки техніці енгамбеману на порівняно невеликі фрагменти (на жаль, в українському перекладі, на відміну від білоруського оригіналу,

²¹ Там само. С. 91.

²² Там само. С. 326.

не передане графічне відокремлення утворених фрагментів через більший міжрядковий інтервал). Таке використання суто поетичної техніки у прозі – виразно модерний прийом, який активізує читацьку увагу і є знаком *розриву*, який притаманний мисленню та людській долі, а також *стихійності життя*, що не можна загнати в чіткі рамки. Український автор вдається до класичного поділу тексту на абзаци (тут речення закінчується в одному абзаци, а в другому починається нове). Однак цей поділ трапляється рідко й здійснюється випадково – також знак великої та *неприборканой стихії життя*.

І Борис Петрович, і Євген Пашковський дають приклади поетичної прози – з тонким відчуттям краси життя, миті існування, розрізненням минушого й універсального, з розлогими та промовистими метафоричними і символічними структурами. Їхнє письмо гранично сконцентроване, промовисте та значуще в естетичному й філософському вимірах. Автори описують, здавалося б, різні життєві досвіди, роблять це в різних мовних ареалах, але на глибинному рівні сприйняття їхні тексти постають в універсальній сюжетній лінії визрівання особистості й потягу до трансцендентного. А така лінія – свідчення справжнього письма...

ЧАСТИНА IV
СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ
ТА КУЛЬТУРНІ
ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

ЕМІГРАЦІЯ З РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ (2020–2021): ПРИЧИНИ, ТЕНДЕНЦІЇ, НАСЛІДКИ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ

У 2020 р. у Білорусі відбулися президентські вибори, які спровокували масові акції непокори, зважаючи на їхню очевидну фальсифікацію: у перемогу президента Олександра Лукашенка з великим відривом від основного конкурента Світлани Тихановської не повірила не тільки національно свідомо інтелігенція, а й представники всіх соціальних верств суспільства. «У Мінську й інших містах Білорусі люди вийшли на вулиці, висловлюючи недовіру цим результатам, – писали медіа. – Учасників акцій затримують, б'ють, катують силовики»¹.

Згідно з даними міжнародних правозахисних організацій, близько 30 тис. білорусів було затримано за час протестів. Насильство, яке застосовувала проти протестувальників влада Білорусі після президентських виборів у серпні 2020 р., засудила й Рада Організації Об'єднаних Націй (ООН) із прав людини. У резолюції, ухваленій 24 березня 2021 р., йшлося про необхідність верховному комісарові ООН із прав людини Мішель Бачелет перевірити повідомлення про порушення прав людини, зібрати та проаналізувати докази, які можуть бути використані в позовах проти осіб, які скоїли злочини².

Репресії, переслідування неугодних владі громадян спровокували масову еміграцію з Білорусі. Політичні аналітики зауважують, що у 2020–2021 рр. вона стала наймасовішою на пострадянському просторі. «Після придушення білоруською владою протестів, викликаних фальсифікацією президентських виборів 2020 року, дедалі більше громадян Білорусі не лише не бачать майбутнього в цій країні, а й побоюються кримінального переслідування», – читаємо у статті «З якими проблемами стикаються політичні емігранти у країнах пострадянського простору»³.

Напередодні президентських виборів (2020) більшість білорусів проживала у країнах ЄС. До прикладу, наприкінці 2013 р. 11 159 осіб із різними статусами (дозволи на постійне або тимчасове проживання) – в Польщі (дані Управління у справах іноземців Польщі), близько 200 – в Угорщині та Словаччині, 4 000 – у Чеській Республіці. Щодо західноєвропейських держав, то зафіксовано близько 60 тис. легально зареєстрованих осіб. Кількість білоруських громадян, які проживають

¹ Терещук Г. Білоруси втікають від політичних переслідувань і репресій у Львів. *Радіо Свобода*. 2020. 12 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bilorusy-iviv-bizhenci/31006260.html>

² Жуков Є. Рада ООН з прав людини засудила насильство в Білорусі. *DW*. 2021. 24 березня. URL: <https://www.dw.com/uk/rada-oon-z-prav-liudyny-zasudyla-nasylstvo-v-bilorusi/a-56977493>

³ З якими проблемами стикаються політичні емігранти у країнах пострадянського простору. *hromadske*. 2021. 26 грудня. URL: <https://hromadske.ua/posts/z-yakimi-problemami-stikayutsya-politichni-emigranti-u-krayinah-postradyanskogo-prostoru>

Діаграма 1

у Литві, Латвії та Естонії порівняно невелика і не перевищувала 2 000–4 000 в кожній із цих країн⁴.

На думку експертів, найважливішими чинниками, що стимулювали міграцію з Білорусі, стали:

– вища заробітна плата і загалом вищий рівень життя у країнах призначення;

– наявність міграційних мереж (родичів або близьких друзів, які проживають/працюють у країні призначення)⁵.

Після масових репресій влади 2020–2021 рр. у Білорусі трудова міграція доповнилася політичною: політична криза змусила амбітних/небайдужих людей, особливо молодь, шукати кращі можливості для професійного розвитку й забезпечення від політичного беззаконня⁷. У нових суспільно-політичних реаліях такі держави, як Україна, Грузія, Литва, Латвія та Естонія, почали виглядати особливо привабливо для політичних емігрантів, тому що в цих країнах:

– населення розуміє російську мову;

– проживають знайомі та родичі;

– зрозуміліша бюрократична система державного устрою;

– існують особливі режими, які передбачають спрощене отримання візи⁸.

⁴ Прогноз міграції між ЄС, Вишеградською четвіркою та країнами Східної Європи: наслідки скасування візового режиму / ред.: М. Ярошевич, М. Ласінська, О. Бетлій. Варшава, 2014. С. 152.

⁵ Там само.

⁶ Там само

⁷ Ковтун О. Білоруська політична еміграція. URL: <https://institutedd.org/blog/posts/biloruska-politichna-emigraciya>

⁸ З якими проблемами стикаються політичні емігранти...

Одним із важливих напрямів еміграції стала Україна. Власне міграція білорусів через Україну за останні 2 роки змінилася як за кількістю перетинів державного кордону, так і за змістом цього процесу. Якщо раніше міграційні потоки можна було умовно розділити на побутові (відпочинок, родинні та дружні стосунки, зміна місця проживання) і трудові (бізнес, робота за наймом), то з 2020 р. до них додалися ще й політичні⁹.

З даних Держприкордонслужби за 2018–2019 рр. можна побачити, що збільшення міграції пов'язане з літнім періодом. Пік перетинів зазвичай припадав на липень–серпень, але у 2020 р. і 2021 р. така динаміка вже не спостерігалася. Це може бути пов'язане з ковідними обмеженнями й закриттям кордону, спричиненим політичною кризою¹⁰. Із початком пандемії кількість білорусів, які перетинають кордон з Україною, згідно з даними Держприкордонслужби України, скоротилася з 4,6 млн у 2019 р. до 939,2 тис. у 2020 р. і досягнула рекордно низьких позначок – 253,4 тис. – на кінець липня 2021 р.¹¹. Загалом, згідно з даними Держприкордонної служби України, впродовж серпня 2020 р. – серпня 2021 р. кордон України перетнули 150 тис. білорусів¹². За даними Державної міграційної служби (ДМС), із серпня 2020 р. по липень 2021 р. посвідки на тимчасове проживання в Україні отримали 3 042 громадянина Білорусі¹³.

У серпні 2021 р. дозвіл на проживання в Україні отримало понад 3 500 громадян Білорусі. Із серпня 2020 р. по липень 2021 р. посвідки на тимчасове проживання оформили 3 042 громадяни, ще 487 осіб отримали дозвіл на постійне проживання. Також, починаючи з 2020 р., в Україні визнано біженцями дев'ятьох білоруських громадян, ще двоє отримали статус осіб, які потребують додаткового захисту. Для порівняння, у 2019 р. в Україні видали для білорусів 2 175 посвідок на тимчасове проживання, а у 2020 р. загалом – 2 537¹⁴.

Зауважимо, що міграційне законодавство України недостатньо лояльне до білорусів і значна частина з них була змушена переїжджати в інші країни через труднощі з легалізацією в Україні¹⁵, хоча офіційні органи влади цей факт заперечують. Так, Президент України Володимир Зеленський у політичному ток-шоу «Право на владу» з цього приводу зазначав: «Ми надали можливості разом з міграційною службою, з Михайлом Федоровим [віцепрем'єр-міністр, міністр цифрової трансформації України – *Авт.*]. Ми створили всі умови, щоб люди приїхали й у них не було жодних проблем з житлом, умовами та фінансами, щоб вони

⁹ Мирний М. Україна недостатньо допомагає постраждалим від режиму Лукашенка. *Zmina*. 2021. 28 жовтня. URL: <https://zmina.info/articles/ukrayina-nedostatno-dopomagaye-postrazhdalym-vid-rezhymu-lukashenka/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Рік після виборів. Як змінилася Білорусь – у подіях та цифрах. *Радіо Свобода*. 2021. 8 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rik-pislya-vyboriv-yak-zminylasya-bilorus-u-podiyakh-tatsyfrakh/31396548.html>

¹³ Мирний М. Україна недостатньо допомагає постраждалим...

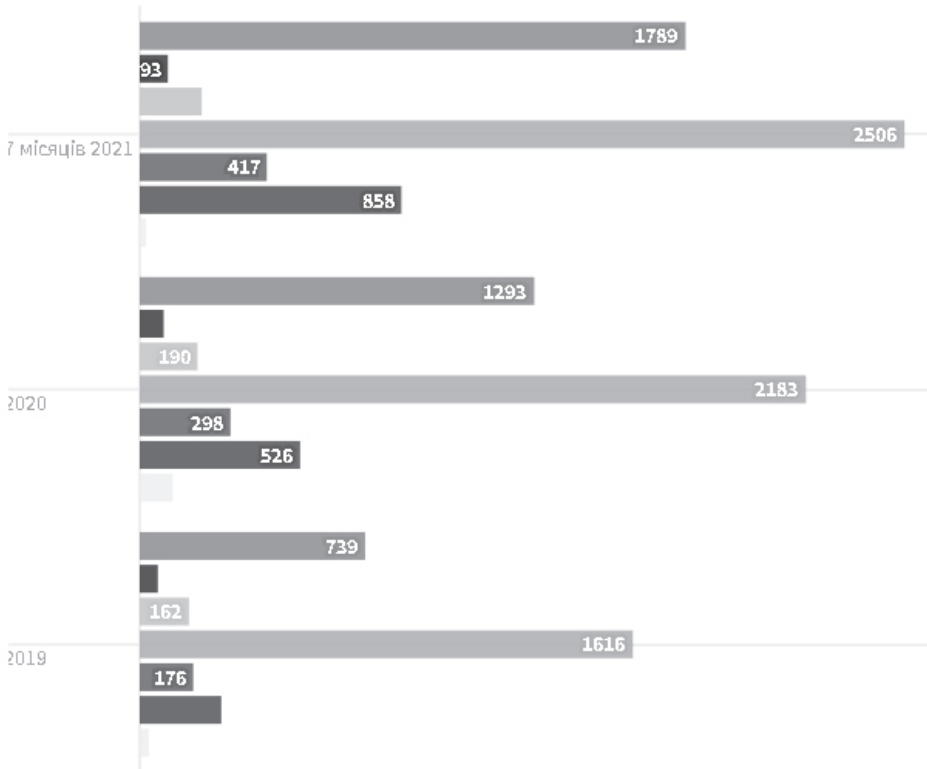
¹⁴ Журавльова О. Втеча від режиму: як білоруси шукають прихистку в Україні. *DW*. 2021. 10 серпня. URL: <https://www.dw.com/uk/vtecha-vid-rezhymu-lukashenka-yak-bilorusy-shukaiut-trykhytstu-v-ukraini/a-58816390>

¹⁵ Там само.

Діаграма 2

Кількість виданих посвідок на проживання в Україні¹⁶

- Працевлаштування
- Релігійна діяльність
- Навчання
- Воз'єднання родини разом з громадянами України
- Воз'єднання родини разом з іноземцями
- Інші категорії
- Відмови у видачі посвідки

швидко отримували документи, без будь-якої бюрократії. За ними майбутнє, і ми допомагаємо»¹⁷.

Насправді правозахисники були змушені визнати забюрократизованість, важкодоступність міграційних процедур, пов'язаних з одержанням можливості легально жити і працювати в Україні. Реакцією влади на цей факт стали косметичні зміни законодавства. Так 4 жовтня 2020 р. Президент України підписав Указ № 420/2020 «Про деякі заходи щодо залучення підприємців, висококваліфікованих фахівців, які є громадянами Республіки Білорусь»¹⁸. Основна мета указу – створення простих і легких умов для білоруських підприємців та ІТ-спеціалістів для переїзду

¹⁶ Там само.

¹⁷ Мирний М. Україна недостатньо допомагає постраждалим...

¹⁸ Указ про залучення білоруських ІТ-фахівців: про що та навіщо? URL: <https://uba.ua/ukr/news/7920/>

Діаграма 3

*Кількість наданих статусів біженця та осіб,
які потребують додаткового захисту¹⁹*

- Звернення за захистом від України
 Визнано біженцями
 Визнано особами, яким необхідний додатковий захист
 Відмови

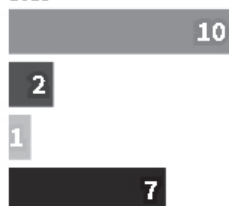
7 місяців 2021

2020

2019

в Україну (внаслідок відсутності доступу до мережі Інтернет лише за 3 дні Білорусь втратила понад 141 млн дол. внутрішнього валового продукту (ВВП), а деякі білоруські ІТ-компанії недоотримали 50 % доходів і зазнали на світовому ринку безповоротних репутаційних втрат)²⁰.

Президент України В. Зеленський доручив уряду:

- продовжити термін перебування в Україні з 90 до 180 днів протягом року для громадян Республіки Білорусь (підприємців, ІТ-шників);
- скоротити терміни отримання посвідок на тимчасове проживання для громадян Республіки Білорусь – ІТ-шників, підприємців та членів їхніх сімей без необхідності виїзду за межі України;
- до 5 днів скоротити термін видачі дозволу на працевлаштування;

¹⁹ Мирний М. Україна недостатньо допомагає постраждалим...

²⁰ Там само.

– спростити реєстрацію фізичних осіб-підприємців (ФОП) для таких категорій;
 – забезпечити роботу контакт-центру та вебсайту з усією необхідною інформацією²¹.

Кабінет Міністрів України 18 листопада 2020 р. підтримав законопроекти «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції»²² та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції)»²³, які мали б уможливити спрощення процедури продовження терміну перебування в нашій країні іноземців та осіб без громадянства, що законно прибули та перебувають на її території, а також процедури обміну посвідки на тимчасове проживання в нашій державі²⁴.

У грудні 2020 р. Кабінет Міністрів України схвалив Постанову про деякі питання оформлення посвідок на тимчасове проживання певним категоріям білорусів, зокрема фахівцям у сфері ІТ та інновацій, які звернулися із заявою про надання дозволу на імміграцію, що передбачає спрощення оформлення такої посвідки²⁵. Урядовці зазначили, що «проект постанови пропонується встановити, що громадяни Республіки Білорусь, які є підприємцями, висококваліфікованими спеціалістами, зокрема фахівцями у сфері інформаційних технологій та інновацій, імміграція яких відповідає інтересам України, та члени їх сімей, одночасно із зверненням із заявою про надання дозволу на імміграцію, відповідно до пункту 2 частини другої статті 4 закону “Про імміграцію” (як особи, які є висококваліфікованими спеціалістами і робітниками, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України) звертаються до ДМС [Державної міграційної служби – *Авт.*] для оформлення посвідки на тимчасове проживання і отримують її у скорочений строк»²⁶.

Як бачимо, ІТ-спеціалісти стали чи не основною міграційною метою української влади, яка намагалася зміцнити ІТ-індустрію в Україні. Підстави для оптимізму справді були – у зв’язку з жорстоким розгоном протестів у Білорусі після президентських виборів 2020 р. деякі великі ІТ-компанії вивезли із країни частину працівників. Так засновник «Wargaming» Віктор Кислий у серпні 2020 р. зауважував, що «компанія розробляє план можливої релокації частини співробітників і членів їхніх сімей в інші країни у разі форс-мажорних обставин»²⁷. Він зазначав, що

²¹ Там само.

²² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-deyakikh-zakonodavchikh-aktiv-ukraini-shchodo-vdoskonalennya-zakonodavstva-u-sferi-migratsii>

²³ Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/217759.html>

²⁴ Кабмін спростив правила імміграції з Білорусі. *Укрінформ*. 2020. 23 грудня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3160045-kabmin-sprostiv-pravila-immigracii-z-bilorusi.html>

²⁵ Деякі питання оформлення, обміну посвідок на тимчасове проживання громадянам Республіки Білорусь, які є підприємцями, висококваліфікованими спеціалістами, зокрема фахівцями у сфері інформаційних технологій та інновацій, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України, та звернулися із заявою про надання дозволу на імміграцію, та членам їх сімей. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1303-2020-%D0%BF#Text>

²⁶ Кабмін спростив правила імміграції з Білорусі...

²⁷ Білоруські айтишники тікають до України. *BBC. News. Україна*. 2020. 26 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53916247>

компанія з розумінням ставиться до позиції кожного, але «працює над варіантами віддаленої роботи за бажанням»²⁸.

ІТ-компанія «Godel Technologies» 22 серпня повідомила, що вже перевезла частину працівників до України. Таке рішення було прийнято у зв'язку з нестабільною роботою інтернет-провайдерів у Білорусі²⁹. Альянс компаній «ІВА Group» також розглядав можливість переведення частини спеціалістів до Чехії, Болгарії або України. «Є варіанти і щодо інших країн. У першу чергу ми хочемо зберегти наших співробітників, а також збільшити присутність на ринках поза межами Республіки Білорусь»³⁰, – зазначала начальниця відділу розвитку персоналу Тетяна Бутова. Можливість вивезення працівників розглядала й одна з найвідоміших ІТ-компаній Білорусі – «ЕРАМ Systems»³¹.

Проте все ж більшість білоруських мігрантів покинули державу, зважаючи на політичні чинники. Частина з них, попри бюрократичні труднощі, обрала місцем проживання Україну. Про особливості втечі з Білорусі один із мігрантів пригадував: «Мені сказали, куди приїхати, там чекав автобус, який підвіз до ріки, яку ми перепливали, і опинились у Росії, де чекав інший автобус, і до кордону з Україною під'їхали. Україна посилила свої кордони у зв'язку з міграційною кризою. Є повноцінний кордон і є небезпека. Коли ввіймають на території Росії, то було, що людей відпускали. Коли білоруські силовики лапають, то це – без шансів. Тому багато людей ідуть зараз через Росію. З Білорусі офіційно не можна виїхати в Україну. Долав два ряди колючих дротів»³².

Чимало білорусів потрапило до України нелегально. «Я переходив через українсько-білоруський кордон через ліс і болото. Вночі. По коліна йшов у воді. Ось так і потрапив сюди. У мене була робота вдома. Але в один день мені довелося просто зникнути і нікому ні слова. Бо це для всіх було б небезпечно. З речей – маленький наплічник», – пригадував біженець із Білорусі³³.

Аналізуючи причини міграції, керівник «Білоруського кризового центру» у Львові Олексій Францкевич зауважував: «Зараз кожна друга сім'я думає, як покинути Білорусь, а кожна п'ята вже знає, куди їде. Виїжджають айтішники, лікарі, спеціалісти... Я постійно отримую повідомлення, що хтось із білорусів перетнув кордон і потребує в Україні допомоги. Лукашенко зачищає всіх, йому потрібна лояльність, визнання»³⁴.

Нерідко «зачищення» опозиції відбувається і на території сусідніх держав. Так, радник із закордонних справ лідерки білоруської опозиції Світлани Тихановської Франак Вячорка зазначав, що білоруським політичним емігрантам в Україні й інших країнах надсилають листи з погрозами. «В Києві існує чимало груп, які надсилали погрози нашим активістам... Багато кому з тих, хто виїхали з Білорусі. Погрози

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Терещук Г. Через ліс, болото, колючі дроти втікають білоруси від режиму Лукашенка. *Radio Свобода*. 2021. 7 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bizhentsi-bilorusy-mihratsiya-represiyi-vbyvstva/31597419.html>

³³ Там само.

³⁴ Там само.

надсилають навіть у Вільнюсі. Пишуть, що знають адреси, погрожують убити. Недарма Литва надала охорону Тихановській, а Польща – Латушку»³⁵, – констатував він. Зауважимо, що 3 серпня 2021 р. у Києві був убитий громадянин Білорусі, голова громадської організації «Білоруський дім в Україні» Віталій Шишов³⁶.

Правозахисні організації в Україні неодноразово закликали владу припинити відносини з білоруською стороною у 2020–2021 рр., особливо «силовий сектор». Українські медіа повідомляли, що за перші пів року 2021 р. Україна видала до Білорусі або в невідомому напрямку 16 її громадян. «Враховуючи нелегітимність теперішнього білоруського режиму, системні катування і масові репресії, ми вважаємо, що треба призупинити співпрацю з силовими структурами Республіки Білорусь», – писали журналісти³⁷.

Ще одним напрямком білоруської міграції після президентських виборів 2020 р. стала Республіка Польща. Від серпня 2020 р. до 26 грудня 2021 р. до Польщі прибуло понад 23 тис. білорусів із проханням про допомогу та захист від репресій у їхній країні: 12 тис. в'їхали за візою, виданою з гуманітарних міркувань; 3,4 тис. заявили, що хочуть отримати міжнародний захист у Польщі; 7,6 тис. приїхали в межах програми «Poland. Business Harbour»³⁸. «Польща постійно підтримує та захищає людей, які тікають з Білорусі, від репресій – наразі понад 23 тис. білорусів шукали притулку в Польщі», – повідомив інформаційному агентству РАР речник міністра-координатора спецслужб Станіслав Жарин³⁹.

Польський уряд неодноразово заявляв про підтримку продемокритичних сил у Білорусі та спонукав до більш активних дій партнерів у Європейському Союзі, проголосивши спеціальну програму фінансової допомоги білоруським громадянам у Польщі на 50 млн зл. (13 млн дол.)⁴⁰. «Польське суспільство і політикум щодо Білорусі мають консенсус. І влада, і суспільні організації, і католицька церква налаштовані дуже конкретно. Вони підтримують білорусів, які страждають і прагнуть свободи, зокрема вільних виборів. Також вони підтримують польську меншину, лідери якої в Білорусі залишаються за ґратами, і підтримують католицьку церкву в Білорусі, яка залишається під дуже жорстким тиском влади», – зауважував білоруський журналіст Валерій Калиновський⁴¹.

³⁵ Білоруським політичним емігрантам надсилають листи з погрозами – радник Тихановської. *Українформ*. 2021. 22 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3337415-biloruskim-politichnim-emigrantam-nadsilaut-listi-z-pogrozami-radnik-tihanovskoi.html>

³⁶ Там само.

³⁷ Журавльова О. Втеча від режиму...

³⁸ Від початку кризи в Білорусі у Польщі прихисток знайшло понад 23 тис. білорусів. *PolskieRadio*. 2021. 29 грудня. URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7856/artykul/2876637,%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D1%83-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8-%D0%B2-%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96-%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%88%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4-23-%D1%82%D0%B8%D1%81-%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%D0%B2>

³⁹ Цюпин Б. Чому саме у Польщі шукають прихистку багато втікачів з Білорусі. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/why-poland-is-safe-haven-for-fleeing-belarusians/5991616.html>

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Країни Балтії – один із магістральних напрямків білоруської міграції останніх років. Литва, Латвія, Естонія не тільки сприяють міграції з Білорусі, а й надають матеріальну, психологічну підтримку переселенцям. До прикладу, Литовське державне агентство інвестицій «Invest Lithuania» незадовго розробило програму з релокації компанії з Білорусі. Так суб'єкт підприємницької діяльності, що вирішив переїхати до Литви, зможе вивезти своїх співробітників за три дні та почати роботу за вже за місяць після переїзду. Подібні програми стартували і в Латвії та Естонії⁴².

Зважаючи на значну кількість білоруських біженців, у червні 2021 р. Литва оголосила про намір побудувати табір на 350 осіб в Центрі реєстрації іноземців (URC) у м. Пабраде з метою «контролю напливу нелегальних мігрантів»⁴³. Глава URC Александрас Кісловас наголосив, що хоча табір для біженців – не те ж саме, що звичайне житло, але «люди будуть забезпечені усіма необхідними зручностями»⁴⁴. Також деяких біженців планували розміщувати у звичайних житлових приміщеннях.

Отже, починаючи із 2020 р. Білорусь стикнулася з новою проблемою – політичною міграцією, спричиненою репресивною політикою центральних органів влади загалом та нелегітимно обраного президента О. Лукашенка зокрема. Білоруські мігранти обирали місцем проживання, як свідчить статистика, здебільша держави Центрально-Східної та Західної Європи, а також країни Балтії. Чимало білоруських мігрантів у 2020–2021 рр. оселилося в Україні, хоча міграційне законодавство нашої держави не сприяло переселенню.

⁴² Кр'юка С. Полювання на білорусів. Чи переманить Україна айтішників, які тікають від Лукашенка. *Главком*. 2020. 9 вересня. URL: <https://glavcom.ua/publications/polyuvannya-na-bilorusiv-chi-peremanit-ukrajina-aytishnikov-yaki-tikayut-vid-lukashenka-704164.html>

⁴³ Литва побудує табір для білоруських біженців. *Слово і діло*. 2021. 11 червня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/11/novyna/svit/lytva-pobuduye-tabir-biloruskyyx-bizhencziv>

⁴⁴ Там само.

ТОМОС ПРО АВТОКЕФАЛІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ: РЕАКЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА БІЛОРУСЬКОГО ЕКЗЕРХАТУ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ

Томос про автокефалію Православної Церкви України (ПЦУ) більшість українських і західних релігієзнавців вважають подією історичного масштабу, яка зміцнила й утвердила незалежність України в умовах російсько-української війни. Відголос цієї події був таким масштабним, що не залишив байдужими провідних світових політичних лідерів та Православні Церкви. Не виняток і Російська Православна Церква (РПЦ) та її Білоруський екзархат. Їхня реакція на подію, зважаючи на безпосередню заангажованість, потребує окремої уваги, тому стала об'єктом нашого наукового зацікавлення.

Верховна Рада України 19 квітня 2018 р. схвалила звернення до Константинопольського патріарха Варфоломія із проханням надати Томос про автокефалію ПЦУ. У відповідь 31 серпня останній під час зустрічі з Головою РПЦ Кірілом поінформував його про те, що Константинополь має намір надати автокефалію Українській помісній Церкві¹. У відповідь духовенство РПЦ стверджувало, що Константинополь не має права давати автокефалію на «канонічній території» РПЦ, до якої, на думку Московського патріархату (МП), належить Україна. Як вважало керівництво РПЦ, єдиною канонічною місцевою Православною Церквою в Україні була, є і може бути «лише українська гілка російської східнохристиянської громади під проводом Москви»². Священник РПЦ Георгій Максимов зауважував, що «Патріарх Варфоломей поводить себе так наче не помічає, що його дії спричинили державне переслідування канонічної Української Церкви [УПЦ МП – Авт.]»³.

З кожним днем критика Константинопольського патріарха Варфоломія посилювалася. 7 вересня 2018 р. член Синодальної біблійно-богословської комісії РПЦ протоєрей Андрій Новіков виступив із звинуваченням Константинополя в «ересі східного папізму». Колишній глава Синодального відділу взаємодії Церкви і суспільства Московського патріархату (СВВЦС МП) протоєрей Всеволод Чаплін

¹ Білоруська православна церква заявила протест проти дій Константинополя. *Galinfo*. 2018. 13 вересня. URL: https://galinfo.com.ua/news/biloruska_pravoslavna_tserkva_zayavyla_protost_protu_diy_konstantynopolya_295298.html

² Боровкова К., Умланд А. Як Російська православна церква заперечує українську автокефалію. *Вокс Україна*. 2019. 6 серпня. URL: <https://voxukraine.org/yak-rosijska-pravoslavna-tserkva-zaperechuye-ukrayinsku-avtokefaliyu/>

³ Коріновська Н. Українська церква підпорядкуватиметься Константинополю – рішення Синоду. *Hromadske*. 2018. 11 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayinska-cerkva-pidporядkovuvatimetsya-konstantinopolyu-rishennya-sinodu>

назвав патріарха Варфоломія та його синод «лицемірами», а член Асоціації православних експертів Кіріл Фролов пропонував скликати у Москві Всеправославний собор, засудити патріарха Варфоломія й оголосити йому анафему⁴.

Водночас релігієзнавці зазначали, що у РПЦ було чимало поміркованих людей, зокрема архиєреїв, які виступали проти міжнародного релігійного колапсу, але, «поперше, в нинішніх умовах ніхто з них не зважиться виступити проти Патріарха, а по-друге, найважливіші церковно-політичні рішення приймає навіть не Патріарх, а Кремль. Його ж відносини із західним світом, проекцією якого на православ'я є Константинопольський патріархат, не обіцяють міжправославній єдності нічого доброго»⁵. Зазначимо, що російська пропаганда представляла українську автокефалію як «чисто американський русофобський проект», демонізувала образ Варфоломія і констатувала, що «проголошення автокефалії спровокує вже справжню російсько-українську війну, а не ту “російську-українську війну”, яку ми спостерігаємо на Донбасі»⁶.

У Патріаршій і Синодальній резиденції в Даниловому монастирі (Москва) під головуванням Московського патріарха Кіріла 14 вересня 2018 р. відбулося позачергове засідання Священного Синоду РПЦ. Під час засідання його члени обговорювали дії у відповідь на призначення Константинопольським патріархатом екзархів до Києва в межах прийнятого синодом цієї Церкви «рішення про надання автокефального статусу Православної Церкви в Україні». Священний Синод прийняв рішення призупинити:

– молитовне поминання Константинопольського патріарха Варфоломія у богослужіннях, співслужіння з єрархами та духовенством Константинопольського патріархату;

– участь РПЦ у всіх єпископських зборах, богословських діалогах із Константинопольським патріархом⁷.

За підсумками засідання також було ухвалено рішення про молитву в усіх храмах РПЦ за єдність святого православ'я та опубліковано Заяву у зв'язку з антиканонічними діями Константинопольського патріархату в Україні⁸.

У Білоруському екзархаті пропонували «одногосно і одностайно підтримати позицію Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Кирила і Священного Синоду Російської Православної Церкви, виражену в офіційній Заяві від 8 вересня 2018 року, в зв'язку з призначенням двох єрархів Константинопольського Патріархату – архиєпископа Памфілійського Даниїла і єпископа Едмонтонського Іларіона – “екзархами” Константинопольського Патріархату в місто Київ»⁹.

Потрібно визнати, що Константинопольський патріарх Варфоломій абсолютно не зважав на погрози та звинувачення, які лунали з боку РПЦ. Свідчення

⁴ Солдатов О. Патріархаты начинают большую войну. *RISU*. 2018. 11 вересня. URL: https://risu.ua/patriarhaty-nachinayut-bolshuyu-voynu_n92970

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Журнали заседания Синода Белорусского Экзархата от 11 декабря 2018 г. URL: <http://church.by/docs/zhurnaly-zasedaniya-sinoda-belorusskogo-ekzarhata-ot-11-dekabrja-2018-goda>

⁸ Там само.

⁹ Білоруська частина РПЦ виступила проти призначення екзархів в Україну. *RISU*. 2018. 13 вересня. URL: https://risu.ua/biloruska-chastina-rpc-vistupila-proti-priznachennya-ekzarhiv-v-ukrajinu_n93029

цьому – події 9–11 жовтня 2018 р. – Священний Синод і його святість Вселенський патріарх обговорювали церковне питання України (у присутності преосвященного архієпископа Данієля Памфілона та преосвященного єпископа Едмонтонського Лларіона – патріарших екзархів в Україні)¹⁰. Після численних обговорень синод вирішив:

1) поновити вже прийняте рішення, щоби Вселенський патріархат приступив до надання автокефалії Церкві України;

2) відновити на сьогодні ставропігію (церковну автономію) Вселенського патріарха в Києві, одну з багатьох в Україні, яка завжди існувала;

3) прийняти та розглянути клопотання про апеляцію Філарета Денисенка, Макарія Малетича та їхніх послідовників, які опинилися у схизмі не з догматичних причин, відповідно до канонічних прерогатив Константинопольського патріарха, які отримали таке звернення від єрархів та інших священнослужителів з усіх автокефальних Церков. Так, вони канонічно відновлені у своєму єрархічному чи священничому чині, а їхні парафії – у спілкуванні з Церквою;

4) скасувати юридичне зобов'язання Синодального листа 1686 р., виданого за обставин того часу, яке надавало право Московському патріарху висвячувати Київського митрополита, обраного духовним благочинним собором його єпархії;

5) звернутися до всіх залучених сторін із закликом запобігти привласненню храмів, монастирів й іншого майна, а також уникнути будь-яких інших насильницьких дій та помсти, щоб панував мир і любов у Христі¹¹.

У відповідь 13 жовтня 2018 р. Московський патріарх Кіріл прибув до Мінська. У Національному аеропорту Предстоятеля РПЦ зустрічали: митрополит Мінський і Заславський, патріарший екзарх усієї Білорусі Павло, заступник прем'єр-міністра Білорусі Ігор Петришенко, уповноважений у справах релігій та національностей Білорусі Леонід Гуляко, Надзвичайний і Повноважний посол Російської Федерації у Республіці Білорусь Михайло Бабич, а також представники єпископату та духовенства Білоруської Православної Церкви (БПЦ)¹².

У палаці Незалежності м. Мінська 15 жовтня того ж року відбулася зустріч Московського патріарха Кіріла з Президентом Республіки Білорусь Олександром Лукашенко. Під час зустрічі Кіріл «звернув особливу увагу на благополучний стан релігійного життя в Білорусі та висловив подяку Олександрові Григоровичу Лукашенку за традиційно добрі церковно-державні відносини по лінії діалогу Уряду Білорусії з Білоруською Православною Церквою»¹³.

Олександр Лукашенко «високо оцінив значення Церкви у справі формування світоглядних засад життя суспільства», констатувавши: «У держави та нашої Церкви багато точок дотику. Найважливішими з них є зміцнення християнських життєвих орієнтирів, міжнаціонального світу, міжконфесійного діалогу, добросусідства всіх релігій, захист інституту сім'ї, шанування батьків, любов до людей, виховання патріотизму, повага до історії, мови, культури»¹⁴.

¹⁰ Коріновська Н. Українська церква підпорядковуватиметься Константинополю...

¹¹ Там само.

¹² Журнали заседания Синода Белорусского Экзархата от 11 декабря 2018 г. URL: <http://church.by/docs/zhurnaly-zasedaniya-sinoda-beloruskogo-ekzarhata-ot-11-dekabrya-2018-goda>

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

Того ж дня у Мінську зібрався Священний Синод РПЦ, який ухвалив рішення про розрив відносин із Константинопольським патріархатом. Тобто визнав неможливим подальше євхаристійне спілкування з Константинополем. У рішенні вказано, що РПЦ не виконуватиме рішення Константинополя¹⁵.

Причинами розриву Іларіон назвав три рішення, які ухвалив Константинополь:

1) відновлення у сані голів УПЦ КП (Української Православної Церкви Київського патріархату) Філарета й УАЦ (Української Автокефальної Церкви) Макарія, що ведуть діалог щодо автокефалії;

2) скасування акта 1686 р., який підпорядковував Київську митрополію Москві;

3) заснування ставропігії Вселенського патріархату в Україні¹⁶.

Іларіон заявив, що всі ці рішення з погляду РПЦ незаконні та канонічно нікчемні. «РПЦ не приймає цих рішень не буде їм слідувати. Розкол залишається розколом, лідери розколу залишаються ними», – наголосив він¹⁷.

Практично рішення РПЦ про розрив відносин із Константинопольським патріархатом означало припинення співслужіння між священниками і єпископами. З цього приводу голова Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ МП архієпископ Климент зазначав: «Найперше це пов'язано з припиненням євхаристійного спілкування, тобто співслужіння між священниками, між єпископами. Це можливо саме болоче із тих наслідків, які має це розділення, тому що Господь заповідав нам єдність... Але дії Константинопольської церкви були абсолютно свідомі, і звичайно, що Патріарх Варфоломій і найяскравіші представники Константинопольської патріархії розуміли наслідки своїх дій. Вони розуміли, що “порушення канонічного права” обов'язково призведе до розриву євхаристійного спілкування. І в той же час вони свідомо йшли на це»¹⁸.

Білоруський екзархат як частина РПЦ приєднався до її рішення щодо розірвання відносин із Константинопольським патріархатом¹⁹. Пояснюючи це, о. Олександр Шрамко відзначав: «З БПЦ МП усе дуже просто. Її ієрархія повністю залежна від союзу Росія–Білорусь, від влади. Білоруська Церква не залежить від пастви, бо як традиційна церква вона завжди матиме власних парафіян, які звертаються за потребами»²⁰.

На Об'єднавчому Соборі в Києві 15 грудня 2018 р. було утворено Православну Церкву України. Її предстоятелем обрано митрополита Епіфанія – представника

¹⁵ Бега В. Синод РПЦ у Мінську вирішив розірвати відносини з Константинополем. *Hromadske*. 2018. 15 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/posts/sinod-rpc-v-minsku-uhvaliv-rishennya-pro-rozriv-vidnosin-z-konstantinopolskim-patriarhatom>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Дмитрук О. В УПЦ МП пояснили, які практичні наслідки матиме рішення Синоду РПЦ. *Hromadske*. 2018. 15 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-upc-mp-poyasnili-yaki-praktichni-naslidki-matime-rishennya-sinodu-rpc>

¹⁹ Дмитрук О. Білоруська православна церква приєдналась до рішення РПЦ розірвати відносини з Константинополем. *Hromadske*. 2018. 15 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/posts/biloruska-pravoslavna-cerkva-priyednalas-do-rishennya-rpc-rozrivati-vidnosini-z-konstantinopolem>

²⁰ Наша ієрархія повністю залежна від союзу Росія–Білорусь – священник БПЦ Олександр Шрамко. *Релігійна правда*. 2021. 5 жовтня. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=75736>

УПЦ КП²¹. Відколи в Україні створили єдину Православну Церкву, у державі перестали існувати УПЦ КП та УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) (саморозпустилися). Щодо УПЦ МП, то вона продовжувала існувати окремо, хоча її присутність в Україні більше не відповідала канонам²².

Уже 19 грудня 2018 р. офіційний представник Білоруського екзархату РПЦ Сергій Лепін в інтерв'ю «Радыё Свабода» зазначав, що вони ставляться до утворення ПЦУ так само, як і РПЦ («Як до певних зовнішніх подій, які не мають відношення безпосередньо до життя канонічної православної церкви»²³). Сергій Лепін додав, що керівництво Білоруського екзархату не надсилало привітання предстоятелю об'єднаної ПЦУ митрополиту Епіфанієві²⁴.

На запитання, чи підтримуватимуться контакти між Білоруським екзархатом РПЦ і ПЦУ, С. Лепін відповів негативно: «Які контакти? Звичайні добросусідські контакти. Ми не шукаємо війни, ворожнечі. Ми друзі для всіх. Дружба дружбою, але певні питання все ж окремо. Ні про які канонічні, літургійні відносини мова не йде. Вони неможливі з цією церквою»²⁵. У зв'язку з цим, митрополит Мінський і Заславський Павло не став вітати митрополита Київського і всієї України Епіфанія з обранням на пост Предстоятеля ПЦУ²⁶.

В іншому інтерв'ю С. Лепін зауважив, що вірні Білоруського екзархату МП в Україні можуть брати участь в обрядах тільки УПЦ під предстоятельством митрополита Онуфрія²⁷. «У Києво-Печерській лаврі зараз служать священники Московської патріархії, отже, там можна приймати обряди. Якщо цю святиню буде передано під управління інших релігійних організацій, то ні, не можна, якщо інше не буде заявлено канонічною духовною владою»²⁸, – зазначав представник Білоруського екзархату.

Загальне зібрання Мінської єпархії відбулося 20 грудня 2018 р. на чолі з митрополитом Павлом, настоятелем Білоруського екзархату РПЦ²⁹. Єпархія офіційно заявила свою позицію щодо створення ПЦУ й обрання її очільника, назвавши такі

²¹ Кириленко О. Мінська єпархія БПЦ офіційно визнала ПЦУ розкольникською общиною. *Нромadske*. 2018. 21 грудня. URL: <https://hromadske.ua/posts/minska-eparhiya-bpc-oficijno-viznala-pcu-rozkolnickoju-obshinoyu>

²² Там само.

²³ Білоруська церква заборонила своїм вірянам відвідувати ПЦУ. *Слово і діло*. 2018. 19 грудня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/12/19/novyna/polityka/biloruska-cerkva-zaboronyla-svoiyim-viryuchym-vidviduvaty-pcu>

²⁴ Там само.

²⁵ Сателіти Москви: Білоруська православна церква не визнала Помісну церкву України. *Новинарня*. 2018. 20 грудня. URL: <https://novynarnia.com/2018/12/20/sateliti-moskvi-biloruska-pravoslavna-tserkva-ne-viznala-pomisnu-tserkvu-ukrayini/>

²⁶ Білоруська православна церква слідом за РПЦ відмовилася визнавати Православну церкву України. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/biloruska-pravoslavna-cerkva-slidom-za-rpc-vidmovilasya-viznavati-pravoslavnu-cerkvu-ukrayini-297471_.html

²⁷ Неожиданная свобода для белорусских православных. Что они выберут: Москву, Киев или автокефалию? *RISU*. 2018. 27 грудня. URL: https://risu.ua/neozhidannaya-svoboda-dlya-belorusskih-pravoslavnyh-hto-oni-vyberut-moskvu-kiev-ili-avtokefaliyu_n95424

²⁸ Там само.

²⁹ Білоруська православна церква прийняла скандальне рішення щодо автокефалії ПЦУ. *СмонКор*. 2018. 21 грудня. URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-biloruska-pravoslavna-tserkva-prijnyala-skandalne-rishennya-schodo-avtokefalii-ptsu-21-12-2018.html>

дії «посяганням Константинополя на канонічну територію Російської православної церкви»³⁰. Офіційно Мінська єпархія заявила:

– визнати розкольницькою общиною Автокефальну Церкву України на чолі з митрополитом Київським та всієї України Епіфанієм. Пояснити неможливість служити з духовенством цієї Церкви;

– на приходах Мінської єпархії роз'яснити позицію РПЦ щодо ситуації в Україні;

– молитися за вирішення «конфлікту на землі України», злічення «розколу» та мир серед братського народу України;

– підтримати очільника УПЦ МП Онуфрія та Церкву загалом;

– подякувати Московському патріарху Кірілові за твердість у позиції за чистоту церковних канонів;

– підтримати рішення Синоду РПЦ, Синоду БПЦ й інших структур про неможливість євхаристійного спілкування з Константинопольським патріархатом³¹.

Під час святкової Літургії у Стамбулі 6 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій урочисто вручив Томос про автокефалію Главі ПЦУ митрополиту Епіфанієві. Це дало можливість українському православ'ю бути представленим у вселенському православ'ї, до якого входили 15 Церков від різних країн³². Ця подія вкотре спричинила сплеск критики духовенства РПЦ та її Білоруського екзархату, тональність якої зростала з кожним місяцем. Зрештою, 27 вересня 2021 р. Патріарх Кіріл під час проповіді у храмі Христа Спасителя на свято Воздвиження чесного і животворного хреста Господнього заявив, що Вселенський патріарх «впав у розкол»³³. «Раніше очільник РПЦ не дозволяв собі таких різких заяв, а такі випадки могли демонструвати лише анонімні телеграм-канали чи придворні церковні пропагандисти. Все це вкладається в логіку підготовки Московської патріархії до проголошення анафеми Вселенському патріарху як помсти за те, що він надав Томос Православній церкві України», – відзначали журналісти³⁴.

Надання Томосу про автокефалію ПЦУ наштовхує на роздуми: чи може такий ж отримати БПЦ? Насамперед зауважимо, що за даними Білоруського екзархату на початок листопада 2019 р. у його складі нараховувалося: 15 єпархій, 11 чоловічих та 24 жіночих монастирів, понад 1 600 парафій, 1 676 священників, 192 диякони. Здійснювали служіння 15 єпархіальних і 2 вікарні архиєпископи, 2 архиєпископи перебувають на емеритурі. Священнослужителів, церковних працівників і викладачів для духовних шкіл готували Мінська духовна академія та семінарія, Вітебська духовна семінарія, Інститут теології ім. святих Мефодія і Кирила при Білоруському державному університеті (БДУ), Мінське, Оршанське та Слоніміське

³⁰ Мінська єпархія БПЦ офіційно визнала ПЦУ розкольницькою общиною...

³¹ Там само.

³² Шульгат Є. Друга річниця отримання Томосу. Чому не всі парафії можуть перейти до ПЦУ. *Суспільне*. 2021. 6 грудня. URL: <https://suspilne.media/94007-druha-ricnica-otrimanna-tomосу-comu-ne-vsi-parafii-mozut-perejti-do-pcu/>

³³ Горевой Д. «Помста за томос для України»: глава РПЦ особисто назвав Вселенського патріарха «розкольником». *Радіо Свобода*. 2021. 2 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-patriakh-varfolomiy-i-rpts/31487593.html>

³⁴ Там само.

духовні училища. Також на території Білорусі офіційно діяло 22 православні за-
соби масової інформації³⁵.

Як бачимо, історичні традиції Церкви, розгалужена мережа культових споруд
у поєднанні із значною релігійністю населення створюють підстави для одержання
Томосу на автокефалію. Зрештою, спроби покращити свій статус Білоруський ек-
зархат РПЦ уже робив. Так, у грудні 2014 р. на загальних зборах єпархій Мінської
митрополії офіційно було ухвалено вимогу до РПЦ про самоврядування. Йшлося,
звичайно, не про автокефалію, а про надання статусу самостійності – аналогічного
до православних єпархій у Молдові, Латвії, Естонії (самоврядна Церква, на від-
міну екзархату, має власний синод). Проте керівництво РПЦ виступила різко проти
підвищення самостійності Білоруського екзархату³⁶.

Новий шанс на автокефалію БПЦ з'явився після надання Томосу на автоке-
фалію ПЦУ. З цього приводу релігієзнавці зазначали: «Білорусь від моменту роз-
паду СРСР позиціонувала себе як найближчий союзник Росії. Те саме стосується і
білоруської православної церкви, яка завжди і в усьому підкорялася Московському
патріархату. Але нинішній розкол між Москвою та Константинополем, а також
створення української помісної церкви несподівано помістило білоруських право-
славних у нові реалії»³⁷.

Можливість для білоруських православних отримати Томос від Вселенського
патріарха озвучив 2 листопада 2018 р. його представник при Всесвітній раді Церков
архієпископ Іов Геча. В інтерв'ю Українській редакції BBC він не відкинув можли-
вості надання автокефалії вірним Білорусі («якщо попросить церква та держава»).
Архієпископ зазначав: «Це добре питання. Розумієте, чому в українському питанні
була важливою координація між церквою та державою? Без бажання держави мати
автокефальну церкву в Україні Вселенський патріархат не міг би діяти, оскільки
17-те правило IV Вселенського собору каже, що церковне управління має насліду-
вати державну адміністрацію. На даний момент не було звернення до Вселенського
патріархату ні від білоруської держави, ні від білоруської церкви»³⁸.

Позицію Білоруського екзархату РПЦ із цього наболілого питання 5 січня
2019 р. в інтерв'ю телеканалу СТВ висловив митрополит Мінський і Заславський,
патріарший екзарх всієї Білорусі Павло. Він заявив, що в Білорусі не прагнуть
автокефалії, а спроба її отримати означатиме знищення БПЦ. За словами митропо-
лита, «якщо для України – це страшна трагедія – спроба нав'язати автокефалію»,
то коли подібне відбуватиметься в Білорусі, то для «Білоруського православної
церкви – це буде смерть»³⁹.

Однак у випадку Томосу про автокефалію БПЦ варто говорити не про «смерть»,
а про перепідпорядкування та піднесення свого статусу на значно вищий рівень.

³⁵ Белорусский экзархат – 30 лет истории. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5579955.html>

³⁶ Паливода А. Неожиданная свобода для белорусских православных. Что они выберут: Москву, Киев или автокефалию? *RISU*. 2018. 27 грудня. URL: https://risu.ua/neozhidannaya-svobodadlya-belorusskih-pravoslavnyh-hto-oni-vyberut-moskvu-kiev-ili-avtokefaliyu_n95424

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Дракахруст Ю. Чому автокефалія – «смерть для Білоруської православної церкви»? Розмова зі священником Олександром Шрамком. *Радіо Свобода*. 2019. 8 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29696153.html>

Релігієзнавці зазначали: «З погляду церковної юриспруденції, коли у Москві відкликано Томос на управління Київською митрополією, то й Білорусь, отже, перестала бути її канонічною територією. Оскільки в XVII столітті Річ Посполита і Київська митрополія практично повністю включали нинішню територію Білорусі. Це означає, що білоруські віруючі несподівано для себе опинилися у підпорядкуванні Київського патріархату. Продовжуючи вважати Московський патріархат головним, вони, з погляду Константинополя, є розкольниками. Звичайно, у Московського патріархату власна думка з цього приводу, але з нею в останні місяці вже в усьому світі якимось не особливо зважають»⁴⁰.

Все ж на практиці, на думку російського богослова, філософа, диякона РПЦ Андрія Кураєва, одним із наслідків суперечки РПЦ із Константинополем стало посилення тиску російського православ'я на білоруське⁴¹. До того ж, Предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній у 2020 р. закликав білорусів боротися за незалежність своєї Церкви⁴². За його словами, неканонічна анексія Москвою Білоруської Церкви і зараз «продовжує мати трагічні наслідки для православ'я у всій Східній Європі»⁴³. «Українська Церква утвердилася серед автокефальних Церков-Сестер. Православна Церква Білорусі має ті ж підстави і право пресити Матір-Церкву про Томос, коли на те буде її бажання», – наголосив він⁴⁴.

Синод РПЦ 25 серпня 2020 р. зняв із посади очільника Білоруського екзархату РПЦ митрополита Павла Пономарьова та призначив нового предстоятеля – єпископа Борисовського Веніаміна Тупеко⁴⁵. 6 вересня 2020 р. у храмі Христа Спасителя у Москві патріарх Кіріл відслужив Літургію, на якій був введений у сан митрополита єпископ Веніамін, обраний митрополитом Мінським і Заславським, патріаршим екзархом всієї Білорусі⁴⁶. Очільник РПЦ висловив надію, що «православні білоруси не підуть українським шляхом» і не стануть «добиватися автокефалії своєї Церкви»⁴⁷. Він зазначав: «Найважчий поділ на тілі українського народу – це поділ церковний, який породжує всі наступні. Звичайно, дуже важливо, щоб нічого подібного не було в Білорусі»⁴⁸.

Новий патріарший екзарх усієї Білорусі митрополит Веніамін в інтерв'ю російському пропагандивному каналу «Russia Today» (вересень 2020 р.) висловився проти «білорусизації» й автокефалії Білоруської Церкви, проти її «участі в

⁴⁰ Паливода А. Неожиданная свобода для белорусских православных...

⁴¹ Диякон Кураев про «рух за автокефалію в Білорусі» та «моральну деградацію в РПЦ». *Radio Svoboda*. 2018. 17 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29547908.html>

⁴² Карплюк Д. Епіфаній закликав білорусів боротися за автокефалію своєї Церкви. *Главком*. 2020. 14 серпня. URL: <https://glavcom.ua/news/epifaniy-zaklikav-bilorusiv-borotitsya-za-avtokefaliyu-svojeji-cerkvi-698901.html>

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Горевой Д. Новый очільник Білоруської Православної Церкви. Хто він такий та що від нього чекати? *RISU*. 2020. 28 серпня. URL: https://risu.ua/novij-ochilnik-biloruskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-hto-vin-takij-ta-shcho-vid-nogo-chekati_n11517

⁴⁶ «Буду старатися!»: У Москві возвели у сан митрополита нового екзарха БПЦ. *RISU*. 2020. 7 вересня. URL: https://risu.ua/budu-staratisya-u-moskvi-vozveli-u-san-mitropolita-novogo-ekzarha-bpc_n11757

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

політиці», закликав населення смиренно чекати проголошення нової Конституції і нових виборів президента країни. Так БПЦ МП не змінила позиції щодо ПЦУ⁴⁹.

Ба більше, митрополит Веніамін вважав тему автокефалії «чужою» для Білоруської Церкви. З цього приводу він зазначав: «Згадують про неї більше люди світські, які за допомогою цього також хочуть просунути вперед якісь свої ідеї, побажання і так далі. Але в цьому немає зараз абсолютно ніякої необхідності»⁵⁰. Він закликав «зберігати пильність і уникати будь-яких зазіхань до того, щоб ця тема подавалася в тому чи іншому форматі»⁵¹.

На думку митрополита Мінського та Заславського, патріаршого екзарха всієї Білорусі митрополита Веніаміна, дискусія щодо автокефалії Білоруської Церкви «нав'язується ззовні». Він зазначав: «Ця тема дещо нав'язується нам ззовні, всередині немає такої потреби, і загалом історія попереднього століття показує, що коли ця тема піднімалася, то, як правило, за автокефалістами стояла група людей, які так чи інакше не зовсім добре себе виявили тут, на батьківщині, і, загалом, це така церковна організація, яка не була підтримана, визнана на той час»⁵².

Отже, Томос про автокефалію ПЦУ викликав жваве обговорення серед духовенства РПЦ та її Білоруського екзархату. Всі зусилля патріарх Кіріл спрямував на недопущення утворення помісної ПЦУ – символу об'єднання українського православ'я. Однак завдяки підтримці української влади та консолідації суспільства Томос про автокефалію став невідворотною подією. У Білорусі, де церковно-релігійні процеси підпорядковані політичним завданням, реакція місцевого екзархату РПЦ на Томос про автокефалію ПЦУ була очікуваною та не суперечила офіційній позиції РПЦ.

⁴⁹ Екзарх Білорусі виступає за союз з Росією, проти автокефалії і білорусизації Церкви. *RISU*. 15 вересня. URL: https://risu.ua/ekzarh-bilorusi-vistupaye-za-soyuz-z-rosiyeyu-proti-avtokefaliyi-i-bilorusizaciyi-cerkvi_n111959

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Томос не нужен – белорусская церковь не желает следовать примеру ПЦУ. *EADaily*. 2020. 12 сентября. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2020/09/12/tomos-ne-nuzhen-belorusskaya-cerkov-ne-zhelaet-sledovat-primeru-pcu>

РОСІЙСЬКО-БІЛОРУСЬКА ВІЙСЬКОВА СПІВПРАЦЯ В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Російсько-білоруська військово-політична співпраця – одна з тем, яка від 2014 р. постійно перебуває в епіцентрі уваги українських засобів масової інформації (ЗМІ) та політикуму, адже, по-перше, 1999 р. утворено Союзу державу Росії та Білорусі, по-друге, на території північного сусіда України розміщуються військові об'єкти країни-агресора. Ці чинники обумовлюють потенційну небезпеку Білорусі для національної безпеки України.

Після проголошення незалежності Білорусі (1991) на її території залишилося два військові об'єкти Російської Федерації (РФ) – 43-й вузол зв'язку військово-морського флоту (ВМФ) та 474-й окремий радіотехнічний (системи попередження про ракетний напад)¹. У 1995 р. Росія і Білорусь підписали міжурядові угоди, згідно з якими статус військових об'єктів закріпили юридично (Росія одержала право користування об'єктами на 25 років з можливістю пролонгації угоди)².

Після другої половини 2000-х років РФ почала проводити активну політику щодо нарощування свого військово-політичного впливу на Білорусь. У 2003 р. набула чинності угода про створення Організації договору колективної безпеки (ОДКБ). У її межах між РФ і Білоруссю була створена єдина система протиповітряної оборони. У 2013 р. російський уряд запропонував керівництву Білорусі розмістити свою авіаційну базу на постійній основі³. Відповідно до договору, підписаного в березні 2021 р., у Білорусі створено навчально-бойовий центр спільної підготовки військово-повітряних сил (ВПС) і військ протиповітряної оборони (ППО) Росії та Білорусі. Також за наслідками навчань «Захід–2021» у майбутньому можливе створення і сухопутних баз на території Білорусі, які загрожуватимуть Україні, Польщі та Литві⁴.

Зазначені аспекти військово-політичної співпраці РФ та Білорусі жваво обговорювали як на сторінках українських ЗМІ, так і експерти, аналітики, політики, військові. Однак тільки після початку російсько-української війни (2014) в українському суспільно-політичному просторі проблемним питанням російсько-білоруської військової співпраці почали приділяти особливу увагу. Починаючи з 2014 р., українські ЗМІ рясніли статтями на кшталт: «“Прохолодна дружба” України та

¹ Російські військові об'єкти у Білорусі. *Mil.in.ua. Мілітарний*. 2020. 14 черня. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/rosijski-vijskovi-ob-yekty-u-bilorusi/>

² Там само.

³ Там само.

⁴ Яровий О. Створення повітряних та сухопутних баз армії РФ у Білорусі: плани, стан та загрози. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/stvorennja_povitrjanih_ta_suhoputnih_baz_armiji_rf_u_bilorusi_plani_stan_ta_zagrozi-4685.html

Білорусі: ще не вороги, але вже не друзі?»⁵, «“Родич, який став ворогом”. Чому сваряться Україна і Білорусь?»⁶, «Вторгнення з Білорусі? Чого українська армія очікує з півночі та як готується?»⁷, «Яку армію має Лукашенко і чи ймовірна війна України та Білорусі»⁸, «Лукашенко заявив, що розміщення військ РФ у Білорусі не обговорювалося. Але якщо треба буде – це зроблять “негайно”»⁹, «Росія може атакувати Україну з території Білорусі»¹⁰, «“Зелені чоловічки” у Білорусі: російські військові зі зброєю, але без знаків розпізнавання»¹¹ тощо.

В інформаційному просторі України до 2017 р. Білорусь не асоціювалася з країною-агресором, яка могла становити потенційну небезпеку для національної безпеки навіть попри інтенсивну військово-політичну співпрацю з РФ. Головною подією, яка підірвала довіру між офіційним Мінськом і Києвом, стали спільні російсько-білоруські військові навчання «Захід–2017», що пройшли на території Білорусі у вересні цього року. Незважаючи на те, що Олександр Лукашенко надав президенту України Петрові Порошенку особисті гарантії того, що з території Білорусі не буде агресії проти України, у Києві до цих навчань поставилися доволі насторожено¹².

Щобільше, російсько-білоруські військові навчання в інформаційному просторі України оцінювали як можливий початок повномасштабного вторгнення до нашої держави. Начальник Генштабу і головнокомандувач Збройними силами України Віктор Муженко 1 вересня 2017 р. заявив, що загальна чисельність учасників навчань може сягати 230–240 тис. осіб, 100 тис. із яких – опинитися «на Південно-Західному стратегічному напрямку»¹³. «Це об’єктивно обумовлює виникнення військової загрози широкомасштабної збройної агресії Росії як проти України, так і проти країн НАТО», – цитувало В. Муженка агентство УНІАН. Підставою для «початку агресії», за його припущенням, могли стати, наприклад,

⁵ Калиновський В. «Прохолодна дружба» України та Білорусі: ще не вороги, але вже не друзі? *Радіо свобода*. 2017. 29 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28886249.html>

⁶ Ржеутська Л., Дорохов В. «Родич, який став ворогом». Чому сваряться Україна і Білорусь? *DW*. 2021. 27 березня. URL: <https://www.dw.com/uk/todych-yakyi-stav-vorohom-chomu-svariansia-ukraina-i-bilorus/a-57022047>

⁷ Шрамович В. Вторгнення з Білорусі? Чого українська армія очікує з півночі та як готується. *BBC News Україна*. 2021. 16 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59294994>

⁸ Киричевський І. Яку армію має Лукашенко і чи ймовірна війна України та Білорусі. *Defence Express*. 2021. 11 грудня. URL: https://defence-ua.com/minds_and_ideas/jaku_armiju_maje_lukashenko_i_chi_jmovirna_vijna_ukrajini_ta_bilorusi-5588.html

⁹ Сітнікова І. Лукашенко заявив, що розміщення військ РФ у Білорусі не обговорювалося. Але якщо треба буде – це зроблять «негайно». *Hromadske*. 2021. 30 липня. URL: <https://hromadske.ua/posts/lukashenko-zayaviv-sho-rozmishennya-vijsk-rf-u-bilorusi-ne-obgovoryuvalosya-ale-yaksho-treba-bude-ce-zroblyat-nevidkladno>

¹⁰ Росія може атакувати Україну з території Білорусі. URL: <https://meest-online.com/world/russia/rosiya-mozhe-atakuvaty-ukrajinu-z-terytoriji-bilorusi/>

¹¹ «Зелені чоловічки» у Білорусі: російські військові зі зброєю, але без знаків розпізнавання. *Еспресо*. 2017. 21 липня. URL: https://espresso.tv/news/2017/07/27/quotzeleni_cholovichkyquot_u_bilorusi_rosiyski_viyskovi_tam_zi_zbroeyeu_ale_bez_znakiv_rozriznennya

¹² Калиновський В. «Прохолодна дружба» України та Білорусі: ще не вороги, але вже не друзі? *Радіо Свобода*. 2017. 29 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28886249.html>

¹³ Аксьонов П. Великі маневри: чому навчання Росії та Білорусі лякають Захід. *BBC News Україна*. 2017. 13 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41250969>

«масштабні провокації» на Сході України або у країнах Балтії «щодо утисків прав і свобод, загрози безпеки російськомовного населення»¹⁴.

«Це були перші навчання на західному стратегічному напрямку з початку українсько-російської війни. І тоді було ще питання – а чого очікувати від Російської Федерації? Це потім вже всі зрозуміли, що Росія – так, вона може використовувати силу – для того, щоб просувати свої інтереси, але це не означає, що вона кожного дня буде використовувати силу для їх просування. Тобто потрібні специфічні умови – наприклад, їхні інтереси, як вони їх бачать, будуть поставлені під сумнів», – зазначав військовий аналітик Національного інституту стратегічних досліджень Микола Белесков¹⁵.

Політична еліта України була переконана, що «Лукашенко свою владу ділити не хоче». «Він хоче бути президентом хай маленької Білорусі, а не губернатором якогось Північно-Західного краю у складі Росії, тому не в його інтересах, щоб з нашої території робилися якісь дії проти України, – зазначали експерти. – Лукашенко не зацікавлений у тому, щоб тут [у Білорусі – *Авт.*] були російські військові бази, він буде усіляко перешкоджати цьому, тим більше створенню плацдарму для нападу на Україну»¹⁶.

Водночас президент України П. Порошенко отримав від О. Лукашенка запевнення, що «ніхто не зможе втягнути Білорусь у війну проти України». Про це глава Української держави сказав під час їхньої спільної заяви на майданчику Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС). «І ніхто і ніколи Україну і Білорусь не посварить. Я наголошую, і отримав тверде запевнення і підтвердження від президента Білорусі: ніхто і ніколи не зможе втягнути Білорусь у війну проти України. Цього не допустять ні миролюбний народ Білорусі, ні досвідчений та високодостойний президент Олександр Григорович», – відзначав П. Порошенко¹⁷.

«Якщо ми прийдемо до вас з півночі, то тільки на комбайнах і тракторах, на тролейбусах та автобусах. Але ми ніколи не прийдемо до вас на танках», – запевнив О. Лукашенко «братів-українців». «Білорусь налаштована на предметний і конструктивний діалог зі своїми українськими друзями на будь-якому напрямку – немає заборонених тем. Наша країна прагне до широкоформатної співпраці з Україною у всіх сферах в дусі довіри і взаємної підтримки», – зауважив він¹⁸.

Все ж в українському суспільно-політичному дискурсі цього часу помітні певні упередження до запевнень О. Лукашенка, зважаючи, знову ж таки, на інтенсивну військово-політичну співпрацю Росії та Білорусі. Узагальнений образ скепсису ЗМІ відображають слова експерта фонду «Майдан закордонних справ» Олександра Хари: «Як би там не було, Білорусь є військово-політичним союзником РФ, є спільні колегії міністерств оборони і міністерства закордонних справ, тобто фактично вони вже узгоджують свою зовнішню і безпекову політику. У них

¹⁴ Там само.

¹⁵ Пагулич Р. «Захід–2021»: Росія і Білорусь тренуються воювати з НАТО. *Radio Свобода*. 2021. 12 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rf-i-bilorus-trenuut-viynu-z-nato/31456173.html>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Лукашенко запевнив Порошенка, що ніхто не втягне Білорусь у війну проти України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2217880-lukasenko-zapevнив-porosenka-sonihto-ne-vtagne-bilorus-u-viynu-proti-ukraini.html>

¹⁸ Калиновський В. Лукашенко фактично визнав війну Росії на Донбасі і назвав українців братами. *Radio Свобода*. 2018. 26 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29566070.html>

майже немає розбіжностей у позиціях щодо зовнішнього світу, зокрема, НАТО визначається як загроза. В цьому плані Путін і Лукашенко не надто відрізняються... По суті, єдиною невеличкою відмінністю, яка поки що лишається між Росією і Білоруссю – це їхні прапори держав...»¹⁹.

Українська громадськість уважно спостерігала за активною фазою російсько-білоруських оперативних навчань «Щит Союзу–2019» (13–19 вересня 2019 р.). За офіційними повідомленнями, у них взяли участь близько 12 тис. військовослужбовців – до 8 тис. росіян і понад 4 тис. білорусів. Було залучено близько 950 одиниць бойової техніки, зокрема понад 230 танків (із них 200 російських), 240 реактивних систем залпового вогню (з них 190 російських) і мінометів, 360 броньованих машин, а також до 70 літаків та гвинтокрилів (із них 55 російських)²⁰.

У цей період військові експерти почали висловлювали занепокоєння тим, що російські війська можуть вторгнутися на територію України, зокрема й діючи з території Білорусі. Так, кореспондент інтернет-ресурсу «АрміяInform» Микола Федорків зазначав, що «дії Росії доволі непередбачувані і багато в чому залежатимуть від посилення тиску з боку Євросоюзу і США. Але в будь-якому випадку загроза наступу російських військ з півночі існувала й існуватиме в осяжній перспективі часу»²¹.

Суттєве погіршення українсько-білоруських відносин, що відображено, зокрема, і в українських ЗМІ, відбулося після президентських виборів у Білорусі (2020), які офіційний Київ, де факто, не визнав. «Наші сусіди білоруси переживають зараз непрості часи. Вони намагаються визначити вектор свого подальшого розвитку. І це дуже непросто. Вже очевидно, що далеко не всі в країні згодні з оголошеними попередніми результатами виборів», – констатував президент України Володимир Зеленський²². У відповідь О. Лукашенко назвав президента України «випадковою людиною у владі». Там само він висловився і про в. о. президента України у 2014-му Олександра Турчинова. «Перед початком війни на Донбасі, ви пам'ятаєте, був Саша Турчинов, колишній комсомольський працівник, за віросповіданням, здається, протестант і таке інше. Я його добре знав, і ми з ним тоді зустрічалися. Я його знав ще, як людину. Ну, який він політик?! Він просто людина, яка випадково потрапила у це заворушення», – зазначав О. Лукашенко²³. Подібні висловлювання лідерів України й Білорусі призвели до зростання напруги у двосторонніх відносинах, що не могло не позначитися на військово-політичній сфері.

Починаючи з 2020 р., в українському інформаційному, суспільно-політичному дискурсах усе критичніше оцінюється російсько-білоруська військова співпраця. У 2021 р. В. Зеленський в інтерв'ю німецькому виданню «Frankfurter Allgemeine Zeitung» чи не вперше заявив, що, крім загроз для нашої держави з боку Росії,

¹⁹ Чи зможе Росія поглинути Білорусь? URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/chy-zmozhe-rosiia-pohlynuty-bilorus>

²⁰ Щит і тризуб: до чого призведуть осінні військові маневри. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/shchyt-i-tryzub-do-choho-pryzvedut-osinni-viiskovi-manevry>

²¹ Федорків М. Чи варто очікувати нападу Росії з півночі? *АрміяInform*. 2020. 8 липня. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/07/08/chy-varto-ochikuvaty-napadu-rosiyi-z-pivnochi/>

²² Зеленський прокоментував вибори в Білорусі. Опозиція сприйняла це як підтримку. *BBC News Україна*. 2020. 10 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-53720253>

²³ Ставська Я. Лукашенко назвав Зеленського «випадковою людиною у владі». *УНІАН*. 2021. 1 грудня. URL: <https://www.unian.ua/politics/lukashenko-nazvav-zelenskogo-vipadkovoyu-lyudynou-u-vladi-video-novini-ukrajina-11628112.html>

для України існують ризики і зі сторони Білорусі. «Є багато військових варіантів, можливих з боку РФ, зокрема морські операції... Може бути ескалація з боку окупованого Донбасу, ми це прекрасно розуміємо... Але можуть бути, скажімо так, “сюрпризи” і з іншої сторони. Зараз дуже небезпечна ситуація в Білорусі. Це наші північні кордони»²⁴. За його словами, «Росія та Білорусь постійно розглядають і домовляються про важливу геополітичну і, напевно, оборонну угоду»²⁵. Після цього, на думку президента, може бути «справді серйозний вплив Росії і серйозна координація та контроль білоруських збройних сил», і тоді Україна може «розглядати ризик і з того боку»²⁶.

Особливу тривогу в українського експертного середовища та політичної еліти викликали російсько-білоруські військові навчання «Захід–2021». Згідно з офіційними даними, у них «на території Росії та Білорусі взяли участь близько 200 тис. військових, понад 80 літаків та гелікоптерів, а також близько 760 одиниць бойової техніки»²⁷. «Радіо Свобода» на своєму інтернет-ресурсі писала, що «головна різниця між навчаннями “Захід–2017” та “Захід–2021” полягає у політичному контексті. У 2017 році Лукашенко абсолютно точно не був зацікавлений у тому, аби ставати на сторону Путіна у конфлікті із Заходом. Тому задля власної безпеки він намагався зробити навчання надзвичайно прозорими. Він хотів запевнити західних сусідів у тому, що навчання відбуваються не з метою завдання комусь шкоди. Лукашенко запросив спостерігачів з семи країн (України, Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Швеції, Норвегії), а також представників ООН, ОБСЄ, НАТО та Червоного Хреста для моніторингу тієї частини навчань “Захід–2017”, яка відбувалася на території Білорусі. Він намагався переконати Україну, Польщу та балтійські країни у тому, що територію Білорусі не будуть використовувати для захоплення чи залякування цих країн»²⁸.

«Оскільки ми констатуємо більш глибоке занурення Білорусі в політичну залежність від Російської федерації, ми вже не можемо говорити про Білорусь, яка є нейтральною в російсько-українській війні, і звичайно, це породжує нові ризики», – зазначав військовий експерт Юрій Кочевенко. На його думку, «зараз [2021 р. – *Авт.*] рівень загрози не знизився порівняно із весною – коли Росія скупчувала свої війська поблизу кордонів з Україною...»²⁹.

«Україна повинна врахувати можливі ризики в зв’язку з російсько-білоруськими навчаннями “Запад–2021” і приготуватися відбити можливу атаку з боку кордону з Білоруссю», – таку думку у програмі «Україна на самому деле» телеканалу «Дом» висловив військовий експерт Михайло Притула³⁰. Він наголосив,

²⁴ Зеленський: Окрім загроз з Росії, можуть бути «сюрпризи» і з Білорусі. *Українська правда*. 2021. 1 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/1/7295591/>

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Яриш О. Навчання «Запад-2021» несуть загрозу не лише Україні – експерти. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/rosiya-navchannia-zapad/6221542.html>

²⁸ Вітмор Б. Зростає занепокоєння через російсько-білоруські військові навчання. *Радіо Свобода*. 2021. 29 липня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zrostaye-zanepokoeyennya-cherez-rosiysko-biloruski-viyskovi-navchannya/31383941.html>

²⁹ Яриш О. Навчання «Запад-2021» несуть загрозу не лише Україні...

³⁰ Україна повинна бути готова відбити напад з боку кордону з Білоруссю, – військовий експерт. *ДОМ*. 2021. 14 вересня. URL: <https://kanal-dom.tv/uk/ukraina-dolzha-byt-gotova-otrazit-napadenie-so-storony-granicy-s-belarusyu-voennyj-ekspert/>

що зараз Мінськ залежить від Москви, тому Лукашенко, не будучи легітимним главою держави, швидше рупор волі Путіна. А це несе загрозу Україні³¹. Експерт констатував, що «на сьогодні влада Лукашенка цілком залежить від Путіна. І це єдина його підтримка. І він зараз говоритиме те, що необхідно Путіну, й нікому більше. Відповідно, якщо Росія захоче використовувати Білорусь як плацдарм для атаки на Україну, їй в цьому нічого не заважатиме»³².

Військовий експерт, колишній співробітник оперативного управління Генштабу Олег Жданов в інтерв'ю «РБК-Україна» заявив, що Росія може напасти на Україну з боку Білорусі. «І хоча на сьогоднішній день реальної загрози з півночі немає, прикордонники переведені на посилений варіант несення служби», – відзначав він³³. Водночас співдиректор програм зовнішньої політики й міжнародної безпеки київського Центру Разумкова Олексій Мельник визнав, що «офіційні відносини двох країн у підвищеному стані, контактів і прямого спілкування немає...»³⁴.

Погіршення українсько-білоруських відносин, зважаючи на активну співпрацю офіційного Мінська з РФ, підтверджують і соціологічні опитування: 48 % українців вважають сусідню Білорусь ворожою країною³⁵. «Білорусь українці здебільшого вважають ворожою країною щодо України, при цьому за останній рік кількість таких респондентів зросла більш, ніж вдвічі (з 22 до 48 %). Більшість опитаних (72 %) вважають Росію ворожою країною, тільки 12 % – союзною», – констатували соціологи³⁶. Вони також повідомили, що найбільшими союзниками України опитані вважають Канаду, Литву, Польщу та Великобританію, а також США і Туреччину. Дещо менша кількість – Францію, Німеччину та Китай. Загалом соціологи зазначили, що за останній рік відчутно у кращій бік змінилося ставлення до Туреччини та Великої Британії і погіршилося до Білорусі³⁷.

Отже, російсько-білоруська співпраця у військовій сфері – одна з тематичних ніш, яку жваво обговорювали в українському інформаційному просторі та вищих ешелонах влади. Проте, якщо до 2014 р. вона не спричиняла особливого занепокоєння в експертів, політиків, військових, то початок російсько-української війни докорінно змінив тенденції у баченні консолідації політичної еліти офіційної Москви й Мінська. Спільні російсько-білоруські військові навчання, зростання військової присутності Росії у Білорусі, формування спільної воєнної доктрини в межах Союзної держави – проблеми, які в останні роки періодично порушують українські ЗМІ. Швидка мілітаризація Білорусі, агресивні щодо України заяви президента О. Лукашенка, подальша ізоляція північного сусіда від Європейського Союзу позначилися на ставленні українців до Республіки Білорусь: сьогодні майже половина вважає її ворожою державою, що не сприяє налагодженню двосторонніх відносин.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Військовий експерт оцінив можливий напад Росії на Україну з боку Білорусі. *РБК. Україна*. 2021. 21 квітня. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/style/voennyi-ekspert-otsenil-vozmozhnoe-napadenie-1618999219.html>

³⁴ Ржеутська Л., Дорохов В. «Родич, який став ворогом»...

³⁵ Пиріг В. Різко зросла частка українців, які вважають Білорусь ворожою країною. *Zaxid. Net*. 2021. 20 грудня. URL: https://zaxid.net/v_ukrayini_rizko_zroslo_chastka_tih_hto_vvazhaeye_bilorus_vorozhoju_krayinoyu_n1532024

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

БІЛОРУСЬ ТА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ ПОЛЬЩІ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Розпад Радянського Союзу та поширення євроінтеграційних процесів на Центрально-Східну Європу (ЦСЄ) актуалізували проблему відновлення історичної пам'яті про спільну культурну спадщину, релігію, ідентичність. Україна, Білорусь та Польща, перебуваючи тривалий час у межах єдиного державного організму – Речі Посполитої, стали і спадкоємцями багатой матеріальної та духовної спадщини, й активними акторами реалізації історичних політик, спрямованих на підтримку та популяризацію культурних надбань попередніх століть. Тому наукове осмислення місця і ролі спільного минулого в сучасних комеморативних ініціативах необхідне для комплексного розуміння специфіки політичних та соціокультурних трансформацій, зокрема й на пограниччі трьох держав.

Політика пам'яті як суспільно-політична й наукова категорія першоджерелами сягає Старовинної Греції, де пам'ять належала до царини богині Мнемосини – матері дев'яти муз, а філософи та мислителі завжди ставили запитання про роль пам'яті в щоденних людських практиках¹. Одним із перших дослідників явища колективної пам'яті називають французького соціолога Моріса Хальбвакса, автора праці «Соціальні рамки пам'яті». Саме в ній учений запровадив концепцію розрізнення автобіографічної та історичної². Ще 1919 р., за 6 років до публікації «Соціальних рамок пам'яті», у Парижі французькою мовою вийшла книга учня Еміля Дюркгейма польського соціолога Стефана Чарновського «Культ героїв і його суспільне підґрунтя. Святий Патрик національний герой Ірландії»³. С. Чарновський, як і М. Хальбвакс, у теоретичних записках виходив із концепції Е. Дюркгейма про існування поряд з індивідуальними і колективних уявлень, що уможливають підтвердження суспільних фактів⁴.

Сучасні студії історичної пам'яті часто вибудовані на концепції німецького єгиптолога Яна Ассмана про три види пам'яті: індивідуальну, комунікативну, культурну⁵. Індивідуальна переважно виходить з особистого досвіду людини,

¹ Wolff-Powęska A. Pamięć – brzemień i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010). Poznań: Zysk i S-ka. 2011. S. 21.

² Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

³ Czarnowski S. Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii. *Czarnowski S. Ziela* / w oprac. N. Assorodobraj i S. Ossowskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. T. IV. 256 s.; Traba R. Wkład do badań nad pamięcią zbiorową. *Stefan Czarnowski z perspektywy siedemdziesięciolecia* / red. nauk. M. Jabłonowski. Warszawa, 2008. S. 131.

⁴ Traba R. Wkład do badań nad pamięcią zbiorową. S. 131.

⁵ Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. 362 s.

комунікативна формує міжпоколіннєвий усний переказ у межах трьох–чотирьох поколінь. Коли відходять останні свідки подій і розривається цей переказ, постає культурна пам'ять, що головно ґрунтується на інформації з книжок або культурних пам'яток. Тут головні носії мають інституційний вимір – музеї, архіви, бібліотеки, театр, кіно тощо⁶. Американський дослідник Джеффри Олік вважає, що студії над пам'яттю пояснюють різноманіття способів формування минулим сучасності: «Проблема минулого полягає не лише у правильному або неправильному його сприйнятті, а й розумінні, як та чому ми продукуємо і правильні, і помилкові версії історичних подій»⁷.

Якщо дослідження історичної пам'яті мають сформовану традицію, то відносно нове явище у соціогуманітаристиці – термін «політика пам'яті» (або ж «історична політика», «політика щодо історії»)*. У середовищі дослідників-гуманітаристів політика пам'яті як наукова проблема постала теж недавно, хоча термін (нім. *Geschichtspolitik*) виник у Німеччині наприкінці 1980-х років, під час *Historikerstreit* – дискусії істориків про спадщину нацизму⁸. Тоді ж політичні практики, пов'язані з історичними знаннями відносили швидше до символічної сфери – історичних інсценізацій, ритуалів, дискурсів⁹. Із часом з'явилися точніші визначення поняття, наприклад, польської дослідниці Анни Вольф-Повензької: «Історичною політикою є свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті»¹⁰. Її колега Томаш Стрик наголосив, що мета такої діяльності – «інтеграція громадян, легітимізація держави і власного політичного табору, делегітимізація та подолання супротивників, посилення позиції держави на міжнародній арені і навіть примушення сусіда до територіальних поступок»¹¹. Пам'ять цілеспрямовано інструменталізується і для формування ідентичностей, а також у процесі протистояння різних наративів, домінації (утиску) панівними дискурсами своїх конкурентів на полі пам'яті¹².

Історична політика держави часто зводиться до таких видів діяльності: формування нових та догляд за наявними місцями пам'яті, освітня діяльність (шкільна, видавнича, музейна й ін.), урочисті відзначення історичних свят, риторика

⁶ Ibid. S. 51–81.

⁷ Olick J. Foreword. *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives* / ed. M. Parkier, J. Wawrzyniak. New York; Oxford: Berghahn Books, 2018. P. XI.

* Серед дослідників проблеми існують різні трактування терміна. Соціолог Лех Ніяковський вважає, що явище доречніше називати «політика пам'яті», адже термін «історична політика» – калька з німецького *Geschichtspolitik*. Історикина Анна Вольф-Повензька називає поняття «історична політика» категорією, що «не наповнена науковим змістом» і пропонує натомість поняття «політика щодо минулого».

⁸ *Historikerstreit. Spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec* / red. M. Łukasiewicz. Londyn: Aneks, 1990. 132 s.

⁹ Kalicka J., Witek P. *Polityka historyczna. Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* / red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2014. S. 378.

¹⁰ Wolff-Powęska A. *Pamięć – brzemię i uwolnienie...* S. 69–70.

¹¹ Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 31.

¹² Jeffrey K. Olick. *Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, 1945 Commemorations in the Federal Republic of Germany*. *American Sociological Review*. 1999. Vol. 64. No. 3. P. 381–402.

політичних діячів, лідерів держави¹³. Тому її розуміють як «синонім цілеспрямованої і свідомої діяльності політичних та владних еліт, які прагнуть до усталення в суспільстві окресленої візії історії»¹⁴.

Реалізація політик пам'яті ефективна за умови міцної інституційної основи. У демократичному суспільстві історичні візії народу (спів)формує чотири головні актори: 1) уряд як політичний репрезентант; 2) органи самоврядування, що формує і підтримують регіональні контексти історії; 2) незалежні медіа; 3) громадянське суспільство, об'єднане в товариства й організації, зокрема конфесійні¹⁵. Український історик Георгій Касьянов розширив перелік мнемонічних акторів, поділивши їх на державні інститути, недержавні організації та професійних істориків¹⁶.

Білорусь та Україна в координатах польської політики щодо історії. Підтримка Республікою Польща (РП) українських і білоруських трансформацій була частиною т. зв. прометейської східної політики, сформованої у 1989–1991 рр.¹⁷. Серед польських демократичних еліт домінувало переконання, що гарантія безпеки Польщі від сходу – «втримання державної незалежності Україною, Білорусією та балтійськими державами»¹⁸. Польський соціолог Анджей Садовські писав: «Після розпаду Радянського Союзу остаточно розвіявся міф про належність білоруської меншини до “православного світу”, організованого в потужну державу. З Радянського Союзу вийшла Республіка Білорусь, з якою основна частина білоруської національної меншини в Польщі не відчуває й не відчувала сильного зв'язку як із матірною стороною»¹⁹. Білоруська національна меншина в Польщі, яка, згідно з переписом населення 2011 р., налічувала майже 48 тис. осіб, не була єдиною у прагненні «пізнавати свою спадщину і культивувати емоційні зв'язки з батьківщиною»²⁰.

Культурна, а згодом й історична політика Польщі щодо Білорусі залежала від суспільно-політичної ситуації в сусідній державі, зокрема взаємовідносин держави та культурної сфери. У 1990–2000-х роках взаємовідносини влади й культури в Білорусі пройшли трансформацію від ліберальної моделі, що передбачала конкуренцію та рівні умови діяльності, до соціал-демократичної, де посилювалася

¹³ Oleksy P. Wspólnota z przypadku. Studium tożsamości mieszkańców Naddniestrza. Gniezno, 2016. S. 282.

¹⁴ Stobiecki R. Historycy wobec polityki historycznej. *Pamięć i polityka historyczna* / red.: S. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki. Łódź, 2008. S. 175.

¹⁵ Traba R. Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2009. S. 61.

¹⁶ Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 102–200; Lytvyn M., Khakhula L. How and why politicians use history. *East European Historical Bulletin*. Drohobych, 2019. Issue 10. P. 196–199.

¹⁷ Kowal P. Testament Prometeusza: źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej. Warszawa: Wojnowice, 2018. 767 s.

¹⁸ Nowak-Jeziorański J. Rzeczpospolita atlantycka. O polskiej racji stanu. *Nowak-Jeziorański Jan. Rzeczpospolita atlantycka* / wybrał i oprac. Z. Rokita. Wrocław: KEW, 2014. S. 15.

¹⁹ Sadowski A. Ustawa o mniejszościach a procesy narodowościowe na pograniczach. *Między łękiem a nadzieją Dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych, etnicznych oraz o języku regionalnym (2005–2015)*. Poznań, 2015. S. 48.

²⁰ Kuleszewicz A. Białoruska oświata w Polsce po II wojnie światowej. *Mniejszości narodowe na ziemiach Polskich*. Szreniawa, 2018. S. 91.

патерналістська роль держави як регулятора культурних процесів²¹. Приватний сектор у сфері культури зайняв малопомітне місце і був представлений окремими музеями, театрами чи галереями²². Наприклад, у 1996 р. перший заступник міністра культури Республіки Білорусь (РБ) Володимир Рилатко (1996–2010) декларував рівність усіх учасників культурного життя, зокрема й національних об'єднань: «В культурній політиці створення рівних умов є одним із базових принципів розвитку культури. Культурна політика може бути результативною лише в умовах розвитку ініціатив»²³.

У Білорусі проживало 600 тис. поляків, із них 400 тис. – на Гродненщині (найбільше скупчення автохтонного населення поза кордонами Польщі). Вони були згуртовані навколо двох організацій з однаковими назвами, заснованих у 2005 р.²⁴. Два Союзи поляків у Білорусі (*Związek Polaków na Białorusi*) відрізнялися рівнем прихильності до них білоруської влади. Офіційний Мінськ легально вважав союз на чолі з Юзефом Лучником, а Варшава визнавала організацію під керівництвом Анджеліки Борис. У польській президентській виборчій кампанії 2005 р. А. Борис перетворилася на головну постать політики. Її офіційно приймали і Дональд Туск, і Лех Качинський, декларуючи підтримку польської національної меншини. Відповідно лідерка поляків у Білорусі одержала статус «партнера, що має безпосередній доступ до найважливіших осіб Польщі»²⁵. Тим часом у 2018 р. в Польщі вільно діяли такі організації меншини: Білоруське суспільно-культурне товариство в Польщі, Білоруський союз у РП, Об'єднання білоруської молоді, Білоруське літературне товариство «Біловежа», Білоруське історичне товариство й ін.²⁶.

Наприкінці 1990-х років у польських політичних колах зародилася ідея створення радіостанції білоруської опозиції, яка б, транслюючи програми з Польщі, стала чимось на зразок радіо «Вільна Європа»²⁷. Проти такої ініціативи виступив Єжи Гедройць, наголосивши на необхідності польського сприяння відродженню білоруської етнічної та культурної ідентичності. Інший авторитетний поляк – Ян Новак-Єзьоранський – зазначав, що «білоруси потребують почуття гордості за своє минуле, традицію, мову, досягнення. Польське радіо, яке буде надавати мовлення для Білорусі, може їм це забезпечити»²⁸. У травні 1997 р. відділення польської державної телекомпанії TVP в Білостоку почало транслювати щонеділі 30-хвилинний тележурнал про національні меншини під назвою «Самі про себе», який

²¹ Кривошей Д. Власть и культура Беларуси: трансформация модели взаимодействия в новейшее время (1991–2010). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин. Львів, 2013. Вип. 23. С. 600.

²² Кривошей Д. Частный сектор культуры Республики Беларусь: становление и развитие (1991–2008). *Acta Baltico-Slavica*. 2010. Т. 34. С. 298.

²³ Кривошей Д. Власть и культура Беларуси... С. 589.

²⁴ Czwólek A. Zmiana czy kontynuacja? Polityka władz polskich wobec środowisk polonijnych na Białorusi w latach 2010–2015. *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku. Tom IV Rok 1920 na tle przełomów politycznych XX wieku* / pod red. T. Gawina. Warszawa, 2020. S. 607.

²⁵ Kowal P. Między Majdanem a Smoleńskiem / rozm. P. Legutko, D. Rodziewicz. Kraków, 2012. S. 110.

²⁶ Matelski D. Działalność Białorusinów w II i III Rzeczypospolitej (1918–2018). *Mniejszości narodowe na ziemiach Polskich*. Szreniawa, 2018. S. 77.

²⁷ Nowak-Jeziorański J. Rzeczpospolita atlantycka... S. 144.

²⁸ Ibid. S. 149.

виходив польською, литовською, українською та російською мовами²⁹. Вважалося, що «Польща має моральний обов'язок не лише надавати політичний притулок, але й поширювати особливу опіку над політичними біженцями з Білорусі. Проте не може перетворитися на П'ємонт демократичної білоруської опозиції»³⁰.

Ставлення поляків до білорусів не було позбавлене історичних контекстів, адже вони довгий час сприймали Білорусь як частину Литви. Тадеуша Костюшка чи Адама Міцкевича вважали польськими литовцями, хоча обидва народжені на західних частинах Білорусі. Сам Костюшко походив із православного роду, тобто давнього білоруського.

Під час білоруських протестів проти фальсифікації президентських виборів у серпні 2021 р. із польського боку лунали голоси підтримки культурно спорідненого народу. До спільних польсько-білоруських символів відносили біло-червоні барви на історичних прапорах, політичні й культурні традиції, матеріальну спадщину. Наприклад, у Гродні розміщений Старий замок – важливе місце для польської історії й епохи Речі Посполитої. Саме тут відбувалися сеймики, померли королі Казимир Ягеллончик і Стефан Баторій. Духовна спадщина поляків та білорусів виражена посталями поета Адама Міцкевича, композитора Станіслава Монюшка, традиціями толерантності й релігійної терпимості³¹.

Підтримка Польщею українських демократичних перетворень і революцій 2004 р. та 2013–2014 рр. також мала культурно-історичні мотиви. Зокрема, Революцію Гідності значна частина польського суспільства сприйняла позитивно. Про це свідчили результати опитувань громадської думки й титульні сторінки загальнонаціональної преси³². Польський колективний образ небайдужих українців, які вийшли відстоювати свої цінності та законні права, сильно перегукувався зі ще свіжою історією 1970–1980-х років – безкомпромісною боротьбою проти накинутого Москвою партійного режиму. Тому перемога, здобута на київському Майдані, й російська збройна агресія у Криму та Донбасі не залишили байдужими польських громадян. У березні 2017 р. більшість опитаних Центром дослідження громадської думки поляків були переконаними, що уряд Третьої Речі Посполитої повинен активно допомагати Україні в обороні суверенітету. 67 % вважали, що це треба робити в межах міжнародної дипломатичної і фінансової допомоги, 8 % – в особливий спосіб. Проте кожен п'ятий респондент (21 %) не бачив потреби в залученні уряду до конфлікту та наполягав на безсторонності³³.

Знаковою була й польська присутність на київському Майдані. 30 листопада 2013 р. під час розгону мирного протесту «Беркут» побив польського журналіста. За кілька днів із революційної сцени лідер правої партії «Право і справедливість» Ярослав Качинський вітався з українцями гаслом «Слава Україні!». Поляки допомагали будувати барикади, волонтерили. У березні 2014 р. на Майдані можна було

²⁹ Matelski D. Działalność Białorusinów w II i III Rzeczypospolitej (1918–2018). S. 75.

³⁰ Nowak-Jeziorański J. Rzeczpospolita atlantycka... S. 146.

³¹ Gliński M. Польща і Білорусь: спільне минуле, спільні цінності. URL: <https://culture.pl/ru/article/polscha-i-bilorus-spilne-minule-spilni-cinnosti>

³² Детальніше див.: Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. С. 157–159.

³³ Polacy o sytuacji na Ukrainie w czasie krymskiego kryzysu. Komunikat z badań CBOS / oprac. K. Kowalczyk. Warszawa, 2014. Nr 35. S. 4.

зустріти поляка з пов'язкою, подібною до тих, які носили вояки Армії Крайової (АК) під час Варшавського повстання 1944 р. Ним був хлопець з Ополя на ім'я Давид, член однієї зі сотень Самооборони³⁴.

Іншою причиною проукраїнських настроїв поляків, окрім демократичної солідарності, було сильне відчуття загрози для національної, європейської та світової безпеки. У 2014 р. із-поміж 178 рапортів опитувань, які оприлюднив Центр дослідження громадської думки, 12 стосувалися України, а головною проблемою 9 був вплив українських подій на стан польської національної безпеки³⁵. Уже 2015 р. таких досліджень стало значно менше, а у 2016 р. і 2017 р. їх практично не проводили.

Спад зацікавленості ставленням поляків до війни проти України зі сторони соціологічних служб не означав, що суспільна думка теж перестала цікавитися. Мусимо визнати, що українські проблеми ставали часто розмінною картою у політичній грі і всередині країни, і на зовнішньополітичній арені. Наприклад, поступове збільшення кількості українців, які легально працювали в Польщі, Беата Шидло, прем'єр-міністр уряду, сформованого партією «Право і справедливість», потрактувала як «мільйон прийнятих Польщею біженців, котрим ніхто не хотів допомогти»³⁶. Ці популістські слова, виголошені в Європейському парламенті в січні 2016 р., викликали шквал критики зі середовища політичних опонентів, української дипломатії, національної меншини³⁷. Справжня кількість українців, які отримали притулок у Польщі сягала кількості сотень осіб³⁸. Натомість частина економічних мігрантів отримувала право постійного перебування на території Польщі й через масову практику видачі «карт поляка»³⁹.

Водночас закордонна політика польського уряду щодо України після 2014 р. була спрямована на допомогу у фінансовому, оборонному, гуманітарному секторах. У січні 2015 р. під час візиту прем'єра РП Еви Копач до Києва, оголошено про намір надати Україні кредит у 100 млн євро на період 10 років із метою реалізації українських реформ, розвитку малого й середнього бізнесу, проєктів із відбудови Донбасу⁴⁰. Іншою ініціативою польського уряду стало призначення уповноваженого

³⁴ Rudnicki J. Pojednanie. Od Wołynia do Majdanu. URL: <http://www.radiownet.pl/publikacje/pojednanie-od-wolynia-do-majdanu/#/publikacje/pojednanie-od-wolynia-do-majdanu>

³⁵ Fundacja CBOS. Komunikaty z badań. URL: <http://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>

³⁶ Беата Шидло: Польща прийняла близько мільйона «біженців» з України. URL: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/237268>

³⁷ Ambasador Ukrainy reaguje na słowa Szydło w PE: Ukraińcy przebywający w Polsce to nie uchodźcy. URL: <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/szydlo-w-pe-o-uchodzcach-z-ukrainy-komentarz-ambasadora-deszczycy,612314.html>; Серадзька М., Соколовська Н. Казка про українських біженців у Польщі. URL: <http://www.dw.com/uk/казка-про-українських-біженців-у-польщі/a-19072347>

³⁸ Cembrowska A. Milion czy kilkaset osób? Ilu ukraińskich uchodźców przyjęła Polska? URL: <http://www.eastbook.eu/2016/06/17/milion-czy-kilkaset-osob-ilu-ukrainkich-uchodzcow-przyjela-polska/>

³⁹ Згідно з поданою інформацією в пресі у 2007–2017 рр., за «картою поляка» звернулися 222 тис. осіб. Із них 105 тис. – білоруси та 96 тис. – українці (Anannikowa L. Każdy może zostać polakiem. Jeśli zda. *Gazeta Wyborcza. Duży Format*. 2017. Nr 40 (1256). 16 października).

⁴⁰ Polskie wsparcie dla reform na Ukrainie. URL: <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/aktualnosci/polskie-wsparcie-dla-reform-na-ukrainie.html>; Pawlik K. Jak Polska pomaga Ukrainie. Reformy, pomoc humanitarna i dużo więcej. URL: <http://wyborcza.pl/1,75968,18595081,jak-polska-pomaga-ukrainie-reformy-pomoc-humanitarna-i-duzo.html>

для координації діяльності, спрямованої на підтримку реформ в Україні. Завданням новопризначеного віцеміністра фінансів Артура Радзивілла стала координація усіх польських ініціатив щодо сприяння українським реформам і євроінтеграційним процесам східного сусіда⁴¹. Після зміни влади в березні 2016 р. функції уповноваженого уряду у справах підтримки реформ в Україні перейшли до Веслава Янчука.

За останніх кілька років українці відчували суттєву моральну, духовну й матеріальну підтримку зі сторони поляків. Це стало свого роду відображенням суспільних настроїв поляків щодо українців. Проте від початку російської агресії у 2014 р. у Польщі відбулася тотальна зміна політичної еліти: від ліво-ліберальної до право-консервативної. Якщо проукраїнські декларації урядовців залишалися незмінними, дії громадянського суспільства активними, то громадські настрої від 2016 р. почали радикалізуватися. Головною причиною цього стала політика Польщі, спрямована на встановлення історичної правди. В українському випадку сучасні відносини почали узалежнюватись від історичних дискусій, визнання Україною провини за трагедію на Волині у 1943 р., відречення від національно-визвольного руху середини ХХ ст. Як і на початку 2000-х років, вони вийшли за межі професійних кіл і стали предметом обговорення президентів обох країн. На 25-річчя відновлення незалежності України Анджей Дуда та Петро Порошенко підписали в Києві спільну декларацію, у якій засудили російську агресію, схвалили допомогу поляків українцям і згадали про «трагічні сторінки польсько-українських відносин»⁴². Під час візиту президента Польщі до України 13 грудня 2017 р. глави держав знову знижували градус напруги, спровокований історичними дискусіями⁴³. У публічному просторі почали з'являтися голоси про те, що безпека Польщі не залежить від сусідства із винятково проєвропейською Україною⁴⁴. На жаль, такі тенденції свідчили про необхідність відновлення довіри і щирих розмов заради безпеки регіону.

Транскордонні ініціативи для збереження культурної спадщини. Найбільш видимою частиною білорусько-українсько-польської історії залишається культурне надбання, виражене поняттям «спільна спадщина». Багата культурна спадщина, яку Польща, Україна, Білорусь, Росія відносили до свого національного надбання, стала результатом багатосотлітнього співіснування народів у Речі Посполитій, Австро-Угорщині, міжвоєнній Польщі. Саме тоді постали такі місця пам'яті, як архітектурні об'єкти, твори мистецтва, архіви, бібліотеки, кладовища. У справах спільної культури найчастіше дискусії спричиняло питання власності. Польські аналітики Войцех Кононьчук і Пйотр Косєвський не ототожнювали ці два явища, вважаючи, що «власність народів чітко визначена кордонами, міжнародним правом та договорами, тому й не

⁴¹ Pomoc Polski dla Ukrainy: kredyt i wsparcie reform. Rząd PO chce także pomóc Ukraincom w... walce z korupcją. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/233746-pomoc-polski-dla-ukrainy-kredyt-i-wsparcie-reform-rzad-po-chce-takze-pomoc-ukraincom-w-walce-z-korupcja>

⁴² Wspólna deklaracja prezydentów Polski i Ukrainy. Prezydent Andrzej Duda: Polska wspiera europejskie dążenia Ukrainy. URL: <https://wiadomosci.wp.pl/wspolna-deklaracja-prezydentow-polski-i-ukrainy-prezydent-andrzej-duda-polska-wspiera-europejskie-dazenia-ukrainy-6029419430827137a>

⁴³ Łomanowski A. Przywódcy Polski i Ukrainy, dwóch osamotnionych krajów, znów spróbują znaleźć jakiś kompromis. URL: <http://www.rp.pl/Dyplomacja/312129912-Polska-i-Ukraina-Sasiedzi-na-zawsze.html>

⁴⁴ Szef gabinetu Waszczykowskiego: Istnienie Ukrainy nie jest warunkiem istnienia wolnej Polski. URL: <http://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-szef-gabinetu-waszczykowskiego-istnienie-ukrainy-nie-jest-wa,nId,2475670>

підлягає сумніву. А спільна спадщина пов'язана зі значенням таких об'єктів і надбань для історії, культури й духовного розвитку конкретного народу»⁴⁵. Для польських дослідників і громадських діячів важливою підставою належного піклування про пам'ятки спільної спадщини мало би бути усвідомлення українцями, білорусами, литовцями й самими поляками, що вони всі спадкоємці Речі Посполитої. Адже багато історіографічних і політичних міфів заперечують належність до спільного добра: «Якщо поглянути на спільну спадщину ширше, то чому тоді Україна й Білорусь не можуть розглядати замок Вавель чи резиденцію Ягеллонів як частину своєї спадщини? Для цього в обох країнах має визріти розуміння, що спадщина, яка постала в багатонаціональній державі, не є надбанням тільки одного народу»⁴⁶.

Подібна інтерпретація актуалізує суспільні виклики, як наприклад, наявність польської матеріальної та духовної спадщини в українському Львові: «Львів і досі має проблеми зі своїм польським минулим. Хоч воно й беззаперечно, історична польськість міста визнається неохоче й прикривається наративом про колишню мультикультурність. Цей наратив застосовується до всієї історії Львова. Наприклад, пам'ятник львівським професорам, розстріляним німцями на Вулицьких пагорбах 1941 року – львівським, а не польським. Можна безпечно розповідати про історію Львова й водночас замовчувати те, що більшість часу поляки були тут культурно-політично домінуючим прошарком. Тож ідея мультикультуралізму призводить до своєрідної деетнізації історії та применшення польського внеску в культурно-мистецький розвиток Львова»⁴⁷.

У перші десятиліття ХХІ ст. суспільно-політична ситуація в Польщі, а також її східна політика давали змогу стверджувати про відсутність серед польської політичної та інтелектуальної еліт ресентиментів за втраченими східними землями й бажання зберегти статус-кво після 1989 р.⁴⁸ На думку Я. Маліцького, коли «поляк з сентиментом та емоціями говорить про Львів, це не означає, що він прагне зміни кордонів, а свідчить лише про те, що без Львова неможливо говорити про польську історію, ані про історію польської науки та культури»⁴⁹.

Польська культурна політика була спрямована й на збереження архітектурної чи мистецької спадщини. Так, у 1993–2014 рр. за сприяння польських інституції – Центру в справах польської культурної спадщини за кордоном (Краків) та Центру збереження польської спадщини за кордоном (Варшава) – відновлено понад 150 сакральних і світських пам'яток у 57 українських містах⁵⁰. Польські офіційні дані свідчили, що «в Білорусі відремонтували близько 20 % історичних будівель. В Україні майже 60 % пам'яток архітектури національного значення знаходяться в поганому стані, а 10 % – в трагічному. Упродовж останніх 12 років із польського

⁴⁵ Кононьчук В., Косевський П. Наше й не наше. Що таке спільна спадщина і як її берегти. *Нова Польща*. 2020. 12 жовтня. URL: <https://novapolshcha.pl/article/nashe-i-ne-nashe-sho-take-spilna-spadshina-i-yak-yiyi-beregti/>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Kowal P., Kowalska D. W Europie kończy się pewna epoka. *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja*. Warszawa: Melanż, 2018. S. 238–239.

⁴⁹ Malicki J. Що робити...? Про польсько-українські відносини нашого часу. *Czasopismo ZNiO*. 2020. Т. 31. S. 227.

⁵⁰ Petrus J. Ocalić od zapomnienia. Stowarzyszenie «Wspólnota Polska» na rzecz ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą. Kraków, 2020. S. 26–43.

бюджету виділено майже 100 млн злотих (тобто близько 23 млн доларів) на реставрацію пам'яток в Україні та Білорусі»⁵¹.

Констатація факту, що «жодні інші держави світу (крім Литви) не мають такого великого значення для спадщини польської культури, як Україна та Білорусь»⁵², свідчить про особливу турботу влади РП про історичні артефакти, що перебувають поза межами держави. У Радянському Союзі культурний ландшафт українських і білоруських територій був цілеспрямовано позбавлений пам'яток архітектури, які демонстрували нерадянське минуле союзних республік (за підрахунками дослідників, знищено від 30 до 40 % матеріальної спадщини)⁵³. Польська сторона розцінювала такий стан, як свій обов'язок зберегти те, що залишилося від давньої спадщини. Цьому сприяли і програми, фінансовані Європейським Союзом (ЄС).

У 2004 р. почала діяти програма транскордонної співпраці «Польща–Білорусь–Україна», спрямована на підтримку розвитку прикордонних громад цих країн. Основним її інструментом стала реалізація некомерційних проєктів задля покращення рівня життя мешканців східних воєводств Польщі та західних областей Білорусі й України. Стратегічні цілі кожного її етапу визначалися пріоритетами та відповідними заходами для їхньої реалізації.

У 2004–2006 рр. реалізовано перший етап, результатом якого стало фінансування 167 проєктів у межах загального бюджету в 45,8 млн⁵⁴. Цей період припав на час, коли Польща завершувала приготування до вступу в ЄС, тому для неї участь у програмі стала добрим досвідом із розуміння процесів у союзі. Як зазначив член моніторингового комітету Програми 2014–2020 рр. Маріуш Каспшик, «ще не будучи членом ЄС, ми зрозуміли, як функціонують його механізми, з чого складається європейська політика; таку ж освітню роль виконала Програма й для України, яка декларувала європейські прагнення, а також до певної міри для Білорусі»⁵⁵.

На другому етапі Програми 2007–2013 рр., яка реалізувалась у межах Європейського інструменту сусідства і партнерства, фінансування ЄС було збільшено до 170 млн євро, що дало змогу реалізувати 117 проєктів⁵⁶. Вони принесли позитивні зміни в таких сферах, як соціальна інфраструктура, охорона здоров'я, освіта, туризм, охорона культурної спадщини, безпека й інфраструктура та діяльність пунктів перетину кордону.

У 2014–2020 рр. програма діяла в межах Європейського інструменту сусідства (ЄІС), який підтримує сталий розвиток на території зовнішніх кордонів ЄС, допомагає вирівнювати рівень життя мешканців і вирішувати спільні проблеми у транскордонній співпраці.

За розміром бюджету програма «Польща–Білорусь–Україна» – це найбільша програма ЄІС ТКС на кордонах ЄС. 165 млн євро виділено на проєкти, спрямовані на

⁵¹ Кононьчук В., Косевський П. Наше й не наше...

⁵² Konończuk W., Kosiewski P. Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury na Ukrainie i Białorusi. Warszawa: OSW, 2020. S. 156.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Програма Транскордонного Співробітництва Польща–Білорусь–Україна 2014–2020. URL: <https://www.pbu2020.eu/ua/pages/251>

⁵⁵ 15 Years of the cross-border cooperation between Poland–Belarus–Ukraine. Warsaw, 2019. P. 18.

⁵⁶ Програма транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна» на 2007–2013 роки. URL: <http://www.pl-by-ua.eu/>

захист і промоцію культурної та природної спадщини прикордонних територій, транспортну інфраструктуру регіонів, вдосконалення інфраструктури й роботи пунктів перетину кордону, а також розвиток служб охорони здоров'я та громадської безпеки.

Стратегію програми було прийнято на підставі соціально-економічного аналізу, проведеного на замовлення Органу управління. У ньому визначені спільні національні й регіональні пріоритети країн-учасниць і відповідних регіонів. Вона також ґрунтувалася на досвіді попереднього програмного періоду. Тут враховано також погляди різних зацікавлених сторін на спільні потреби та проблеми території програми. Крім цього, у ній відображені рішення, прийняті СПК щодо тематичних сфер, у яких країни-учасниці можуть вирішувати спільні проблеми й оперувати спільними активами.

Програма транскордонної співпраці ЄС «Польща–Білорусь–Україна 2014–2020» – це документ, що визначає найважливіші питання реалізації програми, її зміст, цілі та функціонування. Він визначає сфери інтересів, у межах яких реалізовуватимуться спільні проекти, представлені чотирма Тематичними цілями й відповідними пріоритетами. Поряд із прикордонною інфраструктурою, навколишнім середовищем, безпекою, охороною здоров'я, пріоритетним напрямом залишалася культурна спадщина.

У 2004–2006 рр. підтримка соціокультурної сфери виявилася у реалізації 25 ініціатив та 127 мікропроектів, спрямованих на популяризацію культури пограниччя. Другий етап програми (2007–2013) давав змогу реалізувати 26 проектів і 56 мікропроектів у галузі охорони культурної спадщини. Третій (2014–2020) мав окремий тематичний блок «Спадщина» із пріоритетами «Промування локальної культури та історії» і «Промування й збереження природної спадщини»⁵⁷. Реалізація такої категорії покликана покращити можливості для регіонів із промоції, збереження історичних традицій пограниччя та культурного багатоманіття, а також співпрацю між місцевими спільнотами.

Зверну увагу на один із проектів під назвою «Шляхами штетлів. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі», реалізований у 2007–2013 рр. люблінським осередком «Брама Гродська – Театр NN» у співпраці із Гродненським державним університетом ім. Янки Купали, Новогрудським музеєм історії та етнографії, Центром соціальних та ділових ініціатив у Яремчі й Рівненським центр маркетингових досліджень.

Присутність чисельних єврейських громад на території українсько-польсько-білоруського пограниччя залишила чимало оригінальних пам'яток, пов'язаних із цією історією і культурою. Усвідомлюючи цінність спадщини, автори проекту працювали над розробкою «матеріалів та засобів на основі єврейської історичної спадщини, які будуть успішно використовуватись у сфері туризму та для сприяння місцевому розвитку»⁵⁸. Інша мета – промоція території транскордоння, яка має високий потенціал для розвитку культурного туризму, проте недостатню туристичну інфраструктуру й відсутність джерельних знань про ресурси культурної спадщини – об'єкти єврейської культурної спадщини.

⁵⁷ Програма Транскордонного Співробітництва Польща–Білорусь–Україна 2014–2020. Тематичні цілі. URL: <https://www.pbu2020.eu/ua/pages/253>

⁵⁸ Проект «Шляхами штетлів. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі». URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/about-us/> (дата звернення: 27.04.2019).

Значимим культурним явищем, що виражало самобутність єврейської культури ЦСЄ і видозмінювало місцеві культурні ландшафти, були штетли – унікальний тип містечок, населених євреями і християнами різних національностей⁵⁹. Саме штетли стали фокусом уваги дослідницької групи, яка розробила інтернет-платформу «Шляхами штетлів. Єврейські містечка у Східній Європі», підготувала й популяризує дослідження єврейської спадщини та сприяє підготовці комплексних туристичних маршрутів. Серед інших цілей проекту потрібно виокремити організацію експедицій, спрямованих на опис і каталогізацію об'єктів, пов'язаних з єврейською спадщиною, підготовку трьох екскурсійних турів історичними місцями єврейської спадщини в Польщі, Білорусі й Україні, а також одного міжнародного маршруту. На основі зібраного архівного та польового матеріалу видано путівник «Shtetl Routes. Travels Through the Forgotten Continent», автори якого розповіли історії 62 містечок, розташованих у прикордонні Польщі, Білорусі, України, а також єврейських спільнот, що населяли ці міста⁶⁰.

Сучасне українсько-польсько-білоруське пограниччя багате також й фольклором та етнографією, які в багатьох аспектах подібні понад кордонами. У 2015 р. реалізовувався спільний проєкт Стрийського р-ну Львівської обл. і Ропчицько-Сендзішовського повіту Підкарпатського воєводства «Польсько-український форум обміну досвідом – шлях до сталого та ефективного міжнародного співробітництва», частиною якого стали мистецькі акції. 21–22 березня 2015 р. у Культурному центрі Ропчиць українці й поляки пізнавали взаємні традиції через театральні вистави, виступи ансамблів пісні і танцю та фольклорних колективів. В офіційному відкритті зустрічі взяли участь представники місцевих органів влади та парламентарі⁶¹. Вважається, що саме культура може стати надійним фундаментом для побудови нового типу українсько-польських відносин, позбавлених взаємних стереотипів й упереджень, породжених драматичними подіями ХХ ст.

Як уже зазначено, сучасна туристична привабливість будь-якого історичного регіону можлива лише через розуміння місцевими спільнотами та політичною й економічною елітами важливості культури та історії їхньої репрезентації інституціями культури – музеями для формування позитивного іміджу. На мою думку, спрямованість програми транскордонної співпраці «Польща–Білорусь–Україна 2014–2020» на підтримку громадських ініціатив у сфері історичної спадщини дали можливість одержати конкретні результати в короткотерміновій перспективі. Вже сьогодні інституції культури прикордонних областей і воєводств залучені до нових туристичних програм та маршрутів, наприклад, проєкту «Віртуальна подорож шляхами князівського роду Сангушків – відкриваємо нові сторінки спільної української та польської історії» («Prince Sanguszko's Family By-Ways Virtual tour – let's reveal new pages of shared Ukrainian and Polish history»). Громадська організація «Центр регіональних ініціатив Волині» (Україна) та польська Асоціація органів місцевого самоврядування Єврорегіону «Буг» від листопада 2019 р. і до вересня 2020 р. організували вивчення й популяризацію об'єктів матеріальної та

⁵⁹ Див.: Возняк Т. Штетли Галичини. Львів, 2010. С. 98.

⁶⁰ Shtetl Routes. Travels Through the Forgotten Continent. The guidebook / ed. E. Majuk. Lublin: Ośrodek «Brama Grodzka – Teatr NN», 2018. 98 p.

⁶¹ Польсько-українська зустріч з культурою. URL: www.spropczyce.pl/pl/aktualnosci/z_ostatniej_chwili/2336.html

нематеріальної спадщини Волинської обл. і Люблінського воєводства, пов'язаних зі знаним родом Сангушків⁶².

Автори зуміли продемонструвати можливість залучення культурної та історичної спадщини транскордонної території для підвищення наочності її туристичного потенціалу і просування привабливості. У межах проєкту був розроблений загальний тематичний транскордонний туристичний маршрут, пов'язаний з історією роду Сангушків, який займав важливі адміністративні, політичні й військові пости за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої і тісно пов'язаний з історією Волині й Люблінщини.

На початку реалізації партнери зосередилися на вивченні історичних джерел, пов'язаних із життям і творчістю роду Сангушків. Дослідження проводили два історики (один з України, інший із Польщі). Впродовж двох місяців вони вивчали численні письмові джерела про життя і діяльність Сангушків на території сучасних України й Польщі. Науковці встановили точні місця, які пов'язували князів із Волинською обл. і Люблінським воєводством, а також визначили події, пов'язані з цими місцями та їхню хронологію. Результати дослідження відобразили в есе, після чого провели семінар, на якому представили результати й підсумки. Учасники обговорили та оцінили зібрані матеріали й напрацювали висновки. На основі цього розроблено концепцію туристичного маршруту. Крім того, погоджено список місць, що підлягають долученню до того маршруту, який був імпортований на карту GIS/Google. Кожне місце містить опис події, пов'язаної з родом Сангушків і його графічну ілюстрацію. Маршрут також надає додаткову інформацію про туристичну інфраструктуру. Всі матеріали доступні українською, польською та англійською мовами у вигляді QR-кодів⁶³.

Для активної промоції туристичного маршруту серед усіх груп населення підготовлено й видано тримовний путівник «Шляхами князівського роду Сангушків»⁶⁴. У ньому міститься коротка інформація про історію сім'ї, місця та події, які тут відбувалися. Він повідомляє і про інші туристичні напрямки, які варто відвідати неподалік. Важливо, що складовою туристичного маршруту стали українські та польські музеї.

На закінчення проєкту на початку вересня 2020 р. відбулися промотури місцями, внесеними до віртуального транскордонного туристичного маршруту «Шляхами князівського роду Сангушків». З метою його популяризації представники музеїв, туристичних організацій, органів виконавчої влади, самоврядувань і засобів масової інформації відвідали місця, пов'язані з родиною Сангушків. Географічно маршрут охоплює українсько-польське прикордоння. Під час турів був знятий відеоролик, який транслювало регіональне телебачення в Україні та Польщі.

Згідно з оцінками експертів, пандемія коронавірусу 2020 р. спричинила найбільшу економічну, політичну й соціальну шкоду людству від часів Другої світової війни. Відомий американський політичний аналітик Фарід Закарія у найновішій

⁶² Перший мікропроєкт завершено. URL: <http://www.criv.org.ua/uk/node/68>.

⁶³ Virtual route «Prince Sangushko's Family By-Ways». URL: www.criv.org.ua/en/project/sangushko/map

⁶⁴ Lubaszewski Z., Naumuk S. Шляхами князівського роду Сангушків. Путівник. URL: https://www.pbu2020.eu/files/uploads/news_infographic/Prince%20Sanguszkos%20family%20by-ways_01.pdf?fbclid=IwAR30IAC1QEYgF1cwMw4xnbS-8lani0Xt8uLv1CwCOguNluyuKvTLcE4G-7g

праці «Десять уроків для пост-пандемічного світу» виокремив три найбільші кризи XXI ст.: терористичні акти 11 вересня 2001 р., світова економічна криза 2008 р. і пандемія 2020 р. Остання за масштабами не лише найбільша та найглобальніша (наприклад, запроваджений локдаун вплинув на бізнеси всього світу, зокрема й туристичну галузь), економічні збитки від пандемії дорівнюватимуть Великій депресії 1930-х років, політичні будуть відчутними в найближчі роки, а соціальні та психологічні (страх, ізоляція, відсутність життєвої мети) триватимуть ще довший період майбутнього⁶⁵.

Хвиля кризи докотилася й до регіону українсько-польсько-білоруського прикордоння, багатого на унікальні місця культури, пам'яті, традиції. Запровадження карантину вплинуло на туристичну галузь – практично перестав діяти транскордонний міжнародний туризм, що позначилося на становищі й перспективах інституцій культури широко залучених у транскордонну співпрацю. У часи кризи активна роль РП як актора історичної політики спрямована на подолання зазначених труднощів, а також на відстоювання національних інтересів через культурно-історичні практики.

⁶⁵ Zakaria F. Ten Lessons for a Post-pandemic World. New York, 2020. P. 10.

РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ ЗІ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Після розпаду Соціалістичного блоку та формування незалежних держав на пострадянському просторі на рубежі 80–90-х років ХХ ст. у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) розпочався процес глибоких структурних трансформацій. Відбувалися системні зрушення в економічних, внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах. Геополітичний статус регіону зміцнювали транспортні та водні коридори Балто-Чорноморського басейну й важливі транзитні нафто- і газопроводи з Російської Федерації (РФ) в Європу, наявність яких зумовлювала значний інтерес до цього політичного простору і ставала рушійною силою боротьби між Заходом та Росією за поширення свого впливу на країни, що тут розташовувалися. Принциповою стратегічною лінією більшості держав ЦСЄ (країни Балтії, Польща, Угорщина, Чехія) було прагнення якомога швидше і з найменшими втратами інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури для гарантування своєї економічної і військово-стратегічної безпеки. Водночас зовнішня політика Білорусі та частково України, що тривалий час ґрунтувалася на концепціях багатовекторності чи нейтралітету, призвела до того, що зовнішньому курсу цих країн бракувало стратегічної визначеності.

Одержавши політичну самостійність після розпаду Радянського Союзу, Республіка Білорусь (РБ) успадкувала територію, що мала доволі вигідне геополітичне розташування на перехресті багатьох важливих комунікацій між Сходом і Заходом, а також Північчю та Півднем (т. зв. Балто-Чорноморський транзитний коридор)¹. Сусідами РБ стали регіональні держави зі значним ресурсним потенціалом: РФ, Україна, Польща, а також Литва і Латвія, з якими республіка мала історичні, політичні, економічні та культурні зв'язки. Відносини РБ із західними сусідами та Заходом загалом мали тенденцію до постійного загострення, як з огляду на посилення авторитарних тенденцій у внутрішній політиці Білорусі, так і через сталу проросійську орієнтацію більшості представників білоруських політичних еліт, що зумовлювало несприйняття європейської та євроатлантичної інтеграції, а отже, й зовнішньополітичного курсу більшості демократичних держав ЦСЄ. Українсько-білоруські відносини, зважаючи на тенденцію до розходження геополітичних орієнтирів обох країн, також відзначалися слабким рівнем взаємодії та відсутністю об'єктивної зацікавленості в міждержавній співпраці. Водночас основним економічним, торговим і стратегічним партнером Білорусі виступала

¹ Гайдукевич Л. Геополитический облик Республики Беларусь: состояние и перспективы. *Журнал международного права и международных отношений*. 2007. № 3. С. 42.

РФ, яка була ринком збуту для її промисловості, сільського господарства й головним постачальником необхідних країні енергоресурсів. РБ ж виконувала роль транспортного коридору, через який Росія забезпечувала доступ своєї сировини, товарів і транзитних вантажних перевезень до країн ЄС (Європейського Союзу). До того ж історичні, соціокультурні та психологічні чинники також стимулювали розвиток білорусько-російської інтеграції.

Російська Федерація. За традицією зовнішня політика Білорусі фокусувалася на інтеграційній основі відносин із РФ, що забезпечувало скоординований із російською зовнішньою політикою геополітичний курс країни. У 1991–1994 рр. білоруське керівництво намагалося зберігати відносний баланс у взаємовідносинах як з Росією, так і з країнами Заходу, зокрема розглядало варіанти побудови зовнішніх відносин на основі нейтралітету чи «концепції мосту». Водночас російська дипломатія, про що може свідчити концепція зовнішньої політики РФ, вирішення проблеми об'єднання в регіоні вбачала швидше в реінтеграції всього пострадянського простору на основі діяльності Союзу незалежних держав (СНД), аніж у двосторонній інтеграції².

У 1994 р. розпочався процес переходу Білорусі до формування тісніших політичних та економічних зв'язків із Росією. Системна криза початку 90-х років ХХ ст. сприяла зміцненню позицій на вищих щаблях центральної влади Білорусі представників старої партійної номенклатури, які відстоювали радянські наративи і курс на зближення з РФ, мотивуючи це потребою відновлення економічних зв'язків та отримання ринків збуту для продукції білоруських підприємств³. Починаючи з приходу до влади у РБ Олександра Лукашенка, Білорусь стала учасником усіх інтеграційних проєктів, ініційованих російським керівництвом на пострадянському просторі. Основою для зближення РБ і РФ стало укладення «Договору про створення Співтовариства Білорусі і Росії» (1996), за яким сторони брали на себе зобов'язання узгоджувати зовнішню політику та позиції щодо основних міжнародних питань, взаємодіяти у сфері гарантування безпеки, охорони кордонів тощо⁴.

Факт і те, що Білорусь у відносинах із Заходом у цей період займала гострішу позицію, ніж сама Росія, особливо у ставленні до НАТО та планів розширення альянсу за рахунок країн ЦСЄ, яке спричинило негативну реакцію з боку російської влади. Нове білоруське керівництво, що прагнуло йти у фарватері російської політики, виступило проти розширення НАТО на Схід та ініціювало створення в регіоні ЦСЄ без'ядерної зони безпеки⁵. Така позиція посилювалася загалом стереотипним і негативним ставленням більшості білоруського суспільства до альянсу. У масовій свідомості білорусів домінувала радянська ідеологія, що сформувалася в

² Влодаркевич М. Политические предпосылки интеграции Республики Беларусь и Российской Федерации. *Республика Беларусь между Востоком и Западом* / под. ред. Ю. Тымановски, С. Мусенко, М. Влодаркевич. Варшава, 2012. С. 61.

³ Польовий Т. С. Зміна зовнішньополітичних пріоритетів Республіки Білорусь на фоні трансформацій в середині держави (1993–1996). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 92 (1). С. 354.

⁴ Там само. С. 357.

⁵ Maszkiewicz M. Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010). Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2013. S. 445.

часи «холодної війни», згідно з якою блок НАТО асоціювався з «імперіалістичною загрозою»⁶. Процес еволюції у ставленні білоруської влади до НАТО був тривалим та болочим, а також віддзеркалював відносини альянсу і Росії. Власне, Білорусь довгий час утримувалася від будь-яких контактів із ним, проте коли між РФ і НАТО 1997 р. було укладено Основоположний акт про взаємні відносини, співробітництво і безпеку, РБ довелося змінювати тактику й підлаштовуватися під нові зовнішньополітичні реалії, готуючи для підписання власний договір про відносини з альянсом⁷.

Після вступу окремих держав ЦСЄ у НАТО 1999 р., зокрема й сусідки Білорусі Польщі, на фоні загального погіршення відносин із західними країнами О. Лукашенко розглядав можливості посилення російсько-білоруської інтеграції. Відповідно керівництва РБ на нові зовнішньополітичні виклики стало підписання 8 грудня 1999 р. у Москві договору з РФ про створення Союзної держави Росії і Білорусі (СД), який передбачав об'єднання таких сфер: зовнішня політика, оборона й безпека, бюджетна, грошово-кредитна та податкова системи, систем енергетики, транспорту і зв'язку, узгодження митних питань. На думку дослідників, СД створювалася на основі балансу інтересів двох країн. Приєднання до договору Білорусі значно посилювало геополітичне становище Росії, надаючи їй прямий доступ до кордонів європейських держав та гарантуючи безпеку її західного кордону від НАТО, що було визначальним чинником російської політики щодо пострадянських держав. Натомість Білорусь зберігала і розширювала доступ до дешевих російських енергоносіїв, що можна розглядати як головний імператив її зовнішньої політики⁸. Сюди варто додати й те, що вагому роль у процесі білорусько-російського зближення відігравали історичні та національні чинники, оскільки білоруський народ у силу різних культурно-психологічних і економічних причин особливо болісно переживав розрив із Росією. Ці настрої певною мірою підігрівали проросійські пропагандистські й ідеологічні концепти, на кшталт тез про «братні народи», «єдність слов'янських народів» або «старшого і молодшого брата»⁹.

Варто також зазначити, що стратегічним завданням РФ було її самоствердження як провідної та організаційної сили пострадянського простору, а будь-яке зміцнення позицій третіх держав у цьому регіоні (Румунії – у Молдові, Польщі – у Білорусі й Україні, США і Заходу загалом – у Закавказзі, Україні та Центральній Азії) сприймалося як ослаблення впливу Росії і суперечило її життєвим інтересам. Проблема актуалізувалася у зв'язку з утвердженням у РФ до 1997 р. т. зв. концепції «багатополярного світу», в межах якої Росії відводилася роль самостійного центру світової політики й економіки. У цьому контексті консолідація пострадянських

⁶ Русакович А. Основные проблемы взаимоотношений между Республикой Беларусь и Организацией Североатлантического договора в 1990-х гг. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2003. № 2. С. 42.

⁷ Часноўскі М. Беларусь аспект усходняй палітыкі Польшчы ў 1996–1999 гг. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2000. № 2. URL: <http://evolutio.info/content/view/356/51/>

⁸ Суздальцев А. Республика Беларусь: эволюция политики балансирования между Востоком и Западом. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2019. Т. 12. № 2. С. 120; Гайдукевич Л. Геополитический облик Республики Беларусь... С. 43.

⁹ Польовий Т. Чинники та передумови двостороннього зближення Республіки Білорусь та Російської Федерації. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. Івано-Франківськ, 2015. № 3 (31). С. 135.

держав розглядалася як важлива умова повернення Росії статусу великої держави¹⁰, а білорусько-російське об'єднання могло розглядатися у якості інтеграційного ядра, до якого могли б долучитися решта країн СНД та яке би вказувало на ті економічні преференції, що їх могли одержати держави від тіснішої співпраці з Росією¹¹. Водночас після приходу до влади у РФ Володимира Путіна російське керівництво проводило прагматичну політику щодо Білорусі. Білоруська сторона вимушена була пригальмувати інтеграційні ініціативи, як-от підписання Конституційного акта чи введення єдиної валюти Союзної держави Росії і Білорусі, було відкинута також пропозицію російського президента про входження РБ до складу РФ¹².

Дослідники відзначають, що з моменту одержання влади В. Путіним, почав змінюватися й напрям білоруської зовнішньої політики. Незважаючи на вступ Білорусі в єдину російсько-білоруську митну зону 1995 р., появу у грудні 1999 р. Союзної держави Білорусі та Росії, приєднання до Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) і періодичні заяви білоруського керівництва про свою вірність союзним відносинам із РФ, аналіз геополітичної орієнтації РБ у 2000-х роках дає змогу зробити висновок про стагнацію союзного проекту обох держав і переорієнтацію пріоритетів зовнішньої політики Білорусі на багатовекторність, зокрема розширення співпраці з країнами Європи та СНД, а також створення стратегічних альянсів із такими державами, як Китайська Народна Республіка (КНР), Венесуела, Сербія й Іран при збереженні тісних відносин з Росією¹³. Багатовекторний курс РБ, зважаючи на її геополітичне становище, виступав найбільш реалістичним і виправданим з економічного й політичного поглядів та створював передумови подальшого розвитку Білорусі як суверенної європейської держави. При цьому в найближчому колі зовнішньополітичних пріоритетів мали бути держави-сусіди, передовсім Росія, а також Україна, Польща і країни Балтії. Друге коло становили держави Європи, країни Закавказзя та колишні середньоазіатські республіки СРСР. Третє – держави інших континентів, серед яких найбільша увага приділена КНР¹⁴. Проте на практиці зовнішньополітичний курс РБ переважно зводився до політики балансування між Сходом і Заходом. У межах офіційного політичного діалогу між Москвою та Мінськом політика балансування білоруського керівництва у протистоянні між Заходом і Росією протягом тривалого часу дозволяла свій геополітичний вибір на користь Росії узалежнювати від обсягу російської фінансово-ресурсної підтримки. З роками зовнішньополітична дихотомія у білоруській зовнішній політиці набула традиційності. У зв'язку з чим варто погодитися з твердженням, що політика балансування, залишаючись винятково вигідною для білоруської сторони, ставила під сумнів потребу поглиблення

¹⁰ Геополитика: уч.-метод. пособие / Л. М. Гайдукевич и др. 2-е изд., перераб. и доп. Минск: БГУ, 2011. С. 78.

¹¹ Влодаркевич М. Политические предпосылки интеграции... С. 65; Польовий Т. Проблеми інтеграції Білорусі і Росії: передумови, тенденції, наслідки. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. Львів, 2020. Вип. 48. С. 99.

¹² Снапковський В. Внешняя политика Республики Беларусь: концептуальные основы и приоритетные направления. *Внешняя политика новых независимых государств: сборник / отв. ред. Б. А. Шмелёв*. Москва: ИЭ РАН, 2015. С. 23; Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. Białystok: TransHumana University Press, 2011. S. 152.

¹³ Czachor R. *Stosunki polsko-białoruskie w latach 2004–2011. Polityka zagraniczna Polski w latach 2004–2011 / red. M. S. Wolański*. Polkowice, 2013. S. 263.

¹⁴ Геополитика. С. 92.

політичної інтеграції з Росією, а імітуючи інтеграційні процеси, офіційний Мінськ, з одного боку, формально зберігав свій суверенітет, а з другого – зберігав доступ до російського ринку, кредитів, газу й нафти за субсидованими цінами¹⁵.

РФ також поступово змістила акценти в реінтеграції пострадянського простору. У Кремлі не приховували, що основною метою нових інтеграційних проєктів стало залучення до них України, а відносини з Білоруссю відійшли на другий план. Однак поразка політики Росії в Україні внаслідок подій Помаранчевої революції суттєво вплинула на білорусько-російські взаємини. У Москві усвідомили, що, незважаючи на труднощі відносин з О. Лукашенком, він все ж був їхнім політичним союзником і водночас не завжди прийнятним партнером для Заходу, завдяки чому Білорусь залишалася й надалі зоною впливу РФ¹⁶.

Прагнучи встановити контроль над Білоруссю, Москва задіявала всі можливі механізми політичного, економічного й інформаційного впливу. Наприкінці 2006 р. між Білоруссю і Росією розгорівся конфлікт в енергетичній сфері, пов'язаний зі суперечками щодо ціни на газ. Хоча перед самим новим 2007 р. контракт на поставку газу в РБ були підписані й сторонам вдалося уникнути «газової війни», подібної за наслідками до розгорнутої Кремлем проти України, білоруська влада змушена була піти на поступки російському газовому монополісту в питанні збільшення ціни, частина якої мала покриватися за рахунок акцій «Белтрансгазу». Білоруська сторона відповіла одностороннім підвищенням цін на транспортування російської нафти через нафтопровід «Дружба». Внаслідок енергетичних конфліктів із Москвою (білоруське керівництво також негативно сприймало побудову таких обхідних маршрутів, як газопровід «Північний потік») і погіршення білорусько-російських відносин (переговори про створення Союзної держави Росії і Білорусі перебували в замороженому стані), О. Лукашенко змушений був розпочати пошук точок дотику у відносинах із західними державами й енергетична сфера була однією з перспективних ділянок співпраці¹⁷.

Починаючи з другої половини 2008 р., білоруський президент відповідно до стратегії зовнішньополітичного балансування і багатовекторності почав демонструвати певні «жести доброї волі» у бік Заходу: зокрема з в'язниць відпущено кількох лідерів опозиції, опозиційним політикам дозволено взяти участь у парламентських виборах, Міністерство юстиції зареєструвало дві незалежні газети й опозиційний рух «За свободу», очолюваний колишнім кандидатом у президенти Олександром Мілінкевічем. Варто наголосити, що на позицію О. Лукашенка помітно впливала російсько-грузинська війна, а також той політичний тиск, що його здійснювала Москва на Мінськ щодо визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. Білоруський лідер прагнув дотримуватися нейтральності, а тому розпочав політичне маневрування. Він відкрито не підтримав позиції Росії щодо легімізації невіданих анклавів, що означало побудову прагматичного підходу у відносинах зі своїм стратегічним північним партнером і, одночасно, ця позиція стала своєрідним підґрунтям для відновлення діалогу зі Заходом¹⁸.

¹⁵ Суздальцев А. И. Республика Беларусь... С. 121.

¹⁶ Влодаркевич М. Политические предпосылки интеграции... С. 69–70.

¹⁷ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений в начале XXI века. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 176.

¹⁸ Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo. *Polityka «krytycznego dialogu» wobec autorytarnej Białorusi. Srodkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2012. Nr 3. S. 192.

В останні десятиліття різновекторний підхід яскраво виявився в участі Білорусі в антагоністичних регіональних проєктах: з одного боку, «Східне партнерство» (СП) (2008) від Європейського Союзу, з другого – геополітичний проєкт протегований Росією під назвою «Євразійський економічний союз» (ЄАЕС) (2014). Якщо перший глобально покликаний розмити усталені геополітичні кордони та зменшити залежність пострадянських держав від РФ, то другий – навпаки закріпити гегемонію Росії у цьому регіоні. Маючи в розпорядженні два «розновекторні пакети» регіональних організацій, у яких РБ приймала участь, білоруська влада одержала можливість залежно від міжнародної ситуації і відносин із Москвою використовувати свою участь у названих структурах як елемент зовнішньополітичного тиску в ту чи ту сторону¹⁹.

Приєднання Білорусі до програми СП відкрило для її керівництва можливість ширшого діалогу з європейськими партнерами. До того ж О. Лукашенко напередодні президентських виборів подавав обережні сигнали щодо готовності піти на обмежену лібералізацію політичних процесів. Причиною поступок керівництва Білорусі було загострення відносин з її союзницею – Росією. Москва з початку 2010 р. відмовилася поставляти в РБ нафтопродукти без мит, тим самим підтримувати білоруську економіку за рахунок дешевих енергоносіїв, а з другої половини року російські засоби масової інформації (ЗМІ) розгорнули безпрецедентну кампанію дискредитації самого білоруського лідера²⁰. Виступаючи 6 грудня 2010 р. перед Загальнобілоруськими народними зборами, геостратегічний вибір країни О. Лукашенко вбачав у концепції «рівної наближеності» та «сполучної ланки, артерії між Сходом і Заходом»²¹.

Водночас події президентських виборів у Білорусі 19 грудня 2010 р., після яких відбувся жорсткий розгін опозиційного мітингу з численними арештами противників О. Лукашенка та навіть іноземних журналістів, спричинили різку критику на Заході білоруського режиму й закликів до запровадження серйозних санкцій проти нього. Це ставило під сумнів усю попередню зовнішньополітичну стратегію офіційного Мінська на автономність у міжнародній і регіональній політиці. Конфлікт із Заходом звучував для режиму О. Лукашенка поле для політичного маневру, залишаючи Білорусь на одинці з таким неоднозначним союзником, як Росія, що з кожним роком проводив усе більш експансіоністську політику проти сусідів. У ситуації, що склалася, В. Путін прагнув за допомогою політичного тиску й фінансово-економічних важелів впливу розширити контроль над Білоруссю, а О. Лукашенко, попри заяви про відданість білорусько-російській дружбі, пробував використати будь-яку можливість для зміцнення своїх позицій і послаблення економічної залежності від Москви.

Роздвоєність у баченні стратегічних шляхів розвитку була притаманна і білоруському суспільству, проте все ж схилилася у бік РФ. Опитування, проведені Незалежним інститутом соціально-економічних та політичних досліджень (НІСЕПІ)

¹⁹ Суздальцев А. И. Республика Беларусь... С. 120.

²⁰ Костюгова В., Паньковский А. Российско-белорусские отношения: предел зависимости. *Белорусский ежегодник 2010* / ред. А. Паньковский, В. Костюгова. Минск, 2011. С. 84–86.

²¹ Доклад Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на четвертом Всебелорусском народном собрании 6 декабря 2010 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/doklad-prezidenta-respubliki-belarus-aleksandra-lukashenko-na-chetvertom-vsebelorusskom-narodnom-sobranii-5895/

у грудні 2011 р. і березні 2012 р., показали, що прихильників інтеграції з Росією серед білоруських респондентів більше, ніж з ЄС. У грудні 2011 р. за інтеграцію з Росією висловилося 41,4 % опитаних, з ЄС – 39,1 %, а в березні 2012 р. після остаточного потепління взаємин РБ і РФ та започаткування нових об'єднаних проєктів кількість прихильників російського вектора збільшилася до 47 %, а інтеграції з ЄС знизилася до 37,3 %²².

Попри розширення санкцій, Євросоюз не викреслив Білорусь із програми СП, все ж залишаючи можливість для співпраці в певних галузях, обумовлюючи послаблення ізоляції ходом проведення демократичних реформ. Водночас у відносинах Білорусі з Росією встановилися позірно дружні й інтенсивні відносини. Білорусь приєдналася до створеного 2010 р. з ініціативи Москви Митного союзу і з 1 липня 2011 р. на білорусько-російському кордоні був знятий митний контроль, а згодом, 2014 р., долучилася ЄАЕС²³. Разом із тим, незважаючи на декларовану прихильність до союзу з РФ, геополітична орієнтація, яку декларувала Білорусь у той чи той історичний момент, залежала і від складності чергового етапу ескалації протистояння з Росією або Заходом. Це особливо стало помітно у 2014 р. із початком розгортання агресії РФ в Україні²⁴. Зокрема, після окупації Криму й початку війни на Сході України офіційний Мінськ, прагнучи продемонструвати відстороненість від Росії, що потрапила під західні санкції, активізував зусилля в покращенні свого іміджу на Заході, виступаючи в ролі посередника й організовуючи проведення мирних переговорів, зокрема і за участю основних європейських лідерів. Унаслідок цього та враховуючи процеси з демократизації внутрішньополітичного життя Білорусі, ЄС вирішив послабити, а потім і взагалі зняв санкції з офіційного Мінська, запроваджені у відповідь на брутальний розгін протестного мітингу після президентських виборів 2010 р.

Упродовж 2015–2020 рр. основою реалізації зовнішньої політики РБ були такі кроки: поглиблення інтеграції в межах ЄАЕС і збереження механізмів СД, які розглядали як локомотив зростання білоруської економіки; збереження дружніх відносин з окремими державами пострадянського простору, зокрема й Україною, завдяки дистанціюванню від участі в українському конфлікті; часткова нормалізація відносин з ЄС і США на політичному рівні; поглиблення та розширення зв'язків із Китаєм тощо²⁵. Водночас за наслідками виборів президента Білорусі 2020 р., які правозахисні організації визнали повністю сфальшованими, та через подальше згорання демократичних свобод і терор проти власних громадян значна частина демократичних держав відмовилася визнати О. Лукашенка новообраним президентом, що привело режим у Білорусі до ізоляції і запровадження санкцій. У

²² Тихомиров А. Беларусь в политике России. *Республика Беларусь между Востоком и Западом* / под. ред. Ю. Тымановски, С. Мусенко, М. Влодаркевич. Варшава, 2012. С. 54.

²³ Тихомиров А. Беларусь в политике России. С. 49.

²⁴ Mironowicz E. Sojusz interesów. Stosunki białorusko-rosyjskie 1991–2014. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, 2015. Vol. 50. Nr 2. S. 140.

²⁵ Тихомиров А. В. Возможности и проблемы реализации внешней политики Республики Беларусь на современном этапе. *Беларусь в современном мире = Беларусь у сучасным свеце: материалы XIV Международной научной конференции, посвященной 20-летию факультета международных отношений Белорусского государственного университета* (Минск, 29 октября 2015 г.) / редкол.: В. Г. Шадурский и др. Минск: Изд. центр БГУ, 2015. С. 89.

цій ситуації О. Лукашенко вкотре звернувся за підтримкою до РФ, надання якої в Кремлі обумовили вимогами пришвидшеної економічної, політичної та військової інтеграції Мінська й Москви, що, зрештою, відкрило шлях до повзучої експансії Росії на білоруському напрямку і можливої ліквідації білоруської самостійності.

Україна. Розвиток взаємовигідних та гармонійних відносин із сусідніми державами був одним із вагомих завдань зовнішньої політики України після здобуття незалежності. Налагодження добросусідських взаємин із Росією, Білоруссю, Молдовою, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією зумовили особливу увагу до проведення політичного діалогу з цими країнами. Зокрема, потреба розвитку відносин із РБ була детермінована низкою концептуальних чинників: підтримка міжнародних, культурних і гуманітарних зв'язків з огляду на особливості історичного розвитку українського й білоруського народів; прагнення гарантувати права та свободи української меншини в умовах самостійницького розвитку держав; налагодження збалансованої торгово-економічної співпраці після розриву економічних зв'язків, напружених у межах командно-адміністративної системи Радянського Союзу; утвердження суверенітету та територіальної цілісності через забезпечення функціонування політичних інститутів і нормативно-правової бази двосторонніх відносин; визнання і проведення делімітації та демаркації спільного державного кордону тощо. З-поміж іншого РБ була важливою транзитною країною для зв'язків України з Балтійськими державами і регіоном Скандинавії.

Вигідне геополітичне розташування, а також прагнення обох країн зберегти тісні політичні, економічні та культурно-гуманітарні зв'язки стали об'єктивними передумовами для формування двосторонньої співпраці. Незважаючи на це, індикативним показником розвитку українсько-білоруських взаємин був рівень й інтенсивність політичних контактів, а вони загалом свідчили про відсутність ознак зацікавленості в піднесенні відносин на рівень стратегічного партнерства, як це було, наприклад, в Україні та Польщі. Крім внутрішньополітичних процесів, в обох державах вагомий вплив на двосторонню співпрацю мали зовнішні чинники, що визначали специфіку участі України та Білорусі в інтеграційних проєктах, міжнародних програмах і військово-політичних блоках. Міждержавний політичний діалог України і РБ розвивався нестабільно та з деякою циклічністю, призводячи в певні історичні моменти до політичних криз чи напружень, що свідчило про розбіжність цілей і напрямів стратегічного розвитку двох країн, значний вплив зовнішньої кон'юнктури, а подекуди й відсутність об'єктивної зацікавленості у двосторонній співпраці. На думку деяких дослідників, саме різновекторність стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів (орієнтація РБ на інтеграційні проєкти в межах пострадянського простору та поступове схилення українських еліт до прозахідного вектора) суттєво впливали на державно-політичні та торговельно-економічні зв'язки між країнами²⁶.

Україна стала першою державою світу, яка офіційно визнала незалежність РБ, а двосторонню співпрацю на державному рівні започатковано 27 грудня 1991 р., коли через обмін нотами були встановлені офіційні дипломатичні відносини (українське дипломатичне представництво відкрилося в Мінську 30 червня 1992 р., а от посольство

²⁶ Юрчак Д. История двусторонних отношений Беларуси и Украины в 1991–2013 гг. *Максак Г., Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях.* Минск: PFIRS, 2014. С. 24.

РБ у Києві повноцінно запрацювало лише 12 жовтня 1993 р.). У договорі про запровадження дипломатичних відносин визначили засади майбутньої співпраці, що мала ґрунтуватися на рівноправності, суверенній рівності, невтручанні у внутрішні справи один одного, територіальній цілісності, непорушності чинних державних кордонів, забезпеченні й захисті прав та основних свобод людини, а також прав національних меншин²⁷. Водночас на першому етапі договірно-правова база й інституційне забезпечення українсько-білоруських відносин розвивалися доволі повільно. У 1992–1994 рр. були підписані лише окремі міжвідомчі документи, а фактичною основою взаємин до часу ратифікації у серпні 1997 р. договору «Про дружбу, добросусідство і співробітництво» слугувала угода ще від 29 грудня 1990 р. між двома союзними республіками²⁸. Незначні досягнення політичних відносин загалом підтверджувалися і стагнацією економічних зв'язків. Спроба надати нового прагматичного змісту торговельно-економічному співробітництву на основі покладених ще в радянські часи старих виробничих зв'язків нашоувхнула на реалії перехідного періоду, відсутність досвіду ведення зовнішньоекономічної діяльності та затьяжну кризу в економіці обох держав. У реальності жодна зі сторін не бачила перспективи подолання економічних проблем в інтенсифікації двосторонньої співпраці, покладаючись на зовнішню допомогу, зокрема українське керівництво розраховувало на підтримку Заходу, а прем'єр-міністр Білорусі В'ячеслав Кебіч був прихильником нав'язування тісної інтеграції з економікою РФ, у якій убачав локомотив, що мав би допомогти вивести країну з кризи. До того ж запровадження в Україні власної фінансово-валютної системи та її вихід у 1992 р. із рубльової зони призвів до значних проблем у взаєморозрахунках суб'єктів господарювання, а також до формування, на думку білоруської сторони, заборгованості українських підприємств перед білоруськими постачальниками у розмірі 228 млн дол.²⁹. Варто зазначити, що довший час білоруська влада узалежнювала ратифікацію важливого для України двостороннього договору про державний кордон (підписаного 1997 р., проте ратифікованого лише 2013 р.) від визнання українським урядом цього боргу як державного.

У 1994–2004 рр. політичний діалог України та Білорусі, якому хоча й були притаманні елементи напруження у відносинах в певні періоди, все ж відзначався стабільністю, що сприяло сталому розвитку двосторонньої співпраці. Декларована Леонідом Кучмою при балотуванні у президенти України орієнтація на Росію в політичних і економічних взаєминах здавалося мала б закласти тверду основу в налагодженні партнерських відносин із новим білоруським керівництвом, яке теж наголошувало на тіснішій інтеграції з РФ і співпраці зі своїми найближчими сусідами³⁰. Однак уже 1996 р. офіційний Київ підтримав критичну позицію ЄС і США щодо внутрішньої кризи в Білорусі, спричиненої проведенням референдуму,

²⁷ Там само. С. 23.

²⁸ Володькин А. А. Отношения с Украиной в формировании системы внешнеполитических связей Республики Беларусь. *Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн світу*: зб. наук. праць / за заг. ред. О. В. Зернецької. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. С. 106.

²⁹ Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. *Труды факультета международных отношений*: научн. сборник / редкол.: В. Г. Шадурский и др. Минск: Тесей, 2010. Вып. 1. С. 43.

³⁰ Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. S. 86.

який значно розширював повноваження О. Лукашенка, що, звісно, не могло не позначитися на проведенні діалогу на найвищому рівні.

Зацікавленість у прагматичному розвитку відносин, розширенні економічної співпраці сприяли відновленню, починаючи з 1997 р., українсько-білоруських контактів і їх виведенню на якісно вищий рівень³¹. При цьому домінантою вирішення двосторонніх завдань стали постійні зустрічі президентів обох країн за каденцій Л. Кучми як під час офіційних візитів, так і на форумах лідерів держав СНД 19 разів³². Українська сторона на переговорах прагнула досягти угоди щодо міжнародно-правового оформлення білорусько-українського кордону, координації зусиль країн на міжнародній арені, а білоруська влада, крім цього, бачила себе в ролі посередника у російсько-українських відносинах. Важливого значення у діалозі України й Білорусі набувало обговорення регіональної моделі системи колективної безпеки та військово-політичної співпраці на пострадянському просторі, що мало місце в контексті розширення НАТО на Схід та з урахуванням позиції держав СНД, які стали підписантами Договору про колективну безпеку. Значного прогресу досягнуто було також і в міжпарламентських зв'язках та контактах на рівні Міністерства закордонних справ (МЗС), де відбувалися обміни офіційними делегаціями³³.

Під час зустрічей на найвищому рівні О. Лукашенко не полишав спроб переконати Л. Кучму доєднатися до російсько-білоруського союзу. Білоруський президент усвідомлював, що двостороння угода РБ і РФ в умовах нерівного економічного потенціалу обох сторін перетворювала Білорусь більше на підлеглого сателіта Москви, ніж партнера, а прилучення України до альянсу могло врівноважити ці диспропорції. Водночас українська сторона не бачила себе в політичних об'єднаннях, наголошуючи на бажанні розвивати торговельно-економічні відносини³⁴.

Пріоритетне місце в загальній структурі українсько-білоруських відносин продовжував займати розвиток двосторонніх економічних взаємин. Попри те, що стабільно високою була частка двох країн у загальному обсязі зовнішньої торгівлі (Україна в РБ займала стабільно другу позицію після РФ, лише у 1999 р. поступившись Німеччині), динаміка торговельних операцій та номенклатура поставок експортних та імпорتنних товарів не набула в цей період сталого розвитку, відзначаючись від року до року значними коливаннями³⁵. Загалом, попри постійні заяви й декларації про важливість тісної співпраці на всіх рівнях, кількісні показники офіційних двосторонніх взаємин не переходили в якісні, що було пов'язано з внутрішньою низькою активністю щодо імплементації і реального виконання підписаних міждержавних договорів, а також розбіжністю зовнішньополітичних й економічних інтересів.

³¹ Юрчак Д. История двусторонних отношений Беларуси и Украины... С. 25.

³² Богданович І. І. Головні виміри відносин України з сусідніми державами-членами СНД. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: монографія / кер. авт. кол. і наук. ред. А. І. Кудряченко. Київ, 2011. С. 367.*

³³ Василюшин С. Україна–Білорусь: стратегічне партнерство у політичній сфері (1994–2004 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2015. Вип. 16, ч. 1. С. 143–148.*

³⁴ Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010. S. 88–89.*

³⁵ Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. С. 44.

У 2005 р. на динаміці українсько-білоруського діалогу позначилася зміна політичних еліт в Україні, негативна оцінка білоруським керівництвом подій Помаранчевої революції та побоювання «експорту» революційних технологій на територію Білорусі, а також критика українською владою системи авторитарного управління О. Лукашенка й підтримка опозиційних білоруських політичних сил.

Новий український президент Віктор Ющенко, окремі представники політичної еліти, будучи активним прихильниками євроатлантичної інтеграції та західного вектора України, внесли корективи в підходи до українсько-білоруських відносин у напрямі підтримки демократичних процесів у сусідній країні. Україна на міжнародній арені підтримувала позицію лідерів європейських країн і США щодо порушення виборчого законодавства та прав людини у РБ, що значно відрізнялося від дій попереднього керівництва Української держави, яке не завжди прагнуло йти у фарватері західної політики³⁶. У відповідь білоруська сторона жорстко пов'язувала ратифікацію угоди про державний кордон із виплатою Україною боргу, що нібито утворився в перші роки незалежності.

Вагомим чинником, що вносив напруження у відносини офіційних Києва і Мінська, залишалися різні зовнішньополітичні вектори. Зовнішню активність українська влада спрямовувала на посилення співпраці з європейськими й євроатлантичними структурами та розвиток стратегічного партнерства з такими державами, як Польща і США, політика яких у риторичі білоруського керівництва нерідко визначалася як ворожа щодо Білорусі. Водночас РБ бачила альтернативу в інтеграційних проєктах на пострадянському просторі, що мали забезпечувати підвищення рівня розвитку національної економіки та колективну безпеку, а тому брала участь у діяльності всіх політико-економічних та військових об'єднань у межах СНД, де лідером виступала РФ, і водночас у межах політики багатовекторності прагнула розвивати відносини з Китаєм, Іраном та країнами Латинської Америки. Це, безперечно, ускладнювало ефективність діалогу на двосторонньому рівні, оскільки змушувало сторони в оцінці міжнародних і внутрішньополітичних процесів орієнтуватися на позицію відповідно держав Заходу чи Росії³⁷. Така ситуація зменшувала зацікавленість у виробленні нових стратегій та практик українсько-білоруських відносин. Показовий у цьому той факт, що в Концепціях національної безпеки РБ від 2001 р. і 2010 р. зовсім не прописана роль України в контексті національної безпеки Білорусі. Це, на думку білоруського дослідника Андрія Володькіна, свідчило про те, що в Білоруській державі була відсутня тривала стратегія щодо України, а відносини будувалися на тактичній основі, залежній від політичної кон'юнктури і зовнішньополітичної ситуації³⁸. З другого боку, українські політичні еліти також приділяли взаєминам із Білоруссю незначну увагу, бо, як зауважив український учений Геннадій Максак, протягом тривалого часу РБ залишалася місцем почесного заслання

³⁶ Богданович І. І. Головні виміри відносин України... С. 367.

³⁷ Польовий Т. Є. Україна – Республіка Білорусь: особливості міждержавного діалогу на сучасному етапі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* Дніпропетровськ, 2015. № 1. С. 161.

³⁸ Володькин А. А. Отношения с Украиной... С. 105.

політиків і дипломатів, які не змогли реалізувати себе в Україні³⁹. Зрештою, не-реалізованим залишився потенціал двосторонніх взаємин і в контексті участі обох держав у програмі ЄС «Східне партнерство».

Відносини Києва з офіційним Мінськом неодноразово ускладнювалися через внутрішньополітичну ситуацію в Білорусі та дії білоруського керівництва, які гостро критикували західні партнери України за недемократичність й обмеження прав та свобод власних громадян, і до заяв яких приєднувалася українська влада. Водночас для РБ потепління у взаєминах з Україною залежало від відносин Білорусі з Росією, виникнення непорозумінь між якими означало певні кроки на зустріч Заходу в демократизації білоруського внутрішньополітичного життя⁴⁰. Така циклічність у відносинах між Україною та РБ простежувалася і в період президентства Віктора Ющенка, і в часи Віктора Януковича. Так, після енергетичного конфлікту між Мінськом та Москвою 2006 р. значно інтенсифікувалися українсько-білоруські торговельно-економічні відносини, а з 2009 р. почали налагоджуватися канали комунікації вищих осіб держави⁴¹. Подібна ситуація мала місце 2010 р., коли в розпал енергетичного протистояння північних сусідів Україна дала дозвіл на використання нафтопроводу «Одеса–Броди» в реверсному режимі, для перекачки 9 млн т нафти в напрямку Білорусі⁴².

До кінця 2013 р. політичний діалог РБ з Україною зберігав високий рівень активності, зокрема сталого розвитку набула економічна співпраця. Знаковою подією українсько-білоруських відносин стало завершення ратифікації договору від 12 травня 1997 р. «Про державний кордон», яке відбулося під час візиту 17–18 червня 2013 р. президента РБ в Україну, коли лідери держав обмінялися ратифікаційними грамотами⁴³.

Після анексії Криму Росією та початку збройного протистояння на Сході України Білорусь, незважаючи на входження в інтеграційні структури на чолі з РФ, зберегла прагматичність у відносинах з Україною. З одного боку, перебуваючи в політичній і економічній залежності від Москви, білоруські дипломати на засіданнях Генеральної асамблеї ООН при розгляді резолюцій на підтримку територіальної цілісності України синхронізували голосування з країною-агресором. А з другого, як відзначив білоруський дослідник Олександр Тіхоміров, – офіційний Мінськ утримувався від прямого втручання у внутрішні справи Української держави, дотримуючись стратегії: не визнав де-юре втрату Україною Криму; висловлював негативне ставлення до проєктів «федералізації» України, на яких наполягало російське керівництво; прагнув підтримувати активні контакти з українською владою і високий рівень економічної співпраці⁴⁴.

³⁹ Максак Г. История двусторонних отношений Украины и Республики Беларусь в 1991–2013 гг. *Максак Г., Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях*. Минск: PFIRS, 2014. С. 5.

⁴⁰ Польовий Т. Є. Україна – Республіка Білорусь... С. 162.

⁴¹ Богданович І. І. Головні виміри відносин України... С. 368–369.

⁴² Максак Г. История двусторонних отношений Украины и Республики Беларусь в 1991–2013 гг. С. 6.

⁴³ Польовий Т. Є. Україна – Республіка Білорусь... С. 163.

⁴⁴ Тихоміров А. В. Белорусско-украинские отношения в условиях кризиса в Украине (2013–2016 гг.). *Беларусь в современном мире: материалы XV Международной научной конференции, посвященной 95-летию образования Белорусского государственного университета (Минск, 27 октября 2016 г.)* / редкол.: В. Г. Шадурский и др. Минск: Изд. центр БГУ, 2016. С. 60.

Такий підхід українське керівництво загалом сприймало позитивно і прагнуло мінімізувати можливості приєднання РБ до позиції РФ. Виконуючи роль посередника та майданчика в мирних переговорах за участю сторін Мінського процесу, Білорусі тривалий час вдавалося балансувати на стику інтересів Росії й України, а також частково домогтися зняття санкцій ЄС і США відносно деяких посадових осіб та стратегічних підприємств. Водночас із 2015 р. динаміка українсько-білоруського діалогу поступово знижувалася. Це відбувалося через незначні можливості зовнішньополітичного маневру Білорусі у ситуації, що склалася, а також зацікавленість українського керівництва в поглибленні інтеграції з ЄС та розширенні співпраці зі США в умовах російської агресії⁴⁵.

Жорстке придушення протестів у Білорусі, що відбувалися після фальсифікації виборів президента 2020 р., змусили змінювати тактичні підходи української влади до відносин із білоруським керівництвом. За висловом міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби, ці взаємини «поставлені на паузу», а українська дипломатія узгоджує свою позицію з партнерами з Євросоюзу і США⁴⁶. Водночас останні події все більше переконують у скочуванні Білорусі у все більшу політичну й військову залежність від Кремля, що не може не насторожувати в умовах гібридної війни РФ проти України, що наростає.

Історичний досвід свідчить, що проблема українсько-білоруських відносин перебуває не в політичній чи економічній площині, а насамперед у цивілізаційних орієнтирах. Тому, важливо відзначити, що становлення добросусідських відносин на тривалій основі між Україною і Білоруссю практично нереальне допоки влада Білорусі не позбавиться авторитарних тенденцій та не припинить приміряти на себе роль сателіта Москви, лише заграючи з Україною і Заходом.

Польща. Єдиною європейською державою з-поза пострадянського простору, що прагнула проводити активну зовнішню політику щодо Білорусі, була Республіка Польща (РП). На це впливало кілька важливих чинників. Окрім того, що Польща й Білорусь сусідні країни, впродовж історичного розвитку польський і білоруський народи тривалий час жили та функціювали в межах єдиної Польської держави, а тому більшість поляків сприймали білоруські землі як терени т. зв. східних кресів, що раніше були частиною польського культурного простору⁴⁷. Також спільна історична спадщина зумовила те, що при здобутті незалежності на території сучасної РБ опинилася чимала польська меншина, забезпечення належних прав і вільний розвиток якої стали одним із наріжних каменів політики польської влади щодо Білорусі. Іншим вагомим чинником конструювання зовнішньої політики Польщі в цьому напрямі були питання безпеки. Стратегічний інтерес РП у цьому регіоні передбачав підтримку й утвердження цілковитого суверенітету колишніх радянських республік та формування своєрідного поясу безпеки з таких країн, як Україна і Білорусь, що мали відділяти Польщу від РФ з її міцними імперськими традиціями та здатністю дестабілізувати ситуацію в

⁴⁵ Тихомиров А. В. Белорусско-украинские отношения... С. 61.

⁴⁶ Що не так із відносинами України та Білорусі. *BBC News*. 2020. 28 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-53943889>

⁴⁷ Федоровіч К. Білорусь – забутий сусід Польщі. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії* / за ред. Т. Стемпневського, Б. Сурмач; пер. з пол. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 80.

регіоні. Водночас зацікавленість у налагодженні польсько-білоруських контактів супроводжувалася браком чіткої стратегії і визначених цілей двосторонньої взаємодії, кризовістю взаємин у політичній площині та значними геостратегічними розбіжностями протягом усього періоду сучасних відносин РП і РБ⁴⁸.

У зовнішньополітичних концепціях східної політики Польщі відносини з Білоруссю були другорядними порівняно зі значенням Росії чи України, тому протягом тривалого часу польському керівництву так і не вдалося напрацювати проти Білорусі однозначної політичної лінії, зокрема й через чітку проросійську орієнтацію значної частини білоруських еліт. Не менш важливим був і той факт, що як провладні, так і частина опозиційних білоруських сил не бачили перспективи зближення з Польщею, вважаючи, що це нестиме загрозу колонізації населення на заході країни. Попри це, впродовж першої половини 90-х років ХХ ст. було закладено фундамент міждержавних взаємин двох країн: започатковано дипломатичну співпрацю, відбувалися періодичні візити вищих посадових осіб із метою узгодження та розвитку політичних, економічних і міжнаціональних відносин. Польща стала однією з перших європейських держав, що визнала незалежність Білорусі та вже 2 березня 1992 р. налагодила з нею дипломатичні відносини⁴⁹. Водночас, попри підтримку керівництвом РП демократичних перетворень у РБ на її шляху до Європи, з часом стало зрозуміло, що польська сторона тоді не повністю розуміла ситуацію в Білорусі. Це було пов'язано з відсутністю чіткої основи для політичного діалогу через різновекторність білоруської зовнішньої політики та стійке прагнення керівництва до зближення з Росією⁵⁰. У 1993–1994 рр. загальний фон польсько-білоруської співпраці давав підстави говорити про його поступове охолодження. З огляду на це, у травні 1994 р. очільник зовнішньополітичного відомства Польщі Анджей Олеховський під час виступу перед сеймом стверджував, що ПР у відносинах із Білоруссю не варто очікувати прориву в політичних відносинах, а краще зосередитись на сферах економіки та культури⁵¹.

Показово, що після перемоги О. Лукашенка на виборах президента частина польського політикуму вважала за можливе розширення політичного й економічного діалогу з Білоруссю, оскільки новий лідер не був відверто проросійським кандидатом і не підтримувався прямо Росією. Так, упродовж 1995 р. відбулося кілька польсько-білоруських зустрічей на рівні міністрів та керівництва парламентів обох держав, підписання кількох важливих угод в економічній і гуманітарній сферах та щодо транскордонної співпраці. Одним із таких документів було врегульовано

⁴⁸ Про значення та роль Білорусі у східній політиці Польщі, а також специфіку польсько-білоруських відносин детальніше див.: Піх О., Руда О. Політика «критичного діалогу» у відносинах між Польщею та Білоруссю (1996–2004). *Сторінки історії*. 2019. Вип. 48. С. 238–251; Піх О. Польсько-білоруські відносини у 2005–2015 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2018. Вип. 11. С. 140–153.

⁴⁹ Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. S. 37.

⁵⁰ Czachor R. *Miejsce Republiki Białoruś w polskiej polityce wschodniej. Bilans dwudziestolecia*. *Wrocławski Przegląd Międzynarodowy*. 2011. Nr 2. S. 135.

⁵¹ Olechowski A. *Informacja rządu o głównych kierunkach polityki zagranicznej Polski, przedstawiona na 20 posiedzeniu sejmu RP II kadencji 12 maja 1994. Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa, 2011. S. 79.

питання охорони місць історичної пам'яті та поховань жертв війн і репресій на території обох країн⁵².

Польща відносила з РБ прагнула вибудувати, як і у випадку з Україною, на противагу російським впливам, сприяючи західному вектору зовнішньополітичних дій Білорусі. Для офіційної Варшави з погляду національних інтересів були небажаними будь-які реінтеграційні проєкти на пострадянському просторі, особливо це стосувалося військово-політичних союзів. Особливе занепокоєння в польського уряду спричинило приєднання РБ у грудні 1993 р. до Договору про колективну безпеку (згодом – ОДКБ), який Росія намагалася подавати як реальну альтернативу НАТО в регіоні. Також при обговоренні двосторонніх взаємин на найвищому рівні польську сторону серйозно турбувала проблема підписання угоди про створення «Співтовариства Росії і Білорусі»⁵³.

Білоруське керівництво не сприймало бажання офіційної Варшави активно просуватися на шляху до НАТО. МЗС РБ виступило з критикою таких дій, наголошуючи, що милітаризована Польща може становити загрозу національній безпеці країни. Білоруська сторона вирішення цієї проблеми вбачала у продовженні консультацій як на двосторонньому рівні, так і можливого залучення НАТО й Росії у переговорний процес. Польська дипломатія, намагаючись заспокоїти Мінськ, наголошувала, що вступ країни до НАТО – лише елемент побудови загальноєвропейського ландшафту безпеки і не спрямований проти інших держав. У відповідь білоруське керівництво, погоджуючись із правом суверенних держав самим визначати інтеграційні плани, категорично відкидало форсованість майбутнього розширення, наполягаючи на продовженні двосторонніх і багатосторонніх консультацій щодо врахування тих зауважень, що непокоїли Білорусь, зокрема можливості розміщення на території Польщі ядерної зброї. Цю аргументацію використовував Олександр Лукашенко на зустрічі з Александром Квасневським у Віскулях в 1996 р., а також її неодноразово озвучував шеф білоруського МЗС Урал Латіпов⁵⁴.

Геостратегічні цілі РП та РБ суттєво розійшлися і це стало сентенцією польсько-білоруських відносин. Двосторонній діалог ускладнювала внутрішньополітична й конституційна криза в Білорусі (блокування О. Лукашенком рішень Верховної Ради РБ, арешти опозиційних діячів, проведення референдуму щодо посилення президентських повноважень), що спричиняло занепокоєння польського політикуму. Ці чинники призвели до згортання двосторонньої співпраці і переходу Польщі до політики «критичного діалогу», який полягав у критиці порушень демократичних свобод та прав людини в Білорусі, водночас на противагу США й ЄС РП уникала повної міжнародної ізоляції білоруського керівництва, намагаючись проводити

⁵² Umowa między Rzadem Rzeczypospolitej Polskiej a Rzadem Republiki Białorus o ochronie grobow i miejsc pamiąci ofiar wojen i represji, sporządzona w Brzesciu dnia 21 stycznia 1995 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1997. Nr 32. Poz. 185.

⁵³ Гавриловец Л. В. Основные направления белорусско-польского сотрудничества в первой половине 1990-х годов. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: Гуманитарные науки. Исторические науки*. Полоцк, 2016. № 1. С. 66.

⁵⁴ Русакович А. Основные проблемы взаимоотношений между Республикой Беларусь и Организацией Североатлантического договора в 1990-х гг. С. 47; Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. S. 103.

політику захисту своєї національної меншини в Білорусі та підтримувати білоруську опозицію у переговорах із владою⁵⁵.

Більшість країн Заходу критично поставилися до внутрішньополітичних процесів у Білорусі та кроків її керівництва. Фактично, обрана О. Лукашенком стратегія на посилення авторитарного управління призвела до міжнародної ізоляції Білорусі з боку країн ЄС та США, а польська дипломатія змушена була шукати нові підходи в конструюванні політики щодо РБ. Польське керівництво закликала владу Білорусі дотримуватися загальноприйнятих норм демократії та прав людини. Позиція Польщі також знайшла підтримку і в інших сусідів Білорусі. 20 листопада 1996 р. під час зустрічі на найвищому рівні у Вільнюсі президенти Польщі, Литви й України за ініціативи польського лідера прийняли спільну заяву, в якій висловлено глибоку стурбованість щодо подій у РБ і закликано до подолання кризи конституційним шляхом із дотриманням принципів демократії та міжнародних стандартів.

Польське керівництво небезпідставно вважало, що повна ізоляція Білорусі може призвести лише до подальшого зближення останньої з Росією, а це могло серйозно змінити баланс сил у регіоні та підвищувало загрозу безпеці країни. Важливим критерієм також була наявність у Білорусі значної польської меншини і розрив політичного діалогу неодмінно позначився б на можливості ефективно відстоювати її права. Стратегія обмеженого «критичного діалогу» давала змогу Польщі претендувати на роль посередника між РБ і Заходом. Зокрема, президент Польщі Александр Квасневський і шеф МЗС Даріуш Росаті закликали європейців не відвертатися від РБ та продовжувати з нею діалог, адже демократична і незалежна Білорусь мала важливе значення для стабільності ЦСЄ⁵⁶.

На практиці закордонна політика РП щодо Білорусі продовжувала залишатися пасивною (після того, як вступ до НАТО став для РП реальною перспективою, польсько-білоруські відносини відійшли на другий план навіть порівняно зі взаєминами з іншими східними сусідами), їй бракувало концептуальних засад як у політичній, так і в економічній сферах, а відносини між державами підтримувалися на рівні окремих міністерств та послів. Слабку зацікавленість у розвитку двосторонньої співпраці через нібито втручання Польщі у внутрішні справи Білорусі демонструвала також білоруська влада. Офіційний Мінськ висловлював невдоволення діяльністю польських недержавних організацій, що надавали підтримку та проводили тренінги білоруської опозиції. До того ж як втручання у внутрішні справи незалежної держави білоруською владою розцінено невизнання польськими парламентарями обраної, на їхню думку, з порушенням демократичних стандартів Національної асамблеї РБ. Керівництво Польщі вважало легітимною Верховну Раду РБ XIII скликання, усунуту з політичного процесу О. Лукашенком через листопадовий референдум 1996 р.⁵⁷. Час до часу загострювали польсько-білоруські

⁵⁵ Fedorowicz K. *Polityka Polski wobec Białorusi. Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* / red. A. Gil, T. Kapuśniak. Lublin; Warszawa: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2009. S. 244–247.

⁵⁶ Бориняк О. Польсько-білоруські відносини (1991–2004 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. С. 75.

⁵⁷ Там само.

відносини і дипломатичні скандали, що, зокрема, 1998 р. фактично призвело до призупинення двосторонніх дипломатичних відносин⁵⁸.

У 1998–2001 рр. поодинокі контакти офіційних представників Польщі й Білорусі лише констатували актуальні політичні розбіжності. Після вступу Польщі у НАТО в 1999 р., на фоні загального погіршення відносин Білорусі з західними країнами, польсько-білоруські взаємини характеризувалися напруженням і цілим комплексом невирішених проблем. Білоруські внутрішньополітичні процеси й надалі залишалися тим чинником, що визначав рівень співпраці держав (залежність взаємин від дотримання білоруською владою демократичних прав і свобод), попри усвідомлення сторонами важливості активізації діалогу. Зокрема, слідом за ЄС РП не визнала легітимності парламентських виборів у Білорусі, які відбулися 15 жовтня 2000 р., через недемократичність та порушення принципів вільного волевиявлення. Подібні оцінки польської дипломатії одержали також вибори президента РБ 9 вересня 2001 р. Водночас президент Польщі Александр Кванєвський і міністр закордонних справ Броніслав Геремек зазначили, що, незважаючи на негативні оцінки виборчого процесу в Білорусі, РП залишиться на позиції недопустимості її повної ізоляції⁵⁹.

Після 2002 р. відбувалося поступове поживлення міждержавних контактів Польщі й Білорусі. Воно проходило на фоні короткотермінового загострення відносин РБ та РФ і прагнення білоруського керівництва хоча би формально означити багатовекторний курс зовнішньої політики. З огляду на це, у Варшаві вирішено прозвонувати готовність Білорусі до поновлення співпраці на вищому рівні. Польський міністр чітко дав зрозуміти, що підвищення рівня політичної співпраці держав має відбуватися при одночасному забезпеченні Білоруссю демократизації політичного життя. Прикладом нового підходу в політиці Польщі щодо Білорусі було також її неприєднання до санкцій, запроваджених країнами ЄС і США проти режиму О. Лукашенка в листопаді 2002 р. Водночас дипломатичний тиск, який чинила Польща на Білорусь у межах «критичного діалогу», не мав відчутних результатів, оскільки остання не була ні економічно, ні політично пов'язана з РП і західними інституціями. Крім цього, у двох держав були діаметрально протилежні стратегічні зовнішньополітичні цілі. Політичні розбіжності зумовили майже повне призупинення міждержавного діалогу на найвищому рівні. З одного боку, це дало змогу польській владі сконцентруватися на внутрішніх реформах та вступі в західноєвропейську структури, а з другого – зумовило цілий комплекс невирішених проблем у двосторонніх відносинах.

Досягши стратегічних цілей вступу в НАТО і ЄС, польське керівництво одним із пріоритетів своєї закордонної політики вирішило зробити східний вектор, у якому Польща прагнула бути модератором європейського курсу. Активне провадження зовнішньополітичної діяльності в цьому напрямі мало посприяти зростанню авторитету Польщі на Заході та забезпечити їй роль регіонального лідера серед держав центрально-східного регіону.

⁵⁸ Jakimowicz R. Stosunki polsko-białoruskie w latach 1992–2003 (wybrane aspekty polityczne i gospodarcze). *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. Kraków, 2007. Nr 749. S. 26–27.

⁵⁹ Czachor R. *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011: studium politologiczne*. Polkawice: Wyd-wo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach. 2011. S. 224.

Польське керівництво залишалося відкритим до відновлення переговорного процесу, очікуючи від білоруської влади кроків щодо демократизації політичного життя та формування більш зваженої зовнішньої політики. Водночас вступ Польщі до ЄС означав, серед іншого, що на додаток до рівня двосторонніх відносин Польщі з Білоруссю, їхні взаємини також стали частиною діалогу РБ із ЄС. Це означало й більше зацікавлення Білоруссю з боку Євросоюзу, адже досі РБ трактовано як недемократичну периферійну країну, яка перебувала під своєрідним «протекторатом Москви», що давало можливість ЄС бути не надто заангажованим в політичних процесах у цьому регіоні⁶⁰.

Попри політичні розбіжності офіційних Мінська й Варшави, у 2003–2005 рр. відбулися кілька зустрічей прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ і голів рад національної безпеки й інших керівників Польщі та Білорусі, а також одержали новий поштовх до розвитку економічна та транскордонна співпраця РП і РБ. Польська влада прагнула підтримувати рівень співпраці з Білоруссю, намагаючись не акцентувати на її внутрішньополітичних проблемах. Продовження діалогу було важливе і з огляду на становище польської меншини, чисельність якої за різними даними становила близько 4–5 % (390–500 тис.) від загальної кількості населення⁶¹.

Період активізації двосторонньої співпраці був нетривалим, оскільки вже на початку 2005 р. укротре відбулося погіршення польсько-білоруських взаємин. Ще з початку 2000-х років, впроваджуючи авторитарне управління у країні, режим О. Лукашенка намагався взяти під контроль громадські об'єднання й організації, підпорядкувати незалежні профспілки. З 2005 р. керівництво Білорусі почало застосовувати «превентивні заходи» для обмеження діяльності недержавних організацій, їх підпорядкування урядовим структурам і забезпечення лояльного ставлення до влади. Дослідники пов'язують погіршення внутрішньополітичної ситуації в РБ із вибухом т. зв. кольорових революцій на пострадянському просторі (Революції троянд у Грузії в 2003 р. і Помаранчевої в Україні в 2004 р.)⁶². Білоруська влада, занепокоєна розгортанням подібних сценаріїв на своїй території, вбачала головну загрозу режиму в діяльності непідконтрольних громадських інституцій, особливо якщо їх ще й фінансували частково з-за кордону. У тій ситуації в поле зору білоруської влади насамперед потрапив Союз поляків у Білорусі (СПБ) – організація, яка, маючи потужну підтримку Польщі, зокрема й фінансову, активно пропагувала польську мову, культуру, відкривала польські школи та класи в РБ. Причиною загострення міждержавних відносин Польщі й Білорусі були події щодо виборів нового голови СПБ у 2005 р., які закінчилися невизнанням білоруськими властями результатів рішень його з'їзду та повторними виборами з обранням зручного для білоруського керівництва кандидата, через що утворилися фактично два осередки – офіційний і неофіційний. РП звинуватила офіційний Мінськ у втручанні в діяльність своєї меншини, тиску на поляків, порушенні права на свободу зібрань. У відповідь білоруська влада звинуватила Варшаву у втручанні у внутрішні справи Білорусі, шпигунстві та

⁶⁰ Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 190.

⁶¹ Kubin T. Stosunki polsko-białoruskie w końcu XX i na początku XXI wieku. *Stosunki Polski z sąsiedziami w pierwszej dekadzie XXI wieku* / red. M. Stolarczyk. Katowice, 2011. S. 175.

⁶² Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений в начале XXI века. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 176; Fedorowicz K. Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo... S. 188; Maszkiewicz M. Między bezpieczeństwem a tożsamością... 2013. S. 477.

спробах перевороту через підконтрольні громадські організації, прагненні присвоїти собі право говорити від імені всіх білоруських поляків⁶³. Фактично, відтоді політика відносно нейтральності й низької інтенсивності у двосторонніх відносинах поступилася місцем відкритому дипломатичному конфлікту, наслідки якого тривалий час впливали на польсько-білоруські відносини. Держави практично опинилися на межі повного розриву дипломатичних відносин, і хоча нового польського посла Генрика Літвіна було призначено ще в лютому 2006 р., однак отримати вірчі грамоти та приступити до виконання обов'язків він зміг лише у грудні 2007 р.⁶⁴.

У березні 2006 р. у РБ відбулися президентські вибори, на яких утретє президентом обрано О. Лукашенка. На думку міжнародних спостерігачів, вони пройшли з численними порушеннями демократичних стандартів і були значною мірою сфальшовані. Відразу по цьому білоруська влада вдалася до жорсткого розгону опозиції, яка проводила акції протесту в центрі Мінська. Зважаючи на це, Польща підтримала рішення Ради ЄС, яка розширила санкції щодо білоруських посадових осіб, зокрема й щодо президента Білорусі. Чи не вперше у взаєминах із Білоруссю Польща не лише приєдналася до рішення щодо санкцій, а й виступила ініціатором їх запровадження. Санкції було накладено строком на рік і продовжено в наступні, однак це не принесло видимих результатів.

У 2006–2008 рр. криза в польсько-білоруських відносинах тривала. Польська сторона й надалі заявляла, що єдина можливість нормалізації взаємин – демократизація політичного життя Білорусі. Офіційний Мінськ був готовий до поглиблення економічних відносин, але не сприймав політичного тиску, ба більше, сам час до часу загострював протистояння з польським керівництвом. Не сприяло налагодженню двосторонніх відносин і рішення Варшави видавати т. зв. карту поляка громадянам сусідніх держав, що було сприйнято в РБ як неприхована спроба «полонізації» та загроза міжнаціональним відносинам у країні.

Варто наголосити, що значний вплив на польсько-білоруські відносини мали взаємини між Мінськом і Москвою. Підтримка Росії, доповнена пришвидшеним процесом приватизації білоруської економіки за участю російського капіталу, призвела до фінансово-економічної та військово-політичної залежності Білорусі, яка з часом не лише не зменшувалася, а й поглиблювалася. Політика ізоляції і дипломатичного тиску на білоруські політичні еліти звужували простір для маневру для польської влади, яка втрачала можливість впливати на політичні процеси в Білорусі.

Новий коаліційний уряд у Польщі на чолі з Дональдом Туском вирішив відійти від політики жорсткої ізоляції Білорусі, оскільки вважав її шкідливою для польських національних інтересів на Сході. Голова уряду зауважував, що це загалом лише посилює авторитарний режим О. Лукашенка і схиляє його до поглиблення відносин із Кремлем⁶⁵. Перманентні російсько-білоруські конфлікти польська сторона прагнула використати для втягування білоруського керівництва в західний вектор та віддалення від Москви. Цьому, зокрема, мала сприяти європейська програма СП. Водночас Білорусь основою для побудови партнерських та добросусідських

⁶³ Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Białorusi. S. 249.

⁶⁴ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 176.

⁶⁵ Неменский О. Политика Польши в отношении Белоруссии в системе белорусско-европейских отношений. *Западная Русь*. 2016. 26 августа. URL: <https://zapadrus.su/slavm/ispubsm/1524-politika-polshi-v-otnoshenii-belorussii-v-sisteme-belorussko-evropejskikh-otnoshenij.html>

відносин вважала повагу до її зовнішньополітичних пріоритетів і насамперед невтручання у внутрішні справи країни, що полягало у визнанні безумовної легітимності влади О. Лукашенка⁶⁶.

Програма СП розроблялася з ініціативи Польщі та Швеції для поглиблення взаємин ЄС з окремими пострадянськими державами, однак на Заході не було цілковитої впевненості щодо залучення Білорусі до неї, оскільки РБ не була активним учасником європейської політики. Проте міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський одержав запевнення білоруської влади, що вона позитивно сприймає пропонувані ініціативи. Керівництво Білорусі вбачало у програмі СП можливість розширення економічних зв'язків з ЄС, а також додаткові важелі для збалансування своєї зовнішньої політики та нормалізації відносин зі західними державами⁶⁷.

Попри певне потепління в польсько-білоруських відносинах, білоруська влада продовжувала політику авторитарного управління, а головна проблема конфліктів попередніх років – доля СПБ – залишалася невирішеною. Незважаючи на запевнення білоруських очільників особисто долучитися до її полагодження, керівництво країни вдалося до ще більшої ескалації. Було заарештовано кількох найактивніших діячів «незарєстрованого» союзу, а його голова – Анжеліка Борис – під тиском змушена була подати у відставку⁶⁸.

Події навколо польської меншини в Білорусі вимагали від Варшави вживати більш радикальних заходів, водночас прагнення залучити Мінськ до співпраці з європейськими структурами й максимально узалежнити його від впливів Кремля як стратегічне завдання східної політики змушувало Польщу проводити політику рівноваги.

У цій ситуації в Польщі сподівалися на продовження складного діалогу ЄС і Білорусі з можливим поступовим дрейфом останньої у бік Заходу. Вважалося, що відносно демократичні й вільні від значних маніпуляцій президентські вибори в Білорусі на тлі погіршення білорусько-російських відносин у 2010 р. дозволять розпочати заново відбудову взаємин також по лінії Варшава–Мінськ. У цій ситуації польська дипломатія готова була взяти на себе обов'язки головного посередника у відносинах з ЄС. Так, 2 листопада 2010 р. Мінськ відвідали міністри закордонних справ Польщі й Німеччини, які наголосили білоруському лідеру, що за дотримання владою зазначених критеріїв політики демократизації при проведенні виборів Білорусь може розраховувати на серйозну економічну та фінансову підтримку з боку ЄС. Радослав Сікорський представив білоруському керівництву пропозиції згідно з «принципом обумовленості», відповідно до якого рівень співпраці залежатиме від поширення демократичних прав і свобод у Білорусі⁶⁹.

⁶⁶ Czachor R. Stosunki polsko-białoruskie w latach 2004–2011. S. 263.

⁶⁷ Неменский О. Б. Участие Белоруссии в программе Восточного партнерства ЕС в контексте восточной политики Польши. *Славянский альманах*. 2017. № 3–4. С. 157–158. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-belorussii-v-programme-vostochnogo-partnerstva-es-v-kontekste-vostochnoy-politiki-polshi>; Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 178.

⁶⁸ Klysinski K. Польска-беларускія стасункі: чарговы крызіс. *Белорусский ежегодник*. 2010 / ред.: А. Паньковский, В. Костюгова. Минск, 2011. С. 112.

⁶⁹ Снапкоуський У. Білорусь – Польща: як вийти з порочного кола в розвитку взаємних відносин. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії* / за ред. Т. Стемпневського, Б. Сурмач; пер. з пол. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 106; Klysinski K. Польска-беларускія стасункі: чарговы крызіс. С. 116.

Події після виборів у грудні 2010 р. укотре засвідчили розворот білоруського керівництва в бік авторитаризму, а також крах політики нормалізації відносин із Білоруссю, що тривала у 2008–2010 рр. Це, фактично, знову поставило перед польською дипломатією питання, як вибудувати відносини із країною, що не дотримується загальновизнаних міжнародних засад співпраці. З початку 2011 р., виступаючи проти репресій і переслідування білоруської опозиції, польська влада ще перед офіційним рішенням органів ЄС першою запровадила обмежувальні заходи до чиновників Білорусі, причетних до цих подій, та оголосила про відкрити підтримку опозиційних сил і громадянського суспільства. У відповідь О. Лукашенко у притаманній йому манері звинуватив Польщу й Німеччину в підготовці державного перевороту у Білорусі⁷⁰. Польща активністю у сфері запровадження санкцій ще сильніше укріпила свій імідж «головного ворога» Білорусі, водночас білоруський напрям для Варшави знизив своє значення до рівня міністерств і департаментів⁷¹.

Польсько-білоруські політичні відносини 2011–2013 рр. фактично були заморожені й не мали важливого значення навіть щодо інших напрямів східної політики РП. Наявні розбіжності в оцінці зовнішньополітичних векторів розвитку обох держав і внутрішньополітичних процесів у Білорусі робили можливість повернення до діалогу на найвищому рівні малоімовірною. Щобільше, у відносинах Польщі й Білорусі для вирішення нагальних проблем двосторонньої співпраці бракувало особистісних контактів лідерів держав, а тому її рівень обмежувався переважно економічними та транскордонними питаннями. Зокрема, у «Пріоритетах польської зовнішньої політики на 2012–2016 рр.» Білорусь згадана лише двічі в контексті потреби проведення демократизації її політичного життя⁷².

Під впливом російсько-українського конфлікту керівництво Білорусі обережно взяло курс на покращення відносин із західними країнами та проведення більш збалансованої зовнішньої політики. Одночасно зі зростанням загрози з боку Росії у 2014–2015 рр. відбулося потепління в білорусько-польських відносинах. Це пов'язано як із політикою нормалізації відносин Мінська та Брюсселя, так і тим, що білоруська влада оцінила ті загрози, які може нести сучасна Росія.

У світлі конфлікту між Україною та Росією Варшава була готова до нормалізації двосторонніх відносин, однак відзначалося, що взаємини держав могли б мати більш позитивну динаміку, якщо би внутрішньополітична ситуація в Білорусі це уможливила. Цю ж позицію підтримала й партія «Право і справедливість», що прийшла до влади в Польщі 2015 р. Польське керівництво також прагнуло долучитися до Мінського формату щодо вирішення конфлікту на Сході України – переговорного майданчика, який так уміло використав білоруський лідер для порозуміння із Заходом⁷³. Окрім цього, президентські вибори 2015 р. у Білорусі пройшли без масових акцій протесту опозиції, а до того ж за кілька місяців до їх проведення були звільнені з тюрем низка політичних в'язнів. У цій ситуації офіційна Варшава заявила, що не перешкоджатиме відміні санкцій проти політичного керівництва Білорусі. У березні 2016 р. уперше за 6 років Білорусь відвідав міністр

⁷⁰ Шевченко А. Н. Анализ и тенденции польско-белорусских отношений... С. 178.

⁷¹ Снапкоуський У. Білорусь–Польща: як вийти з порочного кола... С. 107.

⁷² Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej 2012–2016. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2012. S. 12, 17.

⁷³ Немецкий О. Политика Польши в отношении Белоруссии...

закордонних справ Польщі. Унаслідок цього та посередницьких зусиль Білорусі ЄС вирішив послабити, а потім і взагалі зняв санкції з офіційного Мінська, запроваджені у відповідь на брутальний розгін протестного мітингу після президентських виборів 2010 р. До того ж, як зауважив український дослідник Тарас Польовий, специфіка моменту склалася так, що від Мінська більше не вимагали прийняття європейських демократичних стандартів, а лише забезпечення стабільності, яка в нових геополітичних реаліях стала цінним політичним капіталом, за який білоруська сторона почала одержувати зиск⁷⁴.

Так, ЄС і Польща зробили нову спробу проведення відкритого діалогу з Білоруссю, хоча політика «нормалізації» в попередні періоди, як зрештою і політика ізоляції та санкцій, не дали відчутних результатів та не змогли підштовхнути білоруське керівництво до проведення демократичних реформ і розвороту на Захід. Сигналом про неспроможність білоруського керівництва забезпечити стабільний демократичний розвиток власної держави стали події президентських виборів 2020 р. і жорстке придушення численних акцій протесту по всій країні. Це знову зіпсувало відносини між Мінськом та багатьма європейськими державами й підштовхнуло до запровадження санкцій щодо режиму О. Лукашенка. У відповідь у жовтні 2020 р. білоруське МЗС висунуло посольствам Литви та Польщі вимогу скоротити дипломатичний штат та відкликати послів з огляду на їхню деструктивну діяльність, а в березні 2021 р. вислало з країни консула РП. Тож з огляду на це, переслідування членів СПБ на території Білорусі, а також через порушення принципів демократії у внутрішній політиці Мінська загалом, польське керівництво вкотре виступило за запровадження жорстких санкцій щодо РБ.

Балтійські країни. Серед важливих пріоритетів білоруської зовнішньої політики був розвиток взаємовигідних партнерських контактів із країнами Балтії (насамперед Литвою і Латвією, у яких із РБ наявний спільний кордон), які значною мірою впливали з історичних і культурних зв'язків, що склалися протягом тривалого періоду співіснування їхніх народів. Литва та Латвія мали вагоме значення для Білорусі з геостратегічного погляду (як країн, через які Білорусь отримувала вихід до Балтійського моря і через які здійснювалася значна частина її імпортного й експортного транзиту), а також у зв'язку з наявністю у них білоруської меншини⁷⁵. Водночас, якщо у взаєминах із Литвою іноді не бракувало гострих політичних дискусій, що тяжіли над двосторонніми відносинами, то у відносинах із Латвією й Естонією існувала майже неофіційна установка на пріоритет в економічній сфері, залишаючи на другому плані питання політичного діалогу.

Початковий період у білорусько-балтійських відносинах припав на 1991–1996 рр. та відзначався конструктивним діалогом керівництва Білорусі з Латвією, Литвою, встановленням торгово-економічних контактів із Естонією. Саме тоді вагомим значенням набули взаємне визнання незалежності та суверенітету один одного, встановлення дипломатичних відносин, формування зв'язків на міждержавному рівні та закріплення принципу добросусідства у двосторонніх документах.

⁷⁴ Польовий Т. Польсько-білоруські відносини на сучасному етапі: передумови і чинники зближення. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 126 (№ 11). С. 498.

⁷⁵ Халиманович Н. Общая характеристика двусторонних отношений Беларуси со странами Балтии (1990–2002 гг.). *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2003. № 2. С. 55–56.

Водночас уже на цьому етапі стало зрозуміло, що Білорусь і країни Балтії обрали для себе різні шляхи формування національної безпеки з орієнтацією на протилежні геополітичні центри сили, що не сприяло поглибленню регіональної інтеграції на політичному й економічному рівнях та призвело до того, що динаміка у двосторонніх відносинах була дуже нерівномірною. Вона значною мірою залежала від внутрішньополітичних процесів у кожній із країн та міжнародної ситуації. Особливо ці чинники впливали на литовсько-білоруські взаємини⁷⁶. Литва, за прикладом Польщі, прагнула проводити щодо Білорусі зовнішню політику, яка би спонукала білоруську владу обрати прозахідний курс. Це виявлялося у підтримці незалежних білоруських громадських організацій із наголосом на дотриманні демократичних принципів і прав людини у РБ при одночасному розвитку економічної співпраці⁷⁷.

Литва однією з перших визнала незалежність Білорусі (20 грудня 1991 р.), проте повноцінні дипломатичні відносини країни змогли встановити лише за рік, оскільки нагальним для обох держав стояло завдання закріпити свій статус на міжнародній арені. Водночас у 1992–1994 рр. відбувалися взаємні візити керівників урядів і міністерств, парламентарів щодо вирішення нагальних питань двосторонньої співпраці, зокрема проблеми встановлення державних кордонів, використання РБ литовського порту у Клайпеді для проходження транзитних вантажів тощо. Їх вдалося вирішити щойно 1994–1995 рр., підписавши відповідні міжурядові договори. Однак на позитивний хід двостороннього діалогу в цей період негативно впливали, як зазначив білоруський дослідник А. Володькін, суперечки довкола належності деяких транспортних і господарських об'єктів радянської спадщини, а також загальна дискусія щодо того, хто має більше прав на загальну історико-культурну спадщину Великого князівства Литовського, та висловлені деякими представниками Білоруського народного фронту претензії на Вільнюс⁷⁸.

Значного позитивного ефекту білорусько-литовські відносини досягли в перші роки президентства О. Лукашенка. Під час офіційного візиту білоруського керівника до Вільнюса в лютому 1995 р. були підписані важливі двосторонні документи, як-от «Договір про добросусідство та співробітництво між Білоруссю та Литвою» і «Угода про встановлення білорусько-литовського державного кордону». Взаємини між країнами очільник РБ навіть називав взірцем добросусідства та взаємовигідної співпраці⁷⁹.

Міждержавні відносини на двосторонньому рівні між РБ і Латвійською Республікою започаткувала Декларація про принципи добросусідських відносин від 16 грудня 1991 р., у якій обидві сторони підтвердили взаємне визнання, територіальну цілісність та суверенітет один одного, визнали культурну, мовну й етнічну самобутність білорусів у Латвії та латишів у Білорусі. Наступного року започатковано дипломатичні взаємини, водночас двосторонні білорусько-латвійські відносини характеризувалися слабкими міжпарламентськими зв'язками та нечисленними офіційними контактами на найвищому рівні. Питання білорусько-латвійського кордону вдалося владнати під час візиту латвійського прем'єра до

⁷⁶ Валодзькін А. Развіццё беларуска-літоўскіх адносін у 1990-я гг. *Журнал міжнародного права и международных отношений*. 2013. № 2. С. 42.

⁷⁷ Fedorowicz K. Europa Środkowa w polityce zagranicznej Białorusi. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2020. Vol. 18, zesz. 4. S. 23.

⁷⁸ Валодзькін А. Развіццё беларуска-літоўскіх адносін у 1990-я гг. С. 43.

⁷⁹ Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. S. 89–90.

Мінська в лютому 1994 р., де були підписані відразу вісім міждержавних угод. Наступний раунд урядових переговорів відбувся у вересні 1995 р. в Мінську, на яких відбулося подальше узгодження договірно-правової бази двосторонніх відносин як у політичній, так і економічній площинах⁸⁰.

З 1996 р. у відносинах Білорусі з країнами Балтії спостерігалось зменшення контактів у політичній сфері, що виявилось насамперед у зниженні рівня й інтенсивності контактів між вищим політичним керівництвом. Маніпуляції виборчими та конституційними нормами керівництва Білорусі спричинили критику з боку ОБСЄ, ЄС та Ради Європи, до якої доєдналися також країни Балтії, що призвело до скорочення зв'язків на найвищому рівні. Особливо це стосувалося міжпарламентської взаємодії, яка, фактично, була призупинена через невизнання окремими європейськими державами новообраних Національних зборів Республіки Білорусь⁸¹. Зокрема, литовські парламентарі підтримували білоруські опозиційні сили, а президент Альгірдас Бразаускас долучився до спільної заяви президентів Польщі й України щодо політичної ситуації в Білорусі, де висловлено стурбованість через поглиблення політичної кризи в РБ та закликано білоруську владу знайти її вирішення на основі норм міжнародного права, дотримання конституції і демократичних свобод⁸².

Негативно впливало на відносини РБ та країн Балтії їхнє прагнення у якнайкоротший час стати повноцінними членами НАТО. Президент РБ О. Лукашенко і представники білоруської дипломатії неодноразово критикували поспішне, на їхню думку, розширення Північноатлантичного альянсу, яке, як зазначалося, могло загрожувати стабільності в регіоні та мало призвести до нового поділу європейського континенту⁸³. Незважаючи на геополітичні розбіжності, білоруська влада загалом усвідомлювала, що шансів перешкодити приєднанню балтійських країн до НАТО, як раніше і Польщі, у неї немає, а тому прагнула продовжувати політичний діалог із ними відповідно до власної концепції створення «поясу добросусідства» навколо Білорусі. Важливим елементом цієї стратегії було нав'язування економічних, культурних і науково-технічних зв'язків із найближчими сусідами РБ⁸⁴.

Прагнучи стати повноправними членами європейського та євроатлантичного співтовариства, країни Балтії намагалися притримуватися лінії європейських структур щодо Білорусі, вимагаючи проведення там демократичних перетворень. Однак, незважаючи на загальну позицію, їхня політика щодо офіційного Мінська дещо відрізнялася. Зокрема, латвійська й естонська позиції полягали в перенесенні основного потенціалу двосторонніх відносин у площину торгово-економічної співпраці. Водночас литовська сторона до того ж виступила з ідеєю свого посередництва в дискусії між Білоруссю і Європою. Інше свідчення менш різкої позиції балтійських країн щодо політики РБ, навіть відносно позиції Польщі, – відмова від прийняття критичної резолюції щодо внутрішньополітичної ситуації у Білорусі під час засідання Балтійської асамблеї у квітні 1997 р., що мотивувалося

⁸⁰ Халиманович Н. Отношения между Республикой Беларусь и Латвийской Республикой в политической и торгово-экономической областях (1991–2001 гг.). *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 2. С. 64.

⁸¹ Халиманович Н. Общая характеристика двусторонних отношений... С. 57.

⁸² Валодзькін А. Развіццё беларуска-літоўскіх адносін у 1990-я гг. С. 44.

⁸³ Mironowicz E. *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*. S. 91.

⁸⁴ Халиманович Н. Общая характеристика двусторонних отношений... С. 55.

небажанням втручатися у її внутрішні справи. Контакти на найвищому рівні між країнами Балтії та Білоруссю збереглися незалежно від подальших санкцій і заборон, що застосовували західні держави щодо чільних представників білоруської влади. Зокрема, литовський президент А. Бразаускас підтримував ідею запрошення керівництва Білорусі до участі у форумах країн ЦСЄ (незважаючи на критику литовських політичних еліт та окремих країн Європи), відзначаючи, що це може сприяти поверненню офіційного Мінська на шлях демократичних перетворень⁸⁵.

Перша половина 2000-х років стала періодом згортання білорусько-балтійських політичних контактів, що почався ще з процесів наприкінці 1990-х. Насамперед у Литві, країні найбільш заангажованій у взаємини з Білоруссю, перемогу в 1998 р. на президентських виборах здобув представник правих політичних сил Валдас Адамкус, схильний проводити більш стриману і скоординовану зі західними партнерами політику щодо РБ. За час президентства (1998–2009) литовський очільник мав лише одну зустріч із білоруським колегою у 1998 р. Кількість контактів на інших рівнях також поступово зменшувалася і були вони переважно робочими⁸⁶. Та й загалом країни Балтії у цей час зосередилися на вступі до європейських і євроатлантичних структур та приділяли значно менше уваги політиці на пострадянському просторі.

Досягши стратегічних інтеграційних цілей, після вступу в ЄС і НАТО у 2004 р., країни Балтії, насамперед Литва і Латвія, бажаючи підвищити свою значимість в європейській політиці, пріоритетом зовнішньополітичної діяльності у східному напрямку вбачали підтримку євроінтеграції пострадянських держав і поширення демократії та європейських цінностей у цьому регіоні. Водночас Естонія, хоча й підтримувала євроінтеграційні процеси у Східній Європі, головним напрямом регіональної політики обрала регіон Балтійського моря і Скандинавії.

У відносинах із Білоруссю балтійські держави притримувалися передовсім прагматичного принципу. Так, незважаючи на те, що перед білоруськими президентськими виборами 2006 р. литовські політики підтримували опозиційні сили у РБ, а президент Литви Валдас Адамкус навіть зустрічався з головним кандидатом від опозиції Олександром Мілінкевичем, Литва поряд із Польщею і Латвією виступила проти впровадження ЄС рішучих економічних санкцій проти Білорусі, мотивуючи це тим, що вони лише зашкодять звичайним білорусам і, натомість, можуть підштовхнути Мінськ до тісніших зв'язків із Москвою⁸⁷. Латвійські владні еліти ще менше за литовців прагнули втягуватися у внутрішньополітичні білоруські процеси, обмежуючись у певних ситуаціях стандартною риторикою щодо поваги до прав людини й демократичних свобод⁸⁸. Відповідно білоруське керівництво було зацікавлене в такій формі сусідської співпраці, адже це давало змогу уникати гострих політичних дискусій, роблячи ставку на економічні відносини.

Торгово-економічні зв'язки, транскордонне співробітництво і транзитні потужності тривалий час залишалися основою білорусько-балтійської співпраці. Через територію Латвії проходило до третини експортних вантажів із Білорусі, а порти Венспіле у Латвії і Клайпеда в Литві стали важливими транспортними

⁸⁵ Валодзькін А. Развіццё беларуска-літоўскіх адносін у 1990-я гг. С. 44–45.

⁸⁶ Валодзькін А. Развіццё беларуска-літоўскіх адносін у 2000-я гг. *Журнал міжнародного права и международных отношений*. 2013. № 4. С. 50–51.

⁸⁷ Mironowicz E. Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010. S. 204–205.

⁸⁸ Fedorowicz K. Europa Środkowa w polityce zagranicznej Białorusi. S. 20.

хабами для імпорно-експортних операцій білоруських товарів на зовнішні ринки. Ці дві балтійські держави входили також до переліку найважливіших торгових партнерів РБ (у 2009 р. доля Латвії у загальному об'ємі зовнішньої торгівлі Білорусі становила 3,6 %, а Литви – 1,3 %) ⁸⁹. Власне, розвиток економічних взаємин посприяв поживленню політичного діалогу.

Попри те, що європейські лідери з обережністю ставилися до відновлення контактів із вищим білоруським керівництвом, новий президент Литви Далія Грібаускайте рішуче виступила за активізацію взаємин. У 2009–2010 рр. литовська й білоруська сторони обмінялися першими за багато років офіційними візитами керівників держав до Вільнюса і Мінська, на яких питання економічної співпраці було найважливішим елементом для обговорення. Ці переговори набирали для Білорусі стратегічного значення з огляду на конфлікт із РФ щодо постачання енергоносіїв, і литовський порт Клайпеда, поряд з Одесою, розглядали як важливий пункт тимчасового перебування нафтопродуктів для переробної промисловості Білорусі ⁹⁰. Економічна співпраця, що набирала обертів, позначилася і на тому, що коли Брюссель приймав рішення про запровадження санкцій у 2012 р., Литва спочатку поставила під сумнів їхню доцільність, а згодом виступала за пом'якшення ⁹¹. Подібний підхід демонструвала й латвійська влада, яка, загалом підтримуючи введення санкцій щодо авторитарного режиму О. Лукашенка, на практиці не застосовувала політики ізоляції Білорусі з огляду на потреби власної економіки. Щобільше, у процесі обговорення проблеми дійшло до латвійсько-білоруського порозуміння щодо узгодження режиму малого прикордонного руху, а шеф латвійської дипломатії, незважаючи на санкції проти вищого керівництва РБ, зустрічався з білоруським колегою регулярно ⁹².

У світлі потепління відносин між країнами Заходу й Білоруссю після російської агресії в Україні відкрилися нові можливості й у зв'язках РБ із країнами Балтії. Офіційний Мінськ у 2015–2020 рр. прагнув мати протизвагу від тиску Москви і як елемент можливого маневру розглядав відновлення повноцінного діалогу на балтійському напрямі. І якщо білорусько-литовські відносини ускладнювала ситуація з будівництвом атомної електростанції в Островці, яку литовський парламент визнав 2017 р. загрозою національній безпеці, то в білорусько-латвійських взаєминах панувало порозуміння. Влада Латвії розглядала можливість запрошення президента Білорусі відвідати Ригу з офіційним візитом (не відбувся 2020 р. через пандемію COVID-19), прем'єр-міністр Крішьяніс Каріньш пропонував допомогу Білорусі в подоланні проблем, які виникли внаслідок припинення поставок російської нафти, а також налагодити механізми співпраці між НАТО й Білоруссю у сфері обміну інформації для уникнення непорозумінь у контексті натівських навчань у Латвії. Однак більшість політичних напрацювань у білорусько-балтійських відносинах були призупинені через події в Білорусі після президентських виборів 2020 р. ⁹³.

⁸⁹ Внешняя политика Республики Беларусь в 2000-е годы / Ю. И. Малевич и др.; под ред. А. В. Шарапо. Минск: БГУ, 2010. С. 33.

⁹⁰ Fedorowicz K. Europa Środkowa w polityce zagranicznej Białorusi. S. 23.

⁹¹ Володькин А. Беларусь во внешней политике стран Балтии после их вступления в НАТО и ЕС. *Беларусь в геополитических процессах XX – начала XXI в.* / сост.: Д. А. Буконкин, А. А. Володькин, К. М. Лайков; гл. ред. А. А. Коваленя. Минск: Беларуская навука, 2017. С. 38.

⁹² Fedorowicz K. Europa Środkowa w polityce zagranicznej Białorusi. S. 21.

⁹³ Ibid. S. 22.

Отже, політичні відносини з Білоруссю загалом мали важливе значення для сусідніх із нею країн ЦСЄ, що посилювалося спільністю кордонів, історичних традицій, культурних зв'язків і торгово-економічних інтересів. У системі зовнішньополітичних відносин регіону ЦСЄ Республіка Білорусь виступала своєрідним геополітичним кризовим ядром, оскільки тривалий час її зовнішня стратегічна діяльність ґрунтувалася на традиційній політиці балансування між Сходом і Заходом. Відповідно різний ступінь зацікавленості двосторонніми взаєминами з Білоруссю демонстрували й сусідні держави. Якщо з погляду РФ ця держава мала важливе геополітичне значення, у стратегії Польщі виступала одним з елементів її східної політики, то в баченні дипломатії країн Балтії та України політичний діалог поступався місцем конструктивній економічній співпраці.

ТРАДЫЦЫЙНАЯ ДУХОЎНАЯ КУЛЬТУРА НА БЕЛАРУСКА-ЎКРАЊНСКІМ ПАМЕЖЖЫ: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

(на прыкладзе абраду «ваджэння Кўста»)

Адным з найбольш значных феноменаў традыцыйнай культуры беларуска-ўкраінскага памежжа з’яўляецца абрад «ваджэння Кўста». Абрад зафіксаваны на тэрыторыі сучасных Пінскага, Іванаўскага раёнаў, часткова – Лунінецкага, Столінскага, Івацэвіцкага; у с. Спорава Бярозаўскага р-на Брэсцкай вобл. Беларусі; паўднёвая частка арэала абраду ахоплівае поўнач Ровенскай і Валынскай абласцей Украіны¹ (Зарэчненскі р-н Ровенскай вобл., сёлы Дубровіцкага р-на Ровенскай вобл., Любяшоўскага р-на Валынскай вобл.)².

Гісторыя вывучэння абраду «ваджэння Кўста», пачатак якому быў пакладзены яшчэ ў першай палове XIX ст., характарызувалася перыядамі павышанай цікавасці, якія змяняліся амаль поўным забыццём і, нарэшце, з 1970-х гг. і па цяперашні час – дастаткова ўстойлівай актыўнасцю навукоўцаў пры вывучэнні абраду. Адказы на пытанні аб асаблівасцях бытавання абраду і яго месцы ў жыцці сельскага насельніцтва беларуска-ўкраінскага памежжа, крытэрыі яго ідэнтыфікацыі не адносяцца да простых і адназначна вырашаных у навуковай літаратуры. У той жа час, як паказалі палявыя даследаванні, праведзеныя ў 1970-я і 1990-я гг., а таксама за апошнія два дзесяцігоддзі XXI ст., у межах свайго арэала абрад «ваджэнне Кўста» з’яўляўся арганічнай часткай духоўнай культуры праваслаўнага насельніцтва ў сёлах па абодва бакі беларуска-ўкраінскай мяжы.

Трэба адзначыць, што абрад быў і захаваўся не ва ўсіх населеных пунктах у межах свайго сучаснага арэала бытавання на тэрыторыі Беларусі і Украіны, што было выяўлена ў выніку спецыяльных шматгадовых палявых даследаванняў. Як паказаў аналіз вынікаў палявых даследаванняў у межах арэала «ваджэння Кўста» ў апошній трэці XX ст. на тэрыторыі Украіны (Святлана Кітова, Вольга Шарая) і Беларусі (Рыма Кавалёва, В. Шарая), абрад у межах сучаснага арэала бытавання захаваў сваю назву, структуру, часавую прымеркаванасць да Тройцы, характэрныя для яго песні. Гэта выснова пацвярджаецца данымі навуковых публікацый XIX і XX стст., але перш за ўсё вынікамі спецыяльнага палявога даследавання В. Шарай

¹ Назвы раёнаў Украіны прыводзяцца ў адпаведнасці з адміністрацыйным падзелам, які існаваў у 1990-я гг., калі аўтарам праводзіліся палявыя даследаванні на тэрыторыі Украіны.

² Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя. Мастацкі свет песень. *Календарна-абрадавая паэзія*. Мінск, 2001. С. 309–310; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа почитания предков. Мінск, 2002. С. 123–124.

на тэрыторыі Украіны і Беларусі ў 1990-я гг.³ і за два дзесяцігоддзі XXI ст., з улікам вынікаў лакальных палявых даследаванняў, праведзеных С. Кітовай ва Украіне і Р. Кавалёвай у Беларусі ў 1970-я гг. Комплекснае палявое даследаванне, якое праводзілася ўжо пасля аварыі на ЧАЭС у 1990-я гг. на тэрыторыі Беларусі і Украіны, дазволіла ўпершыню вызначыць сучасны арэал бытавання абраду «ваджэння Кўста»⁴. Пры правядзенні даследавання, мы зыходзілі з важнага метадалагічнага палажэння, сфармуляванага Альфрэдам Рэджынальдам Рэдкліф-Браўнам: «Эмпірычнае ісследование и теория не должны отделяться друг от друга, но должны быть объединены так же тесно, как они объединены в других науках. Наблюдение данных, формулировка гипотез и проверка этих гипотез путем дальнейшего прямого наблюдения – все это части одного процесса, который должен, по мере возможности, осуществляться одним и тем же человеком»⁵. Праграма даследавання ўключала комплекс пытанняў, якія характарызуюць абрад «ваджэнне Кўста», разлічаных на сфакусіраванае інтэрв’ю з удзельнікамі абраду або са сведкамі яго выканання ў мінулым у тым населеным пункце, у якім была зафіксавана наяўнасць абраду. Асоба ўвага была нададзена непасрэднаму назіранню абраду ў населеных пунктах, дзе ён захаваўся ў жывым бытаванні, г. зн. у час правядзення абраду на Тройці.

Пасля навуковых публікацый і абарон дысертацый С. Кітовай ва Украіне і Р. Кавалёвай у Беларусі ў 1970-я гг. значную цікавасць да абраду «ваджэння Кўста» праявілі расійскія і ўкраінскія даследчыкі. У манаграфіі Веры Сакаловай «Весенне-летние календарныя обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в.», якая выйшла ў 1979 г., быў разгледжаны абрад «ваджэнне Кўста»⁶. У 1978 г. з’явіліся дзве публікацыі Мікіты і Святланы Талстых, у якіх абрад «ваджэнне Кўста» разглядаўся ў кантэксце гіпотэзы тоеснасці абраду «ваджэння Кўста» і паўднёваславянскага абраду Дадолы і, такім чынам, сувязі гэтага абраду з магіяй выклікання дажджу. Пры гэтым аўтары ў якасці базавага эмпірычнага матэрыялу выкарыстоўвалі даныя канца XIX ст. Міхала Федароўскага, якія былі зафіксаваны у мястэчку Лыскава Гродзенскай губерні на Купалу.

У сярэдзіне 1980-х і першай палове 1990-х гг. значную цікавасць да абраду «ваджэння Кўста» праявілі беларускія і ўкраінскія этнамузыказнаўцы⁷. У рамках экспедыцый даследчыкаў Кіеўскай кансерваторыі з 1984 па 1992 г. на поўнач Ровенскай і Валынскай абласцей вывучаліся асаблівасці вясенне-траецкай

³ Шарая В. М. Арэальнае вивучэнне з’яў духоўнай культуры беларусаў. *Весці акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*. Мінск, 1995. № 2. С. 78–85; Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Кўста». *Весці акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*. 1996. № 4. С. 69–76; Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*. 1999. № 3. С. 84–88; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 307–332; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 101–145.

⁴ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 309–310; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 123–124.

⁵ Рэдкліф-Браун А. Р. Метод в социальной антропологии / пер. с англ. В. Николаева. Москва, 2001. С. 120.

⁶ Соколова В. К. Весенне-летние календарныя обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. Москва, 1979. С. 196–197.

⁷ Тавлай Г. В. Белорусское купалье: обряд, песня. Минск, 1986. С. 17, 19; Клименко І. Наспів «весни-трійці» на Пінському Поліссі. *Родовід*. 1995. № 11. С. 88–97.

песеннай традыцыі, у тым ліку і песенная традыцыя, характэрная для абраду «ваджэння Куста»⁸. На аснове гэтых матэрыялаў і асабіста сабраных звестак Ірынай Кліменка ў артыкуле «Наспів “весні-трійці” на Пінському Поліссі» (1995) была «зроблена спроба выявіти гіпотэтичну семантику весняно-троіцкага мелотыпу через залучэння яго этнаграфічнага контексту»⁹. У адзначанай працы з улікам некаторых даных, атрыманых ад інфармантаў у населеных пунктах на поўначы Ровенскай і Валынскай абласцей аб вербальным складніку абраду «ваджэння Куста», разглядаліся пытанні аўтарскай трактоўкі яго семантыкі¹⁰.

Алекса Ашуркевіч у выніку фальклорна-этнаграфічных даследаванняў у 1987 і 1992 г. атрымаў звесткі аб абрадзе «ваджэння Куста» ў сёлах Свалавічы і Хоцунь Любяшоўскага р-на Валынскай вобл. Украіны¹¹. Па звестках інфармантаў, у гэтых населеных пунктах абрад праводзіўся да Другой сусветнай вайны¹². У апублікаваным у 1997 г. артыкуле аўтар адзначаў, што «Як унікальнае явище обрядотрадиції водіння Куста, безперечно, потребує поглибленого вивчення...»¹³.

У публікацыях аб абрадзе «ваджэння Куста» да 1995 г. у якасці эмпірычных даных звычайна выкарыстоўваліся толькі адзінкавыя прыклады XIX ст. або лакальна абмежаваны матэрыял, атрыманы ў Беларусі або ва Украіне. У навуковых публікацыях фрагментарна разглядаліся пытанні гісторыі вывучэння абраду, што мяркуюе спыніцца больш падрабязна на гэтым пытанні.

Гісторыя вывучэння. У 1831 г. у Варшаве была апублікавана работа Лукаша Галембёўскага «Gry i zabawy» у якой быў прыведзены напеў: «Коло того да зелёного куста // Посіяно сочевічку з густа, // Кто тую сочевічку порве, // То тую дзевечку замуж возьме»¹⁴. Аўтар не ўказаў, у якім населеным пункце была запісана гэтая песня, але адзначаў, што яна выконвалася «на Зялёных Святкі» групай дзяўчат, якія, акружыўшы адну з іх, прыбраную «ў сукенку ў форме плашча, сплеченага з бярозавых галінак»¹⁵, хадзілі па вёсцы. Аўтар выказаў дапушчэнне, што апісаная ім святочная дзеянні гульнявога характару з’яўляліся адгалоскам колішняга старажытнага абраду¹⁶. Такім чынам, упершыню абрад быў зафіксаваны ў сваёй гульнявой форме, але час яго правядзення, як пацвердзілі далейшыя даследаванні, быў толькі на Тройцу. Трэба адзначыць, што ў публікацыі Л. Галембёўскага быў упершыню прыведзены фрагмент куставай песні.

Толькі праз дваццаць гадоў Рамуальд Зянькевіч у раздзеле «Песні куставыя» зборніка «Piosenki gminne ludu Pińskiego» (1851) прывёў апісанне аднаго з варыянтаў абраду Куста: «На Піншчыне на другі дзень Зялёных Святак жанчыны з простага люду прыбіраюць у галінкі і лісце зялёнага клёну маладую дзяўчыну, ставяць яе на чале, самі строяцца за ёй парамі па ўзросту, так, што ў першых парах

⁸ Клименко І. Наспів «весні-трійці»... С. 88.

⁹ Там само. С. 90.

¹⁰ Там само. С. 94–95.

¹¹ Ошуркевич О. Звичаї водіння Куста на Волинському Поліссі. *Полісся: етнікос, традиції, культура*. Луцьк, 1997. С. 104.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 108.

¹⁴ Gołębowski L. Gry i zabawy. W Warszawie, 1831. S. 186.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 185.

замужнія жанчыны, калі яны прымаюць удзел у гэтай справе, потым старэйшыя дзяўчаты, далей тья, якія маладзей, і ў канцы дзеці. Дзяўчына, схаваная ў зеляніне, атрымлівае назву Куста, з ім ўся світа ў адзначаным вышэй парадку ідзе да знаёмых дамоў і ў двор...»¹⁷. Р. Зянькевіч апублікаваў 21 куставую песню¹⁸, запісаную ім на Піншчыне. У якіх населеных пунктах аўтар назіраў абрад ці запісаў куставыя песні, у працы не ўказвалася¹⁹. У іншай сваёй працы, «О uroczyskach i zwyczajach ludu pińskiego, oraz o charakterze jego pieśni», у раздзеле «Куст»²⁰ аўтар адзначаў, што *куст* са сваёй світай ідзе праз сяло ў суправаджэнні песень, што абрадавая група атрымлівае ад гаспадароў двароў у дар напоі і ежу²¹. Р. Зянькевіч першы адзначаў, што разглядаемы ім абрад і прыбраная ў зеляніну фігура абраду называецца «Куст». Грунтуючыся на эмпірычных даных, Р. Зянькевіч адзначаў, што куставыя песні мясцовых жыхары называлі таксама «Тройца»²². Як і у першай сваёй публікацыі, Р. Зянькевіч не ўказаў населеныя пункты, у якіх ён назіраў абрад.

У зборніку «Белорусские песни...» (1871) Пётр Бяссонаў, як і Рамуальд Зянькевіч, вылучаў куставыя песні ў асобную групу, але не прыводзіў новых звестак аб абрадзе і яго геаграфіі. Куставыя песні былі прадстаўлены ў рабоце Пятра Быкоўскага «Pieśni obrzędowe ludu ruskiego z okolic Pińska» (1878). Ужо ў назве раздзела («Pieśni obrzędowe doroczne») адзначаецца каляндарны характар куставых песень, якія выконваюцца «на другі дзень Зялёных свят»²³. П. Быкоўскі, як і яго папярэднікі, разглядаў куставыя песні як асобную, самастойную групу песень. Месца запісу песень ён указаў наступным чынам: «Дэталі абраду і песні аб Кусце сабраны ў сёлах недалёка ад Пінска, усе іншыя ж у Віткаўцы»²⁴ таго ж павета»²⁵. Аўтар не прывёў апісання этапаў абраду.

У 1889 г. Оскар Кольберг упершыню апублікаваў тэксты куставых песень, запісаных у сёлах Пагост і Баравое²⁶. Аўтар адназначна ўказвае на каляндарную прымеркаванасць абраду да Тройцы. У раздзеле «Зялёныя святкі. Куст» аўтар даў наступнае схематычнае апісанне абраду: «А на другі святочны дзень адну з дзяўчат прыбіраюць за *куста*... На галаву ёй накладваюць вянок з бярозавых галін, а цела прыкрываюць аерам або іншым зеллем. У такім выглядзе, упрыгожаная зелянінай,

¹⁷ Zieńkiewicz R. Piosenki gminne ludu Pińskiego / zbierał i przekł. R. Zieńkiewicz. Kowno, 1851. S. 159–160.

¹⁸ Там само. S. 160–178.

¹⁹ Толькі ў адносінах першай уласна куставай песні і ў тлумачэннях да яе называецца с. Багданаўка і «камяньчане» – жыхары с. Камень Пінскага павета. У шостай куставай песні таксама згадваецца Багданаўка. Zieńkiewicz R. Piosenki gminne ludu Pińskiego. S. 159–160, 166.

²⁰ Zieńkiewicz R. O uroczyskach i zwyczajach ludu pińskiego, oraz o charakterze jego pieśni. *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1853. Т. 1. S. 104–106.

²¹ Там само. S. 105–106.

²² Там само. S. 105.

²³ Bykowski P. Pieśni obrzędowe ludu ruskiego z okolic Pińska. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1878. Т. II. S. 260.

²⁴ Адна з паўднёвых кропак сучаснага арэала абраду – с. Вічаўка Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны.

²⁵ Bykowski P. Pieśni obrzędowe... S. 260.

²⁶ Kolberg O. Zwyczaje i obrzędy. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1889. Т. XIII. S. 238–242. Пагост – у цяперашні час п. Зарэчнае (укр. Зарічне), Баравое (укр. Борове) – сяло Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны.

дзяўчына ідзе па сялу ў суправаджэнні іншых дзяўчат або маладых жанчын. Падыходзячы да двара і кожнай хаты, яны спяваюць»²⁷.

У зборніку Дзмітрыя Булгакоўскага «Пинчуки» (1890), матэрыял для якога збіраўся ў 1870-я гг., у чацвёрты падраздзел «Траецкія або на Куста» было ўключана восем песень, але толькі шэсць з іх з'яўляюцца ўласна куставымі песнямі²⁸. Месцы запісаў песень аўтарам не ўказаны, апісанне абраду не дадзена. У зборніку Мітрафана Доўнар-Запольскага «Песни пинчуков» (1895) куставыя песні былі змешчаны ў падраздзеле «V. Траецкія і купальскія». Пяць тэкстаў былі запісаны аўтарам у сёлах Дабраслаўка, Чухава, Выганашчы, мястэчку Целяханы. У падраздзеле «Вясеннія» раздзела «Лірычныя песні» змяшчалася дзевяць лірычных куставых песень, запісаных у с. Дабраслаўка²⁹.

У пачатку XX ст. з'явіліся новыя даныя аб абрадзе. У «Материалах для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края» (т. III, 1902) было прыведзена апісанне абраду ў с. Жытлін Слонімскага павета Гродзенскай губ. (цяпер Жытлін Івацэвіцкага р-на Брэсцкай вобл.). Згодна з апісаннем карэспандэнта, «в Троицын день девушки ходят с “кустом”»³⁰. У «Материалах» надрукаваны тры тэксты куставых песень, два з іх – варыянты вядомых, апублікаваных раней, адзін тэкст – новы³¹.

У першым выпуску «Материалов по этнографии Гродненской губернии» Еўдакіма Раманава былі прадстаўлены даныя пад назвай «Куст»³². Прыведзены два кароткія апісанні абраду Куст на Тройцу і адпаведныя песні ў м. Іванава Кобрынскага павета (цяпер г. Іванава Брэсцкай вобл.) і с. Аляксееўка Слонімскага павета (цяпер с. Аляксейкі Івацэвіцкага р-на Брэсцкай вобл.).

Як паказаў аналіз, у літаратуры XIX – пачатку XX ст. абрад «ваджэння Куста» і характэрныя для гэтага абраду куставыя песні былі добра вядомыя як рэгіянальная народная традыцыя, якая фіксавалася на Піншчыне. З усіх запісаў абраду адназначна вынікала, што абрад праводзіўся толькі на Тройцу. Жанчына, прыбраная ў зеляніну, называлася Куст. Важным складнікам абраду, як вынікае з запісаў даследчыкаў XIX ст., з'яўляюцца куставыя песні, якія фіксаваліся асабліва скрупулёзна ўсімі збіральнікамі. З запісаў навукоўцаў, якія прыводзілі апісанне абраду, вынікала, што галоўная фігура – жанчына, прыбраная ў зеляніну, якую называлі Куст, у суправаджэнні абрадавай групы абходзіла двары, пры гэтым выконваліся куставыя песні.

Аднак назвы канкрэтных населеных пунктаў, у якіх быў зафіксаваны абрад, указвалі толькі асобныя аўтары, нямногія з іх прыводзілі апісанне абраду, значна больш увагі надавалася запісу куставых песень. Ніхто з аўтараў не прывёў даныя аб матывах паводзін удзельнікаў абраду на аснове апытанняў. Па-за ўвагай навукоўцаў засталіся іншыя абрадавыя дзеянні ўдзельнікаў абраду Куст, якія папярэднічалі яго правядзенню.

²⁷ Kolberg O. Zwyczaje i obrzędy... S. 238.

²⁸ Булгаковский Д. Г. Пинчуки: этнограф. сб. Санкт-Петербург, 1890. С. 53–57.

²⁹ Доўнар-Запольский М. Песни пинчуков. Киев, 1895. С. 49–55.

³⁰ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Санкт-Петербург, 1902. Т. 3. С. 171.

³¹ Там само. С. 171–172.

³² Материалы по этнографии Гродненской губернии / ред. Е. Романов. Вильна, 1911. Вып. 1. С. 134–136.

У 1940–1960-я гг. не было новых публикаций, присвеченых абраду «ваджэння Куста». Некаторыя аўтары нават лічылі, што гэты абрад у жывым бытаванні ўжо не захаваўся³³. Але ў 1970-я гг. пачаўся новы этап даследавання абраду, што стала магчымым дзякуючы правядзенню палявых даследаванняў. У 1972 г. у часопісе «Народна творчість та этнографія» быў апублікаваны артыкул украінскай даследчыцы С. Кітовай «“Водіння Куста” на Поліссі», у якім былі прадстаўлены вынікі даследавання куставага абраду ў с. Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на Ровенскай вобл. Украіны³⁴. С. Кітова дала першае комплекснае апісанне абраду «ваджэння Куста». Даследчыца зрабіла дапушчэнне, што ў сувязі з абрадам Дзяды, які папярэднічае Кусту, «мабуть можна зробіць спробу выявіти в Кусті элемент поминального обряду...»³⁵. У 1973 г. у раздзеле «Каляндарна-абрадавая паэзія» зборніка «Беларускі фальклор у сучасных запісах. Брэсцкая вобласць. Традыцыйныя жанры» было прадстаўлена апісанне аднаго з варыянтаў куставага абраду, тэксты куставых песень («Куставыя, сёмушныя песні»), каментарыі Р. Кавалёвай³⁶.

У сярэдзіне 1970-х гг. ва Украіне і ў Беларусі былі абаронены дзве кандыдацкія дысертацыі, у якіх быў разгледжаны вербальны складнік абраду «ваджэння Куста», а таксама некаторыя пытанні, звязаныя з абрадам³⁷.

У 1970-я гг. даследчыкі ў асноўным абмяжоўваліся разглядам вербальнага кампанента абраду, новая інфармацыя пра сам абрад заставалася недастатковай. У гэты перыяд у навуковы абарот былі ўведзены толькі даныя пра некалькі населеных пунктаў (менш дзесяці), у якіх было зафіксавана выкананне абраду «ваджэння Куста». Ва Украіне была атрымана новая інфармацыя пра куставы абрад ў с. Сварыцэвічы³⁸. На тэрыторыі Беларусі былі атрыманы некаторыя даныя аб абрадзе з населеных пунктаў Лышча, Парэчча, Чамярын³⁹, Камень, Чухава, Багданаўка, Лунін⁴⁰.

Публікацыі 1970-х гг. паказалі, што ў навуковай літаратуры не было яснасці адносна межаў сучаснага распаўсюджвання абраду. У зборніку «Беларускі фальклор у сучасных запісах. Брэсцкая область. Традыцыйныя жанры» (1973) адзначалася, што «Намі зафіксавана, што зараз Куст водзяць у вёсках Парэчча, Лышча, Чамярын Пінскага р-на. А ў недалёкім мінулым гэтак жа рабілі ў вёсках Іванаўскага і Столінскага раёнаў»⁴¹.

У працах XIX – пачатку XX ст. заставаліся нявырашанымі многія пытанні навуковага вывучэння абраду «ваджэння Куста», у прыватнасці, адзначалася, што «Фольклористическая литература прошлого, фиксируя данный обряд и

³³ Анталогія беларускай народнай песні / уклад., прадм. і камент. Г. Цітовіча. 2-е выд., дап. Мінск, 1975. С. 16.

³⁴ Кітова С. «Водіння Куста» на Поліссі. *Народна творчість та этнографія*. 1972. № 3. С. 67–73.

³⁵ Там само. С. 72.

³⁶ Беларускі фальклор у сучасных запісах. Брэсцкая вобласць. Традыцыйныя жанры / склад. В. А. Захарава. Мінск, 1973. С. 51–103, 270–280.

³⁷ Кітова С. А. Традиционная и современная поэзия весенне-летних календарных обрядов Вольнского Полесья: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09. Киев, 1976; Ковалева Р. М. Белорусские кустовые песни: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09. Минск, 1976.

³⁸ Кітова С. А. Традиционная и современная поэзия... С. 5–6.

³⁹ Беларускі фальклор у сучасных запісах... С. 58.

⁴⁰ Ковалева Р. М. Белорусские кустовые песни. С. 4.

⁴¹ Беларускі фальклор у сучасных запісах... С. 58.

сопровожающие его песни, лишь вскользь касалась вопросов его возникновения и функциональной сущности отдельных обрядовых действий»⁴². Адкрытым заставалася пытанне аб тым, ці з'яўляецца куставы абрад, які захаваўся ў жывым бытаванні на тэрыторыі Украіны і Беларусі, адзінай з'явай. Яснасці па гэтым пытанні не было і ў 1980-я гг.⁴³ Нявырашанай заставалася задача збору дастатковага масіву эмпірычных даных у выніку палявых даследаванняў, якія дазволілі б вызначыць сучасныя межы арэала абраду «ваджэння Куста», яго інварыянтныя формы, функцыянальную прыроду.

Вызначэнне сучасных межаў распаўсюджвання абраду, аналіз яго вербальных і рытуальных складнікаў у комплексе, аналіз яго семантыкі, сімволікі, сацыякультурных асаблівасцей заставаліся праблематычнымі з-за непаўнаты эмпірычнага матэрыялу. Пераадолець існуючыя цяжкасці можна было толькі на аснове правядзення палявога даследавання па спецыяльна распрацаванай праграме. Такое даследаванне было праведзена ў 1990-я гг.⁴⁴.

Яшчэ ў канцы 1980-х гг. у выніку непасрэднага назірання абраду «ваджэння Куста» ў сёлах Табулкі (1988) і Дабраслаўка (1989) Пінскага р-на Брэсцкай вобл. быў пачаты збор новага палявога матэрыялу. У 1989 г. у выніку праведзеных інтэрв'ю была атрымана інфармацыя аб куставым абрадзе ад непасрэдных выканаўцаў абраду ў с. Буса Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл. Была звернута ўвага на тое, што с. Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на Ровенскай вобл. Украіны, вядомае наяўнасцю абраду Куст, у мінулым адносілася да паўднёва-ўсходняй часткі Пінскага павета. Такім чынам, была зроблена выснова, што гэты паўднёвы пункт арэала гістарычна ўваходзіў у склад цэласных дзяржаўных утварэнняў разам з іншымі населенымі пунктамі, дзе быў зафіксаваны абрад Куст⁴⁵.

У 1990-я гг. на тэрыторыі Беларусі і Украіны па спецыяльна распрацаванай праграме быў праведзены збор даных на аснове непасрэднага назірання і сфакусіраваных інтэрв'ю з выканаўцамі абраду «ваджэння Куста» ў наш час, а таксама з інфармантамі, якія асабіста ў мінулым удзельнічалі ў абрадзе; назіралі яго. У працэсе даследавання выяўляліся сёла, у якіх захаваўся абрад, ці звесткі аб яго правядзенні ў мінулым. У кожным населеным пункце, дзе захаваўся абрад або звесткі аб ім інфармантаў, былі зафіксаваны структурныя кампаненты абраду, куставыя песні, абрадавая тэрміналогія і іншыя характарыстыкі. Паўторна, ужо па пытаннях праграмы, былі вывучаны фіксацыі абраду ў населеных пунктах, якія ўказваліся ў літаратуры XIX–XX стст. да правядзення нашага даследавання, там, дзе захавалася традыцыя ці былі непасрэдна выканаўцы абраду, а таксама тых, хто назіраў абрад у мінулым.

У выніку палявых даследаванняў на аснове спецыяльна распрацаванай праграмы ў 1990-я гг. былі выяўлены населеныя пункты, дзе захаваўся абрад

⁴² Китова С. А. Традиционная и современная поэзия... С. 4.

⁴³ Китова С. А. «Вождение Куста» в Волынском Полесье. *Полесье и этногенез славян*. Предварительные материалы и тезисы конф. Москва, 1983. С. 106.

⁴⁴ Шарая В. М. Арэальнае вывучэнне... С. 78–85; Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста». С. 69–76; Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст... С. 84–88; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 307–332; Шарая В. М. Цэннасна-норматывная прырода... С. 122–145.

⁴⁵ Гурманчук О. Н. Арéal распространения обряда «вождения Куста». *Традиции в многонациональном обществе: тезисы докладов Всесоюзной научной конференции* (Минск, 12–16 ноября 1990 г.). Минск, 1990. С. 48–49.

«ваджэння Кўста», атрымана па распрацаванай праграме новая інфармацыя аб абрадзе «ваджэння Кўста» ў 55 населеных пунктах, у тым ліку 44 населеных пунктах у Беларусі, 11 – ва Украіне⁴⁶.

Такім чынам, праведзеныя даследаванні дазволілі ўпершыню вызначыць сучасны арэал абраду, перайсці на новы ўзровень разумення яго семантыкі⁴⁷. Аналіз дазволіў вылучыць архаічнае ядро і напрамак трансфармацыі абраду, наблізіцца да рэканструкцыі яго зыходных форм.

На аснове аналізу эмпірычных даных, атрыманых у выніку палявых даследаванняў у Беларусі і Украіне, было паказана, што арэал абраду Куст з невялікімі адхіленнямі супадае з Піншчынай гістарычнай, што абрад Куст на тэрыторыі Беларусі і Украіны, які захаваўся ў жывым бытаванні, – адзіная па сваім паходжанні, семантыцы і функцыянаванні з’ява⁴⁸. Арэал куставага абраду суадносіцца з тэрыторыяй рассялення ў VIII–IX стст. дрыгавічоў⁴⁹. Упершыню быў вызначаны цэнтр і перыферыя абраду Куст. Вызначэнне арэала абраду дазволіла сфармуляваць палажэнне аб яго перыферыі⁵⁰. Атрыманы найбольш поўны якасны масіў даных аб структурных кампанентах абраду, яго тэрміналогіі, матывіроўках удзельнікаў абрадавых дзеянняў, яго аксіялогіі і інш. дазволіў выявіць крытэрыі ідэнтыфікацыі абраду «ваджэння Кўста», вызначыць яго ідэальна-тыпічныя характарыстыкі, напрамак трансфармацыі⁵¹. Атрыманыя даныя дазволілі зрабіць выснову аб вызначальным значэнні ў абрадзе ідэі культуры роду⁵². Адносна семантыкі абраду быў зроблены вывад, што «абрад “ваджэнне Куста” ёсць выражэнне ідэі роду... Ідэя родавай еднасці, уключаючы жывых і памерлых, у рытуале Куста з’яўляецца вызначальнай»⁵³. Зварот да продкаў павінен быў забяспечыць увесь комплекс умоў, неабходных для жыццядзейнасці роду, у тым ліку і ўмовы для росту раслін⁵⁴. Зроблены вывад, што у абрадзе Куст у вобразна-сімвалічнай форме адлюстравана адзінства роду – сувязь яго памерлых і жывых пакаленняў⁵⁵.

⁴⁶ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 309; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 123–124.

⁴⁷ Шарая В. М. Вясенне-летні цыкл абрадавай паэзіі Піншчыны (узроўні прасторава-часавых адносінаў): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.09 / АН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ім. К. Крапівы. Мінск, 1995; Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста». С. 69–76; Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 84–88; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 307–332; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 109–145; 181–191.

⁴⁸ Шарая В. М. Вясенне-летні цыкл... С. 15; Шарая В. М. Арэальнае вывучэнне... С. 81, 85.

⁴⁹ Шарая В. М. Арэальнае вывучэнне... С. 80.

⁵⁰ Шарая В. М. Вясенне-летні цыкл... С. 12, 16; Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 84–85; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 309; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 123–124.

⁵¹ Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 84–88; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя...; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 113–145, 181–190.

⁵² Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста». С. 72–76; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 120–122.

⁵³ Шарая В. М. Вясенне-летні цыкл... С. 10.

⁵⁴ Там само. С. 11; Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 331; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 120.

⁵⁵ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста». С. 76; Шарая О. Н. Цэннасна-норматывная прырода... С. 122.

Даня нашых палявых даследаванняў паказалі, што у арэале абраду націск у слове *Куста* падае заўсёды на першы склад (Кўста)⁵⁶. Паказана, што ў арэале абраду для ўдзельнікаў абраду лексема *куст* – гэта не расліна. Для абзначэння расліны (куста) выкарыстоўвалася другая лексема – *корч*. Ужыванне слова *куст* (*кўста*) характарызуецца строгай часовай прымеркаванасцю – толькі на Тройцу, у сувязі з абрадам «ваджэння Кўста». Слова *куст* у сучасным арэале абраду ўжывалася толькі ў сувязі з абрадам на Тройцу⁵⁷. Лінгвісты адзначалі, што для абзначэння расліны ў Заходнім Палессі выкарыстоўвалася слова *корч*, аднак гэты факт не разглядалі пры вывучэнні абраду Куст. Таксама не ўлічвалася, што ў мове мясцовага насельніцтва адсутнічала слова *куст* пазаабрадавае. Гэтыя даня былі намі ўпершыню ўлічаны пры аналізе назвы абраду, яго галоўнай фігуры, удзельнікаў абрадавай групы і г. д.⁵⁸ На аснове атрыманых звестак паказана, што ў рамках арэала абраду галоўную фігуру абраду «ваджэння Кўста» і яго ўдзельнікаў вадою не аблівалі⁵⁹.

Палявое даследаванне дазволіла выявіць, што ў межах усяго арэала абраду «ваджэння Кўста» для жанчыны, дзяўчыны, прыбранай у зеляніну, устойліва захоўваецца назва мужчынскага роду – Куст. Толькі ў адзінкавых выпадках намі зафіксаваны іншыя назвы. Па ступені градацыі, аддаленасці ад першаснай назвы агульны напрамак яе трансфармацыі можна прадставіць наступным чынам: *Кўста, наш Кўста, Густ, Гўста, Молодья, дві Молодых, дві Панны*⁶⁰. Паказана, што ў арэале абраду выкарыстоўваецца назва Куст (Кўста), а таксама намінацыйныя мадэлі: «водыты Куст», «водыты Кўста»; «ходыты у Куст», «ходыты у Кўста»⁶¹. Даследаваны аксіялагічныя аспекты абраду «ваджэння Кўста»⁶².

Каляндарная прымеркаванасць, тэрміналогія і структура абраду. Даследаванні, праведзеныя ў 1990-я гг. і першыя дзесяцігоддзі XXI ст., паказалі, што ва ўсім арэале свайго распаўсюджвання абрад «ваджэнне Кўста» быў прымеркаваны да Тройцы⁶³. Як адзначаюць інфарманты, ён праводзіўся на першы ці другі дзень Тройцы⁶⁴: «На пэршы дэнь Тройцы» (Жабчыцы Пінскага р-на); «На пэршы дэнь

⁵⁶ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 307–332; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 129.

⁵⁷ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста». С. 73; Шарая О. Н. Лексема *куст* в контексте повседневности. *Национально-культурный компонент в тексте и языке: материалы II Международной конференции: в 3-х ч.* Минск, 1999. Ч. 2. С. 8486; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 114–118.

⁵⁸ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Куста»... С. 73; Шарая О. Н. Лексема *куст*... С. 84–86.

⁵⁹ Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 85–86.

⁶⁰ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 327–328; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 186–187.

⁶¹ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 311–312; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 129, 186.

⁶² Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 7–8, 122–145.

⁶³ Шарая О. Н. «Куст – только на Тройцу» (о времени проведения календарного обряда «вождения Кўста»). *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*. Мінск, 2020. Вып. 28. С. 357–363.

⁶⁴ У артыкуле выкарыстаны матэрыялы, атрыманыя аўтарам у выніку палявых даследаванняў. Гэтыя матэрыялы прыводзяцца далей без ўказання на тое, што яны былі сабраны аўтарам. У выпадках, калі прыводзяцца даня іншых даследчыкаў, даюцца спасылкі на крыніцу.

Трійцы Кўста водылы» (Буса Іванаўскага р-на); «Трэйца. На пёрвы дэнь»; «Онó на Трэйцу» (Святая Воля Івацэвіцкага р-на) «На вторы дэнь Трўйцы гэто ужэ мы ходылы у Кўста», «Да мы пўйдэмо у цэркву. А пóсля цэрквы ужэ идэм у Кўста ходыты» (Вяз Пінскага р-на); «На другі дзень Трўйцы водзілі Кўста» (Велута Лунінецкага р-на) і г. д.

На поўдні арэала абраду, на беларуска-ўкраінскім памежжы, згодна з атрыманымі намі данымі, Кўст вадзілі на першы дзень Тройцы ў сёлах: Сварыцэвічы, Зэлэнь Дубровіцкага р-на; Бродніца, Сернікі⁶⁵, Омыт, Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны; Дольск, Свалавічы Любяшоўскага р-на Вальнскай вобл. Украіны. У сёлах Залужжа Дубровіцкага р-на, Дзібрыўск Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл., згодна са звесткамі, атрыманымі ад інфармантаў, традыцыя не прасочваецца. У с. Сернікі Зарэчненскага р-на, хаця Кўста вадзілі на першы дзень Тройцы, але «як нэ обходять, хатэй мно́го, то і на другы. Бульш на пёрвы». З першым днём Тройцы была звязана традыцыя Кўста у наступных сёлах на памежжы: Парэ, Ладараж Пінскага р-на; Адрыжын Іванаўскага р-на Брэскай вобл. Беларусі.

На другі дзень Тройцы абрад Кўста выконваўся ў наступных сёлах: Востраў Пінскага р-на; Ападышчы, Баландзічы Іванаўскага р-на; Глінка, Радчыцк, Фядоры Столінскага р-на Брэскай вобл. Беларусі; Іванчыцы, Зарэчнае, Старыя Коні⁶⁶ Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны.

На беларуска-ўкраінскім памежжы ў сувязі з правядзеннем «ваджэння Кўста» вылучаецца с. Жолкіна Пінскага р-на. Палявое даследаванне 1994, 2004, 2012 г. паказала, што абрад выконваўся і на першы, і на другі дзень Тройцы: «На які хоч, і на пёршы і на другы»; «Мы водылы і на пёршы і на другы», «Ніколы Кўста водылы на другі дэнь Трўйцы». Намі зафіксаваны варыянт, калі абрад выконваўся два дні: «На пёршы дэнь надвэчыр і на другы дэнь, два дні»; «надвэчыр, як у цэрквы кончыцца отпра́ва, тогді ужэ собыраюцца, идуть надвэчыр, а потóm на другы дэнь тóжэ, як отпра́вить у цэрквы, тóжэ идуть (інфармант родам з с. Дубчыцы Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл.).

Такім чынам, на поўдні арэала, як і ва ўсім арэале свайго распаўсюджвання, абрад «ваджэнне Кўста» быў прымеркаваны да Тройцы.

Траецкія Дзяды. У арэале абраду выкананню «ваджэння Кўста» часта папярэднічалі Траецкія Дзяды. Абрад таксама суадносіцца з днямі памінання памерлых у чацвер пасля Тройцы – *На́вска Трўйца, На́мська Трўйца, Трўйца умэ́рлых*.

У Заходнім Палессі ў сучасным арэале абраду «ваджэння Кўста» згодна з данымі, атрыманымі ад інфармантаў, абрад Дзяды шырока распаўсюджаны, у тым ліку Дзяды напярэдні Тройцы: *Тройча́ныя Дзяды́* (Велута Лунінецкага р-на); *Трўйча́ны Дэды́* (Ліпнікі Пінскага р-на); *Трўйцо́выя Дэды́* (Асаўніца Іванаўскага р-на); *Троецкы́е Дэды́* (Буса Іванаўскага р-на); *Дэды́ пэ́рэд Трўйцо́ю* (Спорава Бярозаўскага р-на); *Дэды́ пэ́рэд Трўйцо́ю* (Вяз Пінскага р-на); *Дэды́ пэ́рэд Трўйцо́ю* (Багданаўка Лунінецкага р-на; Фядоры, Глінка Столінскага р-на Брэскай вобл.) і інш.

⁶⁵ Шарая В. М. Арэальнае вивучэнне... С. 81–82.

⁶⁶ Цяпер уваходзіць у склад пгт. Зарэчнае.

У арэале Кўста на Украіне, як ужо адзначалася, традыцыю абраду Дзяды ў с. Сварыцэвічы зафіксавала С. Кітова⁶⁷. Згодна з атрыманымі намі звесткамі ў с. Бродніца Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны Траецкія Дзяды «І тэпэр е. У п'ятницу увэчэры і у суботу ура́но. ...то мы у п'ятницу ва́рымо з по́стом увэчэры, ужэ нэ м'яса, нэ мо́лока, по́сне з грыба́мы чы з о́ліімы нава́рымо – э́то ужэ дэдытэпэра увэчэры у п'ятницу. А ура́но ужэ готу́ють у суботу: блы́нцэв напэчу́ть, ка́шы нава́рать, ужэ м'я́снэ ва́рать – готу́ють ужэ у суботу...»⁶⁸. Гаспадар хаты і ўдзельнікі памінальнай трапезы частку ад кожнай стравы спачатку адкладвалі душам продкаў, а пасля елі самі: «Поста́вылы, шчо будэм йісты, обідаты, на стыл і впа́ро́д по ло́жэчцы для йіх на стыл злыва́ють. Усе́го по ло́жэчцы. ... По усім шчыта́ецца гэ́тэ. І называ́ють тро́ецкы́е дэды́».

Важны кампанент Дзядоў перад Тройцай (пятніца і субота) зафіксаваны намі ў с. Глінка Столінскага р-на. Інфарманты адзначаюць асобую пазіцыю родавых продкаў – са святымі: «Хай воны ужэ со святы́мы опочыва́ють, а нэхай воны ужэ нам здорэ́вья по́прыя́ють»⁶⁹. У адносінах да абрадавай стравы характэрны, як правіла, дзеянні па прыкмеце *цэлае – частка*: «Пэ́рвэ, нэжывы́м у мы́сочку трэ́ба откы́даты кану́н, тры ра́зы» (Глінка Столінскага р-на Брэсцкай вобл.)⁷⁰.

На поўдні арэала абраду намі ў 1991 г. зафіксаваныя даныя, якія сведчаць, што перад «ваджэннем Кўста» (на першы дзень Тройцы) наведвалі могілкі, аб лакалізацыі зеляніны ў хаце і на магілах: «У суботу шчэ увэчэры заготовлялы зэлёні клэна, лэпіх, як у нас ка́жуть, шчо на кла́дбішчэ, откла́далы оддэ́льно. Ура́нцы устава́лы, по ха́ты роскыда́лы лэпіх, а потэ́м ужэ у часэ́в во́сім усі́ лю́ды на кла́дбішчэ, нэсу́ть то́го клэ́на зэлё́наго, нэсу́ть лэ́піх на мо́гылы сво́ім рідным, блы́зкым, ло́жаты лэ́піх як бы́дто бы і йіх одві́дають у пра́знік. Лэ́піх – ягі́р. Потэ́м у Кўста ходы́лы»⁷¹ (Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на Ровенскай вобл. Украіны); «У нэдлію пэ́рвы дэ́нь Тру́йцы, бэ́руць лэ́пых, іду́ть кажэ́н на сво́і мо́гылы, по по́койні́ках сэ́дють і стэ́люць лэ́пых, ... стары́шы́е іду́ть на мо́гылы, а мо́лоды́е пошлы́ Кўста убы́ра́ты. Зра́нку іду́ть на мо́гылы, а Кўста ужэ у обі́д, удэ́нь во́дять, до само́го вэ́чора хо́дять» (Бродніца Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл. Украіны)⁷².

У межах арэала абраду «ваджэ́ння Кўста» чацвер пасля Тройцы – *На́вска Тру́йца, На́вська Тру́йца, На́мська Тру́йца, Тру́йца умэ́рлых, Сухы́ чэ́твэр* і інш. Гэта дзень, калі звычайна наведвалі могілкі. У некаторых лакальных традыцыях на могілкі неслі галінкі дрэў: «Пэ́сле Тру́йцы шлы, нэ́слы́ кля́н, бэ́розу і дуба. За́йдэ́ш да на мо́гылку на́тыкаеш. У чэ́твэр. Сухы́ чэ́твэр» (Вяз Пінскага р-на); «На На́вску Тру́йцу занэ́сла́ го́лынку клэ́ну, го́лынкы́ зэ́лены – гэ́то йі́х Тру́йца, мэ́ртвых Тру́йца» (Жолкіна Пінскага р-на); «На́вська Тру́йца – ма́ртвых Тру́йца. На На́вську Тру́йцу ла́паху по́ложаты на мо́гылу у но́гах» (Ладараж Пінскага р-на).

Намінацыйныя мадэлі: «*воды́ты Куст*», «*воды́ты Кўста*»; «*ходы́ты у Куст*», «*ходы́ты у Кўста*». У сучасным арэале абраду Кўста выкарыстоўваецца назва Куст (Кўста), а таксама дзве намінацыйныя мадэлі: «*воды́ты Кўста*», «*воды́ты Кўста*»;

⁶⁷ Кітова С. «Водіння Куста» на Поліссі. С. 72.

⁶⁸ Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 154.

⁶⁹ Там само. С. 162.

⁷⁰ Там само. С. 157.

⁷¹ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэ́нне Куста»... С. 71.

⁷² Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 95.

«ходьбыты у Куст», «ходьбыты у Кўста»⁷³. На паўночным усходзе арэала абраду Кўста інфарманты падкрэслівалі, што для іх лакальнай традыцыі характэрна толькі намінацыя *ходьбыты*: «У Куст ходьбылы на пэршы дэнь. Не, нэ водьбыты, а ходьбыты. Бўдэм ходьбыты у Куст» (Пучыны Пінскага р-на). Згодна з данымі, атрыманымі намі ў выніку палявога даследавання ў 1996 г., інфармантка з с. Асаўніца Іванаўскага р-на А. М. Мендзель, якой было больш за 90 гадоў, акцэнтуючы ўвагу на паводзінах Кўста, выкарыстоўвала прэдыкат *ходьбыты*: «Кўсту нэ паложана спыва́ты. Я сама́ ходьбыла у Кўста, я помэ́таю. Ё́го дэ́ло ходьбыты, зі́лле носы́ты. А шо за Кўстом х́одяты, то тым паложано спыва́ты...».

Па звестках, атрыманых намі ў выніку палявога даследавання на тэрыторыі Украіны, зафіксавана «водьбыты Куст», «водьбыты Кўста» ў населеных пунктах Сварыцэвічы, Зэлэнь Дубровіцкага р-на; Сернікі, Дубчыцы, Зарэчнае, Іванчыцы, Омыт, Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл.; Дольск, Свалавічы Любяшоўскага р-на Валынскай вобл. На памежжы на тэрыторыі Беларусі таксама назва «водьбыты Куст», «водьбыты Кўста» ўжываецца ў населеных пунктах Парэ, Жолкіна, Ладараж, Жыдча, М. Вулька Пінскага р-на, Адрыжын, Ападышча, Баландзічы Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл.

Акрамя намінацыі па дзеянню ваджэння, у адзінкавых выпадках на памежжы зафіксавана «ходьбыты у Кўста»: «Тэпэр не. А як раншэй! То ужэ убэрўца, да у гэтого Кўста іду́ть. ... На другы дэнь Тры́йцы у Кўста ходьбылы» (Фядоры Столінскага р-на); «Підэмо у Кўста» (Востраў Пінскага р-на).

Назва галоўнай фігуры. Як ужо адзначалася, палявое даследаванне дазволіла выявіць, што для жанчыны, дзяўчыны, прыбранай у зеляніну, у межах усяго арэала абраду «ваджэння Кўста» ўстойліва захоўваецца назва мужчынскага роду – Куст (Кўста) з націскам на першы склад. Іншыя назвы зафіксаваны намі толькі ў адзінкавых выпадках.

На поўдні арэала, на тэрыторыі Украіны ў выніку палявога даследавання ва ўсіх лакальных традыцыях намі зафіксавана назва Куст: «Куст, зр́оду вун у нас Куст называ́ецца» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); «Куст кланьявса господарам» (Дольск Любяшоўскага р-на). На беларуска-ўкраінскім памежжы таксама намінацыя галоўнай фігуры Куст (Кўста): «Ё́го называ́лы Куст. Алэ ужэ як во́дять, то во́дять Кўста по сэ́лі» (Парэ Пінскага р-на); «Кўста во́дылы дэ́вкы» (Адрыжын Іванаўскага р-на), за выключэннем лакальных варыянтаў ў Столінскім раёне, дзе пры называнні абраду *ходьбыты у Кўста*, *Ќоста* намінацыя галоўнай фігуры *Куст* і *Ќоста*, «як хто ска́жэ» (інфармант Ярашэвіч Е. Г., 1907 г. н.), выканаўцы абраду і галоўная фігура – дзяўчаты шлюбнага ўзросту: «Ќоста у бі́луй блю́зцы і сподн́ыцы, вэ́нку і косны́ках. ... Вэ́нка зр́облять бы як тэпэрэ́кы дівка до вэ́нца йдэ, то гэ́такого вэ́нка зр́облять... ко́жная у вэ́нку, алэ вжэ ты́е із клéну». Інфармантка адзначае, што дзяўчыне-Кўсту «Ну і клéну ішчы́, по одн́уй хоть клéныны поса́дять». У канцы інтэрв’ю яна паведамляе: «На ей́ каза́лы: Молода́я» (Глінка Столінскага р-на). Назва галоўнай фігуры *Гўста* ў арэале абраду сустракаецца ў адзінкавых выпадках, пры гэтым і ў назве абраду прысутнічае гэ́та лексема (*у Гўсту ходьбыты, Гўсту водьбыты*)⁷⁴.

⁷³ Там само. С. 129, 186.

⁷⁴ Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 186–187.

У выніку даследавання намі быў зафіксаваны пераход назвы галоўнай фігуры Куст (Кўста) на усю абрадавую групу. Абрадавая група ў асноўным не мае спецыяльнай назвы, хаця песні ў некаторых лакальных традыцыях захавалі назву «войско дэвоцкэ» (Камень, Пучыны Пінскага р-на)⁷⁵, але ў асобных выпадках назва *Кўста* з’яўляецца агульнай для ўсіх удзельнікаў: «Ідэ Кўста... усі дэвчата звáлыса Кўста» (Чухава Пінскага р-на)⁷⁶.

Структура абраду. Вывучэнне абраду «ваджэння Кўста» паказала, што яго структура складаецца з наступных этапаў: 1) падрыхтоўчы этап – выбар жанчыны на ролю Кўста, убіранне яе зелянінай; 2) галоўная частка – абход двароў, зварот да гаспадароў з выкананнем кўставых песень і прыняццем ад іх ахвяраванняў для Кўста; 3) дзеянні з убіранне м Кўста; сумесная рытуальная трапеза з удзелам прадстаўнікоў сельскага соцыуму.

Для абраду Куст характэрна: 1) наяўнасць сацыяльнай групы; 2) абмежаванасць прасторы. Абрадавая група на чале з галоўнай фігурай праз гэты абрад аб’ядноўвала ўсю супольнасць дадзенага сяла. Калі ў сяле было некалькі абрадавых груп, то ў гэтым выпадку яны маглі суадносіцца з пэўнымі топасамі сяла.

Згодна з данымі, атрыманымі намі ў выніку палявога даследавання, для ўсяго арэала абраду характэрна, што Куст з іншага сяла не прыходзіў: «З другога сэла Куст нэ прыходыв» (Дабраслаўка Пінскага р-на). Адзначаючы гэта, інфарманты «ваджэнню Кўста» часта проціпастаўляюць каляднікаў, якія маглі прыйсці з іншага сяла і гурт якіх, у адрозненне ад абраду Кўста, быў мужчынскі: «На Кбляды онó мужчыны, Кўста – онó жэншчыны» (Лунін Лунінецкага р-на).

Інфарманты акцэнтуюць увагу на тым, што ў іх «свой» Куст: «Свойі водылы, збыраліса» (Дольск Любяшоўскага р-на); «У нас свій Куст» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на).

Ролю Кўста звычайна ў залежнасці ад узроставай групы ўдзельнікаў выконвала жанчына, дзяўчына або дзяўчынка. У адзінкавых лакальных традыцыях на ролю Кўста выбіралі сірату (Буса, Асаўніца Іванаўскага р-на)⁷⁷. Сірата, у адпаведнасці з народнымі ўяўленнямі, з’яўляецца вельмі блізкай да сакральнай сферы.

Па сведчанні інфармантаў, у Кўста «дэвчата і жэншчыны ходылі молодые і дэвчата ходылі малые, на тры розрады. Трэйтя компанія мэншых, а дру́га – сэрэдніх, а і зрósлые ходылі собі» (Ліпнікі Пінскага р-на), «Старые жэншчыны собі оддэльно, а дэвчата собі, а малёнькы собі, ... на тры гру́пы водылы» (Буса Іванаўскага р-на), «дівчата, жонкы, дівчата малёнькы, кожны собі по Кўсту» (Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на).

Зафіксаваны выпадкі, калі магло быць «нікулькы компаній», пры гэтым захоўвалася ўзроставая стратыфікацыя: «жэншчыны собі, дэвчата собі», «А на хўторы свуй Куст був. Свойі хўтора і свуй Куст» (Дабраслаўка Пінскага р-на)⁷⁸. У с. Багданаўка Лунінецкага р-на пры выкананні абраду Кўста («Поосóбно водылі молодыцы і дэвчакы») прастора сяла дзялілася: «У кажнім кутку свій Куст»; «Дэ конэц – там компанія»; «На кажный ўліцы свій», «У нас був свій Куст», «По свойім

⁷⁵ Шарая О. Западнополюсский обряд Куст: социокультурные особенности и символика. *Гістарычная брама. Гісторыя і культура Палесся*. 2008. № 1. С. 84.

⁷⁶ Шарая В. М. Арэальнае вывучэнне... С. 70.

⁷⁷ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Кўста»... С. 70.

⁷⁸ Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 136–137.

уліцам водьлі, дэ жылі». Інфармант з с. Дубчыцы Зарэчненскага р-на адзначае: «Кажда оддэльно компанія. Молодыцы окрэмо, девчата окрэмо, малые діты нэ водьлі», пры гэтым падкрэслівае, што «У нас у Дубчыцах Кўста водьлі ніколы старышы жонкы». У іншых сёлах «Молодыцы у Кўста ходьлі» (Востраў Пінскага р-на), «Обычно молодыцы» (Фядоры Столінскага р-на).

У пэўных лакальных традыцыях абрадавая група пераважна складалася з дзяўчат: «Бува́ло і молодыцы такы молодые, алэ бульш девчата. Малэнькы не» (Сернікі Зарэчненскага р-на); «Дэвчата водьлі» (Дольск Любяшоўскага р-на); «Кўста водьлі дэвкы» (Адрыжын Іванаўскага р-на).

На поўдні арэала абраду, на беларуска-ўкраінскім памежжы, як і ў межах усяго арэала абраду, таксама зафіксаваны выпадкі, калі «Усі на поміж: і жонкы, і дэвкы, і молодыцы. У нас одна компанія бу́ла. Дэвочкы малэнькы у нас нэ ходьлі» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); «Разом усі» (Парэ Пінскага р-на).

Абход падвор'яў. У межах арэала абрадавая група на чале з Кўстам абходзіць падвор'і: «Дворы обходьлы, у хаты нэ заходьлы» (Дубчыцы Зарэчненскага р-на); «Дворы обходьлы» (Сернікі Зарэчненскага р-на); «Тылько оно дворы обходьлы» (Бродніца Зарэчненскага р-на); «По дворам ходьлы, тылько по дворам» (Дольск Любяшоўскага р-на); «На ка́ждэ подвір'е ходьлы» (Востраў Пінскага р-на). Такім чынам асноўныя рытуальныя дзеянні здзяйсняліся ў межах вясковага соцыуму.

Інфарманты часта акцэнтавалі ўвагу на тым, што абрадавая група з Кўстам павінна была наведцаць кожную хату ў сяле («воны должны булы обыйті ко́жну хату»), калі не паспее, то «обыходьты на трэйті дэнь Трыйцы (Іванчыцы Зарэчненскага р-на).

Рэдкай з'явай была адсутнасць абходу падвор'яў. Паводле сведчання інфармантаў, на поўдні арэала абраду абход двароў у асобных сёлах не адбываўся: «По сэлi шлы, хаты нэ обходьвалы» (Жолкіна Пінскага р-на, інфармант Вербаловіч Г. С., 1909 г. н.)⁷⁹; «Не. Салом вэдуть» (Парэ Пінскага р-на); «Хаты нэ обходьвалы, так по сэлi шлы. Нэ за нашу памэть, а нашы матэры казэлы, шо по хатам обходьлы» (Адрыжын Іванаўскага р-на).

Суправаджальнікі Кўста ўступаюць у рытуальны дыялог з гаспадарамі дамоў, пры гэтым выконваюцца кўставыя песні. Абавязковы элемент гэтай часткі абраду – зварот да гаспадароў з просьбай адарыць Кўста.

Гаспадар (і, або гаспадыня) сустракалі абрадавую цырымонію на парозе свайго дома з ахвяраваннямі для Кўста. Гэтыя паднашэнні для Кўста (хлеб, яйкі, грошы і інш.) прымала адна з жанчын абрадавай групы. Рытуальны дыялог паміж акружэннем Кўста і гаспадарамі заўсёды адбываўся ў двары, у хату не заходзілі, а толькі «пуд двэра, поспэвають, да і йдуть» (Сернікі Зарэчненскага р-на), «Мы стоялы пуд двэрамы, нэ под окном [інфармант катэгарычна адмаўляе такую магчымасць – В. Ш.] ...пуд двэра пудходьты і склоняецца Куст», «Куст ныколы у хату нэ входыв» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); ідуць «пуд порыг, а нэ под окно. Чогó? Гэто ж нэ коляда» (Лосічы Пінскага р-на); «Куст у хату нэ заходыв» (Дольск Любяшоўскага р-на); «Гўсту у хату нэ заходьлі. Гэто правіло. Открывэе хозяйін

⁷⁹ Шарая В. М. Вясенне-летні цыкл... С. 8.

двэра і мы там на порозі на ўліцы стойім чы на дворы, і спываем “гўсту”» (Радчыцк Столінскага р-на)⁸⁰.

Маўчанне, закрытасць, непазнавальнасць – рысы, характэрныя галоўнай фігуры абраду, з’яўляюцца атрыбутам абрадавых фігур, якія атаясамліваюцца з «тым светам». Як адзначаюць інфарманты, Куст «нэ спывав, толькі він онó ходыць мовчком» (Бродніца Зарэчненскага р-на), «Куст нэ спывае» (Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на); «Куст нэ спывав! Як ёго вэдуть» (Зарэчнае Зарэчненскага р-на), «Вонá таксобі ішла, да й і нэ спэвала, а ззаду товаришкы спывалы» (Сернікі Зарэчненскага р-на).

Куст цалкам закрыты зялёнымі галінамі («Куст закрыты, нэчо́го нэ выдно́», «увэсь у зялёному, коб нэ выдно́ було́» (Буса, Красіеўка Іванаўскага р-на); «Ныч нэ выдно́! Нэ ногэй нэ выдно́, нэ очэй нэ выдно́. Чуть-чуть о́чы провэрнэм, коб було́ выдно́, коб ступы́ты. І свойі́ лю́ды нэ познава́лы» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); «І но́гэй нэ выдно́, нэчо́го нэ выдно́» (Дольск Любяшоўскага р-на); «Пóвнстю опорáзвалы плэшны́ком, клéном, бэ́рзою. Нэ выдно́ було́ чоловiка» (Жолкіна Пінскага р-на); «Нэ позна́ты» (Фядоры Столінскага р-на); «Закры́ють всё́, ужэ ёго всё́го» (Парэ Пінскага р-на).

Пасля абходу двароў адбываліся дзеянні з убраннем галоўнай фігуры абраду. Згодна з адказамі інфармантаў на двух этапах нашага палявога даследавання, а таксама па нашых назіраннях, дзеянні з убраннем Кўста не атаясамліваліся з ідэяй знішчэння, пазбаўлення ад яе. Для гэтага элемента абраду на беларуска-ўкраінскім памежжы, як і ва ўсім арэале, характэрна варыятыўнасць. Дзеянні, якія былі на памежжы, уласцівы і іншым лакальным традыцыям арэала абраду.

Часам у межах аднаго сяла інфарманты называлі некалькі розных варыянтаў дзеянняў з убраннем галоўнай фігуры пасля абходу двароў. У с. Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на у час палявога даследавання ў 1991 г. зафіксаваны наступныя варыянты дзеянняў з убраннем галоўнай фігуры пасля абходу двароў: «Голынкы давалы лю́дым», «На колóдзэ вiшалы. Ніколы на повэзла́ був одын. Вiшалы на кóворот. У вóду нэ кыдалы»⁸¹, «Дэ розобра́лыса, там і покы́нулы голлэ́. На колóдзэ мо́жэ вiшалы, за окно́ затыка́лы, за колóдзэ заткнóть».

Іншыя дзеянні з зялёным убраннем Кўста носяць звычайны характар: «Скыда́лы, розбэру́ть Кўста дэ-нэбудь, покы́дають дэ-нэбудь» (Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на), «Роскы́далы, да і усэ́. На кóворот, на колóдзэ нэ вiшалы» (Зарэчнае Зарэчненскага р-на), «Прóсто вы́кынуть» (Фядоры Столінскага р-на), «Як салó усэ́ обходя́ть, то воны́ тогó Кўста розбыра́ють. Скы́нулы да і усэ́ (Парэ Пінскага р-на), «Роскы́дають да й усэ́ дэ-нэбудь. Тэ́е ломáччэ, лыст той поскы́дають, да й і усэ́» (Дольск Любяшоўскага р-на). У некаторых выпадках «на подво́р’іі, дэ убыра́лы ё́го, там і розбыра́лы» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на).

Пасля таго як разабралі Куст, галінкі з убрання «Кóжна бра́ла собі́ покрóхы. Затыка́лы за образа́. Навэ́ть і тэпэрэ́чка бэру́ть» (Сернікі Зарэчненскага р-на); «Дэ хто каза́в, шо гэ́то харашо́, коб моль нэ йiла, як засу́шыш усэ́ гэтэ́, шо на

⁸⁰ Шарая В. М. Абрад «ваджэнне Кўста»: функцыянальная прырода, аксіялогія, трансфармацыя. *Нарысы гісторыі культуры Беларусі: у 4 т.* Мінск, 2016. Т. 3. Культура сяла XIV – пачатку XX ст. Кн. 2. Духоўная культура. С. 208.

⁸¹ Шарая В. М. Арэальнае вывучэнне... С. 84.

Кўсту. Клáлы до одэ́жы, шоб моль нэ й́ла. Засу́швалы. Хто як шо» (Дубчыцы Зарэчненскага р-на).

На заключным этапе абраду – на сумеснай трапезе – былі жанчыны з абрадавай групы, маглі прысутніцаць і іншыя прадстаўнікі мясцовай супольнасці. У наш час, па сведчанні інфармантаў, на гэтым этапе маглі быць і танцы.

Кўставыя песні. Важным складнікам семантыкі абраду «ваджэння Кўста» з’яўляюцца кўставыя песні («трыйца», «трійца», «труйца», «трэйца», «Кўста спывáты», «на Кўста», «як Кўста водылы», «як у Кўста ходылы»), якія ўяўляюць сабой групу тэкстаў, склад сюжэтных сітуацый і паэтычных матываў якіх дастаткова абмежаваны, што наогул характэрна для абрадавай паэзіі, якая мае архаічнае рытуальнае паходжанне.

Сярод кўставых песень можна выдзеліць песні, якія выконваюцца падчас абходу двароў (абходных кўставыя або ўласна кўставыя), а таксама лірычныя кўставыя, якія выконваюцца пасля заканчэння абходу двароў.

Запісаныя ў межах арэала абраду кўставыя песні прадстаўлены звычайна блізкімі паміж сабой варыянтамі. Іх параўнанне дазваляе ўстанавіць інварыянтную схему разглядаемых тэкстаў. Пры аналізе песень з’яўляецца магчымасць вылучыць іх архаічны пласт і навацыі.

Большая частка зместу песень, якія выконваюцца падчас абходу двароў (абходных песень), апісваецца з дапамогай мадэлі, якая ўключае наступныя часткі: рытуальнае стварэнне Кўста, характарыстыку яго якасцей, зварот абрадавай групы да гаспадара дома.

Характэрнай з’яўляецца рытуальная кўставая песня з зачынам «Ой мы булы у вэ́лыкому лісы»:

Ой мы булы у вэ́лыкому лісы,
Нарадылы Кўста у зэ́лены клён,
Нарадылы Кўста у зэ́лены клён.
Выйды, пане, із новаго покою,
Выйды, пане, із новаго покою,
Вынэсь Кўсту да хоть по золотому,
Бо у нашаго Кўста да ныжэнькы нэвэлычкы,
Трэба ёму панчішкы-чэрэвычкы,
Бо він пойдэ да до батэнька у госты,
Трэба ёму чэрэвычкы на помосты.
(Бродніца Зарэчненскага р-на)

Згодна з вынікамі палявога даследавання, праведзенага намі ў 1990 гады, дадзены зачын («Ой мы булы ў вэ́лыкому лісы») характэрны для поўдня і паўднёвага ўсходу арэала, што знаходзіць адпаведнасць і на ўзроўні акцыянальнага коду: «Ідэмо у ліс, у лісы убэрэмо, з ліса вэдэм, ужэ по сэлí хóдымо» (Бродніца Зарэчненскага р-на); «Шлы у ліс, всё зрóbлять, іду́ть у сэлó, спэвáють» (Сварыцэвічы Дубровіцкага р-на). У другім выпадку (Глінка Столінскага р-на) вербальны кампанент («Ой мы булы у вэ́лыкому лісу...») не адпавядае рытуальнаму кантэксту, калі Кўста «убыра́лы у хáты», таму што «казэ́нны ліс далéко, вэ́лікы ліс далéко...».

Для варыянтаў дадзенай рытуальнай песні, зафіксаваных на поўдні і паўднёвым усходзе арэала, характэрны прэдыкат *нарадылы* («Нарадылы Кўста...»), у іншых

выпадках проста канстатуецца факт – «Прывэлы Кўста...». Але ў межах усяго арэала на вербальным узроўні дамiнуе прэдыкат *звылы, ізвылы, ізвылі*: «Ой мы булі у вэлікому лісы, // Извылі й Кўста із зэлёнаго клёну...» (Глінка Столінскага р-на).

Ўбранне з клёну на рытуальным узроўні з'яўляецца ўстойлівым знакам абраду Куст: «одiн клён», «Куст только з клёну» (Лунiн Лунiнецкага р-на); «у клён, сáмо бульш у клён одэвáлы» (Сварыцэвiчы Дубровiцкага р-на). Нават калi пры ўбраннi Кўста выкарыстоўвалi iншую зелянiну, то часта дамiнуе клён: «убыра́лы у клiн, у бэрóзу, у квiты ..., бiльш сáмо у клён» (Сернiкi Зарэчненскага р-на). Таксама на поўднi арэала абраду сустракаецца ўбранне толькi з аеру: «Куст убра́ны з ла́паху. У ла́пах убыра́лы, опэрэ́звалы. Куст був онó з ла́паху» (Парэ Пiнскага р-на).

Абрадавая група пры абходзе падвор'яў уступае ў абрадавы дыялог з гаспадарамi, пры гэтым у рытуальных куставых песнях дамiнуе зварот да гаспадара: «Да выйды, выйды, господарэньку, з хаты, // Да позволь жэ дэ Кўстовэ статы...»; «Выйды, господарэ, з новаго покою, // Вынэсь Кўсту хоч по золотому...»; «Выйды, пане, з новаго покою...», «Дай нам, дядьку, хоч по золотому». У песнях выразна захаваўся зварот да асобы мужчынскага полу.

Як i ў абрадзе Дзяды, у абрадзе Кўста яскрава выражаны статус старэйшага. У наш час размова ў абрадзе «ваджэння Кўста» не вядзецца пра старэйшага як пра кроўнага родзiча, але гэта мужчына, якi можа прэтэндаваць або прэтэндуе на першыства ў сацыяльнай iерархii.

Мужчынскiя пазiцыi дамiнуюць у статусным плане: «Идэ мóжэ трiццацэть душ под Кўстом, звэрну́лы до двэрэ́й, да ужэ шчытáй Куст подхóдыть, у кáжному дворы́ клóняцца хозáйiну» (Иванчыцы Зарэчненскага р-на). Як вынiкае са слоў iнфармантаў, для гаспадара, якога наведвае абрадавая група, гэта звязана з асаблiвай павагай. Гаспадар дома, якi прымаў абрадавую групу, паводзiў сябе адпаведна з сiтуацыяй, уключаючыся ў рытуал⁸².

Аналіз песень, якiя выконвалiся падчас абходу двароў, паказвае, што важным элементам семантычнай характарыстыкi Кўста з'яўляюцца iнварыянты просьбаў, звернутых да гаспадара: Кўсту патрэбны грошы, вада, ежа, абутак. У межах усяго арэала абраду у песнях сустракаецца просьба даць Кўсту «по золотому»: «Да просымо пана хоч по золотому», «Вынэсь, дядюхно, по бiлум золотому», «Пуйдэм до пана, дасть вун по золотэм». Значна радзей сустракаецца «... тры рублiкы з собою», «... нашому Кўсту гроша».

Куст з'яўляецца сiмвалiчным прадстаўнiком «таго свету», свету продкаў (продкаў патрылiнейнага роду). Для семантыкi абраду характэрны матыў «гасцяванне Кўста у бацькi» («до батэнька у госты»), якi, згодна з данымi праведзенага намi ў 1990-я гады палявога даследавання, сустракаецца на поўднi, на паўднёвым усходзе i на поўначы арэала. У куставых песнях, зафiксаваных у розных месцах арэала, гучыць просьба – Кўсту патрэбны абутак: «Трэба ёму панчiшкы-чэрэвычкы», «... да хоч на чырывыкы», «Ой коб купылы Кўстовы чэрэвычкы» i г. д. У песнi, запiсанай намi на поўднi арэала, пасля просьбы даць Кўсту абутак, гучыць яе матыўроўка: «Трэба ёму панчiшкы-чэрэвычкы, // Бо вiн пойiдэ да до батэнька у госты, // Трэба ёму чэрэвычкы на помосты» (Броднiца Зарэчненскага р-на). У асобных населеных пунктах пры адсутнасцi матыву «гасцявання Кўста у бацькi»

⁸² Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 133.

адзначана просьба дароў: «чэрэвычкы на помосты», «чэрэвычкы к помосту» (Бастынь Лунінецкага р-на, Пучыны Пінскага р-на). У рытуальным кантэксте памост мог быць звязаны са светам памерлых.

Асаблівыя адносіны паміж гаспадарамі дамоў і Кўстам устанаўліваюцца праз акт прынясення сімвалічнай ахвяры гаспадарамі. Ахвярапрынашэнне ўраўновае сакральны статус аб'екта, які збіраюцца выкарыстаць, і ахвярадаўцы⁸³. У гэтым акце сакральны статус гаспадароў дома адрозніваецца ад усіх іншых статусных пазіцый, у тым ліку жанчын, якія ўтвараюць абрадавую групу.

Лірычныя кўставыя песні. Перыферыю ў адносінах да архаічнага ядра абраду ўтвараюць лірычныя кўставыя песні. Песні выконваліся пасля абходу двароў. Яны зафіксаваны намі з каляндарнай суаднесенасцю: «трыйца», «труйца», «трэйца».

Па сваёй тэматыцы гэтыя песні – пераважна жальбы на долю маладой замужняй жанчыны. У іх захоўваецца лінія роднасных адносін, але не кроўнароднасных, а роднасных па шлюбу. Вербальны кампанент важны для фіксацыі накіраванасці трансфармацыі, а таксама ідэнтыфікацыі структурных элементаў рытуалу. Вербальны кампанент дазваляе выявіць змены на ўзроўні лірычных песень, у якіх яўна дамінаюць пачуцці і эмоцыі жанчын. У гэтых песнях выражаюцца жаночыя перажыванні, звязаныя з зыходам з бацькоўскага роду і пераходам у род мужа.

Песні пра долю не адарваны ад канкрэтных сацыякультурных адносін, але яны больш позняга паходжання. Яны ўзніклі ў працэсе трансфармацыі абраду «ваджэння Кўста» ў напрамку дамінавання жаночага складніка і займаюць у структуры абраду перыферыйнае месца ў адносінах да абходных кўставых песень.

У лірычных кўставых песнях не выкарыстоўваецца лексема *куст*. Калі для абходных кўставых характэрна непасрэдная сувязь гэтай лексемы з абрадам, яго ядром, то ў лірычных песнях гэта сувязь ледзь праследжваецца.

У лірычных кўставых песнях, якія выконваюцца пасля абходу двароў, удзелена ўвага лёсу асобнага чалавека. Доля ў гэтых песнях індывідуалізавана. Вельмі значымымі для жанчыны аказваюцца адносіны са сваім родам, з якім яна згубіла сувязь у выніку шлюбу, атрымаўшы новы статус. У песнях адлюстраваны разбураныя сацыяльна-бытавыя сувязі. Знакам раз'яднання, разбурэння сацыяльна-бытавых сувязей на вербальным узроўні выступае вада: «Вэлыкая вода усі бэрогы позаймала, // Усэ сэло пэройшла, родынонька нэ познала...» (Чухава Пінскага р-на).

Стыль лірычных кўставых песень, якія выконваюцца пасля абходу двароў, вызначаецца павышанай экспрэсіўнасцю, наяўнасцю драматычных калізій, што стварае вобраз сацыяльна неспрыяльнага свету, у якім жанчына адарвана ад роду:

Ой ты, калына, мні дорогу завалыла,
Коб я молодая да до роду нэ ходыла.
Я тую калыну посэку, порубаю,
Я до свого роду у гостыну побуваю...
(Лобча Лунінецкага р-на).

У песнях нядоля суадносіцца з адарванасцю ад свайго роду: «На чужу сторонку да й замуж пошла, // Ой стрэла ейі доля, доленька лыха» (Жолкіна Пінскага р-на). У

⁸³ Мосс М. Социальные функции священного. Избранные произведения / пер. с франц.; под общ. ред. И. В. Утехина и Н. М. Геренко; сост. В. Трофимов. Санкт-Петербург, 2000. С. 80.

жаночай свядомасці пастаянна прысутнічае жаданне наведаць свой род: «Пойду я до броду по воду, // – Пэрэвэзы мэнэ, муй мыленькы, до роду...» (Лосічы Пінскага р-на).

Як ужо адзначалася, у асобных лакальных традыцыях на ролю Кўста выбіралі сірату. Тэма «сіраты» знайшла сваё адлюстраванне ў лірычных куставых песнях: «Ох і нэшчасліва сыротыная доля, // Люды пьют, гуляють, а вона плачэ стоя...» (Лозічы Пінскага р-на).

Аксіялогія абраду. У выніку шматгадовага палявога даследавання ў Заходнім Палессі былі ўпершыню даследаваны аксіялагічныя аспекты абраду «ваджэння Кўста». Удзельнікі абраду захавалі і элементы эмацыянальнай памяці ў сувязі з абрадам, якія фіксуюцца дастаткова адназначна, што дазваляе на эмпірычнай аснове разглядаць яго аксіялогію.

Неабходна ўлічваць меркаванне аб абрадзе саміх рэспандэнтаў. Важна тое, што пра абрад «ваджэння Кўста» гавораць самі яго выканаўцы. Як паказваюць атрыманыя намі ў выніку інтэрв'ю адказы інфармантаў, для выканаўцаў абраду «ваджэння Кўста», для ўдзельнікаў цырымоніі, носьбітаў традыцыі, абрад валодае высокім аксіялагічным статусам. У рамках усяго арэала абраду мы назіралі ўстойлівае эмацыянальнае пазітыўнае стаўленне да абраду. У адказах інфармантаў адзначалася ўзвышанае асабістае стаўленне да рытуалу: «Гэта вонó шось такэе дорогэе, ва́жнэ» (Буса Іванаўскага р-на); «Куст – ё́то под го́нором, ...нас го́нору́ють, нам даю́ть, нам почо́т, як за́йдэм» (Дабраслаўка Пінскага р-на); «У які́м почо́ті бу́лі мы, Куст, о!» (Вяз Пінскага р-на); «Э́то на́ша жытьё́, ё́то наш обы́чай – Куст» (Дзятлавічы Лунінецкага р-на); «Не́колі́ Куст – гэ́то было́ у почо́це» (Доўгая Івацэвіцкага р-на). Гэта характэрна як у межах усяго арэала, так і на беларуска-ўкраінскім памежжы: «Куст – га́то торжэ́ствó, чо́лові́ка врэ́дыно́га вэ́дуть» (Парэ Пінскага р-на); «Вонó бу́ло всегда́»; «Ні́колы каза́лы, от, ка́жэ, у Кўста хо́дыла. Го́норóво» (Глінка Столінскага р-на); «Куст до́бры. Вэ́ліча́в ко́жну ха́ту Куст. Він нэ́ мына́в нэ́яку ха́ту: чы то́ бідны, чы то́ бага́ты, ны́ко́го нэ́ мына́в» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на) і г. д.

Інфармант з с. Вяз Пінскага р-на ў інтэрв'ю аб абрадзе Куст падкрэслівае ўрачыстасць, важнасць падзеі, паведамляе, што заходзілі ў кожны двор, і пры гэтым адзначае: «Да як прывётствовалы нас!», «О, то шо-то бу́ло Кўста! [узнёсла – В. Ш.]».

Пры адказах на пытанне «Для чаго вадзілі Куст?» выяўлены тыпічныя матывіроўкі выканаўцаў абраду. Атрыманы наступныя адказы: «Такый обы́чай був. Споко́н веко́в онó такэе. Шчэ́ й на́шы й деды́ і пра́деды ро́былы, і бабы́ на́шы» (Зарэчнае Зарэчненскага р-на); «Повэ́дэ́нція та́ка бу́ла. Так завы́де́но бу́ло. Шчэ́ на́шы бацькы́, матуры́, это вонó як почав́са вік, та́ку воны́ узя́лы прычы́ну, так у нас бу́ло. Гэ́то у нас спрэ́дка ві́ка вонó йшло́. А то́пір у нас ужэ́ та́кы за́ко́н» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); «Гэ́то так як і встрэ́чаю́ть зэ́лёны́е свята́, ё́то так яко́сь обы́чай, с прэ́дков він шов, гэ́то вонó шло з ко́рэ́ня в ко́рэнь, з ро́да в род ішло́ вонó такэ́» (Дубчыцы Зарэчненскага р-на); «Обы́чай. Просто́ обы́чай» (Фядоры Столінскага р-на).

Лексема куст у абрадзе. Інфармантам, удзельнікам абраду «ваджэння Кўста» складана патлумачыць, што азначае слова *куст* у абрадзе на Тройцу. У той жа час даследаванне паказала, што лексема *куст* у арэале распаўсюджання абраду «ваджэння Кўста» выкарыстоўвалася ў мінулым толькі адзін раз на год і толькі ў кантэксте гэтага абраду. У свядомасці інфармантаў у Пінскім Палессі пры ўжыванні

слова адчуваецца абсалютызацыя часу і строга часавая прымеркаванасць: «Слово куста од віку гаворать, кўлькы я знаю куста – гэто оно на Труйцу» (Жабчыцы Пінскага р-на)⁸⁴. Слова *куст* ужывалі толькі ў сувязі з абрадам на Тройцу: «Оно на Труйцу ... Куста толькы на Труйцу. Бульш нэколы ёго нэ водбылы» (Вяз Пінскага р-на); «Куст – гато на Трійцы», «Куст – гато шчытавса Трійца» (Парэ Пінскага р-на). Тройца ў Пінскім Палессі часта ідэнтыфікуецца з абрадам і лексемай *куст*: «Оно на Труйцу *куст* казала, бульш нэколы. Труйца – гэто у Куст ходыты» (Пучыны Пінскага р-на); «Труйца то усё Кўста...» (Ставок Пінскага р-на).

Ужыванне лексемы *куст* у значэнні 'расліна' не характэрна для аўтахтоннага насельніцтва не толькі Пінскага, а таксама і Заходняга Палесся. Лексема *корч* у значэнні 'расліна' шырока выкарыстоўваецца сельскім насельніцтвам Заходняга Палесся⁸⁵. На Піншчыне гістарычнай інфарманты адзначаюць: «У нас нэхто нэ кажэ куст, а всі кажуть корчы. Куст – гэто ужэ по-культўрному, а по-старому – корч. У нас корчы да і усё» (Дабраслаўка Пінскага р-на); «Корчы. Корч картóплэв. Куст городскыё зовуть. Пороскольвалыса корчы, да дóбры картóплі, копаты порá, як посохнэ ботва. Корч сморóдны. У корчы – гэто у лісы дэнь-якы гушчак е» (Ставок Пінскага р-на). Гэта датычыць і паўднёвай часткі Пінскага Палесся: «І корч казала сморóдны і куст, як хто, куст ужэ культўрно, а по-дерэвёнскы – корч. Мойі маты і бацько ніколы казала куст? Воны і гэтого слова нэ зналы» (Радчыцк Столінскага р-на); «Корч бўльбы» (Зарэчнае Зарэчненскага р-на) «Корч бўльбы казала. Корчы. Корч сморóдны» (Сернікі Зарэчненскага р-на).

Куст у разглядаемым абрадзе мае сакральнае, сімвалічнае значэнне. У абрадзе гэты рытуальны сімвал мае не толькі вербальнае выражэнне, але і матэрыяльнае ўвасабленне. Сімвал рэпрэзентуе нешта значна больш складанае, чым яго чыста фармальнае матэрыяльнае ўвасабленне. Трэба ўлічваць, што для сімвалізацыі расліны няма патрэбы рабіць значна больш складаны вобраз, чым сама расліна; сімвалічная фігура абраду, якая, у адрозненне ад расліны, рухаецца, хаця і з дапамогай удзельніц абрадавай цырымоніі, фігура, якой трэба зайсці на двор гаспадара, якой патрэбны дары, у тым ліку трэба чаравічкі, якая пойдзе «до батэнька у госты» і г. д. Кўсту у якасці ахвяраванняў прыносяць прадукты, якімі харчуюцца людзі, а не расліны («Нашому Кўсту трэба пыты-йісты даты»); урэшце, абрадавая фігура Куст з'яўляецца адухоўленай, паколькі за лісцёвай вопраткай хаваецца жывы чалавек. Прыродны куст (расліна) заўсёды нерухомы (расце на адным месцы), яго перамяшчэнне магчыма толькі ў выніку знешняга ўздзеяння, у той час як у абрадзе магчымасць самастойнага перамяшчэння (абрадавая фігура ідзе у цэнтры абрадавай групы самастойна, яе не нясуць) з'яўляецца найважнейшай уласцівасцю галоўнай фігуры абраду Кўста.

У абрадзе «ваджэння Кўста» знайшлі адлюстраванне важнейшыя рысы патрылінейна-родавых адносін, вытокі якіх звязаны з архаічнымі формамі сямейна-родавай арганізацыі (дворышча)⁸⁶. Абавязковым для такога сацыяльнага ўладкавання было адзінства тэрыторыі, кроўнароднасных сувязей па мужчынскай

⁸⁴ Шарая О. Н. Лексема *куст*... С. 85.; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа почитания. С. 114–118.

⁸⁵ Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. Мінск, 1993. Т. 1: Раслінны і жывёльны свет / пад рэд. М. В. Бірылы і Ю. Ф. Мацкевіч. С. 77.

⁸⁶ Шарая В. М. Семантыка абраду «ваджэнне Кўста»... С. 73–74; Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 87; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 125.

лініі і патрыярхальнай сямейнай рэлігіі. Абрад і звязаныя з ім народныя рэлігійныя ўяўленні выступалі з аднаго боку рэгулятарам адносін паміж жывымі і памёрлымі членамі роду, з другога – рэгулявалі адносіны паміж кроўна- і някроўнароднаснай часткай роду (жывымі) пры дамінаванні кроўных родзічаў па мужчынскай лініі, ахопліваючы, такім чынам, усю складаную сацыяльна-духоўную арганізацыю патрыярхальнага роду. Даследаванне родаваарыентаваных уяўленняў у традыцыйнай духоўнай культуры з’яўляецца смастойным напрамкам сучасных даследаванняў⁸⁷.

«Куст (Кўста) вадой не аблівалі»: да пытання аб семантыцы абраду. У навуковай літаратуры па пытанні аб семантыцы абраду «ваджэння Кўста» не знойдзена адназначнага рашэння, што шмат у чым абумоўлена абмежаванасцю якасных эмпірычных даных аб абрадзе, якія выкарыстоўваюць некаторыя аўтары, асабліва сямі аўтарскіх падыходаў у цэлым. Мае месца тэндэнцыя некаторых аўтараў разглядаць семантыку абраду «ваджэння Кўста» ў адрыве ад эмпірычных даных, атрыманых у выніку спецыяльных палявых даследаванняў, што вядзе да размывання крытэрыяў ідэнтыфікацыі абраду.

Яшчэ ў XIX ст. з’явілася гіпотэза Казіміра Уладзіслава Вуйціцкага аб падабенстве абрадаў Дадола і Куст⁸⁸. Гэта гіпотэза ўключала ў сябе дапушчэнне аб магчымай сувязі абраду Куст з магіяй выклікання дажджу, паколькі ў балканскім абрадзе Дадола галоўную фігуру абраду, прыбраную ў зеляніну дзяўчыну, аблівалі вадой. Аднак у XIX ст. аналагічныя дзеянні ў дачыненні да прыбранай у зеляніну галоўнай фігуры абраду «ваджэння Кўста» эмпірычна зафіксаваныя не былі⁸⁹.

Абрады Дадола і Куст разглядаў Джэймс Джордж Фрэзер у кнізе «Золотая ветвь». Дадольскі абрад даследчыкам быў разгледжаны ў раздзеле «Магический контроль над погодой», а куставы абрад – у раздзеле «Пережитки культа деревьев в современной Европе»⁹⁰. Як паказаў Д. Фрэзер, абрад Дадола праводзіўся падчас засухі, у адпаведнасці з абрадам гаспадыня дома вылівала вядро вады на прыбраную ў зеляніну дзяўчыну – Дадолу. Матывіроўкі дзеянняў і песні дзяўчат, удзельніц абраду, таксама былі выразна звязаны з магіяй выклікання дажджу. Абрад Куст Д. Фрэзер разглядаў як каляндарны абрад і з выкліканнем дажджу не звязваў. У канцы 1930-х гг. Дзмітрый Зяленін адзначаў, што «ни в песнях, ни в поверьях нет никакого намека на связь “куста” с вызыванием дождя»⁹¹.

⁸⁷ Шарая В. М. Родавая свядомасць у традыцыйнай духоўнай культуры народаў Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы. *Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XIV Міжнародны з’езд славістаў (Охрыд, 2008)*: дакл. бел. дэлегацыі. НАН Беларусі. Мінск, 2008. С. 321–334; Charaia O. Représentations archaïques concernant la lignée dans les lamentations rituelles. *Cahiers slaves*. 2013. No 13. P. 43–63; Шарая В. М. Родаваарыентаваныя ўяўленні ў традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў. *Нарысы гісторыі культуры Беларусі*: у 4 т. Мінск, 2016. Т. 3: Культура сяла XIV – пачатку XX ст. Кн. 2: Духоўная культура. С. 458–481; Шарая В. Каляндарныя абрады ўшанавання продкаў у традыцыйнай культуры беларусаў: праблемы і перспектывы даследавання. *Acta Albaruthenica*. 2018. Т. 18. С. 317–332.

⁸⁸ Wójcicki K. Wł. Kronika literacka. *Biblioteka Warszawska*. 1851. Т. 4. S. 361–362.

⁸⁹ Шарая О. Н. Западнополесский обряд «вождение Кўста» как социокультурный феномен и проблемы его изучения. *Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні*: зб. навук. прац. Мінск, 2015. Вып. 2. С. 34.

⁹⁰ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Москва, 1983. С. 72–73, 128.

⁹¹ Зеленин Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. Москва; Ленинград, 1937. С. 59.

У канцы 1970-х гг., пасля таго як пачаліся сучасныя даследаванні абраду «ваджэння Куста» у Заходнім Палессі, гіпотэза XIX ст. аб падабенстве абрадаў Куст і Дадола паўторна з’явілася ў навуковай літаратуры. У сувязі з гэтым быў зроблены акцэнт на магіі выклікання дажджу. У артыкуле «К реконструкции древнеславянской духовной культуры (лингво-этнографический аспект)», які быў апублікаваны ў дакладах савецкай дэлегацыі на VIII Міжнародным з’ездзе славістаў у 1978 г. (Заграб–Любляна), М. Талстой і С. Талстая адзначалі: «... наличие подобного обряда, именуемого “кустом”, в Полесье на Пинщине с довольно четкой и ограниченной локализацией и с временной приуроченностью к Троице..., с рядом характерных деталей (ряженье в листву, обливание водой, пение песен, одаривание исполнительниц) не позволяет его считать чисто балканским и склоняет к выводу о праславянском его происхождении»⁹². Аднак даставерных эмпірычных даных, якія пацвярджаюць «абліванне вадой» у абрадзе Куст, аўтары не прывялі.

Іншымі аўтарамі не пацвярджалася сувязь абраду «ваджэння Куста» з магіяй выклікання дажджу. С. Кітова ў 1972 г., зыходзячы з даных, атрыманых ёю ва Украіне ў с. Сварычэвічы, адзначала: «... на наш погляд, Куст не мае нічога спільнага з чарамі выклікання дощу»⁹³. У іншай рабоце (1983) яна адзначала, што «Волынский “Куст” ... не связан с ритуальными действиями, направленными на вызывание дождя»⁹⁴. У 1999 г. у слоўніку «Славянские древности» быў апублікаваны артыкул С. Талстой «Дождь», дзе адзначалася: «Обливание составляет главный элемент специальных обрядов вызывания Д. – ю.-слав. “додолы” и “пеперуды” и в.-слав. “куста”, в которых по селу от дома к дому водят девочку, увешанную зеленью, и поливают ее у каждого дома водой, чтобы вызвать Д.»⁹⁵. Сцвярджэнне, што ў абрадзе “куст” галоўную фігуру абраду палівалі вадой, памылковае⁹⁶.

У 1999 г. у артыкуле «Функциональная природа обраду Куст» В. Шарая з улікам эмпірычных даных, атрыманых ёю ў выніку экспедыцый, зрабіла выснову, што «Меркаванне аб тым, што ў абрадзе Куст змяшчаюцца некаторыя дзеянні (абліванне вадой), характэрныя для спецыяльных рытуалаў выклікання дажджу, не знайшло пацвярджэння ў рамках праведзенага намі палявога даследавання ў арэале распаўсюджвання абраду Куст»⁹⁷.

У 1990-я гг. у ходзе правядзення палявога даследавання інфармантам у арэале абрада «ваджэння Куста» ў адпаведнасці з праграмай нашага даследавання задавалася пытанне: «Ці аблівалі жанчыну (дзяўчыну), якая ўбрана ў зеляніну (Куст), вадой?». Усе апытаныя інфарманты далі адказ «Не», пры гэтым адказы былі дадзены упэўнена, адназначна, без цяжкасцей і сумненняў. Прывядзем найбольш характэрныя адказы:

⁹² Толстой Н. И., Толстая С. М. К реконструкции древнеславянской духовной культуры (лингво-этнографический аспект). *Славянское языкознание: доклады советской делегации: VIII Международный съезд славистов* (Загреб; Любляна, сентябрь 1978 г.). Москва, 1978. С. 375.

⁹³ Кітова С. «Водіння Куста» на Поліссі. С. 73.

⁹⁴ Кітова С. А. «Вождение Куста» в Волынском Полесье. *Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конф.* Москва, 1983. С. 106.

⁹⁵ Толстая С. М. Дождь. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К. С. 108.

⁹⁶ Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 143–145; Шарая О. Н. «Куст (Куста) водой не обливали» (к вопросу о семантике западнополесского обряда «вождения Куста»). *Питанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*. Мінск, 2019. Вып. 26. С. 342–348.

⁹⁷ Шарая В. М. Функциональная природа обраду Куст. С. 85.

«Такόго нэ булό. Гэто нэзакόнна облыва́ты Кўста. Гэто ж ёго вода́ть сухэнького, убрáнэнькы вун, вун жэ на сэбó одэ́жу чы́стэньку, да яёр хорόшы, да клён» (Асаўніца Іванаўскага р-на); «Не. Нэхтó нэхόго нэ облыва́в»; «Нэгдэ́ у нас такόго нэ булό»; «Не. Такόго нэ булό»; «Нэхтó нэ облыва́в»; «У нас гэтого нэ булό»; «Нэ булό нэхόль», «Куст водо́ю нэ облыва́лы! Не» (Ставок, Пасенічы, Наваселле, Чэнчыцы Пінскага р-на; Буса, Застружжа, Красіеўка Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл.).

На поўдні арэала Кўста (на тэрыторыі Украіны) таксама носьбіты традыцый катэгарычна адмаўляюць магчымасць аблівання Кўста вадой: «Нэ булό такόго. Не, нэ булό» (Дольск Любшаоўскага р-на); «Не, не, нэ облыва́лы. Шчо не, то не, голубко. Нэ булό такόго обы́чаю» (Бродніца Зарэчненскага р-на); «Не, нэ булό! Нэ облыва́лы Кўста водо́ю» (Сернікі Зарэчненскага р-на); «Не, не. У нас такόго нэ булό» (Іванчыцы Зарэчненскага р-на); «Не. У нас такόго нэ булό» (Зарэчнае Зарэчненскага р-на) і інш. У с. Дубчыцы Зарэчненскага р-на інфарманты адмаўляюць магчымасць аблівання Кўста вадой, пры адказе на пытанне адзначаюць: «У нас водо́ю облыва́лы тогді́, як нэ бува́е дошчыв. То нэ Кўста».

Інфарманты без цяжкасцей называлі канкрэтныя дзеянні, накіраваныя на выкліканне дажджу, але гэта не мае ніякага дачынення да Кўста.

Такім чынам, на аснове атрыманых даных было паказана, што ў арэале абраду «ваджэння Кўста» галоўную фігуру абраду і ўдзельнікаў, якія яе суправаджаюць, вадой не аблівалі⁹⁸. У 2008 г. у вучэбна-метадычным дапаможніку для студэнтаў Р. Кавалёва таксама адзначыла, што абраду Куст не ўласціва магія выклікання дажджу⁹⁹.

У той жа час трэба адзначыць, што ў апошняе дзесяцігоддзе з’явіліся публікацыі, у якіх мае месца відавочнае ігнараванне крытэрыяў ідэнтыфікацыі абраду «ваджэння Кўста», што суправаджалася выкарыстаннем фіктыўных даных (псеўдаінфармацыі) для доказу таго, што нібыта ў гэтым абрадзе мелі месца дзеянні з абліваннем. У 2013 г. у выдавецтве «Індрік» была апублікавана праца мінскага лінгвіста Мікалая Антропава «Белорусские этнолингвистические этюды: 3. «Куст» (часть первая)» (далей – «Этюд», 2013), у якой аўтар сцвярджаў, што абліванне вадой галоўнай фігуры абраду «ваджэння Кўста» і/або абрадавай групы адносіцца да цэнтральных рытуальных дзеянняў гэтага абраду¹⁰⁰. У тэзісах даклада на XV Міжнародным з’ездзе славістаў у Мінску (2013) «“Ваджэнне Кўста” ў кантэксце праблематыкі беларуска-іншаславянскіх (-неславянскіх) этналінгвістычных адпаведнасцей» М. Антропаў таксама адзначаў, што цэнтральнае дзеянне абраду – абліванне вадой, сцвярджаў, што асноўнай дамінантай абраду «ваджэння Кўста» з’яўлялася магія выклікання дажджу¹⁰¹. Гэта ж памылковае сцвярджэнне М. Антропаў паўтарыў у

⁹⁸ Шарая В. М. Функцыянальная прырода абраду Куст. С. 85–86; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 143–145.

⁹⁹ Кавалёва Р. М. Лакальна-рэгіянальныя парадгмы беларускага фальклору: вучэб.-метадыч. дапам.: у 3 ч. Мінск, 2008. Ч. 1: Заходнепалескія куштавыя песні. С. 95.

¹⁰⁰ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды: 3. «Куст» (часть первая). *Ethnolinguistica Slavica: к 90-летию академика Никиты Ильича Толстого*. Москва, 2013. С. 168–171.

¹⁰¹ Антропаў М. П. «Ваджэнне Кўста» ў кантэксце праблематыкі беларуска-іншаславянскіх (-неславянскіх) этналінгвістычных адпаведнасцей. XV Міжнародны з’езд славістаў = XV Международный съезд славистов = XV International Congress of Slavists. Тэзісы дакладаў: у 2 т. Мінск, 2013. Т. 1: Мовазнаўства. С. 28.

публікацыі «Этналінгвістычны кантынуум заходнепалеска-беларускага абрадавага *Куста*» у выданні «Беларускі фальклор. Вып. 2»¹⁰².

Важна адзначыць, што М. Антропаў асабіста не назіраў абрад «ваджэння *Куста*» у жывым бытаванні, асабіста не праводзіў апытанняў інфармантаў у населеных пунктах, дзе захаваўся абрад.

Лінгвіст звязваў правядзенне абраду з засухай. У «Этюд» (2013) ён спасылаецца на наступныя даныя з дыялекталагічнага зборніка (2005) з с. Вяз Пінскага р-на Брэскай вобл.: «4. **Засуха**. Во врэмья за́сухі украша́ють на **Тро́йцу** дівку: вэнца́ рблять і надэва́е на го́лову. І вонбі́ спыва́ють, пуд ка́жду ха́ту. Гэ́то було́ днём – ку́ста во́дять»¹⁰³. Гэты тэкст патрабаваў крытычнага разгляду. У прыведзеным фрагменце быў няправільна пастаўлены націск у слове «куста». У с. Вяз Пінскага р-на, як і ва ўсім сучасным арэале абраду, націск у дадзеным слове падае заўсёды на першы склад («ку́ста»)¹⁰⁴. Як вынікае з тэкста ў дыялекталагічным зборніку, для таго каб абрад праводзіўся, неабходна было спалучэнне дзвюх умоў – свята Тройцы і абавязкова засухі ў гэты дзень. На самай справе гэты абрад праводзіўся штогод толькі на Тройцу, незалежна ад умоў прыроднага характару. Адсутнасць ці наяўнасць засухі ў гэты дзень не мела ніякага значэння. У той жа час аўтар «Этюд» (2013), спасылаючыся на даныя са зборніка, якасць якіх выклікае пытанні адносна іх даставернасці, зрабіў адназначную выснову аб аказіяльнай прымеркаванасці¹⁰⁵. Аднак каляндарная прымеркаванасць абраду да Тройцы ў с. Вяз не выклікае сумневу, што пацвярджаецца вынікамі праведзеных намі палявых даследаванняў. У дадзеным населеным пункце інфарманты таксама катэгарычна адмаўлялі абліванне вадой галоўнай фігуры абраду «ваджэння *Куста*»: «Такі́ почо́т нам був. О, во́дою? Поня́ття тако́го нэ було́... Тут усі́, трэ́ба да і усё хо́дыты. Ку́ста коб облы́лы б, то нэ́хто нэ пошо́в бы»; «Почо́тно, э́то ужэ́ такэ́, у-у-у, вік нэ́хто нэ́ чы́пыть...».

Як паказаў праведзены аналіз і даныя палявых даследаванняў у сучасным арэале бытавання абраду «ваджэння *Куста*», меркаванне М. Антропава аб сувязі семантыкі абраду «ваджэння *Куста*» з абліваннем вадой, аб тым, што абрад носіць аказіянальны характар, не адпавядае рэчаіснасці, было паказана, што прыклады скажэння аўтэнтчнай традыцыі мінскім лінгвістам звязаны з выкарыстаннем недаставерных, фіктыўных даных¹⁰⁶. Такім чынам, галоўную фігуру абраду «ваджэння *Куста*» вадой не аблівалі, сцвярджэнне аб сувязі дадзенага абраду з магіяй выклікання дажджу памылковае.

¹⁰² Антропаў М. П. Этналінгвістычны кантынуум заходнепалеска-беларускага абрадавага *Куста*. *Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні*: зб. навук. прац. Мінск, 2015. Вып. 2. С. 108.

¹⁰³ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 170; Шмат Дз. М. Тэксты з вёскі Вяз Пінскага раёна. *Скарбы народнай мовы*. Дыялекталагічны зб. Мінск, 2005. С. 333.

¹⁰⁴ Шарая В. М. Абрад Куст: функцыянальная прырода, трансфармацыя... С. 307–332; Шарая О. Н. Ценностно-нормативная природа... С. 129.

¹⁰⁵ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 167, 170.

¹⁰⁶ Шарая О. Н. Обряд «вождение Куста»: особенности полевых исследований в 70–90-е годы XX века. *Беларусь у XIX–XXI стагоддзях: праблемы этнакультурнага і нацыянальна-дзяржаўнага развіцця*: зб. навук. артыкулаў. Гомель, 2013. С. 279; Шарая О. Н. Обряд «вождение *Куста*» и особенности его изучения. *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*. Мінск, 2014. Вып. 17. С. 254–256; Шарая О. Н. Западнополесский обряд «вождение *Куста*» как социокультурный феномен... С. 50–51, 62–63; Шарая О. Н. «Куст (*Куста*) вадой не обливали»... С. 344–347.

Псеўдакуставыя фіксацыі як праблема ідэнтыфікацыі абраду «ваджэння Кўста». В 2013 г. у дакладзе на XV Міжнародным з'ездзе славістаў М. Антропаў сцвярджаў, што трэба канстатаваць: «Географія *Кўста* (и частічна “кустовых” песен) не абмяжываецца выключна істэрычнай Піншчынай, дзе знаходзіцца (в некаторых населеных пунктах застаецца і сёчас) асноўнай арэал жывога бытавання абрада»¹⁰⁷. Лінгвіст сцвярджаў: «На запад ад яго па напраўленню к Гродно распадаецца пояс “кустовых” запісаў с чётка выдзяляемым ружанскім мікраарэалам; фіксацыі на ўсход ад Пінскага арэала прадстаўляюць сабой яго ўсходнюю граніцу, дзе ачытаецца сіметрычны ружанскаму саотвешчваючы мікраарэал на Чечершыне»¹⁰⁸. Такім чынам, на думку аўтара, за межамі арэала абраду «ваджэння Кўста» ёсць два мікраарэалы так званых «куставых запісаў».

М. Антропаў неабгрунтавана атысамлівае формы абраду, якія распаліся, зафіксаваныя ў канцы XIX ст. М. Федараўскім як часткі абраду Купалы ў мястэчку Лыскава і яго ваколіцы, з абрадам «ваджэння Кўста», для чаго метадалагічна некарэктна выкарыстоўвае паняцце «куставыя фіксацыі». На гэтым некарэктным метадалагічным прыёме заснавана меркаванне аўтара аб «ружанскім мікраарэале Кўста».

Намі ўпершыню разгледжана гэтая праблема з улікам новых даных, атрыманых у выніку палявога даследавання. Палявыя даследаванні былі праведзены намі ў с. Лыскава Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. (у мінулым мястэчка) і навакольных сёлах: Грук Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. (раней – Грушоўцы)¹⁰⁹ Ваўкавыскага павета Гродзенскай губ.); Вільянава Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. (раней – Кавалеўцы Ваўкавыскага павета Гродзенскай губ.); Масевічы Пружанскага р-на Брэсцкай вобл.; Куклічы Свіслацкага р-на Гродзенскай вобл.; Верашчакі Свіслацкага р-на Гродзенскай вобл.¹¹⁰.

Лыскава – у мінулым мястэчка, валаснае праўленне. У канцы XIX ст. тут былі праваслаўная царква, капліца, сінагога, яўрэйскі малітоўны дом, школа, 14 крам, піўная крама¹¹¹. Атрыманыя намі звесткі дазваляюць узнавіць і дапоўніць інфармацыю пра абрадавыя дзеянні сельскай моладзі, што цікавыя нас, на Купалу ў Лыскава, якія ў канцы XIX ст. былі апісаны М. Федараўскім. Як адзначае інфармант (1929 г. н.) з с. Лыскава Пружанскага р-на, «Ужэ пры мне не было. Мая маці расказвала і бацько расказваў, што *кўста прыбіралі*... на Купайло. І па ёўрэях

¹⁰⁷ Антропов Н. П. «Вождение Кўста» в контексте проблематики белорусско-инославянских (неславянских) этнолингвистических соответствий: доклад на XV Международном съезде славилов (Мінск, 20–27 августа 2013 г.). Мінск, 2013. С. 6.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ М. Антропаў у спісе населеных пунктаў, у якіх, на яго думку, «фіксировался обряд Кўста и/или кустовые песни» у XIX і XX стст., пералічвае наступныя: «б. Волковысский у. (2) Грушевы, Ковалевы». Пры гэтым лінгвіст тлумачыць: «Отсылка с старому административно-территориальному делению указывает на то, что в настоящее время населённый пункт уже не существует». Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 178. Аднак гэта сцвярдженне памылковае, паколькі дадзеныя населеныя пункты (Грушоўцы, Кавалеўцы) існуюць, але пад іншымі назвамі: Грук і Вільянава адпаведна.

¹¹⁰ Шарая О. Н. Проблемы картографирования обряда «вождения Кўста» и определение его западной границы. *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*. Мінск, 2016. Вып. 21. С. 284.

¹¹¹ Волости и важнейшие селения европейской России. Санкт-Петербург, 1886. Вып. 5: Губернии Литовской и Белорусской областей. С. 73.

той *куст* хадзіў, танцаваў. І еўрэйі выносілі булкі. Там абаранкаў яму... Да. А той *куст* па еўрэйскіх ганках танцаваў. Песні спяваў... Брэдзяжкі. Па хазяевах яны не хадзілі. Ано па еўрэях. Усёй цэнтр гэты. Сплашное, адны еўрэйі тут былі, то партныя, то сапожнікі. Многа было». Інфармант адмаўляе абыход поля з *кустом* на Купалу: «Полё хадзілі на Юр'ё, з свяцёным хлебам хадзілі па полю людзі. Свайі палоскі хлебам абносілі. На Георгія. Вот калі хадзілі па полю людзі. А *куста* на поле не вадзілі». Для Лыскава і навакольных сёл характэрны хранонім *Сёмуха*, а не *Тройца*. Інфармант адзначае, што «*куста* на Сёмуху не было»¹¹².

Інфармант з с. Вільянава Пружанскага р-на адзначае: «Абліваліся. Маладыя друг друга. Толькі на Купайло». Іншы інфармант (1924 г. н.), які нарадзіўся і вырас у с. Масевічы Пружанскага р-на, расказаў наступнае: «На Купайло... хадзілі, вадзілі, як называлі *куста*...», «На Купайло галінкамі абстаўлялі. Хто сагласіцца... Яно аджывало», «Это ўсё халастыя былі, маладзёж». Пры гэтым выконвалі песню: «Сёння Купайло, завтра Ян./ Ліхо малойчыкам, і ліхо нам».

Атрыманія намі даныя паказваюць, што ў мястэчку Лыскава ў канцы XIX ст. захоўваліся абрадавыя дзеянні сельскай моладзі шлюбнага ўзросту (хлопцаў і дзяўчат) на Купалу, якія ўключалі прыбіранне адной з дзяўчат у зеляніну, пры гэтым выконваліся купальскія, а не куставыя песні, абрадавая працэсія спынялася на парозе дамоў яўрэяў, сялянскія двары не наведвалі¹¹³. У ходзе праведзенага намі палявога даследавання ў с. Куклічы Свіслацкага р-на Гродзенскай вобл., якое знаходзіцца побач з Лыскава, было апытана сем інфармантаў, якім былі зададзены пытанні аб наяўнасці абраду «ваджэння *Куста*». Атрыманія намі звесткі не пацвярджаюць наяўнасці прыбранай у зеляніну фігуры з імем *Куст* (*Куста*), а таксама абрадавых дзеянняў – хаджэння з *кустом* «з ядлоўчыка» у гэтым населеным пункце, як гэта адзначаецца ў некаторых працах¹¹⁴. Адказы інфармантаў былі тыповымі: «Пры маёй памяці не было»; «Не за маю памяць» і г. д. Падводзячы вынік, адзначым, што даныя паказваюць: у мястэчку Лыскава ўжо ў канцы XIX ст. некаторыя фрагменты абрадавых дзеянняў, фармальна падобныя на асобныя элементы абраду *Куст*, былі прымеркаваны да абраду Купала і выконваліся толькі сельскай моладдзю шлюбнага ўзросту, пры гэтым мелася відавочная выразнасць гульнявога характару выкананых дзеянняў, у якіх выкарыстаны толькі фрагменты, знешне падобныя на некаторыя элементы куставага абраду, які ўжо распаўся, не захаваліся нават у трансфармацыйнай форме, г. зн. уласна абрадам *Куст* гэтыя дзеянні не былі ўжо ў канцы XIX ст.¹¹⁵.

Адна з «куставых фіксацый» на карце «Геаграфія “Куста”» М. Антропава называецца «Жаніцьба *Куста*», якая нібыта мела месца ў с. Стральцы Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл. Лінгвіст спрабуе суаднесці гэту «куставую фіксацыю»,

¹¹²Шарая О. Н. Западнополесский обряд «вождение *Куста*» как социокультурный феномен... С. 57–58; Шарая О. Н. Проблемы картографирования обряда «вождения *Куста*»... С. 284.

¹¹³Шарая О. Н. Западнополесский обряд «вождение *Куста*» как социокультурный феномен... С. 58; Шарая О. Н. Проблемы картографирования обряда «вождения *Куста*»... С. 284.

¹¹⁴Басько В. І., Кухаронак Т. І. Каляндарныя святы, звычаі і абрады. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. Мінск, 2006. Т. 3. Гродзенскае Панямонне: у 2-х кн. Кн. 1. С. 188; Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 168.

¹¹⁵Шарая О. Н. Проблемы картографирования обряда «вождения *Куста*»... С. 285.

абазначаную пунктам 3 на яго карце¹¹⁶, з заходняй мяжой геаграфіі «ваджэння Кўста». М. Антропаў у некалькіх сваіх публікацыях, разглядаючы пытанні семантыкі абраду «ваджэння Кўста», прыводзіць тэкст «Жаніцьба Кўста», таксама ў дадатку¹¹⁷.

Намі было праведзена палявое даследаванне ў с. Стральцы Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл. Згодна з атрыманымі ад інфармантаў звесткамі, тут не было абрадаў «ваджэння Кўста» і «Жаніцьбы кўста». Жыхары с. Стральцы, мясцовыя, на нашы пытанні аб абрадзе «Жаніцьбы кўста» адзначалі наступнае: «Нехта прыдумаў. Нехта пісаў абы пісаць»; «У нашай вёскі гэтага не было»; «У нас не было гэтага», «Не, не было»; «Тут такога не было. Пры маёй памяці не было» і г. д. Усе інфарманты катэгарычна адмаўляюць правядзенне ў іх сяле абраду «Жаніцьба кўста», песень і іншых звестак, якія выкарыстоўвае М. Антропаў, прыводзячы апісанне «Абрад “Жаніцьба кўста”» ў сваіх работах. На наша пытанне: «Ці прыбіралі ў галінкі клёну, бярозы і вадзілі па сялу перад Тройцай (на Тройцу) маладыя дзяўчаты Кўста?», інфарманты з с. Стральцы, катэгарычна адмаўляючы гэта, адзначалі: «Эта каровы заквечвалі на рогі на Сёмуху», «Пастухі заквечвалі каровы» і г. д.

Падводзячы вынік, адзначым, што так званая «Жаніцьба кўста» – псеўдаінфармацыя. М. Антропаў пры гэтым спасылаецца на архіўныя даныя – запіс “Жаніцьбы кўста” зроблены ў 2000 г. ад інфарманткі «Сивко Г. С., 1939 г. р., местной (Архіў ІМЭФ)»¹¹⁸, аднак такой жыхаркі ў с. Стральцы Мастоўскага р-на не было.

На падставе «куставых фіксацый» М. Антропаў выдзяляе некалькі населеных пунктаў на Чачэршчыне, што адлюстравана ў тэкстах шэрагу яго публікацый, у тым ліку і на яго карце «Геаграфія “Кўста”». Аднак пры гэтым лінгвіст памылкова адносіць населеныя пункты з вылучанымі ім «куставымі фіксацыямі» на Чачэршчыне да Магілёўскай вобласці Беларусі, тады як Чачэрскі р-н і населеныя пункты, што ўваходзяць у яго склад, якія разглядае М. Антропаў, адносяцца да Гомельскай вобл. Беларусі. У публікацыях, у дадатку «Спісок населённых пунктов, в которых фиксировался обряд Кўста и/или кустовые песни», лінгвіст памылкова ўказвае: «Могилёвская обл.: Чечерский р-н (4): Бабичи, Красница, Меркуловичи, Широкое»¹¹⁹. Гэта датычыць таксама спісу населеных пунктаў да карты «Геаграфія “Кўста”»¹²⁰. Памылковае аднясенне населеных пунктаў Гомельскай вобласці да Магілёўскай вобласці захавалася ў трох публікацыях лінгвіста з 2013 па 2015 г., якія ўключаюць карту М. Антропава «Геаграфія “Кўста”», у тым ліку ў апублікаваным дакладзе на XV Міжнародным з’ездзе славістаў (2013). У ніжэйпрыведзеных спасылках на публікацыі захоўваюцца геаграфічныя тлумачэнні ў аўтарскай рэдакцыі М. Антропава. У дакладзе на XV Міжнародным з’ездзе славістаў М. Антропаў адзначаў, што с. Бабічы Чачэрскага раёна, на яго карце пункт 17 («17. Бабичи Че-

¹¹⁶ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 179; Антропов Н. П. «Вождение Кўста» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этналінгвістычны кантынуум... С. 145.

¹¹⁷ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 165, 167, 169, 172, 174; Антропов Н. П. «Вождение Кўста» в контексте... С. 5, 8, 10, 27, 39–40; Антропаў М. П. Этналінгвістычны кантынуум... С. 104, 107, 109, 113, 144. М. П. Антропаў выкарыстоўвае два варыянты назвы: «Жаніцьба Кўста» і «Жаніцьба кўста».

¹¹⁸ Антропов Н. П. «Вождение Кўста» в контексте... С. 39–40.

¹¹⁹ Там само. С. 38; Антропаў М. П. Этналінгвістычны кантынуум... С. 142.

¹²⁰ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 179; Антропов Н. П. «Вождение Кўста» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этналінгвістычны кантынуум... С. 145.

чер. Мг.))¹²¹, з'яўляецца «самой восточной по имеющимся данным фиксацией как собственно обряда “вождения *Куста*”, так и “кустовых” песен»¹²².

Намі было праведзена палявое даследаванне ў с. Бабічы Чачэрскага р-на Гомельскай вобл. Усе апытаныя інфарманты катэгарычна адмаўлялі наяўнасць у мінулым абраду «ваджэння *Куста*», адмаўлялі і выкананне куставых песень: «Гэтага не было», «У нас гэтага не было», «Тут такога не было»¹²³.

У зборніку «Чачэршчына...» змешчана апісанне абраду «ваджэнне куста» з с. Бабічы Чачэрскага р-на, на якое спасылаецца М. Антропаў. Яно запісана ад Лаўрыноўскай Ганны Міхайлаўны, 1929 г. н.¹²⁴. Намі было праведзена інтэрв'ю з Г. М. Лаўрыноўскай, 1929 г. н., якая жыла ў с. Бабічы, але пазней пераехала ў Мазырскі р-н Гомельскай вобл. Інфармант катэгарычна адмаўляе наяўнасць абраду «ваджэння *Куста*» ў с. Бабічы Чачэрскага р-на, куставых песень і інш., у тым ліку ўсіх даных, што апублікаваны ў зборніку «Чачэршчына...» як атрыманая ад яе інфармацыя¹²⁵. Яе адказ: «Гэтага не было». Інфармант з'яўлялася ў мінулым удзельнікам мастацкай самадзейнасці ў с. Бабічы. Пры гэтым важна адзначыць, што ў Ганны Міхайлаўны цудоўная памяць, яна пісьменная і таленавітая, піша вершы. Такім чынам, сцвярджэнне ў артыкулах М. Антропава, у тым ліку ў публікацыі на XV Міжнародным з'ездзе славістаў, што с. Бабічы Чачэрскага р-на – самая ўсходняя фіксацыя абраду «ваджэння *Куста*» (абазначаная на яго карце «Геаграфія “Куста”» пунктам 17) і куставых песень, не адпавядае рэчаіснасці, гэта псеўдаінфармацыя¹²⁶.

На карце М. Антропава «Геаграфія “Куста”», апублікаванай у дакладзе на XV Міжнародным з'ездзе славістаў і ў іншых працах, пунктам 14 пазначана с. Красніца Чачэрскага раёна («14. Красніца Чечер. Мг.»)¹²⁷. Намі было праведзена палявое даследаванне ў с. Красніца Чачэрскага р-на. Усе апытаныя інфарманты катэгарычна адмаўляюць наяўнасць традыцыі «ваджэння *Куста*» ў дадзеным населеным пункце. Яны паведамлілі, што на Тройцу ў іх сяле праводзіўся абрад «Перанос свячы». Пункт 14 на карце М. Антропава «Геаграфія “Куста”» – псеўдаінфармацыя. Звесткі аўтара аб тым, што ў с. Красніца Чачэрскага р-на быў абрад «ваджэнне *Куста*»¹²⁸, не адпавядаюць рэчаіснасці¹²⁹.

У работах М. Антропава на карце «Геаграфія “Куста”» прадстаўлены таксама населеныя пункты Шырокае і Мяркулавічы: «п. 11. Широкое Чечер. Мг.;

¹²¹ Антропов Н. П. «Вождение *Куста*» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этнолінгвістычны кантынуум... С. 145.

¹²² Антропов Н. П. «Вождение *Куста*» в контексте... С. 6.

¹²³ Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных при картографировании так называемых «кустовых фиксаций». *Пытання мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі*. Мінск, 2017. Вып. 22. С. 410.

¹²⁴ Чачэршчына нам дадзена лёсам... Мінулае і сучаснасць Чачэрскага краю: гісторыка-культурны і фальклорна-этнаграфічны зборнік, прысвечаны 850-годдзю Чачэрска / пад агульнай рэд. У. І. Коваля, В. С. Новак. Гомель, 2010. С. 215.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных... С. 410.

¹²⁷ Антропов Н. П. «Вождение *Куста*» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этнолінгвістычны кантынуум... С. 145.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных... С. 410.

п. 12. Меркуловичи Чечер. Мг.»¹³⁰; п. 10, п. 12¹³¹. Пры гэтым М. Антропаў улічваў даныя зборнікаў: навукова-папулярнага (2011) і фальклорна-этнаграфічнага (2010)¹³². У зборніку «Чачэршчына» прадстаўлены фотаздымкі выканання абраду мясцовым фальклорным калектывам, падпісаныя «Абрад “Ваджэнне Куста” ў вёсцы Мяркулавічы»¹³³. У зборніку «Хто, калі не я...» выкарыстоўваўся матэрыял «Ваджэнне куста» ў сяле Мяркулавічы Чачэрскага р-на (запіс Алены Бозікавай)). У зборніку «Чачэршчына...» амаль такі ж самы матэрыял аформлены наступным чынам: «Запісана Лабачовай С. у в. Мяркулавічы ад Павідзіш Валянцаіны Іванаўны»¹³⁴.

У рамках палявога даследавання ў с. Мяркулавічы Чачэрскага р-на Гомельскай вобл. намі было праведзена інтэрв’ю з жыхарамі вёскі, мясцовымі, старажыламі, якія катэгарычна адмаўляюць наяўнасць абраду «ваджэння Куста» у мінулым у іх сяле. Інфармантам было зададзена пытанне: «Ці была ў мінулым у Мяркулавічах традыцыя, каб на Тройцу з жанчынай, прыбранай у зеляніну, абходзілі хаты?». Былі атрыманы тыповыя адказы: «Да некагда тут ніхто нічога не хадзіў»; «Тут не»; «Не было» і г. д.

Адной з нашых інфармантак была Валянцаіна Павідзіш (1937 г. н.). Яна паведаміла наступнае: «На Тройцу мы ж выступалі. Мы ж дзелалі куст. Клуб жа вон які харошы ... Адзявалі куст, з вінаграда дзікага рэзалі галіны, дзелалі як плацце, а на галаву з ліпы вянок. А тады хадзілі ад хаты да хаты. Прыглашалі людзі, вот гулялі, танцы, гармонь і ўсё ... калекцыю быў “Мяркулавіцкія вячоркі”». Інфармант паведаміла, што «Мяркулавіцкія вячоркі» і тое, што «дзелалі Куст» – гэта заслуга Алены Фёдаравы Бозікавай (1927 г. н.): «Была ж у нас харошая заведучая клуба»¹³⁵. Пры гэтым інфармант, як і ўсе іншыя апытаныя намі інфарманты, катэгарычна адмаўляе наяўнасць у мінулым традыцыі абраду «ваджэння Куста» ў іх с. Мяркулавічы. Яна падкрэслівае, што гэта было звязана толькі з клубам і «вячоркамі», якія выконваліся фальклорным калектывам «Мяркулавіцкія вячоркі», што ў сяле ў мінулым такой традыцыі не было.

Адзначанае на карце «Геаграфія “Куста”» пунктамі 11, 10 у работах М. Антропава с. Широкае Чачэрскага р-на Гомельскай вобл. («11. Широкоє Чечер. Мг.»; «10. Широкоє Чечер. Мг.»; «10. Широкае Чачэр. Мг.»¹³⁶) з’яўляецца псеўдаінфармацыяй, у населеным пункце не было традыцыі Куста¹³⁷.

Як паказаў аналіз, сцвярджэнне М. Антропава, што разгледжаныя вышэй прыклады сведчаць аб наяўнасці на Чачэршчыне мікраарэала «ваджэння Куста», не адпавядае рэчаіснасці. Выдзеленыя лінгвістам так званыя «ружанскі» і «чачэрскі» мікраарэалы «куставых фіксацыяй», з’яўляюцца фікцыяй. Выкарыстанне недаставерных, фіктыўных даных у артыкулах М. Антропава, прысвечаных

¹³⁰ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 179.

¹³¹ Антропов Н. П. «Вождение Куста» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этнолінгвістычны кантынуум... С. 145.

¹³² «Хто, калі не я...»: да 60-годдзя Міколы Козенкі / уклад. В. В. Калацэй. Мінск, 2011. С. 71–72; Чачэршчына, нам дадзена лёсам... С. 216–218.

¹³³ Чачэршчына, нам дадзена лёсам... С. 217.

¹³⁴ Там само. С. 218.

¹³⁵ Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных... С. 412.

¹³⁶ Антропов Н. П. Белорусские этнолингвистические этюды... С. 179; Антропов Н. П. «Вождение Куста» в контексте... С. 41; Антропаў М. П. Этнолінгвістычны кантынуум... С. 145.

¹³⁷ Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных... С. 412.

«куставым фіксацыям», вядзе да распаўсюджвання ў публікацыях памылковай інфармацыі аб аўтэнтычнай традыцыі – абрадзе «ваджэння Кўста»¹³⁸.

Звесткі аб большасці вядомых на сёння населеных пунктаў, у якіх быў абрад «ваджэнне Кўста», атрыманы ў выніку палявых даследаванняў у 1970-я і 1990-я гг., што дазволіла ў канцы 1990-х гг. вызначыць сучасны арэал гэтага абраду, сабраць якасны масіў эмпірычных даных аб абрадзе. У публікацыях XIX ст. аўтары, фіксуючы некаторыя звесткі аб абрадзе, надаючы асобую ўвагу куставым песням, у цэлым аднак не вывучалі абрад усебакова, акрамя гэтага, яны звычайна не ўказвалі канкрэтныя населеныя пункты, у якіх былі атрыманы даныя аб абрадзе. Як паказаў аналіз, у канцы XIX ст. і пачатку XX ст. у навуковых публікацыях перасталі асвячацца важныя характарыстыкі абраду, у прыватнасці, менш увагі надавалася некаторым важным кампанентам абраду, у тым ліку куставым песням, звесткі прадстаўляліся схематычна, у публікацыях з’явіліся фіксацыі абрадавых дзеянняў, якія нельга аднесці да абраду «ваджэння Кўста», зыходзячы з комплексу крытэрыяў яго ідэнтыфікацыі, у якіх былі толькі асобныя кампаненты, фармальна падобныя да тых, што мелі месца ў абрадзе «ваджэння Кўста». Адзначаныя недахопы характэрны і для некаторых сучасных публікацый. Зніжэнне патрабаванняў да крытэрыяў ідэнтыфікацыі абраду прывяло да зніжэння якасці даных, якія выкарыстоўваюцца для аналізу яго семантыкі. Гэта тэндэнцыя выяўляецца ў тым, што некаторыя аўтары разглядаюць не абрад «ваджэнне Кўста», а так званыя «куставыя фіксацыі», ідэнтыфікацыйныя прыкметы якіх не вызначаны. У некаторых працах, у якіх закранаюцца пытанні кўставай праблематыкі, аўтары выкарыстоўваюць паняцце «вельмі рэдукаваны варыянт абраду “Ваджэнне куста”...»¹³⁹. Такого роду паняццем можна ахарактэрызаваць і апісанне дзеянняў моладзі шлюбнага ўзросту (хлопцаў і дзяўчат) на Купалу ў мястэчку Лыскава, якія ў канцы XIX ст. назіраў М. Федароўскі. Недастатковая ўвага да крытэрыяў ідэнтыфікацыі абраду «ваджэння Кўста» ў некаторых публікацыях з’яўляецца прычынай памылковага вызначэння яго семантыкі.

¹³⁸Шарая О. Н. Проблемы методологии и достоверности данных... С. 412.

¹³⁹Валодзіна Т. В., Кухаронак Т. І., Смірнова І. Ю. Каляндарныя святы, звычаі і абрады. *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў*: у 6 т. Мінск, 2012. Т. 6: Гомельскае Палессе і Падняпроўе: у 2 кн. Кн. 1. С. 243.

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ БЕРЕСТЕЙЩИНИ (гід українськими місцями Берестя)

Білорусь – багатонаціональна європейська країна з населенням, яке, згідно з переписом 2019 р., становить 9 475 млн осіб. У різних її частинах проживають етнічні групи та спільноти. Зокрема, на півдні споконвіку мешкають носії українських говірок. Один із провідних дослідників лінгвогеографії Західної Полісся, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа НАН Білорусі Федір Климчук (1935–2018) визначав кількість носіїв українських говірок на півдні Білорусі у 780 тис. осіб. Він одержав ці статистичні дані, ретельно вивчаючи говірки корінних мешканців Берестської обл. у сільській місцевості. До того ж, як зазначав учений, ця цифра не охоплює переселенців із Волині та Рівненщини¹.

Ще за часів Російської імперії дослідники в результаті численних експедицій сформулювали поняття «Поліська розмежувальна лінія» – межа між українськими та білоруськими етнічними територіями, що пролягає по лінії: верхів'я річок Нарви і Ясельди до м. Берези – Вігонівське озеро – гирло р. Горинь – р. Прип'ять. У межах Берестської обл. українські діалекти поширені на територіях Берестького (Берестейського), Кам'янецького, Малоритського, Жабинківського, Кобринського, Березовського, Дорогичинського, Яновського, Пинського р-нів, а також частково – Пружанського, Івацевичького, Лунінецького та Столинського. «Українство говірок Берестейщини по поліській розмежувальній лінії на півночі фіксується авторами чи не всіх поспіль народознавчих і мовознавчих досліджень Східної Європи в ХІХ–ХХ ст., у тому числі на етнолінгвістичних картах О. Риттіха, Т. Флоринського, Г. Ноберта, Л. Нідерле, Д. Шлефера, В. Курашкевича, Л. Оссовського, авторів карти східнослов'янських мов Московської діалектологічної комісії, а також на картах К. Михальчука, В. Ганцова, М. Кордуби, І. Зілинського, С. Рудинського, В. Кубійовича, Т. Жилка, на картах «Атласу української мови». По ПРЛ українців і білорусів межував засновник білоруського мовознавства акад. Ю. Карський»². Незважаючи на складне політичне становище в регіоні за радянських часів та репресії щодо українського національного життя, тогочасна білоруська діалектологія, на відміну від етнографії³, акцентувала наявність українських говірок на Берестейщині (див.,

¹ Наприклад див.: Климчук Ф. Д. Этническая структура населения Брестской области (к вопросу о «скрытых» этносах). *Право и этнос. Международный симпозиум: материалы для обсуждения* (г. Голицыно, 1–5 октября 1991 г.). Москва, 1991. С. 150–160.

² Леонюк В. Г. Поліська розмежувальна лінія. *Над Бугом і Нарвою: часопис*. 1999. № 4 (44). С. 32.

³ Прикрим явищем у цій сфері став переклад традиційних українських пісень, що побутували на Берестейщині, на білоруську мову для публікації в академічному зібранні фольклору. Детальніше див.: Тетерук А. Піснєкрадство. *Над Бугом і Нарвою: часопис*. 1995. № 3 (19).

наприклад, роботи Юзефи Мацкевич, завідувачки сектора діалектології Інституту мови, літератури й мистецтва АН БРСР у 1950–1986 рр.).

Якщо мовна ситуація в регіоні залишалася стабільною століттями, то само-свідомість жителів Берестейщини варіювала в часі, переживаючи розквіт і занепад, сприятливі моменти й утиск із боку владних структур. І можна знайти безліч прикладів, як члени однієї родини різних поколінь ідентифікували себе як руських, українців, білорусів, розмовляючи при цьому рідною українською говіркою, яку знали з діда-прадіда. Це передовсім наслідок тривалої денационалізаційної політики щодо місцевого населення, що проводилася за часів царату, польською та радянською владами, а також у сучасній Білорусі. Особливо катастрофічно ситуація склалася у 1945–1953 рр., коли через безпрецедентні репресії людям довелося приховувати українське походження. Як наслідок, кілька наступних поколінь нічого не знали про історичні корені своєї родини.

Трансформація української свідомості на Берестейщині та її сучасний стан – цікава тема для окремого дослідження. Хоча сьогодні українську традицію регіону не популяризує держава, не бракує, на щастя, ентузіастів серед корінних українців, які займаються цим власними силами. Основна інституція, що організує українське життя у місті й регіоні, – Українська науково-педагогічна спілка (УНПС) «Берегиня», яку очолює культуролог Віктор Місіюк. Його силами в 2020 р. у центрі міста відкрився український культурний центр «Берестейщина», а одночасно музей, архів і майданчик для заходів. Зокрема, у 2021 р. на ньому проходив 4-й сезон курсів української мови, цикл занять «Співуча майстерня», що ознайомлюють із багатством берестейської пісенної скарбниці, і «Мовна майстерня» – з вивчення особливостей берестейських говірок. Серед щорічних подій: науково-практична конференція «Берестейський мир», великодня толока «Ясні очі», під час якої берестейські українці прибирають могили діячів українського національно-визвольного руху ХІХ–ХХ ст. на Тришинському кладовищі, туристичний сплав «Рейд Полісся» (що продовжує пластунську традицію 1920–1930-х років), етнофест просто неба «Колиска» (проходить у с. Луково Малоритського р-ну), дитячі свята (на день Святого Миколая та ін.). Для заохочення місцевих літераторів УНПС «Берегиня» у 2019 р. заснувала Берестейську літературну премію ім. Василя Дмитріюка, яку вручають за найкращий літературний твір українською мовою (зокрема діалектами) на берестейську тематику. Справжньою подією для місцевої людності, а також Білорусі й України загалом стала поява берестейського сайту prosvit.org, який має незвичну концепцію – подає новини з пограниччя Берестейщини, Волині й Підляшшя. Бо хоч ми розділені кордонами і не можемо просто так поїхати сьогодні до Ковеля, а завтра – до Володави, але століттями були одним культурним краєм. І prosvit.org намагається відновити цю єдність, перервані культурні зв'язки. Крім новин, на сайті розміщено багато архівних документів, статей та матеріалів з історії і культури регіону. Етнографічні записи, дискусії, заняття майстерень можна подивитися на відеоблозі «Голос Берестейщини» на YouTube.

«Ото мова!». Упродовж віків берестейці різними шляхами приходили до свого національного усвідомлення. Уперше місцеве населення регіону усвідомило себе

С. 27; Харитончук А., Козловський М. Довкола «Піснекрадства». *Пам'ятки України*. 1997. № 3. С. 114–121.

етнічними українцями у XIX ст. під час «Весни народів», коли вся Європа пробуджувалася до національного життя. Тоді багато мешканців Брестчини зрозуміли, що говорять не білоруською мовою, а українськими говірками – і через це сприйняли українську національну ідею⁴. Внаслідок цього в 1897 р. під час перепису населення понад 80 % мешканців Брестчини (яка тоді входила до складу Гродненської губернії Російської імперії) назвали рідною мовою українську⁵.

Саме через мову доходили до усвідомлення своєї українськості більшість місцевих культурних і громадських діячів, до того ж різних епох. Про це можна дізнатися зі залишених мемуарів та інтерв'ю. Зокрема, усвідомлення себе як українця через мову і «Кобзаря» на початку XX ст. пройшов берестейський лікар, депутат польського сейму Василь Дмитріюк (1890–1973). 15-річним він вступив до Духовної семінарії, де, як сам пише у спогадах, «якимось чином потрапив мені в руки “Кобзар”». Це була малого формату, але груба книжечка. З тих пір з “Кобзарем” я не розлучався, а на канікулах в своєму селі читав його батькам і сусідам. Бувало, як зійдуться сусіди в наш будинок, мені тато і каже: “Ану, Василько, прочитай-но ти з тої твоєї книжки, що написана нашою простою мовою”. А сусіди кажуть: “Ото пише, ото мова!”»⁶.

Знайомство з Т. Шевченком визначило долю й іншого берестейця – Василя Горбачука (1929–2013), уродженця Берестейщини (Березівського р-ну). Він, будучи професором філології, деканом філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету, що у Слов'янську, пригадував: «Під час останньої тривожної зими німецької окупації, живучи в глухому, оточеному лісами й болотами селі, не відвідуючи школи, вдалось мені прочитати немало книг, які позичав у нашого місцевого грамотія і філософа Ляша Черкаса. І от серед творів Міцкевича, Сенкевича, Словацького попався й томик поезій Тараса Шевченка. Оскільки правильно по-українськи я ще не вмів читати, то через помилкову вимову (читав деякі букви на російській лад) мова Шевченка спочатку слабо сприймалась. Однак з часом я зрозумів, що треба читати не “ходіті”, а “ходьты”, не “зіма”, а “зыма”. І перше, що мені відкрилось, – Шевченко пише в основному тою мовою, якою говорять і жителі нашого краю, мої земляки!.. Саме Тарас Шевченко вирішальним чином сприяв моєму національному самовизначенню. Мені здається, що якби на нашому Поліссі зробити доступними твори Шевченка для всіх, хто хотів би їх прочитати, то марних дискусій навколо “етнічних полішуків” не було б, адже це – частина великого українського народу», – пише Горбачук про юнацьке відкриття⁷.

Сучасна білоруська письменниця Наталка Бабіна (1966 р. н.) розповідає свою історію: «З дитинства я чула білоруську мову по радіо. Російську чула в школі від вчителів. Але яка ж то мова, якою говоримо вдома? Я того не знала. І тільки в старших

⁴ Детальніше про ці процеси див.: Мисиук В. С. Вехи развития украинской культуры на Брестчине в новейшее время. *Справа: білорусько-український альманах*. 2016. Вип. 3. С. 139–153. (В електронному вигляді всі випуски «Справи» можна знайти на сайті druzi.by).

⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния 1904 / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. С. 102–105.

⁶ Дмитріюк В. К. Дорогами війни і миру: спомини з додатком матеріялів до історії сім'ї. [Б. м.]: [Б. в.], 2012. С. 24.

⁷ Пам'ятник Тарасові Шевченку. Бересть: українські історії. Великий тур. URL: <https://izi.travel/browse/297c66e4-16f8-49fa-ebbe-a981cf35183f/uk> (дата звернення: 20.12.2021).

класах, випадково відкривши “Кобзаря”, якого брат привіз з шахового турніру у Львові як нагороду, я побачила нашу мову. Я пам’ятаю ці відчуття... Як відкрила Шевченка і стала розбирати: “Така її доля ... О Боже мій милий! За що ж ти караєш її, молоду...” – і тут немов хтось мене в плечі штовхнув! Я раптом зрозуміла, що ото ж і є моя мова!»⁸. Сьогодні Н. Бабіна є головою Товариства української літератури при спілці білоруських письменників, авторкою двох романів і збірки оповідань. Обидва романи присвячені Берестейщині. Перший – гостросюжетний детектив «Рыбін горад» (2006), в українському виданні «Рибгород» (Львів: «Урбіно», 2013). Книга написана білоруською з українськомовними вставками. Роман перекладений чотирма мовами, вийшов в Україні, Великій Британії, Росії, Польщі, де потрапив до короткого списку премії «Ангелус». Другий роман «Бодай, будка» (2019–2020), дія якого також відбувається на Берестейщині, авторка писала українською. Цим письменниця відновила традицію великожанрової українськомовної літератури на теренах Білорусі. Роман вийшов одночасно й в Україні (Видавництво «Фоліо», 2019).

Ідея гіду. Два роки тому під час конференції «Берестейський мир» авторка цих рядків ходила Берестям із головою УНПС «Берегиня» В. Місіюком. Він із захопленням розповідав про українське минуле міста. Брест, або Бересть (традиційна назва), – обласний центр, розташований на південному заході Білорусі. Місто має довгу й надзвичайно цікаву історію, яка корінням сягає давньоруських часів. Українська історія Берестя водночас і драматична, насичена як величними, так і трагічними подіями, як-от: розквіт середньовічного Берестя у складі Галицько-Волинського князівства, прийняття Берестейської унії, підписання Берестейського миру 1918 р., діяльність українського антинацистського підпілля у роки Другої світової війни, фантастичної сили сплеск української культури в 1920–1930-х роках на тлі жорсткої антиукраїнської політики Польщі, а також процес національного відродження 1990-х років. Споконвіку тут жили люди різних мов і культур, а сліди цього полікультурного життя наявні в найнеочікуваніших місцях.

У межах екскурсії В. Місіюк показував будівлі, у яких розміщувалися українські гімназія, кооператив, громадські товариства, згадував відомих українців, долі яких були пов’язані з Берестям. А кульмінацією виявився будинок на центральній вулиці – Советській, вгорі над аркою якого викарбувано напис «1929 р.». Віктор Місіюк зауважив, що його зроблено не російською і не білоруською (на цих мовах було б – «г.» (года)), і не польською (латинська «г.»). Значить, цей дім збудував господар-українець! На мене це справило неабияке враження. Бересть може пишатися, адже таких милих слідів минулого різномов’я в містах Білорусі залишилося вкрай мало, та й у Бересті це поодинокий випадок. Більшість слідів українського життя Берестейщини зафіксовано в її історії, архівах, надрах землі, мові...

Пізнання української історії Берестейщини та потреба відновлення історичної справедливості стали поштовхом до створення онлайн-гіду «Бересть: українські історії», який розміщений на всесвітній платформі аудіогідів *izi.travel*⁹ і доступний трьома мовами (українською, білоруською та російською). Як організаторка проєкту, я намагалася зафіксувати події і факти, пов’язані з Україною й українцями, показати, як жили та співпрацювали українці Берестя із представниками інших

⁸ Інтерв’ю з Н. В. Бабіною, записане 01.12.2021. *Приватний архів авторки.*

⁹ Бересть: українські історії. Великий тур...

народів – білорусами, євреями, литовцями... Брак інформації, відсутність узагальнених публікацій із теми змусили авторів при підготовці гіда провести справжнє дослідження, попрацювати з джерелами. Це дало змогу розкрити чимало тем, раніше не артикульовані, та з'ясувати нові перспективи дослідження.

Гід містить 80 пунктів і все ж не претендує на повноту. Але це перша спроба в популярній формі представити деякі риси, барви українського життя Берестя. Пункти представлені в такому порядку, щоб туристам було зручно їх відвідувати автівою – в результаті вийде велике коло містом. Хоч маршрут доволі умовний, і передовсім гід розрахований на численні окремі прогулянки – автівою чи пішки, велосипедом чи самокатом. Відвідувати місця можна в будь-якому порядку. А в тексті кожного пункту гіда зроблені покликання на інші пункти, щоб уточнити або заглибитися в суміжну тему. До окремих невеличких пішохідних маршрутів долучені прогулянки центром міста («Центр Берестя: українські історії») і тур Брестською фортецею («Брестська фортеця: українські історії»)¹⁰.

Окрім подій і фактів, які засвідчують українську історію Берестя, на користувача чекають цікавинки. Наприклад, можна дізнатись, чим вечеряли українські дипломати в день підписання Берестейського миру (дещо привідкрию: супом із бичих хвостів і шербетом); якими причудами запам'ятався берестейцям класик української літератури Олекса Стороженко та де вчився інший – поет Дмитро Фальківський; де відпочивав президент Української Народної Республіки (УНР) Андрій Лівичський та з ким із берестейців мала роман його донька... Користувача гиду чекає зустріч із Лесею Українкою та Тарасом Шевченком, всесвітньо відомими танцюристами Сержем Лифарем і Василем Авраменком, командувачем Української повстанської армії (УПА) Романом Шухевичем і поетом Павлом Чубинським, автором гімну «Ще не вмерла Україна». Серед унікальної маловідомої інформації – діяльність українського антинацистського підпілля у Бересті, а також українсько-польського театру у фортеці, з якого вийшов один із засновників театру ім. Марії Заньковецької у Львові Олександр Корольчук.

Для зацікавлених читачів нижче наведу кілька уривків з онлайн-гіду.

Говірки. Якось письменниця Оксана Забужко, почувши берестейську говірку, сказала, що ось так говорила Леся Українка. Щоб дати слухачам і читачам гіда уявлення про своєрідність місцевих говірок, тут інколи використано діалектизми. Стислу інформацію про діалектичні особливості околиць Берестя подано в пункті про приміський вокзал «Брест-Поліський» (п. 77): «Сама назва вокзалу вказує, що через нього здійснюється сполучення Бреста з поліською глибинкою. Саме тут (і хіба що ще на автовокзалі) можна так концентровано почути місцеві говірки. Дослухаючись до розмов людей з обвітреними обличчями і натрудженими руками, ви будете здивовані багатством їх мови. Серед говірок є такі, що ніби передають мову Лесі Українки. Майже для всіх берестейських говірок властива така яскрава риса української мови як ікавізм: де решта слов'ян каже "о" (Бог, соль, воз), українці кажуть "і" (Біг, сіль, віз). Лауреат Шевченківської премії Остап Лапський

¹⁰ Центр Берестя: українські історії. URL: <https://izi.travel/en/8ec6-centr-berestya-ukrayinski-istoriyi/uk> (дата звернення: 20.12.2021); Брестська фортеця: українські історії. URL: <https://izi.travel/en/131f-brestska-fortecya-ukrayinski-istoriyi/uk> (дата звернення: 20.12.2021).

писав про це: “В околицях Берестя стільки доброї України! Тут говорять: духівка, страхівка...”¹¹.

На Берестейщині є й дуже своєрідні, архаїчні говірки. Наприклад, у деяких селах під Берестом ми зустрічаємо особливості, характерні для Карпатсько-Балканського регіону. Ці риси передає “дражнилка”: “Закрий двари, вітар дма” (“Закрий двері, вітер дме”). Тобто там, де у більшості українських діалектів звучить “е”, тут вимовляється “а”. У науці ця група говірок отримала назву тороканські, від села Торокань Дрогичинського району. Прикметна риса інших говірок на південь від Бреста – “скання”: “Жеба в емці еблачко качела, зеть на жебу наступив – жеба чевкнула”. Так кажуть в околицях Томашівки і на півдні Малоритського району. Ще є острівці говірок з “уканням”: “Муй кут скочив на плут” (“Мій кіт скочив на пліт”). Так говорять не тільки під Берестом, а й половина Березівського, Пинського районів, частина Житомирщини й Карпат. Місцеві, які добре вивчили цю мовну мозаїку, можуть по говору визначити, де живе співрозмовник¹².

Місцеві говірки виявилися невразливими до нових мовних віянь. Доктор історичних наук, діалектолог із Луцька Григорій Аркушин (автор «Словника західнополіських говірок»), який у кінці 80-х стверджував, що до 2000 р., берестейські говірки зникнуть, аналізуючи теперішню мовну ситуацію на Берестейщині, якось у розмові сказав: «Я такий щасливий, що так помилявся». Попри десятиліття жорсткої русифікації та колонізації населення Берестейщини, місцеві говірки продовжують побутовати в регіоні, передаються з покоління в покоління, ними користуються не лише літні, а й молоді люди. Їх можна почути на вокзалі, ринках, під час розмов у транспорті. У концентрованому вигляді мовну ситуацію демонструють щорічні фестивалі «Співуча Берестейщина», «Колиска», дитячі музично-театральні конкурси¹³. Живучість місцевих говірок – справжній феномен, який чекає дослідника.

Засновник львівського театру. За останні два століття на Берестейщині з’явилися цілі династії діячів українського національного руху. З першого покоління вже не т. зв. українофілів, а свідомих місцевих українців, що сформувалося у другій половині XIX ст., походить один із засновників львівського Національного академічного драматичного театру ім. Марії Заньковецької Олександр Корольчук (1883–1925). Він народився під Берестям, у с. Величковичи на Каменеччині. Мало що відомо про його родину, зокрема національне виховання. У Брестській фортеці хлопець працював канцелярським службовцем, там грав у польсько-українській театральній трупі, що складалася з чиновників та офіцерів. Її організував шевченкознавець Охрім Варнак, який у 1902–1914 рр. служив у фортеці писарем інженерного управління. Він організував хор, читав лекції, проводив Шевченківські вечори. Для репетицій трупа отримала складське приміщення біля Холмських воріт, а виступи

¹¹ За матеріалами інтерв’ю з В. Місіюком (весна–літо 2020). *Приватний архів авторки*.

¹² Станція «Брест-Поліський». Бересть: українські історії. Великий тур. URL: <https://izi.travel/browse/c368a497-7e67-403f-af72-afaaa8579d11/uk> (дата зверення: 20.12.2021).

¹³ До прикладу: Співуча Берестейщина. День перший. On-line. (ВІДЕО). 09/10/2019. URL: <http://prosvit.org/співуча-берестейщина-день-перший-on-line-в/> (дата зверення: 20.12.2021); Співуча Берестейщина-2019. День другий. On-line. (ВІДЕО). 10/10/2019. URL: <http://prosvit.org/співуча-берестейщина-2019-день-другий-ві/> (дата зверення: 20.12.2021); Співуча Берестейщина он-лайн (ВІДЕО). 10/10/2018. URL: <http://prosvit.org/співуча-берестейщина-он-лайн-відео/> (дата зверення: 20.12.2021).

проводила в Білому палаці (за десяток років стане ареною для самоствердження молоді Української держави). Актори-аматори ставили п'єси Тараса Шевченка, Михайла Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого і місцевого уродженця Миколи Янчука...

Молоденького актора-любителя Сашка Корольчука зауважив режисер Іван Сагатовський, коли привіз у Бересть свою мандрівну трупу зі спектаклем «Наталка Полтавка». До слова, після цих гастролей режисер ледь не збанкрутував: великих залів у регіоні не було, а ті приміщення, де доводилося виступати, вмщали надто мало глядачів, отже, й прибутки були мізерними. Згодом Сагатовський направив Корольчука до свого колеги Миколи Садовського, який тоді гастролював у Пінську. У трупі київського театру Миколи Садовського, першого стаціонарного українського театру, Корольчук грав 12 років. А в 1920-ті вже очолював Всеукраїнську профспілку діячів мистецтва і заснував театр ім. Марії Заньковецької. «Чарівна людина, як в житті, так і на сцені», – писали про нього сучасники¹⁴.

Бересть у складі УНР. Чимало свідомих українців місцевого походження розбудовували українське життя Берестейщини за часів УНР (1918 р. – початок 1919 р.). Про той період, коли Бересть був центром Холмської губернії УНР, поки маємо небагато інформації. Для гіда віднайдено кілька локацій: українські друкарня, книгарня, прогімназія, лікарня, а також місце проведення легендарних українознавчих учительських курсів у фортеці. Саме на Берестейщині була найбільша концентрація українських шкіл, якщо порівнювати зі сусідніми регіонами (влітку 1918 р. – 480)¹⁵.

Друкарня Холмського губерніяльного староства (розміщувалася у будинку сучасного поштамту по вул. Машерова, 32) тиражувала три часописи: «Рідне слово», «Мир» і «Вісник Холмського губерньського староства» (згодом – «Вісник Краєвого комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Полісся»). Газету розсилали повітами так, щоб у кожне село обов'язково потрапили один–два примірники. Відомі й кілька неперіодичних видань друкарні. Зокрема, «Просвітний український календар на 1919 рік і на початок року 1920-го», редактором якого був агроном Аристарх Терниченко, колишній міністр землеробства УНР. Ще у студентські роки в Києві він почав видавати перший україномовний сільськогосподарський часопис «Рілля», навколо якого було створене Товариство українських агрономів. Пізніше написав кілька книг зі скотарства, хліборобства, редагував першу україномовну «Енциклопедію сільського господарства». У берестейському календарі «Просвіти» Терниченко опублікував «Заповіт» Тараса Шевченка – так цей вірш вивчили багато місцевих. Теж відомо, що восени 1918 р. і на початку 1919 р. у Бересті друкували книжечки київського видавництва «Час»¹⁶. Окрім того, восени 1918 р. у місті відкрилася Українська книгарня, яка працювала від 10 до 14 годин. Мала філіал у Ковелі, на вул. Луцькій¹⁷. В асортименті берестейської книгарні

¹⁴ Палій О. Життєпис та творча діяльність Олександра Корольчука в контексті культурного життя Берестейщини. *Справа: білорусько-український альманах*. 2018. Вип. 5. С. 202–210.

¹⁵ Мисіюк В. С. Вехи розвитку української культури на Брестчині... С. 143.

¹⁶ Там само; Мисіюк В. Бересть в 1918 році. *ПроСВІТ*. 2018. 31 березня. URL: <http://prosvit.org/berestev-1918-roci/> (дата звернення: 20.12.2021)

¹⁷ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: хроніка подій. Київ: [б. в.], 1997. С. 44.

були передовсім книжки київських видавництв: белетристика, історія, біографії, підручники, а також львівські, холмські, білопідляські часописи.

У будинку по вул. Куйбишева, 11, що зберігся до сьогодні, у часи УНР працювала вища початкова 4-класна українська школа, або прогімназія. Про її діяльність поки відомо мало. Збереглася інформація про добродійні заходи, які проводила школа, зокрема на користь дитячого притулку, який повернувся з евакуації з Рязанської губернії. Дітей поселили біля гімназії, у будиночку поблизу церкви. Селян через газету закликали допомогти харчами. На добродійному різдвяному концерті 4–6-літні хлопчики із притулку співали пісні (очевидці запам'ятали «Ще не вмерла Україна», «Боже, великий, єдиний, Русь-Україну храни», а також колядки «Небо і земля» та «Нова радість стала»), декламували вірші, показували руханкові вправи, а дівчата – танці з рушниками. «Діти були босі», – відзначає кореспондент «Рідного слова»¹⁸. За Польщі цю українську школу перетворено на приватну російську гімназію з багатьма українськими традиціями¹⁹.

У фортеці, в знаменитому Білому палаці (колишнє офіцерське казино), проходили українознавчі курси для вчителів початкових шкіл за участю кількох сотень курсантів. Держава оплачувала їм навчання й побут. Для когось це було підвищення професійності, для когось – набуття певної кваліфікації (наприклад, ці курси пройшов майбутній класик української поезії, а тоді ще 19-літній випускник брестської гімназії Дмитро Фальківський). Одночасно на курсі навчалися від 50 до 200 людей. Цікаво, що серед слухачів були представники різних національностей, зокрема 17 євреїв. Курс тривав півтора місяця. Курсанти мали засвоїти низку предметів: від орфографії до гігієни й навчалися по 7 годин щодня²⁰. За весь період діяльності курси прослухали понад півтисячі молодих людей, утворивши на Берестейщині прошарок сільської та міської інтелігенції. А потреба в освічених людях була, адже в кожному великому селі відкривалася школа. Із преси дізнаємося, як це виглядало: «... над всіма нововідкритими школами вивішують жовто-блакитний прапор, на відкритті школи співають “Не пора, не пора”, “Ще не вмерла Україна”, а найкраще виходить “Їхав козак на війноньку”»²¹. Останню старше покоління берестюків пам'ятає і співає досі.

Друга Річ Посполита. Історик із Польщі, один із лідерів тамтешньої української спільноти Григорій Куприянович якось сказав, що в 1920-х роках Берестейщина українізувала Волинь і Підляшшя. Тепер у це важко повірити, адже зі сучасної перспективи здається, що Волинь була натхненником українських процесів на Берестейщині. А насправді після Першої світової війни саме остання опинилася в авангарді розбудови українського життя на цих теренах. За Польщі ефект від цього українського «вибуху» продовжував впливати на суспільство. Берестейщина мала насичене українське церковне та культурно-політичне життя. Тут точилася запекла партійна боротьба політичних сил. Партійні квитки «Сельсоюзу» (пізніше

¹⁸ Там само. С. 48.

¹⁹ Там само. С. 59.

²⁰ Олесіюк Т. Кам'янець – золотий вінець. Спомини з 1918–1919 р. *Пам'ятки України*. № 3–4. 2002. С. 99–102; Дмитріюк В. К. Дорогами війни і миру... С. 59, 130–131; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини... С. 42–45.

²¹ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини... С. 35.

«Сельробу») мали 2 тис. берестейських селян²² і ще 50 тис. були його прихильниками. Під їхнім впливом у 1927 р. міська рада Берестя постановила, що міські укази мають виходити двома мовами – польською й українською²³.

За часів Другої Речі Посполитої у Бересті з'являється українська школа, банк, «Просвіта». Українці входять до міських органів управління, їх обирають до сейму. Під час перших виборів до польського сейму 1922 р. посли-українці з Бреста у складі Блоку національних меншин уклали коаліцію з білорусами, євреями, росіянами, німцями. Ще й сьогодні люди похилого віку на селі цитують: «Минеться лихо, минеться горе, як шістнадцятка поборе!». «Шістнадцятка» – це Блок національних меншин на перших виборах до сейму, що балотувався під № 16. «Ці вибори показали полякам, які твердили, що на Поліссі, особливо на Берестейщині, “нема жадних українців”, що українці таки є, і то не в малій кількості», – згадував берестейський лікар, депутат польського сейму В. Дмитріюк. До сейму від Берестейщини потрапили два українці, євреї і два поляки²⁴.

Коли багато форм культурного життя українців було заборонено, основною сферою національного стала економічна – кооперативи. Держава пропонувала членство в загальних чи державних кооперативах, які мали підтримку влади і в яких економічно могло бути краще. Але люди свідомо йшли в національні українські кооперативи. Через Українбанк селяни, об'єднані в кооперативи, брали кредити, купували інвентар. Частина прибутків ішла на культурну справу в їхніх селах. При кооперативах обов'язково створювали бібліотечку хоча б з 30-ма–40-ка цікавими книжками (що «не томили б дорослих», як лаконічно зазначали читачі) та кружок співу, танців, творчості. Так, кооператив перетворювався на клуб, ставав культурним центром села. Селяни-самоуки домагалися від керівництва кооперативу відкриття курсів для книговодів і крамарів, просили прислати в села інструкторів чи хоча би прочитати лекцію. Зрештою такі курси були організовані²⁵. Загалом через українські кооперативи на Берестейщині пройшли 3 800 селян.

Грошові операції місцеві кооперативи здійснювали безготівковим розрахунком, через берестейський Українбанк (його будиночок зберігся по вул. 17-го Вересня, 39). В основу його існування лягла ідея економічної незалежності української громади Берестейщини. Першим директором був Олександр Базилевич, завідувач господарчою справою в коші Симона Петлюри. Після його смерті від серцевого нападу головою став старшина Армії УНР Олекса Соловій. Поява в місті банку була свідченням високої національної свідомості й важливим чинником розбудови українського національного простору. У цьому Берестейщина випередила сусідні регіони. Українці розуміли, що вже не мусять користуватися чужими банками – польським чи російським, бо мають свій. Із його допомогою українці не тільки підтримували власну культуру, а й уможлилювали функціонування великої мережі сільських кооперативів через надання пільгових кредитів. У разі відкриття рахунку або взяття кредиту клієнтові пропонували зробити пожертви, котрі йшли на

²² Гаврилюк Ю. Берестейщина – регіон в лабетах геополітики. *Пам'ятки України*. 2002. № 3–4. С. 78; Леонюк В. Г. Словник Берестейщини. Львів: Видавнича фірма «Афіша», 1996. С. 275; Мисиюк В. С. Вехи розвитку української культури на Брестчині... С. 143.

²³ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини... С. 89–90.

²⁴ Дмитріюк В. К. Дорогами війни і миру... С. 69–74.

²⁵ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини... С. 71, 78, 85.

діяльність філій «Просвіти» в селах, забезпечення шкіл та інші культурні ініціативи. Однак у 1930-х роках на Українбанк завели судову справу, заборонили діяльність і рухи по рахунках. Державна комісія працювала 4 роки – в 1938-му банк ліквідували.

Основним проектом української громади Берестя у міжвоєнні роки стала 4-класна приватна українська школа ім. Олекси Стороженка – відомого письменника (послідовника Гоголя), який значну частину життя прожив у Бересті. Це була єдина приватна українська школа за межами Галичини (де український рух мав більші преференції від польської влади). Вона розміщувалася у хаті, яку батьки одного з учнів пожертвували для цих цілей. Джерелом фінансування стали батьківські внески. Але батьки не мали змоги утримувати школу лише своїм коштом. Великою підтримкою в перші роки стало добровільне оподаткування українських послів і сенаторів, яке організував берестейський лікар В. Дмитріюк: від 5 до 25 зл. щомісяця. Дещо приносили аматорські спектаклі та колядування українського хору під час Різдяних свят. «Були пожертви од окремих особ, – згадує В. Дмитріюк. – Пригадую, як один добродій, власник ресторану у Бересті, охоче дав 50 злотих, але з проханням, щоб його ім'я не було об'явлене»²⁶.

Кількість учнів із року в рік коливалась від 35 до 80 осіб. Заняття проводили у дві зміни. Навчалися по два класи одночасно: 1-й із 3-м, 2-й із 4-м – така ланкастерська система: поки вчитель займався з одними, інші виконували завдання, і навпаки. За необхідності велике приміщення класу переробляли під актову залу. Вивчали українську й польську мови, релігію, каліграфію, математику, малювання, історію та географію, спів, рукоділля²⁷. Школа проіснувала 10 років, і це за постійної конкуренції з безкоштовними польськими. Українська громада спробувала відкрити й гімназію, але не вдалося. Тож після чотирьох класів української школи учні продовжували навчання у польських гімназіях, а найчастіше – у приватній російській. У дворі гімназія орендувала хатку-офіс «Просвіта на Поліссі», і немало учнів та вчителів проводили там вільний час.

За роки існування змінилося три директори (останнім був Павло Артемюк, майбутній єпископ Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Платон, якого влітку 1934 р. просто з директорського крісла запроторили в концтабір у Березі). Після нього в. о. директора стала жінка, колишня викладачка російської літератури у приватній російській гімназії Берестя Лідія Горбачева. Вона була активною феміністкою, брала участь у Всесвітньому українському жіночому конгресі й навіть написала «Азбуку жіночого руху», яка вийшла 1937 р. Директорка ще встигла звозити учнів на екскурсію до Львова, але незабаром польська влада закрила школу²⁸. «Українські школи – чиряк, який уже назрів до операції»²⁹, – резюмував польський міністр освіти Станіслав Грабський.

²⁶ Дмитріюк В. К. Дорогами війни і миру... С. 82.

²⁷ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшия й Холмщини... С. 60, 62, 64; Місіюк В. Українська школа у Бересті (1924–1934). *Над Бугам і Нарвою*. 2007. № 1. С. 25.

²⁸ Місіюк В. Як адміністрація боролася з українками. *ПроСВІТ*. 2019. 2 квітня. URL: <http://prosvit.org/як-адміністрація-боролася-з-українка/> (дата звернення: 20.12.2021); Секретар «Союзу українок». *ПроСВІТ*. 2019. 28 березня. URL: <http://prosvit.org/секретар-союзу-українок/> (дата звернення: 20.12.2021).

²⁹ Леонюк В. Г. Словник Берестейщини. Львів: Видавнича фірма «Афіша», 2010. Т. 2. С. 53.

Еміграція УНР. У міжвоєнний час у Бересті було два головних центри українського руху «Просвіта» і відділ Українського центрального комітету в Польщі. Основою «Просвіти» були місцеві. А ось Український центральний комітет об'єднував емігрантів з УНР, колишніх вояків української армії Симона Петлюри. У підрадянській Україні їх чекала загибель. Тому коли УНР програла війну за незалежність, Польща дозволила їм воїнам, своїм союзникам, перейти кордон й оселитися на польській території. Багато хто осів на Поліссі, у регіоні, близькому їм культурно й мовно.

На разі відомо дві адреси, за якими містилося міське представництво еміграції УНР – Українського центрального комітету (УЦК) (будиночок по вул. Пушкінській, 85, і пляц колишнього автовокзалу перед історичним будинком української прагімназії). З часом емігранти організували «Хату козака», при ній – бібліотеку та дитячий садок. Першим керівником комітету став Віктор Соловій, майбутній архієпископ Австралійський і Ново-Зеландський УАПЦ Варлаам. Віктор Соловій закінчив Чернігівську духовну семінарію та юридичний факультет Варшавського університету. Працював по судах, став першим секретарем Секретаріату Генерального суду України. До Берестя він приїхав у кінці 1922 р., працював тут у кооперації, керував Українбанком. Через активну діяльність польська влада виселила його з українських земель углиб Польщі, де він став суддею, одночасно співпрацюючи з Українським науковим інститутом у Варшаві, де викладав семінари з церковного права та радянського законодавства.

Після висилки В. Соловія вглиб Польщі берестейський відділ УЦК очолили інженери-меліоратори. Справа в тому, що 1928 р. було створено бюро проєкту меліорації Полісся і для праці в ньому до Берестя скерували випускників Української господарської академії у Подєбрадах (Чехословаччина). Ці молоді люди стали активними діячами УЦК та «Просвіти» й формували інтелектуальну еліту Берестя. Берестейський відділ УЦК 1936 р. переїхав на інше місце, а будиночок зберігся до сьогодні³⁰.

Діячі УНР помітно пожвавили культурне й господарче життя міста. Одним з яскравих представників уенерівської еміграції, місце дому якого вдалося локалізувати, – інженер-механік, власник будівельної фірми Іван Кобилко. Цей уродженець Полтавщини був серед провідних діячів УНР: заступником міністра шляхів, начальником Корпусу залізничної охорони й організатором виробництва бронепоздів Армії УНР. Після того, як український уряд і військо під тиском більшовиків перейшли на територію союзної Польської держави, І. Кобилко заснував на історичній Пінщині, в Янові, будівельну фірму. Філіал її розміщувався у Володимирі-Волинському. Фірма брала участь у роботах на Дніпро-Бузькому каналі, а крім того, їй було довірено будівництво першого мосту через р. Піну в Пінську. Місце було особливим, адже земля в історичному центрі Полісся перенасичена артефактами. Інженер добре розумів їхнє значення й особисто пильнував, щоб жодна знахідка не пропала, не була привласнена робітниками, а допомогла науці. Щовечора знайдені речі вантажили на вози й перевозили в пінський музей. Цікавий аспект цього

³⁰ Пункт гиду № 32 «Центр еміграції УНР: офіс Українського центрального комітету (з 1936 року)», пункт гиду № 40 «Перша адреса емігрантів з УНР: місце офісу Українського центрального комітету». URL: <https://izi.travel/en/1d32-berest-ukrayinski-istoriyi-velikiy-tur/uk> (дата звернення: 20.12.2021).

будівництва: базальт фірми Кобилка постачав майбутній засновник Поліської Січі, Української повстанської армії Тарас Бульба-Боровець. Базальт із кар'єрів Боровця досі можна побачити в Пінську.

Родина Івана Кобилка – дружина Анна з дочкою Катериною – перебували у Жмеринці (тепер – Вінницька обл.), на більшовицькій території. За допомогою професійних контрабандистів їм вдалося перейти кордон. У Янові в подружжя народився син Аскольд і незабаром родина переїхала до Берестя, де Кобилко посприяв появі української приватної школи ім. Олекси Стороженка й Українбанку. Відомо, що інженер фінансово допомагав церкві, а також в'язням Берези-Картузької, серед яких був і Тарас Боровець. У 1939-му більшовики націоналізували дім Кобилків у Бересті й родина переїхала до Луцька. Тут у 1943-му Кобилка заарештувало гестапо – сидів у луцькій і рівненській тюрмах. Але пережив війну і помер на еміграції у Парижі. А донька Івана Катерина Кобилко в Луцьку познайомилася з майбутнім чоловіком – визначним діячем ОУН (м) Олегом Штулем³¹.

У процесі дослідницької роботи над гідом виявилось, що в Бересті бував президент УНР в екзилі Андрій Лівичський (1926–1954). Він винаймав дачу під Берестям, у містечку Томашівка, й інкогніто приїжджав у Брест із Варшави – смертельні загрози змушували дотримуватись правил конспірації. Берестейські українці автомобілями возили Лівичського у фортецю, показували Білий Палац і ту саму залу, де був підписаний знаковий для УНР Берестейський мир³². Зупинявся він у домі юриста Миколи Крижанівського, секретаря Берестейського магістрату, першого директора берестейської приватної української школи ім. Олекси Стороженка, члена правління «Просвіти на Поліссі» (деякий час він навіть очолював «Просвіту») й Українбанку. Це була дуже активна сім'я: Миколина дружина Лідія очолила жіночий гурток «Просвіти», фактично берестейську ланку Союзу українців. Син Андрій – перспективний письменник: у 1930-х роках жив у Варшаві, був співредактором журналу «Ми», навколо якого гуртувалися українські письменники Польщі. Через активну громадсько-політичну діяльність М. Крижанівський так і не одержав польського громадянства – залишився громадянином УНР, як і багато інших її емігрантів-дітячів³³. Декого з них репресувала радянська влада 1940 р., але більшість встигла втекти до Білої Підляської. У 1941 р. вони повернулися до Берестя, проте нацистську окупацію мало хто з них пережив.

Видатні українці та Бересть. Із Берестям пов'язані біографії всесвітньовідомих діячів української історії та культури, як-от: Леся Українка і Тарас Шевченко, танцюристів Сержа Лифара й Василя Авраменка, політиків Романа Шухевича та Степана Бандери, автора гімну «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського. Дехто з них, є надія, дочекається вшанування пам'ятною таблицею на Центральному вокзалі. До слова, сучасний будинок вокзалу у стилі радянського ампіру був

³¹ Лояльний до держави, підозрюваний у приналежності до ОУН. Два документи про Івана Кобилка. *ПроСВІТ*. 2020. 10 червня. URL: <http://prosvit.org/лояльний-до-держави-підозрюваний-у-пр/> (дата звернення: 20.12.2021); Місіюк В. Будівничий Пинського мосту. *ПроСВІТ*. 2020. 2 червня. URL: <http://prosvit.org/будівничий-пинського-мосту/> (дата звернення: 20.12.2021).

³² Місіюк В. Дача українського президента. *ПроСВІТ*. 2020. 3 квітня. URL: <http://prosvit.org/дача-українського-президента/> (дата звернення: 20.12.2021).

³³ Ільїн О. Андрій Крижанівський – український письменник-неоромантик із берестейського Полісся. *Справа: білорусько-український альманах*. Мінськ, 2016. Вип. 3. С. 102–128.

зведений після війни. Одним із двох архітекторів будівлі став киянин Геннадій Гранаткін – також автор вокзалу в Чернігові, станції метро «Хрещатик», «Дніпро» та найглибшої у світі «Арсенальної» у Києві, а ще будинків Міністерств соціальної політики й інфраструктури України. Перший вокзал у Бересті збудували 1886 р., але станція з'явилася на цьому місці на 13 років раніше. Вона зв'язала Бересть із Києвом – була кінцевим пунктом Києво-Берестейської залізниці, що проходила через Рівне, Заболоття, Малориту. Одним із перших пасажирів став автор слів гімну «Ще не вмерла Україна» П. Чубинський. На початку 1870-х він саме повернувся зі заслання й очолив етнографічну експедицію Київщиною, Поділлям, Волинною, Підляшшям і Поліссям. Результатом стало сім томів матеріалів «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» (т. 1–7, Санкт-Петербург, 1872–1878) і мапа українських діалектів.

Через тільки-но збудований вокзал проїжджала 17-річна Леся Українка. То була її перша далека подорож. Мати везла дівчину у Варшаву на консультацію до хірурга з приводу її хвороби (туберкульозу кісток). Напевно, чутливу Лесю, та й мати, письменницю Олену Пчілку, вразив вокзал у мавританському стилі, який нагадував фортецю зі середньовічного Сходу. Можливо, жінкам пощастило побачити й унікальне освітлення – саме в рік Лесиної подорожі «Брест-Центральний» був електрифікований 160-ма жарівками. Такого не знав жоден інший вокзал імперії – всюди ще користувалися газовими лампами.

Відомо, що 1918 р. до Берестя приїжджав Лев Троцький, а також делегати УНР, які вели переговори з Центральними державами. Берестейський мир став першою мирною угодою за час війни та назавжди засвідчив суб'єктність України на міжнародній арені (багато про це можна дізнатися у пункті гідю «Білий палац»).

Вокзал оновила польська влада, внаслідок чого він набув рис бароко. Саме тоді через польський Брест проїжджав 18-літній Серж Лифар, один із найвидатніших танцівників ХХ ст. Цей нащадок козацького роду, закоханий у балет, добирався з Києва в омріяний Париж із пригодами. З першого разу перейти кордон не вдалося: його пограбували, заарештували й посадили в камеру до тифозних хворих. За повторної спроби довелося тікати від червоноармійців, але він усе ж встиг сісти на поїзд. У Франції на хлопця чекала всесвітня слава. Але... Навіть блискучий Париж не зміг примусити його забути широкий, величавий Дніпро, згадував засновник Академії танцю при Гранд-Опера і почесний президент Всесвітньої ради танцю ЮНЕСКО, який дозволяв собі виходити на вулиці Парижу у вишиванці...

Щоб найняти на будівельні роботи й отримати паспорт, до Берестя приїжджав майбутній балетмейстер Василь Авраменко – людина, що зуміла підняти український танок до рангу світового мистецтва. Після підписання Ризької угоди між Польщею й Радянською Росією Авраменко у складі Армії УНР був інтернований у спеціальний табір для українських військових на території Польщі. Українським солдатам дозволяли виїжджати з таборів, коли ті знаходили собі якусь роботу. А вони охоче наймалися на будівництво, зокрема у Бересті, зруйнованому у Першу світову. У центрі міста за адресою Советська, 101, розміщується найстаріша аптека № 3, що працює вже майже 100 років. Цей будинок у стилі модерн спроектував архітектор Соломон Гринберг 1923 р. На першому поверсі – аптека, де працювала дружина архітектора Фаня Гринберг із помічником, другий і

третій – житлові. Варто відзначити, що це – один із перших у місті будинків такої висоти, бо до Першої світової війни можна було будувати тільки на два поверхи. Цей будинок пов'язаний з українською історією двома лініями. По-перше, Ф. Гринберг стала першою жінкою-провізором, що закінчила Київський університет. А по-друге, аптеку, як і низку інших будинків центру, будували українські вояки із Запорозької дивізії. Зокрема офіцери, і одним із них був Василь Авраменко. Він описав перебування у місті в мемуарах. Саме тут зустрів радісну подію, коли він і решта вояків отримали офіційні документи, що дозволяли рухатися по країні й виїжджати за межі. Він згадує: купили одного костюма на всіх, і в ньому по черзі ходили фотографуватися. А отримавши документи, на radoшах танцювали гопака.

Згодом Авраменко цілковито присвятив себе сцені, створив трупу акторів, навчав учнів хореографії. Він став одним із тих, хто чи не найбільше популяризував український танець у світі: давав концерти в Канаді й Америці, зокрема виступав у Білому домі та Метрополітен-опера. Стверджував, що український танок – національна зброя. Ще до еміграції за океан приїжджав до Берестя як балетмейстер, давав концерти й майстер-класи, на яких вчив місцеву інтелігенцію українським сценічним танцям. Він започаткував у місті традицію, яка тривала десятиліттями. Глядачі його концертів відзначали, як за плечима виростали нові крила національної гордості, згадували відчуття дива, яке твориться на очах. У 1930-ті Авраменко створив по всій Америці близько 50 танцювальних колективів. А в часі Великої депресії взявся за ризикований проєкт – кіно. Він знімає два музичні фільми: «Наталка Полтавка» і «Запорожець за Дунаєм». Йому вдалося влаштувати картинам успішний прокат: зробив українську культуру брендом і американці та канадці охоче йшли в кінотеатри на українські фільми навіть без англійських титрів. Сучасники називали В. Авраменка дивним, натхненним і дуже впертим. Його не зупиняли фінансові невдачі, та й працював він не для грошей. З роками став дивакуватим. Друзі згадують, що не міг заснути в ліжку – зручніше було спати сидячи – давалося взнаки життя на валізах. У кінці довгого життя скаржився у листі друзові: «Я вже не живу, а доживаю. Чи мені треба так тинятися?.. Сам до себе кажу: “Бог дав тобі талант, але розуму не дав”. Я міг би мати мільйони, я їх відрікся, а віддав своє життя для служби Україні і її народові... Цей нещасний Авраменко ані професор, ані доктор, але відчинив двері до найвищих достойників і сказав, що Україна живе»³⁴.

Головнокомандувач УПА Роман Шухевич і провідник ОУН Степана Бандера були в Бересті у різний час та за кардинально відмінних обставин. Юний Шухевич, будучи пластуном, відвідував українську приватну школу. Існує його фото на її тлі, зроблене під час сплаву пластунів до Берестя, а звідси – до Пінська й Кобриня. Шухевич провів дитинство над Бугом, у Кам'янці-Бузькій, та любив сплавлятися річкою. У човні можна було багато чого перевезти непомітно, і пластуни користувалися цією нагодою, перевозячи та роздаючи на Берестейщині книжки, надруковані у Львові. Дорогою контактували з однолітками й інтелігенцією. Те, що можна

³⁴ Осока С. Василь Авраменко: «Український танець – це національна зброя». *Ukrainian People*. 2017. 5 квітня. URL: <https://ukrainianpeople.us/василь-авраменко-український-танець/> (дата звернення: 20.12.2020). А також за матеріалами інтерв'ю з В. С. Місіюком (весна–літо 2020 р.). *Приватний архів авторки*.

було в Галичині (відкривати школи, видавати пресу, створювати організації), на Берестейщині після 1932 р. забороняли. Тож такі зустрічі цінували й одні, і другі³⁵.

Досвід перебування у Бересті Степана Бандери досить драматичний. Поліське воєводство в 1930-ті роки здобуло сумну славу польського Сибіру. Тут розташовувався концтабір Береза-Картузька, у Бересті була модернізована міська тюрма, а також фортеця з її численними казематами, переобладнаними під камери. Тут, у «в'язниці на Бригідках» (у будинка колишнього жіночого монастиря ордену бригідок), і утримували Степана Бандеру, приреченого 1934 р. на довічне ув'язнення. Тут на знак протесту він відбув 16-добове голодування. «Бригідкі», як тоді сумно жартували, були «елітним курортом для дуже важливих персон». Комендантом став майбутній поліський воєвода Вацлав Костек-Бернацький, людина жорстока, схильна до садизму. На засуджених до смертної кари тут випробовували хімічну зброю. Сюди саджали командирів білоруської та української антипольської партизанки: КПЗУ (Комуністичної партії Західної України), КПЗБ (Комуністичної партії Західної Білорусі) й ОУН. Міцні мури, невелика кількість місць у тюрмі (до 350) та добра охорона робили втечу неможливою. Степан Бандера й інші в'язні змогли вийти лише 13 вересня 1939 р., коли після чотириденної оборони від німецьких військ поляки залишили укріплення. Після того німці передали фортецю радянському командуванню, і «на Бригідках» розмістилася тюрма суворого режиму для політичних в'язнів, яку охороняв батальйон НКВС (Народного комітету внутрішніх справ). Будівлю колишнього монастиря, практично вцілілу під час війни, підірвали 1955 р. армійські сапери.

УПА. Тема УПА залишається в сучасній Білорусі суперечливою та майже табуованою, досліджувати її важко – багато архівних документів залишаються засекреченими. Тим не менше, з опублікованих джерел і спогадів старожилів маємо кілька згадок про місцини, пов'язані з українським національно-визвольним рухом на Берестейщині кінця 1930-х – початку 1950-х років. Так, в огрядному будиночку напроти міського ринку у 1942–1943 рр. діяла одна з підпільних ланок ОУН. Її очолював чоловік на псевдо «Ворон». Невідомо, чи він тут жив, чи то було тільки місце для зустрічей. Мережа була організована так, щоб кожен знав не більше трьох–п'яти товаришів, аби у випадку арешту не здати всю групу. Про це місце розповів Микола Козловський (1925–2006) – людина небуденної долі, інженер-будівельник і краєзнавець, який у 1980-ті роки відновив у Бересті українське життя. Він приєднався до ОУН під час навчання в українській Технічній школі. Молоді члени отримували націоналістичну літературу, яку поширювали Берестям та околицями. Через арешт одного з товаришів М. Козловського, який на допитах викрив усю ланку, він також потрапив до лабет гестапо, був звинувачений у належності до українського підпілля і катований, але дивом урятувався (за нього поручився вїйт с. Чорнавчиці, де Микола народився)³⁶.

Закінчивши технікум залізничного транспорту, М. Козловський працював будівельником на залізничній дорозі і як син «ворогів народу» не мав можливості професійного росту. Але вже у хрущовські часи наважився вступити до Ленінградського інституту інженерів залізничного транспорту – закінчив його на відмінно. У часи перебудови написав відкритого листа генеральному секретарю ЦК КПРС

³⁵ За матеріалами інтерв'ю з В. С. Місіюком (весна–літо 2020 р.). *Приватний архів авторки.*

³⁶ Місіюк В. Спомин про Миколу Козловського. *Над Бугом і Нарвою.* 2007. № 1. С. 8, 15.

Микиті Горбачову, до Верховних Рад союзних республік і депутатові Верховної Ради СРСР від своєї округи. Цей лист-статтю під назвою «Чий діалект, чії говори...», в якій автор пропонує створити на Берестейщині українську культурну автономію, опублікували тільки 1990 р. в обласній газеті «Заря». Реакція на неї об'єднала широке коло однодумців, які створили першу в післявоєнній історії Берестя українську організацію – Українське громадсько-культурне об'єднання Брестської обл. Вона мала свій друкований орган – газету «Голос Берестейщини», що виходила щоквартально накладом 2 700 примірників. Микола Козловський також уклав кілька збірників місцевих пісень, писав брошури на історичну тематику.

Ще один сюжет історії Берестейщини, пов'язаний з УПА, – життєвий шлях корінного берестейця, учасника загону «Помста Полісся» Дмитра Лівая. Він був випускником української приватної гімназії у Бересті, з якої вийшло чимало національно орієнтованих хлопців і дівчат. У війну Д. Лівай відвідував Клуб української молоді, через який підтримував зв'язок із підпіллям ОУН. Йому вдалося уникнути арешту гестапо, після чого перейшов у підпілля та вступив до УПА, де керував господарчо-адміністративно-провізійним урядом загону «Помста Полісся». Останній здійснив одну з найвдаліших операцій УПА: навесні 1943 р. на шляху Ковель–Рівне, поблизу спаленого німцями с. Кортеліси, був убитий шеф спецвідділів Штурмових загонів (СА) генерал Віктор Люце. До кінця своїх днів він як найяскравішу подію життя згадував виконання гімну «Боже, великий, єдиний, Русь-Україну храни» та пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» вояками цього загону в лісі на пості. Після війни був репресований, правда, не за участь в УПА, а за іншою статтею. Перебував у перевірочно-фільтраційному таборі в Подольську. Після розвалу Радянського Союзу – закордонний член Конгресу українських націоналістів, член Братства вояків УПА, авторитетний член «Просвіти Берестейщини імені Тараса Шевченка». Він завів традицію кожен захід «Просвіти» починати з пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», як було колись при відділі УПА. Виконання пісні стало для берестейців своєрідною колективною молитвою³⁷.

Мешканці Берестейщини через підтримку національно-визвольного руху страждали від радянських репресій не менше, ніж галичани чи волиняни. Близько 12 тис. жителів заарештували за участь у повстанській армії, допомогу воякам (деякі історії наведені в гіді). Тільки за січень–лютий 1945 р. за зв'язок з УПА ув'язнили 3 800 осіб. Кількість убитих повстанців дослідники оцінюють у 2 500³⁸. Сталінські прибічники продовжували лютувати на Берестейщині й після того, як спротив населення придушили. Зрештою людям стало страшно будь-як асоціюватися з українством. Тож після 1950-х років лише одиниці наважувалися позиціонувати себе українцями та згадували українську історію Берестейщини. Задля безпеки йшли на хитрощі: батько українського діяча з Кобриня Степана Давидюка придумав собі полтавське коріння, щоб «легалізувати» позначку «українець» у радянському паспорті³⁹. А більшість натомість перейняла стратегію, «оскільки живемо в Білорусі, то ми є білорусами». Однак, як виявилось, залишилося багато

³⁷ За матеріалами інтерв'ю з В. С. Місіюком (весна–літо 2020 р.). *Приватний архів авторки*.

³⁸ Гуленка У. І. Організація українських націоналістаў. *Енцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993. Т. 1. С. 150; Валахнович І. Подполье ОУН на території Беларусі в 1944–52 годах. *Архівы і справаводства*. 1991. №1. С. 19–20.

³⁹ За матеріалами інтерв'ю з С. Й. Давидюком (весна 2020 р.). *Приватний архів авторки*.

людей, спроможних перенести українські ідеї крізь пустелю підрадянської Білорусі. Проблема протистояння радянських органів та УПА в 1940–1950-х роках і вплив цього протистояння на побутування української ідеї у регіоні залишається пріоритетною для історичних досліджень⁴⁰.

Радянська пустеля. Загалом радянський період в історії Берестейщини вважається втраченим із погляду розвою українського життя. Однак навіть побіжний погляд на проблему виявляє цікаві фрагменти, які заслуговують на увагу та потребують глибшого вивчення. До прикладу, історія артиста Володимира Харсюка, який у 1950-х роках грав у берестейському Державному театрі ім. Ленінського комсомолу Білорусії (тепер – Берестейський академічний театр драми ім. Ленінського комсомолу Білорусії). Його звільнили лише за те, що розмовляв з українським акцентом. Він з'являється у нашому гіді ще й тому, що був каменярем і вирізбив пам'ятник жертвам політичних репресій на давньому Тришинському кладовищі Берестя, а також пам'ятний знак Дмитрові Фальківському на рідній хаті письменника⁴¹.

Показова доля Наталі Шийко – віртуозної піаністки. Ще до війни вона закінчила львівську консерваторію, була відомою артисткою на наших теренах. У війну керувала Клубом української молоді, при якому нелегально діяла квартира українського антинацистського підпілля. Її батько Максим Шийко, берестейський залізничник, за Польщі був членом Головної управи «Просвіти на Поліссі», наглядової ради Українбанку, дуже активним у громадському житті: берестейці часто зверталися до нього, щоб допоміг оформити листа чи якесь прохання до урядових установ. Після війни його арештували, але через стан здоров'я відпустили, а ось сім'ю вислали в Сибір. Живими повернулися до Берестя тільки дві дочки – Наталя та Лідія, які на засланні вийшли заміж за шотландців. Наталія оселилася в Києві, працювала в консерваторії. У 1960-ті деякий час жила в рідному Бересті, де мешкала її молодша сестра-медик. Наталя працювала тут у музичному училищі, співпрацювала з хором ветеранів війни й праці, про який до кінця життя згадувала з ніжністю: «Ніколи не забуду наші репетиції в Будинку профспілок по вулиці Леніна, учасників хору, котрі переважно були українцями й нітрохи не соромились цього, а навпаки, пишались величезною пісенною спадщиною свого народу»⁴². Репертуар хору ветеранів у часи Хрущова був цілком українським. За перебудови Наталя Шийко-Орро стала членкинею братства вояків ОУН–УПА. Померла 2013 р. в Києві у 93-річному віці.

Подвижницькою видається історія життя Івана Пекарського, псаломщика, який у 1970–1980-ті роки ходив Берестейщиною від церкви до церкви та молився і завжди ніс зі собою український прапор, який пошив для нього друг та односельчанин Володимир Бичук. Хлопці походили з-під Берестя з Каменецького р-ну. Наразі невідомо, хто прищепив їм український патріотизм, але дослідити його коріння було б надцікаво. Упродовж 1971–1985 рр., які Пекарський звав «роками боротьби», його заарештовували 16 разів. Одного разу працівники Комітету державної безпеки (КДБ) витягли його зі Симеонівського собору Берестя просто під

⁴⁰ Більше про це див.: ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: док. и матер. / сост.: В. И. Адамушко, И. А. Валаханович, В. И. Гуленко и др. Минск: Вышэйшая школа, 2012. 528 с.

⁴¹ Мисюк В. С. Вехи развития украинской культуры на Брестчине... С. 148.

⁴² Місіюк В. Пам'ять, яка пережила репресії. *ПроСВІТ*. 2017. 1 листопада. URL: <http://prosvit.org/пам'ять-яка-пережила-репресії/> (дата звернення: 20.12.2020).

час богослужіння. Рік він провів у в'язниці в білоруському Могильові. Під час судилища над Пекарським його друг Володимир Бичук не втримався і кинув у бік влади: «Вони б нам забрали ще й повітря і сонце, але не можуть...»⁴³.

Тож тільки здається, що той час – пустеля для українського життя. Архіви й усні свідчення ще покажуть цю епоху з нової, неочікуваної, сторони. Основне питання – зрозуміти, як збереглася українськість, попри всі докладені владою зусилля, щоби витравити її.

Давня Русь. Більшість білорусів та українців звикли асоціювати Берестейську фортецю з героїчною обороною 1941 р. Але на її території збереглися і видатні пам'ятки, які нагадують про часи Галицько-Волинського князівства. Річ у тім, що до XIX ст. м. Бересть розташовувалося саме на місці фортеці. Тільки в 1820-ті роки влада Російської імперії кількома пожежами змусила людей, які не хотіли переселитися, побудувати домівки за кілька кілометрів на схід, а на попелищі збудували фортецю. У радянські часи там час до часу проводили розкопки, внаслідок чого білоруський радянський археолог Петро Лисенко натрапив на поселення часів Галицько-Волинського князівства.

За 12 років розкопок було віднайдено 3 вулиці, 220 споруд, паркани XI–XIII ст., а також багато археологічного матеріалу – посуду, взуття, упряжі, зброї. Серед знахідок – весло, драбина, лижі й навіть гребінець, на якому людина XIII ст. училася писати алфавіт. Це все можна побачити в археологічному музеї «Бересте». Сам музейний павільйон має дуже цікаву архітектуру – нагадує давнє житло з дво-схилою стріхою, а одночасно має відкриті пласти землі, які показують стародавнє місто. У центрі – законсервовані вулиці з хатинами, а навколо виставлені знахідки. Це унікальне місце на теренах не тільки Білорусі та України, а й усієї Європи⁴⁴. У радянський період на належності знахідки до Галицько-Волинського князівства не акцентували, означаючи її лише як «середньовічне місто». І тепер в історичній пам'яті білорусів нема усвідомлення, що не тільки Полоцьке та Туровське, а й Галицько-Волинське князівство є частиною білоруської історії.

Треба додати, що з часів Київської держави і до XXI ст. місцеве населення називало місто не «Берестье», як тепер називається музей, а Бєрєсть, Бєрєсте. Така назва подана і в Галицько-Волинському літописі, і в хроніках часів Великого князівства Литовського. Таку усну традицію фіксують етнографи XIX і початку XX ст.: «В наш час вона [традиційна назва міста] збереглася ще у селян, особливо на Поліссі і вимовляється “Бересть”. Там майже неможливо почути Брест, а про зіставну назву Брест-Литовськ, більшість поліських селян навіть не підозрює»⁴⁵.

Ці віднайдені вулички стародавнього Берестя пам'ятають важливу подію: у 1209 р. місцеве віче запросило на княжіння малолітнього Василька, брата Данила Галицького. А його син, волинський князь Володимир Василькович, збудував Кам'янецьку вежу на кордоні з Великим князівством Литовським і таку саму – «кам'яний слуп», як пише літопис, – у Бересті, поряд із теперішнім музеєм. Кам'янецька вежа – одна з найстаріших будівель Білорусі. Немає школяра, який би

⁴³ Пункт гідy № 35: 1971 року тут був поштий український прапор. URL: <https://izi.travel/browse/02f611b3-6fb4-4d23-9e5e-d45afa27e3f8/uk> (дата звернення: 20.12.2020).

⁴⁴ Більше про це див.: Лисенко П. Ф. Открытие Берестья. Минск: Беларуская думка, 2007. 181 с.

⁴⁵ Хмелевский Я. М. Календарь-справочник г. Брест-Литовска на 1912 г. Брест-Литовск: Типография И. Кобринца в Брест-Лит., 1912. 86 с.

не знав цієї пам'ятки. Одначе підручники не згадують, що будував її волинський князь під час конфліктів із Великим князівством Литовським, яке є основою білоруської історичної пам'яті.

Галицько-волинський князь Володимир Василькович – головна фігура історії Берестя. До 1000-ліття першої літописної згадки про Бересть у місті поставили пам'ятник, на якому розмістили три фігури: великого литовського князя Ягайла, який надав магдебурзьке право, Миколая Радзивіла Чорного, який у XVI ст. заснував тут друкарню та надрукував Біблію польською мовою, та галицько-волинського князя Володимира. І якщо з приводу перших двох у науковому середовищі Білорусі точилися дискусії, то щодо третьої жодних застережень не прозвучало. Князь Володимир був ідеалом державного керівника. Галицько-Волинський літопис характеризує його книжником та будівничим, який не пив, не крав, не брехав, «філософ бысть велик» та «хоробр», і «кроток». До того ж мав дуже привабливу зовнішність: високий, широкоплечий, із кучерями солом'яного кольору, акуратною бородою, «лицем красен, руки же име красны и ноги». Українська Православна Церква оголосила Володимира Васильковича благовірним князем, а 2013 р. причислила до лику святих⁴⁶. Ініціатором канонізації виступив берестець Георгій Мусевич – чемпіон Білорусі з плавання, заслужений тренер, а також намісник керівника Українського громадсько-культурного об'єднання Брестської обл.

Сьогодні. У 1999 р. все українське життя – преса (україномовні газети «Голос Берестейщини» та «Берестейський край»), інституції – було ліквідоване, література (наприклад, «Словник Берестейщини» Володимира Леонюка) вилучена з бібліотек. Активісти українського руху втратили роботу. Це – ще один удар, який драматично завершив складне ХХ ст. Одначе – феномен, вартий дослідження, – незабаром українські культурні традиції на Берестейщині почали відновлюватися, як уже не раз було в історії регіону. Отже, попри несприятливі політичні й адміністративно-територіальні обставини, берестейським українцям упродовж віків вдається зберігати себе як самобутній етнос. Дослідження цього феномена тривають і, вважаю, найближчим часом науковці зроблять чимало дивовижних відкриттів. Є надія, що ХХІ ст. виявиться сприятливішим для носіїв української традиції на Берестейщині та її дослідників.

⁴⁶ Скурко П. Д. Вядомья ўкраінцы Берасцейшчыны. *Справа: білорусько-український альманах*. Мінськ, 2019. Вип. 6. С. 52.

Наукове видання

Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / від. ред. Іван Патер; упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 454 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Ірина Черевко

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Макет і художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Обкладинка

Ольга Шингур

Підписано до друку 30.12.2021. Ум. друк. арк. 35,47

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4.